SERVER TANİLLİ

Yüzyılların Gerçeği ve Mirası

Cilt: V

19. YÜZYIL: İLERLEMENİN ÇELİŞMELERİ

ADAM

Server Tanilli

Yüzyılların Gerçeği ve Mirası

V. Cilt

19. Yüzyıl : İlerlemenin Çelişmeleri

ADAM

ADAM YAYINLARI
©
AdamYayıncılık ve Matbaacılık A.Ş.

Birinci Basım : Ekim 1997
İkinci Basım : Nisan 1999
Üçüncü Basım : Kasım 1999

Kapak Tasarımı : Zeynep Ardağ
Kapak Resmi : Delacroix, "Halkı Yönlendiren Özgürlük"

99.34.Y.0016.644
ISBN-975-418-459-3

Yayımlayan: Adam Yayıncılık ve Matbaacılık A.Ş.
Kapak: Ana Basım Sanayi A.Ş.
İç Baskı: Şefik Matbaası

YAZIŞMA ADRESİ : ADAM YAYINLARI, KÜÇÜKPARMAKKAPI SOK. NO. 17. 80060 BEYOĞLU - İSTANBUL
TEL: (0 - 212) 293 41 05 - 292 09 47 (3 HAT) e-mail : adam@ada.net.tr FAKS: (0 - 212) 293 41 08

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ.
XIX. YÜZYIL ÜSTÜNE 7

I
XIX. YÜZYILIN BAŞLARI

I. Avrupa'da yaşamın gerçekleri ve beklentileri 13
Nüfus hareketleri 13
Toprakta eski ile yeni 17
Bilimin ilerleyişi.
Üretim ve taşımada yeni teknikler 27
Kapitalizmin ve burjuvazinin yükselişi 43

II. Romantizm, liberalizm ve emek sorunu 53
Romantik tepki ve nitelikleri 53
Avrupa'da Restorasyon 61
Avrupa'da milliyetler hareketi,
liberalizm ve emek sorunu 64
Daha adil bir düzen ve Karl Marx.
Demokratlar ve devrimciler 74
Düşünceden silahlı eyleme 80

III. Yeni bir güç: Amerika 85
Latin Amerika'nın kurtuluşu:
Bağımsızlık savaşı ve çetin yarınlar 86
Birleşik Devletlerdeki gelişmeler 88
İngiltere ve Avrupa'daki gelişmeler 95

II
BATI'NIN GÜÇLERİ VE AVRUPALILARIN YAYILIŞI

I. Yüzyılın savaşçı dönemeci 105
Avrupa'da ve Amerika'da savaşlar 105
Savaşçı dönemin kimi iktisadî ve sosyal görünüşleri 107
Yüzyılın ortalarında savaşların ve silahlanmaların nitelikleri 108

II. Bilimler, keşifler ve göçler 111
Bilimcilik çağı 112
Dünyanın keşfi ve Avrupalı ideallerin yayılışı 125
Nüfus artışı ve Avrupalıların büyük göçleri 132

III. Tarım, sanayi ve ulaştırmada dev atılımlar 135
Hayvansal ve bitkisel kökenli ürünler 135
Kömür ve çeliğin yol açtığı sanayi dehası 143
Buhar çağında ulaşım ve iletişim araçlarında dev gelişme 153

IV. Batı'daki kapitalizmin gelişmesi 167
Kapitalizmin yükselişi 167
Kapitalizmin bunalımları 182

V. Batı sömürgeciliği ve emperyalizmi 187
Emperyalizmin doğuşu 187
Eski kumpanyadan yeni kumpanyaya 192
Avrupalı devletlerin sömürgeci müdahalesi 194
Sömürge imparatorlukları 201

III
XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA AVRUPA UYGARLIĞI

I. Değişen kentler, zevkler ve kırlar 213
Kentlerin çarpıcı yükselişi 213
Bağımsız zevk 223
Kırsaldaki kısmî yenileniş 234

II. Tutucu güçlerle sosyalizm arasında liberal düzen 241
Ulus ve devlet 241
Geleneksel inanç, özgür düşünce ve Kilise 246
Geneloy ve demokrasi 250
Sermaye ile emeğin çatışması 252
Tehlikeli silahlı barış ve uluslararası hukukun sıradan kazanımları 268

III. Atlantikle Akdeniz arasında Avrupalı uluslar 271
İngiltere ve kuzey ülkeleri 271
Bir dağlı demokrasi: İsviçre 278
Düzen ile hareket arasında Fransız demokrasisi 279
Akdeniz Avrupası'nın kendine özgü nitelikleri 282
Bismark Almanya'sının egemenliğinde Orta Avrupa 286

IV. Doğu Avrupa ve Slavların uyanışı 291
Doğu Avrupa'nın ortaya çıkışı 291
Osmanlıların geri çekilişi ve Balkan devletlerin doğuşu 297
Rusya'daki gelişmeler 301

IV
AVRUPA DIŞINDAKİ UYGARLIKLAR

I. Kuzey Kutbu'nun cılız toplumları 315

II. Yeni Anglosakson dünyaların hızla yükselişi 317
Yeni Anglosakson dünyalar 317
İktisadî ve sosyal örgütleniş 323
Yeni Anglosakson halklarda din ve kültür 337

III. Latin Amerika'nın çetin yılları 341
İnsanlar, halklar ve yaşayışlar 342
Kapitalizm, kültür, politika 349
Bir ülkeden ötekine 355

IV. Müslüman dünya 367
Müslüman dünyanın genel nitelikleri 367
Osmanlı İmparatorluğu 374
Öteki Müslüman ülkeler 381

V. Tropikalar arası Afrika ve Okyanusya 399
Tropikalar arası Müslüman Afrika 399
Bantu Afrikası ve Madagaskar 405
Büyük Okyanus dünyası 412

VI. Batı'nın yayılışı karşısında Hindistan ve Doğu Asya 417
Asya'nın çehresi 417
Güney ve güneydoğu Asya 423
Çin 434
Japonya 446

V

YÜZYILIN EŞİĞİNDE

I. Yeni bir atılım 465
İktisadî ve sosyal atılımlar 465
Teknik ve bilimsel atılımlar 470
Kültürel ve sanatsal atılımlar 482

II. Avrupa'da idealist ve ruhçu yenilenişler 491
Bir kuşkular dönemi 491
Ruhçu felsefe ve din 496

III. Emperyalizmler ve milliyetçi coşku. Avrupa'nın ilk çekilişi 505
Kapitalizm ve emperyalizm 505
Emperyalist ideolojinin yeni dayanakları 511
Avrupa içi ve dışı önemli gelişmeler 518

IV. İşçilerin tepkileri ve sosyalizmin yükselişi 537
Emek, toplum ve demokrasi 537
Sosyalizm, Marksizm ve devrim 552

V. Silahlı barıştan Avrupa savaşına 561
Emperyalizme ve savaşa karşı işçi dünyasının boşa çıkan muhalefeti 561
İlk "Barış konferansları": Uluslararası hakemlikle silahsızlanmada başarısızlık 565

BİTİRİRKEN 569

KAYNAKÇA 575

GİRİŞ

XIX. YÜZYIL ÜSTÜNE

1815-1914: Bu iki tarih arasındaki zaman parçasına XIX. yüzyıl diyoruz. Diyoruz ama, sonra Marc Bloch'un sözleri geliyor aklımıza: Büyük tarihçi, "zamana dayalı sınıflandırmalarımızın ortaya çıkardığı karışıklıklar"a bakıp, "sahte etiketler" diye adlandırıyordu onları. Ancak şu da var: Tarihçi Heredotos'un dediği gibi, tarihçi "olmuş olanı anlatmak"la yetinecekse, zorunlu olarak çıkış noktaları arayacak ve çerçeveler seçecek. Artık hanedanları, siyasal ya da askeri üstünlük dönemlerini göz önünde tutmak istemiyorsa, İlkçağ, Ortaçağ, Yeni Zamanlar, Çağdaş Devir diyeceği büyük dönemleri düşünecektir en azından.

Güzel de, ne anlama geliyor bu kesip biçme?

Ve değerleri ne bu terimlerin?

Örneğin Littré'ye sorarsanız, çağdaş tarih, "insanlar ve nesnelerle aynı zamanda yazılıyor"; ve modern tarih de, "XVI. yüzyılda Rönesans'tan günümüze değin" uzanıyor. Bununla beraber, Fransa'da nicedir âdet olmuştur: Modern zamanlar 1789'da bitirilmek istenir. Buna benzer bir belirsizlik de yüzyıllarla ilgilidir: XVII. yüzyıl 1715'e değin uzatılırsa, XVIII. yüzyılın sonunu da 1815 yılıyla göstermek çekici gelir. Buradan kalkıp, XIX. yüzyılı da 1815'te başlatabilecek miyiz? İnsanlığın gelişiminde kopukluklar olmadığına göre söz konusu olan, açıklamaları kolaylaştırıcı ve, Avrupalının görüş açısından da olsa, akla uygun bir bölümlemeyi almaktır.

Nedir 1815'te görünen?

Kuşkusuz, Napoléon'un ortadan çekilmesinin arkasından, Paris'teki, Viyana'daki ve hatta Gand'daki görüşmelerde, önemli sorunlar sonuçlandırılır. Eski Rejim'le 1789 ideolojisi arasındaki çatışma sona ermese de, Restorasyon Avrupası – Metternich'in deyimiyle "uygar dünya"– sürekli bir barışı umut edebilir haldedir. Burjuvazi, rayına girmiş

liberal sanayi ekonomisinin sağlayacağı yararları farkeder; denizlerde ve karalarda, kazançlı bir yayılışı yeniden başlatmaya engel olabilecek hiçbir şey yoktur ufukta. Özellikle İngiltere, tacirlerinin yasasını dayatmak için, eskisinden de güzel bir konumdadır.

1914'te de, bu aynı uygarlığı korkunç bir deneyimin içine sokan bir savaş başlar. Bütün dünyanın altüst oluşu o haldedir ki, bu tarihi, yeni bir dönemin başlangıcı olarak görmek mümkündür.

Dünyayı sarsıp harekete geçiren Avrupa mıdır?

Hiç kuşkusuz!

Bununla beraber, pek ileri bir aşamaya da varmış olsa, direnilmez değildir gücü. Ötede genç Amerika, aynı Promete dehasının sahibi olarak, hızlı bir yükselişin sırrını bulup yakalar; başka uygarlıklar da, tepki gösterip hareketlenmeye koyulur.

XVIII. yüzyıl, bir "düşüncede, teknikte ve siyasette devrim"in yüzyılı olarak, ilerlemenin başına koymuştu Avrupa'yı. Aynı Avrupa, son şansını mı oynayacaktır XIX. yüzyılda?

Şimdilik, sadece sormakla yetinmiş olalım.

I
XIX. YÜZYILIN BAŞLARI

Yeni yüzyılı belirleyici çizgiler, yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlar. Batı için bile, yaşam biçimleri baştan aşağıya yeni değildir, olamazdı da: Köylülerin kurtuluşu, Avrupa'nın hatırı sayılır bir bölümünde belirsizliğini sürdürürken, toprakta çalışma biçimleri de ağır ağır gelişmektedir; imalat ve taşıma tekniklerinde, gitgide bir değişiklik görülmektedir ve aslında yemişlerini veren, XVIII. yüzyılın buluşlarıdır hep; siyasal ve sosyal alandaki büyük sarsıntıyla karışıklığa uğramış kafalar duraksama içindedirler ve duygulardaki tepki sürmektedir. Geleneksel düzenle burjuva liberalizmi arasındaki tartışma devam etmektedir; kentlerde sürüp giden yoksulluğun uyandırdığı kaygı, gözleri açıcı eserlere ya da ütopyacı sistemlere yol açmaktadır; Bastille'in zaptedilişinin yarattığı devrimci biçem ve davranış ortadan silinmiş değildir ve kralcı ve aristokratik güçlerin kutsal bağlaşıklığı, eski saray diplomasisini sürdürmeyi hedef olarak almıştır.

XVIII. yüzyıl, varlığını çoğu alanda hissettirmektedir hâlâ.

Ne var ki, Amerika kişiliğini ortaya koyduğu sıralarda, Avrupa'nın ve özellikle Büyük Britanya'nın üstünlüğü de gitgide belirginleşir. İktisadi bakımdan oldukça elverişsiz koşullara karşın, maliye, ticaret ve sanayi etkinliklerinin üstünlüğünü kurduğu ülkelerde, k e n t b u r j u v a z i s i kesinlikle iktidara gelir; p r o l e t a r y anın mücadeleleri de kapitalizmin yükselişinin bir işaretidir: Zafer kazanmış bir sınıfın karşısında bir başka sınıftır o!

Bütün bunlar olurken, bir büyük teknik yenilik ortaya çıkar: B u h a r, Batı'nın hizmetine girmiştir; Batı, onun sayesinde, kolaylıklardan yararlanacak ve yeni araçlar geçirecektir eline. O andan başlayarak, Amerikalılar Amerika'nın fethini tamamlamaya çalışırken, A v r u p a, yeni bir canlılıkla dünyanın fethine çıkacaktır tekrar.

BÖLÜM I

AVRUPA'DA YAŞAMIN GERÇEKLERİ VE BEKLENTİLERİ

Avrupa'da yaşam yeni gerçeklerle yüzyüzedir.
Ve beklentileri vardır.
Konuya nüfus hareketleriyle girmekte yarar var.

NÜFUS HAREKETLERİ

Yeryüzünde insanların sayısı, XVIII. yüzyılda pek artmıştı: 1700'e doğru 600 milyon ve 1800'e doğru da 900 milyon olanak saptanır bu sayı. Ne var ki, Avrasya'nın pek eski üstünlüğü sürüyordu. Kuşkusuz Kuzey Amerika, bir milyon yerine 6 milyona yükselirken, yeni kıtanın geri kalanı 12 yerine 19 milyona çıkmış ve Afrika'da – 100 milyon dolayında olmak üzere – hemen hemen durağan kalmıştı; buna karşılık, Asyalılar, daha önce 330 milyonken 575 milyon, Avrupalılar da 118 milyonken 187 milyon olmuşlardı. Öte yandan, A v r u p a' d a n ü f u s u n a r t ı ş o r a n ı Asya'nınkinin üstündeydi.

Peki XIX. yüzyılla başlayan nedir?

Çoğalan insanlar, ölümler ve salgınlar

XIX. yüzyılın ilk yarısında, dünya nüfusunun artış hızında bir yavaşlama olmadığı gibi, dağılışı da hissedilir ölçüde değişmemiştir: 1850'ye doğru 1.200 milyon dolayında insan yaşamaktadır yeryüzünde; ve Kuzey Amerika 6 milyondan 25 milyona çıkarak en yüksek artış oranını korusa da, Asya 760 milyona erişir ve Avrupa da 266 milyon olur. Bu sonuncusunun payı büyümüştür böylece; ve, Birleşik Amerika'ya göç edenler göz önünde tutulursa – 1850'de nüfusun yüzde 10'a yakını – daha da yüksek olurdu bu rakam.

Bunun yanı sıra, Avrupa topluluğunun içinde n ü f u s u n d a ğ ı l ı ş ı değişir. Kuşkusuz, 1850'de, 35 milyon Fransıza sadece 57 milyon Rus baskın durumdadır; ne var ki, Avusturya dışında Alman devletleri hemen hemen Fransızlarınkine yakın bir rakama ulaşırlarken, İtalya 18 milyondan 25 milyona çıkar ve özellikle Britanya takımadalarında nüfus, 1700'de 9 milyon, 1800'de 16 milyon olarak hesaplanmışken, 27 milyonu geçer (bunun 8 buçuk milyonu İrlanda'ya aittir). Şu da var: Fransız nüfusunda artış, doğum oranındaki düşüş nedeniyle yavaşlar. Tersine, öteki ülkeler artışlarını sürdürürler. Fransa 1800'de, binde 32 artış oranına sahipti; İngiltere, 1850'de de korur bu oranı; Almanya için bu oran 40, Birleşik Amerika içinse 43.3'tür.

Doğum oranındaki yüksekliğin karşısında, ö l ü m l e r i n k o r k u n ç f a z l a l ı ğ ı kendini gösteriyor. Yaşam umudu kısa, nüfusun çoğunluğu gençtir: 1815'te, Fransızların yüzde 44'ü, 20 yaşın altındakilerden oluşuyor; 60'm yukarısmdakiler ise, sadece yüzde 7'si nüfusun. Hiç olmazsa batıda ve İskandinavya'da, ölüm oranında az buçuk bir düşme görülürse de, kötü iktisadi koşullar düzelmeyi geciktirir. Avrupalıların büyük bir bölümü, iyi beslenemedikleri için pek az dirençlidirler; ve hastalıklar karşısında, Asyalı ya da Afrikalılardan pek daha iyi durumda değildirler. 1830'dan sonra, Fransa'da Lille'de, çocuklar 5 yaşını aşmaz; Mulhouse'da ortalama ömür uzunluğu, sadece yirmi ikidir. Binlerce yoksulun toprağa gömülmesi için kötü bir hasat yeterlidir.

Jenner'in aşısı çiçeği geriletirken, cüzzam da güneyde ve İskandinav yarımadasında sığışıp kalmaya yüz tutar; ne var ki, sıtma, Akdeniz havzasında hüküm sürer ve nemli yörelerde kalabalık merkezlere musallat verem bağışlamaz insanları.

Öte yandan t i f ü s, v e b a ve k o l e r a, en korkunç salgınlardır.

Verem gibi, kötü sağlık koşullarını, yoksul meskenleri, yetersiz beslenmeyi ve savaşları gözetleyip durur tifüs. Napoléon savaşları, bu felaketin Almanya'da korkunç bir biçimde yayılmasıyla sonuçlanmıştı; ne var ki, fır dolanır canavar bütün Avrupa'da, gelip gelip vurur ve Belçika'da, 1846-47 bunalımı sırasında 20.000 cana kıyar; Doğu'da savaşanlar da, 1829'da ve özellikle de Kırım'da, ağır bir vergi öderler ona. Bununla beraber Av-

rupa, 1810 ile 1832 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'na çökmüş veba salgınından yakasını sıyırmayı başarır; göründüğü kadarıyla, XVIII. yüzyılda, kendi topraklarında kara sıçanla kahverengi sıçanın kökünü kazımış olmanın sonucudur bu.

Buna karşılık, k o l e r a, arsız, dehşet salan, üstelik yeni bir konuktur.

İlk büyük salgın, Rus seferlerinin arkasından Ermenistan'da, İran'da ve bir de ilk Türk-Mısır uyuşmazlığı sırasında kendini gösterir; hastalığın Avrupa'ya bulaşmasını, 1831'de, Ruslarla Polonyalılar arasındaki savaşlar; 1833'te de, içinde Don Pedro hesabına birlikler taşıyan – salgına yakalanmış – gemilerin Portekiz kıyılarına varması kolaylaştırır. Salgın, 1823'te Astragan'ı geçemez; ancak, 1830'dan başlayarak, yedi yıl boyunca Avrupa'yı dolaşır ve Cezayir'e sıçrar. Fransa'da, 16.500'ü Paris'te olmak üzere, 100.000 kurban vardır; Berlin'de 1.400, Viyana'da 2.000, Norveç'te 1.000, Londra'da 6.700 cana kıymıştır. Salgına daha kolay uğrayan kentlerden kırsal yörelere kaçıp sığınır insanlar; olaya "Büyük Korku" diye ad takılır.

Nedir başvurulan çareler?
Bizmut, klor, kinin, buhar banyosu yeterli midir?
Paris'te, Seine valisi, evlerden çöplerin arabacıklar üzerinde alınıp götürülmesini emreder; ancak paçavracılar, ekmek paralarından yoksun kılındıklarını görünce, tutar birçok aracı ateşe verirler ve Louis – Philippe'in hasımları da olaydan yararlanırlar: Bakan Casimir Périer, hekimler ve rahiplerle birlik olmuş, halkı zehirliyor, denir; çok geçmez, tabut ve cenaze arabası çekişmesi başlar; Casimir Périer ile beraber, Genç Champollion, Cuvier, Sadi Carnot da salgında canlarını yitirirler.

1847 ve 1851 yıllarında, bir yiyecek kıtlığının yaşandığı sırada, Asya bozkırlarından acı bir rüzgâr eser yeniden: Yeterince beslenemediği için pek zayıflayan Belçika halkı ağır bir felakete uğrar (23.000 ölüm); 1832'de Londra'da, kurbanların sayısı bunun iki katıdır ve Çarların imparatorluğunda en az 600.000 insan can vermiştir. Paris'te 17.000 kişiyi alıp götürmüştür salgın ve daha çok da "yoksul mahalleler"i ziyaret etmiştir. Felaketi, İtalya'ya, Avusturya ordusu sokar; Marsilya'dan da Cezayir'e sıçrar. Salgın, 1855 yılında da aynı yolları izler; bu kez, Akdeniz havzasının batı-

sıdır yeğlediği can almak için; bir de, Kırım'daki Fransız birliklerinin arkasına düşer ve Amerika'ya da göçmenler taşıyıp götürürler.

Ne var ki, artık savunmaya geçecektir Avrupa!

Malthus'un başlattığı tartışma

Birden gelen bir ölüme hazır ya da cılız bir yaşama mahkûm olduktan sonra, onca insanı dünyaya getirmek neden?

Rahip Malthus'un sorduğu soru özetle budur ve 1798'de yayımlanan *Nüfus İlkesi Üstüne Deneme* adlı eseri, büyük yankılar yapar. XVIII. yüzyıl felsefesinin dile getirdiği "ilerleme" inancına karşı çıkarak, İngiltere'de, sefalet içinde çoğalmaya iten Yoksullar Hakkında Kanun'u mahkûm etmek ister. Nü f u s u n g e o m e t r i k a r t ı ş ı ndaki kaçınılmazlığa işaret ederken, "yiyecek maddeleri ... a r i t m e t i k a r t ı ş tan daha fazla çoğalamaz asla" der.

Tehlikeli saptamalardır bunlar!

Ne var ki, onun bu sözlerine yanıtlar vardır.

Godwin, "ulusal zenginliğin pek eşitsiz dağılımının ve gayrimenkul mülkiyetinin küçük bir azınlığın elinde toplanmasının" sonucudur sefalet, der. "Bırakınız yapsınlar" politikasına tepki duyan ne kadar insan varsa, Malthus'a karşı ileri sürülmüş bu görüşten yana olurlar. Sismondi'ye göre böylesi bir politika, "genel sefaletin ancak maddi zenginlikle çoğalmaktan alakonduğu gönenç içindeki uluslara" yarar.

Ama özellikle Marx ve Engels karşı çıkacaklardır Malthus'a: Onlara göre, Malthus, "üretim gereksinmesi için, işçiyi, yük hayvanı derekesine indirmekte ve üstelik onu, açlıktan ölürken bekâr yaşamaya da mahkûm etmektedir."

Tersine, liberal iktisatçılar, sosyal reformları safdışı eden bir ilkeyi severek karşılarlar. İyimser görüşlü Jean-Baptiste Say şöyle der: "İnsanları, çocuk yapmaktan çok, para biriktirmeye özendirmek yerinde olur"; şunu da ekler sözlerine: "En gönençli uluslarda bile, nüfusun bir bölümü ihtiyaç yüzünden her yıl ölüyor." Bir başkası, Dunoyer, 1833'te, bir çocuktan fazla çocuğu olan ailelere yapılan yar-

dımlara son verilmesini önerir. Son olarak, John Stuart Mill, sarhoşluğa ya da bir başka bedensel aşırılığa karşı hangi tiksintiyi gösteriyorsa, çok çocuklu ailelere de aynı gözle bakmakta duraksamaz. Ve bir Malthus'çu dernek, İngiltere'de, sefalet içindeki insanların hızla çoğalmalarına karşı çıkar.

Kısacası tartışma başlamıştır.

Yüzyıl, haklı mı çıkaracaktır Malthus'u haksız mı?

Göreceğiz...

TOPRAKTA ESKİ İLE YENİ

Bütün bunlar olurken, hâlâ bir k ö y l ü ç e h r e s i dir Avrupa'nınki.

Gerçekten XIX. yüzyılın eşiğinde, "Sanayi Devrimi", Avrupa'nın, kırsal kesimin başta geldiği – o pek eski – niteliğini silememiştir. Kapitalist ilerleme, İngiltere'de gözle görülür de olsa, adada yaşayanlarda, gayrımenkul servetle *(landed interest)* menkul servet *(moyened interest)* arasındaki denge, bu sonuncusunun yararına ağır basar durumda değildir kesinlikle. Fransa'da, Restorasyon döneminde, toprak, ulusal zenginliğin beşte üçünden fazlasını oluşturmaktadır; ve bu oran, kıtadaki devletlerin çoğunluğunca aşılmıştır. İnsanın toprakta çalışmayla yaşamadığı zaman bile, acıktığında doyasıya yiyebilme kaygısı hiçbir gün terketmez kendisini; ve kıtlık korkusu, olağanüstü bolluk yıllarında kaybolur ancak. Öte yandan, genellikle orta halli bir önem taşıyan kentler, bir kırsal ortamda sürdürürler yaşamlarını, köylerden alır köylere satarlar.

Geleneksel köylü ekonomisi

Yiyecek kaygısı içindeki Avrupalılar, her şeyden önce, günlük tüketim ürünlerini sağlayacak toprağı elde etmeye verirler kendilerini. Kendi kendine yetmeyi başaran yöre, mutludur; kira borçlarını, ödentileri ve vergileri verdikten sonra, üç-beş kuruş biriktirme olanağını sağlayan mevsime şükredilir.

Tahıla ayrılan toprak genişliği hiçbir zaman fazla değildir, çünkü t o h u m dur önemli olan. 1840'ta, Britanyalıların yüzde 90'ını besleyen, kendi adalarında ürettikleridir hâlâ. Çavdar gerilediğinde, buğday alır yerini. Bununla beraber, has buğdaydan ekmek bir lüks olarak kalır: Çavdar, arpa ya da mısır, ortaklaşa girerler somuna, galetaya ya da çorbaya; İskoçya'da kek yulaftandır.

H a y v a n c ı l ı k, vazgeçilmez bir yan gelire kavuşturur çoğu kez: Daha çok tarladaki üretime bağlı olarak, ayrı bir güç kaynağıdır o; sütlü yiyeceklerin yanı sıra, domuz söz konusu oldukta et, gübre sağlar. Otlakta ve tarlada artıkla şöyle böyle beslenen sürü hayvanları, kimi zaman tuz da yetmediğinden salgınlara uğrar ve sığır vebasında olduğu gibi telef olur çoğu. Bununla beraber, güneyde koyun, yaylaya çıkıldığı için geniş mekânlara kavuşur ve yoksulun ineği diye bilinen keçi, ağaçların genç sürgünlerini nerede bulursa tüketir.

P a t a t e s, alabildiğine önem kazanmıştır beslenmede. Nemli yörelerde, yetersiz kaynaklar fazla yoğun bir nüfusu besleyemeyince, patates kurtarıcı olur: Nitekim patates olmasaydı, çok daha erkenden boşalırdı İrlanda.

Birçok yerde, ekilebilir bir toprak parçası elde edebilmek için, yüzyıllardır süren çaba bitmemiştir. Kimi zaman, geçici bir işgalle yetinilir: Toprak, ağaçlardan, çalılardan temizlenir ya da tarlayı verimli kılmak için otları yakılıp küllenir. İki yılda bir ya da üç yılda bir almaşık ekim, bir nadası gerektirir. Hayvansal gübre olmayınca, yeşil gübreye başvurur köylü; çift hayvanlarına sahip değilse, Çin usulü beller toprağı. Kötü tohum, ekimde gecikme, yetersiz çapalama, hasatları sık sık olumsuz etkiler. Çalışmalar, büyük zahmet, zaman, kol gücü ister: Elle ekilir ve ekicinin yüce tavrı yüzyılın sonuna değin övülecektir; orak olmadığında tırpanla kesilir başaklar; döveçle harman yapılır ya da saplar hayvanlara çiğnetilir. Firavunlar dönemi Mısır'ından kalma resimlerdeki gibidir kimi yapılanlar...

Tarımda zaman zaman bunalımlara yol açmaz olur mu böylesi bir ekonomi?

Gerçekten, bu t a h ı l e k o n o m i s i, acayip hareketler gösterir: Ortalama üretkenliğin zayıflığı, verimlilikte pek büyük değişkenlikler, taşıt araçlarının yetersizliği ve

yavaşlığı yol açar bu garipliğe. Bunun gibi, tahılın fiyatları da alabildiğine bir duyarlık içindedir; hızlı dalgalanışlar gösterir, yükselir, alçalır: XVIII. yüzyılın ikinci yarısına damgasını vurmuş olan uzun yükseliş döneminin arkasından, 1817'den kalkarak alçalış başlar.

Barışla beraber tersine dönmüştür eğilim; ancak, bunalımın patlak vermesi için bir ü r ü n a ç ı ğ ı yeter.

1816 yılından başlayarak, böylesi bir bunalım da patladığında, Fransa'da buğdayın hektolitresi 22 franktan 34 franka, hatta 46 franka çıkar. 1789'da olduğu gibi, istifçiler suçlanır ve narh koyma istenir; halktaki kızıp köpürme, un hırsızlığına ve silahlı saldırılara dönüşür. XVI. Louis döneminde olduğu gibi, hükümet, tahılı giriş vergisinden bağışık tutar; dışarıdan zahire getirtilmesine prim verir ve hayır atölyeleri açar. 1825'ten başlayarak, bu kez patates kıtlığı tahıl fiyatlarında yeni bir yükselişe neden olur: Karışıklıklar yeniden başlar, Temmuz Monarşisisinin başlarında sürer ve soylularla dolaylı vergi memurlarına karşı şiddet hareketleriyle içiçedir. Fiyatlar düşer, bir yatışıp dinme olur; 1832'de yeniden fırlar, karışıklıklar tekrar başlar. Kıtlık, 1838 ve 1840 yılları arasında düzeni sağlamada pek uygunsuz bir iklim de yaratır.

1848 büyük devrimci hareketinin de kaynağında bu k ı t l ı k vardır: Bir parazitin, ürünü çürütüp yok etmesi sonucu, patates kıtlığı ortaya çıkmıştır. İrlanda'da yüzbinlerce kişi ölürken – 1 milyondan fazla insan adayı terkedecektir! – bir kuraklık, Seine'le Ren arasındaki tahıl verimini yok edip Akdeniz kıyılarındaki geniş bir bölgeyi de kıtlığın kucağına atar. Fransa'da buğdayın hektolitresi, 18 ile 23 frank arasında değişip dururken, 43 franka fırlar ve ekmeğin fiyatı iki katına çıkar; ve Jules Vallès, Buzançais'deki ayaklanmayı bir kitapla anlatacak, adını da *Gömlekler* diye koyacaktır. Ne var ki, fiyat yükselişi ile dışarıdan tahıl alımı, parayı nadir hale getirdiğinden, sanayi kesimine de yayılır bunalım. Tutucu güçlerin etkisi bir parça azaldığı bir sırada, hemen her yanda ayaklanan yığınlar aynı anda üzerine yürüyüp bu güçleri alaşağı ederler.

İngiliz usulü "tarım devrimi"nin sonuçları

Bununla beraber, XVIII. yüzyıldan başlayarak hissedilir değişiklikler haber vermektedir kendini.

Gerçekten, Arthur Young, şu noktanın altını çiziyordu: "Sürü hayvanlarını beslemeye yarayan bitkilerle tahılı nöbetleşe yetiştirme sistemi, İngiliz tarımının can damarıdır." Şöyle ki: Norfolk adı verilen dört yıllık almaşık ekim nadasını ortadan kaldırdığından, azotça zengin bir çapalama, bitki ya da hayvanlar için yemlik ot, ekimin gündemine giriyordu; "t a r ı m d e v r i m i" diye adlandırılan şeyin kaynağında da bu görünüyor. Bu bakımdan, bir haççiçeklinin – örneğin şalgam – ve otsu türden bitkilerin – örneğin yonca, eşekotu – ekilmeye başlanması, modern zamanların en önemli olaylarından biri olarak görülmelidir. *Gentlemen Farmers*'in kabul ettiği, dört zamanlı nöbetleşe ekim, Fransa gibi ülkelerde insanların gelenekçi anlayışına çarpar. Bununla beraber, Manche'tan Bohemya'ya değin, sonra da Po ovasında, şeker pancarı üretmeye hazırlanılırken, kolza, bir tahıl bitkisi ya da patatesle almaşık ekilmeye başlanır ve sebzecilik kentlerde pek ilginç pazarlar bulur. Batı'da, üzüm bağı elmaya bırakır yerini, çünkü orada toprağını bulamamıştır, ancak Güney'de rahatça gelişir: Bunun yanı sıra, şerbetçi otu, "şarap tanrısı bitkisinin bu soğuk rakibi", Kuzeybatı'da Ren vadisine, Burgonya'ya ve Bavyera'ya doğru ilerler.

Ne var ki, s ü r ü h a y v a n l a r ı ndadır kazanç.

Britanya'daki yetiştiriciler, ırkların arındırılmasına çevirirler gözlerini. Etleri ve sütleri için sığırgillerin ve iyi yapağı elde etmek için de koyungillerin düzeltilmesini isterler; ve pek büyük şöhretler yaratırlar: *Durham Shorthorned* bir örnektir ki, şeceresi tutulmaya başlanır. Onun yanı sıra, sulama sanatına çevrilir dikkatler: Akdeniz bölgesindeki kimi uygulamalardan (*huertas*) esinlenilip, İngiltere'de üstün nitelikli besi çayırları elde edilir ve kıta Avrupa'sında da birtakım başarılı sonuçlara varılır bu konuda.

Öte yandan, kıta Avrupa'sı da, melez türler yetiştirmeye girişir. Fransa'da 1815'te, 27 milyon baş hayvandan 1 buçuk milyonu merinostur; 1840'a doğru, 30 milyonda 8 milyona çıkar bu oran. Öyle de olsa, başka yeni ülkeler sahneye çıkmadan önce, Kıta Avrupası, özellikle de Almanya hâlâ küçükbaş hayvanlara saplanıp kalmıştır.

Tahıl tarlalarının verimini arttırma bir büyük kaygıdır ve kireç suyu püskürtme yöntemi kullanılır. Hayvan gübresine daha çok güvenilse de, İngiliz girişimcileri kemik toplamaya kalkarlar ve içlerinden biri, Napoléon savaşlarının olduğu yerleri kazmaya girişir. 1840 yılından başlayarak, Güney Amerika'nın Büyük Okyanus kıyılarının sağlayacağı deniz kuşu artıkları büyük servetlere yol açar. Verimlilik sağlayan maddelerin sanayi yoluyla elde edilmesi yolunda Liebig'in buluşu pek önemlidir.

Ne var ki, özellikle ilgi çeken su üzerindeki fetih lerdir. Su biriktirme tekniği, 1823'te İskoçyalı Smith'in önerdiği silindir biçiminde kiremitle ilerler: Peel, Preston'daki Whitehead atölyeleri silindir biçiminde boru çıkarmaya başlayınca, Staffordshire'deki topraklarında bu tekniği kullanarak ün kazandırır ona. Sulama ile içiçe alınınca, suların boşaltılması, Po ovasını tarıma açar; İngiltere'de ve Fransa'da kimi çukur yörelerle, Kuzey Almanya'nın geniş bataklık bölgelerinin yazgısını değiştirecektir aynı teknik.

Daha da dikkat çekeni, denizden ve göllerden kurutularak toprak kazanmanın sürmesidir: İngilizler Fens'in işgalini tamamlarlar, Fransız Moëres'i kuruturlar; özellikle Hollandalılar, 1675'ten beri elde ettikleri 27.000 hektara karşılık, 1815 ile 1875 yılları arasında 58.000 hektarlık toprak kazanırlar ve bu konuda, rüzgâr gücünün yerine, buharla işleyen pompayı kullanmaya başlarlar. Bunlar olurken, Fransızların sürdürdükleri başka çalışmalar vardır. Böylece, Avrupa'nın Atlantik cephesi genişler ve sağlamlaşır.

Tarım araçlarının yetkinleştirilmesinde atılmış dev adımlar yoktur. Ne var ki sabanlar, İngilizlerin önlerine at koşma adetinde oldukları Bible, Howard ile Mathieu de Dombasle türleri, ağır ağır kıta Avrupa'sında yayılmaya başlarlar.

Bununla beraber, tarımbilimin elde ettiği başarılarda kesinlik görülmez. Bir Mathieu de Dombasle'ın, bir Yvart'ın ya da bir Boussingault'un girişim ve denemeleri, kamu güçlerince her zaman desteklenmez Paris'te. Prusya'da ve soylular (Junker'ler) arasındadır ki, İngiliz örneği en derin yankılara yol açar; Thaer'lerin ve Thunen'lerin

oluşturduğu okullar vardır ve Bismarck, bu sonuncusunun öğütlerini dinleyip, Kniephof'taki topraklarını değerlendirir. Avusturya İmparatorluğu'nun soylu sınıftan yüksek görevlileri, İtalya'da – Cavour gibi – büyük toprak sahipleri, hatta Rusya'dakiler, yenilik yaparlar.

1850'ye doğru Fransa ile İngiltere'nin kırsal kesimleri karşılaştırıldığında, İngiltere'nin ilerde olduğu göze çarpmaz değildir. Kuşkusuz Normandiya ile Limousin arasında büyük bir farklılık vardır şimdiden; ancak, Fransa'nın 1800'den beri gerçekleştirdiği ilerleme hızı göz önünde tutulduğunda, komşusuna erişebilmesi için – aşağı yukarı – üç çeyrek yüzyıl gerekmektedir kendisine.

Büyük toprak sahiplerinin İngiltere'si

Çok öncelerden başlamış olan bir hareket 1845'e doğru sona erer ve büyük toprak sahipleri *(landlords),* İngiliz toprağının büyük bir bölümünü mülkiyetlerine geçirmiş olurlar. İçlerinden 2.000'i toprakların üçte birine el koyar; kimilerinin 100.000 ile 400.000 hektar arasında toprağı vardır ve çoğu işletmeye açılmamış yerler ve otlaklardır.

Gelirlerini arttırmak arzusundaki toprak aristokrasisi, toprağı kazançlı bir yatırım alanı yapmaya çabalar: Bataklıkları kurutmuş, ham toprağı ekime açmış Bedford'ların, 2 buçuk milyondur yıllık gelirleri o zamanın parasıyla; ve onlardan birinin, Londra alanlarından birinde, bir saban demirine yaslanmış bir heykeli vardır bugün. Yeni almaşık ekim tekniğinin yayıcısı Leicaster kontunun ekilebilir 12.000 hektar toprağının değeri 1776'da 5 milyonken 1840'ta 25 milyona çıkar. Toprak, saygınlık da sağlar: Ne kadar büyük bir burjuva olursa olsun, Peel, Drayton Manor'un insanıdır. Küçük bir şato görünümündeki bu konaklardan bir 200.000 kadar vardır; bir koruluğun çevirdiği çimenliğin ortasında, içleri yalın ve kullanılışlı yerlerdir bunlar. Av bakımından zengin bir park, avlanmanın yanı sıra ata binme zevkine de yanıt verir. Gürültülü ve dumanlı Sheffield'ın komşusu olan Devonshire dükünün şatosu, suları, çağlayanları, heykellerle süslü havuzla-

rıyla Versailles sarayını canlandırır ve serasında 1851 Londra sergisi açılacaktır. Yüzlerce *Country gentlemen*, sürek avı için toplaşırlar zaman zaman: Kimi yerde tilki avı çekerse insanları, kimi yerde çalıhorozunun arkasına düşerler.

Yerel *self-government*, milisi, adaleti, hatta ruhbanı, varlıklı sınıfın hizmetine sokar; böylece mülkiyet otorite sağlar. Üstüne yapısını kurduğu, altını da işlettiği topraktan dev bir kazanç sağlayan büyük toprak sahibi, kentlerin ve sanayinin gelişmesine alabildiğine katılır. Londra'nın bir bölümü, Lord Westminster'le dük de Bedford'a aittir ve ikisi de uzun süreli kira uygular, gelir getiren sayısız yapılar kurdurtur ve kiralarlar kentte; Lord Durham ile Lord Londorderry kömür satarlar; öteki lordların fabrikaları vardır; toprağın sağladığı gelire bir şeyler borçlu olmayan ne bir ticaret ortaklığı vardır, ne de bir banka. Bu gelir, yabancı buğdayın girişini yasaklayan tahıl üstüne kanunlar (*corn laws*) sayesinde, kıta Avrupa'sında olduğundan daha yüksektir; ancak, çitleme yasaları (*enclosure acts*) ile tahılın değerlenişi arasında bir koşutluk da vardır. Oysa Fizyokratlarla Adam Smith toprak rantına bir Tanrı bağışı diye bakarlarken, Malthus, nüfus baskısının kaçınılmaz bir sonucu olarak görür onu; Ricardo, seyrekliğin ortaya çıkardığı bu ürüne, aylak mülkiyetin bu yemişine karşı çıkarken, iyimser görüşlü Cobden, toprak soylularının kentlileri sonuna değin aç bırakıp bırakamayacakları sorusunu sorar. Böylece, 40'lı yılların kıtlığı, büyük toprak sahiplerini ödünlerde bulunmaya zorlayacaktır.

Ç i f t l i k s a h i b i n i n d u r u m u kıta Avrupa'sındaki benzerinden üstündür. Çoğu kez salonlu bir burjuva evinde oturmaktadır, kitap okuma ve resim asma zevki vardır ve karısını kente yollayarak giydirip kuşandırmaktadır; ne var ki buna karşılık, emek piyasasındaki dalganışlarla burun buruna bir proletarya ve – işevine (workhouse) yazılı insanların yüksek oranının gösterdiği gibi – sürekli bir yoksulluk da görülür. Sanayi kapitalizmi ile tarım kapitalizmindeki eşzamanlı ilerlemelerin katmerleştirdiği bu yoksullukta, birincisi kırsaldaki zanaatçıları yıkıma uğratırken ikincisi toprakları ele geçirir. 1834 Reformu da, bu bozuk düzene bir değişiklik getirmez.

Öte yandan, İ r l a n d a k ö y l ü s ü de acılar içindedir.

Büyük toprak sahipleri, fetih hakkına dayanarak egemenliklerini sürdürürler adada. İster sürekli otursun, ister Belfast'da, Dublin'de ya da İngiltere'de yaşasın, toprak sahibi pek az bir işletme faizi üstlenir; çünkü, elinin altında kullanacağı emek gücünün bulunduğunu bilir. Alabildiğine hızla çoğalan bir nüfus – Büyük Britanya'nın sadece 200.000 çiftliğine karşılık – 700.000 çiftlik arasında serpiştirilmiş durumdadır; rakamın büyüklüğünün bir sonucu olarak, bu çiftliklerin yarısının 2 hektardan fazla toprağı olmadığı gibi, ayrıca hepsi çoğu kez 6.000 ile 60.000 arasında değişen malikâneler arasında bölüşülmüş haldedirler. Çiftliğin sıradan kesenekçisi, öyle bir kira sözleşmesiyle bağlıdır ki, ancak altı ay önceden haber vermek koşuluyla terkedebilir toprağı; borcundan bütün bir köy de sorumludur ve öylesi büyük bir ödeme yükümlülüğü altına girmiştir ki, bütün umudu iyi bir hasattadır. Bir yurtluğa bağlı olmanın serfe sağladığı güvenceden bile yararlanamaz. Tohum edinmek için borç para alır; – Anglikan olsun olmasın -- yerleşik Kilise'ye ondalık verecektir ve Londra'nın son savaşlardan beri daha da ağırlaştırdığı bir toprak vergisi ödeyecektir. Rant, kaba ürünün sadece üçte birine ulaşabildiğinden, toprak sahibi, aradaki boşluğu tefeci faizleri ve tahıl satışlarıyla doldurur. Dışarıya yapılan bu tahıl satışı, ülkenin kaynaklarını tüketir durur. Köylü yığınların yiyeceği için gerekli buğday tarlalarının çayırlar önünde gerileyip daralması ölçüsünde bir kat daha artar bu. Böylece, aileyi besleyen bir tek patates kalmıştır ve bir de evde beslenen domuz! Ne yapacaktır bu koşullarda fukara köylü? Ya başını alır iş aramaya gider (600.000'e yakın köylü, yılın yarısı işsizdir); ya da bataklık kömürü ile ısıtabildiği toprak damında sefaletiyle başbaşadır. Özetle, yazgıya boyun eğme ile umutsuzluk arasında parçalanmış haldedir İrlanda köylüsü!

Üstelik bir din savaşı ve yabancıya karşı bir mücadele niteliğine bürünen topraktaki sıkıntı ve çırpınış, İngilize olsa olsa kısa soluklar sağlar. 1763-73 yıllarındaki karışıklıkların, 1796-97'deki ayaklanma ile 1810-1814 yılları arasındaki anarşi döneminin arkasından, 1822 kıtlığı yeni çalkantılara yol açarken, 1831 kıtlığı şiddet hareketleri, yangınlar ve cinayetler rüzgârını estirir. Sessizlik, 1846-48 dramıyla gelir ancak: Onunla köyler yarı yarıya boşalır. Ne var ki, yeni bir ayaklanma patlak verir arkasından...

Sıradan toprak sahiplerinin ülkesi: Fransa

1814'te krallık yönetimine yeniden geçtiklerinde, Bourbon'lar, feodal bağlardan kurtulmuş bir köylülük bulurlar. Bununla beraber, birçok bölgede, çiftlik kiracılığı, ortakçılık, hatta gündelikçiler hâlâ vardır. İçlerinden en yoksulları, paylaştırma özlemlerini bastırıp cemaatçı uygulamalara bağlı kalırlar; oysa, bu tür eğilimleri, bireyci ve fizyokratik kanunlar mahkûm etmektedir. Temmuz yönetimi, boş otlakla serbest geçidi, bir de komün mülklerinin tarıma açılmasını yasaklamak istediğinde, yöresel kurullar halk hareketleriyle korkuturlar onları; kiralama bölüşmeye yeğlenecek ve 1850 tarihli bir kanun bunun uygulanmasını yalınlaştıracaktır. XVIII. yüzyılda olduğu gibi, pek ilerde bir tarım biliminin yöntemlerine göre yönetilen malikâneler vardır ki, şöyle böyle bakılan ve verimi zayıf toprak parçalarından alabildiğine farklıdır. Mülklerinin başına dönüp gelmiş toprak soylularıyla burjuvalar, hâlâ pek kapalı bir tarım toplumuna egemendirler. Büyük çiftliklerin güçlü geleneklere sahip oldukları kimi yöreler dışında, mülkiyetin çapı genellikle orta hallidir ve toprağı işletenin, gönençli bir düzeye erişebilmesi için yeterli para yoktur elinde. Fourier, 1829'da, Picardie köylülerinin yaşamından söz ederken, "topraktan kulübelerinde yatakları yoktur" ve "kuru yapraklardan bir şilte atarlar altlarına", onu da tahtakuruları basar geceleri, derken pek abartıyor değildir. Öyle yöreler de vardır ki, atalarınınkinden çok da farklı değildir yaşamları: "Yedikleri, yetingenlikten de ilerdedir; kara ekmek, peynir, sebze, istedikleri kadar su; ancak o bile sürekli değildir, çünkü yaz olduğunda kuyular kurur kimi zaman"; et de "domuz yağlı lahana adına, lahanalı domuz yağıdır"! Kuşkusuz, yılda kişi başına düşen buğdaydan ekmekle et miktarı artmıştır; patates, sebze, süt ve kimi zaman şarabı da eklemeli bunlara. Öyle de olsa, tarım ekonomisi, kendi kendine yeter bir durumdadır hep; artan olursa da satar. Kişilere egemen olan anlayış, her şeye katlanıp elindekine bir şeyler daha katmaktır. Öyle de olsa, borç yapmaktan kaçınmak mümkün değildir; Proudhon, ipotek sorununa pek önem verirken, Marx'ın gözünde feodal ödentinin yerine geçmiş bir şeydir bu.

Böylece, bölgeler arasında zıtlıklar ne olursa olsun, Fransa'nın kırsal kesimi, insanları kendi yağıyla kavrulmaya götüren alışkanlıklarla bağlarını koparmış değildir. Yakınmayla geçirirler zamanlarını; öğretmenin hizmetlerini horlarken hekiminkileri kabullenir, ama bu arada kırıkçı-çıkıkçıya inanır; esnaftan korkar, ama işverenlerin düzenledikleri şenliklerde güleryüzle dolaşır; bir yerde rahibe sırt çevirirse, öte yerde ona saygı duyar; Hıristiyanlığın en pagan uygulamalarını sürdürür, Meryem'in suretinin yanına Napoléon'unkini de yerleştirirler. Kendisini Kilise ondalığı ile feodal haklardan çekip kurtarmış, ancak toprağa sahip olmada kendisine elle tutulur olmaktan çok hukuksal bir hak sağlamış olan 1789 Devrimi'nin uzağında, bu yığın, maddi olarak hatta anlayış olarak Eski Rejim'e pek yakın bir haldedir. Nüfus sayısı bakımından ise, 1846-48 yıllarının bunalımından alabildiğine etkilenecektir.

Avrupa'nın öteki ülkelerinde toprak ve insanlar

Avrupa'nın başka yerlerinde olansa şudur: Kuzey Deniz'i ile Apenin arasında senyörlük rejimi gerileme halindedir; Doğu Avrupa sınırlarında ve Akdeniz yarımadalarında büyük toprak sahipliği sürerken, Rus imparatorluğunda "büyük serf köyü" yaşar.

Başka ülkelerde olduğundan çok daha fazla, Rusya'da, soylular, aydın despotluğundan yararlanarak köylüyü bağımlı hale getirdiler; bu olurken servaj yaygınlaştı, köy cemaatı (*mir*) kökleşti, Çarlık verginin toplanmasından onu sorumlu kıldı.

Fizyokrasi, büyük toprak sahipleri olan Galitzin'leri, Samarin'leri, Muraviev'leri büyülemekten geri kalmadı kuşkusuz; hepsi de İngiliz, Fransız ve Alman iktisatçılarının görüşlerini tanıyorlardı. 1807-1811 yıllarındaki Prusya reformu, tahıl satan ve Alman dilini konuşan Baltık soylularını etkilemişti.

Serf emeğinden kesin olarak zarar gören sanayiye, ücretle çalışanlar gelip girer; köle emeğinin özgür çalışmanın yerini tutamayacağı düşüncesi yayılır. Ne var ki, köylü özgürlüğe özlem duyuyorsa, angarya ve ödentilerden kurtulmak, *mir*'i de onlardan kurtarmak içindir; yoksa, senyörün toprağında belli süreler çalışmak zorunda kalmak için değil. Bununla beraber Çar, Li-

vonya'da bir denemenin arkasından Baltık ülkelerinde servaja son verdiğinde, bağımsızlığını kazanmış köylü emeğinin Baronlarca kullanılması gerektiği biçiminde anlaşıldı bu reform. I. Nikolay, rejimin kötüye kullanılmasına karşı tepkisini, 1831 ayaklanmasına bulaşmış soyluları zayıflatmak amacıyla gösterdi. "Servaj, bugünkü haliyle açıkça bir kötülüktür" derken, şunu da ekliyordu: "Ancak ona şimdi dokunmak, daha da büyük kötülüğe yol açar." Birbiri arkasından patlayan karışıklıklar – 1826 ile 1855 yılları arasında 555 köylü ayaklanması! – kimi ödünlere götürür Nikolay'ı, ancak onlardan yararlananlar da Tac'ın köylüleri olur. Öte yandan, reformcular duraksarlar: Pestel'le "Güney Toplumu" köklü değişiklikler düşünürken, Nikita Muraviev'in kurduğu "Kuzey Toplumu" toprakları bölüşmeyi reddeder.

Özetle, huzursuzluk katmerleşir yavaş yavaş. Bereketli yıllarda, iç pazar bütün üretimi özümseyemez ve fiyatlar alabildiğine düşer; kötü yıllarda ise kıtlık bastırır. Köylü kitleler, sefalet içindedir; çoğu tembel ve tasasız mülk sahipleri ise, topraklarının gelirlerinin karşılayamayacağı ihtiyaçlar içinde olduklarından borçlanırlar. İmparatorluk, büyük bir bunalıma doğru ilerler.

Ne yapmalıdır?

T o p r a k s o r u n u nu zamanında çözmek gerekir; yani servajdan ve senyörlük rejiminden vazgeçilmeli, tarım kapitalizminin içine gelip girilmelidir. Koşullar, kurtuluşun bunlarda olduğuna inandırır soylu sınıfı; ancak, böylesi bir reformu siyasal ve sosyal düzeni sarsmadan başarmalıdır, sorun da budur!

BİLİMİN İLERLEYİŞİ. ÜRETİM VE TAŞIMADA YENİ TEKNİKLER

Bir yüzyıldan ötekine başka büyük değişiklikler de vardır.

İlk göze çarpan bilimdeki ilerleyiştir.

Bilimin ilerleyişi

Aydınlıklar yüzyılı, tanıyıp bilmenin tutkunu idi. Bu amaçla da, kendini matematik araştırmalara başarıyla vermiş, evren hakkında – mekanist anlamda – dev bir açıklama

ortaya koymuş, gökte takımyıldızları incelemiş, uzak denizleri arayıp bulmuş, bitkibilimi örgütlemiş, kimyanın egemenliğini gerçekten başlatmış, elektrik deneylerinden hoşlanmış, teknik motora çalışmış, – o karışık - üreme sorunu üzerinde düşünmüş, eski söylemlerin ayrıcalığını reddetmişti.

XIX. yüzyılın başlarında ise, kuşkusuz büyük savaşlar, kozmopolitliğin kurduğu etkili temasları kesintiye uğratıyordu; ne var ki, zorunluluklar bilginlerin dikkatini hep uyanık tutuyor ve barış gerçekleşir gerçekleşmez de bağlar yeniden kuruluyordu. Chateaubriand'la Madame de Staël "iğrenç matematik" derken, Lamartine "matematik, insan zekâsının zincirleridir" diye konuşsa da, Goethe soğukkanlılığını sürdürüyor ve Auguste Comte, bir felsefe sisteminde bilime başköşeyi vererek p o z i t i v i z m yoluna giriyordu.

Ne var ki, ç a l ı ş m a k o ş u l l a r ı değişmez pek: Paris, Konvansiyon'un kurduğu büyük okulların, Collége de France, Bilimler Akademisi ve eski Sarbonne'la yarıştığı eşsiz bir merkez olarak kalır. Büyük Britanya'da, Oxford'la Cambridge'den çok daha fazla, bağımsız derneklerdir önde giden. İtalya, inceliğin hazinelerini bağrında saklar hep ve Orta Avrupa'nın "bilgin cumhuriyetleri" aydın prenslerin kol kanat gerdikleri üniversitelerdir. Rusya, bu harekete katılır. Çok geçmeden, öğretirken de inceleyen üniversite hocasının çağı sona erecektir, çünkü aristokratik koruyup gözetme çözülüş halindedir. Ne var ki, akıl istediği yerde dolaşmaktadır ve karşılıklı düşünce alışverişi sayesinde, Fransız gökbilimcisi Le Verrier'nin hesap yoluyla Neptün gezegeninin yerini işaret ettiği bir sırada, İngiliz Adams Cambridge gözlemevinde gezegeni görür; bunun gibi Alman Gauss, Rus Lobaçevski ve Macar Bolyai, "hiperbolik" adı verilen – Euklides'çi olmayan – bir geometrinin babalığını dava etmeye başlarlar.

Aslında, öteki bilimlerin yararlandığı, m a t e m a t i k k ü l t ü r ü n d e r i n l i ğ i dir. Laplace, Lavoisier ile işbirliği yapmış ve birbirinden pek farklı sorunlara yaklaşımda bulunmuştu. Merakı doymak bilmeyen Ampére, mıknatıslı iğrenin sapması üstüne Oersted'in deneyine dört elle sarılır ve formülünü bulur. Gauss çözümlemeye, sonsuz küçük ge-

ometriye, yüksek matematiğe, olasılıklar hesabına, gök mekaniğine, yer ölçümü bilimine adını verir. Bununla beraber, salt matematikle uğraşan dehalara rastlanır. Şu iki harika genç böyledir: Abel, eliptik entegrallerin anahtarını bulur, Evariste Galois da gruplar kuramını ortaya koyar; birincisi sefalet içinde ölür, ikincisi düelloda yaşamını kaybeder. Klasik dönemde Newton'la Leibniz'in temellerini attıkları sonsuz küçük hesabının alışılmış verilerinin ötesinde, Euler, Fourier ve Legendre'in arkasından Cauchy, analitik fonksiyon ve diferansiyel denklem kavramlarını oluşturur; bu arada Riemann, cebirsel fonksiyonlar kuramını gerçek temeline oturtur ve yine Riemann'dır ki, Euklides'çi olmayan bir geometri hakkında yeni bir varsayım ileri sürecektir.

Ne var ki deneysel bilimlerin kazanımları daha uygulanabilir gözükmektedir. Optikte yayılma hakkındaki Newton kuramına karşı, Huygens'in daha önce farkettiği dalga kuramını, Fresnel üstün hale getirir. O sırada Biot, Arago, David Brewster, ışığın kutuplanma olayını aydınlığa çıkarırlar. Volta pili sayesinde Oersted mıknatıslı iğnenin sapmasını bulurken; arkasından Ampére, elektromanyetizmin temellerini atar: "Solenoi" denen bobin, elektro-mıknatıs ve elektrikli telgraf bundan doğacaktır. Tam tersine Faraday, bir başka olayın üstüne gider ve dinamonun kökenindeki indüklemeyi bulur; Jacobi ile birlikte, maden kaplama alanmda çeşitli uygulamaları olacak elektrokimyayı yaratır: Galvanoplasti, altın ve gümüş kaplama, basım harf ve klişeleri yapımı, doğrudan gravür, bu uygulamaların başında gelir. Antoine Becquerel ile Daniell Volta pilini daha yetkin hale getirirlerken, Seebeck, Ohm'un kanununu koyduğu termo-elektrik etkiler üzerinde kafa yorar.

Lavoisier ile Laplace, arkalarından da Fourier, ısının çözümlemeli kuramını koydular ortaya. Oysa ısı, uzun süre, moleküllerin oluşturduğu canlı bir güç olarak görüldü: Gay-Lussac'la Biot, Berthollet ile Proust, Dalton ve Avogadro, bu noktada kaldılar. Kuşkusuz Rumford ve Davy, ısı ile çalışma arasındaki ilişkiyi buldular; ancak ikisi arasındaki denkliği kurmak, Lazare Carnot'nun oğullarından birine, Sadi Carnot'ya nasip oldu; bu, termodinamiğin temeli idi ki, ona dikkati çekenler de Robert Mayer ile Joule oldu. Ener-

jiyi koruma ve enerjiyi azaltma: Uygulamalı mekanik, daha sonra bu ilkelere dayanacaktır.

Maden kimyası, Lavoisier'den başlayarak sırlarını kesin olarak vermişti. Organik kimya da kendi sırlarını vermeye başlar: Chevreul, yağlı asitlerle gliserinden yağ çıkarmayı başarırken, Pelletier ile Caventou da bitkilerden alkaloitleri elde eder. Y e n i b i l i m i n y a s a l ą r ı üzerine büyük bir savaş verilir: Dalton, ilk kez olarak atomik varsayımı ortaya koyduğundan, denkçiler ile atomcular çatışırlar ve birincilerin başında Jean-Baptiste Dumas vardır, ikincileri ise Berzelius yönlendirir. Ne var ki, çok geçmeden Gerhardt, Wurtz ve Kekule'nin savunduğu "birleşme değeri" kavramı üstün gelirken, Butlerov da "eşizlik" (isomérie) kavramını aydınlığa çıkaracaktır.

Başka büyük tartışmalar vardır ve d o ğ a b i l i m l e r i n d e k i a t ı l ı m ı göstermektedir.

Diderot ile Buffon, dönüşümcülüğü hissetmişlerdi ve Rousseau, daha o yıllarda, doğal ayıklanma üzerinde ısrar etmişti. Bu, yaratış düşüncesinden kuşkulanmak demekti; aynı düşünceden hareket eden ve türlerin daha baştan saptanıp değişmeden kaldıklarını ileri süren "saptanımcılık" (fixisme) kendini herkese dayatan bir görüştü ki o da kuşkulu hale geliyordu. Buffon'un öğrencisi Lamarck, 1809'da *Hayvanbilimi Felsefesi* adlı eseriyle tartışmayı başlatır: Bilgin kitabında, türlerin değişkenliği üstüne düşüncelerini açıklarken, Linné'nin yerleştirir gibi olduğu "saptanımcılık" öğretisini sarsar böylece. Memelilerin sınıflandırılması üzerine dikkate değer bir incelemenin yazarı olan Cuvier -ki karşılaştırmalı anatominin ve paleontolojinin de kurucularından biridir- 1812'de, *Yeryüzündeki Köklü Değişiklikler Üstüne Denemeler* adlı eserini yayımlar ve soyu tükenmiş türlerin kayboluşunu felaketlerle açıklamak için yazmıştır bunu: Bunun anlamı şu oluyor ki, yeryüzünün yeniden şenlenmesi bir Tanrı vergisi olabilirdi ancak. Yer kabuğunun, daha sonra Lyell'in yeniden ele alacağı, zaman boyunca gitgide oluştuğunu ileri süren "Vulcancı" varsayıma karşı çıkan "Neptüncüler" de, felaket düşüncesinden yanaydılar ve Cuvier onları destekliyordu. Cuvier, bu görüşünden dolayı, *Anatomik Felsefe* adlı eserinde – o eski – varlıkların kademelenmesi kavramını yeniden ele alan dostu Geoffroy Saint-Hilaire'le çatıştı. Bu uyuşmazlık, büyük gürültülere yol açtı: İşe Bilimler Akademisi karıştı. Goethe, "alabildiğine vahim bir tartışma" diye yazacaktır Eckermann'a. Ne var ki,

resmi durumu sağlam olan Cuvier, tartışmadan yengin çıkar ve onunla beraber, doğa filozoflarının ve Goethe'nin az çok övdükleri bir evrimciliğin hasımları – bir anlığına da olsa – zafer kazanmış olurlar.

Bichat'nın çalışmaları anatomide kendini dayatırken, Dollond ailesine çok şey borçlu olan m i k r o s k o p sayesinde de, sonsuz küçük ağır ağır farkedilmeye başlanır. Beklenmedik ipuçları ve yeni sırlardır bunlar. Hugo von Mohl'un "protoplazma" diye adlandırdığı madde nedir? Harvey'in, Schleiden'le Schwann'ın arkasından Virchow'un belirttiği gibi hücre, olsa olsa bir başka hücreden geliyor değil mi? Dönüşümcülük üstüne tartışmaların dışında, yaşam bilimleri, bir yeni ve önemli geçidi aşmaya hazırlanırlar.

Ne olursa olsun, d o ğ a t a r i h i nin coşkulandırıcı bir yanı vardır. Paris'te, Geoffroy X. Charles'a, Mısırlı Muhammet Ali'nin armağan ettiği bir zürafayı gösterdiğinde, seyirciler yığını coşup kendinden geçer ve olaydan Doğa Tarihi Müzesi yararlanır. Auguste Comte, sosyolojisinin temellerini atmak üzere, Cuvier'nin hasmı Blainville'den esinlenir; Sainte-Beuve, insan zekâsının doğal tarihini yazmaya kalkar; Alexandre von Humboldt, *Cosmos*'una girişir ki, doğa ile ilgili bilgilerin gerçek bir envanteri durumundadır eser.

Sanayi dehasının fetihleri

Batı'da makine, insanın yaşamını gerçekten değiştirmeye hangi anda başladı? Bunu aramak boş! Hiç kuşku yok, çeşitli bilimlere dayanan teknik anlayış tutkulu umutları okşar ve Auguste Comte da şunları yazar: "Mühendisler sınıfı, bilginlerle sanayiciler arasındaki işbirliğinin doğrudan ve zorunlu etkeni olacaktır kuşkusuz; ve yeni sosyal sistem de doğrudan doğruya işte bu işbirliğiyle başlayacaktır." Gerçekten, sanayi çağının peygamberlerinde bir sabırsızlık görülmektedir; zekâlarda ve enerjilerdeki savurganlığa, ilerlemenin düzensiz ve akıldışı yürüyüşüne bakıp üzülürler.

Watt'ın öldüğü – 1819 – sıralarda, onun buhar makinesi, su ya da yel değirmeninin egemenliğini sarsmamıştır henüz; ve dokuma tezgâhlarının kurulacağı yeri ırmak dayatmaktadır hâlâ. Yine de b u h a r ı n k u l l a n ı l ı ş ı, XVIII. yüzyılda başlamış ve bütün bir XIX. yüzyıl boyunca uzanan "sanayi devrimi"nin en göz alıcı niteliğidir. Ne var ki, buhar kullanılan yakacak – gerektiğinde odun – ne olursa olsun, kaynayan sudur: Dolaşan su yerine kaynayan su! Sonuç olarak, Watt'ın yöntemini yetkinleştirme ile yetinilir; genleşmeden önemli sonuçlara varılır: İçinde bir ocağı olan bir kazan yapılır; 1829'da S t e p h e n s o n, lokomotifini, *The Rocket*'i (füze), boru biçiminde bir kazanla donatır. Yakacakla elde edilen gücün onda birini pek aşmaz verim. Ayrıca, İngiltere dışında, kullanılan personel çok yeterli değildir; bu yüzden, bu ülke ileri konumunu sürdürür: 1830'da, Fransa'nın 3000 ve Prusya'nın 1000 makinesine karşılık, İngiltere'nin 15.000 makine vardır elinde.

Yine İngiltere, o güne değin Kara Avrupa'sının üstün olduğu madenciliğin ihtiyaçları için, demirle maden kömürünü çabucak bir araya getirir. Delmede yetenekli uzmanlar yollar. Galeriler açma ve ağaç yıkımı kol gücüyle olmaktadır; ne var ki, madenden kafesleme, tuğla kaplamaların yerine geçer yavaş yavaş; buhar makinesi aracılığıyla, küçük vagonlar, ray denen maden kaplama merteklerin üzerinde toprağın üzerine doğru çekilir; ve pompalama sistemi de geliştirilir. Grizuya karşı görece bir güvence sağlayan kimyacı Humphrey Davy'nin lambası da yine İngiltere'den gelir. Bununla beraber, yerin altına doğru gömülmekte duraksanır: Böylece, Renan bölgesinde, bir tepeceğin yamacına yapılır kazılar ve ancak 1838'de, Essen yakınlarında bir yerde, 54 metre derinlikte büyük bir damar açılır.

Kokla maden dökümü bir yenilik değildir; işçiden zahmetli bir çaba isteyen demiri eritip arıtma da öyle. İngilizlerin XVIII. yüzyılda göz önünde tuttukları bu usuller, açık bir üstünlük sağlar onlara. Demir çubuk, 1825-30 yıllarına doğru, İngiltere'de olduğundan iki buçuk kat daha pahalıdır Fransa'da. Son odunlu fırın, önce İngiltere'de söner. İngiliz Wilkinson, kokla ısıtılan bir yüksek fırını 1782'de tutuşturmuştur; Belçika, 1822'ye değin bekleyecektir bunun

için; Saint-İngbert 1832'ye, Ruhr da 1847'ye kadar. Demiri eritip arıtma da aynı doğrultuyu izler: 1824'te Neuwied'dedir, 1831'de Ruhr'da Stumm'ların imalathanelerindedir ve beş yıl sonra da Silezya'da. Camcılık da, odunla ısıtmayı terkedip ızgaralı ocağı kullanmaya başlar. Seramik, 1760'ta Wedgwood'un koyduğu usullerden daha iyisini bilmemektedir ve bu usuller sayesinde de, İngiliz malı kapkacak her yanda satar durur.

Çömlekçinin tornasının karşısında, doğramacının sanatı da, bir değirmen taşını ya da bir dokuma tezgâhını yapmaya uygun olmalıdır. Bununla beraber, buharlı makine, çarklarda belirginlik sağlayamamanın acısını çeker. Öyle olunca da, a l e t - m a k i n e nin yararının farkına varılır; ve bir yüzyıllık aranışlar, saatçılığın ve kereste sanayisinin kullandığı mekanizmaları göz önünde tutarak, bu alet-makineyi gerçekleştirecektir. Bramah, hidrolik sıkma makinesini tasarlamıştı, Wilkinson toplar için bir delgi makinesini, Maudsley vidalara yiv açan bir madeni torna ile bir rende makinesi, Marc-İsambert Brunel de değirmi testere; bir madeni dokuma tezgâhı yapmayı başaran Fairbairn, döner delgiyi yetkinleştirir. Onların arkasından, 1838 ile 1842 yılları arasında, buharla işleyen ve en iri parçaları olduğu kadar en küçük parçaları da dövüp birleştiren şahmerdan gelip girer işin içine. Bütün bu çeşitli araçların yapımı, François Cavé gibi hünerli mekanisyenleri zenginleştirir.

Mekanik mesleği, i p l i k ve d o k u m a c ı l ı k taki bu ilk fetihlerini, bir yeni ürünün, pamuğun ihtiyaçlarına borçluydu. Amerikalı Elie Whitney, 1793 yılında, ülkesinin pamuğuna zenginliğin yollarını açacak olan taneleme makinesini yaratırken, İngilizler, iplik ve dokuma makineleri imalatını kuşatan sırları saklamaya kıskançlıkla gayret ederler. Bir asker kaçağı olan Dixon'un katılımıyladır ki, Risler, Mulhouse'lu Schlumberger'e, iplik makineleri üreteceği bir işyeri açmak olanağı sağlar. Bununla beraber, Perrot, dokuma üzerine baskıya yetkinlikler getirirken, başkaları da iplik bükmeye sağlarlar onları ve içlerinden biri, Heilmann mekanik tarama makinesini bulur. Bunlar olurken, buhardan yararlanan Cartwright'm dokuma makinesi yetkinleşir ve yün sanayisi köklü değişiklikler içine gi-

rer. Bu yüzyılın başlarının kazanç bölümünde, örgü meslekleri, dikişsiz korseler, mekanik nakış ve başka yenilikler de var. Bu teknik ilerlemelerin kapsamı hakkında şunu da belirtmiş olalım: Sadece pamuk sanayisinde, bir dokumacı, makine sayesinde, elle dokuduğundan yedi kez fazla üretmektedir.

Pek göz alıcı olan bir başka yenilik, küçük bir terzi durumundaki Thimonnier'nin d i k i ş m a k i n e s i dir: Bu makine, giysi sanayisinde devrim yapacak ve *sweating systemi* ("terleten sistem") de yaygınlaştıracaktır. Söz konusu makineyi Birleşik Amerika'da Howe ile Singer yetkinleştirirken, yine Amerika'da, ayakkabı makinesi seri halinde ayakkabı sanayisinin kapısını açacaktır.

Buna karşılık, gariptir, b e s i n i h t i y a ç l a r ı geleneksel uğraşlarla karşılanmaktadır. Makineciliğin tarıma uygulanması yeni yeni görülmektedir: Amerikalı Mac Cormick'in bulduğu orak makinesi daha sonra kabul ettirecektir kendini. Su ve rüzgâr değirmenleri kaybolmanın eşiğinde değildir; ahım şahım olmamakla beraber, mekanik bir hamur teknesi 1811 yılında ortaya çıkmış olsa da, fırıncı eskisi gibi eliyle yoğurur hamuru. Bağcı, ayakla ya da dibekte tokmakla ezer üzümü ve bira maltı için arpanın çimlenmesi pek ince bir özeni gerektirir. Eti saklamak için bilinen sadece tuzlamak ya da islemektir; peynir bir yana bırakılırsa, sütlü yiyecekler hemen ve yerinde tüketilir. Çürüyüp kokuşmaya karşı koymada yapay soğuk elde etmenin vakti henüz gelmemiştir. Sadece şeker pancarından şeker elde etmede, kimi yeni usuller yetkinlik sağlar.

Bunun gibi, e v y a p m a s a n a t ı nda da, 1824'te bulunan portland çimentosu bir yana bırakılırsa hissedilir hiçbir değişiklik yoktur; ı s ı n m a için de öyledir. Bununla beraber, elindeki kömürü yakmanın arkasındaki İngiltere, ızgaralı soba, hatta su buharını yapının içinde dolaştırma tekniğine dayanan kaloriferi salık verir.

Amerikalıların ele geçirmeye başladıkları doğal gaz olmadığından ormanların ve maden kömürünün gazlarından yararlanarak a y d ı n l a n m a d ü ş ü n c e s i, Lebon'la Murdoch'un ilk denemelerinin arkasından ilerler. Londra, Paris'ten önce bu uygulamadan yararlanmanın gururu içindedir ve Fransız kentlerinde burjuva evlerinin "her katta

gaz"a sahip olup övünebilmeleri için bir yarım yüzyıl gerekecektir. Genel olarak, herkesin kullandığı kolza gazından lambadır; onun yanı sıra, o titrek, zararlı mum da görevini yapar ve bu arada akıl edilip bir de fitil konmuştur içine. Denizcilerin vazgeçilmez aracı olan fener, dışbükey bir sistemle ve Fresnel'in yansıtacıyla da donatılınca daha çok ışık sağlar ve daha çok iş görür.

Batı'nın k i t a b ı, g a z e t e yi ve r e s m i yayma konusunda gerçekleştirdiği ilerlemeler, hiç de daha az göz alıcı değildir. Keten ve kenevir liflerinden – belli bir teknikle – yapılan kâğıt kullanılır. Harfler, döküm kalıbıyla ve elle elde edilir. Matbaa mürekkebi daha iyi hale getirilir; bir tek biçimi sonsuz biçimde üretme olanağını sağlayan klişe tekniği ilerler ve Lord Stanhope – bir örneği daha gösterilemeyecek yetkinlikte – bir matris elde eder. Aynı adam, Gutenberg'in baskı makinesini fersah fersah gerilerde bırakan bir madeni baskı makinesi bulur; 1810'da onun yerini, Anglosakson Koenig'le Londralı basımcı Bensley'in buldukları bir başka makine alır. 29 Kasım 1814'te, ilk kez olarak, Londra'nın ünlü bir gazetesi, buhar gücünün harekete geçirdiği bir makinede basılır. Koenig, çok geçmeden iki turlu bir baskı makinesi bulurken, Rousselet de, 1837'de tepkili baskı makinesini yapacaktır. Bununla beraber dizilen forma masa üzerine düz konuluyordu hep; onu bir silindirin üzerine bağlayabilmek için 1846'yı beklemek gerekecektir; işte, bu silindir biçimindeki forma geleceğin r o t a t i f ine giden yolu açacaktır. 1814'te saatte 1.100 sayfa basılırken, bu tarihlerde 8.000'e çıkar bu sayı: Geniş dağılımlı gazete çağı başlamıştır.

Kitap da yararlanır bu gelişmelerden ve teknik zevk sürer. Paris'te hüküm süren Didot basımevidir. Desenleri çoğaltmaya yetenekli gravür, tahta ve taş üzerine olmak üzere, yayılır. Gün, magazin denen resimli gazetenin günüdür. Banknot da, bu sanattan payını alacaktır ve çok geçmeden posta pulu çıkarılmaya başlanınca, pulculuk da hem bir zevk kaynağı olacak, hem de yeni bir kazancın kapısını açacaktır.

1829'da da Braille, Foucault'nun yardımıyla, körler için çıkıntı noktalardan oluşan yazı sistemini bulur.

Yolcu arabalarının parlayışı

XVIII. yüzyıldaki y o l y a p ı m ı çabası sürdürülmüştü. Yolun, insanların sadece yaya, hayvan sırtında ya da arabayla geçmesi amacıyla değil, her bakımdan yeterli olması için çalışılır. İspanya, bir elli yılda 3.000'den 6.000 kilometreye çıkarır yollarının uzunluğunu ve bunlar arabaya uygun diye şöhret salar. Sicilya XIX. yüzyılın ortalarından önce, bu tür yollara sahip olmayacaktır ve Moskova'dan Petersburg'a uzanan şose ancak 1834'te biter. Buna karşılık, belli bir siyasal ve anıtsal anlayışa göre yapılmış Fransız yol şebekesi – 33.000 kilometre! – Almanya'ya, İsviçre'ye ve İtalya'nın kuzeyine değin genişler. Prusya devleti de kendi Gümrük Birliği'nin (*Zollverein*) zaferini sağlamak amacıyla aynı biçimde hareket edecektir. Pay-Bas'da da ateşli bir çaba sürer. İsviçre, Grison ve Gothard yolunu açar.

Belki en güç olanı y o l u n b a k ı m ı dır.

Kimi, her yağmurdan sonra temizlemeyi önerir; kimi 1780'den beri düşünülen yol silindirini salık verir. Dünyanın en güzeli diye şöhret salmış Fransızkinin tersine, İngiliz yolunun kötü bir ünü vardır; çünkü dar, dolambaçlı ve engellidir. Bir İngiliz yazarı, Tufan'dan sonra Tanrı ne halde bırakmışsa öyle kalmış diye alay eder onunla. Yol yapımı ve onarımı, zadegânın yerel kuruluşlarına aitti; onlar da geçiş ücreti alıyor ve aynî edimler uyguluyorlardı. Bununla beraber, şebeke hızla uzar: 1830'da 32.000 kilometre ise, 1850'ye doğru 50.000 kilometreye çıkar. Özellikle teknik değişikliğe uğrar: Sızan suların akabilmesi için toprak altı tümsekleştirilir; bir süre sonra, silindirlemeyi kolaylaştırmak amacıyla, çakıllı kumdan oluşan bir altyapıya gidilir. 1830 yılına doğru Belçika'da bilinen "makadam", yani kırma taş döşenip üzerinden silindir geçirilerek yapılan yol tekniği, Fransa'da yüzyılın ancak ikinci yarısında genelleşecektir. Mesafeleri yenmek için çok daha fazla çaba harcayan Amerikalılar, bu yeni usulü 1840'a doğru genelleştireceklerdir.

Eskiden olduğu gibi, yol yayalarla, küçük esnafla ve iş arayanlarla tıklım tıklımdır; varlıklı takımı atlarıyla dolaşırlar, körüklü ya da üstü açık gezinti arabaları gider gelir. Ancak, bu arada kamu hizmeti de gelişir. İngilizlerin yolcu arabaları (*coach*) büyük şöhret yapar; Londra'dan kimi başka

kentlere mesafeleri kısaltır dururlar yıldan yıla. Manche'ın beri yakasında, İmparatorluk döneminde, yolcu arabalarıyla (*diligence*) Paris'ten Rennes'e dört günde, Lyon'a altı, Strasbourg'a on iki günde ulaşılır; yolculuk süresi, 1815 ile 1848 arasında yarı yarıya azalacaktır, çünkü saatte 3 yerine 6 kilometre yapılmaktadır. Ağırlığı 5 tona kadar çıkan ağır arabalardır söz konusu olan; içerde dört bölümlüdür ve 16 ila 18 yolcu alırlar. Ne var ki, Directoire yıllarından başlayarak, mektup taşıyan posta arabası 3 ya da 4 kişi alır; bu 5 atın çektiği daha hafif arabalar, 1815'e doğru saatte 10, 1840'ta 15 kilometre yol katederler ve Paris'ten Bordeaux'ya, Lyon'a ya da Strasbourg'a bir kırk saatte ulaşırlar. Victor Hugo'ya bakarsanız, "rüzgâr gibi" uçup giderler. Bununla beraber, yolculuğun renkli yanları eksik olmasa da, çoğu yönden güçlüklerle doludur. Özetle, bir parça daha hızlı gidilse de, bir yerden bir yere ulaşmanın koşulları öyle pek fazla değişmemiştir.

Yolcu sayısının artmasıyla gelirler çoğalırken, taşıma ücretleri iner yıldan yıla. Ne var ki, eşya taşınmasında artan bir hız yoktur. Mektup için ödenen para gönderilen mesafeyle oranlıdır. Bununla beraber, Fransa'da, Devrim arifesinde 30 milyon mektup dağıtılıyor idiyse, bu rakam 1840'a doğru 100 milyonun üstündedir. Çok geçmeden köhnemiş kanunlar değiştirilir, tek tip ücret alınır; sonucu şu olur ki bunun, yollanan mektup sayısı birden artar.

Aslında yol, ancak belli başlı kentlerin ulaşımını sağlamaktadır; çoğu yer hesapta yoktur. Köy yollarının bakımı kullananlara aittir. Fransa'da 1836 tarihli bir kanun, büyük ulaşım yollarını görevlilerin gözetimine bırakır; komünler arası yollar ise komünlerin yetkisindedir. Demiryolu işin içine girince, eşya taşıma da içinde olmak üzere, ulaşım baştan aşağıya değişecektir.

Su yolları coşkusu

Ağır malların karayoluyla taşınması pahalıya geldiğinden s u y o l u nun yararı dikkatleri çeker; maden ve maden sanayisinin ihtiyaçları daha da sivriltir bu dikkatleri. İngilizler, vakit yitirmeden büyük haliçlerini birleştirir ve sa-

nayi merkezlerine bağlarlar.

Bourbon'ların yeniden onardıkları krallık eski bir geleneğe mirasçı oluyordu; devrim de, geçiş ücretlerini kaldırmıştı. Krallık, kanalları satın aldı tekrar ve XVI. Louis'nin başlattığı çalışmaları sürdürdü. Louis-Philippe döneminde, havuzlar arasındaki bağlılıklar daha belirgin hale geldi. Ne var ki şebeke pek eksikti ve türdeş olmaktan da uzaktı.

"Ren, bütün uluslar arasında tek bir bağ olmalıdır" diyordu Strasbourg Ticaret Odası 1830'da. Irmak üzerinde bir yerden bir yere ticaret eşyası götürmek ateş pahasınaydı. Daha Viyana Kongresi, Ren kıyısı devletleri, yürürlükteki rejime çeki düzen getirmek için anlaşmaya çağırmıştı. Buharlı gemi erkenden göründü Rotterdam'la Köln arasında ve Strasbourg'a değin uzandı. Ne var ki, büyük ırmağın düzene konmasına ancak 1851'de başlandı. Pay-Bas kıyısındaki limanlara canlılık geldi; bundan doğan rekabetleri, ilerde demiryolu daha karmaşık hale getirecektir. Öte yandan Prusya ile komşuları, Elbe üzerindeki geçiş özgürlüğünü yerleştirir ve bir Rusya-Prusya anlaşması Vistül üzerinde çalışmalarda bulunmayı öngörürken, Viyana da Tuna'dan yararlanmayı programına alır. İsveç'te de, kereste ile demirin limanlara ulaşabilmesi için çalışmalar yapılıyordu.

Rusya'nın ve Kuzey Amerika'nın uçsuz bucaksız topraklarında, büyük göller ve uzun ırmaklar, alabildiğine değerli doğal yollardır; onları da düzene sokmak ve kanallarla birbirine bağlamak önem kazanır. Çarlar işe daha önce başlasalar da, Yeni Dünya'daki gerçekleştirmelerin karşısında geride kalırlar. 1835'te, Birleşik Amerika'da, 7.000 kilometre uzunluğunda su yolu vardır ve buharlı gemi orada zafer kazanmıştır. Öyle de olsa, kısa süren bir coşkudur bu ve demiryolunun gitgide artan saygınlığı karşısında başka türlü olacaktır işlerin akışı.

Demiryolunun ortaya çıkışı

Buharın taşıt araçlarına uygulanışının, bir anda ortaya çıkmış bir devrim olduğu düşünülür genellikle. Aslına bakılırsa, bir kuşak, demiryolunda yürüyüp gidecek trenin gele-

ceği hakkında, umutla kuşku arasında yaşadı.

Neydi demiryolu?

Başlarda, birbirine koşut odundan iki şeritti; sonra dökme maden, arkasından da demir oldu; XVIII. yüzyılın sonlarından başlayarak, İngiliz madencilerinin, ocaklarda kömür dolu küçük vagonları sürmek için yararlandıkları bir şeydi bu. Cugnot'nun arabası ile 1814'te Stephenson'un *Puffing Billy*'si arasında kesin hiçbir şey görülmez. Böylece, 1814 önemli bir tarihtir: Napoléon'un iktidarının sonu olduğu gibi, her biri 30 ton ağırlığında 8 vagonu arkasına takıp saatte 7 kilometre hızla giden lokomotifin doğuşu tarihidir de o. Ne var ki, denildiği kadarıyla pek pahalıya malolmuş bir araçtır bu ve maden kömürünü kısa bir mesafeye çekip boşaltmaya yarar; bir madencinin madendeki ihtiyaçlar için düşündüğü bir şeydir. 1823'te Fransa'da Marki de Lur-Saluce, Loire'dan Saint-Etienne'e yakacak taşıyan bir demiryolu düşünür ve atlara, eşeklere bırakır çekişi. Bununla beraber yine George Stephenson'dur ki, 1825'te, lokomotifi hizmete sokar ve 27 Eylülde de töreni yapılır coşkuyla.

Demiryolu, eşyanın ve insanın hizmetine girmiştir kesin olarak!

Fransa'da konu, mühendisleri pek sararsa da, birçok çevreler kuşkuyla bakarlar; oysa buluş, İngiliz kamuoyunu fetheder ve Amerikalıları da büyüler. Amerika'da yarı-trajik, yarı-eğlenceli kimi denemelerin arkasından yeni araç geleceğini sağlar. O tarihlerden başlayarak, Birleşik Devletler, Avrupa'dan daha hızlı gidecektir: 1830'da, Avrupa'nın 316 kilometrelik (279 kilometresi İngiltere'nin) demiryoluna karşılık Birleşik Devletler'in 65 kilometrelik bir yolu vardır; 1840'ta ise, Avrupa'nın elindeki demiryolu 3.534 kilometre iken, Birleşik Devletler 4.509 kilometreye ulaşırlar ve bir on yıl sonra da 14.400 kilometreye yükselecektir bu rakam. Elbette sorunsuz değildir bu gelişme; ne var ki, daha 1854'te, Kuzey Devletlerinin demiryolundan sağladığı yarar apaçık ortadadır.

Yaşlı Avrupa kıtası, bu tutkulu ve uzağı gören gerçekleştirmelerin uzağındadır. Kara yolu ve ırmak büyük güçlerdir; ve her ülke kendi eğilimine ve çıkarlarına göre tepkide bulunmaktadır. Bir yandan, Güney'in ve Doğu'nun ser-

mayesi ve teknisyenleri azdır: O yüzden, 1845'e doğru İtalya'nın elinde birkaç parça demiryolu vardır; Macaristan'ın, uzun yıllar, Budapeşte dolayında ufacık bir demiryolu olacaktır ve kim ki trenin geçtiğini görür tepesi atmaktadır; Rusya'da, demiryoluna "çağın hastalığı" olarak bakıp Moskova-Petersburg demiryoluna karşı çıkanları Çar umursamaz. Öte yandan, İngiltere, komşularına olan üstünlüğünü sürdürür. Başlıca kentlerini birleştiren gerçek bir demiryolu ağına sahip olan sadece odur. 1840-47 yıllarında, kimi engellemelere karşın büyük bir coşku içinde çalışılır. Belçika'nın da elinde, kimi terslikler olsa da, 1843'te, Fransa'nınki kadar demiryolu vardır ve elindeki şebekeyle, Ren yöresinin ticaretini çeker kendisine. Komşularından geride kalan Pay-Bas, transit ticaretin kendisine sağladığı yararın bir bölümünü yitirecektir.

Siyasal yönden parçalanmış Almanya'yı birleştirmek ve Gümrük Birliği'ni (*Zollverein*) çabuklaştırmak amacıyla, demiryolunun sağlayacağı yararları gören kapitalist iktisatçı ve yöneticinin sayısı pek çoktur. Orada da, bu yenilikçilerin karşısına dikilen yığınla engel vardır (hızın yolcuların gözlerini kör edeceğini söyleyen hekimler bile çıkar!). Öyle de olsa, 1835'te, ünlü iktisat profesörü List'in yüreklendirmesiyle Nürnberg-Fürth arasında olmak üzere ilk demiryolu açılır; onu, Leipzig-Dresden yolu izler. Böylece her kent, komşusuyla ya da en yakın ırmakla bağlılık kurmak ve düğüm noktası olmak ister. Ne var ki, resmi makamlar, yönetimler, özel girişime hor bakarlar: Bir Prusya kanunu, tasarıların sıkı sıkıya denetimini öngörmektedir; kimi Alman devletleri de, yolların işletmesini bile elinde tutmak ister. Böylece, aykırı görünecek, merkezi bir yönetimden yoksun bir Almanya'da, kamu yetkilisi, İngiltere'de olduğundan çok daha fazla rol oynar. 1850'de, Gümrük Birliği'nin elindeki demiryolu Fransa'dakinden fazladır: 3.000'e karşı 5.800 kilometre!

Fransa'da, el yordamları uzun sürer. Bir yanda konuya sıcak ve cesur bir gözle bakanlar vardır; öte yanda hükümet içinde ve dışında, kuşkulu, dahası horlayıcı bir biçimle eğilenler. 1842 yılına değin, birkaç kısa demiryolu parçası bulunuyordu elde. Ve bir de, Nime-Beaucaire yolunun açılması vesilesiyle, lokomotife yazılmış bir şiir:

İşte soluk soluğa cilveli lokomotif,
Tatlı bir koku karışan beyaz buharlarına!
Sür, ey bereketin arabası,
Vadilerimizi ve ovalarımızı!
Bir tohumdur senin dumanın,
Tarla izlerimize yaşam veren.

Ünlü yazar Michelet'yi Londra'dan Liverpool'e götüren trenin yazara esinlettiği coşku eklenecektir buna: "Bir peri öyküsü gibi bu şaşırtıcı panoramayı derip devşiren şu korkunç hızın düşüncesini hiçbir şey veremez. Koşmuyoruz; tarlaların, kayalıkların, bataklıkların, asma köprülerin, – şaşırtıcı ustalık ve sağlamlığı, her an bize Etrüsk ve Roma yapılarını hatırlatan – su yollarının üzerinden uçuyoruz. Uçurumların yukarısından süzülüp gidiyoruz."

Ne var ki Fransa'da mesafeler büyüktür; sermaye devlet rantını yeğler, yığınla küçük işletme bitkisel yaşam içindedir. Sadece Guizot rejimi zamanında ve kısa süren bir iktisadi canlanış sayesinde, 1842 tarihli kanun çıkarılır; yasa, denetlemekle beraber özel girişimleri desteklemektedir; yeni ortaklıklar kurulur, hisse senetleri fırlar, işlikler uzar gider. Sonra bir bunalım çalışmaları ağırlaştırır, hatta durdurur. Öyle olunca da, demiryolu, Paris'ten taşraya kesintilerle ilerler. Demiryoluyla yolculuk yolcu arabalarıyla olanından daha ucuza da gelse, eşya taşımacılığı daha hızlıdır ve daha doğrudandır.

Yeni telgraf tekniği. Yelkenlilerin gelişimi ve buharlı geminin başlangıçları

İletişim araçlarındaki yavaşlığa, XVIII. yüzyıl, düşüncenin hızlı iletimi yoluyla ilk çareyi bulmayı başarmıştı. Mesafeli işaretleşme sistemlerinin yararı canlılığını sürdürse de, kimi insanlar, daha şimdiden, elektrikli telgrafa doğru çevirmişlerdir yüzlerini. Özellikle elektromanyetizmin bulunuşu büyük olanaklar sağlar. Bu arada Amerikalı M o r s e' un ortaya koyduğu basit şifre sistemi kolaylıklar getirir: Morse, 1844'te, Washington'la Baltimore arasında telgraflaşmayı başarır. Yeni buluşun üzerine, haber ajanslarının,

bir Bernard Wolff'un, bir Reuter'in atlamaları gecikmeyecektir. Gözle görülür işaretleşmeye gelince, ordularda ve denizcilikte yararlı olmayı sürdürecektir.

Bir başka önemli olay, y e l k e n l i l e r i n g e l i ş i m i ile b u h a r l ı g e m i nin ortaya çıkışıdır.

Gerçekten, insanlar deniz üstünde, rüzgârların cilvesine göre dolaşabiliyorlardı ve bu rüzgârın gücüne iyi kötü egemen olabilmeyi başarmışlardı. Ne var ki, yelkenli üstündeki yolculuk çetin ve tehlikelidir; ayrıca yelkenliyi yönetmek hüner ve soğukkanlılığı da gerektirmektedir. İhtiyaçlara ve anın olanaklarına göre yola çıkılır. *Black Ball Line ile Red Star Line,* New York ile Liverpool arasında, çıkış tarihleri belli servislere başlarlar; önce aylıktır bunlar, sonra on beş günde bir olur. Başkaları da katılır böylesi düzenlemelere. Birkaç haftayı alan yolculuklardır bunlar. Öte yandan, güvenlik, hava koşullarından daha önemlidir.

Bununla beraber, Avrupalı, kıtalara sahip olmadan önce, dalgalar üzerinde uzun mesafeleri göze alır. XVIII. yüzyılın sonlarında, boylamların ölçülmesinde, sektan, yani bir yıldızın ufuk üstündeki açısını ve geminin bulunduğu noktayı belirlemeye yarayan alet, astrolabın yerine geçmiştir ve kronometre de alabildiğine yetkinleştirilmiştir. Çok geçmeden, denizcinin elinde, rüzgârların durumuna göre düzenlenmiş – mevsimlik – yolculuk haritaları olacaktır. Gemi pusulasındaki yetkinleşme daha sonra gerçekleşecektir.

Peki, yelkenlinin yerine, daha hızlı ve daha güvenli bir gemiyi nasıl olmalı da geçirmeli?

Yeni Dünya'nın iç sularında yandan çarklı geminin başarı kazanması, buhardan yararlanma düşüncesine götürür; özellikle Fulton'un *Clermont* adlı gemisiyle Hudson üzerindeki deneyimi, bir çıkış noktası olur. En ilkel biçimiyle buharlı gemilerden, Birleşik Devletler'de, 1815'te bir yüz kadar, 1830'da da 400'den fazlası hizmet görmektedir. Peki, uzun yolculuklara çıkılabilecek midir buharlı gemiyle? Kuşkusuz *Savannah*, Kuzey Atlantik'i 1819'da yirmi beş günde aşmıştır; ne var ki, Amerikalı gemi, Liverpool'a ancak yelken yardımıyla dönebilmiştir. Çeşitli teknik güçlükler vardır; hele savaş gemileri için daha da düşündürücüdür bunlar. Yangın ve patlama tehlikesi de korkutucudur. Yakacak diye odunun yerine kömür geçirilmiştir; ama onca kömürü

gemiye yığmak da bir sorundur. Bütün bunlara bakıp armatörler de sermayelerini yatırmakta duraksarlar.

Bununla beraber deneyimler sürer.

Sonunda, yığınla tayfayı gerektiren yelken takımı çıkarılıp atılır. Tek başına buhar egemen durumdadır gemide; kıçında da, Arşimedis'in vidasından esinlenen ve daha XVIII. yüzyılda kimi insanların düşündüğü bir uskur!

Yüzyılın ortalarına doğru buharlı gemi kimliğini tanıtlamıştır.

Ne var ki, yelkenlinin egemenliği birden sona ermeyecektir. 1850'de, yelkenli 10 milyon ton yük alırken, buharlı gemiye düşen pay 750.000 tondur. Ne olursa olsun, Britanya filosunun tonilatosu iki katına çıkar; Avrupalılar ise, 1815'e doğru sadece 3 ya da 4 milyon iken 1870'te 14 milyon tonilatoya sahip olacaklardır.

KAPİTALİZMİN VE BURJUVAZİNİN YÜKSELİŞİ

Tarihin bu dönemi, Avrupa'da k a p i t a l i z m i n v e b u r j u v a z i n i n y ü k s e l i ş y ı l l a r ı dır da; Rothschild'ler birer simgedir. Para darlığı, devletlerin mali güçlükleri ile beraber yürür bu. Ne var ki, para kamuoyunun fethine girişmiştir; basında büyük atılımlar görülür. Yarının şehirciliğini haber veren gelişmeler de vardır.

Bir nadir para dönemi

Teknik, her alanda önde gitmektedir. Peki piyasa kendinden bekleneni yapmakta mıdır?

Bir para kıtlığı dönemi olan XVII. yüzyılda olduğu gibi, d e ğ e r l i m a d e n ü r e t i m i n i n y a v a ş l a d ı ğ ı görülür: 1840'tan önce yılda 20 bin kilogramı aşmaz bu; oysa 1840 ile 1850 arasında ortalama 55 bin kilograma ve 1851 ile 1855 yılları arasında da 200 bin kilograma ulaşacaktır. XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden beri fiyatları etkilemiş olan yükseliş hareketi, genel barışın kuruluşunun hemen arkasından durmuştur; göstergelere bakılırsa, 1850'lere kadar hissedilir bir düşüş vardır.

El emeği bol olduğundan girişimci ücretleri kısar; ve hem gümrük korumasına başvurma, hem de mahreçlerin genişletilmesi eğilimi içindedir. Kazanç, kendini tehlikeye atan parayı alabildiğine semirtse de, bu para kolay kolay görülmez ortalarda. Dönemin tipik kişileri, Balzac'ın Grandet Baba'sı, Dickens'in *David Copperfield*'indeki Murdstone'la kızkardeşi, yani c i m r i l e r dir. Gobsek, yüzde 50, hatta yüzde 100'le borç verir. İş dünyasında, önde gelen kaygı vadedir; çünkü en oturmuş görünen bir girişim bile, borcunu ödemeyen bir borçlunun insafına kalmıştır. Öyle olduğu için, borç için hapis tacirin uykusun kaçırtır ve kanuna göre hırsız durumundadır.

Büyük devletler, mali darlık ve sıkıntılar içindedir.

Stendhal, “Banka devletin başındadır; banka burjuva sınıfının soyluluğudur” diye yazar.

Hükümetlerin hiç vazgeçemeyecekleri bir m a l i o l i g a r ş i oluşur yavaş yavaş. Üyeleri de, çoğunlukla Protestan çevrelerdendir. 1815'ten sonra, bu grup “Yüksek Banka” diye adlandırılmaya başlanır. Heine'ler gibi, Almanya kökenli birkaç Yahudi bankacı da katılır onlara. Sağlam bir şöhreti vardır grubun ve Fransız Bankası'na egemen olur. Londra'da Baring'ler yükselmeye başlar ve devletle içiçedirler. Başka ülkelerde başka örnekleri vardır.

1830'a değin, sermaye piyasası az gelişmiştir; borsalar, özellikle Londra'daki *Stock Exchange,* yeni yeni ortaya çıkar ve sanayi şirketlerine ait az sayıdaki tahviller üzerine iş yaparlar ve dikkatleri, ayrıca borç verenlerin güvenini toplayan, devlet istikrazlarıdır. Bu bakımdan, Yüksek Banka, gerçek bir kamu hizmeti rolü oynar.

Rothschild'lerin yükselişi

1815'te Viyana Kongresi sırasında Metternih'e eşlik Gentz'in bir gördüğü de şudur: R o t h s c h i l d' l e r, “hayran olunacak bir içgüdü ile donanmışlardır; onun sayesinde, hep doğru çözümü bulmakta ve iki doğru çözüm arasında da en iyisini yeğlemektedirler.” XIX. yüzyılda ulusların yazgısını belirleyecek olan aileler arasında büyük bir ün sağlayacak bir aile için önemli bir andır bu!

Frankfurt'un "Yahudi Mahallesi"nde doğan Amschel-Meyer, para değiş tokuşunda ustadır ve Hesse-Cassel yöneticisinin mülklerini de pek güzel yönetmiştir. Beş oğlu vardır: En büyüğü olan Amschel, asıl ticarethanenin başında kalmayı sürdürür; bir ötekisi Salomon Viyana'da yerleşmiştir, en yeteneklisi Nathan Londra'ya gider, Jacob Paris'te, Karl da Napoli'dedir. Ne var ki, her yıl bir kentte toplaşır bilançolarını çıkarır kardeşler. Yalan ya da doğru, Waterloo borsasındaki ünlü olay, devlet başkanlarından çok daha iyi bilgilendirildikleri konusundaki şöhretlerini tanıtlar. Koalisyonun bankacıları olmuşlardır ve başarılarının sırrı şuradadır ki, uzak mesafelere para göndermenin pek tehlikeli olduğu bir zamanda, İngiltere ile yardımcıları arasında hayali transferlerde bulunmuşlardır. İstenceleri de dikkat çekicidir: *Concordia, industria, integritas!*

Ve hükümdarlar kendilerinden vazgeçemez haldedirler. 1820'den başlayarak çoğu devlet istikraz onların elinden geçer. İmparator François, baron mevkiine yükseltir Rothschild'leri. Öte yandan, işlerine pek uygun gelen barışın da kaygısında olduklarından, hükümdarlar arasında barışı sürdürme çabasındadırlar; bir gözleri de, hırpalanıp duran kendi dindaşlarındadır.

Çok geçmeden masalsı bir niteliğe bürünecek olan zenginlikleri için nasıl olur da korkmazlar? Kazançlarını, geliri bol işlere yatırırlar: Daha önceki yılların Fugger'leri gibi, İdria cıva madenlerine sahiptirler ve Nathan Almadan cıva madeninin tek başına sahibidir; Witkowitz maden ve döküm ocakları Salomon'undur, ayrıca Avusturyalı Lloyd'un tanıtımı ile ilgilenir. Çay ve tütün dikkatlerini çeker. 1848 yılından başlayarak, bir parça önemi olan bütün demiryolu girişimlerinin içindedirler. Eğlence yerleri edinir, görkemli konaklar yaptırır ve oralarda yüksek sosyeteyi kabul ederek dillere destan şenlikler düzenlerler. Nathan ve oğlu Lionel, İngiliz aristokrasisinin gözbebeğidir; 1847'de, Londra'nın iş merkezinden Avam Kamarası'na seçilir ve görevini yerine getirebilmesi için yemin metni değiştirilir. Napoli'de istenmez kişi ilan edilen Karl, Vatikan'ı fetheder; Papa elini öptürür ve nişan takar göğsüne. Kızıl sarı saçlı, teni kızılımsı, Fransızcayı İngiliz aksanıyla konuşan Jakob, sanatçıları koruyup gözetmekten hoşlanır; Meyerbeer'e ba-

kar, Berlioz ile Heine'nin yardımına koşar, Balzac'a borç verir – romancı da kendisine kitaplarını ithaf edecektir – , sanat eserlerinin koleksiyonunu yapar.

Şöhretlerini destekleyecek gazeteciler kiralasalar da, gözleri büyüleyen başarıları Yahudisever bir akım yaratmaz. Hayranlıkla, "Rothschild gibi zengin" denir, ne var ki kıskançlık da vardır bu söyleyişte. 1830'da yaşamlarından korkarlar; 1848'te, Paris'te Boulogne ormanındaki küçük şato ateşe verilmiştir ve konağı işgal edilen Salomon da Viyana'dan kaçmak zorunda kalmıştır. Fourier'ci bir yazar, Toussenel, 1844'te yayımladığı *Devrin Kralları, Yahudiler* adlı bir yergi eserinde şunları söyler: "Yahudi milletinin yüce karakterini benden daha iyi karşılayıp tanıyan kimse yok..."; ancak ekler: "Fransa'da Yahudi'den başka kral yok. Egemen olan ve yöneten, Yahudi'dir... Yahudi, İngiliz, Hollandalı, Cenevreli, şu sözde Tanrı halkının dört büyük kabilesidir; o halk ki, insan soyunun geri kalanının başına akbabalar gibi çökmüş, vurgun ve murabaha ile beslenmektedir".

Tehlikeli vurgulamalar vardır bu sözlerde...

Kredinin genişliğine yayılışı, bu ihtiyatlı para aristokrasisini korkutur. Oysa ticaret ve sanayi, kredinin alabildiğine güzel dağılımı ihtiyacı içindedir ve özellikle iskonto için kolaylıklar arkasındadır. Öyle olduğu için de, kıta Avrupası'nda iş bankalarının ilki olarak görülebilecek olan, *Ulusal Sanayiyi Destekleme Genel Şirketi*'nin Pay-Bas'da kurulması olağanüstü bir olaydır. Bu yeni bankacı tipi İngiltere'de kolayca kabul edilir; orada bir kanun, sanayicilerle büyük tacirlerin yöneteceği ve amacı i ş l e m l e r i k o l a y l a ş t ı r m a k olan "hisseli kumpanya"ların kuruluşuna izin verir. Komandit ortaklık yürüyüş halindedir kuşkusuz, ancak açılıp serpilme için daha uygun zamanları beklemek zorundadır; ve "anonim şirket" formülü ise, daha genişliğine bir kapitalist yayılış aşamasına denk düşmektedir, kimse de bir şey bilmemektedir bu konuda.

Para, kamuoyu ve basın

Para, k a m u o y u n u f e t h e t m e nin ve o gücün denetimini de ele geçirmenin de arkasındadır. Kamuoyu da

basılmış olan şeydir, özellikle de onun oluşumuna katkıda bulunan gazete!

Basını ele geçirebilecek bir hükümet, rahatça zenginler takımının himayesine de sokabilir. Gazetelerinse sayfa sayısı sınırlıdır, baskı adeti zayıf, fiyatı yüksek; öyle olunca da, gazete abone olup müşterileri çeken kahvede okunacaktır. Bununla beraber, halk daha iyi haber alıp bilgilendirilmeyi istemektedir.

İngiltere'de *Times,* başına geçen bir yenilikçinin, John Walter'in yardımıyla büyük atılımlar yapar. Teknik, daha hızlı, daha çok sayıda basıma olanak sağlamaktadır. Walter, yürürlükteki posta sisteminin ağırlığını görüp Avrupa ile Asya arasında bir sistem yaratacaktır. İşin içine haber ajansları, Havas ve Reuter girecek ve haber ağı hızla genişleyecektir; öyle ki haberci güvercinler yetmez, demiryolu ve telgraf yardıma gelir. Duyurular ve ticaret ilanları sütunlara girer. Bunlar, gazetenin mali yükünü azaltırken satışını arttırır, dahası fiyatını düşürür. Amerika'da *Sun,* heyecan verici haberlere de yer verirken, *Morning Herald,* tutkuları depreştiren olayları öne çıkarır.

Fransa'da, Emile de Girardin'in açtığı yolda, bütün bu yeniliklerin yanı sıra, bir başkası vardır: Tefrika roman! Kimi duraksamaların arkasından büyük yazarlar, bir Balzac, bir George Sand işe soyunurlar; Alexandre Dumas, Eugène Sue de şöhretlerini bu yolla sağlayacaklardır. Bu sonuncusunun yazdığı *Paris Esrarı* bir gazetede ise, *Serseri Yahudi* bir başkasındadır. Doğaldır ki, yakınmalar da vardır. Balzac, biraz da abartarak, şunu söyletir romanlarındaki kişilerden birine: "Bütün gazeteler aşağılık, ikiyüzlü, namussuz, yalancı, katildir; düşünceleri, sistemleri, insanları öldürecekler ve bunlarla semirecekler!"

Ekonominin gelişmesi ve güçlükleri. Sanayiyi koruma

Bireysel ya da ailecek işletme her zaman önde gelir. Kanunlara göre, sınırsız sorumluluğun dönemidir bu; bir iş, cesur bir girişimin sonucudur genellikle ve pek risklidir.

Girişimci-tacir tipi kaybolmamıştır: Mamul maddeyi

satmakta, sermayeyi kullanmaktadır; pazar bilgisine sahiptir ve hünerli yığınla zanaatçıya ham madde sağlamaktadır. Örneğin bu *domestic system*, XVIII. yüzyıldan kalma aletleri kullanarak dokumacılıkta sürebildi. Ne olursa olsun, evdeki dokumacı, kendisini ezen sefalete karşın, fabrikaya uzun süre direnecektir. Eski işyeri (*workshop*), bu yolla, emeğin toplaşmaya başladığı fabrikaya (*factory*) karşı çıkar hep.

Bununla beraber, başka ticaret dalları gelişir: Yalnız perakende ticaret değil, sanayi ile küçük tacir arasında aracı bir rolü üstlenen bir b ü y ü k t a c i r ortaya çıkar. Böylece, ticaret evleri, dışalım ve dışsatımla uğraşarak büyürler; komisyoncuların ve simsarların etkinliği artar. Bu arada, modayı izleyen müşterilere yanıt veren, örneğin çamaşırlarda u z m a n l a ş a n m a ğ a z a l a r açılır; onlara nitelikli mallar satan yerler katılacaktır.

Çoğu fabrika sahibi soylular sınıfındandır. İngiltere'de, Gentry'nin yığınla sanayi kuruluşu vardır; Prusya'da da *Junkertum* bu durumdadır. Ne var ki ticaret, daha da büyük bir rolü *factory sistem*'in gelişmesinde oynar. Bu arada, oldukça sık biçimde, bir buluş sahibinin elinden tutulduğu olur; bunun ünlü örneklerinden biri lokomotifi bulan George Stephenson'dur; ya da kimi mühendislere, teknik bilgi sahiplerine, hünerlerini geliştirip ortaya koyacakları olanaklar hazırlanır.

Almanların deyimiyle, *Einheitsbetrieb*'dir bu! Bu gözüpek, mücadeleci, sorumluluklarının bilincinde bir sanayici takımıdır. Aslında hâlâ kırsal ortamda yüzen fabrika, pek kapalı bir kuruluştur. Gerçekten patronun bir eşyasıdır burası ve o da bir mülk gibi yönetir onu; işçiler adına bir yakınma olmadıkça, devlete bile aldırmaz. Yüksek duvarlarıyla bir hapishaneye benzer orası ve bu yeni sanayi feodalitesinin kalesi gibi yükselir.

1815'ten sonra eğilimin yön değiştirmesine karşın, üretim ve değiş tokuş, gelişmelerini sürdürürler.

Üretim, 1815'le 1848 arasında, bir bütün olarak iki katına çıkar. İngiltere başta olmak üzere, Fransa'da, Prusya'da, hatta Rusya'da gözalıcı gelişmeler vardır; Birleşik Devletler'deki tırmanış daha da çarpıcıdır. Bununla beraber, değiş tokuştaki yükseliş, XVIII. yüzyılda olduğundan daha az güçlüdür ve bir süre böyle gider. Dış ticaret bunun

bir göstergesidir. Anlamı şudur bunun: Tüketim, oldukça hızlı artmaz! Artmaz çünkü, tarım pazarı, ürün yetersiz olduğundan alım gücü zayıftır. Zanaatçı ile işçiye gelince durumları eğretidir. Zaman patron karşısında tehlikeli ise, o da berikiler karşısında çetindir. Kapitalist dünya, sık sık – tarım kökenli – bunalımlara uğramakla kalmaz yalnız, sermaye piyasasındaki esneklik eksikliğinin de acısını çekmektedir.

Adam Smith'in çömezi liberal iktisatçıların iyimserliği ne olursa olsun, ekonominin güçlükleri yadsınacak türden değildir. 1848'de, John Stuart Mill, bir "duraklama hali"nden sözedecektir. Ne var ki, birçok gözlemci, üretimde arzla talep arasında sürekli bir dengesizlik tanısı koymuşlardır: Sismondi, daha önce davranıp, olan bitenin, "bütün zamanların açık bir gerçekliği" olduğunu söylemiş ve bunun kapitalist ekonominin kaçınılmaz bir sonucu olduğunu belirtmiştir. İlerde sosyalist adını alacak bir rejimi öneren kuramcıların kaleminden, kapitalist ekonominin – biçimsel de olsa – mahkûm edilişidir söz konusu olan!

Böylece, büyük çıkarlar devlete çevirirler yüzlerini.

1815'ten sonra, İngiltere'de, Fransa'da, Birleşik Devletler'de, *Zollverein* ülkelerinde, sanayiyi koruyucu bir politika uygulanmaya başlayacaktır. Ünlü iktisatçı List, bir iktisadi milliyetçiliğin savunmasına gidecektir. Böylesi bir siyaset, I. Nikola'nın hoşuna gittiğinden olacak, List'in kimi eserlerini Rusça'ya çevirtecektir.

Bununla beraber, bu korumacı politika, genç ve iyimser bir kapitalizmin zıddına idi. Kendi kendileriyle tutarlı olan Adam Smith'in çömezleri, bir işbölümünün bütün dünyaya yayılması gerektiğini belirtmeye başlarlar. Çok geçmeden, yine İngiltere'den, liberalizm doğrultusunda sesler yükselmeye başlayacaktır. Öyle de olsa tam olmaktan uzaktır bu. İktisatçı Bastiat, 1850'de, bütünlüğüne bir liberalizmin bildirisi olan, *İktisadi Uyumlar* adlı eserini yayımladığında, Amerikalı Carey, *Çıkarların Uyumu* adlı kitabında, List gibi bir tek ve aynı ülke için, üretici güçlerin dayanışmasını ilan eder. İş dünyası, bu iki yol arasında duraksama içinde kalacaktır hep: O yollardan biri anlık bir güvence sağlarken kendisine, öteki daha da yaygın mahreçlerin kapısını açmaktadır.

Bu ekonomiye egemen olan kenttir ve öyle olduğu için de, doğallıkla büyür. Ticaretin gelişmesi ve belli bir ölçüde de sanayinin yoğunlaşması kente hizmet eder; öte yandan, kamu hizmetleri ve serbest meslekler alabildiğine ilerler. Ne var ki, olan bitene güç uyum sağlar kent: Çehresi, çoğu kez köhneliğini sürdürürken, yeni yüz çizgileri alelacele ve beceriksizce çıkar ortaya.

Buradan kalkıp kentin üstünlüğünü kurduğuna inanmayalım hemen. Bununla beraber, İngiltere'dedir ki büyüme, daha o yıllardan çarpıcı boyutlara varmıştır; Londra'dan başlayarak, kentlerin nüfusunda büyük sıçrayışlar vardır. Birleşik Devletler'de, New York'la beraber, kimi kentler için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Kıta Avrupa'sında, bu artış, öylesine çarpıcı da olmamak üzere, özellikle Paris ve Roma gibi başkentler ve birkaç sanayi merkezi içindir.

Ticaret ve sanayi etkinliğinin uyarıcı olmadığı yerlerde, kent yaşamı, donmuş bir çerçeve içinde sürer ve renkleri – ne denli gözalıcı olursa olsun – uzun bir geçmişe aittir. İspanya'da kentler böyledir.

Eski kent, yarı yarıya yıkılmış bir surun ortasında yığışmış haldedir: Yığınla küçük dükkân, işyeri ve ev dirsek dirseğedir; kent alabileceği her şeyi alır; genişleme için hiçbir şey öngörülmüş değildir ve kentle kırsal arasındaki ayırım çizgisi, çoğu kez taşıma ihtiyaçlarının yarattığı ve o iş için kullanılan birkaç dış mahallede dalgalanıp durur. Örneğin Birmingham, Manchester, Liverpool, gezginleri şaşırtır; çünkü, ilk çekirdek, büyük varoşlarla alelacele kaplanmıştır ve onlar da genişlikleri ve görevleriyle kent merkezleri olup çıkmıştır.

İngiltere, sanayi çağının kent görünümünü haber veren bir görünüşü yaratmayı başaran tek ülkedir belki de. Özellikle Londra'da böyledir. Paris, daha çok büyüleyicidir. Ne var ki kentlerin çoğu, daracık boyutlarıyla, kırsalın etkilerine olduğu gibi açıktır; kent ne denli küçükse kırsalın daha da kollarına düşer. Ayrıca, çamur içindedir. Akar su yoktur; suyun taşındığı bir zamanı yaşar hâlâ. Pis suları boşaltacak kanalizasyon yoktur; pislik ve hastalıklar atbaşı gider.

Öte yandan, geçmişi ve geleneği olmayan Yeni Dünya'nın kentleri, geniş, düz ve ağaçlıklı yollarıyla, "cepheleri boydan boya beyaz mermerden" zengin evleri ve canlılığıyla, Avrupalı insanı çarpar; örneğin bir Filadelfiya, bir New York böyledir. Gerçi, yığınla kentin savsaklanmış bir görünümü vardır; ne var ki, yerden mantar biter gibi özgürce çoğalan bu kentler, çapları ve geometrik görünümleriyle, yaklaşmakta olan bir çağın şehirciliğini haber vermektedir şimdiden.

Sanayi Devriminin şafağında burjuvazi

Burjuvazinin yükselişi sürer; bütün Batı'da, ses perdesini ayarlayan odur. İlginçtir, soylu sınıftan gelmeyen kişi, giysisini kabul ettirmiştir: Pantolon zafer kazanmış, peruk kaybolmuştur. Ne var ki burjuvazi, çoğu kez gömlek ve kasketi ile dolaşan halk adamından, redingotu ile ayırır kendini; iskarpinleri, bağcıklı potinleri ya da ince deriden çizmeleri vardır, boynunda da geniş bir kravat! Pek yukarılara çıkmaya gerek yok, "iyi çevreden" kadın da, giyimi ve saç tuvaleti ile gelişmeye kendini uydurmaya çalışmaktadır; giydiği şeye göre "bey", "hanım" ya da "hanım kız" olunur ya da olunmaz.

Bireyi, toplumda bir yere oturtan, giderek saygınlığını sağlayan, paradır!

Kamu görevinin yanı sıra, serbest meslek, yani yetenek vardır. Fransa, İngiltere ya da Birleşik Devletler gibi ülkelerde, devletin yüksek makamlarına çıkmakta, burjuvazinin önünde engeller yoktur; öyle de olsa, eski soylular, orduda ve diplomaside yüksek görevleri kendilerine ayırmanın savaşı içindedirler. Orta Avrupa'da, Rusya'da, soylu olmayan kişi, idare görevlerine, gözde ise ya da olağanüstü bir yeteneği varsa girebilir. Buna karşılık hukuk mesleği, temsili rejim dolayısıyla, burjuvazinin davasına alabildiğine hizmet eder. Kentte olsun köyde olsun, hekim, önde gelen kişiler mertebesine yükselir; Balzac'a göre, "uygarlığın en büyük kaldıraçlarından biri" olmuştur o; bilgisi, gitgide artan bir saygınlık sağlar kendisine ve siyasal tutkularını okşar durur.

B u r j u v a g i b i y a ş a m a k demek, dayalı-döşeli evi olmak, oğullarına yüksek öğretim gördürmek ve kızına çeyiz vermek demektir; eşi ise, konuk kabul eder, ziyaretine gidilir. Ve burjuva vardır, burjuva vardır: Örneğin Fransa'da Nantes kentinde, 1835 yılına doğru, yaşam düzeyine göre en az sekiz tabaka yaşamaktadır burjuva sınıfında. Parisliler gibi bir bölümü içmelere ve deniz banyolarına gider; gidemeyenler, evlerinin dolayında gezinti ile yetinirler. Ancak, hepsi de tiyatroyu sever ve komedilere can atarlar. Büyük tacir ve dokumacılar görkemli konaklarda otururlar; iş yaşamından çekildiklerinde de, gider dolaydaki şatolarda sürdürürler yaşamlarını.

Joseph Prudhomme, Jérôme Paturot ya da César Birotteau gibi, romanlara bile geçmiş bu insan tipi; bu onur, muaşeret, hatta belli bir idealizm iddiası taşıyan, halkı korkuturken kendisine halk diyen ve onun adına konuştuğuna inanan bu tip, yüzüne karşı, aslında sanat duygusundan yoksun, yer yer ikiyüzlü ve gülünç olduğunu söyleyenlere karşı da ateş püskürür.

Ne var ki, burjuvazinin güle oynaya yaklaştığı sanayi çağının şafağında romantizm patlar ve bağımsız güçleri serbest bırakır; sosyal eleştiri de, çok geçmeden kapıp istediği gibi yararlanacaktır onlardan.

BÖLÜM II

ROMANTİZM, LİBERALİZM, EMEK SORUNU

Avrupa'da, kapitalizmin ve burjuvazinin bu yükseliş yıllarında, başka oluşum ve bu arada tepkiler de vardır.

R o m a n t i k t e p k i, başında gelir bunların.

ROMANTİK TEPKİ VE NİTELİKLERİ

XIX. yüzyılın eşiğinde, tam olarak hangi tarihte rastlarız romantizme?

Klinger'in, adı bile yeni bir akımın şiddetini gösteren *Sturm und Drang* (Fırtına ve Saldırı) adlı trajedisini yazıp da akılcılığa karşı savaş açtığı 1777'den başlayarak mı? Gluck'un Paris'e geldiği 1773'ten mi kalkarak? Gluck, İtalyan biçemini terkedip Rameau'yu izleyerek, müziği şiire bağlı kılmanın ve doğayı da müzikli dramın içine sokmanın arkasındaydı. Rameau'ya gelince, *Les Indes Galantes*'da Berlioz'u haber verir. İşin içine Mozart'ın operaları da girince, oluşmakta olan zevki keşfetmek zor olmasa gerek.

Fransız Devrimi'nin ve Napoléon döneminin çalkantısının ertesinde, romantizm, söz konusu çalkantıyı, bayağılaşmış, burjuvalaşmış bir yaşamdan kaygılanış gibi, ona karşı bir reddin de dile gelişi olarak görür. Öyle olunca da, karamsar, aristokratik, dinle ve gelenekle damgalıdır. Ne var ki, kozmopolitizmden bir Avrupa düzenine doğru yönelişi de miras almıştır. Bir yandan, çılgın bir bireycilik ve ben coşkusu, öte yandan bir sosyal hiyerarşiyi savunma isteği arasında kararsızlık içinde olduğu görülür. Arkasından, b u r j u v a g e n ç l i ğ i, coşkuya kapılıp katılır akıma ve kendi kaygı ve sıkıntılarına göre tepkide bulunur: Kafalar, l i b e r a l ve u l u s a l olur. Son olarak, hep heyecanın itişiyle, romantizm, proletaryanın acılarının bir parça avunacağı bir d e-

m o k r a t i k k a r d e ş l i k ülküsüne doğru kayar. Böylece idealizm, geçen yüzyılın iyimserliği ile yeniden barışıp canlanacaktır.

Klasisizm ve romantizm

Bir yazar, romantizmi bir "kaos" olarak görür. Bununla beraber o, klasik bir kalıbın içinde patlak verdi ve k l a s i k g e l e n e ğ i n b a ğ r ı n d a dır ki gelişir. Ancak öyle de olsa, İlkçağ üstüne varılan düşünce daha az uzlaşmacı olur; eski Yunan ve Roma uygarlıkları hakkında daha tarihsel bir görüş, ebedi bir insanlıkla ilgili etik anlayışı yavaş yavaş kovar. Ne var ki, daha da anlamlı olan S h a k e s p e a r e' i n b u l u n u ş u dur: Onu, daha önce Voltaire tatmış, Lessing övüp öğütlemiş, Schlegel ile Tieck çevirmiş, Karamzin Rusçaya aktarmıştır ve orada Puşkin başta gelen hayranıdır. Shakespeare'in çağdaşı Marlowe'un daha o yıllarda tiyatrolaştırdığı *Faust* konusu, Goethe'nin kaygısı olmadan önce Lessing'i baştan çıkarır.

Goethe mi?

Önce başkaldırarak, sonra da yeteneklerinin uyumlu gelişmesi içinde, özgürlüğü aramaktadır G o e t h e. Bilimsel araştırmalardan akılcılığa varmıştır, ansiklopedik düşünür, insanca bir iyimserlik içindedir; kahramanlarının – Goetz, Egmont, Faust –, uğruna kendilerini feda ettikleri özgürlüğü yüceltirken, şairin görevine inanır; öyle de olsa, görkemli biçemiyle, Alman dilinin büyük klasiği olarak kalır.

B e e t h o v e n söz konusu oldukta da, "Bu Beethoven dizginlenemez bir insan" diyordu. İkisi arasında ortak noktalar vardır: Aynı coşku ve sessizlik aranışı, aşk saplantısından bir kurtuluş olarak görülen aynı sanat eseri anlayışı, hayır güçleri ile şer güçleri arasındaki zıtlığın ötesinde aynı birlik aranışı; biri aristokrat öteki yoksuldur ve topluma ayak uyduramamakta Jean-Jacques Rousseau'yu hatırlatır, her ikisi de klasik biçime bağlıdır. Ne var ki, müzikte klasisizm Bach'la Haendel çevresinde yerleşmiştir; Beethoven'in mucizesi şurada ki, türlerin yapısını değiştirmeden seslerin ruhunda yenilik yapar. Orkestralama tekniğindeki

dev boyutlarıyla, piyanoyu sırdaşı olarak kullanarak kendini dile getirişindeki dokunaklılıkla, romantik okula yol açar kesinlikle. Mozart'ın yetkinliği gençlerin cesaretini kırabiliyordu; Beethoven'in büyüklüğü geleneğin boyunduruğunu daha da zorlayarak yeniliğe açar kapıları.

Romantik ve iç düşü

Çoğu kez k e n d i s i n e d e y a b a n c ı bir kişi olan romantik, giyinişinde, zevklerinde ve karakterinde kimi g a r i p l i k l e r le dikkatleri çeker. Giyinişi, "iyiden iyiye düşünülüp taşınılmış"tır; benzi "soluk, kirli ve donuktur", yaklaşan bir ölümün sıkıntısı okunur yüzünde. Yoğunluğuna yaşamalı ya da yok olup gitmelidir. Gerçekten Byron, bir gün gidip Missolonghi'de kendini feda edecektir; Sandor Petoefi, 1840'ta Segesvar'da savaş alanında düşecektir; düellolar yaşamı kısaltacak, bir Puşkin 37'sinde, bir Lermontov 27'sinde, bir Galois 21'inde de ölecektir; Kleist metresini öldürür, sonra da cesedinin üzerinde beynine kurşun sıkar; Gerard de Nerval, bir sokakta kendini asarken, ünlü oyuncu Nourrit pencereden atar kendini; ayrıca Lenau, Schumann, Poe bunama ya da içki düşkünlüğü içinde tükenirken, ötekiler Novalis, Shelley, Keats, Leopardi, Schubert, Chopin, Delacroix, Abel, hastalıklar, yoksunluklar, hayal kırıklıkları içinde terkederler dünyayı. Dönemin prensleri arasında yığınla dengesiz görülür: Bir Charles-Albert, bir IV. Friedrich-Guillaume, bir Bavyeralı I. Louis böyledir; öte yandan, bir Louis Napoléon uyurgezerdir, kendi düşü içinde yaşar ve yıldızına inanır!

Herkes kendi meşrebince, kabul edilmiş a l ı ş k a n l ı k l a r ı n k a r ş ı s ı n a dikilir: Kimi, dilin bayağılıklarına, ikiyüzlülüğüne saldırır; Puşkin, kendi kötü alışkanlıklarını sergiler, bir baronun eşi Aurore Dupin *punch* içer, yaprak cigarası tüttürür, züppe ya da bohem kılığında dolaşır. Bir gün Balzac George Sand'a sırrını açıp şöyle diyecektir: "Olağanüstü karakterleri seviyorum; ben de onlardan biriyim!"

Berlioz gibi müzikal "korkunçluk" ekmeyen ya da Géricault gibi *Méduse'un Salı*'nı yapmak için bir atölyeye ka-

davraları getirip yığmayanlar, seyre dalarlar. Tatlı bir melankolidir Novalis'in istediği, Hoffmann'la Tieck'te şaşırtıcı olan, Gaspar-David Friedrich'in aradığı mezarlıklardaki sisin kokusu, Annette de Droste-Hülshoff'u çeken, bataklıkların görünüşü; Lopez Soler, "sarımsı bir ay"ın bulanık aydınlığı altında, "bir mezarın, birkaç sessiz manastırın ya da eski ve ücrada bir şatonun ayakları dibinde" bulunmaktan hoşlanır; bir Andersen'edir ki, olağanüstü güzellikle tatlı masallar esinletir ay. Hugo'nun çizdiği desenler, karabasanlarla dolu bir dünyayı sergiler. Kırsal görünümlerin ressamı Corot, her şeyi "belli belirsiz" bırakan "gümüş renginde bir sisin hafif tülü"nden hoşlanır. Yolculuğa çıktıklarında, aile yaşamının sessiz görünüşlerini yeğleyenler vardır; çoğu, bir avuntu arar doğada; Vigny doğanın, bu üveyananın acımasızlığından, Leopardi mutsuz insanlığın karşısındaki kayıtsızlığından korkar, Lamartine sevinç içinde bağrına dalarsa da, Michelet olduğu gibi alır onu: "Doğada hiçbir şeye kayıtsız değilim; tiksiniyorum ondan ve bir kadına tapar gibi tapıyorum." Burjuva evlenmesi, boyunduruk altına aldığından, bir tiksinti konusudur onun için, tek bir tutkuya dayanmalıdır birleşme ki, özgürlük ihtiyacıdır o da. Grillparzer ve Hebbel, Racine'i hatırlatan dramlarında, kadını seve seve bir kahraman yapıp çıkarlar.

Ortam ve dile getirme araçları

Fransa'nın ocak hizmeti gördüğü aydın, aristokratik ve büyük burjuva kozmopolitliği ortadan silinmedi. Kibar tabakanın salon ve toplulukları, prenslerin ve zenginlerin sanatçıyı koruyup gözetmeleri, devrimler ve savaşlar, bunları yok edemezlerdi. Dahası, Fransa oyunda bir kayba uğrasa da, entellektüel üstünlüğü olan bitenden fazla zarar görmedi. Evrensel ilgi, yine Paris'i zevkin başkenti ve büyük şöhretlerin yargıcı olarak seçti hep. Ne var ki, koşullar da eski koşullar değildi artık; bir fırtına esmişti ve gelecek de kötü görünüyordu; ayrıca Napoléon'un girişimindeki aşırılıkla Jakoben hareket, Fransız esprisine karşı bir tepkiye yol açmışlardı; akılcılık da o ölçüde kayba uğramıştı.

Bunun gibi, biçemlerde XVIII. yüzyılın "felsefi" çekiciliği de yok olmuştur. Bir romantik mimarlığı yoktur. İngilizseverlik, kıta Avrupa'sında, o içten ve yalancı yıkıntılarla süslü ada bahçesini getirip uyarlamaktadır. Bu arada anıtsal heykelcilik silinir ve heykelciler ressamların günlük konularına çevirirler yüzlerini.

Buna karşın m ü z i k, heyecanları dile getirmek ve imgelemlere çarpmak için olağanüstü zenginlikler serer gözler önüne; tınıları derleyip toparlamada, armoni kurallarında, bestelerin planında yenilikler vardır; müzik de çeşitlilik ister, akıldan çok yüreğe seslenmeyi hedefler. Ses dünyası klavsenden daha derin olan piyano çağına girilir; genç burjuvazinin her evine girmiştir alet; Schumann'ın, Chopin'in ve Liszt'in çalgısı budur. Paganini kemandan bekler üstün hüneri, başkaları viyolonsel ya da flütten; Sax, nefesli çalgılarda yenilik yapar ve onlara bir de kendi buluşunu ekler: Saksofondur bu!

K o n ç e r t o, büyük sanatçıyı değerlendirirse de, genellikle istenen *lied*'dir; çünkü melodi ile sözü kucaklaştıran, daha içten olanı dile getiren odur. Bununla beraber, dar bir dinleyici zümresine seslenen oda müziği, l i r i k t i y a t r o ya bırakır yerini ve o da altın çağını yaşamaya başlar ve büyük yığınları sarar. Tarihler? Weber'in *Freischütz*'ü 1821, Auber'in *Portici Avkulübesi* 1828, Meyerbeer'in *Şeytan Robert*'i 1831, Halévy'nin *Yahudi Kadın*'ı 1835'te sahnelenir.

R o m a n t i k d r a m da aynı soydandır: Harekete, gösterişe, duygulandırışa, toplu heyecana çağrıda bulunarak gücünü tanıtlar: Hugo, 1830'da *Hernani* savaşını patlatır ve kazanır ve 1843'te *Burgraves*'ın yenilgisi romantizmin parlak yıllarının geçip gittiğini gösterir. Ne var ki lirik şiir, şaheserlerinin çoğunu vermeyi sürdürecektir.

İngiliz mizahı, Dickens'in kaleminden *Pickwick*'i *Robert Macaire* kadar ünlü bir tip yapar ve Amerikan mizahı da, Washington İrving'in kaleminden *Knickerbocker* kişilerini yaratırken, Balzac karşıtlıklarla dolu kişilikler çizer, para babalarını yerden yere vurur; Sainte-Beuve, çağdaş eleştiri kampına yerleşmiştir ve onun sayesinde okul sadık bir aynada kendini seyrettiğine inanır.

Geçmişe yönelik romantizm

Tarihin anlamı, günü geçmişe bağlayacak biçimde harekete geçmiştir. Kuşkusuz, XVIII. yüzyıl, insanlığın evrimi hakkında akılcı bir açıklama getirmişti; ne var ki, Bossuet'nin vardığı noktaya varmadan, Vico ile Herder, dünyayı yönlendiren gücün üzerinde durmuşlardı: Vico'da panteist bir anlamda idi bu, Herder'de her halka has (*Volksgeist*) olan anlamında. Ne demek oluyordu bu? A k ı l d ı ş ı nın saldırgan biçimde geri dönüşü! Şimdi de, 1789'un yarattığı sarsıntı üzerinde düşünülüyordu: Burke, arkasından Maistre ile Bonald, Kilise ile aristokratların istedikleri sürekliliğe başvuruyorlardı. Böylece, Tanrı'mn ve vesayetçi iktidarların hizmetine koşulan, sosyal sözleşme ile tek başına aklın güçsüzlüğünü tanıtlayan tarih, s ü r e ye bağlanır ve derin kaynaklarla yeniden ilişki kurar.

D e r i n l i ğ i n e v e i l g i n ç a r a ş t ı r m a l a r başlar. Eski Yunanlılardan ve Latinlerden geleni reddetmeye ihtiyaç yoktur. Gerçekten, humanizma içi titrer hale gelir: Niebuhr, Titus-Livius'ta, sözlü halk geleneğinin gücünü gösterirken, Yunanseverlik harekete geçirir. Bununla beraber doğubilimi, Türk kaynaklı nesneler, Mısır'ın, İran'ın ve Hindistan'ın bulunuşu, kültürün ufkunu anlamlı biçimde genişletir; Batılı halkların – varsayımlarla örülü – Aryen kökenlerine değin gidilir, klasik Akdeniz mirasındaki kesinliği doyurmasa da, imgelemler çalışır durur. İç dünyasındaki düş ve düşüncelere daha çok dalmış bir bilgelik, geleneğin doğuştan bir anlamı olduğu: İşte Asya ile Afrika'nın bilgi diye sundukları! Delacroix İslam'da, Hellenistik uygarlığın sürdürücüsünü, Doğu ile Batı arasındaki mutlu bir evliliğin meyvasını görmeye kalkmayacak mıdır?

Bulunmuş olan, O r t a ç a ğ' dır.

Schlegel, Lessing'i izleyip şöyle seslenir: "Ortaçağ'ın gecesiymiş, olsun! Ama yıldızlarla pırıl pırıl bir gece!" Saf ve erdemli diye görülen, adım başında mucizelere gömülü esrarlı devir, coşturmak için birebirdir. Chateaubriand, Hıristiyanlığın Dehası'nı yazdığında, imanın – hem de Devrim'in askerince – yeniden tahtına oturtulduğunu selamlar gibidir. D i n i n g i z e m c i k a n a d ı, hızlı adımlar atmaya başlar. Ve bu arada e f s a n e l e r: İskandinavya'nın

Saga'ları, İspanya'nın *Romancero*'su, *Nibelungen, Faust* ve başkaları, *Roland'ın Türküsü,* alabildiğine rağbet kazanır ve daha da kazanacaktır; o kadar ki, yığınla düzmece metin saracaktır ortalığı. Bütün bunlar olurken, t a r i h s e l r o m a n çarpıcı bir başarıya ulaşır: Walter Scott, şaşırtıcı bir düzenlilikle, türün başını çeken eserler koyar ortaya ve bütün ülkelerde de kendisine öykünülür; alabildiğine renkli, kahramanlıklarla dolu ve genellikle sosyal geleneklere saygılı romanlardır bunlar. Bu romanlaştırılmış tarih, öte yandan, Shakespeare'den, Calderon'dan ve Lope de Vega'dan esinlenen tiyatroya da bol malzeme sağlar.

Ortam, derinliğine araştırma yapacak tarihçiye de uygundur. Böylesi araştırmalar için dernekler kurulur: Stein, 1819'da *Alman Tarihini İnceleme Kurumu*'nu kurar; *Chartes Okulu,* 1822'de kapılarını açar; Guizot'nun yaratıcı çalışmaları vardır. Böylece, bir Augustin Thierry'nin, bir Michelet'nin kaleminden Ortaçağ'ın tarihi ete kemiğe bürünür; renkle doğru ayrıntıyı birleştiren, kaynaklara saygı ile açıkyürekliliğin sıcaklığını kucaklaştıran eserlerdir bunlar.

Herkes kendi meşrebince bakar bu Ortaçağ'a,

Sismondi için kentlerin özerkliğidir o, Villeneuve-Bargemont için hiyerarşidir ki Sismondi'yi tiksindirir. Çok geçmeden her halk, yeni umut nedenleri bulacaktır onda.

Bu geçmişe yönelik romantizm, kendisinde siyasal, sosyal, iktisadi, hatta gerici bir eğilim görmek ister. Özellikle de Almanya'da, Ortaçağ kökenli bir mistisizm, Aydınlanma'yı (*Aufklarung*), messianik bir milliyetçilik yararına iteler; akılcı kozmopolitizm ile burjuva liberalizmi daha da lanetlenir: Novalis, 1799'dan başlayarak, Avrupa ya da Hıristiyanlık ikilemini, Kilise'nin egemenliğinde yeni bir Kutsal-İmparatorluk yararına çözmeyi önermişti; arkasından akım, hiyerarşinin ve monarşinin restorasyonuna doğru yürüyecektir.

İngiltere'de şiir, başkaldırıya ve aşk coşkusuna doğru pek erkenden evrilse de, Wordsworth ona ahlakçı bir tutuculuk damgası vurmuştu ve Scott da, geçmişin Büyük Britanya'sını yeniden canlandırmaktan hoşlanıyordu. İlk şiirleri olan *Od'lar ve Ballad'ların* Hugo'su ile *Méditation'ların* Lamartine'i meşruiyetçidir, nitekim her ikisi de, 1825'te X. Charles'in taç giymesini kutlamışlardı; 1830'dan sonra, Balzac da, meşruiyetçiliğe – biraz daha fazla – dönecektir. Birer ateşli İtalyan yurtseveri de olsalar,

Manzoni *Kutsal Neşideler*'i yazar, Kilise'nin İtalya'da oynadığı rol üstüne Sismondi ile tartışmaya girişir ve Silvio Pellico, hapisteki yıllarını Hıristiyanca bir boyuneğişle sayfalara döker. Hepsi de, altın danaya tapınış içindeki bir burjuvaziden kaçmakta ya da kaçarmış gibi yapmaktadır.

Hegel ve devletin mutlakiyeti

Felsefi idealizm, meşruiyet davasına vergisini öder: Goethe ile aynı zamanda olmak üzere, Kant ile Fichte de, Fransız Devrimi'nin içine girdiği yönelişe karşı çıkarlar; ne var ki, en azından Kant cumhuriyet ülküsüne bağlı kalır. Fichte, daha önceden, "hukuk boyunduruğu altında" bir baskıyı kabul eden bir devlet kuramı koymuştu ortaya. Oysa Kant'ın, akıl olayların ne olduğunu anlayabilir ama nesnelerin özünü anlayamaz diyen ikiciliğinden, yine tam öznelci bir tekciliğe varılır Fichte ile.

Sonunda, bütün bir XVIII. yüzyıl felsefesi ile zıtlık halinde, m u t l a k b i r i d e a l i z m önermek üzere, H e g e l gelir: Ona göre diyalektiğe dayanan dinamik bir mantık doğrultusunda düşüncelerin hareketidir ki gerçekliği yaratır ve varlığı, kendi varlık biçimini durmadan aşmaya götürür. Bunun gibi, mutlak olan düşüncedir: Kendine özgü bir gerçekliğe sahiptir o ve üstün bir devlet anlayışına dayanarak gerçekleşmeye yönelir; özünde monarşik bir devlettir bu ve özgürlük ile otoriteyi bağdaştırabilecek tek biçim de odur. Dayanıksız bir soyutlama olan birey, böylece kendi başına varolamaz. Tanrı'nın yeryüzünde ete-kemiğe bürünüşü olan devlet mutlak egemenliğe hak sahibidir.

1819'da Berlin Üniversitesi'ne çağrılan Hegel, bu devletin dört başı mamur tipi olarak P r u s y a d e v l e t i ni gösterir. "Yüzünü geçmişe çeviren peygamber", kendi meşrebince, gelenekçi restorasyonu haklı çıkarır. Ne var ki, gelişmelerdeki bir yön değişikliği sonucunda, sistemi açık bir köktenciliği doğuracaktır daha sonra: Geçmişe yönelik romantizme tutucu Hegelcilik yanıt vermektedir; ileriye yönelik romantizme de devrimci Hegelcilik yanıt verecektir.

Bir yandan Avrupa'daki Eski Rejim'i ve onun sömürge uzantılarını, öte yandan burjuva ya da halk, yeni güçleri karşı karşıya getiren o büyük çatışma çıktı ortaya; kendisi de ayaklanmış İspanyol Amerika'yı ve kavgayı terketmemiş özgürlük yandaşlarının bulunduğu Avrupa'yı bile etkiledi. Karşı-devrimin yandaşlarınca bir sürekli düzen kurulmaz ve dayatılmazsa, kralların savaş alanlarında kazandıkları zafer boşa gidecek, Viyana Kongresi'nin çizdiği çerçeve ölü doğmuş olacaktı.

Dinsel, monarşik, aristokratik bir düzendi düşünülen!

Dinsel restorasyon

Bir romantik dindarlığın varlığı, dinsel bir uyanışa tanıklık ediyor. Bir Friedrich Schlegel'in, bir Stolberg'in, bir Haller ile Yahudilerin, başka başka Hıristiyan mezheplerine geçişleri, Hıristiyanlığın çekiciliğini gösteriyor. Münster çevresi ile Münih çevresi, yandaş topluyorlar. Hengstenberg, Luther'ci ortodoksluğun şampiyonu olarak akılcılığa olanca hızıyla vururken, Fransa'da tehlikeyi haber veren iki ses yükselir: Biri, *Dinde Kayıtsızlık Üstüne Deneme*'siyle, La Mennais'nindir; öteki *Papa Üstüne* adlı eseriyle Joseph de Maistre'indir ki, Papa'nın oynayacağı ve oynaması gereken büyük rolün altını çizer. Daha sonra, Rahip Balmès, vaktiyle Bossuet'nin yaptığı gibi, reforma uğramış kiliselerin "değişmeler"ine karşı çıkar. Katolikler, Protestan ya da akılcı çevrelere terkedilmiş Kutsal Kitap üzerindeki araştırmalara gecikerek gelirlerse de, öğretimde ve seçkinler arasındaki propaganda çabaları, Papa VII. Pius'un Roma'ya dönüşünün arkasından, İsa Derneği'nin yeniden kurulmasıyla belirginleşir. Vaızlar ve tarikatlar, özellikle de kadınlarınki çoğalır. Dinin savunulması adına, hayır işleri, kitaplar, dernekler açılıp serpilir. Daha da gösterişli olarak, din görevlileri, haç dikerler buldukları yere; tespih, muska, ermiş suretleri dağıtırlar, bu yöreden ötekine vaaz vermeye koşarlar.

Roma'da Papalık, laikleşmiş bir yönetimin yararına

inanmakla beraber, gayretkeşler (*zelanti*) ortaya dökülür, eskilere dönülmesi için uğraşırlar ve sonunda XVI. Gregorius'u seçtirirler. O da, felsefe öğretileriyle gizli derneklere karşı savaş açar ve hükümetleri de, dinde ılımlı davrandıklarından dolayı ayıplayıp yardımlarını istemekte duraksamaz.

Mihrabın taca dayandığını söylemek ister bir tür!

Ne var ki, Papalıkla devletlerin ilişkilerini düzenleyen görüşmeler çetinliklerle doludur ve hiçbir zaman da, Katolik Kilise'nin inançlarına uygun olacak biçimde sonuçlanmazlar. Çünkü, Katolik Kilise, kendisi için istediklerini başka inançlara tanımaz; nitekim, Yahudileri devletlerin insafına terkeder, onlar da Avrupa'nın ortasında zulme uğrarlar. Öyle de olsa, 1848 yılı yaklaştığında, bütün gözler IX. Pius'a çevrilir. Onun hakkında Metternih'in söyledikleri de ünlüdür: "Her şeyi önceden hesaplamıştım, ama liberal bir papayı hayır!"

Aldatıcı ama açıklanabilir bir umuttur bu!

Protestan dünyada da bir "uyanış" vardır. Aydın çevreler, Avrupa için Birleşik Devletler'in örnek alınmasını savunurlar özellikle; dinle devletin birbirinden ayrıldığı bir ortamda bütün inançların serbestçe yarıştıkları Amerikan demokrasisinin hayranıdırlar. İngiltere'de, liberal reformlar önerenler, devletin koruyuculuğunu reddedenler, hatta Papalığa karşı çıkanlar vardır.

Böylece, kendi içinde hep bölünmüş ve liberal Avrupa'nın çekiciliğine direnemez haldeki Avrupa Hıristiyanlığı, uzun vadede, tutucu bir düzene kefil olamaz.

Monarşik meşruiyet yoluyla Avrupa barışı

Bununla beraber, Çar Alexander, Hıristiyanları birleştirmek amacıyla, Kutsal-Birlik antlaşmasını, "Pek kutsal ve bölünmez Üçübirlik"in koruyuculuğu altına koymayı önermez mi yandaşı devletlere? Ne var ki, "uygundur, yerindedir" seslerine karşın, ortaya konulan eser, Metternih'in deyimiyle, "içi boş ve çın çın öten bir anıt"tan başka bir şey değildir.

Kimi politikacıların gözünde, Osmanlılara karşı niyet-

ler taşıdığı söylense de, gözden uzak tutulmaması gereken asıl düşman, "devrim canavarı" dır aslında. Avrupa'nın yengin güçleri, 1789 Avrupa'sını yeniden kurmasalar da – ayrıca böyle bir şeyi istemezler de! – tutunacakları, 1789 öncesinin meşruiyet ilkesidir. Bunun için de, Fransa'da Bourbon hanedanına çağrı çıkarılır. Metternich, kongrelerin adamıdır; söz konusu kongreler de, Viyana'da, arkasından Verona'da, daha sonra da, Münchengratz'da toplanacak ve monarkların anlaşmasını güçlendirmeye çalışacaktır.

Ne var ki, kararlarına bir polis ve hatta bir asker şebekesi destek olmuyorsa, kongrelerin yapacağı fazla bir şey yoktur. Öyle olunca da, Avusturya monarşisinin "köpeği" Kont Sedlnitzky'dir: 1817'de atandığı görevinde otuz yıl kalacak, bütün Almanya ile İtalya'yı gözaltında tutacak, İsviçre'de ve Fransa'da sürgündeki siyasal sığınmacıları koğuşturup duracaktır. Olağanüstü adalet ve mahkemeler dönemidir bu: XVIII. Louis zamanında Fransa'da, İtalya'da, İspanya'da korku ve zulüm estirecektir. Polis ve sansür, düşünce ve söz özgürlüğünü engeller, üniversitelerin ve basının ağzını büzer, tiyatrolara tebelleş olur. Fransa'da, 1815 ile 1830 arasında, cümle be cümle gözden geçirilmedikçe, hiçbir eser okuyucu ve seyircinin önüne çıkamaz; arkasından Temmuz rejimi gelir af çıkarır. Ta İngiltere'ye değin, kısa da sürse, bulaşmıştır salgın. Avusturya'nın İtalya'ya, Fransa'nın İspanya'ya, Rusya'nın Polonya'ya müdahalelerini de eklemeli buna.

Bununla beraber, monarşik düzen, köylülerin olan bitene boyun eğen edilginliğine bağlı; ayrıca, büyük toprak mülkiyetinin egemen olduğu ülkelerdedir ki tutucu güçler sağlam durumdadırlar. Oysa, Torie'lerle Whig'ler İngiltere'de kişisel iktidarın hasmıdırlar; Fransa'da *Ultra*'lar, yani aşırılar görülmektedir ki, bir yandan Meclislerin haklarını savunurken, öte yandan kraldan daha fazla kralcı olduklarını söylerler; bütün Orta Avrupa'da, monarşik bürokrasilerle meclisler arasında bir çekişme uzayıp gider. Her yanda, mali, adli, askeri ayrıcalıklar direnir durur. Daha da güzeli vardır: Yığınla büyük senyör, liberalizm havası atar ve milliyetlerin davasını destekler! Kuşkusuz, karışıklık korkusu ile barış aşkı, burjuvaziyi restorasyonun

eserine ortak eder çoğu kez. Büyük güçlerin bankadan daha yakın dostu yoksa da, anayasalı prenslerin temel kaygısı meşruiyetçi görünmektir.

Özetle, tutucu sosyal güçlerin, devletlerin alışılagelen rekabetlerine bağlı zıtlaşmalarının üstesinden gelmeleri daha da zorluklarla doludur. Zaferi kazanmış büyük güçler, aralarına Fransa'yı da katmış olarak, varlıklarını sürdürebilmek için hareketsizliğe mahkûmdurlar; ne var ki, 1815'te Viyana'da kurulmuş olan düzenin karşısında, kimi prenslerin tutkuları bir yana bırakılırsa, ulusal düşünce, her şeye karşın gelişip durmaktadır.

AVRUPA'DA MİLLİYETLER HAREKETİ, LİBERALİZM VE EMEK SORUNU

"1830'a değin, der Cournot, devrimci parti, XVIII. yüzyılın düşüncelerine bağlıydı"; ve Tocqueville'in de söylediği şu: "1789'dan 1830'a değin, bizim tarihimiz, uzaktan ve bütün olarak bakıldığında, azgın bir mücadelenin tablosudur olsa olsa; soyluların temsil ettiği, gelenekleri, anıları, umutları ve insanlarıyla Eski Rejim'le, orta sınıfın yönlendirdiği Yeni Fransa arasındadır bu kavga." Bu devrimci parti liberal partidir. Guizot da, orta sınıfı tanımlar: "Ücretle yaşamayan, düşüncesinde ve yaşamında özgürlük ve eğlence olan, zamanının büyük bir bölümünü kamu işlerine ayırabilen bir sınıf"; böylece, bu sınıf, geçmişin ayrıcalıklılarından olduğu gibi, kendini "el emeğine adamış sınıf"tan da uzaktır.

Liberal Parti, liberaller, liberalizm: Üstünde durulması gereken önemli gerçekliklerdir.

Liberal Parti, liberalizm, liberaller

Dinsel ve monarşik restorasyonun düşmanı olan liberalizm, en iyi rejim diye anayasalı monarşiyi önerir; servet ve eğitimlerinin kendilerine bir siyasal yetenek kazandırdığı yurttaşlar arasından seçilmiş olan önde kişilerdir. Erdemli Washington'un cumhuriyetinin övgücüleri vardır,

ne var ki Avrupa liberallerinin çoğu, yeğlenmesi gerekenin krallık olduğuna inanır: Monarşi olmazsa, der Casimir Périer, rejim demokrasiye doğru savrulur ve o zaman da burjuvazi sahibi olamaz onun; oysa onun, ilkeler adına, ayrıca en yetenekli olduğu için, böyle bir sahipliği olmalı!"

Burjuvazinin gelişi böyle haklı çıkarılınca, o da doğal olarak liberal görür kendini; çünkü, insan soyunun mutluluğunun, toplumun gelişmesi ve malların güvenliği ile uzlaşacak biçimde bireysel özgürlüklerden yararlanmaya bağlı olduğunu anlayacak kadar aydın bir sınıftır o. Bu bakımdan, oy vermenin belli bir iktisadi güce bağlı olduğu rejim (censitaire) ideal görünür; halkın ayaklanmasına olduğu kadar, karşı-devrimle de savaşabilecek olan böylesi bir rejimdir.

Tanrısal hukuka dayalı monarşiye karşı çıkan liberal anlayış, ruhçu da olsa, kiliselerin üstünlüğünü reddeder, "ahval-i şahsiye" konusunu elinden alır, evlenmeyi laikleştirir; rahibin eğitime katılmasını sadece ahlaki düzen adına kabul eder. Bu ruhban karşıtlığı, özellikle Katolik ülkelerdeki din propagandasına yanıt verir. Sadece 1817 ile 1824 yılları arasında, Voltaire'in eserleri 316.000 ve Rousseau'nunkiler de 240.000 basıp satar. Yarışma, İsviçre'de ve İspanya yarımadasında iç savaşlara yol açarsa da, Belçika'da Liberallerle Katoliklerin anlaşmasıyla işler yatışır.

Ayrıca, Adam Smith'le Jean-Baptiste Say'den Bastiat'ya John Stuat Mill'e, kendisine klasik diyen bir iktisat bilimi, iyice anlaşılan kişisel çıkarla serbest rekabetin altın kurallarını hazırlar. Böylece, söz konusu olan **iktisadi liberalizm** dir; ulusun çıkarlarını savunma bunun dışındadır, çünkü burjuvazi bu çıkarlarla özdeşleşmiş görmektedir kendisini.

Romantik milliyetler hareketi

Özgürlük düşüncesinin coşturup heyecanlandırıcı bir yanı vardır. Fransa'da, Béranger şarkılarına sokar onu, Scribe güftelerine, Auber de müziğine; yalnız ozanları ve iktisatçıları değil, kuramcıları, filozofları, tarihçileri ve askerleri vardır; seçmenlerin oylarında, gizli derneklerde ve kimi zaman da barikatlardadır; bir yerde, daha çok kişisel

iktidara karşı koyma anlamına geliyorsa, bir başka yerde yabancıya karşı mücadele anlamını taşır.

Her yerde u l u s a l bir vurgulamaya bürünür.

Amerikan ve Fransız devrimleri, eski monarşik hukuka karşı halk tepkileri idiler bir bakıma. Ayrıca, Fransız fethinin ve efsanesi gitgide yayılan Napoléon'ün yiğitliklerinin büyüleyici yanları ne olursa olsun, şurası yadsınamaz: Bu yayılış birbirinden farklı m i l l i y e t ç i l i k l e r i n o l u ş u m u na da katkıda bulunmuştur. 1830'da işaret veren yine Fransa'dır; ne var ki 1840'ta, Becker, *Barış Marseyyezi*'nin karşısına, kendi *Wacht am Rhein*'ini çıkarıp koyar ve her yanda *Deutschland über alles* (Almanya her şeyin üstündedir) çınlamaya başlar ki, yayılan, birleşmiş bir Almanya'nın coşkusuyla doludur.

Öğünülecek bir geçmişe bağlılığını türkülerinde ve danslarında dile getiren Slav köylüsünden, ulusal bir kültürün sürekliliğine tanıklık eden kâğıtları bulup sınıflandıran ve yorumlayan Alman bilginine kadar, bütün bu çabalarla olan şudur: Kendilerini yeniden tanıtma ya da canlılıklarını daha iyi ortaya koyma özlemiyle yanıp tutuşan bu toplulukların nitelikleri, çevreleri ve yerleri yavaş yavaş saptanır onlarla. Bu dava, çeşitli yetenekleri bayrağı altına toplar, onlara esin verip siyasal bir tutku aşılar; müziği türküyü, kalemi, fırçayı, hatta heykelcinin yontarını kullanırken, hukukla iktisat bilimini de katar işin içine.

Ne var ki, kendine göredir sarhoşluğu her halkın.

Tutku, 1815'te saptanan ilkelerden yakınması olmayan ulusları fazla etkilemez: Fransızı bile bile sevmeyen gururlu *John Bull,* genç İrlanda'nın isteklerinden rahatsız değildir, ama İsveç bir Norveç'in ayrılıkçılığını ve Danimarka da, Almanların Slesvig ile Holstein'da kendilerine katılma yolunda yaptıklarını hoşgörüyle karşılamazlar; Belçikalıların ayrılıkçılığına gelince, Hollandalıların önünde seve seve eğilecekleri bir hareket değildir bu. İtalya'yı Karbonarizm hareketlendirir, ne var ki Papalığın bilinçler üzerinde yarattığı sorunlar vardır; ve ulusal romantizm, yarımadada *İtalia fara da se* formülünü işler, ancak gururlandırıcı da olsa etkisizdir ve yarınlar için de acılarla doludur. Prusya, Avusturya ve ikinci derecedeki yönetimlerce bölüşülmüş; Protestanlıkla Katolikliğin, *Zollverein*'le Avusturya pazarının ara-

larında paylaştıkları Alman hareketi, bir hukuk gelenekçiliği ile ağzına kadar doludur ve güçsüz bir *Bund*'u bir *Reich*'a dönüştürmenin düşünü görür, ancak bu Reich'ın büyük ya da bir küçük Almanya'yı mı karşıladığını bilmez.

> Slav rönesansı, işte bu Alman bilimi ile ilişki içinde ve istilacı Cermenizme de tepki halinde ortaya çıkar: O da, derinlemesine araştırmalara dalmıştır ve sanatçıdır, filolojiyi ve şiiri işin içine sokar, müzik alanında ise özel bir duyarlığa sahiptir ve dokunaklıdır. Mutsuz bir halkın heyecanlandırıcı elçisi olmayı Chopin'den daha iyi bilen de yoktur belki. Ne var ki, birçok devletlere tabi durumdaki Orta Avrupa'nın Slav ulusları, bir panslavizm çağrısına yanıt vermek gerekip gerekmediğini bilmezler: Bu panslavizm, Çardan yana ya da devrimci biçimiyle olsun, büyük kardeşleri, – o bir parça kaygılandırıcı – Rusya'nın vesayetini tanımaya götürecektir onları.

Korku ya da arzu, Genç Avrupa, belirsiz çizgileriyle, politikaların yakasını bırakmaz, diplomatları uğraştırır, edebiyatları istila eder, sanata esin verir. Şehitleri vardır onun, kahramanları, göçmenleri. Paris seve seve kabul eder onları: Aralarında bir Mickiewicz, onurlu Polonya'nın seferlerini göklere çıkardığı gibi, ezilmiş ve dizginlenemez haldeki bir Polonya'nın örflerini de dile getirir; bir Heine, kendisini anlayan kentin dostluğunu devşirmiş olmaktan mutludur, ama bir hümanist olarak da Ren-ötesinin savaşçı güdülerinden korkar durur. Béranger, "halkların kutsal bağlaşıklığı"nı selamlar; Quinet ile Michelet de, bu bağlaşıklıkta Herder'in Almanya'sına apayrı bir yer verirler.

İdea'nın gücü!

Michelet'nin selamladığı biçimiyle, Büyük Millet'i kim vardır ki sevmeyecek? Neresinden bakılırsa bakılsın özgün olan o *Fransa Tarihi*'nin baş kahramanı halktır; her zaman bağışlayıcı kızgınlıkları, yasları, günlük uğraşları, sevinçleri ve ödülleri ile halk, sadece halk! Belgeye saygılı, hatta ona dayanan o unutulmaz diriliş, Yurdun sabırlı ve övgüye değer yükselişine tanıklık etmelidir.

Ama bunlar olurken, kimi insanlar da, Yurdun, yaşamak için ellerinden başka bir şeyi olmayanların yazgısına dikkatli olup olmadığını sormaya başlarlar kendilerine.

Kırsal kesimde, vazgeçemiyeceği yığınla küçük meslek yoktur yalnız; zaman, özen, pratik gerektiren birçok nesne de üretilip durmaktadır orada ve düşük ücret kural olduğundan, kırsal, kayda değer bir yan gelir olarak bakmaktadır ona çoğu kez. Bununla beraber, şu da görülür: Köylere dağılmış bir halde çalışan dokuma işçilerinin durumu, kentlerde daha da toplaşmış ve sanat çalışmasının – ince marangozluk, bronz, seramik, lüks züccaciye, tipografi – güzel geleneklerini sürdüren ve gerçekten seçkin bir tabaka oluşturan zanaatçıların durumundan daha yorucu ve çekilmezdir. Gerçi İngiltere'de, Flandra'da, Ren bölgesinde ya da Silezya'da evde çalışan dokumacıdan daha sefil halde değildir. Ancak, daha şimdiden, madende, kumaş fabrikasında ya da maden sanayi işletmesinde olduğu gibi belli bir toplaşmanın gerçekleştiği yerlerde, sadece kendi sanayi ücreti ile yetinmek zorunda kalan işçi, bir o kadar da makinenin ve bol elemeğinin rekabeti ile karşı karşıyadır. Liberal iktisatçı Adolphe Blanqui, 1848'de şu gözlemde bulunur: "Sanayi, kışlalara ya da manastırlara benzeyen ve işçilerin yüzlerce, kimi zaman binlerce yığıştığı dev fabrikalarda örgütleniyor; bu ciddi laboratuvarlarda, makinelerin buyruklarına tabi emekleri, tıpkı o makineler gibi, arzla talepteki değişikliklerden kaynaklanan tüm kararsızlıklarla yüzyüzedir."

Yaşama koşulları, bir yerden ve bir meslekten ötekine çok değişse de, şurası açıktır ki, bu koşullar yüzyılın ilk yarısı boyunca düzelmez genel olarak. Fransa'da, 1825 yılına değin, bir işçi ailesinin yıllık gideri artar, sonra en yüksek noktasına varır ya da düşer hatta. Yaşam pahalılığı göstergesi, gerçek ücretinkinden daha fazla yükselir. Dokuma sanayisindeki gerileme bu bakımdan tartışma götürmez. İngiltere'de, evinde çalışan dokumacının 1840'a doğru haftada aldığı, 1820 yılındakine oranla alabildiğine azalmıştır; aynı dönem içinde emtia fiyatlarında da düşüş vardır. Söz konusu işçinin tükettiği un ve tereyağ azalırken, etle bira da sofrasından yok olup gitmiştir.

Dahası var: 1830'dan başlayarak, bütün bir edebiyatın çalışan sınıfların sefaletine eğilmiş olması an-

lımlıdır. Dr. Guépin'in 1835'te yazdığına göre Fransa'da Nantes'lı bir işçi şöyle der: "Yaşamak..., ölmemektir." Üzerinde ısrarla durulanlar, emeğin içinde bulunduğu çetin koşullardır.

> Yüksek ya da alçak ısı, ışık eksikliği, çalışma yerlerinin darlığı ve nemliliği, işlenen ürünlerin zararlı etkisi, her cinsten ve yaştan insanların bir arada oluşu. İktisatçı Adolphe Blanqui'nin, Croix-Rousse'da çalışan kız-kadın işçiler için söylediği şu: "Tezgâhlarda günde on dört saat çalışarak yılda 300 frank kazanıyorlar; sürekli ve aynı anda hareket şeridin dokunmasında gerekli olduğu için, hem elleri hem ayaklarıyla çalışabilmeleri amacıyla, bir kolan aracılığıyla havada asılı durumdadırlar tezgâh başında." Annecy iplik fabrikasında, 1848 yılında sunulmuş bir dilekçede şunlar yazılıdır: "Hayasız gözeticiler, bağlama işindeki erkek ve kızlara öylesine rezilce bir zalimlikle davranmaktadırlar ki, aralarından çoğu bu darbeler altında ölüyorlar..."

İşyerinden çıkıldığında, gidilen meskenlerin hali mi?

Kendi personelini barındırmak amacıyla, doğru dürüst evler yaptırma kaygısında olan patron pek azdır. İngiltere'de olsun Fransa'da olsun görülen mahzenlerdir, kümes gibi evler ya da viranelerdir emekçilerin barındıkları. Onların içinde de, çarşafsız yorgansız ottan yataklarda, iki ya da üç kişi bir arada yatar. Bir gözlemcinin yazdığına göre, 1845-46 kıtlığında, Flamand'lı dokuma işçileri, ölen atlarını toprağa gömer, köpek ve kedileri yemek için aralarında çalışırlar. Yığınla gezginin, İngiltere'de işçiyi anlatırken takıldığı şudur: Cin içe içe ablaklaşmış bir çehre, kir pas içinde saçlar! Yine Adolphe Blanqui Fransa'da Rouen'de, "Vaktinden önce sakatlanmış, yaşları belli olmayacak denli cılız", Lille'de de, "Çözülmüş, kamburlaşmış, eciş-bücüş, çoğu hemen hemen yalın ayak" çocuklara rastlar. Alkol tüketiminin zaten arttığı halk yığınları arasında bir de sıraca, raşitizm, frengi ve verem kol gezer; ve bu insanlar, kızlarının fuhşuna hemen hemen doğal bir kaynak olarak bakarlar. 1827'de, Paris'te doğan 3 çocuktan biri, Mulhouse'da 5'te biri evlilikdışıdır; Lille sokaklarında, 3 çocuktan 1'i 5 yaşından önce ölür. Bir gözlemcinin belirttiğine göre, "İşçilerin çoğu çocuklarının ölümüne kayıtsız gözlerle bakarlar ve kimi zaman da sevinçle!"

İşi olduğu için kendini mutlu hisseden çok insan vardır, ama işten kaçanlar da. Ne olursa olsun, dilenciler ve bir mesleğe sap olmamış serseriler, geçmişte olduğu gibi adım başındadır. Carlyle, *Geçmiş ve Şimdi* adlı eserinde İngiltere'nin zenginliğini anlatırken, işyerlerinde çalışan 2 milyon insanla 1.400.000 yoksula da işaret eder. Marx ve Engels'in 1848'de yayımladıkları, o ünlü *Komünist Parti Bildirisi* şöyle başlar: "Bir hayalet, komünizm hayaleti, Avrupa'yı rahatsız edip durmaktadır."

Yoksullaşmanın hayaletidir de bu bir yerde!

İşçilerin kendiliğinden örgütlenişi ve hareketlenişi

Güvensizlik duygusu ve sefaletin boğuculuğu, işçiyi boyuneğmenin hareketsizliğine mahkûm etmez. Almanya'da canlılığını sürdürmüş olan korporasyon direnişin çerçevesi olur; eski tür zanaatçılık, emek piyasasında serbest rekabeti öngören insafsız kanuna karşı çıkar. Fransa'da da, geçmişten kalma işçi dernekleri, aralarında bölünmüş de olsalar, yandaşlarını korur, yönlendirir ve yardımına koşarlar. Karşılıklı yardımlaşma sandıklarındadır ki, sendika formülü ağır ağır olgunlaşır. Bu sandıklar, mesleki sorunlara, iş kazalarına, ödentiler sayesinde, hastalık, hatta işsizlik hallerinde çare bulmaya çalışırlar. Paris'te, Restorasyon döneminde, 2600'ü tipograf olmak üzere, 11.000 üyesi olan böyle 132 yardımlaşma sandığı vardır. Ne var ki, bu dernekler, belli bir eğitimi ve ekonomi anlayışı olan kalifiye işçilere uygundurlar. Bunun gibi, Birleşik Devletler'de, İngiltere'de, Fransa'da ortaya çıkan ilk kooperatifler de ihtiyatlı bir işletme biçimi üzerine eğilirler. Robert Owen'in bütün umudunu bağladığı büyük sendika (*National Consolidated Trade Union*), pek çabuk dağılıp yok olmamak için geniş tutkulara bağlanmıştır. Yarar sağlayıcı ve barışçı da olsalar, sendikacılığın vakti gelmemiştir henüz.

Zanaatçılarla işçiler, makinenin zararlı olduğu inancındadırlar. Çoğu için, odur asıl düşman. Makinenin en yaygın olduğu İngiltere'den, – Ned Ludham'ın adına bağlanan – Luddizm kalkar gelir: Yaşamak için sadece

kendi gücü olan insan, içgüdüsüne uyup rakip diye gördüğü ve düşük ücretlerden sorumlu tuttuğu bu öteki güce karşı çıkar. Fransa'da, Belçika'da, Ren yöresinde, hatta İsviçre'de makineleri kırma yaygınlaşır. Vervier'de, 1830 Ağustos'unda bir ayaklanma olur ve sloganı da şudur: "Makineleri kırınız!" 1830 Temmuz'unda X. Charles'a başkaldıran tipograf işçileri, bir yıl sonra mekanik baskı makinelerinin yasaklanmasını isterler.

Dönem, kentleri olduğu kadar köyleri de etkileyen süreğen bir kızışmanın dönemidir özetle. Şarapçılar, 1830 Eylül'ünde birleşik haklara karşı Besançon'da yoğunlaşan gösterilere katılırlar. 1845-46 yıllarında patlak veren Flamand ayaklanmaları, Gand gibi önemli kentlerde olurken kırsal yörelerde de olur. Sık sık görülen grevler, sadece Anzin, Loire madenlerinde ya da İngiliz havzalarında değildir, İngiliz zanaatçılarıyla gündelikçileri arasındadır da: Öyle olduğu içindir ki, İtalya'da *Braccianti*, Piemonte'de, Lombardiya'da, Venezia'da, 1848 yılının ilk aylarında işi durdururlar. Ne var ki, Fransız Devrimi'nde görülen "günler" biçiminde sokak savaşlarına bir eğilim vardır. İşçiler ve zanaatçılar, 1830'da, 1832'de, 1834'te, 1848 Şubat'mda, dükkâncılar ve burjuvalarla birleşirler; 1831'de ve 1848'in Haziran'ında da, kendi davaları için ayaklanırlar.

1831'deki Lyon başkaldırısının ayrı bir değerlendirilişi olmuştur.

> Gerçekten, o yıllarda yaşayanlar olayın vahimliğinin bilincindeydiler. *Journal des Débats*'da bir yazar şunları söyler: "Lyon ayaklanması, bir korkunç sırrı, toplumda varlıklı sınıfla varlıksız sınıf arasında olan bir iç savaşı açığa vurdu..."; ne var ki, bu toplumu "tehdit eden" ve "imalatçı kentlerimizin varoşlarındadırlar" dediği bu yeni türdeki "Barbarlar"a, Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti* adlı eserinde, – söz konusu deyime de yollamada bulunarak – şöyle diyecektir: "Barbarlık yeniden ortaya çıkıyor, ancak bu kez uygarlığın bağrından doğmuştur o ve onun tamamlayıcı bir parçasıdır." Lamartine'in deyimiyle bu "parya"ları iten bir siyasal ideoloji değildir; ipek tacirlerinin dayattıklarına karşı direnmek üzere, işyeri başkanlarınm örgütledikleri bir dayanışma hareketidir ki, çalışanları arkasından çekmektedir; ne var ki, bu gelenekçi zanaatçıların istedikleri tek şey vardır: Tarifelerin

düzeltilmesi! Ne olursa olsun, davranışlarının sonuçlarından korkuya düşüp gerilerler ve kalabalık, sadece bir an için kenti ele geçirip denetimine alır. Bir bin kadar ölü ya da yaralı vardır; sadece iki yağmacı, anında ele geçirilip ayaklananlarca kurşuna dizilir ve özel ya da kamusal mülkiyete karşı hiçbir şiddete başvurulmamıştır.

Engels, daha sonra, olan bitene bakıp "proletarya ile burjuvazi arasındaki sınıf mücadelesi, Avrupa'nın en ileri ülkelerinde tarihin ön planına çıkıyordu..." diye yazacaktır.

Emeğin özgürlüğü ve korunması

Zaafla suçlanmak korkusuyla, Rhône valisi şunları yazar raporunda: "60.000 ile 80.000 işçi arasında acı elle tutulur gibiydi. Onların hepsini öldürme kararı almadıkça, istediklerini barışçı biçimde sergilemelerine tüfek atışlarıyla yanıt verilemezdi." 1834'te varlıklı sınıfta korku öyle bir haldeydi ki, Paris'te Thiers bağırır: "Bağışlamaya gerek yok!"; Bugeaud'nun söylediği şudur: "Hepsini öldürmeli! Bağışlama yok, acımasız olunuz... 3.000 fesatçıdan bir yığın yapmalı!"; ve Transnonain sokağında kırım başlar.

1848'de, daha da sertlikle vuracaktır bastırma!

Düzeni sömürmenin anlamı, çalışma özgürlüğüne her türlü aykırılığın yasaklanmasıydı. Her yerde yasalar, toplaşmaları bir suç olarak görüyor ve mülkiyetin korunmasını sağlayan kurallara en ufak aykırılıkları hapisle ya da kürek cezası ile cezalandırıyordu. Bu türde mahkûmiyetler binleri buluyordu her yıl.

Toplum, hiçbir şey yapmadan yaşamasına izin verip, yoksulun yardımına koşmakla yükümlü görmez kendini. Öyle olduğu içindir ki, İngiltere, *Workhouse* kurumunu sürdürür; kimi önlemler, kişileri, kürek cezası, kentte iş bulma ve göç etme arasında seçmeli bırakır. Alman tutucularının eski korporasyon kurumuna bağlılığı anlaşılıyor; söz konusu kurum, Prusya'da, 1807-12 reformlarına direnmişti ve birçok kez onu zorunlu kılmak söz konusu oldu.

Fransa'da korporatif rejimi yeniden canlandırmak mümkün olmadığından, Katolikler, hayır kurumlarının ye-

tersizliğine esefle, hakemliğin, karma sendikaların geliştirilmesini ve kooperatiflerin kurulmasını önerirler. "İşçiyi, mülkiyet sahibi olarak, para biriktirerek ahlak sahibi olmaya, insanlaşmaya zorlamak": Alsace'lı imalatçı Kalvinist Zuber'in dilediği budur! Her yanda, p a r a b i r i k t i r m e övülüp öğütlenir; ancak gelişip tutunacak olan, Prusyalı nazır Von der Heyt'in düşüncesidir: Nazır, ücretlilerle patronların zoraki katılımına dayanan yerel sandıklar kurmak ister; bunlar, madencilerle sanayi işçilerine para yardımında bulunacaktır.

Bununla beraber, İngiltere, *Factory acts*'ın yoluna girmenin övüncü içindedir: Çünkü, bu kanunlar sayesinde, çalışanlar, "bırakınız yapsınlar" politikasının aşırılıklarına karşı k a m u o t o r i t e s i n e b a ş v u r u da bulunabilecektir. Ç o c u ğ u n k o r u n m a s ı önem kazanmıştır; ne var ki, bir iş müfettişleri heyeti kurulmuş da olsa, işe alma yaşı ile çalışma günü süresine ilişkin kayıtlara (özellikle gece çalışma yasağı) pek uyulmaz, *şerifler* ihlallere göz yumarlar. Yeni bir kanun, çocuklar için günde 6 buçuk saatlik çalışmayı kadınlar için de on iki saati – ki 1842'den beri madenlerde çocuk ve kadın çalıştırma yasaklanmıştır! – ilke haline getirir; ve Chartizm korkusu, işçi sınıfının tümü için *Ten hours act*'ın (on saat) adına propagandayı kolaylaştırır. Prusya, çocuk emeği yararına – yetersiz de olsa – ilk önlemleri alır; ve Fransa bu gelişmeleri izlerse de, patronlar, denetim yokluğundan, kendilerini bağlı hissetmezler kayıtlarla. İkinci Cumhuriyet, on iki saatlik çalışma gününden yararlanacaktır.

İşyerinin yerine okulu koymak: Teknik, bu noktada ahlakla uyuşuyordu; bir Guizot'nun protestanlığı, Anglikanlarla İngiliz mezheplerinin protestanlığı ile elele, aynı 1833 yılında, Kilise ve laiklerin önde gelenlerinin koruyuculuğu altında okulda bir eğitimi öneriyordu. "İnsanların durumunu düzeltmek için, önce onların ruhlarını arındırmalı, güçlendirip aydınlatmalı!" Ne var ki, bir başka Hıristiyan, Montalembert 1848'de şu gerçeğin altını çizer: "Milli eğitimdeki ilerlemelerle Fransa'da artan bir şey vardır: Suçluluk!"

DAHA ADİL BİR DÜZEN VE MARX. DEMOKRATLAR VE DEVRİMCİLER

Aslında, toplumdaki suçluluk, bir parça yürek taşıyan kim ki var, sızlatır. Ruhların dalgalanışı, yavaş yavaş insancıl gösteriye dönüşür ve ulusal romantizm, yurt çağırdığında yurttaşların kayıtsız kalacakları düşüncesi karşısında titrer. Y e n i l i k ç i m e z h e p v e t a r i k a t l a r karınca gibi kaynamaya başlar: İlahileri, emirleri, hatta tapınma usulleri vardır; Hıristiyanlık adına hareket ettiklerini söylerler, ancak Tanrı'yı yeryüzüne indirir ve İsa'yı da bir baldırıçıplak, bir proleter olarak temsil ederler. Çünkü Müjde, yani İncil, bir büyük olayın bekleyişi içinde yeniden haber verilmelidir. İnsan Hakları Bildirilerinden sonra, Plepler Bildirisinden ve Eşitler Bildirisi'nden sonra, Saint-Simon'cu inancın açıklanışı, *Barışçı Demokrasi Bildirisi* gelir, daha başkaları vardır: Proudhon'un dördüncü zümrenin kullanması için yazdığı *Mülkiyet Nedir?* adlı eseri, Sièyes'in *Üçüncü Zümre Nedir?* adlı kitabını hatırlatır; yolda *Komünist Bildirisi* vardır, *Altmışlar Bildirisi,* Birinci Enternasyonal'in bildirisi vardır.

Şairler ve sanatçılar göreve çağrıldıklarına inanırlar.

Sosyal romantizm ve daha adil bir düzenin peygamberleri

Saint-Simon'cu bir bankacı olan Olinde Rodrigues, 1841'de, *İşçilerin Sosyal Şiirleri* adıyla, şapkacı Claude Desbeau, saatçı Louis Festeau, kunduracı Lapointe ile nakışçı Elisa Fleury'nin şiirlerini toplayıp yayımlar; Béranger, *Uyaklı Peri*'sini ithaf eder onlara; La Mennais, onurlarına *Halkın Kitabı*'nı yazar; Victor Hugo kutlar onları ve teminat verir: "Tanrı da içinde olmak üzere, hepimiz işçiyiz ve sizlerde düşünce elden daha fazla çalışmaktadır." Leconte de Lisle birçok şiirler yayımlar; Liszt, piyano için bir parça besteler, adını *Lyon* koyar ve ayaklanmış Canut'lara ithaf eder; Lamartine, *Uyumlar*'ından birini onlara ayırır ve Meclis'te, yoksulların tek temsilcisi olduğunu söyler, öğünür.

Genç Almanya'nın birçok yazarları, bir Börne, bir Herwegh, bir Freiligrath, halkın istemlerini dile getirirler. Aynı işçi sefaletidir ki, Thomas Hodd'a *Gömleğin Türküsü*'nü, Elliot'a *Cornlaw Rhymes*'i, Dickens'e *Güç Zamanlar*'ın en dokunaklı sahnelerini esinletir; aynı esinle, Disraeli *Sibyl*'de, *gentry*'nin, kalpsiz burjuvaya karşı yoksulu tutma görevi üstüne renkli sayfalar yazacaktır. Herzen, Bielinski'yi, sanat için sanattan vazgeçirmeye ve halkı "Marat gibi" sevmeye götürme kararı alır. Eötvös, Macaristan'da, Yahudilerin kurtuluşunu ve feodal rejimin ortadan kaldırılmasını öğütler. Mutsuz ortamların resmi en acılı sahneler çizerken, çalışanların örf ve adetleri ilk romantiklerce ülküleştirilir; Heine yine *Harz'a Yolculuk*'unda bunu yapar.

Hepsinin de yaptığı, bir reformlar programı istemek değildir; yaraya parmaklarıyla dokunurlar sadece, o kadar! Övülüp göklere çıkarılan ama sosyal planda ezilip horlanan k a d ı n, daha da açık biçimde istediklerini belirler. Brontë kardeşler, toplumdaki uzlaşmaların ikiyüzlülüğüne alabildiğine sertlikle karşı çıkarlar; evlilik dışı doğmuş ve ters bir evlilik yapmış Flora Tristan, yarım bırakılmış bir yaşamın örneğini koyar ortaya. Saint-Simon'cular, erkeğin kadın arkadaşının kurtuluşu üzerinde ısrar ederler. George Sand, Daniel Stern, acı alayları umursamayıp kadının, o yurttaş kadının eğitim haklarını ileri sürerler. 1848'de, kadın kulüpleri, k a d ı n l a e r k e ğ i n e ş i t l i ğ i ni ve a ş k a d a y a n a n b i r l e ş m e yi isterler.

İnsanı kurtarmak için, toplumu örgütlemek gerektiğine inanılır. Böylece, doğal liberalizme karşı tepki, d a y a n ı ş m a ö ğ r e t i l e r i nde kendini gösterir: Saint- Simon'cular, siyasal biçiminden sıyırarak devletten yararlanmak isterken, Louis Blanc aynı yararlanmayı işçilerin topluluğunu gerçekleştirmek için yapar; ne var ki Owen, proleterlere, kendi yazgılarını bizzat kendi ellerine almalarını öğütler; Fourier okulu üyelerin kendiliğinden bir araya gelmelerine, Proudhon da hizmetlerin değiştokuşuna bel bağlar. Okulların çoğu, ya makineye başka önem vermezler ya da zanaatçı anlayışı oldukça açıklıkla yansıtırlar. Genel olarak, doğanın bağrında sakin bir mutluluğu göz önünde tutarlar. Barışçı olan bu peygamberler, insanlığı düzensizlikten, güçlerin çarçur edilmesinden, bu arada çirkinliğin elinden çekip sıyırmak isterler: Saint-Simon, "insanın insan tarafından sö-

mürülmesi"ni ayıplarken, mühendisi, bankacıyı ve işçiyi, sefaleti altetmek için elele bir arada çalışmaya çağırır; Owen'in ve Cabet'nin komünizmi, şiddetin düşmanı Fourier'cilerin *Barışçı Demokrasi*'si kadar gülümserdir. Lamartine'in *Şairce Uyumlar*'ına, Bastiat'nın *İktisadi Uyumlar*'ına, bu sistemcilerin sosyal uyumları gelip eklenir.

Bütün bu insanları ü t o p y a c ı olarak damgalamak mümkündür: Çünkü, Engels'e göre, "kurdukları yeni yapının temellerini atmak için a k l a ç a ğ r ı da bulunmakla yetiniyorlardı." Yürüdükleri yol, vaktiyle Thomas More'un ve XVIII. yüzyıl filozoflarının da üzerinden geçip gittikleri yoldu.

Bütün bu çağrılar içinde, daha sonra en büyük yankıyı yapacak olan *Komünist Parti Bildirisi*'dir.

Marx'ın tepkisindeki özellik

1847 yılının son günlerinde kaleme alman söz konusu bildiriyi, Karl Marx'la Friedrich Engels kaleme almışlardır; ikisi de, sürgündeki devrimci Alman gruplarının iki üyesidir ve ikisi de Ren yöresindendir.

Gerçekten, bu iki dosttan, bir dokuma imalatçısının oğlu olan Engels, İngiliz sanayi örgütlenişini incelemek amacıyla Manchester'de bulunuşunun bir ürünü olarak, *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*'nu yazıp yayımladı. Bir yerinde o eserin, "tarihin o zamana değin hiç ya da aşağıda bir rol tanıdığı iktisadi olayların, hiç olmazsa modern dünyada kesin bir tarihsel güç oluşturduğunu ve sınıfsal zıtlıkların temelinde bulunduğunu farkettiğini" yazacaktır.

Yahudi kökenli bir burjuva aileden gelen Marx ise, Hegel gibi düşünürken, Hegel'in idealizminin eleştirisinden iktisadın eleştirisine gelmiştir. Hegelcilikten, gerçekliğe sürekli değişen bir şey olarak bakan d i y a l e k t i k y ö n t e m i alıp, ahlaksal, – yararcıların yaptıkları gibi – bireysel değil ama tarihsel bir maddeciliğe varır.

Nedir söylediği?

Bu çerçeve içinde, maddecilik, sosyal ilişkileri, insanlığın devingen ihtiyaçları ve araçlarını göz önünde tutarak açıklayacaktır. "Kendi varlık biçimini belirleyen insanın bi-

linci değildir, kendi varlık biçimidir ki insanın bilincini belirler" diye koyduktan sonra, sol Hegelcilerle beraber şunun altını çizer: İnsanı yaratan Tanrı değildir, insandır ki Tanrı'yı yaratmıştır. Öte yandan, y a b a n c ı l a ş m a kavramına varır: Bu yabancılaşmayı, insan, doğayla olan mücadelelerinden de doğan çelişmeleri altederek, kendi yaşam koşullarını da sürekli aşarak ortadan kaldırabilecektir. Marx, Engels'le beraber, *Komünist Parti Bildirisi*'nde, "Günümüze değin bütün bir toplumun tarihi, sadece s ı n ı f m ü c a d e l e l e r i nin tarihi oldu" diye ilan etse de, bu sınıflar, üretim araçlarının mülkiyetini ellerine geçirmek için kendi aralarında kavga veren sosyal grupları dile getirmektedir. Modern toplumda da, burjuva sınıfının feodal sınıfa karşı yürüttüğü bir mücadele vardır ki, her biri ekonomik temeline dayanarak sürdürmektedir bunu. Mülkiyeti eline geçiren burjuvazi, zorunlu olarak kendisinin zıddı olan bir sınıfı, proletaryayı yaratmıştır; proletarya da, kurtuluşu için, içinde bulunduğu koşullara yol açan düzeni –zorunlu olarak– yıkmalıdır.

Marx, modern devlete, e g e m e n s ı n ı f ı n b i r a l e t i olarak bakar; onu yıkmak, insanı kurtarmaktır; ne var ki birey, ancak ve ancak kendi sınıfı içinde kurtulacak ve kendi sınıfı tarafından kurtarılacaktır. Hümanist bir ereklilik vardır bunda ve insansoyunun asıl kurtuluşunun s ı n ı f s ı z b i r t o p l u m d a olacağı umuduna dayanır; ne var ki, bu umudu kendisinde taşıyan p r o l e t a r y a dır artık. Böylece, adaletin önceliğini redderken, Marksizm, her türlü idealizmden de kendini sıyırıp almış değildir.

Marx'ın düşüncesi, ne denli özgün olursa olsun, ranta, kâr ve ücrete dayanan Ricardo'nun görüşleriyle, kapitalistin ücretliyi soyduğunu söyleyen Sismondi'nin düşüncelerini bir araya getirir; makinenin, sanayinin tek bir merkezde toplaşmaya ve onun da çalışma araçlarının toplumsallaşmasına götürdüğüne işaret eden bir Pecqueur'ün görüşünü hatırlatır. En ileri ülkelerde, liberal ekonominin yarattığı gönenç ve sefalet zıtlıkları karşısında, bu düşünce, fazla olarak, demokrat, radikal, jakoben ve şartist çevrelerle ilişki içinde, d e v r i m c i b i r t u t k u y l a da dolar. Yine bu düşünce , yerleşik düzene karşı çaba harcayan ve Londra'nın, Brüksel'in ve özellikle de Paris'in ocaklık ettiği,

u l u s l a r a r a s ı h a r e k e t ten de ayrılmaz. Bu bakımdan, Marx'ın Paris'te bulunuşunun, siyasal düşüncelerinin oluşumunda büyük etkisi vardır.

Neler görüyoruz bu demokrat ve radikal çevrelerde?

Demokratlar ve devrimciler

Michelet, 1834'te şunları yazar: "Sanayi çarkı, gitgide daha hızlı ve karşı konulmaz bir biçimde", liberalizmin Eski Rejim'e karşı mücadelesinde dayandığı – ve bu arada kendisinden korktuğu – demokratik güçleri sürükleyecek arkasından. Böylece burjuvazi, "dördüncü zümre"yi uyandırmıştır ve temsili rejimle donanmış toplumlarda bu iki sınıf arasında bir uzlaşmanın olup olmayacağını, olacaksa nasıl olacağını kimse bilmemektedir.

Dışardan bakıldığında, bir demokrat, geneloyu kabul eden bir liberalden başka bir şey değildir. Şair *Vox populi, vox Dei* (Halkın sesi Hakkın sesidir) der ve Lamartine, bir bilinmez yola çıkıldığını söylese de, "inşallah" der. Cormenin, "halk egemenliği dogması"ndan söz eder. Ne var ki, aklı başında aristokratların, bir Chateaubriand'ın, bir Tocqueville'in gücünü kabul ettikleri bu mistiğin kendi içinde bir mantığı vardır. Hiç olmazsa eğitilmiş, aydınlıkta bir halk için, h a l k ı n o y u şiddete karşı bir güvencedir ve yetenekler karşısında da eğilir.

Cumhuriyetin içeriğindeki bulanıklığın yanı sıra, ona karşı olanların durup durup hatırladıkları korkunç bir örnek de bulunmaktadır: 93 Cumhuriyeti! İtalya'da, Almanya'da, cumhuriyetin ulusu toplayıp toparlayabildiği ölçüde şansı vardır; ve savaşları, hükümdarların kavgalarına verenler, e v r e n s e l b i r c u m h u r i y e t dileği içindedirler.

Fransa'da bulanıklığı daha da arttıran, demokrasinin pek özel bir biçiminin, Napoléon demokrasisinin saygınlığıdır. Robespierre'le Saint-Just'e bağlılıklarını sürdürenler vardır; ama sıradan insanlar arasında, Napoléon'a tapanlar daha fazladır. Nitekim, bir karışıklık halinde, büyüleyici efsanenin mirasçısı, düzenin, yenilikçi olacağını haber verdiği bir düzenin kurtarıcısı olarak gözükmektedir. Kaypaklık ve

açıklıktan uzaklık da işine yarayacaktır: "Napoléon dön sarayına, Napoléon iyi bir cumhuriyetçi ol!" diye seslenilir 1848 yılındaki bir türkünün sözleri arasından.

Büyük Britanya'da, krallığa bağlılık duygusunu sarsan hiçbir şey yoktur, hatta Kraliçe Victoria daha da güçlendirmiştir bu duyguyu. Ancak, öyle de olsa, toplumdaki huzursuzluk, radikallerin ayrıcalıklılar diye belirttikleri bir yarım milyon zenginle sekiz milyon yoksulu karşı karşıya getirir. Gerçekten, Puritanizme bağlı bir radikal eğilim vardır ki, Tanrı önünde bir eşitler demokrasisinden yanadır. Gitgide büyüyen yoksullaşmanın yararına olmak üzere, açık bir sosyal mücadele düşüncesi kendini kabul ettirmektedir günden güne. Söz konusu düşünceyi Fergus O'Connor ile Bronterre O'Brien savunmaktadır ve ikisi de İrlandalıdır: Bu sonuncusu, Buonarroti'nin Babeuf üstüne olan kitabını çevirerek, genel oyun kabulünü ve çayırın ortadan kaldırılmasını öneren *Halk Şartı*'m, 93 Halklar Bildirisi'ne bağlar. Ne var ki, kanlı çatışma olmaz. Şartizmin şefleri şunu kabul etmek zorunda kalırlar: Cobden ile Peel, ucuz fiyata ekmek savaşını kazanmakla kapitalizmin daha uzun süre yaşayacağını tanıtlamışlardır.

İngiltere'de işçi sınıfı üstüne kitabını o sırada yazmış olan Engels ile Komünistler Birliği'nin üyesi Marx, bu deneyimin dersleri üzerine – derinden derine – düşünürler; ve daha sonra yayımlayacakları *Komünist Parti Bildirisi,* bütün ülkelerin emekçilerinin dayanışmasına çağrıda bulunacaktır. Her ikisine, Kıta Avrupa'sındaki devrimcilerin de katılması gerekmektedir. Fransa'da Ledru-Rollin doğrultusundaki radikaller, Almanya'dakilerden daha da fazla, sosyalizmi bağıra bağıra reddetseler de, bir demokratik ve sosyal cumhuriyetten söz etmekte duraksamazlar. Ne olursa olsun, Paris'te Auguste Blanqui ile yandaşları vardır ve komünist ve tanrıtanımaz olarak kurtarıcı ayaklanmaya inanırlar.

Ve Philippe Buonarroti, 1837'de Paris'te öleceği güne kadar her yana koşar durur: Karbonarizm, Blankizm, Şartizm ile Fransız Devrimi'nin Jakoben ve Babeufçü kuşağı arasında ve onlarla Yeni Jakoben, Yeni Babeufçü kuşak arasında pek önemli bir köprü rolü oynar; burjuvazi ile proletarya arasında bir kopuşun daha da açıklıkla bilincinde olan, işte bu üçüncü kuşaktır.

Dönem, sadece düşüncelerin sergilendiği bir dönem değildir: Düşünce eyleme dökülür, silahlar konuşur.

Komploları barikatlar izler...

Kıta Avrupa'sında komplolar ve barikatlar

Kutsal Bağlaşıklık'ın egemenliği altında, yerleşik iktidarları yıkmayı tasarlayan gruplar, gizlilik içinde örgütlenirler; ne var ki, onların yeraltı eylemi ç a r p ı c ı ve ş a ş k ı n l ı k y a r a t ı c ı olmayı hedefler; *Prononciamento*'ya gidilmemişse, birden bir ayaklanma olur. Kuşkusuz başka yapacak bir şey olmadığı gibi, bir davranış sorunudur da bu: Romantizm, gizemli ve beklenmedik olaylara tapar.

Masonluğun etkisi var mıdır olan bitende?

1789'daki olayların kaynağında bir Mason komplosunun olduğunu nasıl kesinlikle söyleyemezsek, bir kırk yıl ya da altmış yıl sonraki ayaklanmaları Masonluğun tertiplemiş olduğunu daha da söyleyemeyiz. M a s o n l u k, dönemin hükümetleriyle dürüstçe ilişkiler kurar ve onlardan istediği de hoşgörülü davranmalarıdır. Masonluk, olsa olsa Avrupa'nın güneyinde, dinci monarşiler karşısında gerçekten devrimcidir; çünkü oralarda, mutlakiyetçi yönetimler yasaklarlar onu. Rusya'da, İlluminizm tutucu yapmıştır Masonluğu; bununla beraber, 1825 Dekabrist ayaklanmasının 1822'de Mason localarının kapatılmasıyla ilişkisi yoktur denemez. XVIII. yüzyıldan beri, Papalık, Mason anlayış ve eylemi alabildiğine sertlikle mahkûm etmeyi sürdürür: Katolik kiliseyle, Papa XII. Clemens ve Papa XIV. Benedictus'un "yalnız devletlerin huzuruna değil, ruhların selametine de zararlı" diye nitelendirdikleri örgütler arasında savaş devam eder.

Papa XII. Leo, 1826 tarihli bir mektubunda şöyle der: "Ateşleri hâlâ soğumamış bu eski Mason mezheplerindendir ki, çok daha iğrenç başka mezhepler çıktı"; sözü K a r b o n a r i' ye getirip onları da, "amaçları meşru iktidarları devirmek ve Kilise'yi yıkmak" diye niteler. Napoli krallığında doğan Karbonarizm, ağını gerçekten bütün İtalya'ya

gelmiş ve Fransa'yla İspanya'ya da yayılmıştır; Napoléon ordularının askerleri arasında pek çok sayıda yandaşı vardır. 1820-21'de, Restorasyon yönetimine karşı –askeri nitelikte– bir ayaklanmaya girişen odur. Bunun gibi propagandası Polonya ile Rusya'yı da etkiler; ve Çar I. Alexander'in ölümünü vesile bilip Dekabrist'lerin ayaklanışı olur. bununla beraber, 1830'dan başlayarak, *prononciamento* uygulaması, sadece İspanya'da sürer bir ölçüde; Bonapartist taht davacısı, iki kez Elbe adasından yeni bir dönüşü dener boş yere.

Karbonari örgütleriyle dolup taşan cumhuriyetçi toplumlarda hareket yaşar. Tertibin amacı, el uzatmadır hep; ancak, zaferlerle içiçe savaşların yadigârı "eski"ler yaşamdan çekildikleri ölçüde askeri öğe silinirken, aydınlar, serbest meslek sahipleri ve hatta el emekçileri, demokratik ve sosyal cumhuriyet düşüncesine kazanılmış gruplara daha fazla sayıda gelip girerler.

İktidarı elinde tutan bir ayrıcalıklı azınlık olduğundan, ona b i r d e n s a l d ı r m a k yeter. "Gün" – çünkü her şey birkaç saat içinde olup bitmektedir! – hükümetin bulunduğu kentte bir sokak savaşından ibarettir. Öte yandan, kent topografisi de, meslek ordusuna karşı savaşa elverişlidir; çünkü, bu ordu, yüksek evlerden oluşan adacıklar arasında manevra yapmak zorunda kaldığı için, topu hareket ettirip ondan etkili biçimde yararlanamaz. Ayaklananlar ise, bu ev yığınlarını bir anda kaleye dönüştürerek, pencerelerden ve damlardan – istedikleri gibi – atışta bulunurlar.

Önemli olan b a r i k a t tır: Kolayca kurulur, sadece tüfek atışı ile ele geçirilemediğinden, savunusu için güvenli bir sığınaktır; öte yandan kısa zamanda değişikliğe gidilebildiği için, ayaklanmış bir mahalleyi dize getirmeye kalkmış bir askeri birliğin yürüyüşünü kırabilir ve işgal edilmek istenen devlet yapılarını kuşatma olanağını verir başkaldıranlara. Ayaklanmanın kaybedilmesi için, silahlı gücün işin pahasını göze alması gerekir ya da savunma pek kararlı olmamalıdır: Birinci halde, 1848 Haziran'mda Paris'teki insan kıyımı kendini gösterir; ikinci halde ise, 13 Haziran 1849'da harekât yarıda bırakılır ve 1848 Ekimi'nde Viyana'daki çarpışmalar olur. Paris Belediye Başkanı Haussman'ın kente kazandırdığı geniş ve düzgün bulvar ve caddeler, topun işine yardımcı olduğundan hareketi kolaylaştırır. Ayaklanma

zafer kazanmışsa, kayıplar azdır ve çatışma biter bitmez öldürme de durur; ama ayaklanmanın yenilgiye uğraması halinde çok kan dökülür ve arkasından gelen bastırma hapishaneleri doldurur ve sürgün yoluna koyulan insanların sayısını arttırır.

Avrupa'daki sarsıntılar: 1830 ve 1848

Aslında, 1789'da açılmış devrimler çağı Napoléon'un yenilgisiyle kapanmaz.

1815 statüsü için ilk büyük uyarı, 1820-21 yıllarından başlayarak kendini gösterir. Bu dikkati çekiş, az gelişmiş güney yöreleri içindir özellikle: Askeri müdahaleler, İspanya yarımadası ile İtalya'da, fazla kalabalık olmayan azınlıkların yol açtığı devrimlerin üstesinden çabucak gelir. Bununla beraber, Rusya'nın, İngiltere'yle Fransa'nın rakip tutkularıyla desteklenen Yunan başkaldırısı sürer ve zaferle sonuçlanır.

1830-31'de ve 1848-50'dedir ki, hareket, kıta Avrupa'sının en büyük bölümüne yayılır. Sadece Rus İmparatorluğu dışında kalır bunun ve Osmanlı İmparatorluğu'nu henüz sarsmaz; şurası bir gerçektir ki, bu sonuncusu, bir Muhammet Ali'nin tutkularından yakasını sıyırmışsa, Avrupalı güçlerin daha başka hedeflerine borçludur bunu. Öte yandan, olayların eşzamanlı oluşu öyle tam da değildir: İçlerindeki kararsızlık sürekli olan İspanya ile Portekiz'de iç savaşlar – dışarda olup bitenlerden bağımsız – durup durup başlar; bunun gibi, İsviçre Konfederasyonu, 1848 yılının büyük sarsıntısını beklemeden eski oligarşileri boğar.

1848'de Tocqueville'in gözlemi şudur: "Ve işte Fransız Devrimi'dir bu yeniden başlayan, çünkü hep aynı..." Gerçekten, bu sarsıntılar 1789 ve 1792-93 yıllarındaki sarsıntıları hatırlatırlar. Ne var ki, b a r ı ş ç ı i d e o l o j i baskın gelir: Uluslararası uyuşmazlıklar sınırlıdır; kamu selameti diktatörlüğü, hep geçici olarak istisna kabilindendir: Roma'da, Venedik'te, Budapeşte'de. Romantik coşkunun, ne denli hızla büyümüşse o hızla da düştüğü görülür, hayal kırıklığı çabaları köstekler; ne olursa olsun, termidor beklemez, ateşin tutuştuğu anlar uzun sürmez, kurucu meclisler

aldatıcı uzlaşmazlıklara vermişlerdir kendilerini, ele geçirilen Bastille'ler çok geçmeden kaybedilir ve yürüyen milliyetlerin erkenden soluğu kesilir.

Belçika doğduğunda Polonya çöker. Batıda uyanık, becerikli ve nüfuzlu bir burjuvazi zafer kazanır; doğuda ise, toprak aristokrasileri monarşik ayrıcalıkla cepheden savaşmaz: Mickiewicz, Czartoryski'yi göz önünde bulundurur. Belçika ayaklanışı, 1789'dan önce II. Joseph'e karşı başlamıştı; 1848'in eşiğinde Hırvat Cumhuriyeti'nin yıkılışı, XVIII. yüzyılda başlamış olan Polonya'nın bölüşülmelerini onaylar.

Liberalizmle gözleri büyülenen burjuvazi, sosyal reformlar özel mülkiyete saygılı olduğu, dahası onu sağlamlaştırdığı ölçüde, r e f o r m a k ı m ı nın içine gelip girer. Gerçekten, k ö l e l i ğ i n k a l d ı r ı l m a s ı zamanın en önemli önlemlerinden biridir: Ulusal Konvansiyon ilk örneği verir, Büyük Britanya onu izler ve ikinci Fransız Cumhuriyeti birinci cumhuriyetin kararını onaylar. 1789 geleneği, köylünün feodal yükümlülüklerden kurtarılmasını ister ve servajla senyörlük ödentilerini Rusya'nın sınırlarına değin gerileten 1848, Orta Avrupa'yı Batı'ya daha çok benzer hale getirir.

Ne var ki, i ş ç i l e r d e n k o r k u, onda anarşinin ya da kollektivizmin elebaşısını gören kim ki var tepkiye götürür. Ciddi bir yiyecek bunalımı boyunca, 1789'daki bir Büyük Korku, Fransız köylüsü ile burjuvasına Eski Rejim'i yıkma olanağını vermişti; 1826-32 yıllarının iktisadi bunalımı, köylülüğü kımıldatmadan sırayla burjuvalarla proleterleri bir araya getirir ve zıtlaştırır; 1845-48 yıllarının bunalımı, Orta Avrupa'da köylülerin kurtuluşunu desteklerken, orada Eski Rejim'i, bir daha geriye dönmemecesine yıkabilecek bir Üçüncü Zümre'nin ayağa kalkmasını başaramaz ve Fransa'da, yeni bir Büyük Korku'ya yol açar: "Elindeki ve avucundakini rahatça başkalarıyla bölüşenler"den, "Kızıllar"dan korkudur bu! 24 şubatta, "Her şey kaybedildi" diye düşünür Balzac. Haziranda ayaklananlardan biri, dönemin ünlü politikacılarından Arago'ya, "Hiç acıkmadınız Sayın Arago; sefalet denen şeyin ne olduğunu bilmiyorsunuz" der. Ve Mareşal Bugeaud da, 1849'da Thiers'e: "Ne hayvan ve vahşi insanlar! Anaların böylelerini doğurmala-

rına nasıl da razı oluyor Tanrı? Ne Ruslar ve ne de Avusturyalılar, işte gerçek düşmanlar!" der.

Oysa işçinin kendisi de, haklarını ileri sürmek gerektiğinde duraksama içindedir hep; hemen güvenliğe kavuşma özlediği bir şeydir, nitekim çalışma hakkını elindeki bayraklara coşku ile yazar; ancak, kasketin önünde şapkasını çıkararak eğilen burjuvanın karşısında, zincirlerinden nasıl kurtulacağını bilmez; ve çok geçmeden, ölmesi gerekecektir ya da boyun eğmesi!

"93'ü 48'den daha çok seviyorum; enayilerin karışıklık içinde bocalamalarından çok, Titanların kaos içinde çırpınmalarını görmek daha fazla hoşuma gidiyor": Sürgünler arasında sayılı kişilerden biri olan Hugo'nun sözleridir bunlar. Acı bir hüküm, ama yenilgilerinin arkasından kırksekizci idealistleri saran acıyı da pek güzel açığa vuruyor. Aynı zamanda acı bir ders: Daha kardeşçe bir Avrupa'yı barışçı yoldan kurabileceklerine inananlar için öyle; geleceğin kendilerine daha sert olasılıkları dayatan demokratlar ve sosyalistler için öyle; görevini daha iyi tanımlaması gerekecek olan bizzat Katolik Kilisesi için de öyle. Bununla beraber, kimi ipotekler kalkmış görünür; çünkü siyasal ve sosyal romantizmin hayallerine yer yoktur artık!

BÖLÜM III

YENİ BİR GÜÇ: AMERİKA

XVIII. yüzylın sonlarında, Amerika'da, Avrupalı güçlerin sömürge yapılarında çatlaklar belirir. Metropoller arasındaki rekabetlerin bunda – bir ölçüde – payı var kuşkusuz; ne var ki, en başta yürürlükteki kolonyal sistem dir eleştirilen. "Tekelci" diye bilinen sömürü politikası, Avrupa kökenli olup bulundukları yerlerde ağır basan kolonların arasında sert bir direnişle karşılaşır. Bunun yanısıra, Birleşik Devletler'in ortaya çıkışı da doğal hukukun yandaşlarını hareketlendirmiş ve 1789'un ilkeleri, Fransa'nın düşünce düzeyindeki saygınlığı da işin içine girmiş ve deniz aşırı bir dünyada büyük yankılar yapmıştır.

Ancak, Latin Amerika devrimi, "tekel" üzerine kurulu sömürgeciliğin kayboluşuna doğru kesin bir aşama olarak görülürse de, İngilizlerin rolü başta gelir. Gerçekten, Büyük Britanya, Napoléon'a karşı savaşı boyunca kıta Avrupası'nda kendisine karşı kurulmuş abluka, Yeni Dünya'nın pazarlarına doğru yönelen bir ticari yayılma politikası ile yanıt vermişti. 1815'ten sonra, İngiltere, Avrupa mahreçlerinin darlığını farkeder ve bir himayeciliğe çarpar kafası; kaldı ki Birleşik Devletler de, kendi gümrük tarifeleriyle yanıt vermişlerdir aynı himayeciliğe ve tacir adanın kucağında çırpındığı iç bunalım, uçsuz bucaksız bir kıtanın alıcı yığınlarını, İspanya'nın "tekelci" politikasından çekip kurtarmaya iter. Bunlar olurken İngiliz donanması, 1815 antlaşmalarının – zenci ticaretiyle savaşma amacıyla – kendisine tanıdığı Atlantik'te ziyaret hakkını yerine getirmeyi çıkarına uygun bulur. Son olarak, özellikle İngiliz olmak üzere, beyaz insanın göçü ve yerleşme kolonilerindeki gelişme, Avrupalıların sayıca bol oldukları uzak diyarlarda – yönetim biçimi bakımından – yeni formüllere çağrıda bulunur; Birleşik Devletler'in, arkasından Latin Ameri-

ka'nın bağımsızlık hareketi sonucu da doğmuş olsa, *self-govemement* kavramı metropolün çıkarlarıyla onun kolonlarını uzlaştırabilecek durumdadır.

LATİN AMERİKA'NIN KURTULUŞU: BAĞIMSIZLIK SAVAŞI VE ÇETİN YARINLAR

1815'te meşru otoritenin yeniden yerine oturuşu, İspanya yarımadasındaki devletlerde olduğu gibi, onların Amerika'daki topraklarında da gerçekleşti. İyi silahlanmamış ve uçsuz bucaksız ülkelerde dağınık bir haldeki ayaklanmacı güçler, kendilerini dayatacak güçte değillerdi henüz. Aslında, Fransa ve Birleşik Devletler'le çatışma içinde olan İngilizler olsun, bu ayaklanmacı güçler olsun, etkili biçimde müdahale edecek durumda bulunmuyorlardı.

Nasıl tersine dönebilirdi durum?

Gerçekten, devrimcilerin göğüslemek zorunda olduğu şu güçlükler, ortadan kalkmış değildir: Alabildiğine geniş yaban toprakların birbirinden ayırdığı başkaldırı ocaklarının tek başınalığı; Yerlilerin bir gün öç alacakları korkusundan kendilerini kurtaramamış yönetici sınıfların büyük bir bölümünün muhalefeti ve dost laik bir iktidarın düşmesinden kaygılanan Kilise'nin ayak sürçüp durması; şefler (*caudillos*) arasındaki kişisel mücadeleler, fazla olarak da, kendilerinden daha disiplinli ve çoğu kez daha iyi yönetilen birliklerle hesaplaşma olasılığı; köylü yığınlar arasından toplanmış gönüllülere silah ve cephane sağlayabilecek bir sanayinin yokluğu, giderek yabancıların vereceklerine bel bağlamak zorunluğu!

Bununla beraber, iki durum, bir başarı umuduna yol açar ki şunlardır: Dinmez kinlere kaynaklık eden baskının zalimliği ve denize egemen güçlerin daha etkin müdahalesi.

Böylece, Atlantik'in her iki yakasındaki liberaller ile iki Amerika arasında, oldukça sıkı bir dayanışma ortaya çıkar. 1820'deki Lizbon devrimi, VI. Joâo'yu Brezilya'yı terke zorlar ve bu İmparatorluk oğlu D o n P e d r o' ya kalır; Cadix'te patlayan devrim ise, VII. Ferdinand'ı felce uğratır. Ne var ki, liberallerin yarımadada bir anlığına iktidara gelişleri, sömürgelerin Kilise'sini bağımsızlık partisinin

ıflarına doğru atar: Kilise, Meksika'da da İturbide'i destekler. Rio'da bir cumhuriyet kurulmasını önlemek için, monarşistler Don Pedro'yu imparator ilan ederler. İngiltere terazide ağırlığını daha çok ortaya koyar ve bu da başkaldırı şansını arttırır: 1817'de, savaş patlar patlamaz İngiltere silah ve her türden yardım yağdırır; ve uzaktan hizmet görmeyi kabul eden maceracı ve meslekten askerleri de kolayca bulur.

Oysa, 1819 yılından başlayarak, Bolivar'ın bir temsilcisi Washington'a kabul edilmiştir; çok geçmeden Büyük Kolombiya ile Meksika cumhuriyetlerimi tanıyacak olan Birleşik Devletler, onlara yardıma ve savaş malzemesi teslimine hazırlanır. Londra hükümeti, Fransa'nın VII. Ferdinand yararına müdahalesine karşı protestoda bulunduktan sonra, bağımsızlık yolunda ortak bir bildiri için Amerikalılara öneride bulunur; Monroe, bağlanmayı düşünmese de, 1823'teki mesajı, yeni cumhuriyetleri güçlendirir yine de ve Canning artık bir olupbitti durumundaki gerçekliği onaylamadan yana olur. 1824'te Ayacucho'da son İspanyol direnişi çöker; Madrid'in elinde kala kala Küba adaları ile Porto Rico kalmıştır. Böylesi bir sonuç, soluk almadan yürütülen yedi yıllık bir savaş pahasına kazanılmıştır ve savaş boyunca bağımsızlık hareketinin güçleri, cesaret, dayanırlık, becerileri çetin bir sınav vermiştir.

Bütün bunlara damgasını vuran da iki liderdir!

Gerçekten, o sıralarda başlıca iki ad, iki karakter ortaya çıkar: Bolivar'la San Martin'dir bunlar. İkisi de, sömürgelerde doğmuş zengin Avrupalı ailelerden geliyorlardı; biri Caracas'ta, öteki Buenos Aires'te olmak üzere, klasik edebiyat ve kültürün büyüklüğünü tanımışlardı ve Madrid'de bulundukları için İspanya'nın sorunlarını iyi biliyorlardı. 21 yaşında eşini kaybedip Avrupa'da ordan oraya bezgin dolaşan Bolivar daha duygusaldı; dışarıya, özellikle önemini yakından görüp biçtiği Anglosakson halklara doğru daha fazla dönüktü; dev tasarıları olan bir siyasal kafa taşıyordu; insanları alabildiğine büyülüyor, büyük toprak sahiplerini kendisinden uzaklaştırmadan Yerlileri de kişiliğine bağlayabiliyordu; az rastlanır bir dirençle dolu olsa da cesaretsizliğe düştüğü de görülüyordu; ordusunda disiplin sahibiydi, ancak yerel bir topluluğun başına birden geçtiği

için, bütün bağımsızlık güçlerini kendi çevresinde toplamayı beceremiyordu.

Bununla beraber, İspanya ile Portekiz'i safdışı etmenin kaygısındaki Anglosakson güçler, birleşmiş bir Latin Amerika'nın doğuşunu desteklemenin pek arkasında değildirler ve Bolivar korkutur onları. Ne olursa olsun, denizlerin ve ticaretin sahiplerine g e n i ş b i r p a z a r açılmıştır: 1830'a doğru, *Libertador*'un ölümünde, parçalanmışlığı gitgide artan ve karışıklığı süreğen olacağa benzer bir Latin Amerika bu durumdadır.

BİRLEŞİK DEVLETLER'DEKİ GELİŞMELER

Bağımsızlığına kavuşan İspanyol Amerika kendi içinde federal bir yapıya erişemezken, Amerika Birleşik Devletler'i, 1812-14 savaşının sonunda, toprak kazanımlarını çarpıcı bir biçimde sürdürür ve Büyük Okyanus kıyılarına varır.

1850'de, k e s i n s ı n ı r l a r çizilmiştir.

Birleşik Devletler'in genişlemesi

Sömürge dönemi boyunca havada kalmış olan Kuzey Amerika'nın paylaşımı sona erer: Sibirya'nın bir uzantısı niteliğindeki Rus toprak parçası sadece Alaska'dan ibaret kalır; Meksika'nın zararına bir başka parça elde edilir; Oregon Antlaşması, asıl kitleyi İngiliz egemenliği ile Birleşik Devletler arasında, gönül rızasıyla bölüşür.

Washington hükümetinin politikası uzun vadeli bir politikayı yansıtmaz: Durumlar, nüfus, yeni toprakların ihtiyacı, Yerlilere karşı mücadele, İngilizlerin, hatta Rusların baskısına karşı gerekli önlemleri almak ve Latin Amerika'nın alanım geriletmek isteği, böylesi bir politikaya katkıda bulunur. Ne var ki, Avrupa savaşlarının desteklediği ticaret ve denizcilikteki açılıp serpilmenin sonucu kimi tutkulu görüşler ortaya çıkar çok geçmeden: Böylece, Rus ve İngiliz kumpanyalarına – özellikle de güçlü Hudson Körfezi Kumpanyası'na – karşı bir Alman göçmenin kurduğu Amerikan

Kürkçülük Kumpanyası (*American Fur Company*), Cumhuriyet'in çıkarlarını savunur ve bunun sonucu olarak da, Çarlığın niyetlerine – Monroe'nun ağzından – karşı çıkılır ve Oregon üzerinde – o bulanık – ortaklaşa yönetimden Büyük Britanya elenir.

Açıktır ki, toprak işgali kesintiye uğrar. Tarımla, kırsalda yaşayanlar ya da madende çalışanların uğraşları arasında geniş boşluklar kalacaktır uzun süre yine. Beyaz insan, Yerli'nin zararına ilerlemesini sürdürerek topraklarından yoksun kılar onu: Bu hasım ve hareketli güvensizlik bölgesini, Amerikalı "sınır" diye adlandırır; karanlık ve vahşi bir mücadele sürmektedir o yörede XVIII. yüzyıldan beri ve XIX. yüzyılın sonlarında sonuçlanacaktır bu. Bütün bunlara katılanlar da, çoğu kez maceracılar, altın arayıcıları ya da kürk avcılarıdır ve Fenimore Cooper ile Washington Irving romantik bir dille anlatacaklardır onların serüvenlerini.

Onlarla beraber, bağımsızlığa ve sessizliğe susamış olanlar gelir: Bu insanlar, günahtan, bozulup sapmış zengin takımından uzaktaki o gök ülkesinin bir önsimgesi durumunda yeni düzenin kaygılı ve yakıcı bekleyişi içinde yaşarlar. En çok yankılar yapan öykü Mormon'larınkidir; Büyük Tuz Gölü'nün kıyılarına değin gider ve orada bir Ermişler Krallığı kurarlar. *Far-West* (Uzak Batı) de, Amerika'ya ortaklaşacı ütopik görüşlerin gerçekleşeceği bir vaadedilmiş ülke olarak bakan Avrupalıları çeker: Owen'ciler, İndiana'da New Harmony'yi kurarlar; İcar'cılar İllinois'da Nauvoo'dadırlar ve Texas'ta Mennonit'ler görülür. Son olarak ve sayıları da gitgide artarak, İngilizlerin elindeki Mississipi havzasını kateden yollar boyunca, İrlandalılar, Almanlar, İskandinavyalılar vardır: Siyasal gericilik yakalarına yapışmadığında sefalet alıp onları atmıştır yollara.

Bu yeni Amerika, insanlarının insanlığını çarpıp sendeleterek yoğururken, uçsuz bucaksız, verimli ama iklimi sert Çayırlarda hayvancılığa ve yaygın tarıma adar onları. Ağacı bol bir bölgeden çıkıp gelen kolon, çırılçıplak bir ovayla karşı karşıyadır: Tek başınalığı korkunçtur; bütün ihtiyaçlarını karşılamak zorundadır; parası olmadığından ekin ekmek için borç alır ve hasatı bekler. Karak-

teri çelikleştiren, eşitçilik ve gözüpeklik duygusunu geliştiren güçteki bu *Far-West,* daha şimdiden tahıl ve et sağlayıcı da olsa, Doğu'daki eski devletlere bağımlı haldedirler; Büyük Okyanus kıyıları, bu devletlerin uzaktaki bir sömürgesi durumundadır. Birleşik Devletler, 1820'de 9 milyonken 1850'de 23 milyondur; yerleşmemiş mihveri güneydeki Pittsburgh çizgisi ile tokuşur, sanayi üretiminin mihveri de Baltimore'dan geçer; demiryolu ancak 1853'te Şikago ile Saint-Louis'ye ulaşacaktır: Nüfusun en fazla arttığı Batı'nın bağımsızlıkçı ve hatta acayip yaradılışını eğip bükerken Atlantik Amerikası üstünlüğünü yitirmenin de uzağındadır.

Washington'la Jefferson'un demokrasisi

Genç Cumhuriyet, kurumlarının sağlamlığıyla dikkatleri çeker. Tocqueville, buna bakıp güven verici bir demokrasi adına kanıtlar toplayacaktır. Soru şudur: Özgürlük, düzene zarar vermeksizin yerleşebilecek midir gerçekten?

Federasyonun nüfusca çoğalışı, henüz kitle halinde göçe verilmez. 1820 ile 1845 arasında bir milyonu aşkın gelen vardır; ancak 1850'de, bir yabancıya karşılık dokuz çocuk dünyaya gelir. *Yankee* duygusu varlığını bütün canlılığıyla sürdürür; gerçek bir Amerikan milliyetçiliği ete kemiğe bürünmüştür.

Milleti oluşturan sosyal çevreler onun yönetimini de sağlarlar. Yeni İngiltere köyleri ile Pennsylvanya'da, dışarıdan göçlerden doğan yalın örflerle donanmış bir halk yaşar; kendini elemeğine adamıştır, Kutsal Kitap'a düşkündür ve tutucu bir demokrasiye eğilimlidir.

Ne var ki, derin körfezler ve büyük haliçler boyunca, etkin bir burjuvazi, denizden alabildiğine zenginleşir: Zenci ticareti, Rom ve balık satışı ciddi servetlere yol açar; onlar da çay, baharat ve ipek ticaretinde nemalanır, gemi yapımcılığında önemli adımlara yol açar; aynı zenginlik sayesinde, dokuma sanayisi ile maden sanayisinin de büyük bir geleceği vardır. Soyluluktan gelmeyen bu zengin sınıf İngiltere ile iş ilişkisi içindedir, onun kültürüyle beslenir, ama öte yandan eski metropolün krallık yönetimi ile aris-

tokrasisini horlar. Kendine olan güvenini, Emerson'un şu sözleri dile getirir: "Pek uzun süre, Avrupa'nın esin perilerini dinledik. Kendi ayaklarımızla yürüyeceğiz, kendi ellerimizle çalışacağız, kendi görüşlerimize göre konuşacağız."

Yeni İngiltere'nin, New York'un ve Pennsylvanya'nın sanayi gelişimi bir iktisadi milliyetçiliğe yol açar; elemeğindeki pahalılık mekanikleşmeyi ve dikkatli bir koruyuculuk sistemini getirir beraberinde. "Güneşin doğuşundan batışına" yerine "saat 6'dan saat 6'ya" isteyen sendikaların kuruluşu boşunadır; sınıf savaşından söz edenlerin sesleri de duyulmaz: Patron sınıfı direnir ve çalışma özgürlüğünü ileri sürer. Bir özlemi de şudur: Ulusal pazarı sağlamak kendsine! 1817'de çıkarılan bir kanunla gümrük tarifeleri konulur ve yabancı gemilere karşı önlemler alınır. Bütün bunlar, bir iktisadi bağımsızlık ilanıdır aslında.

Öte yandan, yönetim geleneği, Kuzeyin tacir sınıfı ile Güneyin toprak aristokrasisi arasındaki anlaşmaya dayanır. Söz konusu aristokrasi, Birleşik Devletleri kurmuş olan politikacıların çoğunluğunu sağlamıştır. Washington'un arkasından cumhurbaşkanlığı, işte bu Kuzey-Güney arasında paylaşılacaktır.

Beyaz insanın toprağı seve seve işlemediği bir göğün altında, köle emeği kullanan bir büyük tarım işletmesi ekonomisi, Potomac'tan Meksika körfezine değin uzanmaktadır. Pennsylvanya'da, Hollandalılarla Quaker'lerin getirip soktukları büyük mülkiyet daha şimdiden görülmektedir; bu mülkiyet biçimi Maryland'la Vinjinya'yı da içine alır ve özellikle tütüne ayrılmıştır: 200.000 hektar büyüklüğündeki topraklar seyrek değildir oralarda. Bununla beraber, plantörler topluluğu, özellikle Caroline'lerle Georgia'da, 100 ila 300 hektar arasındaki orta mülk sahiplerinden oluşan bir çoğunluğu içine alır. Yoksul beyazlardan oluşan – ve *crakers* (kamçı şaklatanlar), *sandhillers* (kurulu tepelerde oturanlar) diye adlandırılan – bir sınıf vardır: Köhne meskenlerde yaşarlar, cahil ve tembeldirler, öyle de olsa zencilerden tiksinirler.

> Zenciler ise, genellikle kulübelerde otururlar, günde on altı, on sekiz saat çalışma zorundadırlar; Vinjinya'da bir parça hoş tutulsalar da Caroline'lerdeki pirinç tarlalarında daha mutsuz-

durlar; kaba ve cılızdır görünüşleri; eğitimden geçmemişlerdir, istiareli düşünür ve Afrika folkloru türkülerine esin verir; ev hizmetlerinde çalıştıklarında efendinin güvenini kazanmışlardır, kadınsalar sütnine diye seçilmişlerdir ve okşanırlar.

Din, beyazlara başeğmeyi öğütler.

Öte yandan, zenci ticaretinin kaldırılması ve gitgide artan azat etmeler, kurumun çöküş halinde olduğu düşüncesine götürmüştür kimi insanları. Ne var ki, Whitney'in taneleme makinesi (*cotton gin*) ve Yeni-İngiltere'de olduğu kadar Avrupa'da da artan istem kuruma sertlik aşılar. Güney, pamuk üretimine coşkuyla sarılınca bol el emeğine ihtiyacı olur. Köle nüfustaki artış, pamuk sahibinin isteğini karşılamaz hale gelir, çünkü her on yılda ürün iki kat artar.

Her araca başvurup köle pazarları donanmaya başlar: Fiyatlar yükselir ve kimi yöreler, iyi besleme olmasa da, gerçek bir "renkli davar" yetiştirmeye verirler kendilerini; Küba'nın ve başka yerlerin zenci tacirleri büyük kazançlar sağlarlarken, kanunlara da azat etmeleri ve kaçışları önleyici hükümler konur.

Büyük tarım işletmecisi, verandası sütunlu, İngiltere'den getirilmiş mobilya ile döşeli görkemli bir evde oturur. Çoğu kez Harvard'ı ya da bölgedeki bir başka koleji bitirmiştir ve ciddi bir eğitimden geçmiştir; severek okur, konukları vardır, ava çıkar, at yarışlarından, horoz döğüşünden, güzel yemeklerden hoşlanır; bölgeyi yönetir, milise komuta eder, işletmenin gözetimini kahyalarına emanet eder; olsa olsa şövalyeliğinin kurallarına uyacağını söyler, öğünür. Ne var ki, üründeki ve para değerindeki dalgalanmalara bağımlı haldedir; kimi zaman, elindeki olanakların üstünde bir yaşam sürer, pamuğunu ve tütününü sattığı tacirden borç aldığı da olur; sıradaki yerinin önemini iyi bildiği için, Kuzeyli kapitalistlerin birçok yönden kendisine uyguladıkları bağımlılığın acısını çeker.

1789'dan beri uygulanan anayasa, hali vakti yerinde bir seçkinin anlayışına uygundur ve canlı inancı, olsa olsa bir hoşgörü ortamında rahat edebilecek çeşitli mezheplerin bulunduğu bir ülkeye elverişlidir. Tocqueville, Montesquieu'nün anladığı anlamdaki güçler ayrılığına, Tanrı korkusunun yol açtığı yurttaş ölçülülüğüne, yargıcın – "siyasal meclislerin despotluğu"na bir fren oluşturan – hakemliğine hayranlık duyar. Kuşkusuz, federal formül konfederasyona

üstün gelmiştir; ancak Kongre'nin ve federal iktidarın yetkisine girmeyen ne ki var, federe devletlere ya da halka bırakılmıştır. İki eğilim, federalist ve cumhuriyetçi eğilimler, "iyi duygular dönemi"nde silinmiştir. Şimdi, yararlı uzlaşmalara olanak sağlayan kurumların yumuşak oyunudur söz konusu olan: Başkaları bir yana, örneğin 1820 yılında, bir Missouri uzlaşması vardır ki, Batı'da köle emeği mi özgür emek mi sorunu ortaya çıktığında, geleceği düşünüp uyuşmazlığı erteler. Ne var ki, Jackson'un iktidara gelişi bir ara korkutur: Bu Batı'nın adamı, Vinjinya'nın iktidarına son verir, maliye çevrelerinin ayrıcalıklarına saldırır, gümrük haklarını indirir. Ne var ki, demokratlarla "iyi duygular dönemi"ne dönüşten yana olanlar, karşılıklı ödünlere yeniden başlarlar.

1850 yılına, Kaliforniya hakkında uzlaşmanın yapıldığı tarihe değin, ülkenin genişlemesi, Büyük Okyanus'a doğru ve Meksika'nın zararına olmak üzere, sürer ve bu aşamada kölelik sorunu ciddi çatışmalara da yol açmaz. Birlik büyür; Panama kanalının – varsayımda kalan – yansızlığını güvenceye bağlayan bir antlaşma yapılır Büyük Britanya ile. Birliğin zenginliği, 1860'ta, 1800'dekinin otuz katına çıkacaktır; geliri altı katına yükselir.

Eski sömürgeciliğe bir darbe: Köleliğin kaldırılması

Sıcak ülkelerin eski sömürge sistemi, yalnız sömürgenin metropole sıkı sıkıya bağlılığına değil, başka renkten insanların el emeğinin sömürülmesine de dayanıyordu ve toprakları değerlendirecek tek emeğin de onlarınki olabileceği düşünülüyordu. Ne var ki, köleliğe karşı XVIII. yüzyılda iki akım belirmişti: Bir yandan, Aydınlıkçı filozoflar insan hakları, İngiltere'deki mezheplerin – Methodist'ler, Evangelist'ler, Quaker'ler – çoğu ile kimi Katolikler de Hıristiyanlığın ilkeleri adına, ahlaka aykırı bir kuruma karşı savaş açtılar; öte yandan liberal iktisatçılar, kişisel kazanç dürtüsüne yer vermeyen bir çalışma biçimini eleştirdiler. Ancak, insancıl kavramlar ve pratik türden kanıtlar pek büyük çıkarlara ve batıl inançlara çarptı. Birleşik

Devletler Anayasası, zenci ticaretini – ihtiyatlı davranıp – 1808 yılına ertelerken, Fransız Devrimi'nde Ulusal Konvansiyon'un Fransız sömürgelerinde köleliğin kaldırılması kararının ömrü uzun olmaz; çünkü, Napoléon 1802'de yeniden uygular kurumu ve bu da Saint-Domingue'nin kesin olarak kopup ayrılmasını hızlandırır.

Bununla beraber, Jefferson, 1807'de anayasal vaadi gerçekleştirirken, Wilberforce ve yandaşlarının ateşli propagandaları da, Londra Parlamentosu'nda karara dönüşür ve zenci ticareti yasaklanır; arkasından, Viyana Kongresi'nde Castlereagh, büyük devletlere korkunç ticareti mahkûm ettirirse de, sonuçları Aix-la-Chapelle et Verona'ya ertelerler. Napoléon, Yüz Gün sırasında, XVIII. Louis de Birinci Paris Antlaşması'nda, buna benzer yüklenimler altına girerler. Ne var ki, verilen sözlere uymak ayrı bir konudur; nitekim Yeni Dünya'da pamuk ve şeker plantasyonlarının gelişmesiyle el emeğine istem artar. Küba, 1810 ile 1820 arasında 100 binden fazla siyahi elde eder; bundan 1821'de 20 binini, 1822'de 17 binini, 1823'te de 20 binini Brezilya'ya aktarır gemilerle; sadece 1820'de 40 bin tutsak Fransız bayrağını taşıyan gemilerle olmuştur.

Ziyaret hakkı, Büyük Britanya ile kendisine deniz asayişini bırakmak istemeyen öteki devletlerin çoğu arasında ciddi uyuşmazlıklara yol açar. İngiltere, ayrıca Hint Okyanusu'na giden yollara da gözkulak olma amacını taşımaktadır.

Aslında, zenci ticareti, kölelik ortadan kaldırılmadıkça kaybolmaktan uzaktır ve gizli olarak daha da gelişmekte, daha da insanlık dışı koşullara bürünmektedir. Böylece, köleliğe son verme yolunda yeni bir kampanya gelişir ve ülkeden ülkeye pek olumlu sonuçlara varır.

Örneğin Birleşik Devletler'de, siyahilerin kurtuluşu, büyük tarım işletmecilerinin kör muhalefetiyle karşılaşır. Ne var ki, onlara karşı çıkanlar da vardır: Güneyden gelebilecek bir ayrılıkçı hareketten korkup duraksama içine giden siyasetçilerle işadamları karşısında, Kutsal Kitap'a dayanıp durumu haklı göstermeye çalışan kimi rahipler karşısında, Quaker'lerin, Evangelist'lerin, Baptist'lerin, hatta Katoliklerin gitgide yükselen sesi, köle emeğinin yararlı olmadığına inanan Batı'nın dükkâncı, işçi ve kolonları arasında gün-

den güne artan bir yankı bulur. Quaker'ler, zorlayıcı yöntemleri lanetleseler de, kölecilerin sağladıkları ürünlere karşı boykot önerirler ve kimi "dostluk" dernekleri karalara da açar kapılarını. Zencilerin Afrika'da yeniden yurt edinmelerini düşünenler de vardır: Freetown, arkasından da Monrovia kurulur; Liberia bağımsız bir cumhuriyet olacak Libreville kenti de doğacaktır. 1831'de Avrupa'daki devrimlere, Amerika, tipograf işçisi Garrison'un *Le Liberator*'daki gösterisi ve zenci Nat Turner'in Güney'i ürperten kanlı ayaklanışı ile yanıt verir. Tutkular yükselir artık. Ne var ki, köleciliğin gerçekten tehdit edildiğini gösteren bir şey yoktur ortada. Öylesi büyük çıkarlar vardır ki, siyahilerin kurtuluşuyla ilgili bir kanunun çıkarılmasını istemez. Öte yandan Güney, propagandaya propaganda ile yanıt vermekle yetinmez; kendi çevresine, kaçak kölelerin efendilerine geri verilmesini kabul ettirmiştir. Birleşik Devletler'in yaşamı üzerinde varlığını sürdüren ağır bir ipotek vardır; ne zaman ve nasıl kalkacağını da kimse bilmez bunun.

1848'de, Fransa'da İkinci Cumhuriyet, kendisine bağlı bütün topraklarda köleliğin kaldırıldığını ilan eder. Fransızlar, bu konuda Danimarkalılarla Hollandalılardan önce davranmışlarsa da, ne Antiller'de İspanyollar ne de Brezilya, bu örneği izlemekte kararlı değillerdir henüz. Buna karşılık İngiltere, hepsinden önce bu yola gelip girmiştir: Liberallerle Radikallerin 1833'te çıkardıkları bir kanun, köleleri acemi işçiler sayar. Ne var ki, köleliğin kesin kalkışı, bütün bir sömürge statüsündeki reforma bağlıdır.

İNGİLTERE VE AVRUPA'DAKİ GELİŞMELER

Kuzey Amerika'da ve güney yarıkürede Britanyalıların geniş çapta yerleştiği topraklar, XVIII. yüzyılın sonunda yitirilen kolonilerin yerine geçmek üzere, yeniden örgütlenir. Geçirilen deneyimler, eski veto sistemini mahkûm etmiştir ve şimdi, zorunluluklara ve Anglosaksonların bireyci eğilimlerine denk düşen yeni çözümler dayatmaktadır. Yayılma, kötü bir şey olmaması bir yana, insanlığa yaramakta ve el değmemiş topraklar üzerinde özgürce serpilip gelişmeyi yönlendirmektedir.

İktisadi liberalizmin doğal sonucu, *self-governement*'dir.

Bir liberal Britanya İmparatorluğu'na doğru

Adalıların dışarıya göçü sürer. Gerçekten, yüzyılın ikinci yarısında görülecek olandan biraz aşağıdadır hızı, ama öteki bütün Avrupa ülkelerininkinden çok daha fazladır. Gidenlerin çoğu, Birleşik Devletler'e doğru yola çıksa da, başka uçsuz bucaksız topraklara doğrulanların sayısı her yıl daha da çoğalmaktadır. 1815 yılını izleyen bunalım ve askerlerin salıverilmesi, akımı besler; yoksul insanların varlık koşullarındaki çetinlik daha da kabartır onu. 1843'te 60.000 kişi gemilere binmiştir; 1847'de 260.000, 1848'de 300.000'e yükselir bu sayı; çok geçmeden, günde 1.000 kişi İngiltere'yi terkedecektir. İngilizlerin çoğunlukta olduğu yeni eyalet adlarıyla zenginleşmektedir dünya haritası: Kanada gibi Güney Afrika, Britanya Kolombiyası, Batı ve Güney Avustralya, Yeni Zelanda ve başkaları...

Bu yeni oluşumlar, toprak ve siyasal kurum sorunlarını da getirirler beraberlerinde.

En kalabalık Britanya toprağı, Kanada'dır. Siyasal kurumlarla donanma bunalımlı bir süreç izler orada. Sonunda, Yukarı ve Aşağı Kanada birleşir: Bir *self-governement*'le yönetilecektir ülke; her bir eyaletin seçimle kurulan bir meclisi, bir konseyi, başbakan görevini yerine getirecek olan bir valisi olacaktır. Aşağı yukarı İngiltere'deki örneklerine göre biçilen bu kurumlar, daha sonra deniz aşırı eyaletlere doğru yayılacaktır.

Böylece, seçimlerde malvarlığına göre oyun belirlendiği ve serbest mübadelenin üstün geldiği Büyük Britanya'da, yeni bir liberal imparatorluk ete kemiğe bürünmektedir.

Akdeniz'de ve Asya'da yayılmanın yeniden başlaması

Batı'da ve güney yarımkürede eski sömürge sistemi ortadan çekilse de, aynı sistem doğuya doğru yayılır.

Bu yayılış, İngilizlerin Hindistan'ı fethetmelerinden yana işleyecektir. Geçmiş yüzyılların gördüklerinden farklı hiçbir şey yoktur kuşkusuz: Güney Afrika'dan geçen yol, Afrika'nın Berberileri ve Mısır'la ilişkiler, gerilemekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yazgısı, Güney Asya takımadaları ile Hindistan'ın sömürülmesi, sarı Çin dünyasının çekiciliği, Avrupalıların aşina oldukları büyük Doğu sorununun daha başka görünüşleri... Ne var ki, ticaret ilişkileri gelişir ve e m p e r y a l i z m gözle görülür hale gelir.

Yabancı tecim acentaları, menziller, büyük ticaret, Afrika'yı dolaşan – o bitip tükenmez – deniz yolu üzerinde başka hiçbir şey görmeyi arzulamaz: Britanyalılar, Hollandalıların elinden Umut Burnu'nun, Fransızların elinden de Maurice'i alarak, bu dev yol üzerinde egemenliklerini sağlamca kurarlar; Afrika'nın içleri ise, olsa olsa nadir kâşiflerle misyonerleri ilgilendirir, zenci ticaretinin ülkesidir oralar.

Dikkatler, A k d e n i z' d e k i g e ç i t l e r e doğru kayar yeniden. Mısır seferinden beri, tasarılar, bu ülkeyi Batı uygarlığının çıkarlarına en iyi hizmet edebilecek biçimde ele almayı hedefleyen tasarılar artar durur: Michel Chevallier, yaptığı büyük demiryollarının oraya kadar uzanmasını ister; *Overland Mail* işlemeye başladığında, Enfantin Süveyş Kanalı'nın açılmasını önerir. Korsanlığa karşı sert bir mücadele yürütülür: İngiliz donanması, Cezayir kenti ile Trablus'u bombalar; Fransız seferinin 1830'da kovduğu Dayıya karşı yeni bir deniz gösterisi yapılır. M ı s ı r, iki kez, dikkatlerin merkezini oluşturur: İngilizlerle Fransızlar, Nil kıyılarında bir güç yaratma yolunda Mehmet Ali'nin çabasına arka çıkarken, sonra, pek önemli bir kavşakta kendilerine engel olabilecek tutkulu bir hanedanın yükselişinden korkarlar; öte yandan, her ikisi de Boğazlar için pusuya yatarlar ve İstanbul'da, Akdeniz kilidini denetleme adına, İngiliz-Rus düellosunun yeni bir aşaması başlar.

Bu arada, güçlükleri de olsa, C e z a y i r ağır ağır fethedilir. Afrika'nın kuzeyi ile Fransa uğraşıyorsa, güneyi de İngiltere'ye ayrılmıştır. Ne var ki, uzun mesafeler ve Boer'lerin engeli yüzünden, İngiltere bütün bir yüzyıl uğraşıp duracaktır orada; oysa Cezayir, Temmuz monarşisi yıkıldığında, aşağı yukarı boyun eğmiştir.

Alınan hedefin genişliği bakımından daha da çarpıcı

olanı, Büyük Britanya'nın H i n d i s t a n' da yürüttüğü sömürge savaşıdır: Yığınla ırkın, dilin, dinin, yaşam biçiminin tutarlıktan uzaklaştırdığı 200 milyon insan; karşısında da üslerinden alabildiğine uzak ve bir bölük askere sahip, ama girişken ve diplomat İngiltere! Cezayir'de olduğu gibi, sınırlı işgalin yerine bütün bir ülkenin denetimi geçer ağır ağır; bir bölümüyle de olsa yerli hükümdarların aralarındaki rekabet, işleri kolaylaştırır elbette. Böylece, İran sınırlarına, İran körfezinden Birmanya'ya değin ele geçirilir Hindistan. Bu evin anahtarlarını elinde tutmak, kapılarını kıskançça denetlemek: Londra'nın, uluslararası politikada başta gelen kaygısı olacaktır artık!

Gerçekten, Avrupa'dan Yakındoğu'ya giden yolları serbest kılmak gerekiyorsa, H i n t O k y a n u s u' n u n m u t l a k s a h i p l i ğ i ni sağlamak bir zorunluluktur: Doğu'da Singapur'la Batı'da Aden'in ve Cebelitarık'ın ele geçirilmesi bunun sonucudur. Dahası, Singapur'la Malakka Boğazı, Hindiçini kıyılarını, güney adalardaki Hollanda İmparatorluğu'nu ve Filipinler'deki İspanyol egemenliğini de sultası altında tutmaktadır. Pay-Bas da koloniyal savaşını sürdürürken – 1815'te kendisine geri verilen Cava ile Sumatra'ya boyun eğdirmeyi ister! –, Büyük Britanya, Uzakdoğu'daki pazarların fethine atılır: Afyon savaşı sayesinde Hong Kong'a yerleşir ve Çin'i beyazlara kapılarını açmaya zorlar. Yüzünü denize doğru çeviren ipek ve çay ticareti, Anglosaksonların egemen oldukları ticaret yollarına girer kesinlikle.

Bunlar olurken, R u s İ m p a r a t o r l u ğ u da, yürüyüşünü sürdürerek, kürk tacirlerini Alaska'ya gönderir, Büyük Okyanus sularında Birleşik Devletler'i tehdit eder, Kazaklarını çay karayolu üzerinde ve Orta Asya'nın vahalarına doğru ilerletir. Perovski, Hive'ye saldırısında felaketle karşılaşır kuşkusuz, ama Muraviev Sahalin'in önünde görülür ve Nevelski de Nikolaievski'i kurar. İngiltere kaygılanır bundan. Bununla beraber, Kafkasya direnir ve bölgeyi kuşatma Gürcistan'la Azerbaycan'a asker yollama ile bitersе de, dağlılar dizginlenemez olarak kalacaklardır uzun süre. Cezayir'de, Hindistan'da ve Malezya'da olduğu gibi, orada da, Müslüman dünya güce güçle karşı koymayı dener.

Kimi insanlar Rusya ile Amerika'nın önünde açılan geleceği sezerken, Batı Avrupa, Büyük Britanya'nın gerisinde olmak üzere, birkaç adım ilerdedir ve dünyanın zenginliklerini sömürme yarışında daha da büyük bir şans tanımaktadır ona bu!

II
BATI'NIN GÜÇLERİ VE AVRUPALILARIN YAYILIŞI

1815 yılındaki antlaşmalardan doğmuş olan Avrupa düzeni, yerine oturmuş gözükür 1850'de; ve aynı yıl, Kaliforniya uzlaşması sayesinde, Birleşik Devletler'de bir iç savaş tehdidi geçici olarak uzaklaşır. Oysa, 1854 yılından başlayarak, Yeni Dünya'da kölecilik bunalımı doruğuna çıkarken, Eski Dünya'nın büyük güçleri arasında, XIX. yüzyılda ilk kez olmak üzere, savaş patlar; böylece bir s a v a ş d ö n e m i açılır ve ancak 1871'de kapanır. Viyana Kongresi'nin yarattığı ülkesel çerçeve ile Fransa'nın askeri üstünlüğü çöker; Almanya ile İtalya, birliklerini gerçekleştirirler; Bismark'ın "Reich"ı da yeni kara Avrupası'na egemen haldedir ve bu Avrupa, barış diye "silahlı barış"ı tanır artık. Ayrılıkçı savaşa gelince, Anglosakson Amerikası, üzerine ağırlığı çökmüş olan ipoteği söker atar.

Birleşik Amerika güçlenip pekişir, Avrupa ise eskisinden çok daha fazla bölünmüş durumdadır; görünüş odur ki, o Avrupa'nın geleceği daha şimdiden sallantılıdır.

Ne var ki, gerçek tam da bu değildir; çünkü, küçük kıtanın güçleri tam bir gelişme içindedir. Milliyet savaşlarına bulaşmamış olan Büyük Britanya'nın yayılışı sürer; hasta yatağından çabucak çıkan Fransa, Avrupa dışında varlığını duyurma eğilimi içine daha da fazla gelip girer; Rus kitlesi, Asya'nın omuzlarındaki ağırlığını sürdürmektedir; ve çok geçmeden, korkunç bir canlılık içindeki yeni Alman İmparatorluğu'nun *Weltpolitik*'i (dünya politikası) ortaya çıkacaktır. İşte, belki o zamandır ki, Avrupa uygarlığı, alabildiğine bir yoğunlukla ışıyacaktır.

BÖLÜM I

YÜZYILIN SAVAŞÇI DÖNEMECİ

1853-1871 yılları, kendine özgü çalkantılarla doludur. Batı'nın üstünden bir savaş fırtınası eser; iktisadi ve sosyal görünüşleri vardır bunun ve dengeleri etkiler.

AVRUPA'DA VE AMERİKA'DA SAVAŞLAR

Savaş alanı, Karadeniz'in kıyılarında kurulur önce.

Gerçekten İngiltere'nin bağlaşığı olan yeni Napoléon, Rusya'ya karşı doğrultur silahlarını: Kırım Savaşı diye adlandırılır bu!

Savaş, yalnız Çarlık Rusya'sının yenilgisi ve iç bunalımı ile sonuçlanmaz; Avrupa'nın Doğu'ya doğru yayılışını hızlandırırken, Avrupa içinde de ulusal savaşlara yol açar: Bir yandan, Akdeniz'den atılan Sivastopol yenilginleri, Fransa ile İngiltere'nin Güney Asya deniz yollarında – kendilerinden emin – ilerledikleri bir sırada, Orta ve Doğu Asya'ya doğru yürüme ihtiyacı içindedirler; öte yandan, Avusturya tek başına kaldığından ve Fransızların İkinci İmparatorluk'u Viyana Kongresi'nin toprak çözümüne karşıt olduğundan, halk hareketleri, Almanya'da olduğu kadar, İtalya'da ve Tuna üzerinde hızlanırlar. Hemen hemen art arta, 1859'daki İtalya Savaşı, 1864'te Slesvig ve Holstein Dükalığı savaşı, 1866'daki Avusturya-Prusya ve Avusturya-İtalya savaşları, bunların sonucudur: Orta Avrupa'nın haritası altüst olur bundan ve Habsburg monarşisi ise, iki başlı Avusturya-Macaristan formülü ile kendisini kurtarır.

Eski Dünya'daki bu karışıklıklara Yeni Dünya'dakiler eklenir: Birleşik Devletler'de Kuzey ile Güney arasındaki geçici denge, Kuzey'in – nüfusca ve iktisadi bakımdan önüne geçilmez – ilerleyişiyle kopar; Güney, ayrılmaya karar verir. Bunun sonucunda 1861 yılında iç savaş patlar: Birbirinin tamamlayıcısı olmuş ve uzun süre de dayanışma

içinde yaşamış iki taraf, amansız iki düşman olup çıkmışlardır. Kuşkusuz, 1850'den beri alabildiğine kızdırıp duran ve 1860'ta Lincoln'le başkanlık seçimlerinden zaferle çıkan köleliğin kaldırılması, Birlik'in bozulmasında büyük rol oynamıştır; ancak, bir mali ve iktisadi bunalım – 1857'deki – sanayi çevrelerinde korumacı bir zorlamaya yol açarak, büyük çiftlik sahiplerinde Kuzey'in kapitalistlerine karşı bir güvensizliği güçlendirir. Böylece, sosyal bir savaştır bu, bütün azgınlığı ile ortaya çıkmış ve önceden kestirilemeyecek bir uzunlukta olmuştur; o yılların en kanlı ve en yıkıcı savaşı kuşkusuz!

Birlik, bu badireden güçlenmiş olarak çıkarsa da, geçici zayıflayışı eski kolonici güçlerin kimi niyetlerine de cesaret vermiştir öte yandan. III. Napoléon'un "saltanatının büyük düşüncesi" diye ortaya salınan Fransa'nın Meksika seferi, Monroe doktrinine saygı sağlamaya gücü yetmeyen bir Amerika'nın burnunun dibinde olur. Latinlere has bir düşünce midir bu? Süveyş Kanalı'nın açılmasına hazırlanıldığı bir sırada, Atlantik'le Büyük Okyanus arasındaki kıstak bölgeye gözlerin çevrilmesi mi yoksa? Ne var ki, İspanya işlere iyice bulaşmayıp da And yöresindeki cumhuriyetlerden Guano'daki adaları koparmaya boş yere kalktığında, Fransızların girişimi de tehlikeye düşmüştür daha o anda. Deneyimden ders alan Londra hükümeti, Kanada'ya *dominion* statüsü vermeyi yeğler. Fransız serüveni, bu yarıkürede Avrupa nüfuzunun geri çekilişiyle noktalanır.

Meksika'dan atılan III. Napoléon, Ren yöresindeki ülkelerden ödünler koparmayı koyar aklına. Ne var ki, Sadowa'nın ertesinde, Alman birliğine karşı gecikmiş düşmanlığı Prusya'ya karşı çıkmaya götürür onu ve Sedan'da korkunç bir yenilgiye uğrar.

1870-71 yıllarında, İtalya ve Alman devletleri ortaya çıkmışlardır; İtalya, Roma'yı işgal etmiş, Almanya da Fransa'yı ezmiştir. Fransa ise, Savoie ile Nice'i elde ettikten sonra, Alsace ile Lorraine'in bir bölümünü yitirir. Bir yarım yüzyıl için büyük savaşlar bitmiştir, çünkü yeni Almanya'nın bir soluk almaya ihtiyacı vardır. Ne var ki, halkların tutkuları dinmez ve silahlı denecek barış, 1914 yılına değin, Avrupa'da uluslararası ilişkilere damgasını vuracaktır.

SAVAŞÇI DÖNEMİN KİMİ İKTİSADİ VE SOSYAL GÖRÜNÜŞLERİ

Neye mal olmuştur bu savaşlar?

Bunun hesabını yapmaya kalkılmıştır: İtalya savaşı için o zamanki parayla – 1 buçuk milyar ve bir o kadar da 1866 savaşı uğruna harcanmıştır; Fransız-Alman savaşı için 13 ila 15 milyar ve Amerikan Ayrılıkçı Savaşı için de 31 milyara yakın gitmiştir.

5 milyarlık tazminatın alınmasının hemen arkasından, Fransız bütçesi yeniden dengesini bulur. Bununla beraber, daha zayıf haldeki Avusturya ve Rus ekonomileri, daha da fazla acı çekerler ve Birleşik Devletler federal hükümeti, altına girdiği ağır yükten bir on beş yılda kurtulur. Öte yandan, ne Atlantik yakası ne de Avrupa yakasında, yükü sermaye üstlenmez: Tüketim vergileri ve gümrük tarifeleri, halk kitlelerinin ödemek zorunda olduğu ek vergilerin en büyük bölümünü sağlarlar; Greenbacks'in (yeşil sırtlı kâğıt paralar) yol açtığı enflasyona gelince, spekülasyonu ve servetlerin Amerika'ya aktarılmasını destekler.

Söz konusu savaşlar dönemi, 1789-1815 döneminde olduğu gibi, f i y a t l a r ı n y ü k s e l i ş d ö n e m i dir de. K a p i t a l i s t i n k â r ı gelişir: Bankaların borç para vererek sağladığı kazançlar; müteahhitlerin kazançları (Birleşik Amerika'da Morgan'lar, Carnegie'ler, Rockefeller'ler, Wanamaker'ler, Harkness'ler, Farquhar'lar vardır: Harkness, rom ve viski, Farquhar da yaralıların taşınması için sedye satarak korkunç paralar elde etmişlerdir); savaş malzemesi ve cephane imal eden fabrikatörlerin kazançları: Essen'de Krupp, Creusot'da Schneider, İngiltere'de Armstrong ile Vickers, Rusya'da İsveçli Nobel, Amerika'da Du Pont de Nemours (bu sonuncusu, Kırım Savaşı boyunca, savaşan iki tarafa barut üretip satmıştır), Gambetta'nın çağrıda bulunduğu Remington ile Hotchkiss vardır.

Maden sanayisi ile kimya hızlı ilerlemeler kaydederler:

YÜZYILIN ORTALARINDA SAVAŞLARIN VE SİLAHLANMALARIN NİTELİKLERİ

Avrupa'yı kana boyayan uyuşmazlıklar kısa sürelidir; çünkü, güçlerin büyük bölümü, daha ilk karşılaşmada göğüs göğüse gelirler ve hemen sonuca varılır. Devletlerin çoğu, meslekten orduyu sürdürürler ve cepheye yolladıkları askerler pek fazla değildir. Bismarck'ın 1862-63'te dayattığı reformdan başlayarak, Prusya ulusal ordusu daha kalabalıktır: Bu ordu, arka arkaya, hem Fransa'da İkinci İmparatorluk güçlerini, hem de – 1793 yöntemlerine dönen – ulusal savunma hükümetinin askerlerini yener.

Birleşik Devletler'de, tersine, bir yıpratma, bir topyekün savaş anlayışı egemendir.

1815'i izleyen uzun barış dönemi, yeni askeri öğretilerin hazırlanmasına uygun değildi. Büyük komutanların, II. Friedrich ile Napoléon'un seferleri üzerine düşünülür: Jomini, her şeyi zekâya bırakır ve pek az sayıdaki değişmez kurallara bağlanırken, güçlerin tasarrufunu öğütler; girişime daha büyük bir yer ayıran C l a u s e w i t z, moral dayanıklılığın, siyasetle savaşın birbirine bağlılığının önemini belirtir ve demiryolunun rolüne işaret eder. Avusturya ordusu, uygulamada, bir satranç partisine gider gibi gider savaşa; büyük çapta harekâtta bulunma alışkanlığını yitirmiş olan Fransız ordusu ise, Cezayir'deki seferlerden çıkara çıkara yiğitlik ve "beceriklilik" adına dersler çıkarır. Friedrich'in zaferlerinin arkasından Prusyalı askerler arayış içindedirler ve sonunda M o l t k e' yi izlerler: Türkiye'deki sıkıntılı başlangıçların ve hayalkırıklıklarının olgunlaştırdığı Moltke, elindeki güçlere bir bütünlük içinde bakar – ki bu, oldukça özerk büyük birliklerin yaratılmasını kolaylaştırır – ve Clausewitz usulü bir stratejiyi seçer; böylece, sorumluluklar almaya alışkın bir kurmayla donatır orduyu ve piyadelerin aradıkları "iyi durum"un yerine top ateşine daha fazla yer ayırdığı manevrayı yeğler.

A t e ş l e z ı r h a r a s ı n d a r e k a b e t sürer. Sivastopol'da ve Richmond'un çevresinde, saldırgan, güçlendirilmiş savunma hatları önünde uzun süre hareketsiz kalır; Almanlar, Metz'i saldırıyla almayı denemezler ve Paris beş ay boyunca direnir. Ne var ki, saldırı silahlarında ilerleme-

ler olmuştur: Horozlu kapsülün, bakırdan fitilin, silindir-koni biçiminde merminin bulunuşu, taşlı silahın dönemine son verir ve yivli silah dönemini başlatır ve bu sonuncusu sürgüyle doldurulmaktadır; özellikle, obüs denen sivri kubbe biçiminde mermi atan yivli top yuvarlak ve dolu gülle fırlatan düz topun yerini alır; ne var ki, sürgülü doldurma ve çeliğin bronzun yerine geçişi, ağır ağır genelleşecektir.

Zırhla mermi d e n i z ü z e r i n d e de savaşırlar. Paixhans adı verilen obüs atan top büyük bir yeniliktir ve ahşap gemiyi tehlikeli duruma sokar; Ruslar, bu yolladır ki Sinop'ta Osmanlı donanmasını yakmışlardır. İlk torpil ve denizaltı denemeleri görülür. Ne var ki, zırhlı gemiyle çarpıcı bir yanıt verilir onlara; 1859'da Dorian, ilk zırhlı firkateyni gerçekleştirir. Üstünlüğü bir an için tehlikeye giren Büyük Britanya, hızla bir dizi "zırhlı" yaparak bu üstünlüğü güçlendirir; Armstrong, kulelerde de donatmıştır gemileri.

Bununla beraber, teknik ilerlemelerin yanı sıra savaşlarda insanca kayıplar, Devrim ve İmparatorluk dönemi savaşlarındaki kayıpları kat kat aşar: 1870'teki en kanlı çarpışmalar olan Rezonville'le Saint-Privat'da, her birinde 33.000 kurban verilir; oysa Wagram'da 40.000 ve Waterloo'da da 50.000 insan kaybedilmişti. Hastalıklar yüzünden ölümleri de bunlara eklemeli. Tek başına Kırım Savaşı, 800.000'e yakın insana mal olmuştur; 1870 savaşında 600.000 ve Amerika'daki Ayrılıkçı Savaşta da 1.320.000 insan yitirilmiştir.

Bütün bunlara bakıp Hugo haykıracaktır:

Hayır! Hayır! Yazgısında yok insanlığın,
Mezarların soğuk eşiğinde hareketsiz kalmak!

BÖLÜM II

BİLİMLER, KEŞİFLER VE GÖÇLER

Alabildiğine hızlı bir yükselişin orta yerindeki – kısa süren bir kaza olarak – Amerikan Ayrılıkçı Savaşı, Amerikalıda, önemli bir role aday olduğu duygusunu zayıflatmadı; ulusların birbirlerine düşmeleri de, Avrupa'yı, "uygarlık" meşalesini taşıdığı inancından çeviremedi. Fourier, uygarlık kavramının bile, "Avrupalı ulusların halihazırda içinde bulundukları sosyal yaşamın özel bir dönemi"ne uygulanabileceğini söyler ve kuşku duymaz dediğinden. Buna benzer düşünceleri dile getiren başkaları da vardır. Avrupa kültürünün üstünlüğüne tartışılmaz bir şey olarak bakılır. Proudhon'un söylediği şudur: "İnsan kişiliği kutsal olarak kalıyor ve aşağı ırklar karşısında biz yüksek ırkın yapacağımız, bize kadar yükseltmektir onları; onları ıslah etmek, güçlendirmek, bilgilendirip eğitmek, soylulaştırmak!" Saint-Simon'cu Michel Chevallier'nin damadı Paul Leroy-Beaulieu'ye göre, "dünyanın yarısı cahil ve güçsüz insanlara bırakılamaz"; "modern halklar"a düşen bir görevdir bu. Théodore Roosevelt, çağdaşı II. Guillaume gibi, insanlığın bir bölümüne yüzyıllık bir görevin düştüğünü hatırlatır; ünlü bir kaptan A. T. Mahan'in deyişiyle, "bir barbarlık çölünde bir uygarlık vahası" gibidir insanlığın o bölümü ve onun yararına, "yeteneksiz ırkların kamulaştırılması"na çağrıda bulunur bütün yüreğiyle. Öte yandan, Marx için, toplumları yönetme, aydın proletaryaya, en gelişmiş ülkelerin proletaryasına aittir.

Batı'ya m i s y o n yüklendirilir böylece.

Başka önemli gelişmeler de vardır: Bir "B i l i m c i l i k ç a ğ ı" na girilmiştir.

Ayrıca, önemli olan bilgidir; Voltaire'in, "düzenin, huzur ve mutluluğun en bereketli kaynağı" dediği eğitimdir. Kültürün ve bilimin yeni bir yorumuna gidilecektir.

Kültürün ve bilimin yeni çerçevesi

Başlangıç olarak, okur-yazar olmamaya, bu utanç verici eksikliğe karşı mücadele başlar. Baskı makinesi ile okul, işbirliği yaparlar onunla. Basın-yayında ilerleme olmazsa, okul etkisiz kalır. Ancak, insan okumaya ve yazmaya kalktığında – kitap, gazete, afiş yayılır ve bilgi ucuz fiyata dolaşır da olsa – temel eğitim bir yerde her şeye yanıt veremez halde kalacaktır ve böylesi bir kültürün değeri ne olursa olsun, bir mesleğe hazırlamaz insanları. Bunun sonucu mesleki bir yetişmeye özlemdir ki, el kitabının ufkunu genişletse de, kuramı pratikten fazla ayırmaz. Bununla beraber, güçlük pek seyrek olarak yenilmiştir ve sosyal farklılıklar işin içine girince, günlük ekmeğini kazanmak zorunda olan bireyle, yüksek bir kültüre varmak isteyen insan arasında ayrılık sürer.

Ancak, aristokrasinin ve burjuvazinin çocuklarının kolejlerde ve üniversitelerde tattıkları hümanizmanın değeri nedir? Seçkinleri doyurup rahatlatan eski klasik kültür ihtiyaçlara yanıt vermekte midir hep?

Eskilerle yenilerin savaşı XIX. yüzyılda da vardır. "Pancardan şeker güzel sözlerle yapılmaz; güzel şiirler yazarak da deniz tuzundan sodyum elde edilmez": Bir bilgin ve politikacı olan Arago meclis kürsüsünden bunları söylerken, büyük şair Lamartine de, "edebiyat incelemelerinin taşıyıcılığını yaptığı ahlaki gerçekler"in davasını savunur.

Böylece, edebiyat bilimlere karşı mıdır?

Yüzyılın gerekleri ortadadır ve – ulusal eğilimlere göre – az çok liberal yeğleyişler, zekânın çeşitli disiplinleri arasında uzlaşmalara olanak sağlar. Ne olursa olsun, bilimin alanı hızla genişler. Kalır, laboratuvarla fabrika arasında zorunlu yaklaşmaları düzenlemek: Teknisyenle bil-

ginin *bağlaşması* az çok iyi gerçekleşir; Avrupa'da yolu gösteren Almanya'dır. Bir şey bulup ortaya koyan, yine çoğu kez alçakgönüllü bir pratisyen olsa da, buluşlar daha da çok incelemenin meyvası olur. Ne var ki, *ayrıcalıklı aileler* kaybolmazlar: Herschel'ler ile Struve'ler, bir yüzyıl astronomiyi temsil edenler tek başlarına; Candolle'lerin adı, bitkibilimin tarihine egemen olacaktır uzun süre; Becquerel'ler, yüzyılın ortasından başlayarak, fizik alanında kendini dayatacaktır; Lenormant'lar, büyük bir parlaklıkla arkeolojiyi iş edinip geliştirirler. Siemens kardeşler şaşırtıcı bir teknisyenler kuşağıdır: Bilimin sanayiye uygulanmasında, başarının ve zenginleştirmenin unutulmaz örneğini koyarlar ortaya.

Bunlar kadar önemli olan, bilim anlayışındaki gelişme ve pozitivist etkidir.

Gerçekten, kendine gitgide güveni artan bilim, *yöntemini* ve *örgütlenişini* daha açık bir hale getirir. Zekânın bir sezgisiyle oluşan Descartes'çı akılcılığın yerine, baştan aşağıya "deney"e dayanan bir akılcılık geçer. Öte yandan, yüzyıl, yaratıcı olmayan skolastiklerin biçimsel mantığını kesinlikle reddeder ve düşünme biçimini matematik tümevarmaya dayandırırken, sürekli buluşlara yol açar bu. John Stuart Mill, tanıtlayıcı verilerin yardımıyla doğrulamanın kurallarını ortya koyar. Galois, matematiği bile buluşa tabi kılarken, Claude Bernard bu buluşu alıp deneyin hizmetine sokar; deneyi düşünceye tabi kılan Descartes'çı mantığa karşı bir tepki olarak yapar bunu: Aklın, sezgi yoluyla bulunmuş olan bir yapının gerekleri önünde deneye başeğdirmeye ihtiyacı yoktur; kâhince bir sezgi varsa da, deney bir denetim sezgisini gerekli kılar. Böylesi bir tavrın bereketi pek kolayca kendini belli eder. Gerçekten, doğa bilimlerine, yumuşak olduğu kadar kavrayıcı bir araç da sağlayacaktır bu. Ne var ki, yine gerçeklikten yola çıkarak, Marx'ın diyalektik maddeciliği, insanların davranışına uygulanabilecek dinamik bir dünya görüşünü de önerir. Dahası, matematikçilerde tanıtlama sonuçtan daha az önemlidir artık.

Hiç kuşkusuz, *pozitivizm* bilimden, niteliklerini, kapsamını ve sınırlarını tanımlamayı beklemektedir: "İnsan zekâsının kesin gerçek biçimini" ortaya koyma iddiasında

olduğundan, metafiziğe ve ilahiyata oranla bilime bir yer vermekte; düşünmeyle gözlemi bir arada kullanarak olayların gerçek kanunlarını bulma görevini ona tanımakta; evren üstüne olan bütün düşüncelerimizi, aralarında sıkı bir dayanışma bulunan bir gerçekler birliği oluşturmayı ideal olarak ona önermekte; son olarak da, ondan, her şeyden önce, insan ilerlemesine hizmette bulunmayı istemekte ve böylece bilimsel çalışmaları sosyal fiziğe ya da sosyolojiye bağlamaktadır.

Evrene ve yaşama yeni bakış

Curnot, bir önemli noktaya işaret ediyor ve şöyle diyordu: "Yüzyılın pratiğe daha da çok döndüğü bir sırada, matematik bilimler daha kuramsal bir doğrultuya girmiştir." Gündemde kalan b ü y ü k s o r u n l a r vardır; Veierstrass'ın, Hermite'in, Kronecker'in ve başkalarının aydınlatmaya çalıştığı fonksiyonlar sorunu, sayılar ve gruplar sorunu böyledir. Henri Poincaré ortaya çıkacak ve bütün bu saydığımız adları gölgede bırakacaktır: Poincaré, bir otuz kadar cilt tutan kitaplarında ve yayınladığı sayısız incelemede, kendinden önce gelenlerin çabalarını özetlemekle yetinmez; örneğin, Fuchs fonksiyonlarını yeniden ele alarak Euklides'çi olmayan geometriye uygular; diferansiel denklemlere, aşkınlara, Abel entegrallerine, üç cisim sorununa karşı çıkar (iki cisim sorununu Newton mekaniği çözümlemiştir); elektrik olayları ile ışık olayları arasındaki ilişkilerle uğraşır. Euklides'çi olmayan bir geometrinin kurucusu olan Riemann da, 1854 yılından başlayarak, dört boyutlu bir uzay önermeye ve görecelik kuramını hissettirmeye koyulur. Bu sonuncu yolda ana noktaları, Hamilton dördeyler kuramıyla, Cayley ile Sylvester de değişmezler kuramıyla göstermişlerdir.

Matematik, önceden bilinmeyen ufuklar açar fiziğe böylece. Bu, kolaylıklar adına, z a m a n ı h i z m e t i n e k o ş m a yı engellemez insana: Bir ortalama saat saptanır, böylece bir başlangıç meridyeni (Greenwich meridyeni) seçilir, gün saat dilimlerine bölünür ve çok geçmeden de Uluslararası Saat Bürosu kurulur. Dev teleskoplar, fotoğraf

makineleri ve az ilerde de spektroskoplarla donanıp gitgide artan gözlemevlerinin kubbeleri altında, sabırlı bir çalışmayla g ö ğ ü n h a r i t a s ı çizilir; yeni yıldızlar bulunup eklenir ve doğaları, çapları ve hareketleri aydınlığa kavuşturulur. Art arda olarak, Fizeau, dişli bir tekerlek yardımıyla ı ş ı ğ ı n h ı z ı nı gösterir ve döner bir ayna marifetiyle aynı araştırmaya girişmiş olan Foucault, Panthéon'un kubbesine bir telle tutuşturulup sallanan bir sarkaç aracılığıyla dünyanın kendi mihveri çevresinde dönüşünü tanıtlar. Arkasından, Kirchoff'lar ve Bunsen'lerle, Huggins ve Miller'lerle spektroskop yola koyulur: A s t r o f i z i k doğmuştur! Tam o sırada, Maxwell ışığın, içiçe manyetik ve elektrik titreşimlerden doğduğunu açıklar. Hertz'in elektrik dalgalarını bulacağı saat yakındır. O andan başlayarak, dalgalar uçsuz bucaksız bir bütün oluşturmuşa benzerler: Birkaç yüz milimetre boyundaki mor-ötesi dalgalarla başlayan bu bütün, Hertz'in dalgalarıyla binlerce kilometreye yayılır. Bütün bu ışık, titreşim, elektrik, kimya olayları, bir birlik ve bütünlüğü de ortaya koymuyorlar mıydı?

Bu, e v r e n i n b i r l i k v e b ü t ü n l ü ğ ü dür aynı zamanda!

1847'de Berlin'de yayımladığı bir incelemesinde, Helmholtz, hem buharlı makinede, hem elektrikte, hem de ışıkta kendini gösteren bir gerçekliğin sorununu atar ortaya: E n e r j i s o r u n udur bu! Öte yandan, Carnot'nun arkasından, Mayer, Joule ve Clausius, termodinamiğin yasalarını belirlerler ki, gazların incelenmesine uygulandığında, Maxwell ve Boltzmann'la kinetik kuramına götürecektir; pratikte, sıkıştırma ve sıvılaştırma, soğuk elde etme sanayisinin doğumuna yol açar.

Enerjinin korunması ve alçaltılmasının yasaları böylece formüle bağlanınca, kalıyordu organik maddenin kendisini mekanik enerjinin kurallarına bağlı kılmak. Tam o sırada kimyacılar, çatışa çatışa da olsa, konuya girerler: Dumas, kimyanın canlı doğayla yarışmaya yetenekli olduğunu söylememiş miydi daha önce? Yirmi yıl sonra, Saint-Claire-Deville'in alümin klorürü indirgemesi ve Marcelin Berthelot'nun da metilik alkolün bileşimine gitmesi, haklı kılar onu. Böylece, kimi ısısal durumlarda, kararlı görünen cisimler öğelerine ayrışıyor ve kararsız denge kavramı termodi-

namiğin yasalarıyla buluşuyordu. 1863'te, tek başına elektrik kıvılcımının müdahalesiyle, asetilenin bireşimine varılmış oldu. Arka arkaya benzin, naftalin ve yağlı cisimler gelirler. Berthelot, Danimarkalı Thomsen'in savını doğrular: Yani, kimyasal tepki yoluyla açığa çıkan ısı ölçülebilir bir şeydir; bir ısı kimyası, termodinamiğin yanında yerini alsa da, böyledir.

Deneyin aşığı ve bilimin dayanılmaz iktidarına inanan bir kişi olarak, Berthelot, bilim sayesinde, insanlık için büyük yarınlar inancındadır. Nobel gibi o da, patlayıcı maddelerin yetkinleştirilmesine koyulur; ancak, sanayi yoluyla ozonu imal eder, çağdaşları için suyu mikropsuzlaştırmanın aracım sağlar ve 2000 yılı için azotlu tabletlerden yapılmış bir besin düşler: Sınırsız bir ilerlemeye inanır ve kimyayı yıkıcılığın hizmetine koymada katkıda bulunur. Garip bir kişiliktir Berthelot özetle! *Senteze Dayalı Organik Kimya* adlı eserini, Michelet kimyanın, artık başta gelen bu bilim dalının "altın kol"u olarak selamlar.

Julen Lemaitre'in Fransız Akademisi'ne kabul ederken kullandığı deyimle, bu "kimyanın kralı" 1907'de ölür; aynı yıl bilimciliğin bir başka dev temsilcisi Lord Kelvin yaşama veda eder. Kuramcı olmaktan çok pratik bir deha olan William Thomson, Carnot'nun ilkesini yeniden buldu; ama asıl yaptığı, birçok elektrik araçlarım yetkinleştirmesi, ilk Atlantik kablosunun denize indirilmesini yönetmesi, yığınla makale ve inceleme eseri yazması, Büyük Britanya içinde ve dışında birçok bilim derneğine başkanlık etmesi ve doğmalarına önayak olmasıdır. Sonunda onurlara boğulacak, Lord Kelvin olacaktır; ne var ki, herkesten fazla savunduğu mekanist öğretinin çöküşünü de ölmeden önce görecektir!

Cuvier ile Geoffroy Saint-Hilaire'in düellosundan sonra, dava, saptanımcılık (fixisme) ve ani değişimler kuramı yararına kazanılmışa benzer. Bununla beraber, yerbilimin, tarihöncesinin ve taşılbilimin (paleontoloji) kimi verileri, birçok doğabilimcilerini Lamarck'ın dönüşümcülüğüne doğru yöneltir.

Oysa, 1839-40'ta Charles Darwin, *Araştırmalar Günlüğü*'nü yayımlar ve kitabında, Avusturalya'ya yaptığı bir yolculukta edindiği gözlemler vardır: Aynı türün, bir adadan ötekine gösterdiği benzemezlikler, çarpıcı gelmişti kendisine. Felaket kuramının hasmı olan yerbilimci Lyell'i tanır ve

Malthus'u okumuştur. Gözünde, yaşam için mücadele genel bir olgudur ve söz konusu mücadele sonunda doğal bir ayıklanma gerçekleşir. Darwin, araştırmalarını sürdürür ve 1859'da *Türlerin Kökeni* adlı eserini çıkarır; 1250 nüshası kısa zamanda tükenen eser, ilk elde altı dile çevrilecektir.

O sırada, soyu tükenmiş hayvanların korkunç temsilcilerine doğru çevriliyordu dikkatler: Kuş tüyleriyle kaplı bir sürüngen olan Archéopteryx; dişlerle donanmış bir kuş olan İchthyornis'ti bunlar. Osborne, kedinin soyunu Üçüncü Zaman'dan beri saptayabiliyordu. Peki, ya insanın kökeni? Boucher de Perthes'in haber verdiği gibi, "Tufan öncesi insanlar"ın kalıntıları bulunabilecek miydi? Gerçekten, Néandertal'ın atası 1852'de ortaya çıkmıştı; arkasından Périgord'da, Aurignac'da ve Grimaldi'de, kesin buluşlar geliyordu. Kimi başka buluşlar, m a y m u n l a i n s a n a r a s ı n d a k i i l i ş k i yi ortaya koyuyordu.

Aynı anda, Bohl'un protoplazmayı buluşundan başlayarak, h ü c r e n i n b i l e ş i m i v e r o l ü çevresinde canlı bir tartışma başlamıştı. Evrimciliğe ve kendiliğinden üremeye karşı olan gelenekçilerin pek ciddiye aldıkları bir konu idi bu. Darwin'ciler kendiliğinden üremeyi reddetseler de, Pasteur ve Claude Bernard gibi bilginler Darwin'cileri sonuna değin izlemekten uzak duruyorlardı. Ne var ki, Papa IX. Pius, modern yanlışlara karşı çıkmak amacıyla *Quanta Cura* bildirisini yayımladığı yılda (1864) bile, Huxley, insanla insanımsılar arasındaki ilişki üzerinde direniyordu ve kısa bir süre sonra, Fritz Müller, embriyonun oluşum ve gelişimini doğal ayıklanmaya tabi kılıyordu. Huxley, ilk organik maddenin denizlerin dibinde ortaya çıktığı varsayımını ileri sürerken, hücre kuramını Darwin sistemine bağlayan Haeckel de, Baer'in "biogénétique" denen yasasını insan soyuna yayıyordu. Filozof Herbert Spencer'e uzanıyordu gelişmeler: Nitekim, onun dönüşümcülüğü, ilk bulutsudan (nébuleuse) ahenkli bir sosyal oluşum düşüncesine değin bütün bilgi alanını kucaklıyordu.

Spencer, türlerin mücadelesinden çok ortamın etkisine inananlardan biriydi. Amerika'dan Hyatt ve Cope'la beraber, bir Yeni-Lamarckizm geliyor ve Loeb'i, yönelimler kuramını, yani canlı madde ile çevredeki olaylar arasında oluşan tepkileri düşünmeye götürüyordu. Öte yandan, Moritz

Wagner, doğal ayıklanmanın karşısına çevreden kopmayı koyuyor ve Avusturyalı rahip Gregor Mendel'in koyduğu yasalara uygun olarak da, Hugo de Vries, kalıtımı da işin içine sokarak, değişimcilik adı altında, ani dönüşümler varsayımına dönüyordu. Aslında, çarpıcı bir saldırıdan sonra, Darwinizm, kazandığı mevziler birer birer bırakmak zorunda kalmıştı.

Sağlık adına mücadele: Claude Bernard ve Pasteur Devrimi

Türlerin kökeni ve evrimi üstüne görüşler ne olursa olsun, fizyoloji ve biyoloji sayesinde, bir y e n i t ı p doğmaktadır ağır ağır ve cerrahlık da pek önemli bir katkıda bulunmaktadır ona. Bilimsel gözlem, insana, kendi bedenini ve ona musallat olan hastalık yapıcı etkenleri daha iyi tanımak olanağını sağlamaktadır; acıyı yok etmede ve yaşama umudunu arttırmada büyük yardımı vardır.

Tıp, yüzyılın ortalarında hâlâ ampirik nitelikte olsa da – nitekim, tifo ile dizanteriye "çürütücü" hastalıklar denmektedir! – Laennec'lerin, Broussais'lerin, Andral'ların ve Bright'ların çalışmalarından yararlanmaktadır; bunlar, belirtileri doğru saptayabilmek amacıyla, organik patolojiye büyük bir atılım getirmişlerdir. Ne var ki cerrahlık, mikropsuzlaştırma ile mikrop öldürücü yöntemlerden habersiz olduğu için, bilgisizliğin acısını çekmektedir.

Bilimsel planda kesin ilerlemeleri görmek için, Claude Bernard'ı beklemek gerekir.

C l a u d e B e r n a r d, fizyolojist François Magendie'nin öğrencisi olarak, dikkatleri, 1849'da yağların sindirilmesi biçimi üzerine yazdığı inceleme ile ve özellikle bütün beslenmeye egemen olan, karaciğerin glikojenik görevini bulmasıyla çeker önce. Gözlemleri ilerledikçe, şekerin, dokularda yanan ve kanın da oksijenle beraber taşıdığı bir yakacak maddesi olduğunu görür; büyük sempatiğe, kan miktarını düzenleyici bir rol tanır ve zehirlerin organlardaki etkisini inceler. Onca gözlemin arkasından tutar *Tıbba Uygulanan Deneysel Fizyoloji Dersleri*'ni yayımlar, sonra da *Deneysel Tıbbın İncelenmesine Giriş* adlı ünlü eserini çıkarır. Doğabilimin en temel eserlerinden biridir bu. Claude

Bernard, kitabında, deney öncesi (*a priori*) ya da varsayım düşüncesine ve tümdengelime büyük bir önem verir; karşı-deneyi öğütler ve tıbbın da, tıpkı fizik gibi yasalar üzerine oturmasını ister. 1878'de öldüğünde, hayvansal ve bitkisel alanların birliğini kurmuş, fizyolojiyi amprizmden ve metafizikten kurtarmış, Auguste Comte'un umutlarından birini gerçekleştirmişti. Bu heybetli, sakin ve iyi insan, başkalarının büyük ilgisini çekiyordu ve ölümünden sonra da süren dev bir aydınlık yaydı çevresine. Collège de France'ta yerine geçen Brown-Séquard, iç salgıların incelenmesini büyük bir coşkuyla sürdürerek o konuya atılım getirdi. Çömezlerinden biri olan Paul Bert, duyusal görevlerin ve solunum olaylarının incelenmesinde uzmanlaştı.

Bununla beraber, Claude Bernard'ın, tıbbı yanılgılarından kurtarma özlemini bir kimyacı yerine getirmeye çalıştı: Pasteur'dür bu!

1857'de Louis Pasteur, alkolik mayalanma üzerine bir tebliğde bulunmuştu; tebliğinde, mayalar ile mayalanabilir tözlerin bir arada bulunduğu, çürüme ile vibrionun havasız yaşamı arasındaki ilişkiyi ortaya koyuyordu. Liebig, böylesi bir süreci daha önce açıklamıştı, ne var ki Pasteur bu sürecin gerçekleşmesini bilimsel olarak gösteriyordu. Mayalanmalara yol açan mikroskopik organizmalar canlı varlıklara da bulaşıyorlar mıydı?

İpek böcekleri bir hastalığa yakalanmışlardı. Pasteur şunu gördü ki, yumurtalarla geçen pek küçük cisimcikler, bakteriler vardı. İskoçyalı cerrah Lister, o sıralarda farkına varmıştı ki, yaraların iyileşmesini engelleyen iltihap işte bu mikroplardan ileri geliyor olmalıydı; öyle olduğu için de, cerrah yarayı temizleyip koruyordu. Bunun üzerine, Breslau kentindeki Dr. Koch, Davaine ile Eberth'in farkına vardıkları ve hayvanları kırıp geçiren şarbon mikrobunu yetiştirmeyi başardı. Pasteur, araştırmalarını sürdürürken bir rastlantıyla gördü ki, tavukların kümeste tutuldukları kolera mikrobu kümestekilere bağışıklık kazandırıyordu; arkasından 1881'de, aralarından 25'ine gücü azaltılmış bir virüs zerk ettikten sonra – Jenner de, çiçeğe karşı aşısını böyle hazırlıyordu – 50 koyuna şarbon aşıladı; herkes de gördü ki, yalnız aşılanmamış hayvanlar ölüyorlardı. Büyük bir buluştu elde edilen: Artık, yerli yersiz ölümlerden yakınma sona eriyordu; mikroplar vardı ve işlerini görürken onlar izlenecekti; onlar kuşatılacak ve kendilerine karşı doğrudan ve etkili bir savaş sürdürü-

lebilecekti. 1885'te kuduz bir köpeğin ısırdığı bir çocuğu iyileştirdiğinde, doruğuna vardı Pasteur'ün zaferi!

Bir yirmi yıl, direnişleri ve boş inançları kırmak için hararetli tartışmalarla geçti. Ne var ki, Pasteur yenmişti ve mikroplarla parazitlere karşı mücadele de, bir öğrenci ordusu nöbeti devraldı ondan. Onlardan biri, Tuillier, bir kolera salgınını incelerken İskenderiye'de öldü; bir başkası, Chamberland, otoklav ile süzgeci aydınlığa çıkardı; tarım kimyasında uzmanlaşanlar oldu aralarından: Raulin'ler, Van Tieghem'ler, Emile Duclaux'lar, içinde bitkilerin yaşadığı ortamları – yöntemli biçimde – araştırdılar ve bitki dünyasının bakterilerini araştırmada, Schloesing'ler, Müntz'ler ve Winogradski'lerle bir araya geldiler. Bir dev buluş da bunlardan doğdu: Toprağı nitratlaştırma nedeni olarak mayalaşmanın farkına varıldı.

Koch, şarbonu inceledikten sonra verem basilini buldu, arkasından kolera, sıtma, uyku hastalığı ve cüzzam mikroplarına karşı savaş açtı; sonunda da, bu mücadeleden bitkin ve üstelik vereme yakalanarak ölüp gitti. Onunla beraber başkaları, sonsuz küçük yaratıkların tanınmasına vermişlerdi kendilerini. Bunun sonucu şu oldu ki, bulaşıcı hastalıkların önleyici sağaltımı genelleşti. Charles Richet'nin serumla sağaltımıyla bir yeni ilerleme kaydedildi; Emile Roux ile Von Behring, difteriye uyguladılar yöntemi, hastalığın basilini 1883'te Klebs buldu, serumu da 1894'te elde edildi; ayrıca, tek hücreli hayvanların yol açtıkları hastalıkların bulaşmasına karşı korumada kimyasal sağaltım gelişti.

Batı, dünyayı ele geçirip de, sıcak ülkelerin büyük salgın ve bulaşıcı hastalıklarıyla doğrudan doğruya karşılaştığı ve onlarla mücadele etmek zorunda kaldığı ölçüde, geniş bir araştırma alanı açılıyordu önünde. Batı, uzun süreden beri, Akdeniz havzasında, sıtmaya çare bulmak için çırpınıyordu; onun yanı sıra sarı hummanın, hıyarcılın, uyku hastalığının, döküntülü tifüsün kaynakları bulunduğu gibi, çareleri gösterilir. Çoğu yerde bataklıklar kurutulurken, tıp coğrafyası ile parazitoloji kitaplarında, tropikalar arası bölgede halklar arasında hastalıkların bulaşma merkezleri gösterilir.

Avrupalı, kimi zaman yayılmasına neden olsa da, birçok vahim hastalıkların üstesinden gelemez kendi ülkesinde. Utanmanın koruduğu cinsel ilişkiyle bulaşan hastalıklar böyledir. Belirtileri saptansa da önerilen tek yol, cıvayla sağaltımdır. Neisser, 1879'da belsoğukluğunun mikrobunu bulur; 1906'da Wassermann, frengiye karşı bir sağaltım yöntemi gösterecek ve sonra bizmutla sağaltım beklenecektir. Bunun gibi, kanser hâlâ esrarlı bir illet olarak görülür ve ne yapılsa boştur. Sefaletin ve yorgunluğun doğurduğu bir sosyal hastalık olarak verem, koruyucu önlemlerin yanı sıra, çalışma koşullarının düzeltilmesini gerektirmektedir ki, beklemek gerekir; ayrıca cerrahi sağaltım, Forlanini'nin pneumothorax'ı ile ta 1908 yılına uzanacaktır. Kalıtım yoluyla geçen hastalıkların incelenmesine, Mendel yasalarının bulunmasıyla 1900'e doğru girişilecektir.

Bununla beraber, sağaltım yöntemleri gitgide yetkinleşmeyi sürdürür.

Hastalıkları belirtilerine karşıt önlemlerle sağaltımı kural edinen ve yürürlükteki bir usul olarak kalan "allopathie"nin karşısına, Samuel Hahnemann'ın önerdiği ve ateşli yandaşları da olan "homéopathie" usulü çıkarılır: İlke, *similia similibus curantur*'dur ve ilaçlar yoğunlukları alabildiğine düşürülerek verilecektir. Claude Bernard ve özellikle de Brown-Séquard, hayvansal kökenli "özsu" yönteminin (opothérapie) yararını gösterirler. Ehrlich'in çalışmalarının sonunda kimyasal sağaltım (chimiothérapie) ortaya çıkacak ve onu – iklimle, içmelerle sağaltım gibi – başkaları izleyecektir.

Cerrahlıktaki ilerlemeler daha da gözalıcıdır ve antisepsiye çok şey borçludur bu. Öte yandan Pasteur, asepsi (mikropsuzlaştırma) için yeğlemede bulundu ve düşüncesi güven verici oldu. Aynı zamanda, hastanın acısını da hesaba katmak gerekiyordu. Ether ve kloroform işin içine girer. Operatör güvenle çalışabilir artık! Vaktiyle yangısı adam öldüren apandisitin alınması, 1880-90 yıllarında kolay hale gelir. Broca'nın 1861'de ortaya attığı beyin bölgeleri kuramından yola çıkan sinir cerrahlığı başlardadır. Göz hekimliği, Helmholtz'un ve özellikle kataraktın alınmasını düşleyen Von Graefe'nin buluşlarından yararlanır. Doğum da içinde olmak üzere, kadın hekimliği tekniğindeki ilerle-

melerle, sıkça başa gelen ölüm kaynağı yokolmaya yüz tutar.

En duyarlı alanlardan biri, amprizmin ve boşinançların elinden kurtulmaya başlar: Akıl hastalıklarıdır bu! Kafatasıbilim (frenoloji), merakı çeken başarıların arkasından deneysel bir aşamaya girer; akıl hastaları artık toptan güvenlik önlemlerinin nesnesi değildir: Valentin Magnan, Emil Kraepelin ve Edimburg okulu, baskının kaldırılmasını sağlarlar. Sağaltıcı yöntemler ortaya çıkar ve psikiyatri usta uzmanlar edinir. Onlardan biri olan Lombrozo, fizyolojik düzenle suçluluk arasındaki kaçınılmaz ilişkileri tanıtlamaya girişir: Temel olan *Suçlu İnsan* (1875) adlı kitabında doğuştan-suçlu kuramı, ciddi tartışmalara yol açar kuşkusuz; ne var ki, 1888'de yayımladığı *Dahi İnsan* adlı eser, fizyoloji ile psikolojiyi birleştirir. Kimi insanlar şunu kestirir haldedirler: İnsan varlığı, aklın da bağlı olduğu sinir merkezlerinin emri altındadır baştan aşağıya.

Tarih ve sosyoloji

İnsanın ve insanlığın gelişimi üstüne bir şey söyleyemedikten sonra, ne değeri olabilirdi bilimin?

Auguste Comte, sosyal olayların incelenmesini, diktiği pozitivist yapının bir onuru olarak görüyordu. Marksist diyalektik, tarihin hareketi üzerine kurulmuştu. Bu sonuncusu, ufukları genişletmesi bir yana, merakı gitgide uyandırır durur ve politik bir silah olup çıkar; hiç kuşkusuz, bilimci akılcılık da olayları daha iyi açıklama ihtiyacını uyarıp durmuştur. Böylece, araştırmanın derinleştirilmesinin yanı sıra, tarihin alanında da bir genişleme olmuştur. Yapılacakların çifte bir görünümü vardır: Olay, yerli yerine oturtulmalıdır ve bu derinlemesine uğraşın işidir; ancak insan zekâsı da, özelin içinden geneli çekip çıkarmak istemektedir. "Bir günlük sentez için, diye yazar Fustel de Coulanges, yıllarca çözümleme gerekir." Aynı Fustel, şunun altını çizer: "Tarih, bir sanat değil, tam anlamıyla bir bilimdir"; öte yandan, Renan'a göre "Tarih, bir bilim olduğu kadar, bir sanattır da." Özellikle yazıtlar bilimi ile arkeoloji gibi yardımcı bilimlerdeki ilerlemelerin kolaylaştırdığı dev bir

okuyup çözme çalışması yapılır belgeler üstüne; ne varki, genişliğine tablolar çizme eğilimi, belli bir dogmatik anlayışın ya da önceden verilmiş bir yargının esiri kalmış olanların harcı olur hep. Böylece Hippolite Taine, anatomici olarak işini boşuna üstlenir, sistematik kalır ve *Çağdaş Fransa'nın Kökenleri*'nde bir tez savunur. Fustel de Coulanges, kılı kırka yarsa da, evlerdeki günlük dinden, sadece ondan *Antik Site*'nin kurumlarını çıkarir. Sybel gibi Sorel de, Fransız Devrimi'nin açıklanışına giren verilerin olanca karmaşıklığını farkedemezler. Bununla beraber, pek sınırlı konularda, monografi ya da kolektif olabilecek eserler formülüne doğru adımlar atılır.

İktisadi etkenlerin önemi pek ağır belli eder kendini. Öncüler arasında List ve Schmoller görülür; ne var ki, Marksizmin, kabul edilebilir bir araştırma varsayımı olarak bu alanda ortaya çıkabilmesi için, yüzyılın sonunu beklemek gerekecektir.

Tarih, dinsel kökenler sorununa karşı saldırıya kalkarken, gözüpekliğe başvurur daha çok. Kuşkusuz, Kutsal Kitap'ın eleştirisine giriştiğinde, Roma'nın başlangıçlarını ya da Homeros sorununu aydınlatmak için kullandığı aynı yöntemleri uygular. Bununla beraber, üzerinde, yaşayan bir inancın gerçeklerine hasım olduğu kuşkusu dolaşan araştırmacı, alabildiğine nazik bir görevi üstlenir. Strauss, daha 1835'te *İsa'nın Yaşamı*'nı yayımladığında sert tartışmalara yol açmıştı. Arkasından, Sol Hegelciler'in, Feuerbach'ların ve Bruno Bauer'lerin yazıları, kuru çalıya kibrit çakmışlardı: Kutsal Kitap'taki *Yaradılış*'ın ilk bölümleri, tarih öncesi bilimin ve doğabilimcilerinin buluşları önünde nasıl ayakta kalabilirlerdi? Renan'ın, insanileştirerek ve her türlü masaldan soyutlayarak yazıp 1863'te sunduğu *İsa'nın Yaşamı,* büyük yankılara yol açar ve yazarının Collège de France'taki kürsüsüne mal olur. Ruhban tepki gösterir – bir yıl sonra Papa *Quanta Cura* adlı bildirisini çıkaracaktır! – ve kimi insanlar, bilimin dedikleriyle Kutsal Kitap'ın dedikleri arasında bir uygunluk kurmaya çalışırlar. Bununla beraber, geleneksel söyleme bağlı müminlerle ötekiler, yani pozitivistler, akılcılar, özgür düşünceliler arasındaki uçurum genişler gitgide; bu ötekiler, kutsal metinlere, şu ya da bu metin gibi tartışılabilir nesneler olarak bakmaktadırlar.

Tarih, insanlığın geçmişini – çetinlikleri yene yene – bütün görünümleriyle göz önünde tutmaya kalkarken, s o s y o l o j i bir yöntem aranışı içindedir. Marx için, kuruluş, diyalektik temele ve sınıflar mücadelesinin dinamizmine dayanmalıdır; Herbert Spencer, bir ilerlemeciliğin kurallarını saptadığına inanır ve toplumların ortama gitgide uyarlanışından doğacaktır bu ilerlemecilik. Okullar vardır: Pareto ve Walras'la mekaniktir, James Frazer'le antropolojiktir; Friedrich Max Müller'in arkasından, mitosların yorumuyla ilgilenecektir; Tarde ve Fouillée ile psikolojiktir; Durkheim de, işte bu okullara tepki olarak, sosyologa gerçekten bilimsel eserini ortaya koyma olanağını sağlayacak koşulları – alabildiğine ciddilikle – söylemeye çalışır; onun *Sosyolojik Yöntemin Kuralları* adlı eserinin yayımlanışı da (1895) bir dönüm noktası olur.

Bilimci inanç ve yararcı ahlak

Cournot, "su katılmamış felsefi gerçek" karşısındaki soğukluğa işaret ediyordu. Dikkatlere kendini dayatan, deney olayıdır. Claude Bernard'a inanılırsa, insan zekâsının bundan böyle kendini adıyacağı şey, nesnelerin objektif gerçekliği içinde doğal olayların incelenmesidir. Öte yandan, 1848'den beri, Renan, şunu ilan etmiştir: "Bilim, bir dindir; doğasının zorunlu olarak çözümünü dayattığı ebedi sorunları insana çözdürten bilimdir yalnız." Ne var ki, John Stuart Mill'in yararcı amprizmi de, metafizikten, benzeri bir kaçışa götürmüştür onu. B i l i m c i d o ğ a c ı l ı k da, Taine'i, beyinsel etkinliği, zihinsel atomların bir çarpışması olarak görmeye götürür. Bain ve James Mill gibi olaycıların gözünde, bilinç, bir düşünceler ve imgeler çağrışımı demektir. Büchner, Vogt ve Moleschott, Cabanis'in formüllerine sarılırlar yeniden (örneğin, karaciğerin öd salgılaması gibi beyin de düşünce salgılar) ve onların bildirisi, fizyolojinin fetihleriyle çağdaştır. Wundt, bir psikoloji laboratuvarı açar Leipzig'de; Fechner, psikofiziği kurar ve Ribot, psikolojiyi sinirsel sistemin fizyolojisine bağlar. Her türlü deneyüstü kavram çekilir ortadan ya da hayalden başka bir şey değildirler.

Ne var ki, fizyolojiye ne denli bağımlı olursa olsun, bireyin etkinliği, olsa olsa sosyal planda açıklanabilir bir şeydir. Az çok iradi olan bu sosyal bilinç, mutlak ve olanaksız bir determinizmin panzehiridir: Marx'ta olduğu kadar Spencer'de, John Stuart Mill'de olduğu kadar Renouvier'de böyledir. Öte yandan, Kant için olduğu gibi Renouvier için de, özgürlük, pratik aklın bir postulat'sı, yani bir öngerçeğinden başka bir şey değildir. Haeckel, bir yaratıcı sevinç felsefesi anlamı verir kendi tekçi görüşüne ve Wundt, istemenin üstünlüğüne açıkça işaret eder.

Bilimcilik, kesin olarak bir tek enerji kuramıdır. Materyalist ya yararcılıkla dolu olsun, deneyüstü metafizikten uzaklaşıyorsa, gerçekliğe bağlanmak içindir ancak. Öte yandan, William James de, "Bir düşünce yararlı olduğu için gerçektir, gerçek olduğu için de yararlıdır" derken, pragmatizmi, bir eylem ahlakı olarak sunacaktır.

DÜNYANIN KEŞFİ VE AVRUPALI İDEALLERİN YAYILIŞI

Batılı insan, bir sevinç içinde dünyanın fethine atılır. Heves ve gözüpeklik, havari tutkusu ile bilgin tutkusu, serüvene iter; bilinmeyenin alanı hâlâ alabildiğine geniş kalsa da, atılım içindedir insanlar.

Dünya üstüne bilgi ve dünyayı anlatmak

Kitaplar, geziler, rehberler bilgi verir ve merak uyandırırlar. 1842'de yayımlanmaya başlayan bir resimli gazete, *The illustrated London News* 5 milyon basar. *Robenson Crusoe'nin Serüvenleri*'nin altın yıllarıdır; Avrupa'nın bütün dillerine çevrilmiştir ve başka Robinson'ların yazılmasına yol açar kitap. U z a k d i y a r l a r ı a n l a t a n r o m a n l a r ı n ustaları çıkar ortaya: Amerikalı Melville, İskoçyalı Stevenson ve dünyanın güzelliklerine hayran, tek başına bir ülkeden ötekine dolaşan bahriyeli P i e r r e L o t i. Coğrafi romanın yaratıcısı olan J u l e s V e r n e de dünya gezisine çıkar; ne var ki, çalışma masasını terketmeden, ül-

kelerin ve toplumların doğrulanmış bilgisine bilim kurguyu karıştırır, gençlerin pek hoşuna giden kahramanlar çizer: Phileas Fogg, seksen günde dünyayı dolaşır; Kaptan Nemo, deniz altında 20.000 fersah kateder; Kaptan Hatteras, Kuzey Kutbu'na varır; o masalsı *Güney Yıldızı* elmasıdır ki, 1867'de Güney Afrika'ya dikkatini çekecektir yazarın ve dünya turuna çıkma düşüncesine de, 1872'de Cook acentasının bir afişiyle varır. Öte yandan, okuyucularından biri olan ve Thomas Cook'un oğlunun da arkadaşı Rudyard Kipling, o eğlenceli *Cangıl Kitabı*'nı yazacaktır ilerde.

Hemen hemen her okulda, dünyanın beş kıtasını gösteren haritalar vardır. Atlaslar daha açık olarak gösterse de, asıl bilimsel araç ve büyük bir çabanın ürünü olan, topografik haritalardır.

Jeofizik, jeoloji ve fiziksel coğrafya da, dünyanın tanınmasına katkıda bulunurlar; yer küre tartılıp ölçülür. Yer kabuğunun doğası üstüne kuramlar birbirini izlese de, bir karara varılır sonunda; iklim bilgisi, büyük hava akımları üstüne ciddi sonuçlar elde edilir.

Başta deniz taşımacılığının ihtiyaçları, okyanuslarla ilgili bilgilerde yeni ilerlemelere yol açar.

Kıtasal keşifler ve kutupların fethi

1860 yılına doğru, haritalar, Afrika'nın pek büyük bir bölümünde, Yüksek Asya'da, Arabistan'la Amazonya'da bilinmeyen yerler olduğunu itiraf eder. Dağların durumu ve su havzalarında, daha da çok sürprizler saklıdır ve kıtasal keşifler hep kurbanlar bahasına gerçekleşir. Uçsuz bucaksız ıssız çöllerde ya da taşkın bir bitki örtüsüyle kaplı yörelerde tehlikeleri göze alabilmek için, gerçekten mistik bir kişiliğe ve herkeste rastlanmıyan bir dayanaklılığa sahip olmak gerekir. Avustralya çöllerinde, Sahra'da, Kongo'da, Arabistan'da böyle dolaşılır. Para ve incik-boncuk unutulmamalıdır; kıtalar ödeyecek bir şeyleri olanlara verirler sırlarını.

İki sorun vardır Afrika'da: Savanalar ve ormanlar arasında bir kıyıdan ötekine iletişimi sağlayan büyük ırmaklar; bir de Sahra ve Libya çölleri. Dahası, zenci ticareti sürmek-

ledir ve tacir, yolları karıştırmakta, yerli şefleri kışkırtmakta, hile ve gerektiğinde zor kullanmaktadır; çünkü dışardan gelen sızma, köleliğe karşı bir nitelik taşımaktadır. Ne var ki, yüzyılın ortalarına doğru, işitilmemiş zahmetler bahasına Nijerya Sahili ve Çad'a ulaşılır. Aynı zamanda, Ekvator bölgesinin üstündeki örtü kalkar: L i v i n g s t o n e, Zambezi ırmağının kaynaklarını bulur ve Kongo ırmağının çıktığı yerleri saptar; arkasından, onu aramaya giden S t a n l e y, Kongo yöresinde uzun uzun dolaşır durur.

1880'de, paylaşmalar başlayacaktır.

Asya'nın ortasındaki aranışlar da bir o kadar zorluklarla doludur.

Öte yandan, k u t u p l a r, bir mıknatıs gibi çeker dikkatleri.

Kaptan Cook'un arkasından, özellikle de balina avı için yelkenliler güney denizlerine dalmışlardı. Amerika kıtasının kuzeyinde, Atlantik'le Büyük Okyanus arasında ve yaşlı kıtanın kuzeyinde de Batı'dan Doğu'ya bir geçit bulma erkenden gündeme girer. Ne var ki, koşullar çetindir ve başlarda kurbanlar verilir. Yüzyılın sonlarında deneyimleri de göz önünde tutarak, Nansen'ler, Peary'ler, Amundsen'ler, hiçbir şeyi rastlantıya bırakmazlar: Nansen, sonra da Amundsen, Groenland'ı aşarlar; arkasından Nansen, Kuzey Kutbu deniz havzasını bulacak, Amerikalı mühendis Peary de 1909'da, köpeklere çektirdiği kızaklarıyla doğrudan doğruya kuzey kutbuna varacaktır. Daha uzak ve sarp olan Güney Kutbu da, sırlarını döker yavaş yavaş: 1897 ile 1905 yılları arasında denemeler çoğalır; Schackleton, 3.000 metreyi aşan bir yüksekliğe tırmanırsa da yiyeceksiz kalır; sonunda, Scott kar fırtınalarına yakalanıp ölürken, bir Norveçli, Amundsen 1911'de zafere ulaşır.

Ancak kimdir insan soyunu oluşturan bu çeşitli halklar?

İnsanlığın tanınması. Avrupa kültürünün yayılışında dilin rolü

Irk kavramı, hoşuna gitmişti romantiklerin ve bir Frank ırkından, bir Kelt ırkından, bir Germen ırkından bahsetmişlerdi: Irk her şeyi, hatta zihinsel davranışı bile

açıklıyordu; ve Gobinean, beyazlar arasında en soylu ve kendini bereketli uğraşlara adamış bir ırk olarak, bir A r y e n ı r k ı nın bulunduğu düşüncesini yayacaktır. Tartışma, insan soyunun tek olduğunu ileri sürenlerle, kaynakta birçok soyların bulunduğunu ileri sürenleri karşı karşıya getiriyordu. Antropoloji ya da etnografiden söz etmenin uygun olup olmadığı bile bilinmiyordu. Düşüncelerdeki bu karışıklıktan yararlanıp, ı r k ç ı m i s t i k, yüzyılın sonlarında, milliyetçi ve emperyalist tutkuları besleyip duracaktır.

İşi basite indiren bu dar düşünceli anlayışa, Michelet gibi, o r t a m v e o r t a k y a ş a m ın halkları ve ulusları biçimlendirmede kandan ya da kafatasından daha önemli olduğuna inananlarca karşı çıkıldı. Öte yandan, 1817'den başlayarak, alabildiğine açıklayıcı bir insansal coğrafyanın gerçek öncüsü olarak ortaya çıkan K a r l R i t t e r, ülkelerin ve onların halklarının karşılıklı bağlarının bir betimlemesine gider. Arkasından Berghaus'lar, Peterman'lar ve Reclus'lar da bu anlamda çalışmalarda bulunacaklardır. Gerekirci kuramların süzgecinden geçmiş Ratzel, dayatıcı yasaları olan bir jeopolitik önerirken, Vidal de la Blache ile Mackinder, yaşam biçimi kavramını geliştirmeye verirler kendilerini; bu yaşam biçiminde türle doğa arasında sıkı bir işbirliği vardır ve kavram, uyarlanma biçimlerinin, giderek insan tiplerinin sonsuz çeşitliliğini açıklar niteliktedir. Lavisse'in isteği üzerine ve Michelet'nin tarzında olmak üzere bir ekibin hazırlayacağı *Fransa Tarihi*'ne, Vidal de la Blache *Fransa Coğrafyasının Tablosu* adlı bir girişle katılır.

Batılı için alet ve kumaş, yol ve demiryolu, hatta mesken, dünyanın öteki bölümlerinde etki araçlarıdır. Ne var ki Batı, kendi varlığının yararlarını alabildiğine kavranabilir kılmak zorundadır. Kendisininkinden pek farklı deyimleri, zorunluluk gereği öğrenmeye olumlu baksa da, kendi etkisini ve ruh halini doğal olarak taşıyan dillerin yayılmasını başa alır. Daha önceki bir önemli örnek vardır önünde: İspanyolca ile Portekizcenin Yeni Dünya'daki fethedici gücü!

Göçmenin, kolonun ve gezgin tacirin, onların yanı sıra öğretmenin ve misyonerin, gazeteyle, risaleyle ve kitapla, özellikle de Kutsal Kitap'la yönlendirdiği bu dil saldırışını izlemek gerekiyordu. Haiti ile Maurice'te tutunan Fransızca, Kanada'da, Kuzey Afrika'da, Ortadoğu'da, ta Uzakdoğu'ya

değin ilerler. Ancak, İngilizcenin açılıp serpilişine yetişmek mümkün değildir: Hindistan da halklar İngilizce yardımıyla anlaşırlar; bütün deniz yollarında o egemendir. Bununla beraber, ilişkiler karman çorman dillere yol açar çoğu yerde. Öte yandan, metropol ülke, kolonilerde kendi dillerinde yerli kadrolar oluşturmayı yeğler: Hindistan'daki üniversiteler, Oxford ve Cambridge'te revaçta olan yöntemleri yansıtırlar.

Hıristiyanlığın yayılışı

Gerek Avrupalı için gerekse Amerikalı için, Haçlı seferinin sürmesine dinsel coşku canlılık verir. İsa adına ortaya atılan mezhep ve tarikatlar, mesafe alırlar; sömürgeleştirilmenin yanı sıra Hıristiyanlaştırılan Yeni Dünya, Hıristiyan canlılığı arttırır. Bir süre için gerileyen misyoner gayret yeniden gelişir; sömürgeleştirme onu desteklerken, o da sömürgeleştirmeye dayanak olur.

Rus devlet örgütünün omuz verdiği Ortodoksluğun gücü, Ortadoğu'dan Doğu Asya'ya değin her yerde kendini gösterir. Ancak, daha da önemli olanı, Katolikliğin kendi bağrında kazandığı güçtür: Roma kilisesi, ulusal hareketin itişiyle, İtalya'da cismani alanda kaybettiğini manevi alanda kazanır; yalnız inançsızlık karşısında değil, modern ilkeler karşısında da durumunu iyiden iyiye belirginleştirerek yapar bunu.

Vatikan Konsili, 1870'te, Papa'nın inanç ve örf sorunlarında yanılmazlığının yeniden altını çizmiştir. Arkasına birliği ve hiyerarşiyi de alan Katolik eylem, Avrupa dışında önemli sonuçlar elde eder. Daha önce Papa VII. Pius, Cizvit Tarikatı'na tekrar izin vermiş ve Yabancı Misyonlar Derneği'ni yeniden kurdurmuştu; arkasından gelenler koşullardan da yararlanarak (Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileyişi, Cezayir'in işgali, Çin'e müdahale), dışarda yeni naiplikler ve piskoposluklar yaratırlar. Papa IX. Pius, ile XIII. Leo, Okyanusya'yı, Afrika ile Asya'yı, dinsel yönetim dairelerine bölerler. 1815'te, Avrupa dışında 300'den fazla misyoner yoktu belki; 1900'de sayıları 6.100'e ulaşmıştır, eğiticiler de cabası. Hıristiyanlığı kabul edenlerin sayısı bakımından, Hindistan başı çeker, onu Çin Hindi ile Çin izler; Ortadoğu, önem bakımından üçüncü sıradadır ve Afrika'dan önce gelir. Kimi adalarda daha da gözle görülür başarı.

Protestanlık, Hollandalıların – Güney Afrika'da – ve özellikle de İngilizlerin oluşturdukları büyük kolonilerde dayanak bulur; Birleşik Devletler de gayretle sarılır işe. 1900'de, 249 Protestan derneğin elinde 16.000 misyoner vardır; Kutsal Kitap Derneği 350 dilde basılmış 4 milyon Kutsal Kitap satar ya da hibe eder; dine dönenlerin sayısı, 4 milyonla 3 milyon arasında değişir, onların çoğunluğu da Hindistan, Güney Afrika, Hollanda Hindistan'ı ve tropikal adalar ve son olarak da Çin arasında bölüşülür. Burada da asıl kazanç, daha sıkı bir idari vesayete tabi küçük kolonilerdedir.

Misyonlar, kimi yönetimlerin tarikat ve topluluklara karşı aldıkları önlemlerin cezasını çekerler zaman zaman. Fransa'da Üçüncü Cumhuriyet'in ruhban karşıtlığı ihraç malı diye şöhret kazanmıştır. Ancak, tam tersine dinsel çıkarların savunulması, büyük devletlere emperyalizmlerini haklı çıkarmak için bahane olur sık sık. Bunun yanı sıra, İncil davası, yerlilerin gözünde, yabancının kendilerine egemen olmaları davasıyla karışır çoğu kez.

Dine dönmelerin altında yatan maddi çıkar görünümü, yerlileri daha da rahatsız eder; Çinlilerin ve Japonların belleğinde unutulmaz örnekleri vardır bunun. Misyonerin, esrar satıcısı ya da silah tacirlerinin ajanı olduğu da olur. Kimi yerde tacir, misyonere yeğlenir. Öte yandan, misyonlar arasında rekabetler, uluslar arasındaki çatışmalara denk düşer ve bu yüzden birbirlerini yer dururlar.

Böylece, Hıristiyanlığın işin içinden büyük kazançlarla çıktığını söylemek aldatıcı olur. Ancak, Uzakdoğu'da yerli güçlerin Hıristiyanlığa karşı az çok şiddetli direnişi bir yana bırakılırsa, kabul etmek gerekir ki, Hıristiyanlık önünde asıl dikilip duran İslam olur her yanda ve İslam, Afrika'da, belki Asya'da da, daha hatırı sayılır fetihlerde bulunur.

İnsanlıkçı düşüncelerin yayılışı ve köleliğe karşı mücadelenin sürdürülmesi

Her şeye karşın, Hıristiyan çevrelerin manevi etkinliği, acıları dindirme yolundaki hayırseverlikten ayrılmaz ve laiklerin insancıl mücadelesiyle el ele tutuşur. Dinsel olsun

olmasın, misyonların başlıca çabası, e ğ i t i m in yanı sıra h a s t a l ı k l a r a k a r ş ı m ü c a d e l e dir: Cezayir'de, Ortadoğu'da, Madagaskar'da, Çin'de, kreşler, yetimhaneler, dispanserler kurar, hastaneler yönetirler. Hindistan'da, Protestan misyonerler arasında hekim ve hastabakıcı olanlar çoktur; Afrika'da evlenip çokkarılılığı kaldırmaya ve kadının durumunu yükseltmeye verirler kendilerini. Sağlık sorunu, Avrupalıların ve Amerikalıların gözünde, yerli halkların minnettarlığını çekmede en önemli konulardan biridir.

Tropikal bölgenin en zalim afetlerinden biri olan k ö l e l i ğ i s ö k ü p a t m a k da bir sorundur. Gerçekten, Yeni Dünya'daki plantasyonlarda köleliği sürdürebilmeleri için, bu uçsuz bucaksız pazarı kapatmaları gerekiyordu. Kolay olmadı bu! Hem Afrika kıtasını bütünüyle denetim altına almadıkça nasıl kurutulabilirdi kaynak?

İngilizler, başta gelen bir rol oynarlar bu konuda.

Ne var ki, Hint Okyanusu'ndan atılan zenci ticareti, Sudan'dan Kızıldeniz'e giden yollarda tutunur. 1884-85'te, Berlin'de, Kongo bağımsız bir devlet olarak tanınırken zenci ticaretine karşı mücadele etme yükümlülüğü altına da sokulur. Başka tepkilerle de karşılaşır köleliği ortadan kaldırma çabası. 1889'da Brüksel'de toplanan bir yeni konferans yöntemli önlemler öngörür; ne var ki, zenci tacirleri Sudan'dan, ancak Kitchener'in 1898'de dervişleri tepelemesinden sonra kaybolurlar; Uaday'da, Rabah'ta ise, 1900'de Fransız kolonlarının bastırmalarıyla ortadan çekilirler.

İnsanlıktan yana bir soluğun alındığı da bir gerçektir. Beecher-Stowe'un kitabının, *Tom Amca'nın Kulübesi*'nin eriştiği – o emsalsiz! – başarı bunun bir ölçütüdür; Batı'nın birçok dillerine çevrilen ve körler için de bir nüshası düzenlenen kitap, 500 basım yapar. 1885 Brüksel ve 1890 Berlin sözleşmeleri, gerçek bir u l u s l a r a r a s ı h u k u k yaratmayı amaçlarlar: Ülke işgallerine bir çeki düzen getirilir; işgalciye, yerli halkların yazgısını düzeltme, yalnız köleliği değil silah ticareti ile alkol satışını da ortadan kaldırma görevi verilir.

Bu tepeden koruyuculuk, yüksek bir uygarlığın yerine getirmesi gereken bir vesayeti yasallaştırma niteliğindeydi göründüğü kadarıyla; en güçlünün hakkı demekten o uy-

garlığı kurtardığı gibi, dünyayı daha anlayışlı olarak değerlendirme arzusuyla da pek güzel uzlaşıyordu.

NÜFUS ARTIŞI VE AVRUPALILARIN BÜYÜK GÖÇLERİ

İnsan kitlesi, XIX. yüzyılın ilk yarısında, XVIII. yüzyılda olduğundan daha hızlı kabarmıştı; 1850'den sonra, kendini daha da fazla gösterir bu eğilim.

Avrupa'da ve Dünya'da nüfus artışı

İnsan soyunun, 1650'de 500 milyon ve 1750'de 700 milyon olduğu kabul edilirse, 1650 ile 1800'ü biraz aşan bir tarih arasında iki katına çıktığı görülecektir; oysa 1750 ile 1880 arasında bir ikinci çifte artış vardır. Çoğalma oranı, Asya bir yana bırakılırsa, 1850-1900 arasındaki yarım yüzyılda daha önceki iki yarım yüzyılda olduğundan daha güçlüdür. Asya, insanlığın yarısından çoğunu hep bağrında taşısa da, bu kıtanın üstünlüğü zayıflamıştır. Gözalıcı bir ilerlemeye karşın, Amerika'nın orta halli bir yeri vardır hep. Tersine, Avrasya bloku, tek başına nüfusun dörtte üçünü toplar. Ne var ki, dikkatleri özellikle çekmesi gereken, A v r u p a' n ı n d u r u m u dur: 1800'de, insanların beşte birinden fazlasını elinde tutan kıta, 1900'de dörtte birini biraz aşan bir yekûna sahiptir. Nüfusu, XIX. yüzyıl boyunca en azından iki kat arttığı ve yüzeyi bakımından da dünyanın beş parçasından dördüncüsü –Rusya çıkarılırsa sonuncusu– olduğu gözönünde tutulursa, elindeki nüfus gücü belli olmuş olur.

Ayrıca, şu da unutulmamalı: Sadece Avrasya kendi kendine çoğaldı. Afrika, verdiğinden çok aldı; Kuzey ve Güney Amerika, göçe tek kişi yollamadı; Okyanusya da öyle. Oysa Avrupa'yı terk edenlerin sayısı Asya'yı terk edenlerden daha fazladır. 1900'de, 400 milyon Avrupalıya, başka kıtalarda, Avrupa'dan gelmiş olan ya da Avrupa kökenli bütün beyazları eklemek gerekir: Böylece, Avrupa'nın çocukları, insan soyunun üçte birini temsil etmektedir.

Büyük Avrupalı göçleri

1850'den başlayarak nüfusun yer değiştirmesi, o yıllarda yaşayanların dikkatine pek çarpmıştır. Kuşkusuz Avrupa'daki bu nüfus çoğalışıdır ki, eski kıta üzerinde uyarıcı bir etki yapar; teknik ve iktisadi gelişmesini hızlandırır; iş piyasasında istemle sunum arasında belli bir uyuma yol açabilen göç hareketlerini belirler bağrında; bir bütün olarak da, kentsel yoğunlaşmayı ve daha da özel olarak, büyük sanayi ve etkin ticaret merkezlerini destekler. Ne var ki, iç alışverişler yetmez ve yığınla Avrupalı, geçici olsun kesin olsun, g e l e c e ğ i n e ç e k i d ü z e n g e t i r m e k için yurdunu terk eder.

XVIII. yüzyılda, mümkün değildi böylesi bir dağılış. Gelişmelerin denk düşmesi, taşıt araçlarının fiyatının inmesi, kırsal kesimde kökünden her kopana kentlerin bağrını açmasının olanaksızlığı, henüz boş yörelere gidip yerleşmede göçmenin elindeki özgürlük, bütün bunlar öyle bir ana rastlar ki, Atlantik'le Akdeniz arasında ve çok geçmeden ta Ural'lara değin hemen hemen her yanda, Malthus'un öngörüleri gerçekleşiyor gibidir.

Kısa sürecek bir andır bu: Dün merkantilist, uyruğun çekip gitmesini kralın ekonomisine zararlı görüyordu ve yarın milliyetçilik, ülkeden çıkışta ve içeriye girişte sınırlar koyacaktır. Malthus'un çömezi olan Thornton, 1846'da *Nüfus Aşırılığı ve Çaresi* adlı eserinde, bir "dev" göçü öğütleyip salık verir. Propaganda, yoksulların iştahını kabartmada engele takılmadan yürür; din dernekleri ve deniz kumpanyaları, taşımayı ve barınmayı üstlenirler; hükümetler razı durumdadır ve kimi denizaşırı devletler ilanlar bile verirler. Yolculuğun zor koşullar altında olmasının önemi yoktur –söylendiğine göre, 1847'de Büyük Britanya'dan yola çıkan 90.000 kişiden 15.000'i yolda ya da karaya çıktıktan sonra ölür–, toprak ve her halükârda iş bulmada kesinlik, parası pulu olmayanı yollara döker. Siyasal bunalımların ya da dinsel baskı ve zulümlerin göçe zorladığı insanlar azınlıktadır: 1880'den başlayarak, Yeni Dünya'nın kabul ettiği Doğu Yahudilerinden milyonla insan, sefaletten olduğu kadar kıyımdan da kaçmaktadır. Michelet, daha önce Liverpool'da bütün çıplaklığıyla görmüştür durumu ve şöyle der: "Şimdi yoksul göçmenlerindir sıra ve köprünün üzerine yığınlar halinde itil-

mektedir. Zavallı insan sürüsü... Yola koyulmalıdırlar. Küçük dokumacılar, Manchester dolayında açlıktan ölüyor."

Açıktır ki, proleterlerin göçü dür söz konusu olan!

1840'a kadar, yılda 30 ile 40 bin arasında insan yola çıkar: 1801'den başlayarak 1.500.000'dir bu; çoğu, fabrikanın yoksulluğa ittiği kırsal kesim zanaatçısıdır. Sonra, bir sıçrayışta yıllık göçmen sayısı 200, hatta 300 bine fırlar; 1845–48 korkunç bunalımı, Orta Avrupa'da servaja son verilmesi – köylü, yurtluğa bağlı hissetmiyor kendini artık! – Kaliforniya'ya ve Avustralya'ya doğru "altına hücum" yıllarıdır bu. İngilizler, İrlandalılar, Almanlar başta gelirler: 1845 ile 1850 arasında toplamın yüzde 80'i, 1875'e kadar toplamın yüzde 50'si, Büyük Britanya adalarından yola koyulmuşlardır. 1841 ile 1880 arasında gidenlerin sayısı 13 milyon olarak kestirilmektedir. Öte yandan, 1857-75 yıllarında geçici bir kararlılık görülür; göçmen gönderen ülkeler için daha hissedilir bir sanayi atılımı ve Birleşik Devletler'de iç savaş yıllarıdır bunlar. Ne var ki kabarma yeniden başlar ve 1880'den kalkarak daha da büyür: 13 milyon Avrupalı, sadece bir yirmi yılda Atlantik'i aşar; İngiliz daha azdır, ama hep İrlandalılar, Almanlar ve bu arada İskandinavyalılardır giden; büyük yenilik, Güney ve Doğu Avrupa'nın sahneye çıkmasıdır: Önce Portekizliler, İspanyollar ve İtalyanlar görülür; sonra da Avusturyalılar ve Çar'ın uyrukları karışır onlara.

Coğrafya, büyük bir altüst oluşu sergiler böylece. İki olay çarpıcıdır: Bir yandan, İsrael'in büyük bir parçası Atlantik'i geçmeye başlar ve Amerika, Rusya'dan sonra dünyanın en kalabalık Yahudi topluluğunu barındırır olur; ayrıca, yığınla küçük halk –İrlandalılar, Portekizliler– dağılışla kendi anayurtları arasında yarı yarıya bölünmüş kalırlar neredeyse. Öte yandan, Avrupa biçiminde örgütlenmiş bir kumpanyalar ağı, hemen hemen bütün Amerika'ya, Avusturalya ile Güneydoğu Asya adalarına, Afrika'nın ılımlı yörelerine ve Asya'nın bir parçasına yayılır. Bu göçmenler, yeryüzünün işlenip değerlendirilmesine katkıda bulunurken Avrupa uygarlığını da yayar ve yeni Avrupa'ların çehresi, eskisininkinin aynısı olmasa da, heyecanlandırıcı biçimde hatırlatır onu.

BÖLÜM III

TARIM, SANAYİ VE ULAŞTIRMADA DEV ATILIMLAR

XIX. yüzyılın ikinci yarısı, Batı'da tarım, sanayi ve ulaştırmada dev atılımların da dönemidir. Demirden çeliğe geçiş bu ikincisinin simgesi ise, demir yolunun zaferi de üçüncüsünün simgesidir. Öte yandan Avrupa, beslenmesi ve giyinmesinde yardıma çağırır dünyayı. Ekonominin ana dallarını köreltmek şöyle dursun, sanayi teknikleri güçlendirir onları.

HAYVANSAL VE BİTKİSEL KÖKENLİ ÜRÜNLER

Öldüren avdan yok edilen ormana

Zararlı hayvanlara karşı korunmanın yol açtığı tepki, Batı'da bu tür yaratıkların hemen hemen tümünün yok edilmesiyle sonuçlanır; ne var ki, uzak ülkelere özgü hayvan türleri de acımasız bir açgözlülüğün konusudur. Kutup çevresi ve yüksek dağlar kürk pazarlarını besler; sıcak ülkelerde düpedüz bir yağma, ceylanın, karacanın, özellikle de filin arkasına düşer. Türler kaybolur ve nadir hayvanları kurtarmak amacıyla, doğal koruma yerleri ayırmak gerekir ya da o türleri yetiştirmeye gidilir. Örneğin Güney Afrika'da devekuşu için böyle yapılır. Öylesine istek vardır ki, kürkçülük, ne türden olursa olsun, tüylü av hayvanlarından yararlanma sanatında bir uzmanlık olup çıkar.

İnsan, her gün biraz daha fazla, yiyeceğini sağlamada denize diker gözlerini. Sular, bağrında gizlediği organik yaşamın sırlarını verdikçe, silahlar da yetkinleşir. Buhar, uskur ve demirden tekne, sürtme ağlarıyla avlanan balıkçı gemisinin yapılmasına olanak sağlarlar; yakacakla alabildiği-

ne dolanan gemi, avlanma süresini uzatır, balığın dolaştığı yerleri izler, hatta onu geminin içinde alıp işler. Soğuk yardımıyla koruma sayesinde buzla yüklenen gemi, harekât bölgesini daha da genişletir. Kuzeybatı Avrupa'nın, Güney Amerika'nın, Doğu Asya'nın denize bakan cephesinde, dar ve kıyı denizlerde gözalıcı bir etkinlik hüküm sürer. Kimi yörelerde Fransız-İngiliz ya da İngiliz-Amerikan uyuşmazlığına yol açar avlanma; La Haye'de düzenlenen bir konferans, d e n i z a v c ı l ı ğ ı için uluslararası hukuk kurallarını saptar ve tehdit altındaki türleri korumak için de bir sözleşme yapılır.

Balina, bu tehdit altındaki türlerden biridir: O denli arkasına düşülür ki, 1850'den başlayarak kuzey yarımkürede kaybolur tür; avlanma, güney kutup sularına kayar ve Norveçlilerce tutkuyla ve bilerek yapılır. Melville, *Moby Dick* adlı romanında destanlaştıracaktır onu.

Deniz insanlarının yaşamı değişmiştir; balık avcısı, uzun süre evinden uzakta kalır, daha az bağımsızdır; cebi dolan ise, en etkin malzemeye sahip kapitalist girişimlerdir kuşkusuz.

Öte yandan, modern toplumlar Batı Avrupa'nın sahip olduğu o r m a n a l a n l a r ı na alabildiğine el atarlar ve kolonileştirme, Birleşik Devletler'in doğusunda ve güneyinde tam bir savurganlığı getirir beraberinde. Kömüre başvurulmasına karşın, odun yakmanın çoğaldığı bir sırada eldeki miktarlar azalıyordu.

O güne değin insanların yakıp yıkmasının acısını pek tatmış olmayan kutup çevresinin uçsuz bucaksız ormanları devreye girer: İskandinavya, Finlandiya ve Kanada büyük üreticiler olurlar. Böylece Hudson Körfezi Kumpanyası, yüzyılın ortalarına değin, özellikle doğrama kerestesi sağlar ve gemi yapım tezgâhlarını çamla besler; sonra, o güne kadar horlanmış ladin ve öteki türlerle, bıçkı ve hamur odunu dönemi başlar. Bu alanlara, özellikle kâğıt yapımı için yeni sermaye yatırımı başlar.

Sıcak bölge ormanları, d e ğ e r l i a ğ a ç l a rıyla daha az büyüleyici değildir. En âlâ taşıma araçlarıyla donanmış olan Güney Amerika, Hindistan ve Endonezya, Afrika'ya üstün durumdadırlar. Arjantin kebraşo yollarken, And bölgesi kına kına ve koka gönderir. Ünlü gezgin La

Condamine kauçuğun adını getirmişti; onun sanayide kullanılması ise XIX. yüzyılın ikinci yarısına rastlayacaktır; 1870'ten başlayarak, Amazon bölgesi ağaçlarının kıyımı demek olan "kara altın çılgınlığı" kendini gösterir.

1912'de doruğuna varacaktır delilik!

Tropikal bitkilerin kazandırdığı

Pek nemli sıcak bölgelerin sağladığı k o k u l a r la sarhoş haldedir Batı: Yağın damıtılmasıyla elde ettiği yapay boyalar, Guatemala'nın kırmızı böceği ya da Çin'le Hindistan'ın çivitiyle yarışsa da, Batı, Çin anasonu, karanfil ve limon kokan bitkiye sahip olmak için, taşkın bir doğaya başvurur hep. Ciddi kazançları sağladığı Papaver somniferum'un ekimini yayar ve kokadan en gizli zevklerinden birini elde eder. Özen isteyen ekimlerin arasına, b a h a r a t d ü n y a s ı nı da sokar: Tarçın ağaçları, vanilya sarmaşıkları, karabiber ağaçları, karanfil ağaçları, miskin yerlilerin gözleri önünde serpilir durur. Kendi yağ çıkarılan bitkilerinin zararına da olsa, lambası için Hindistan'dan kolza yağı ister ve tıpkı yerfıstığı, palmiye yağı, hindistancevizi ve susam gibi, beslenmede de kullanır onu; hintyağına eczacılıkta ve resimde yer verir. Aynı kökenden gelen dokuma bitkilerini yayar: "Kanton ipeği" dediği halfa otu, rafya, Manilya keneviri, Meksika keneviri, özellikle de hintkeneviridir bunlar. Tam da bu sırada, ham ipek için, Orta ve Uzakdoğu'ya döner; bir ipekböceği hastalığı, kendi böcekhanelerini de yerle bir etmiş değil midir?

Ne var ki, özellikle önem verdiği Batı'nın, p a m u k tur. Geniş topraklar isteyen bu bitkiye Birleşik Devletler'de, bir milyon kilometrelik bir alan ayrılmıştır; ancak ordaki iç savaş, Avrupa'nın başlıca sanayi merkezlerinden bazılarını, hammadde kıtlığına uğratır. İç savaştan sonra, Amerikan pamuğunun (*cotton belt*) kalkınışı pek gözalıcı olacak ve üstünlüğü sarsılmayacaktır; öyle de olsa, Avrupa'daki imalathaneler bir tek satıcıya bağlı kalmak istemezler. Parola şudur artık: Isının yüksek, suyun bol, toprağın bereketli ve kol gücünün de yeterli olduğu her yerde pamuk yetiştirilecektir; Ganj vadisinde, Nil boyunca, Seyhun Cey-

hun yöresinde sulama yoluyla pamuğa gidilir; sonra Brezilya'ya, İngiliz Antiller'ine, Çin'e dönülecektir; arkasından aynı iş için, Meksika, Queensland, Nijerya ve Uganda da düşünülecektir. Yüzyılın başlarında, bitkisel kaynaklı dokuma, insan ihtiyaçlarının sadece yüzde 12'sini karşılıyordu, yüzyılın sonlarında ise bu ihtiyacın yarısından fazlasına yanıt vermektedir.

Hep aranılan içkiler, yani ç a y, k a h v e ile k a k a o, tropikalar arasında ağaç yetiştirmede aynı gelişmeyi gösterir. Kanton ve Orta Asya yoluyla pek kazançlı bir ticareti besleyen eski Çin tekeli, Britanyalılar Assam'la Seylan'da, Hollandalılar da Güneydoğu Asya'da çay ağacı dikip de ürünün niteliğini yetkinleştirdikleri gün kaybolur.

Anglosakson kökenli halkların önemli eserlerinden biridir bu!

Ne var ki Asya, ayrıcalıklı sırasını da yitirmez; tersine, Habeş kökenli olup Arapların da *moka* adıyla tekelleştirdikleri kahve, Amerika'da aradığı toprağı bulur. Hollandalılar Java'da, İngilizler de Seylan'da ona ilgi duymuşlardı; kahve, Java'dan Guyana'ya geçer, Fransızlar da Mascareignes'e ve Antil'lere götürmüşlerdir onu; Portekizliler, Pernambouc ve Bahia'ya da dikmişlerdir kahve ağacını; arkasından Sao Paulo'ya gelir ve oranın "kırmızı toprak"ı ile ikliminden pek hoşlanır; sonunda Kolombiya'nın "ılık toprağı"na, Venezuella'nın geniş topraklarına (*haciendas*) girer, Cordillères'in yamaçlarını tırmanır ve Orta Amerika'yı istila eder. Bununla beraber, Brezilya pazara öylesine çuval yığar ki, kapitalistin ayrıca kahve ekimine gitmesi büyüsünü yitirir; Batı'nın istemine bağlı bir spekülasyon ve kararsız ekonomi olup çıkar.

Ancak, kakao için de durum aynıdır: Kolombiya ile Sao Paulo'nun kahveye borçlu olduklarını, Ekvador kakaoya borçludur. XVIII. yüzyılda bir lüks içkidir kakao; Amerika yerlilerinin tanıdığı bu nesne böylece İspanya'ya gelir ve İsviçreli Peter'ler ve Lindt'ler, çikolatayı piyasaya sürdüklerinde birden yıldızı parlar. Kakao dikimi için, sermayeler Brezilya'ya, Venezuella'ya, Ekvador'a akmaya başlar; arkasından ağaçcık, Altın Sahili kolonisine geçer ve İngilizler siyahileri ailecek bağlarlar üretime. Onun sayesinde, 1900'e doğru Afrika kıtası, çayın Asya'sı ile kahvenin Amerika'sından öcünü alır.

Ne varki, Afrika muz ticaretinde, Amerika'nın tuttuğu yeri uzun süre sarsamayacaktır. Kuşkusuz, Antil'lerdeki kolonlar, kakao ile kahveyi gölgeleyen muz ağaçlarına özel bir önem gösteriyorlardı; ancak Kanarya adalarının yemişi daha fazla beğeniliyordu. Bununla beraber, yüzyılın sonlarında Amerikan ortaklıkları – başta *United Fruit* olmak üzere –, Orta Amerika'da uçsuz bucaksız topraklar satın aldıklarında durum değişir; öte yandan, onun şubelerinden biri, *Elders and Fyffes,* Kanarya adalarındaki ticareti ele geçirir.

Muz, Avrupa'ya ve Kuzey Amerika'ya yeni girmiş yığınla yemişten sadece biridir. Genel olarak, beslenme, bu kıtalarda özellikle kentlerde pek büyük bir çeşitlilik kazanır. Kentlerin istediği yemiş ve sebzelerin asıl bölümü, geleneksel beslenmeye bağlı kalan tarım kesiminden çok, işitilmemiş bir servet kaynağını keşfetmiş kimi ülkelerden gelir. Hollanda, Bretagne ve İngiltere kıyıları, turfanda yiyeceklerin çarpıcı bir miktarını çeker; Akdeniz ülkelerinden gelenler de vardır. Çünkü, kuru ve aydınlık alt-tropika iklimde birçok koloni bulunmaktadır ve bunlar şarabın, üzümün, zeytinin her türden turfandanın âlâsına sahiptir. O ülkelerin bitişiğinde, çöle doğru incir ve hurma diyarı yayılır. Turunçgiller in dev bir istilası olur: 1860'ta, Valensiya'dan gelen bir gemi, Londra'ya bir gemi yükü portakal boşaltır; 1883'te, Santa Fé kara taşımacılığı, Güney Kaliforniya'yı Birleşik Devletler'in doğusuna bağlar. Eski Akdeniz ülkelerine bakıp Kaliforniya, Florida, Antil'ler, Güney Afrika Kolonisi, Avustralya, Japonya portakal üretmeye başlarlar.

Pancarla şekerkamışının yarışı ve tahılın alanı

Şeker tüketimi büyük oranda artar. İngiltere, yüzyılın başında olduğu gibi kişi başına 3 kilo ile yetinmez artık, 40 kiloya ihtiyacı vardır; Fransız, 2 yerine 23 kilo yemektedir; Almanya, 1850'ye doğru sadece 1 milyon kental harcarken, 1900'de 7 milyon kentala yükselir bu; Birleşik Devletler, çok geçmeden tek satış pazarı olacaktır. Gönenç işaretidir de şeker; kuzeyli güneyliden, kentli köylüden da-

ha çok arar. Şekerkamışı, 1850'den sonra yetmez olur ve hissedilir ilerlemeler göstermiş olan pancar, onun elinden üstünlüğü alır: Almaşık ekimi genelleştirmiş ve şeker imalathanelerini çoğaltıp gümrük koruması altına koymuş olan bir Avrupa ile bir Kuzey Amerika karşısında, tropikal bölgeler, köleliğin kaldırıldığı sırada geçici bir güçsüzlük gösterirler. Ne var ki, dikimin en aşağı düzeyde olduğu bir ana rastlayan Küba başkaldırısının ertesinde bir derlenip toparlanma gerçekleşir: Söz konusu kendine geliş, Hollandalıların Java'da, İngilizlerin Hindistan'da, Jamaika'da ve Maurice'de, Brezilyalılar ile Japonların Formoza'da, o sıralardaki çabalarının sonucudur ve özellikle de Küba ile Porto Rico'nun, Birleşik Devletler'in öncülüğünde gerçekleştirdikleri ileriye doğru sıçrayıştan ileri gelir. Uluslararası sözleşmeler şansları eşitleştirir ve 1910'da, şekerkamışı ile pancar şeker üretimini aşağı yukarı yarı yarıya paylaşırlar aralarında ve bu üretimin dörtte üçü de Batı'ya doğru yola çıkar.

Kıtlık deyince, ekmek eksikliği anlaşılıyordu dün. Öte yandan, insanların yoğunlaşmaları, beslenmede temel olarak tahılın alındığı bölgelerde oluyordu. Asya'da pirinç savaşı vardır, Avrupa'da da buğday: Nüfusça gitgide çoğalan toplumlar için yaşamsal savaşlardır bunlar; ne var ki Amerika Yerlilerinde mısır savaşı, Afrika'da da darı savaşı söz konusudur. Mathieu de Dombasle, "Gerçek bereket ambarları, almaşık ekimlerin iyi yapıldığı yerlerdir" derken, dar Avrupa'ya uygun gelen formülü işaret ediyordu; ne var ki yoğunlamasına ekim, geniş alanlara uygulanamaz durumdadır. Sabanın aracılığıyla bakir toprağın fethedilmesi derken kastedilen ekilebilir alandır.

Kuzey Amerika'da doğudan batıya, Sibirya'da tersine doğuya, güney bölgelerinde kıyılardan içeriye doğru, çayırda ya da stepde bir öncü cephenin ilerleyişi dev bir olaydır. Doğaldır ki, olanaklar ve yaşam biçimleri bir gruptan ötekine değişir; demiryolunu ve tarım makinesini kullanan Amerikalı *farmer* ile ortakçı bir kültürün atadan kalma alışkanlıklarına bağlı Rus köylüsü arasında büyük bir mesafe vardır; Amerika'da ihtiyaç fazlası, daha fazla satış için dünya piyasasına yönelir. Ayrıca, ürünün nitelik kazanmasında deneyim girer işin içine: Yazlık-kışlık buğday, kuraklığa ve soğuğa dirençli buğday çeşitleri elde edilir; İngilizler Hin-

distan'da, çabalarını Pencab'a ve Sind'e doğru yayarlar ve sulama tekniği sayesinde ilkbahar buğdayı ortaya çıkar.

Ancak, en parlak başarı Kuzey Amerika'dakidir: Kaynağında da, – dev silolardan oluşan – *elevator*'lara, hızlı taşımacılığa ve pek yoğunlaşmış bir öğütme sanayisine dayanan güçlü bir ticaret örgütlenişi görülür. Birleşik Devletler'de ve Kanada'da, mısır da içinde olmak üzere, tahıla 70 milyon hektar ayrılır; 1890-1900 yıllarında has buğdaydan 5 milyon ton un elde edilir. Minneapolis, Şikago, Winnipeg 100 milyon insanın ekmeğini denetler. Daha orta halli ölçülerde olmak üzere, Arjantin, Avustralya, Hindistan, Batı Avrupa'nın istediği on iki milyon tonluk tahıl ihtiyacına katkıda bulunur; Batı Avrupa'nın daha düzensiz olarak sağladıkları, bu miktarın dışındadır.

Buğday önünde, ikinci derecedeki tahıl – artık böyle anılmaktadır — geriler; yüksek uygarlığın işareti beyaz ekmektir!

Bir başka anlamlı işaret, pirincin gelişmesidir ki Batı'yı az ilgilendirmektedir. Ne var ki, yine Batı, Birmanya'ya, yeterli beslenemeyen Asyalı kalabalıkların pirincini sağlama rolünü oynatarak, insanlığın bu hatırı sayılır bölümünün beslenmesinde dizginleri elinde tutar.

Hayvancılıkta ilerlemeler

Tahıl ekimine açılan çayırla bozkır, s ü r ü h a y v a n l a r ı na da kolayca açılır. Eski tarım biçimine bağlı ülkelerde, bu tarım, hayvan yetiştirmeye tabi olur; tersine, ekilmemiş toprakların ele geçirilmesi, sürü aracılığıyla gerçekleşir ve aşırı bir spekülasyonun konusu olabilir haldedir.

O sürü içinde k o y u n un durumu böyledir.

> Batı ve Orta Avrupa'da besleyici bitkilerin önünde gerileyip Batı Amerika'nın, Rus ovasının ve güney yarıkürenin uçsuz bucaksız kuru topraklarında kendine uygun ortamı bulmuştur hayvan. Avustralya çekici bir örnektir bu bakımdan. Çünkü, o kıta için önemli olay, 26 Ocak 1788'de Arthur Philipp'in yönetiminde, adi suçlardan hüküm giymiş 750 mahkûmun Sydney koyunda karaya çıkmasından çok, beraberlerinde götürdükleri 29

> koyundur. 1821'de, ilk yün balyaları İngiltere için yola çıkar. 1860'da, 20 milyon baş hayvan sayılmıştır ve – inanılacak gibi değil! – 1890'da 100 milyon olmuştur bu rakam. Dev sürüye dokunan 1902'deki korkunç kuraklığa ve tavşanların verdikleri zararlara karşın, İspanyol atasözü, pek az nüfuslu bu kıta için doğrulanır: "Koyunun ayakları altındandır ve neredeki görünür izi, altına dönüşür toprak!" Yüzyılın başlarında olsa olsa 100.000 tonu aşkın yün tüketen dünya, 1900'e doğru 1.300.000 ton harcar ve böylece üretici yörelerle sanayi merkezleri arasında kesin kopuş olur.

Kırsal kolonileştirmeyi uyarıcı nitelikte bir başka olay, *etin ve sütlü yiyecekler*in kentsel toplulukların beslenmesinde kazandığı önemdir. Kuşkusuz, alabildiğine yağışlı bir göğün altında derlenip toparlanmış otlaklarla donanmış Kuzey-Batı Avrupa'nın çabası, başarıya ulaşmıştır sonunda: Tarım gibi, etli sığır ve koyunun yetiştirilmesi yoğun bir niteliğe bürünür. Ne var ki, yeni ülkelerin gitgide daha fazla doğal otlar ve besleyici mısır kullanan çiftlik etkinliğinin de büyük katkısı vardır. Kovboyları ve goşoları ile göçebe hayvancılık, öncü bir cephede ilk adımdır; arkasından, sürekli yerleşmeler gelir, sonunda sütlü yiyeceklerin atılımı başlar: Kanada, Yeni Zelanda ve Avustralya, Birleşik Amerika'nın yanında yerlerini alırlar sırayla; ürünlerin değeriyle ilgili olmak üzere, Kuzey Batı Avrupa'yla da rekabet halindedirler. Ayrıca, mısır ve ayran, domuz sürüsünün gelişmesini kolaylaştırır; sütle hayvansal yağın karışımı olan margarinin ve domuz yağının başarısı da eklenir buna. Ayıklanma sayesinde ve etle yumurtaya olan büyük istemin işin içine girmesiyle, tavukçulukta da gözalıcı bir ilerleme vardır. Arıcılığa gelince, daha akılcı bir işletme başlar: Réamur'dan sonra, yumurtlayıcı işçi arıların döllenmesiz cücüklenişini bulan Huber'le Dzierzon gelir; Langstroth ile Dadant da hareketli ramkaları olan kovanı icat ederler. Hayvansal kökenli beslenme, XVIII. yüzyılda hâlâ nadir ve ortadan aşağı durumdaydı: Onu izleyen yüzyılın ortalarından başlayarak Batı'da genel yaşam düzeyinin yükselişi göz önünde tutulursa, beslenmede ortaya çıkan değişikliğin kapsamı gözardı edilemez.

Batılıların yayılışının, bitkisel ve hayvansal türler üzerinde, irade dışı sonuçları da olmuş mudur?

İnsan da, yarattığı temasların beklenmedik etkilerine uğradı çoğu kez. Avusturya yünlerinin gelişiyle, Fransa'nın güneyinde dokumacı merkezlerin çevresinde beş yüzden fazla bitki türünün ortaya çıkmış olması dikkat çekicidir. Onun yanı sıra, 1870'te, Doğu'dan alınan tahılla, Fransa'ya bozkır kökenli kimi hastalıklar da girmiştir. Külleme hastalığı, onu yapan mantarla beraber Yeni Dünya'dan Avrupa'ya geçer ve 1847'den başlayarak eski Akdeniz üzümüne musallat olurken, kimi Amerikalı türler daha iyi direnirler. Yine Batı yarı küreden başlayarak, mildiyu ve San José biti yayılır. Patates fidanlarına zarar veren böcek, dorifor, Birleşik Amerika'da marifetini gösterdikten sonra gelip Avrupa'da patateslere dadanır ve 1876 ile 1880 arasında iki kez boy gösterir kıtada. Bunun gibi asma biti (filoksera), Amerika'da dikilmiş Avrupalı bağ kütüklerini yiyip yok eder, sonra Avrupa'ya geçip oraya taşır felaketi ve Amerikan çubuklara yapılan bir aşı yoluyla melezleştirme – bir bölümüyle – giderir zararı. *Coffea Arabica* yapraklarına musallat bir asalak mantar, 1860'ta Seylan'da ortaya çıkar ve arkasından, bir yirmi yıla varmaz, bütün bir Hint Okyanusu dolayını gezer ve sonunda gidip Afrika'nın göbeğine yerleşir. Bir yırtıcı kuş olan serçe, 1850'den az sonra Amerika'ya, arkasından da Avustralya'ya sokulur; yine Avustralya'ya sokulan tavşanın orada yol açtığı yıkıntılar daha da göze çarpıcıdır. Ve iyice inanmak gerekirse, Kanadalı avcıların kürkü için avladıkları misk kokulu fare ya da *Ondatra,* Bohemya'ya buyur edildiğinde, yeni ortamında öylesine çoğalmaya başlar ki tehlike çanları çalınır.

KÖMÜR VE ÇELİĞİN YOL AÇTIĞI SANAYİ DEHASI

Sanayi uygarlığı, 1850'den sonra, ileriye doğru yürüyüşünü hızlandırır: İşte o zamandır ki, Avrupa'da, beygir gücü ülkeleriyle araba beygiri ülkeleri arasında kopuş ortaya çıkar; ve yine o tarihtedir ki, Kuzey Amerika, kıtasındaki zenginlikleri işletmeye gerçekten erişir ve Batı, yeryüzünde ezici bir maddi gücü elde eder.

S u, güç sağlayıcı görevinden vazgeçmiş değildir. Kumaşları yıkayarak, maden yapraklarını ıslatarak pek gerekli hizmetlerini görmenin yanı sıra, sıkıştırıldığında fışkırmakta ve böylece madenlerde eritici olarak kullanılmaktadır; yük asansörünü harekete geçirmekte, Appold'un merkezkaç pompasını beslemekte, kablolu taşıt araçlarının yerleştirilmesine olanak sağlamakta ve türbin aracılığıyla elektrik elde etmeye yaramaktadır. Yelkenle beraber yel değirmeni gerilese de, hava, o da sıkıştırıldığında, presleri ve delici makineleri işletmekte, Westinghouse frenine güç sağlamaktadır.

Yine sudan kaynaklanan b u h a r hayranlık konusudur kuşkusuz ve yaptıklarıyla şüphecileri susturur. Bununla beraber, mühendisle bilgin, daha etkili bir motorun araştırılmasına başlamışlardır: Ericsson'la Franchot'nun düşledikleri gibi sıcak havalı, Hugon'un düşünüp Lenoir, Otto ve Langen'in ele aldıkları gazlı ya da sıvı yakıtlı bir motordur bu. Ne var ki bunlardan hiçbiri gerçekleşmiş değildir ve elektrik de, aydınlatıcı gücü üstünlüğünü hissettirse de yeterli bir itiş gücü sağlamamıştır henüz.

Gün, yine k ö m ü r ün günüdür.

Maden ocakları, dumanlarını tüttürüp dingin yöreleri kirleterek yayılmasını sürdürür; binlerce insanı, bu "kara ülkeler"de bir araya toplar ve oralarda yorup tüketen bir çalışmaya mahkûm eder onları; öldürür çoğu kez, kızgınlıklara yol açar ve öyle de olsa sevdirir kendini. Yeraltında galeriler, delici çekiçler sayesinde, odunla pekiştirme, pompalama, havalandırma ve boşaltma yoluyla uzayıp gider. Mekanik, suları çekmeyi, yıkamayı ve ayıklamayı kolaylaştırır; kesmede, taşımada, pekiştirmede, doldurmada kol gücünün yükünü azaltmaz. Pek değişken de olsa verim artar. Ne var ki, tüketim de dev ölçüde çoğalır. Kömürü kullanma fazlalaşır: Kentlerde günlük yakacaktır, hareketlendirmede ve demir madenciliğinde de kendini dayatır; yığınla mesleğe yol açar, kâğıt ve cam sanayisinde devrim yapar ve şeker pancarı fabrikasını yaratır; damıtıldığında, aydınlatma için gaz sağlar ve yağla petrolün yerine geçer böylece, katranından benzin ve anilin, bir dizi renklendirici nesneler, sağalt-

mada ve dericilikte kullanılan fenoller, patlayıcı nitelik taşıyan tuzlar sağlar.

K ö m ü r ü n ç ı k a r ı l m a s ı, bir kestirmeye göre 1790'a doğru 9 milyon tonu aşmıştır, 1850'de de 90 milyon tona ulaşmıştır; ne var ki 1880'de 300 milyon tona yükselirken,1900'de 1 milyar tona yaklaşır. *Times* gazetesi bir gün şöyle yazar: "Kömür madenleri, modern felsefe taşı haline geliyor..." Friedrich Siemens'e göre, maden kömürü, "her şeyin ölçüsüdür" ve Maximilien Harden daha da ileri gidip şöyle söyleyecektir: "Kömür yoksa kurtuluş da yoktur!" Güçlülük, maden kömürünün sağladığı kalori ile ölçülmektedir artık. Ne olursa olsun, savaşçının silahı ile diplomatın kalemi, madencinin kazmasını hesaba katmak zorundadır. Daha 1870'te, R u h r b ö l g e s i, Fransa'daki bütün kömür madenlerinden iki kat fazla üretmektedir. Fransa'ya yazgı kem yüz gösterirken, dolayındaki ülkeler, kuzey yarı kürede bilinen en zengin kömür yataklarıyla donanmıştır: Birleşik Devletler, İngiltere, Almanya öyledir ve önce Büyük Britanya'dır ki işletmede bir öncelikten ve ticaret işlemlerinde kolaylıklardan yararlanır.

İngiltere'nin üstünlüğü 1850'de ezicidir (56 milyon ton kömür çıkarmıştır); bu üstünlük, 1900 yılı yaklaşırken, Birleşik Devletler gelip birinci sıraya girdiğinde kaybolur. Ne var ki, Büyük Britanya, ticaret işlemleri bakımından pazara egemenliğini elinde tutar yine de; Orta Avrupa'da Alman rekabetine yer kaptırırsa da, denizde durakları o besler hep. Nerede ki İngiliz kömürü vardır, orada İngiliz vardır ve İngiliz kömürü her yerde hazır ve nazırdır. Londra, bu büyük kozu kullanarak oyunu idare eder.

Demir sanayisinde büyük değişiklikler: Demirden çeliğe

XIX. yüzyılda, d e m i r ç a ğ ı açılıp serpilir. Kendinden ve gelecekten emin bir tekniğin zaferleri sıralanır: Brooklyn'ın, Forth'un, Garabit'nin büyük maden köprüleri yapılmıştır; 1889 Sergisi'nde, onlara Eiffel'in görkemli kulesi eklenir. Evcilleştirilen maden, Batılı insanın bütün varlığını sarar ve en sıradan nesneleriyle içli dışlıdır.

Demirci dükkânlarını besleyen odun kömürü korkunç bir yenilgiye uğramıştır; ağır aksak ve yer yer gecikmeli de olsa, kok kömürü onun yerine geçmiştir. Cooper'in körüğü de işin içine girince, yüksek fırının gücü artar; günde 500 ve Birleşik Amerika'da 900 tona kadar dökme demir veren fırınlar yapılır. Yapraklaştırma düzelir, ayrıca çeliğe uygulanır.

Aslında o çeliği en iyi koşullarda üretmek için bütün teknik usuller seferber olur ve yüzyılın maden sanayisinde bir devrimdir bu. Aslında, daha önce arıtma yoluyla çelik elde edildiği olmuştur. Ne var ki, 1856'da Henri Bessemer özel bir yöntemle çeliği elde eder.

Büyük bir coşkuyla karşılanır buluş!

Ancak başka bir yöntem de gelir işin içine girer. Vaktiyle Réamur ile Hassenfratz'ın işaret ettiği bir usulü Louis le Chatelier yeniden ele alır; ne var ki işlem, Emile ve Pierre Martin'in, öte yandan da Friedrich Siemens'in katkılarıyla, 1864'te başarıya ulaşır. Çelikleştirmenin bütün dereceleri elde edilmiştir ve daha şimdiden zengin örnekler vardır. 1850 ile 1880 arasında, 4 milyon tondan 18 milyon tona çıkar üretim; 1890'da 27 milyon ve 1900'de 41 milyon ton olacaktır bu.

Bu arada, çeliğe su verme de yetkinleştirilmiştir.

Teknikteki hızlı gelişme işletmeleri göçe zorlar. Daha önceleri, küçük işletmeler, odun ve su aranışı içinde oraya buraya serpili haldeydiler. Sonra, demirle maden kömürünün kaçınılmaz ortaklığı çıkar ortaya. Ne var ki, kimi yerde örneğin Belçika'da demir madeni yetersizdir. Fransa'yı tehditten Lorraine demir madeni kurtarır; İngiltere ile Almanya'nın dev maden sanayileri, Fransa, İsveç ve İspanya gibi kendi madenlerinden bütünüyle yararlanmaktan uzak ya da elindekini olduğu gibi dışarıya satan (Cezayir) ülkelere bağımlı hale gelirler. Birleşik Devletler'de, Pittsburg, demir– çelik sanayisinin başkentidir ve orada hüküm süren de Carnegie'dir. Öylesi olanaklarla donanacaktır ki ülke, Carnegie şöyle teminat verecektir: Birleşik Devletler, "dünyanın ihtiyaçlarına yetebilir haldedir."

Çelik, bir demir ve karbon alaşımıdır. Özel çeliklerin üretimi, demir dışında alabildiğine çeşitli başka madenlerin de işin içine girmesine yol açar: Onlardan kimisi, tungsten,

manganez ve nikel yenidirler. Kimi madenler, alaşım halinde ya da tek başlarına yeni ihtiyaçları karşılarlar. Örneğin, ısıyı pek güzel ileten bakır, damıtma işlerinde, rafinerilerde ve şeker imalathanelerinde işe yarar ve elektriğin hizmetine girer; boru sanayisi, çinko ile kurşundan yararlanır. Avrupa, elindeki zenginlikleri – pekâlâ – kullanırsa da, bakır, kurşun ya da nikelde sahip olduğu olanaklar, Amerika'dakilerle karşılaştırılamaz.

Tuzlar da önem kazanır sanayide.

Kimyanın dev imparatorluğu

Kendi sınırlarının dışına taşsa da, Batı'nm elinde, bol olduğu kadar değişik hammadde vardır; kendi sanayi dehası ister bu nesneleri ve onları değiştirip dönüştürmek üzere işe koyulur.

Bir çifte süreç başlar.

K i m y a, yaşam için savaşa bütün gücüyle atılırken, bir önemli ölüm etkeni de olur. Üzüm gibi bitkilere musallat hastalıklarla savaşır; yiyecekleri yapay soğuk tekniğini bularak bozulup çürümekten korur; mayalaşmayı yetkinleştirerek biranın hazırlanmasına müdahale eder; şarapların yoğunluğunun azalmasına ve bu arada karıştırılmasına yardımcı olur; imbikten geçirme ile alkolün alanını genişletir ve alkolün tüketimi kaygılandırıcı biçimde artarken, niteliği değiştirilmiş biçimiyle, sıcağa, ışığa, boya ve cila tekniğine de uygun hale gelir.

Kimyanın belli başlı alanlarından biri, sülfirik asidin üretimidir ki fosfatlı gübrelerin, sodyumun, renklendirici maddelerin, kokuların ve patlayıcıların elde edilmesinde önde gelen bir rol oynar ve bir yerden sonra, ona dayanıp azotik ve kloridrik asit ortaya konur. Aslında, sodyum sanayisi, Solvay ile Schloesing'in aydınlattıkları amonyaklı bir usül sayesinde yenileştirilmiştir: Bu tuz, klorla birleştirildiğinde Javel suyunu verir; kükürtle ya da karbonatla beyazlaştırır; bikarbonatla sindirimi kolaylaştırır, ekmek hamurunu kabartır ve bir başka karışımda bağ asalaklarına karşı işe yarar; asit borikle karıştırıldığında, bir mikrop öldürücüdür ve beyaz sepiciliğinde rol oynar. Kimyacı, kumaşın renklendirilmesini hale yola sokar (1813'te iki renklilikten, 1856'da 8

ve 1900'de de 85 renge geçilir).

Bunlar olurken, nitrik selülozun ya da fulmikotonun patlayıcı niteliğini hafifleten kâfur ekleyerek, tarak, takma yaka ve gömleklerde kol ağzı yapılan selüloid elde edilir ve Eastman, boş fotoğraf filmi yapmak için yararlanacaktır bundan. Işığa duyarlı tuzlar sayesinde görüntülerin kaydedilmesi, dev ilerlemelere yol açar.

İnsan, gitgide daha fazla kâğıda döker düşüncesini; ve kimya, klorla, sodyumla, potasyum ya da amonyakla hazırladığı odun hamuruyla yardımcı olur buna. Ne var ki şair Victor de Laprade, bir başka gerçeği de dizeleştirir bu vesileyle:

Ama insan savaş açtı Pasifik ormanlarına...

Fosforlu çakmaktan önce, k i b r i t, ateşin fethinde en güzel başarısını ortaya koyar insanoğlunun: Kükürtle fosforun etkilerini odunla birleştiren bu nesneyi, Avusturya'da Romer'le Preshel önerirler ve Joenkoeping'li Ludstroem düzeltip yetkinleştirir. Böylece, kavı tutuşturmak için sileksi bir madene sertçe sürtme yoluna başvuran XVIII. yüzyıl, ilkel çağlar gibi gözükür.

Kentte oturanlar için pek mutluluk verici bir olay olarak, a y d ı n l a t m a g a z ı büyük bir hızla gelişir ve yalnız Auer'in gagasında değil, Bunsen'in gazocağındadır. Stearikli mum, asetinle ve özellikle daha pratik ve daha ekonomik görünen petrol lambasıyla hesaplaşmak zorundadır. Kılcallık yoluyla yağın yukarıya doğru çıkışım sağlayan fitilli aygıtların ortaya konmasının arkasından, sıvı hidrokarbür birden dayatır kendini; ne var ki, onun başarısı, çekip ayırma ile damıtım tekniğindeki ilerlemelere de bağlıdır: 1859'da, Titusville'de Albay Drake'in gerçekleştirdiği sondajın ertesinde Amerika'yı saran p e t r o l t u t k u s u, ilk yıldaki 3.000 hektolitrelik üretimi, 1865 yılından başlayarak 4 milyon hektolitreye çıkarır. Bu önceden bilinmeyen zenginlik kaynağını işletmek için dev ortaklıklar kurulmaya başlarken, kimi insanlar yakıtın sağladığı ısı gücü, giderek enerji kaynağına bakıp, ona uygun bir motorun bulunmasını düşlerler.

E l e k t r i k t e k i i l e r l e m e l e r i n arkasından, bir aydınlatıcı etken olarak petrolün geleceğinin üzerinde ağır basan bir ipotek vardır kuşkusuz. Planté, akümülatörü buluyordu, Grove ilk akkorlu lambayı tasarlıyordu ve Wright, bir elektrik yayının beratını alıyordu ki, çok geçmeden Foucault çalıştıracaktır onu: Sıradan vaatlerdir bunlar! Gramme, 1869'da dinamosuyla, bir ışık kaynağını besleyebilecek bir akım elde ettiğinde, cesaret verici bir yenilik yapmış olur. Arkasından Jabloşkov, çoğaltılmış karbonlu mumu bulur. Boşlukta ilk akkorlu lamba buluşu Swan'ındır. Ne var ki sadece bir anlığına aydınlatıyordu o. Öyle olunca da E d i s o n, sürekli bir ince telin aranışı içine girer; onu elde etmek için de, hemen hemen her yana adamlar yollar ve pamuk ipliğini, çam yongasını ve sakal telini denedikten sonra, seçimini bir Japon bambu türü üzerinde yapar. Takvim, 1879'u göstermektedir: Büyük yankılar uyandırır buluş. İlk dağıtım şebekesi, 1882'den başlayarak New York'ta hizmete girer; bir rampa da Paris Operası'na yerleştirilir. Bütün bunlar olurken, daha ucuza gelen gaz partiyi kaybetmiş gibi değildir; sıradan evlere ve köylere uygun gelen petrol lambası için de öyledir.

İlk çavlana 1869'da Bergès düzen getirir ve b e y a z k ö m ü r bol akım sağlayıcı görünür. Elektrik, telgraf ve telefon, düşüncenin iletişiminde devrimci biçimlerdir. Elektroliz, maddenin gözalıcı değişikliklerine yol açar aynı zamanda: Ernest Werner Siemens'in belirttiği yöntemi izleyen Amerika'da Hall, Almanya'da Kiliani ve Fransa'da Héroult, alüminyum madenini eritmek için yaylı fırını kullanırlar; sonra Moissan, kalsiyum yakıtlı ve demir-metallik alaşımları kullanan sanayinin yolunu açar. Çok geçmeden kıvılcım, bir yakıt karışımını alevlendirerek p a t l a y ı c ı m o t o r u doğuracaktır: İşte, o zamandır ki elektrik, bir garip paradoks olarak, petrola yeni ufuklar açılmasında yardımcı olacaktır.

Makineciliğin saldırısı

Her şey, m e k a n i ğ i n z a f e r i ne götürmektedir ve mekanik, yorulmak bilmez bir halde, insandan alabildi-

ğine daha çabuk çalışır, ayrıca ondan çok daha iyi ve daha büyük bir dikkatle! 1776'da, 10 kişi günde 48.000 çengelli iğne yapıyordu. Makine ise, yüzyıl sonra dakikada 180 çengelli iğne yapar; 10 işçinin üreteceği ise 2 milyondur. Birleşik Amerika'da dokuma işçisi, 1840'ta, günde on üç saat çalışarak 9.600 yarda pamuklu kumaş üretir; 1880'de günde on saat çalışmayla, 300.000 yarda üretir. Tuhafiyecilikte, on hünerli işçi, dakikada 150-200 ilmik atarken, düz tezgâh 5.400, otomatik 45.000 ve daire biçiminde tezgâh 480.000'e kadar yapar. Bir Amerikalı çiftçi, Mac Cormick harman makinesine iki at koşarak, 7 hektarlık başağı biçerken, iki Avrupalı köylünün aynı süre içinde biçtiği bir hektardır sadece.

Özenle düzenlenmiş bir çalışma süresi gerekir mekaniğe. Seri halinde saatin üretimi 1850-1860 yıllarına rastlar ve 1861 yılındadır ki, Philipps zembereği yetkinleştirir.

Büyük şair Baudelaire'in, o ünlü dizesinin yer aldığı şiir de o yıllarda yazılmıştır:

Saat! Uğursuz Tanrı, korkunç, tasasız...

En ince işleri gerçekleştiren alet-makine, ister ahşap işleri olsun, ister madeni işler olsun yayılır. Maudsley ile Clement'ın arkasından Whitworth, her birinin keskinliğini arttırır.

Dokumalar arasında, pamuk teknik bakımdan öndedir hep. Yeni iplik makineleri icat edilmiştir. Tezgâhta, tığ sayısı 300 ya da 400'den 1.200'e çıkar. Dokumada, mekik de hızını arttırır. Amerikalı Northrop'un yaptığı otomatik tezgâhın ortaya çıkışı pek önemli değişikliklerin habercisidir: Bir iplik koptuğunda, atkı otomatik olarak gerçekleşir ve bir dokumacı, tek başına 2, hatta 4 makineye birden değil, 40-50 makineye kadar gözkulak olabilmektedir. Gerçi Northrop'un makinesi, Avrupa'da 1914'ten önce pek tanınmayacaktır; ancak, saat başına verim her yanda düzelecektir. Yıkama tekniği, temizleme, yıkayıp sıkma, kurutma, kalınlaştırma işlemlerini yapan mekaniklerle donatılır. Bir nakışlama makinesi, Saint-Gall'e para yağdırır; onu biçki-dikiş ve dantel makineleri izler. Dikiş makinesinin ünü gitgi-

de artar, durmadan yetkinleşir ve giysi üretimine egemen olur. Kürkçülüğün de kendi makineleri olur.

Taş elle yontulsa da hep, tuğla, briket, boru mekanik olarak üretilir. Camcılıkta, işçi fırınla temasta korunmuştur; üfleme tekniği, eski barbar usule, ağızla üflemeye karşı çıkmaktadır.

Kâğıt üretiminde, makinenin zaferi tamdır; hamurundan başlayıp tabakalaşmaya değin, her şeyi makine yapmaktadır. Baskı tekniği ile ilgili en büyük olay, rotatifin ortaya çıkışıdır ve 1850 ile 1885 arasında ele avuca gelir: Rotatif, önlü arkalı basar olur, sayfaları sadece katlamakla yetinmez, paketler de.

1867'de, iki Amerikalı yazı makinesini bulacaktır.

Mekanik tutkusu, müzik aletlerinde ve seslerin kaydına değin giden bir yarışmaya götürür: Edison'un 1877'de ortaya koyduğu fonoğraf böyle gerçekleşir.

Tahıl üretiminde de böyle göz alıcı gelişmeler var mıdır?

Açıktır ki, bir t a r ı m m a k i n e s i, sanayinin hizmetine koşulmuş bir makine kadar işleri düzenleyemeyecekti; ancak, kol gücünün yetersizliğinin yerine geçecek ve geniş alanların fethinde yardımcı olacaktı insana ve o olmadan başağı vahşi doğanın elinden kurtarma olanağı yoktu. Öyle olduğu içindir ki, tarım makinesinin ortaya çıkışı ve yetkinleşmesi Birleşik Amerika'da olur: Demirden sabanın yerini, 1855'ten başlayarak biçer döğer, sonra da döğer bağlar alır. Bütün bunlarda Mac Cormick'in katkısı büyüktür. Unculukta, değirmen taşının yerini, su verilmiş demir silindir alır: Elekler, taneleri samandan ayırma, taş ayıklayıcılar, kalburlar, unu eleyip arındırır. Mekanik tekne fırıncılıkta kabul görmekte gecikirse de, bisküvi ve çikolata üretiminde makine egemenliğini kurar. Yine makine, mezbahalarda hayvanları keser, yüzer, içini boşaltır, parçalara ayırır ve tuzlar. Çiftlikte, bir merkezkaç makine, yayığın yerine geçer ve kaymak makinesi sütçülüğe gelip gider.

Ne var ki, gelişme karşısında direnişler de vardır, eski çalışma biçimleri her yerde kaybolmuş değildir. Sadece çelişmeler, bir meslekten ötekine, bir ülkeden diğerine belirginleşir. Öte yandan, sorun, çoğu kez itip ilerletme sorunudur. Bir harman makinesi kol gücüyle, at marifeti ya da bu-

harla işleyebilir; peki, mekanik hamur teknesi için hangi motor kullanılacaktır? Tarım makinesini nasıl çekmeli? Bu son halde, at, 1850'de sergilenen buharlı lokomobile yeğlenir hâlâ.

Böylece yüzyıl, ısı aygıtının gücünü arttırmaya çalışmaktadır: Pistonun gidiş gelişinde ölü noktalardaki uygunsuzluğu azaltır; silindirde yoğunlaşmayı düşürür, ısının yüzeyini çoğaltır. Ne var ki, bu motor hep ağır, hantal, harcanan yakacağa oranla verimi düşük kalmaktadır. Öyle de olsa, 1890'a doğru, Avrupa'da ve Amerika'da bir milyar kölenin sağladığına denk bir emek sağlamaktadır.

Bütün bu gerçekleştirdiklerine bakıp, devir, sayıp dökmekten ve onları s e r g i l e m e k ten hoşlanır. 1851'de Londra, Kristal Saray'da 17.000 sergiciyi bir araya getirir ve orada Joseph Paxton, 9 hektarlık bir alanda, taşla tuğlanın yerine, demirle camı geçirir ve 1855'te Paris, Sanayi Sarayı'nı kurar ve "makineler galerisi"ni sergiler. Her sergide kadro genişler, gelip katılanlar artar. Londra 1862'de, Paris de 1867'de dünyayı çağırırlar görmeye: "Barışçı büyük uzlaşmadır bu!" diye yazar Hugo. 1873'te Viyana'da ve Lyon'da sergi vardır. 1876'da Filadelfiya, bu vesileyle Amerikan bağımsızlığının yüzüncü yılını kutlar. 1878'de, yine Paris kapılarını açacaktır ziyaretçilere ve seramikleriyle gözleri büyüleyecektir. Onu Sydney, Melbourne, Amsterdam, Anvers, Yeni Orleans, Barcelona ve Brüksel, Şikago sergileri izler; bu sonuncusu, 1893'te, Amerika'nın Kristof Kolomb'ca bulunuşunu anar. Ne var ki, en ünlü gösteriler yine Paris'tedir: 1889'da, 1789'un yüzüncü yılını kutlama vesilesiyle, 1900'de de, resmi olarak yüzyılı kapamak için birer sergi açılır ve milyonlarca insanı toplar. Bu sonuncusunu, 1892 tarihli bir kararname şöyle haber verir: "1900 yılı... Bilimsel ve iktisadi görkemli bir çabayla dolu bir yüzyılın sonu olacaktır bu tarih. Aynı zamanda, bilginlerin ve filozofların yüceliğini önceden haber verdikleri ve ortaya koyacakları – kuşku dışı – düşlerimizi aşacak olan bir çağın eşiği de olacaktır bu... 1900 yılı sergisi, bir sentez oluşturacak ve XIX. yüzyıl felsefesini belirleyecektir."

Evrensel ya da uluslararası sergiler, s a n a y i u y g a r l ı ğ ı nın zaferle yürüyüşünü vurgulamaktadır.

BUHAR ÇAĞINDA ULAŞIM VE İLETİŞİM ARAÇLARINDA DEV GELİŞME

Saint-Simon'cuların, dünyayı demiryoluyla fethetme düşleri, 1850 ile 1900 yılları arasında ete kemiğe bürünür: Bu yarım yüzyıllık süre, "d e m i r y o l u ç a ğ ı" (railway age) adına layıktır.

Demiryolunun zaferi

Ne var ki, raylar üzerinde mekanik çekim, özellikle Batılı bir eser olarak kalır: 1860'da Avrupa ve Birleşik Amerika, 108.000 kilometreyi – aşağı yukarı – yarı yarıya bölüşürler, dünyanın geri kalan bölümünün elinde, 15.000 kilometrelik demiryolu vardır; 1910'da bir milyon kilometreyi biraz aşan miktarın 380.000'i Birleşik Devletler'in, 330.000'i de Avrupa'nın payına düşer.

D e m i r y o l l a r ı n ı n y a p ı m ı, sermayenin göz alıcı bir bölümünü harekete geçirir; devletin üstlenmediği zamanlarda, özel dev kuruluşların ve işyerlerinin doğuşuna yol açar. Ayrıca demir-çelik sanayisini uyarır, buharlı makineye bütün parlaklığını verir, sanat çalışmalarını arttırır.

Doğal görünümü kesen demiryolu, sağlam bir toprak taban gerektirir; döşemeler, kreozot ya da çinko klorür ekleyerek çürümez hale getirilmiş meşelerden yapılmıştır. Çelik ray, demir rayın yerine geçer; madeni köprü, eski taş köprüden nöbeti devralır.

Gözalıcı olan, d a ğ ı a ş m a dır; çünkü yokuş buharı, tünel açma da tekniği sınar. Sert kayaların üzerine gitmek için elmas ve büyük delme makineleri kullanılır; galerilerin kaplamaları, odundan değil dökme demirden yapılacaktır, havalandırma da makineler marifetiyle olur. İlk ağızda, onbeş yıl süren bir çabayla, 1.300 metre yükseklikte, 13.000 metrelik Cenis tüneli açılır; ondan alınan cesaretle, on yılda 15.000 kilometreye yakın Gothard tüneli oyulur. İşin içine otomatik delici makineler de girse, işçilerin büyük meşakkati bahasınadır eser; çünkü yer yer 86 dereceye varan bir sıcaklıkta çalışmışlardır.

Bu tünelleri başkaları izleyecektir.

Tünel, geniş su yollarını ve deniz kollarını aşmada, köprüye yeğlenir olacaktır çok geçmeden. Böylece İngilizler, Mersey ve Severn tünellerini, Amerikalılar da Hudson tünelini oyarlar. Ne var ki politik gerekçeler Pas-de-Calais'nin altından bir bağlantı tasarısını engeller ve İskandinavya'nın Almanya'ya bağlanışı da bir feribot aracılığıyla gerçekleşir.

L o k o m o t i f, İngiliz mühendisi Crampton'un işe el attığı andan başlayarak büyük ilerlemeler kaydeder: Mühendis, kazanın altına değil, geriye devindirici tekerlekler yerleştirir, her biri bunların birbirine bağlıdır ve hareketlerini birbirlerine iletirler. Yokuşu dik hatlar için Avusturyalı Engert, yük trenleri için de Fransız Petiet, özel olanaklar tasarlarlar. Yük, yavaş yavaş 25-30 tondan 150 tona çıkar; lokomotif 2.000 tonluk bir konvoyu çekip götürür olur. Eski elli frenin yerine, otomatik hidrolik fren geçer. Pek yüksek noktalara çıkış iniş, kablolu trenlerle gerçekleşir. Bu arada, elektrikli telgraf, işaretlerin iletişiminde önemli bir katkıda bulunur.

Vagonlar, bir rahatlık kazanır gitgide: Aydınlatma ve ısıtma gelişir. Uzun mesafeler için, Amerikalılar tuvaletli-yataklı vagonlar eklerler; böylece zengin aileler, öteki yolcularla karşılaşmadan yolculuklarını yaparlar. Yeni Dünya'da bir uçtan ötekine gitmek mümkün hale gelir. 1880'de, Pasifik hattı üzerinde, içinde bir baskı makinesi olan bir vagon da eklenir konvoya; istasyonlarda telgraf yoluyla alınan yeni haberleri yayan bir gazete basılmaktadır. Hız da artar günden güne: 1850'de saatte ortalama 28 kilometreden, 1880'de İngiltere'de 74 ve Amerika'da 59 kilometreye çıkılmıştır. On yıl sonra, *Empire State Expresse,* New York'la Buffalo arasında, saatte 100 kilometreyi aşar. Paris'ten Marsilya'ya on dört saatte gidilmektedir. Ve bir yarım yüzyılda, bilet fiyatı yarı yarıya ve hatta ülkesine göre üçte iki azalır.

Büyük Britanya, Belçika ve Almanya'nın bir bölümü bir yana bırakılırsa, demiryolları 1860'tan önce hiçbir yerde şebekeleşmiş değildir. Fransa'da, Paris'le büyük sınır kentleri ya da limanlarla bağlantılar kurulur sadece. Bu ülke için, büyük atılım İkinci İmparatorluk ile Üçüncü Cumhuriyet'in başlarmdadır. Böylece, o tarihlerden başlayarak Pire-

ne'lerin, Apennin'in ve Doğu Alplerin kuzeyinde olmak üzere, bir Batı Avrupa demiryolu bloku ortaya çıkar açıkça. İspanya ve İtalya yarımadalarının bu blokta yeri yoktur ve Danzig'le Budapeşte'nin doğusunda da kaybolmaktadır. Ancak Kuzey İtalya, Alplerde açılan tüneller sayesinde, bu bloka bağlanır. İsviçre, Avrupa ortasında bir kavşak rolü oynamaya başlar. Batı Avrupa, Arlberg yoluyla Avusturya'ya bağlanırken, Avusturya Trieste'ye doğru gerçekleştirdiği *Sudbahn* aracılığıyla, şebekesini Tuna'nın doğusu ile Balkanlar'a doğru uzatır, İstanbul'la birleşir ve Orta Avrupa'yı Yakındoğu'ya bağlar.

Kuzey Amerika'da da, demiryolu coşkusu eksilmiş değildir. Birleşik Devletler'dir ki, 1869'da bir okyanustan ötekine koşan ilk madeni şeriti gerçekleştirir. General Grenville, M. Dodge, bir askeri sefer ciddiliği içinde yönetir girişimi. Kolay olmaz elbette; Yerlilerin olumsuz tavrı, engebe, el emeğinin azlığı gibi engellere, iki kumpanyanın, *Union Pacific*'le *Central Pacific* arasındaki rekabet de eklenir. Sonunda girişim başarılır ve 1869'dan 1893'e değin, bir uçtan bir uca beş hat daha eklenir. Kanada da böylesi bir hattı gerçekleştirmiştir.

Daha sonra başlasa da, Rusya'da da böyle bir çaba vardır: Birleşik Amerika ile Kanada, nasıl Büyük Okyanus'a varmak istemişlerse, Rusya da Asya'nın doğusuna doğru bir yayılış için sarılır işe; Batı'nın sağladığı sermaye de yardımcı olur. Önce, 1905'te, Hazar ve Aral ötesine varılır. Sibirya'da güçlükler daha da korkutucudur; öyle de olsa 1891'de dünyanın en uzun demiryoluna başlanır, 1902'de de Vladivostok'a ulaşılır.

Kuzey Amerika'da ve Rus İmparatorluğu'nda pek yetkin bir birleştirme aracı olan demiryolu, *Zollverein*'e çok yarar ve Bismarck'ın *Reich*'i, özel çıkarlara terkedilemeyecek denli önemli olduğunu görür bunun. Demiryolu, İtalya'da Savoie Hanedanı'nın egemenliğini kolaylaştırmıştır ve Roma yönetimi, özel şirketleri yeniden gruplandırır ve satın alır. Bu özel şirketler, Fransa'yı aralarında paylaşmayı sürdürürler; altı şebekedir bunlar ve Güney'deki bir yana, hepsi de Paris'e doğru çevirmişlerdir yüzlerini. 1853'ten başlayarak, Lord Dalhousie Hindistan'da, belki Britanya egemenliği için pek etkili olabilecek bir demiryolu şebeke-

sini yaşama geçirecek planı yapar.

Güç taşıyan ve neredeyse ulusların yaratıcısı durumundaki demiryolu, nice olanağın da bitimine yol açar. Su yollarına korkunç bir darbe vururken, kimi ticaret yollarını da öldürür. Mançurya'yı aşan demiryolu, Pekin'le Sibirya arasındaki yüzyıllık çay kervanlarını da ortadan kaldıracak değil midir? Ne var ki, yine demiryolu, alışverişi canlandırır, girişimlere hareketlilik getirir, aşıp gittiği ve vardığı yöreleri uyandırıp diriltir. 1850'ye doğru, 4 ila 500 milyon yolcu ve 2 ila 300 milyon ton yük taşımaktadır demiryolu; 1905-1907 yıllarının her birinde ise, 4 milyar insana ve 5 milyar ton yüke varacaktır bu miktarlar.

Karayolundaki uyuşukluk ve su yolunun savunulması

Umutsuz bir direnişte bulunsa da, karayoluyla taşımacılık bir gerçeği görmek zorundadır: Demiryolunun geçtiği yerde davasını yitirmiştir! Sert bir darbedir yediği ve böylece tutkularını sınırlamak zorundadır. Olsa olsa demiryolunun bir kolu olacaktır artık; bir haliyle de mutludur, çünkü gara bağlıdır ve yeniden dağıtım için bir görevi elinde tutmaktadır; iki tekerlekli el arabasına, yayaya ve bisiklete yeter haldedir. Ne var ki, daha önceden bir kara taşımacılığı olmadığında, yapacağı bir şey zaten yoktur. Köylerarası yola gelince, demiryolunun geliştirip düzelttiği ticaret etkinliğinden yararlanır daha çok.

Su yolu, daha az elverişsiz koşullarla savaşını sürdürüyorsa, yükün ağırlığına oranla fazla yüksek bir ücret istemeyişindendir. Taşıma biçimlerinden birinin ya da ötekinin savunucuları arasında bitmez tükenmez tartışmalar olur. Gerçekten, kayıkçılıkla mavnacılık pek köhnemiş araçlara sahip olduğunda, yenilgiye boyun eğer. Böylece, İngiltere'de demiryolu kumpanyaları su yollarını satın alır. Fransa'da, su yolu taşımacılığı, Loire ve Allier gibi kimi ırmaklarda hemen hemen kaybolur; bununla beraber kamuoyu, demiryolunu elinde tutanların gücünden kaygılanır ve 1873 tarihli bir kanundan başlayarak, Kuzey ve Doğu'daki sanayi bölgelerinde yoğunlaşan bir şebekenin düzeltilmesi ve genişletilmesine bir milyar franktan fazla bir para ayrılır.

Almanya, *yurtiçi su yolları taşımacılığı* konusunda gerçek bir coşku içindedir: Strombau denilen budur. Kuzey Denizi'ne varan ve Ren bölgesinin de ulaşımını sağlayan, bu arada Berlin'in, yani önde gelen bir sanayi merkezinin hammadde ihtiyacını da karşılayan – o görkemli – doğal yollardan daha iyi yararlanılır. Şahdamarı Ren'dir ve özel bir özenin konusudur: Gerektiğinde setlerle donatılır, dolambaçları giderilir, limanlarda dev havuzlar yapılır; taşıma ücreti öylesine indirilir ki, ırmak, ana alışveriş yönlerini düzenler, uyarır, yer yer altüst eder, sanayi kuruluşlarını çeker, Ruhr ile bütün Batı Almanya'nın gönencine katılır ve içinde İsviçre'nin de bulunduğu pek geniş bir bölgeyi buyruğuna alır. Dortmund-Ems kanalı düşkırıklığı yaratırsa da, batıyla doğu arasında dev bir su hattı, bir Mittelland-Kanal yavaş yavaş biçimlenir.

Tuna havzasını hale yola koyma da daha az büyüleyici değildir, ne var ki çalışmaların verimliliği düşüktür. 1856'da Paris Antlaşması'nın, ırmağı, her türlü siyasal engelden kurtarmasının arkasından bir kanun, asayişi sağlar ve Avusturya-Macaristan monarşisi de, verginin düzenlenmesine girişir; daha sonra, en çok daraldığı noktaya da dikkatler çekilir ve sonunda sistem, buğday ticareti için gitgide büyüyen bir önem kazanır.

Doğal şebekelerinin çapları karşılaştırıldığında, Birleşik Devletler'le Rusya arasında zıtlık sürer. Rusya, Neva kanalını açar ve Hazar Denizi'ni Baltık'a bağlayan – 4 bin kilometrelik – bir yolu tamamlayan Marie sistemini yaratır. Ne var ki ırmaklarının sadece üçte birinden yararlanmaktadır ve açtığı kanalların uzunluğu 800 kilometreyi aşmaz; gemilerin en büyük bir bölümünü bağrında toplayan Volga, Kuzey Denizi ırmaklarıyla bağlantısız haldedir. Tersine Amerika'da, yalnız eski Erié kanalı durmadan derinleştirilmekle ve Mississipi'nin ağızları temizlenip düzeltilmekle kalmaz, büyük göller, üzerinde yoğun bir gidiş-gelişin yaşandığı gerçek bir içdeniz olup çıkar.

Brezilya'da Amazon, Çin'de Yang-Tse üzerinde buhar, genellikle Avrupa sermayesinin yardımıyla, karayoluyla demiryolundan hemen hemen yoksun geniş yörelere ticaret etkinliğinin sızmasını sağlar. Ve yine buhar, Nil üzerinde,

Kongo ile Parana üzerinde, ticaretin demiryolu ile ilişkisini kolaylaştırır kimi zaman.

Yelkenlinin yenilgisi ve buharlı geminin üstünlüğü

Nasıl yolcu arabası, demiryolunun önünde pes etmesi gereken bir anda son bir yetkinlenişi tatmışsa, yelkenli de buharlı geminin kendisini denizlerden kovmaya başladığı bir sırada doruğuna erişir.

Gerçekten, uzun Okyanus yarışlarına uygun gelen –ayağına tez– y e l k e n l i, yüzyılın sonuna değin parlaklığını sürdürür. B u h a r l ı v e u s k u r l u g e m i, ancak 1880'e doğru hızca yetişir kendisine; ne var ki hız, pahalıya mal olmaktadır. Böylece, yelkenliyle sefer, birçok yolculuklarda ve ağır yük taşımasında sürer. Sonunda, buharlı gemiyle güven artar ve sigorta düzeni yelkenli aleyhine işler. 1913'te, 23.000 buharlının hacmi 26.500.000 tondur, 6.600 yelkenlinin ise 3.900.000; *Times* gazetesi, şu hüzünlü satırı yazar: "Yelkenli geminin yokoluşu, bir eski dostu kaybetmek gibi bir şey!"

Boyu gitgide artacak ve zarif çizgileri belirecektir buharlının!

1852'de, ilk kömürle işleyen buharlı gemi, John Bower denize indirilir, çarklıdır da. Kömür depoları vardır gemide; duraklarda yakacak alırken, kazanı için tatlı su da alır, çünkü deniz suyu kemirmektedir gemiyi. 1870'e doğru hızı da artar.

Cardiff kenti, İngiliz donanmasına güç verir, madeni tekne de; çünkü uskur, ancak bu tür gövdeye uymaktadır. Atlantik yolculuğu gitgide kısalırken, yolcular için konfor da gelişmektedir gemilerde.

Demirin yerini çelik aldığında, teknenin sağlamlığı hem daha büyük boyutlara yol açar, hem de hızı arttırır. Kazan ve makineler gelişir: Çifte uskur vardır; enerji artarken yakacak tüketimi görece azalır. "Mavi kurdela"yı kazanmak için yarışma, başlıca iki İngiliz kumpanyası, *Cunard* ve *White Star*'la, *Hamburg Amerika Linie*'yi karşı karşıya getirir durur. Bu yarışma, hep daha büyük, hep daha hızlı yolcu gemilerinin denize indirilmesine yol açacaktır.

Gemi yapım sanayisi, böylece yeni bir canlılık kazanmıştır. 1880 ile 1895 yılları arasında, gemilerin dörtte üçünü denize indiren İngiliz şantiyeleridir; daha sonraki yıllarda beşte ikisini yapacaktır bu işyerleri.

Navlun ücretleri de iner. Yalnız en iyi koşullarda yolculuk edilmekte değildir, yükler de ucuza taşınmaktadır. Deniz, eskisinden de fazla dünyayı birleştirmiştir.

Büyük limanlar

Limanı gemi yaratmıştır, yeni denizcilik onu yenileştirir; demiryolu da bir denizden ötekine limanları bağlar birbirine. Böylece, Okyanusların karşı iki yakası birbirine yaklaşmış olur. Avrupa, Atlantik'le Akdeniz arasında gerçek bir kıstak ya da kıstaklar bütünü oluştururken, Kuzey Amerika Atlantik'le Büyük Okyanus arasında bir köprüdür.

Vaktiyle liman, kendisine ne ki çekebiliyor onunla yaşıyordu; ve çoğu kez, savaşa hizmet ettiği kadar iktisadi etkinliklere de yarıyordu. Fransa'da Le Havre, 1824 yılına değin, bir askeri liman olarak kaldı. Brest'te, Cherbourg'da, askeri görev ticareti uyardı. Oysa uzmanlaşma sıkça kendini gösterir olur. Balıkçı limanı, gerçekten bir XIX. yüzyıl eseridir. İngiltere'de Cardiff, taşkömüre borçludur gelişmesini ve hesaplanmıştır ki, dışarıya yollanan 1 milyon ton mal 10.000'lik bir artış sağlar nüfusta: Londra, Bristol, Liverpool zahire sağlarlar ona ve eylem alanı Şanghay'a ulaşır. Açık denize yakın noktalarda sürat limanları doğar; yolcu gemisi kısa bir süre için yaklaşır ve sonra hemen yola koyulur. Başka yerlerde, yerel görev üstün gelir. Daha geniş olan uluslararası görev, demiryolu ve su yolları şebekesinin genişlemesiyle bölünür: Anvers, Rotterdam, Amsterdam, Ren bölgesini aralarında tartışırlar, Bremen'le Hamburg da bu tartışmaya katılırlar onlarla; öte yandan Cenova ile Marsilya da, Alpler Avrupası'na girmek için yarışma içindedirler. Yeniden dağıtımı vaktiyle hemen hemen tekeline almış olan Londra görece bir iniş halindedir, oysa New York bölgesi bir dağıtmadan işitilmemiş bir servet sağlar. Büyük deniz yolları üzerinde, Le Cap, Bombay, Singapur, Hongkong gibi alabildiğine donanmış kuruluşlar gelişip büyürler.

Daha büyük ve daha çeşitli gemilere, daha derin ve daha geniş demirleme yerleri gerekir. Söz konusu olan, giriş ve çıkışın, yük alıp boşaltmanın en kısa sürede gerçekleşmesidir. İki tip ortaya çıkar: Mendirekler ve dalgakıranlarla karanın denizden yer kazanmasıdır ki, Akdeniz'de pek sık görülür ve akla ilk gelen örneği de Marsilya'dır. Ötekisi Londra'da, Liverpool, Anvers, Hamburg ve New York'da olduğu gibi, haliçler halinde karalara sokuluştur. Irmakta rıhtımlar boyunca demirleme yerlerinin sakıncalarını gidermek amacıyla, Londra'da, Taymis boyunca dev havuzlar yapılır. Alavere havuzlarının boyutları büyüyünce, Anvers 90 hektar kazanır bundan. Giriş sorunu ortaya çıkar kimi zaman: Ren'in getirdiği kumların kurbanı olan Rotterdam'ın üzüntüsü budur; sorunu çözmek için, dev tarama ve temizleme çabaları işin içine girer. Bütün bunlar, pek ileri bir işaret düzenini de gerektirir.

Büyük kanalların açılışı: Süveyş ve Panama

Kıtaların görünüşü öyledir ki, Atlantik iki yarıküre arasında geniş bir iletişim sağlarken, Yeni Dünya, deniz yoluyla dünyayı dolaşmaya bir engeldir ve Afrika da, Atlantik'le Hint Okyanusu arasında Batı'dan geçişi önleyen bir kitledir. Ne var ki, her iki kıtanın da birer dar noktası vardır ve denizlerde serbestçe dolaşmanın kapısını açabilecektir.

Akdeniz'le Hint Denizi arasında bir su yolu düşüncesi, akla ilk gelen düşünce olur. XVIII. yüzyıldan başlayarak, bu "Yeni Boğaz"ı açma yolunda yığınla tasarı gün ışığına çıkmıştır; XIX. yüzyılda Saint-Simon'cular konuya yeniden el atmışlar ve Muhammed Ali'yi büyülemişlerdir. Sonunda, bir kanal açma konusunda bir inceleme kumpanyası 1846'da çalışmaya koyulur.

Ne var ki girişim, İngilizlerin gözünde Fransız nüfuzuna yol açabilecek bir şey olarak görülür. Böylece, alışılmış yol olarak Afrika'nın güneyinden dolaşmak kalıyordu; posta ve yolcular için hızlı servis olarak da, İskenderiye'ye gemiyle gidip, oradan dolambaçlı bir yolla ve zaman harcayarak Hint Denizi'ne çıkma mümkündü. Özetle, Marsilya-Bombay yolculuğu bir ay, Güney Afrika yoluyla Londra-

Hindistan arası üç ay tutuyordu. Kolaylık adına ne yapılırsa yapılsın durum buydu!

İşte o sıralardadır ki Ferdinand de Lesseps işin içine girer. Vaktiyle İskenderiye'de konsolosluk yapmıştır, İmparatoriçe Eugénie'nin hısmıdır ve Muhammed Ali'nin oğlu Prens Muhammed Said'le de yakın dostluğu vardır. Saint-Simon'culara danışır, kendisi de gözü pek ve tutluğunu koparan bir yaradılıştadır ve sonunda, Prens Said'i, uluslararası bir kumpanya yararına ayrıcalık tanıyan bir ferman çıkarmaya inandırır. Avusturyalı mühendis Negrelli de, içinde baraj ve alavere havuzları olmayan bir plan sunar kumpanyaya. Büyük bir sermayeye gerek vardır, Avrupa çapında o sağlanır, hisse senetlerinden – hatırı sayılır – bir bölümü Hidive bırakılır ve o da 20.000 fellahın toprağını kamulaştırma kararını imzalar.

1859 Nisan'ında hendek kazılır.

Ne var ki, suların akıtılması bir on yıl gecikir. Siyasal engeller vardır: İngiltere, fermanın Babıâli'nin onamasına sunulmadığını ileri sürüp protesto eder. Elemeğinin ortaya çıkardığı sorunlar vardır ve hasımlar kullanır bunları. Onlar çözümlenirken, kolera ve tifüs tehlikesi sarar ortalığı. Bir noktadan sonra, İngiliz kamuoyu girişime hoşgörüyle bakmaya başlar ve başarıdan ticaretin kazanacaklarını düşünür olur. Para sorunu bir süre daha gündemde kalırsa da, aşılır. Sonunda 1869'da, peri masallarına girecek biçimde, iki deniz birbirine kavuşur: Işıklandırmalar, müzik ve dans, Port-Said'den – İsmailiya yoluyla – Süveyş'e giden gemilerin geçişine eşlik eder.

162 kilometre uzunluğunda olan kanal, olsa olsa 22 metre genişliğinde ve 8 metre derinliğindedir; öyle olduğu için gemilerin dolaşması büyük bir dikkat ister ve hız da sınırlıdır. Ne olursa olsun, Eski Dünya Batı Avrupa'ya yaklaşmıştır ve New York da Hint Okyanusu'na. 1862'de Marsilya'dan Bombay'a gitmek için yirmi altı gün gerekiyor idiyse, 1872'de Londra'dan Bombay'a yolculuk on sekiz günü aşmaz. Navlun, 1870 ile 1880 arasında dörtte üç oranında düşer. Bununla beraber, başlangıçlar mali güçlüklerle doludur, çünkü gemilerin geçiş oranı, iyimser Lesseps'in öngördüğü orana ancak 1888'de ulaşır. O tarihte Mısır'a yerleşmiş İngiltere ve ayrıca Uluslararası İstanbul sözleş-

mesiyle desteklenen kumpanya ciddi kârlar dağıtmaya başlar; kanal yatağının genişletilmesiyle derinleştirilmesine ve elektrikle aydınlatmaya karar verir. 500 franklık bir hisse senedi 1871'de borsada 163 frank veriyor idiyse, 1914'te 5.000 franka yükselir bu.

Özetle, "yüzyılın en olağanüstü eseri"dir söz konusu olan!

Kapitalistler, başka kanallar açmak için Süveyş'in başarısını beklerler. Korinthos Kanalı 1883-1893 yılları arasında gerçekleşir; Almanya 1895'te, Kiel Kanalı aracılığıyla Baltık Denizi'ni Kuzey Denizi'ne kavuşturur; Asya'da Malaka yarımadasında, Siam Körfezi'yle Andaman Denizi arasında Kra Kanalı'nı açma düşünülür ve İki Deniz Kanalı için komisyonlar kolları sıvar.

Ancak, o yılların en büyük serüveni P a n a m a K a n a l ı' dır.

Aslında, o yörelerde bir kanalın Avrupa'ya yararı, Amerikalılara olduğundan daha azdı. Süveyş'te bir kanalı, Mısır'ın dünyanın üç parçasının kavşağında olması, Akdeniz'le Asya'nın gerekleri dayatıyordu; oysa Panama, sellere boğan yağmurlar altında altüst bir coğrafyaya, taşkın bir orman ve cangıla, insanca yoksul bir ortama sahiptir ve henüz pek gidilip gelinmeyen Okyanus kıyısında bir ülkedir. Öyle de olsa, Kuzey ve Güney Amerika'yı birbirine bağlayan bu toprak şeridi, darala darala 70 kilometreye iner orada. Daha XVI. yüzyılda imgelem çalışmaya başlamıştır; Humboldt, 1808'de bir kanal düşünmüştür. Bolivar, 1826'da Panama Kongresi'ni açtığında Goethe de böylesi bir geçidi ortaya atar ve Clay ortaklaşa bir eser önerir. 1850 yılı gelip çattığında, Kaliforniya altınının çağrısı çınlar etrafta. Birleşik Devletler Panama'nın yansızlaştırılması yolunda Kolombiya ile bir anlaşma imzalar. İngilizler de o yörede dolaşmaktadır. Amerika Birleşik Devletler'i zaman kazanmayı ister ve tek başına hareket etmeyi yeğlerler.

1869'da Süveyş Kanalı açılır ve kıtanın bir ucundan ötekine ilk tren Kayalık Dağlar'ı aşar. Yığınla tasarı ele alınsa da, tehlikeli görülür hepsi de. Avrupa'dan gelen girişimlerin başında, Eiffel'in alavereli bir kanal önerisinin yanı sıra, Lesseps'in okyanuslar düzeyinde derinliğine bir kanal kazma önerisi vardır; Lesseps, uluslararası bir kumpanya da kurar üstelik. Ne var ki 1881'de, çalışmalara göz alıcı bir açılışla başlansa da yeterli mali katılım sağlanamadığı gibi, kazma girişimi nankör coğrafya ko-

şullarıyla karşılaşır. Bunların bir sonucu olarak, deniz düzeyinde kanal düşüncesi başarısızlığa uğrar ve kumpanya, 1889'da, bir de bir mali ve siyasal skandalın arkasından dağılmak zorunda kalır. Bir sonuç da şudur ki, Avrupa'nın başarısızlığından Amerika yararlanacaktır.

Birleşik Devletler Başkanı Grant (1868-1872), şöyle bir demeçte bulunmuştu: Birleşik Devletler için, "Bir Amerikan toprağında, Amerikan parasıyla, Amerikalı bir kanal" gerekir. Ne var ki İngiltere de konuya dikkatlidir. Birleşik Devletler, İngiltere'nin işe karışmasını önlemek amacıyla, Güney Afrika'da uzlaşmazlıktan yararlanır: Yapıcıya, kanalı tahkim etmek ve savaş anında kapatma hakkını veren bir antlaşma, daha baştan yansızlaştırır onu. Birleşik Amerika, oradan kalkıp, kanalın yapımı ve korunması için gerekeni başkalarına bırakacak olan Panama devletini tanıma yolunda Kolombiya'yı zorlar. Bir alavere havuzlar uzmanı Goethals, girişimin teknik yönünü alıp yürütürken, Ross unutulmayacak bir iş yapar: Çevreye sarıhumma ve sıtma yayan bir sinek türünün kökünü kazır; dev bir araç yığını, yüksek ücretlerle çağrılmış – 30.000'i siyahi – 45.000 işçi geçidi gerçekleştirir ve açılışı da 15 Ağustos 1914'te yapılır. Amerikalılar, daha önce Fransızların 1.274 milyon harcadıkları bir işe, 1.115 milyon harcamışlardı...

Bir XIX. yüzyıl düşüncesi olan Panama Kanalı, Büyük Okyanus ile Uzak Doğu'yu, Londra'dan çok daha fazla New York'un yakınına getirerek, Birleşik Amerika'nın XX. yüzyıldaki yükselişini kolaylaştıracaktır.

Uzaktan iletişim

1850'den sonra, p o s t a d a k i h a r e k e t l i l i k birden artar. Böylece, Almanya gibi bir ülkede, kişi başına 1840'ta 1.5 olan mektup sayısı, 1871'de 12.1'e ve 1900'de 58.6'ya çıkar. Birleşik Devletler'de, 1850'de 1 buçuk milyon pul satılırken, 1900'de 3.998 milyona yükselir bu sayı.

Mors işaretli t e l g r a f ş e b e k e s i nin genişletilmesi, 1858 yılına değin 160.000 kilometrelik tel yerleştirme ile kendini belli eder; 1900'de, 6 milyondur bu uzunluk. 1858'de 9 milyon telgraf yollanır ve 1908'de 334 milyondur bu rakam (%70'i Birleşik Devletler'de). 1860'tan başlayarak, telgraf çekme tekniğinde büyük gelişmeler olur; tek bir

tel üzerinde yollanan kelime sayısı hızla artar.

Kara yolları yetersiz ve demiryollarından da yoksun ülkeleri büyüler telgraf... Direkleri dikip aralarına tel germek, bir kırma taş yol döşemekten daha kolaydır. 1905'te İran'da, 13 kilometre demiryoluna karşılık, 9.600 kilometrelik telgraf hattı vardır; Çin'de, 5.500'e karşılık 35.000'dir bu rakam.

Telgraf hattını deniz de engelleyemez. 1845'ten başlayarak Amerikalılar, gütaperka, yani kablo yapımında kullanılan kauçuğa benzer zamklı bir madde sayesinde, Hudson'un altına bir kablo döşerler. Ancak, bu yolda asıl hatırlanacak yıl, 1851'dir: Mühendis Crampton, Douvres-Calais ilişkisini gerçekleştirmek için yurttaşı Jacob Brett'e yardımcı olur. 1853'te, bir yandan Kuzey Kanalı, öte yandan Kuzey Denizi aşılır. Arkasından John Walkins Brett, Akdeniz'de bir denizaltı hat döşemeye girişir: Önce Fransa'nın güney kıyılarıyla Korsika ve Sardunya arasında, sonra da Sardunya ile Cezayir arasında başarır bunu. Kırım Savaşı sırasında, Varna ile Balaklava arasında bir hat çalışır durur.

Bütün bunların arkasından, A t l a n t i k ö t e s i y l e b a ğ k u r m a tasarısı ete kemiğe bürünür.

İrlanda'nın güneybatısındaki Valentia adası koyunu Kanada'daki Terre-Neuve kıyılarında Trinity-Bay'e bağlamak amacıyla, 3.650 kilometrelik bir kablo hazırlatılır. Döşeme, üç başarısız girişimin arkasından 12 Ağustos 1858'de gerçekleşir. 16 Ağustosta Kraliçe Victoria, Başkan Buchanan'a bir mesaj gönderir bu yolla: Birkaç kelimenin geçmesi için on yedi saat kırk dakika gerekmiştir; yanıt ise 18 Ağustosta gelir. Öte yandan bir kopukluk olur ve bir anlığına cesaretler kırılır. Sonunda 1866'da, başkalarının alaylarına bakılmaksızın, 24.000 tonluk daha dirençli bir kablo ile ilişki sağlama bağlanır.

D ü n y a ç a p ı n d a b i r ş e b e k e oluşur: 1890'da 125.000 kilometre uzunluğundadır, 1914'te 500.000 kilometreye ulaşır; Londra egemendir şebekeye, öyle ki yeryüzündeki ülkelerin çoğuyla doğrudan bağlantısı olan tek başkent durumundadır Londra. Fransız yazarı Edmond About, "Günümüzde, bir düşüncenin dünyayı dolaşması için bir aydan fazla bir zaman gerekmiyor" demişti 1864'te, alabildiğine aşılmıştır bu. Ünlü bilgin William Thomson'un (Lord

Kelvin) 1896'da Glasgow'da jübilesi yapıldığında, kendisine Terre-Neuve, San Francisco, Washington yoluyla bir telgraf yollanmıştır ki, yedi dakikada ulaşmıştır yerine.

Ne var ki, elektriğin sesi, giderek sözü aktarma yeteneğini taşıdığı da ortaya çıkar. Uzun bir olgunlaşma sürecinin yemişi olan t e l e f o n, 1876'da doğar ve iki Amerikalı, Elisha Gray ile Graham Bell, meraklılara sunarlar beraberce: Onların gerçekleştirdikleri ilk konuşma 3.000 kilometrelik bir mesafe içinde olur. Buluşu Hughes, sonra da Edison geliştirip pratik hale getirir. İlk telefon bürosu 1878'de Newhaven'de açılır, ikincisi de 1879'da Paris'te. 1910'da dünyada 12 milyon telefon vardır ki, bunun 8 milyonu Kuzey Amerika'da ve 3 milyonu da Avrupa'dadır. William Thomson, buna bakıp "harikalar harikası" diyecektir.

Onun kadar harika olan bir başka araç, sesi kaydeden f o n o g r a f tır: İlkesini Charles Cros bulur, Edison da 1878'de aleti yapıp koyar ortaya. 1878, aynı zamanda Berlin Kongresi'nin toplandığı yıldır.

BÖLÜM IV

BATI'DA KAPİTALİZMİN GELİŞMESİ

"Her zaman yeni mahreçlerin ihtiyacı içinde hareketlenen burjuvazi, bütün dünyayı istila eder. Her yere sızıp girmesi, her yere yerleşmesi, her yerle iletişim kurması gerekir. Dünya pazarını sömürerek, burjuvazi, bütün ülkelerin üretim ve tüketimine, kozmopolit bir nitelik verir; üretim ve iletişim araçlarının hızla yetkinleşmesi yoluyla, en barbar milletlere varıncaya değin, uygarlık akımına çeker alır..."

Marx ve Engels, 1848'de, *Komünist Parti Bildirisi*'nde böyle söylerler.

Böylece, belli bir sosyal sınıf, "uzun bir gelişmenin, üretim ve tüketim biçimlerinde bir dizi devrimin ürünü" olan b u r j u v a z i, Avrupa'yı dünyanın fethine atar: Ticaret alanında bir fetihdir bu önce, sonra da sanayi alanında. Ancak Marx ve Engels, "burjuvazinin, yani kapitalizmin gelişmesi"nden söz ederler. Böylece, hem i k t i s a d i hem de s o s y a l b e l l i b i r y a p ı, Avrupa'ya bambaşka bir nitelik kazandırır ve aynı yapı, Kuzey Amerika ile dünyanın öteki bölgelerini ele geçirerek, benzer gelişmeler içine sokar onları.

KAPİTALİZMİN YÜKSELİŞİ

Bir kömür ve demir yüzyılı olan XIX. yüzyıl, bir a l t ı n v e g ü m ü ş y ü z y ı l ı dır da diyebiliriz. İnsanlığın şimdiye değin bir örneğini görmediği yeni eldorado'lar boy atar ve adları da şunlardır: Kaliforniya, Mont-Morgan, Klondyke, Kimberley, Witwatersrand. Kimi insanlar, altınla gümüşün bollaşıp da değerinden kaybedeceği korkusundadırlar; ama kimi insanlar da, iktisadi etkinlikle değerli madenlerin bollaşması arasında bir ilişki olduğuna inanırlar. Ne olursa olsun, bu hazineleri kendi çıkarına işleten Batı'dır ve bir zamanlar İspanya ile Portekiz imparatorlukları-

nın ayrıcalığıyken, şimdi Anglosakson ülkelerdir bu ayrıcalığa mirasçı olanlar!

Değerli madenlerin bolluğu, altının saltanatı

Tek başına a l t ı n ı ele aldığımızda, Amerika'nın keşfinden önce yıllık üretim ortalamasının göstergesi 1 ise, XVIII. yüzyılın sonlarında 45'e, 1860'da 1000'e 1914'te de 2800'e varır bu rakam. Bunun anlamı şudur: 1850 ile 1870 yılları arasında, 1500 ile 1850 yılları arasındaki kadar sarı maden girmiştir dolaşıma. Gümüş stokundaki artış da büyük çaptadır: 1493 ile 1850 yılları arasındaki 140 milyon kiloluk birikime, 1851 ile 1870 arasındaki 21 milyon, 1870 ile 1893 yılları arasındaki 67 milyon kilo beyaz maden gelip eklenir.

Meksikalıların Kaliforniya'yı Birleşik Devletler'e devretmelerinden dokuz gün önce, arabacı Marshal, Sacromento yakınlarında birkaç altın parçası bulur rastlantıyla. Sonucu, i ş i t i l m e m i ş b i r a k ı n dır bunun! Yalnız Amerika'dan değil, dünyanın her yanından koşar gelir insanlar; sadece Asya'da gelenler bir 20.000 dolayındadır. Alabildiğine yorucu, kimi zaman öldürücüdür yolculuk. Akın, tarlaları ve işyerlerini boşaltır, *clipper* adı verilen yelkenlilerin yapımına yol açar, bir 300.000 insanı Kaliforniya'ya yığar, New Almaden'de cıva madeninin bulunuşunu güncelleştirir ve Büyük Okyanus'la Atlantik arasını demiryoluyla birleştirmeyi ivedi hale getirir.

> Avustralya da "altın humması"na uğradı. İnsanca hemen hemen bomboştu kıta. Eski Portekiz haritaları, orayı, garip bir önseziyle "Altın Kıyısı" (Costa d'Ouro) adıyla belirlemişti vaktiyle. Yönetim, 45.000 cani arasında asayişi sürdüremiyeceği korkusuyla, 1849 yılında bir çobanın buluşunu gizlemeyi dener. Amerika'dan gelen kimi kolonlar, oradaki altınla Avustralya'da bulunan arasında benzerliği ortaya koyunca iş değişir. Üstelik, kıtadaki Victoria kolonisi, topraklarında altın bulacak olana ödül vaad eder. Böylece, birkaç yerde olağanüstü zenginlikte altın yatakları bulunur. Sonuçta akın başlar; öyle ki Victoria'nın nüfusu dört yılda dört misline çıkar.

Garip toplaşmalardır bu a l t ı n a r a y ı c ı l a r ı da. Dalgalı sac örtülü tahta barakalarda ya da sıradan çadırlarda yaşarlar. Toz, sinek, göz yangısı, tifo kol gezer aralarında. Kahraman tavırlı bu insanlar, kimi zaman saygı duydukları yalın bir demokratik yasa edinmişlerdir. Ne var ki, sürekli gerginlik içinde yaşadıklarından korkunç şiddetlere başvururlar zaman zaman. Kadın ve erkek arasındaki sayıca oransızlık hovardalığa götürür; ve Kaliforniya'da, yerli kadın ticareti, sığıştığı toprağı şenlendirmede güçlük içinde olan Kızılderili şef için, korkunç bir rakip durumuna getirir beyaz adamı. Öte yandan, sadece kendi hesabına çalışan altın arayıcı, kapitalist kumpanyanın işçisine terkeder yerini yavaş yavaş ve kumpanya, gitgite yetkinleşen bir tekniğe başvurur.

Bir kırk yıl boyunca, Kuzey Amerika ile Avustralya, değerli madenler piyasasına egemen olurlar. Alaska'dan başlayan belli bir arama tekniğinin yanı sıra, kentler boy atar bu süreçte. Altınla beraber, gümüş, kurşun, çinko da gündeme girer; kimi yerde bakır kurtarıcı olur. Bir tarihten sonra da, Avustralya arka arkaya buluşlarla altın hayalinin arkasına düşer, öyle ki 1903'te birinci sıradadır; onu daha çok beyaz madende Amerika izler.

Bununla beraber, Afrika yeniden bahsettirir kendisinden: Bu kıta, sarı madeni en çok üretendi uzun bir süre; Altın Sahili, hele hele Sudan'ın efsanevi hazineleri nasıl olur da hatırlanmaz? Ne var ki, bir tarihten sonra, kıtanın güneyi gözleri büyüler olur. Bir Boer 1863'te, ilk değerli taşları bulmuştu ve *Güney Yıldızı,* Kimberley dolayındaki elmas yataklarını şöhrete kavuşturur. Ancak, altın da fazla uzakta değildir, 1877'de o da bulunur. Mekanik araçlara başvurma da gerekli olduğundan, dev kumpanyalar işin içine girer. Boer'ler konuya tiksintiyle baksalar da, büyük çıkarları savunmak üzere, İngiltere silahlı müdahalede bulunur. Nitrat, nasıl Büyük Okyanus'taki savaşa yol açmışsa, Transvaal savaşında da altın rol oynar. Böylece, Güney Afrika, 1891'de 22 ton has altın üretimine erişirken, 1906'da 180 ton, 1912'de de 283 ton sağlar olur; Avustralya ile Birleşik Devletler'i de geride bırakıyordu bu bakımdan.

Değerli madenlerdeki bolluk p a r a b o l l u ğ u na da yol açar. Dahası, elde madeni önemli bir stokun bulunması, daha da çok sayıda kâğıt paranın çıkarılmasına olanak sağlar. Artık "sarı kız" saklanır olmaktan çıkarken, b a n k n o t tan da geçerli para olarak yararlanma alışkanlığı kazanılır.

Merkantilistlerin gözünde en büyük zenginlik belirtisi olan madeni para, liberaller için bir değiş-tokuş aracıdır her şeyden önce. Ancak, gönül de onun değişken bir alet olmamasını ister. En azından, ulusal para sistemlerini birleştirmek mümkün olacak mıdır? 1865'te, Latin Birliği'nin kuruluşuyla bu yola girilmiştir kuşkusuz; bununla beraber, Anglosaksonlar ne 100 santimlik frankı ne de metre sistemini kabul ederler.

Bir maden ölçütü seçme de daha az güç değildir. Çift maden standartı ile tek maden standartına yandaş olanlar arasında sonu gelmez bir tartışmadır başlar. 1850'den önce, Asya'nın sadece gümüş parayı tanıdığı bir dönemde, Büyük Britanya altın ölçütünü kabul edip çıkmıştı ve öteki Avrupa devletlerinin çoğuyla Birleşik Devletler ise, altın ve gümüş diye çifte maden standardını uyguluyorlardı. 1860 ile 1870 arasında sarı madenin birden bollaşması, Hindistan ile Uzakdoğu'nun daha da fazla miktarda gümüşü çekip almasına rastladı; buradan kalkarak, beyaz madenin yararlandığı önceliğin ortaya çıkarabileceği sonuçlar üzerinde düşünülmeye başlandı. Bununla beraber, altın üretimi yavaşladığından ve gümüşün çıkarılması da tersine büyük bir sıçrama yaptığından, eğilim yön değiştirdi yavaş yavaş. Arkasından, ortaya çıkan bir iktisadi depresyon, çifte maden standardına inananlara cesaret verdi; Birleşik Devletler'den de destek gördüler. Ne var ki, Afrika'da Transvaal'in, Avustralya ile Alaska'nın sahneye çıkmalarıyla, altın ölçütünün yandaşlarına gün doğdu; yeterince altın vardı ve gümüş de değer kaybediyordu.

Ne olursa olsun, fiyat hareketleriyle piyasadaki para miktarı arasındaki karşılıklı bağlılık, açıkça yerine oturmuş görünüyordu. Bodin'in, Cantillon'un ve başkalarının arkasından liberal iktisatçılar, değerli maden bolluğunun yarar-

lı olduğunu düşünüyorlardı; Michel Chevallier, 1850'den sonraki altın üretiminin artışını, "bütün insansoyu için hesaplanamaz çapta bir olay olarak" selamlamıştı. Ne var ki Marx, hemen hemen tek başına, bu para miktarındaki bolluk kuramına karşı sesini yükseltti; ona göre, fiyatlardaki yükseliş, kapitalistin kârına bağlanabilecek bir olaydı.

Ortada p a r a l a r s a v a ş ı vardır: Rekabetin görünüşüdür bu; paralar konusunda uzlaşmalar vardır: Kazançlar gibi tehlikeleri de bölüşmek için geçici ateşkesler ya da çabalardır bunlar. Yine de, bunalımlar ve ihtilaller ortamında, belli bir kararlılık adına iç açıcı bir saptamadır bu!

Sermaye piyasası ile bankacılığın gelişmesi

1848'de bir Fransız iktisatçısı şunları söyler: "İletişim ve ulaşım yollarıyla her zaman kredi sağlanmaz; kredi ile, iletişim ve ulaşım yollarına sahip olmak kesinleşir." Mac Lood, *Banka Tarihi* adlı eserinde, krediyi, Nil sularının –bereket getiren– yükselişiyle karşılaştırır. Daha önce, Saint-Simon'cular, kredi olmaksızın büyük boyutlarda hiçbir işin yapılamayacağına dikkati çekmişlerdi.

Böylece, bir şeyler yapmak için para gerekir. Peki nerede bulunacaktır o? Akla ilk gelen, k i ş i l e r i n b i r i k t i r d i k l e r i p a r a l a r dır: Yazarlar ve liberal iktisatçılar da, bu biriktirme erdemini övüp dururlar; ancak söz konusu biriktirme daha etkin bir biçim almalıdır.

S i g o r t a i ç i n b i r i k t i r m e böyledir. Sigorta, bir güven ihtiyacına yanıt verir, ama uzun vadeli borçlanmaya bağlandığında, yaratıcıdır da o. Maliye, pek erkenden başlıca üç tip sigortaya ilgi duyar: Deniz sigortası, yangın sigortası, yaşam sigortası. Yüzyılın sonunda, 85 sigorta kumpanyası 22 milyar toplar. Uluslararası sigorta birlikleri çoğalır ve reassürans büyük çapta uygulanır. Mali kapitalizmin ilerlemesine ondan daha uygun bir alan yoktur belki: İsviçre'de kurulan anonim ortaklıkların çoğu sigorta kumpanyalarıdır. Sigorta, ticaret ve taşınmaz mülkiyeti arasında çoğu kez sıkı bir bağ vardır.

B a n k a, kredinin başlıca kurumu olarak kalır. İskonto biçimi altında, iş çevrelerine pek gerekli bir yardım sağlar.

Faiz oranı ağır ağır dalgalansa da (1870 ile 1900 arasında yavaş yavaş %5'ten 3'e iner), iskonto ani ve düzensiz hareketlere bağlı kalır. İngiltere ve Fransa'daki gibi büyük devlet bankaları, rayiçleri düzenlemek için çaba harcarlar. Poliçe, bono, iletişim ve ulaşım araçlarının sağladığı yeni kolaylıklarla, yararlarını yitirir. Bununla beraber, Londra, yabancı ülkelerle yapılan ticaretler konusunda ayrıcalıklı durumunu sürdürdüğü gibi geliştirir de. Çek kullanımı, önce Anglosakson dünyasında yayılır; sıradan bir yazı yoluyla işlemleri alabildiğine kolaylaştırır. Hazine bonoları da, kısa vadeli kredi biçimleridirler. Hükümetler, istikraza başvurduklarında, eskinin para biriktiren insanlarına seslenirler doğrudan doğruya; ne var ki bankalar dev kazançlar sağlarlar.

> Uzun vadeli kredi dir ki, sermayelerin, sanayi ve ticaret çevrelerine kitle halinde girmesine kapı açar. Menkul kıymetler alanı, yani borsalar, dev bir genişlik kazanır böylece. Bir mali basın gelişir ve büyük gazeteler tahvil çıkarmada etkili bir duyuru aracı olurlar. Tam da zamanında, kanun koyucular, para ticaretinin kurallarını yumuşatırlar. Paris'te Vivienne sokağının, New York'ta Wall Strett'in, Berlin'de Oranienburgerstrasse'nin rolü büyür. Paris Borsası'nda işlem gören değerler sermayesi, 1830'da 4.850 milyon, 1850'de 8.980 milyon, 1869'da 25.612 milyondur, 1900'de 87 milyara ulaşır.

Kredi dağıtımı, daha çok ve daha elverişli organları gerektirir. Sistemin temelinde, banknot çıkarma yetkisi olan bankalar, ayrıcalıklı yerlerini korurlar. Ne var ki, hisseli iş bankaları çoğalırlar: Aynı zamanda araya yeni katılanlarla, kimi zaman eski kuruluşlarla – yer yer kavgalı gürültülü – bir paylaşma da olur; bu tür rekabetler, Birleşik Amerika'da pek olağandır. Söz konusu rekabetlerin siyasal yaşamda yankıları da görülür.

Ne olursa olsun, para ve maliye, sosyal durumunu güçlendirir.

Kapitalist girişimin büyümesi

Fransız iktisatçısı, rekabete bakıp şöyle diyecektir bir gün: "Bütün yasalar içinde, Tanrı'nın, insanların yazgısını

emanet ettiği en ileri, en eşitçi, en ortakçı olanıdır bu!" Bir siyasal ve hukuksal özgürlük ikliminde, bu uyarıcı sayesinde, sanayi ve ticaret kuruluşlarının sayısı hızla çoğalır. Ayrıca, teknikteki ilerlemelerin ve Batı uygarlığındaki ihtiyaçların artırdığı işbölümü nün, kredilerdeki genişlemeyle beraber desteklediği bir eğilimdir bu.

Küçük tezgâhla dükkân, bu uzmanlaşmada yeni bir varlık nedenine kavuşur. Yığınla geleneksel üretimi kurtaran el hüneri, küçük üretimde zorunlu olur. Ev sanayilerinin kimi dalları ilerler, çünkü safdışı edilmiş zanaatçılardan ya da kadın emeğinden yararlanmaktadır. Kendilerini *sweating system*'e adamış dallar olan giyside, dikişte, çamaşır yapımcılığında böyledir. Büyük mağaza, fetihlerini genişletmiş olsa da, perakende ticaret gelişir.

Ne var ki, en dikkate değer olay, sınırlı sorumluluğa dayanan ortaklığın yayılmasıdır. 1871'den sonra Almanya'da gerçekleştirilen dev yatırımlar, iki yılda 780 ortaklığın doğuşuna yol açar. 1901'de Fransa'da yapılmış bir istatistiğe göre, 7.939 ortaklık 36 milyara yakın bir sermayeyi toplamıştır elinde. Öte yandan, çoğu girişimin geçici bir ömrü vardır olsa olsa. Her *boom* yeni bir açılıp serpilişe yol verir ve her bunalım, hatta durgunluk, iflaslarla sonuçlanır. Liberal iktisatçıların gözünde, bir doğal ayıklanmadır bu: En zeki olanlar, en güçlüler zaferi kazanmaktadır. Böylece, çoğalma sonsuz biçimde olmaz; bu ise, hatta işlerin verimliliği açısından sakıncalar doğurur.

Bundan şu çıkar ki, rekabet rejimi, bir noktada toplaşmaya da götürür ve tekele vardığında da, kendi kendini yoketmeye yönelir. Oysa uzmanlaşma, daha baştan başlayarak şu sonucu bağrında taşır: Yeni açılmış bir alan, pek küçük sayıda girişimce egemenlik altına alınma tehlikesiyle yüz yüzedir.

Maden ya da kimya sanayisinde bir yeniliğin ortaya çıktığı her durumda, bir denizaltı kablo sanayisinde, petrol sanayisinde, daha başlardan bir başka eğilim kendini gösterir. İngiltere ve Fransa'dan da önce, Alman maden sanayisinde bir elde toplanış daha çoktur. İngiliz adalarında kömür ortaklıklarının sayısı en az 1.700 iken, Rhur havzasında, 1880'den başlayarak 4 ya da 5 ortaklık emretmektedir. Ufki bir toplaşmadır bu başlayan. Ne var ki, kömürden başlayarak Kirdorf, Stinnes, arkasından

Thyssen, demir-çelik sanayisinde Krupp, kendi satış yerlerini açarak ve kendi taşıt araçlarını kullanarak, yatay bir toplaşmanın taslaklarına da öncülük etmektedirler şimdiden. 1837'de kuruluşundan başlayarak, Eski Dağ Ortaklığı, çinko sanayisini kendi yararına örgütlemeyi ister. 1860 ticaret anlaşmasının arkasından, bir Dökümevleri Komitesi, Fransız çelik sanayisine egemen olanların çoğunu bir araya getirir. Özetle, büyük üretime yeni gelip girmiş ülkelerin iklimi bir elde toplaşmaya pek yatkın da olsa, söz konusu toplaşma, tehlikelere karşı kendiliğinden bir savunma içgüdüsü olarak ve birbirlerine eşit güçte olmayan ortaklıklara karşı mücadele yararına ortaya çıkmaktadır.

Sermaye sahibinin rolü büyür ve onunla beraber girişimci ile hissedar arasındaki mesafe de. Hisseli ortaklık, kişisel ya da ailevi girişim zararına kârlı çıkar; o kadar ki aynı dalda ya da farklı dallardaki girişimler arasında sıkı bağlar oluşur. Öte yandan, bankacılığın tek elde toplanması, maliyece sermayenin yönetilmesinin hem şartı hem de sonucudur ve bu toplanış da sanayi ve ticaretin bir noktada toplanışına varır. Bununla beraber, mesafenin azaltılması ve ufukların genişletilmesinin yol açtığı etkinliklerin coğrafi yönden eşgüdümü, anlaşmalara götürür yine de. Söz konusu anlaşmalar, doğal olarak, sunumla istemin daha aydınlık biçimde ayarlanışı olanağını sağlayan yeniden gruplaşmalarla, emeğin en iyi tarzda örgütlenişini amaç edinirler. Kendine has bir sözlük bunu dile getirir: Bir *gentlemen's agreements*'den, kartellerden, konzernlerden, trustlerden, holdinglerden, ufki ve yatay toplaşmalardan, kaynaşma ve bütünleşmelerden söz edilir.

Büyük kapitalist çehreleri

Jules Vallès, 1857'de bir dostuna yazdığı mektupta şöyle diyordu: "Eskiden ayaklanmaların olduğu Saint-Denis sokağında, Grève alanında değil, Vivienne sokağında, Vendôme alanında, Pereire'nin konağında, sizin konağınızda Fransa'nın geleceği kıpırdayıp hareketleniyor artık!"

Başarı, kayığı yönlendiren kişiye, *homo economicus* dediğimiz insana; o cesur ve hesaplı yürüyen; o maddi iktidar ve paraya sağlığını ve günlük zevklerini feda edebilen;

toplumda yerine getireceği bir role sahip olduğuna ve genel ilerleme adına çalıştığına inanan, görevleri paylaştıran ve edebiyat ve sanat dostu olarak hareket eden o insana bağlıdır. Jean Jaurès, ona bakıp şu övgüde bulunacaktır: "Burjuva üretiminde, onun yoğunluğunda, teknik bakımdan durmadan yenilenişinde, her gün yeniden doğan sorumluluklarında, rekabetin geliştirdiği savaşkanlık duygusunda, o üretimi yönlendirenlerin çalışma yeteneklerini olağanüstü uyaran bir şey vardır."

Başlıca üç grup insan bir aradadır: Özellikle piyasanın ihtiyaçları ve olanaklarını düşünen tacir (ticaret kapitalizmi), bütün gücünü teknik alana vermiş sanayi önderleri (sanayi kapitalizmi), sermayeleri bir araya getirip kullanan bankacı (mali kapitalizm). Bir kurucular dönemi, sonra onları izleyen bir gerçekleştiriciler dönemi diye iki dönemi birbirinden ayırmak boşunadır. Servet sahipleri, çoğu kez sıradan bir kökene sahiptirler: Birleşik Devletler'de, Rockefeller ve Vanderbilt köylü çocukları, Carnegie dokumacı, Harriman yoksul çobanlardan geliyorsa, önce Şikago'da, sonra Londra'da büyük mağazaların yaratıcısı Selfridge başlarda el ayak işlerinde kullanılan biriydi; Fransa'da Hériot ile Chauchard, büyük girişimlerini kurmazdan önce sıradan satıcılardı; Berlin'de büyük mağaza sahipleri Jandorf'lar, Tietz'ler, Wertheim'ler, Fransa'daki Boucicaut gibi küçük dükkâncılıktan geliyorlardı; İngiltere'de bira kralı Bass bir araba sürücüsü, madeni kalem sanayisiyle Birmingham'ın yükselişine katkıda bulunan ünlü zengin Josing Mason işportacı olarak yolları tepmiş durmuştu.

Bununla beraber, belli bir teknik, hatta bilimsel eğitimden çıkıp gelenler vardır: Bir Bessemer, bir Emil Rathenau, Siemens'ler öyledir. Şöhret ve servet kazanacakları yolu bulmadan önce, onun aranışı içinde olmuşlardır çoğu. Kimileri, gözüpek spekülasyonlarını gerçekleştirmede, savaşlara ya da bunalımlara çok şey borçludurlar.

Ne var ki, her dalın kendi fatihleri vardır: Brassey demiryolu yapımında, Joseph Thorne inşaat işlerinde, Mond sodyum sanayisinde; Kuhlmann ile Péchiney klor sanayisinde, Ritz otelcilikte, Poulenc ecza maddelerinde, Crossley halıcılıkta: Worth, Gaildraud ya da Paquin büyük terzicilikte, Marinoni matbaacılıkta ve Gordon Bennett, Willemes-

sant, Millaud ya da Jean Dupuy gazetecilikte kendilerini kabul ettirirler. Büyük gemi yapımcıları olarak akla ilk gelenler Cunard'lar, Ismay'lar, Wheelwright'lar, Bourne'lar, Allan'lar, Road'larsa limanlara kömür sağlayan da Hippolyte Worms'tur; Potin, baharatçılık yöntemlerini yeniler, Louis Dreyfus ise tahıl ticaretini. Geleneklerine gururla bağlı yüksek bankacılık kendini savunursa da, Pereire'lere, Henri Germain'lere, Cernuschi'lere, Lazard'lara da bir yer ayırır. Açıktır ki, sağlam temelleri olan ticarethaneler varlıklarını sürdürürler, hatta yükselenler de olur. Kârlı bir yatırım fırsatını hemen hemen hiç kaçırmayan Rothschild'ler için zaman hep uygundur ve Baring'ler gibi eskiden beri ünlü bir bankanın düşüşü olağanüstü karşılanır. Schneider'lerde, Wendel'lerde, Demidov'larda, Krupp'larda, demir-çelik sanayisinde; Peugot'larda, Japy'lerde, Koechlin'lerde, mekanik yapılarda; Dollfus'lerde, Schlumberger'lerde, dikiş ipliğinde; Méquillet-Noblot'larda, çeşitli pamuk işlerinde, Saint'lerde bez ve iplikte; Darblay'lerde kâğıtçılıkta; Vilmorin'lerde, tahıl üretiminde; Hennessy'lerde, Cusenier'lerde, Cointreau'larda, Pernod'larda konyak, likör ve aperitif içkilerde, birçok kuşaklar birbirini izler. Gayrımenkullere yatırım zevkinin hep canlı oluşu dikkate değer: New York'ta bir Astor ve bir Gerrit Smith, üzerine yapı dikilecek arsa bakımından servetler yığarken, Avrupa'da ticaret aristokrasisi durumunu yeniden düzeltip zengin olur.

Ücretli el emeği sağlama

Bu güçlü kişilerin, kendi emek güçlerini satan kitleleri seferber etmekten başka yapacak hiçbir şeyleri yoktur. Kırlardan başlayan o büyük göçün içinden ü c r e t l i o r d u s u sağlanır; söz konusu ordunun bir bölümü de Amerika'ya göçerek, onun girişimlerine sunar emeğini. Öte yandan, kâr üstüne kurulu ekonomi, tarım ortamını sadece en yaşamsal ihtiyaçlara yanıt veren uygulamalardan uzaklaştırır ve kentlerin büyümesi, pazarların genişlemesine uygun etkinlikleri geliştirir.

Ücretli ordusu kapitalist rejime sıkı sıkıya bağlı ise, şundan ileri gelir bu: Söz konusu rejim, s u n u m v e i s-

tem y a s a s ı n a t a b i b i r m e t a olarak bakmaktadır emek gücüne; iktisati liberalizm, tam da bu yasanın işlemesini sağlama yönündedir. Bir yandan korporatif rejime, öte yandan kölelik ve servaja karşı sürdürülen mücadeleleri yaşamış olan Karl Marx, bundan şunu da çıkarmıştır: Ücretlinin sömürüsü, kapitalist kârı açıklamaktadır. Tocqueville de şunu yazabildi: “Zencilere toprak sahibi olma bir süre için yasaklanırken, ne yapılıyor? Avrupalı emekçinin içinde bulunduğu duruma getirilip sokuluyorlar!” Cournot da, insanseverlik gayretinin, köleliği ortadan kaldırmaya yol açmada başarılı olduğundan kuşkulanıyordu. Kölelik, Batı’nın isteklerine yanıt veren daha ileri bir değerlendirişle uyuşmaz görünüyordu. Öyle olduğu içindir ki, Birleşik Devletler’de, köleliği ortadan kaldırma hareketinin en sağlam dayanakları başta iş çevreleriydi; Pensilvanyalı madenci bir Stevens, bankacı ve *Northern Pacific*’in kurucusu bir Jay Cooke, yeniden yapılanmayı savunuyorlardı. Ve yine bu insanlardır ki, Amerika’nın batısının özgür kolonlarla şenlendirilmesi amacıyla *Homestead Bill*’i oylatmışlardır. Üretim araçlarını elinde tutan kapitalist ekonomi, yurtluğa bağlı olmaktan kurtulmuş köylüyü, toprağı olmayan eski serfle eski köleyi, yalnız onları ele alıp kullanabilirdi.

Mübadele özgürlüğü

Yüzyılın ortalarında gerçek bir t i c a r e t d e v r i m i olur. Kapitalizm, kendi kendisiyle tutarlı olarak, serbest meta dolaşımının önüne dikilmiş engelleri kırmak ister. 1840-1870 yılları arasında, serbest mübadeleci güçlü bir itiş yer alır; söz konusu yıllar, ticaret işlemleri toplamında hızlı bir büyüme, kredi hacminin genişlemesi, iletişim araçlarının gelişmesi yıllarıdır. Büyük Britanya, tartışılmaz bir mali üstünlükle örnek olur: Mançester Okulu, barış ve ilerleme –ona sıkı sıkıya bağlı olarak da– akılcı bir işbölümü sayesinde, bireyler arasında olduğu gibi halklar arasında da daha sıkı bir dayanışmanın yararlarını öne sürüp, uluslararası birleşmiş bir pazar adına ateşli bir kampanya yürütür.

Kuşkusuz, böylesi bir hareket milliyetçilik duvarına çarpacaktı. Bununla beraber, *free-trade,* dışalım ve dışsatım

haklarına hatırı sayılır bir indirim getiren ticaret anlaşmaları biçimi altında, transit ticaretle yaşayan – Belçika ve Pay-Bas gibi – küçük devletlere uygun gelir. İspanya ile Rusya da, o sert yasaklayıcı tutumlarını bırakırlar. Ne var ki, 1860'ta, Fransa'nın korumacı patron takımına karşı III. Napoléon'un yaptığı bir gümrük hükümet darbesiyledir ki, s e r b e s t m ü b a d e l e c i a n l a ş m a l a r ç a ğ ı gerçekten açılmış olur.

Bu politika, bir yandan uluslararası mübadeleleri destekler ve teknik yenileşmelere yol açarken, zaten sarsılmış haldeki "t e k e l c i l i k" i n s o n u nun geldiğini de ilan eder. Yine önden giden Büyük Britanya, yeğlemeli hakları kaldırır; kolonilerine *self-government* hakkı verme eğilimi içinde, onlara a ç ı k k a p ı s i y a s e t i nin uygulanmasına razı olur. 1848'den sonra, Fransa'da da "tekelcilik" ortadan kalkar. İngiliz Hint Kumpanyası, Siyapi'lerin 1857'de ayaklanmalarının arkasından yaşamaz. Osmanlı İmparatorluğu'nun "Frenk"lere ayrıcalıklar tanıdığı kapitülasyonlar rejimi gibi, Asyalı devletler de Avrupa'nın barışçı ya da silahlı baskısı altında açılırlar. Yine açık kapı siyaseti çizgisi doğrultusunda olmak üzere, Özgür Kongo Devleti de, 1885'te, yabancı malların girişinde herhangi bir hak uygulanmasını yasaklar. Bunun gibi 1906'daki Fas hakkında Algésiras kararı, serbest mübadele düşüncesine bağlı kalacaktır.

Ulusların bütününü ilgilendiren, belli bir sayıda teknik ve iktisadi sorunlar da, uluslararası anlaşmalar yoluyla dostane çözülür.

Avrupa Tuna Komisyonu da içinde olmak üzere, yığınla uluslararası örgüt çıkar ortaya. Başlarda özellikle Avrupalıdır bunlar; sonra sonra dünyanın bütün bölümlerini kucaklarlar ya da kucaklamak isterler. Çoğu, iletişim ve malların dolaşımı ile ilgilidir. Bu türden ilk sözleşme, 1865 tarihli Telgraf Birliği olacaktır. 1874'te de Berlin'de, Evrensel Posta Birliği doğar ve 1906'da Roma Sözleşmesi'yle yeniden örgütlenir. Bir konferans, metre sisteminin uluslararası birliği için, Paris'i merkez seçer ve bir anlaşma da deniz yollarını düzenler. Öteki konferanslar da, Kongo için 1884-85 yıllarında Berlin'de, Süveyş Kanalı'nın uluslararası duruma getirilmesi için 1888'de İstanbul'da toplanır.

Mübadelelerin dünya çapındaki boyutlarını da belirtelim.

Uluslararasındaki ticaret, 1800'e doğru iki buçuk milyar ise, 1850'de 27 milyara ve 1900'de de 100 milyara yükselir. Kestirmelere göre, Büyük Britanya'nın dış ticareti bir yüzyılda 1'den 14'e, Fransa'nınki 15'e, Almanya'nınki 34'e, Birleşik Devletler'inki 149'a çıkmıştır. Bununla beraber, Büyük Britanya, toplam ticaret işlemlerinin altıda birini elinde tutmakla üstünlüğünü sürdürmektedir.

Rekabet ve işbölümü de, iki temel eğilime yol açarlar: Önce, ileri sanayi ülkeleri arasında, etkinliğin bir tür ufki dağılımı vardır; bu, onlardan hiçbirinin kendi kendine yeter olduğunu ileri süremiyecek oluşunun bir sonucudur: Böylece, Fransa ile Büyük Britanya, pek kullanılan yığınla nesne konusunda karşılıklı olarak alıcı durumdadırlar. Ne var ki, bir dikey işbölümü de gelip girer işin içine: Bir yandan, Avrupa öteki kıtalardan, kendisinin işleyeceği – çoğunlukla tarımsal – hammaddeler ister; öte yandan, yine Avrupa, yeni ülkeler için mamul madde müteahhiti olur. Sermaye yatırımları, bu çerçeveyi kolaylaştırır; çünkü, geri kalmış toprakların değerlendirilişini ve onlar üzerinde yaşayan halkların alım gücünü geliştirir. Özetle dünya, tek ve büyük bir iktisadi bütün olmaya doğru yönelir; Avrupa kapitalizmine bağımlı bir bütündür bu. Ve İngilizler de, böylesi bir sistemden aslan payını alacak bir durumda olduklarının bilinci içindedirler.

Genişliğine habercilik ve yayımcılıktaki canlılık

Bu uçsuz bucaksız gidiş geliş, ticaret malları ve ihtiyaçlarla ilgili bilgilere dayanmaktadır. Bütün verileri toplayabilen bir kuruluş yoktur. Bilgilendirici servisler, önce Londra'da sonra da New York ve Paris'te çalışırlar; Berlin'in elinde 1890'da 750.000 fiş vardır. İlk istatistik kongreleri, uluslararası sergiler vesilesiyle tartışırlar. Yığınla süreli yayın, *The Economist, Le Journal des Economistes, l'Economiste français,* bol belge koyarlar gözler önüne. 1879'da Brüksel'de, bir Ticaret Coğrafyası Kongresi toplanır.

Daha önceleri fuar, alıcıların ve satıcıların bir buluşma yeriydi. Bu nitelik kaybolur ve 1900'e doğru, sadece örnekli fuar ve sergi-fuar kalmıştır; çünkü, işler b o r s a l a r da görülmektedir ve borsalar, peşin ve özellikle vadeli ticaretin yapıldığı sürekli kuruluşlardır. Vadeli satış, pek büyük miktarda mal hakkında mesafeli işlemleri düzenler. Ne var ki, satıcı teslimde kazandığı için fiyatların inişini umarken, alıcı yükselişten edineceği kârları kestirmeye çalışır; öte yandan, gizli pazarlık, çoğu kez aslı ortada olmayan meta üstüne yapılır ve sıradan bir bahis tutuşmaya yaklaşır. Yakın bir buğday ya da pamuk hasadı, henüz fabrikadan çıkmamış bir dokuma ya da maden nesnesi, üzerinde durulan konulardır. 1844 yılından başlayarak, Londra'da eski *Stock Exchange*'in yerine geçmek üzere *Royal Exchange* için bir bina yapmak gerekliliği duyulur. Yavaş yavaş uzmanlaşma ete kemiğe bürünür: Pamuğun yazgısı Liverpool'da, Havre'da, Bremen'de, New York'da belirlenir; ipeğinki Lyon'da ve Milano'da; tahılınki de Anvers'de, Marsilya'da, Şikago'da. Londra'da işlemler o denli çeşitlidir ki toplanma yerleri çoğalır. Eskiden bir tahılın fiyatı, bir üretim bölgesinden ötekine değişiyordu: Büyük ticaret, fiyatları, dünya çapında hasat ve istemlere göre dayatır yavaş yavaş. Michigan kıyılarından Mersey kıyılarına, Monreal'den, Sydney'le, Buenos Aires'den Londra'ya kadar, telgraf, her gün stokların önemi, hasatların durumu, ısmarlamalar, uygulanan fiyatlar hakkında bilgi dağıtır. İpeğin üretildiği yerler ayrıca niteliğin ölçüsüdür.

H a b e r a j a n s l a r ı nın, Havas'ın ve Reuter'in rolü büyür.

Modern şarlatan tipi Barnum, reklam türünü rayına oturtmada hizmeti en çok geçenlerden biridir belki. Onu başkaları izler. Yollarda dağıtılan ya da evlere yollanan tanıtmalıklar ve katoloklar da işin içine girer. Gazete sayfalarında sürerken, reklam, başka mekânları da istila eder: Afiş yoluyla, caddelerde, toplantı salonlarında ve tiyatroda gözlere seslenir; bir kitlesel üretim için yığınların arasında dağılma kaygısındadır ve sanatla estetiği de yardımına çağırır; bir ticaret uygarlığının günlük yaşamıyla senli benli olup çıkar.

Para yoluyla kamuoyunun dikkatlerini çelme sürüp gider.

Avrupa kapitalizmi, borç para verenin elverişli durumundadır. Böyle olmanın tehlikeleri de vardır kuşkusuz; ne var ki ticaret ortamını canlandırma yolunu açarken, ona korkuç gelirler de sağlamaktadır. Böylece, pek az sayıdaki ülke, başkalarının bankası durumundadır ve onların sağladığı rantla yaşamaktadır. Bu alacak, 1900 dolaylarında, 150 milyar olarak değerlendirilebilir ve bunun hemen hemen yarısı da Büyük Britanya'ya aittir. Fransızın cüzdanının neredeyse üçte biri yabancı ülkelerdedir ve şurası da ilginçtir ki, sömürgelere yapılan yatırımlar pek zayıf bir oran tutmaktadır.

Fransa'nın Almanya'ya ödeyeceği savaş tazminatı, Almanya'nın özellikle ulusal girişimlerine yaramaktadır; ne var ki, 1873 bunalımının arkasından ve asıl 1880'den başlayarak, Alman tasarrufu daha da seve seve dışarıya gider: Birleşik Devletler'e, Latin Amerika'ya ya da Orta Avrupa'ya doğru akar. Birleşik Devletler, Latin Amerika'ya sermaye ihracına başladığında, Avrupa parası daha da kâr sağlar oralarda. Genellikle hali vakti yerinde olan ve piyasalar konusunda pek iyi bilgilenen sosyal sınıflara ait sermaye çevreleri, imparatorlukta ya da dışarıda, dikkatleri İngiliz mallarına çeken çoğu ticareti desteklemektedir. 1850'den önce Amerika'yla pek ilgilenmiş de olsa, Avrupa kıtasını daha yakın görür kendisine; 1850'den sonra ise daha geniş bir ufka sahiptir, yeni ülkelerle ve kendi koloni dünyasıyla daha da yakından ilgilenir.

Eldeki sermayelerin bir bölümü, Avrupa içinde dolaşır hep; Doğu'da Rus İmparatorluğu, 1880 yılından başlayarak Fransız kapitalistlerinin Avrupa'daki başlıca kolonisi haline gelir.

Ortadoğu, alabildiğine at oynatılan bir alandır: Demiryolu, liman ve maden işleri, ihtiyaç içindeki hükümetlere borç verme, bütün bu işlemler büyüleyici olduğu kadar tehlikelidir de ve vahim siyasal olaylara yol açarlar. Borç verenlerin yeğledikleri bir başka dünya Latin Amerika'dır ve orada Londra piyasası ileri mevziler kazanmıştır ve korur bunu. Uzakdoğu'ya gelince, çeker durur dikkatleri; gecikerek sahneye çıkmış da olsa, daha da güçlüdür çekiciliği

ve orada da egemen olan Londra'dır.

Büyük kapitalist çevrelerin yerleştikleri ülkelerde sahip oldukları güçle ilgili olarak söylenecek olan şudur: Kimi ülkelerde gerçek devlet onlardır.

Ne var ki, kapitalizmin yükselişi düzenli değildir, bunalımları da yaşar.

KAPİTALİZMİN BUNALIMLARI

Emeğe ödediği ücretten kâr sağlarken, kendini de zaman zaman aşırı üretime mahkûm eden bir rejimin durup durup iç bunalımlara uğrayacağını Sismondi vaktiyle işaret etmişti. Marx ve Engels, kapitalizmin bile, kendi çelişmelerinin sonucu yok olacağını gösterirler. Juglar, gönenç dönemlerinden durgunluk dönemlerine geçişler olarak anlar bunalımları ve Cournot'nun çömezleri Pareto ile Walras da, salınımlı hareketlere benzetirler onları. Jevons'un bunalımları kalkıp kozmik nedenlere bağladığı bir çağdır bu!

Olay, dönem dönem görülür; dönem de, uygun bir evreyle uygun olmayan bir evreden oluşur ve ortalama on yıl sürer. 1815'ten beri böyle olmuştur ve 1850'den sonra da böyle olacaktır: Başlıca bunalımlar da 1857, 1866, 1873, 1882-1884, 1890, 1900-1901, 1907'de ortaya çıkar. Ne var ki, 1847'de hâlâ Eski Rejim'de görülen ya da kapitalizm öncesi tipte bir bunalımdı, yani önce tarım kesiminde ortaya çıkıyordu ve başlıca etkeni de yiyecek maddelerinde kıtlıktı. Buna karşılık, 1857'de önce kapitalist aygıttı darbeyi yiyen ve en önemli merkezinde, Londra'da oluyordu bu. Artık, bozukluk şöyle bir çizgi üzerinde yayılır: Önce maliye, sonra sanayi ve ticaret, son olarak da kırsal kesim. Bozgun, hep bir aşırı spekülasyondan doğar, spekülasyon da kısmi bir banka çözülüşüne yol açar.

Sistemin yürüyüşünü ne olursa olsun durduramayacak gelişme bunalımları mıdır bunlar? Yoksa, kapitalizmin – az çok yakın – sonuna işaret eden uğursuz bunalımlar mı? Liberallerle sosyalistler çatışırlar: Birincilere göre, iktisadi gelişme ile atbaşı giden bir evrimdir söz konusu olan; ikincile-

re göre ise, karşılaşılan, insanlığın geleceği için en tehlikeli emperyalizmlere götüren bir olgudur.

Çalkalanmalar, durgunluk ve kararsızlıklar ortamı

Fiyat hareketlerine bakıp şu çıkarılabilir: Avrupa'da, 1847-48 bunalımının arkasından, İngiltere'de daha da erken başlamak üzere, yüzyılın ilk çeyreğinin "çöktürücü" evresini bir yeniden canlanış izler. Bir *good time*'dır bu ve hiç de *hard time* değil! Grafik eğrisi, hemen hemen sürekli bir inişi gösterir; sonra 1850 ile 1856 arasında sert bir yükseliş olur ve arkasından sallanmalar görülür, öyle ki malların rayici daha önceki evredekilere oranla hep yüksek kalır.

Bütün Batı ülkelerinde görülen bir harekettir bu!

O sırada, ticaret yaşamında bir tür *fair play* gözlemlenir: İktisadi liberalizmin ırmağı gürül gürül akar; herkes başkalarının hasedini kışkırtmadan zenginleşme olanağına sahip olduğundan, p a z a r ı n b a r ı ş ç ı g e n i ş l e m e s i mümkün görülür. Kolonial yöntemlerde bile yumuşaklığı aşan bir şey vardır. Tam bir Mançesterci çağdır bu! Savaşlara, geçici bunalımlara karşın – onlar bile üretimin ve tüketimin gelişmesine katkıda bulunurlar! – iklim uyarıcı ve kamçılayıcıdır ve iyimserliğe götürür.

1873 yılından başlayarak, fiyat eğrisi yeniden alçalır. Kızgın işaretler çoğalır: Bitkinlik içine düşmüş bir piyasanın çevresinde daha canlı bir rekabet vardır; sunuma oranla istemde açık bir kısıtlanma görülür; kâr düşer ve bu üç olay birbirine bağlıdır. 1850'den beri gözlenen, kişi başına reel gelir yükselişi yavaşlar. Silahlı da olsa, sürekli bir barış, Avrupa'daki ulusal savaşların yerine geçer. Teknik ilerlemeler sayesinde, sunum isteme baskın haldedir; onun yanı sıra, işçinin emeğinin aşırı sömürülüşü yüzünden, alım gücü yetersiz yayılmıştır. Sahneye yeni ülkelerin çıkışı rekabeti güçleştirir ve daha da özellikle kırsaldaki – donanımı pek iyi olmayan – üreticiye dokunur: Tarım ürünlerindeki alçalış, genel düşüşü hızlandırır. Ücretler direnir önce; ne var ki böyle dönem dönem gelip giden bunalımlar, patron için olduğu gibi işçi için de ağırdır. Girişim, büyük bir uyum çabası sağlamak zorundadır; verimliliği arttırmak, merkezileşme anlamında yeniden örgütlenişe gitmek, daha

sert bir genişlemeye başvurmak istenir. Sosyal mücadele vahimleşirken, mahreçler için çekişme keskinleşir. Çalışma araç ve yöntemlerindeki değişiklikler, çoğu firmaları kurtarır.

Büyük bunalım, böylece teknik ilerlemeyi hızlandırır ve Batı kapitalizmini, dünyanın geri kalan bölümünde d a h a s e r t b i r b a s k ı uygulamaya götürür. Başka bir söyleyişle, olan bitenin üstesinden gelmek için, kapitalizm, yapısal değişikliklere uğrayacak, sanayi dehasına çağrıda bulunacak, emperyalizm yoluna daha da büyük bir ateşlilikle atılacak ve milliyetçiliğin kendisine öğütleyeceği usullere bile başvuracaktır.

İktisadi milliyetçiliğe yeniden dönüş: Korumacılığa gidiş

1873-95 yıllarının uzun depresyonu serbest mübadeleye ağır darbeler indirir. Serbest mübadele politikasından yana olanlar, rahatsızlığın kaynağı olarak ulusal bencillikleri, uluslararası işbölümünün yetersizliğini gösterirler ki, boşuna çabalardır bunlar. Hasımları ise, fiyatların ve kârların düşüşünü serbest mübadeleden bilirler. Sonunda, bütün hoşnutsuzlar devlete çevirirler yüzlerini ve gümrüklerin desteğini isterler. Yöneticilere gelince, seçmenlerinin çağrısına – mümkün mertebe – direnir; çünkü gümrükten kazandıkları, kamu hizmetleri ile silahlanmaların giderlerini karşılamaya yardımcı olacaktır. Aslında Avrupalılar, kendi ürünlerini dışarıya satmak için zayıf gümrüklerden yararlanan ve Eski Dünya'dan gelen malların satışını kolaylaştırmayı reddeden Birleşik Devletler'i cezalandırabilirler.

Ne var ki, kazan kaldırma, Manchester okulunun ülkesine karşı olur: Bismarck Almanyası ilk adımı atar ve korumacılık az çok hızlı bir biçimde zafer kazanır; Belçika'yı da alır içine; sadece Pay-Bas ile Büyük Britanya reddederler. Gümrük savaşları Fransa ile İtalya'yı birbirine düşürürken, Almanya'yı Rusya ile İspanya'nın karşısına çıkarır; Birleşik Devletler, korumacı aygıtı birçok kez güçlendirirken, *fair trade* adı verilen bir birlik *free trade*'i asıl yurdunda saf dışı etmeye kalkar.

Böylece, korumacılığın savunucu durumlarına gelip sığınan Batı kapitalizmi milliyetçiliğin dizginlerini salıverir ve daha da fazla emperyalist olur. İngilizlerin de uzağında kalamıyacakları kaçınılmaz bir sonuçtur bu. Buradan kalkarak, Avrupa ve Kuzey Amerika'daki iktisadi rejim, önlenemez biçimde, birbiri arkasından a ç ı l ı p y a y ı l m a y a verir kendini.

BÖLÜM V

BATI SÖMÜRGECİLİĞİ VE EMPERYALİZMİ

Francesco Crispi'nin, 1888'de söylediği şu sözler pek bilinir: "Sömürgeler, modern yaşamın bir zorunluluğudur." Ama daha da çarpıcı olan, Eugène Etienne'in, 1897'de *Temps* gazetesindeki bir makalesinde söyledikleridir: "Her sömürge girişimine uygulanacak tek ölçüt, onun sağlayacağı fayda, metropole akacak olan kazanç ve yararların toplamıdır."

Bu sözlerin tiksindiriciliğine ekleyecek hiçbir şey yoktur.

Ancak, ne olmuştur da buralara gelinmiştir?

EMPERYALİZMİN DOĞUŞU

Yüzyılın ortalarında Avrupa'da uluslar ve liberalizm

İspanyolların ve Portekizlilerin Amerika'daki kıta egemenliğinin yıkılmasından sonra, XIX. yüzyılın ortalarında, gerçekten dünya çapında tek bir imparatorluk kalmıştı ki, B r i t a n y a İ m p a r a t o r l u ğ u' ydu o da. Hollandalıların ele geçirdikleri topraklar, çoğunlukla Güneydoğu Asya'da toplanmıştı ve Fransa, Afrika, Okyanusya ve Çinhindi dolaylarında, şuraya buraya henüz yeni adım atmıştı. Oysa, yüzyılın ikinci yarısında, birkaç yıl içinde, Kuzey Amerika'da Birleşik Devletler'in geniş toprakları kesinlikle oluşurken, Avrupalılar, Afrika'nın büyük bölümünü (1875'te %11'ini ve 1902'de de %90'ını) ve Okyanusya'daki toprakların da hemen hemen tümünü ele geçirirler. Fas'la geleceğin Libya'sı bir yana, Avrupa'nın sömürge alanı sabitleşmiştir: Yaşlı kıtanın dışında, yeryüzü topraklarının beşte

üçü ile dünya nüfusunun yarıdan fazlası elindedir.

Ulusal mücadeleler, bu yayılışı engellememiştir. Öte yandan, 1792 ile 1815 arasındaki büyük savaşlar, Fransa ile Pays-Bas'ın koloni çabasını geçici olarak köstеklemişse de, söz konusu çatışmalar, İngiltere'nin Avrupa dışındaki durumunun güçlenişi ile sonuçlanmıştır; ve kolonileriyle ilişiği kesilmiş bir gücün onları kaybedeceğini de görmek için 1914 yılını beklemek gerekir. Daha da güzeli, 1870 Alman zaferi ile İtalya krallığının ortaya çıkışı, güçlü bir emperyalist akımın doğuşunu hızlandırır daha çok. Bir yandan, Roma'nın istekleri, Akdeniz'i bir rekabetler alanına dönüştürmeye varır; öte yandan, Bismarck'ın politikası, geleneksel koloni devletlerinin iştahlarını azdırmada yardımcı olur, Fransa'yı Afrika'nın, Rusya'yı Asya'nın üzerine atar ve her ikisini Büyük Britanya'nın karşısına çıkarırken, o da yeni paylaşımlara kayıtsız kalamaz; bir rastlantı, yeni bir rakibi, Belçika kralı Léopold'u da, kara kıtanın yolları üzerine çıkarmıştır. Payların bölüşümü ileri bir noktaya vardığında, Almanya'nın doyumsuz kaldığını ilan etmesi ve korkunç bir *Weltpolitik*'i başlatması belki de pek gecikmiştir.

Bir sömürge karşıtlığının sürmesi

Bununla beraber, kolonyal yayılışın hasımları vardır.

Önce, ulusal güçlerin dağılışından korkanlar arasındadır bunlar. Geleceğin III. Napoléon'unun, 1841'de söylediği şu sözler anlamlıdır: "Cezayir, amaçsız bir savaşla yitirilir... Barış zamanında külfetli, savaş zamanında felaket getiren bu uzak topraklar, bir zayıflama nedenidir." Meksika seferine karşı, tutucuların önde gelenlerinin hatırı sayılır bir bölümü ile cumhuriyetçi muhalefet birleşir; kamuoyu, "masraflı ve çıkışı olmayan" bir şey olarak bakmaktadır ona. Üçüncü Cumhuriyet'te sağ ve radikaller, Avrupa dışına askeri birlikler gönderilmesini mahkûm etmek için anlaşırlar: "Şiddetin sırtına ikiyüzlü uygarlık giysisini yeniden geçirmeyi denemeyelim" diye haykırır 1882'de Clemenceau. Bismarck da, aynı yıl *Reichstag*'da şunları söyleyecektir: "Başbakan olduğum sürece, sömürge politikası

gütmeyeceğiz." Belçikalıların çoğunluğu Kral Léopold'un girişimini desteklemeyi reddeder.

Duygusal ve insancıl açıdan gerekçeler çoğu kez en öndedir ve sosyalizm, sömürgeciliğe karşı açıkça tavır alır, çünkü kapitalizmin emperyalist bir usulü olarak görmektedir onu. Ancak şunu da belirtmeli ki, tiksinti en başta liberal kapitalist saflarda kendini gösterir uzun süre. Yves Guyot 1885'te şunları söyler: "250.000 Fransız kolonunun Cezayir'de yerleşmesi kaç cana mal olacaktır diye temsili bir hesap yaparsak diyeceğiz ki, onlardan her biri, 2 askerin koruduğu 4 cesedin üzerine oturacaktır!" Şu da dikkate değer: Büyük Britanya'da, kolonilere *self government*'i yayma ve her türlü fetih düşünesine sırt çevirme adına pek güçlü bir hareket, 1840 ile 1860 yılları arasında kendini belli eder. Disraëli'nin 1852'de söylediği şu sözler ilginçtir: "Bu kutsal kolonilerin hepsi birkaç yılda bağımsız olacaklardır ve boyunlarımıza asılmış bir değirmen taşıdır onlar!" Sömürge Yönetim Dairesi'nde bir yüksek görevli de sömürgelerin yazgısının "bağımsızlık" olduğunu kabul eder. 1863'te de, Godwin Smith'in büyük yankılar uyandıran *İmparatorluk* adlı eseri yayımlanır: Yazar kitabında, Büyük Britanya ile Kanada ve Avustralya gibi ülkeler arasında gönül rızasıyla bir ayrılığı salık verir. *Koloniler* adlı eserinde, Alman gezgini ve etnologu Adolf Bastian da, olanca açıklığıyla fetih düşüncesine karşı çıkar.

Öte yandan, Edouard Donwes-Dekker, 1860 yılında yayımladığı *Max Javelaar* adlı romanında, Multatuli takma adıyla, Hollanda Hindistan'ındaki Van den Bosch sisteminin aşırılıklarını sergiler. Manchester Okulu'ndan Gladstone'un da sonuna değin güdeceği barışçı ve ihtiyatlı politika, ticaretin yararcılığına inanan ve antiemperyalist bir tavır takınarak bakacaktır gelişmelere: Dünya zenginliklerinin sömürülmesi, şu ya da bu toprağa, ulusal ya da uygarlıkçı bir ilkeden hareket ederek el koymayı, hiçbir zaman haklı çıkaramazdı; açık kapı siyaseti yoluyla özgür bir rekabeti gerektiriyordu bu. Palmerston'un denizlerin serbestliğini savunması yetiyordu; çünkü onunla, Büyük Britanya'nın ve bütün gelişmiş ülkelerin serveti sağlanmış oluyordu.

İngiliz iktisatçısı Cobden, biraz da karamsarlıkla şunu söyler: "Aristokrasi ile orta sınıf kolonyal sisteme bağlı olduğu gibi, işçiler de daha fazla akıllı değildir." Engels de, esef duyarak, işçilerin "tam bir sessizlik içinde, tutucu radikaller ve libarallerle birlikte, İngiltere'nin sömürge tekelinden ve dünya pazarı üstünde kurduğu tekelden yararlandıklarını" belirtir. Böylece, kamuoyu da ağırlığını koyunca işler şuraya varır: Kolonilerden vazgeçmek çaptan düşmek olur!

Yüzyılın ilk yarısındaki seferler, sıcak ülkelerde mücadele edecek ve yönetecek bir u z m a n l a r b i r l i ğ i ni de geliştirmişti; Hindistan'da ve Cezayir'de askerler ve görevliler böyle oluşur ve onların deneyimi de, daha sonra Asya ve Afrika'nın öteki bölgelerine yayılır. Yığınla ailede canlı gelenekler yaşar ya da yeniden canlanır; hepsi de bir "meslek"e sahip olmanın ve "hizmet etme"nin öğüncü içindedirler. Fransa'da İkinci İmparatorluk, İngiltere'nin, kendi durumunu güçlendirmek için de olsa bu yolda harcadığı çabaları sürdürür. Palmerston da şunu öğütler: "Bir toplu iğnesi başı kadar da olsa hakkınız, bunu elde tutabileceğinize inanıyorsanız, bırakmayız asla!"

Bunun bağlandığı, barışçı ya da silahlı, Hıristiyan haçlı seferinin – o eski– "u y g a r l a ş t ı r ı c ı" anlayışıydı. Milliyetler hareketinin yarattığı coşkuyla da gençliğine yeniden kavuşmuş gibiydi bu. Kimi halklar, birlik kaygısının içine gömülü de olsalar, ötekiler daha geniş bir misyon biçiyorlardı kendilerine. Kireevsky, 1830'a doğru, "iki genç ve körpe halkı" yani Rusya ile Amerika'yı, ötekilerin tepesine yerleştirmiyor muydu daha önceden? Romantik Panslavizm Katkov'larda ve Aksakov'larda sürüyordu ve teması da şuydu: Tanrı, Ortodoks Rusya'ya zafer dolu bir rol ayırmıştır ve Dostoyevsky'nin kestirmesine göre de, "Her güçlü halk, uzun süre yaşamak istiyorsa, dünyanın kurtuluşunun kendi elinde, yalnız onun ellerinde olduğuna inanır ve inanmalıdır da."

Darwinizm sömürülmeye başlanmadan ve Gobineau da *Irkların Eşitsizliği Üstüne Deneme* adlı eserini yayımla-

madan önce Agassiz ile Quatrefages, b e y a z i n s a n ı n ü s t ü n l ü ğ ü nü vurguluyor, Couret de l'İsle, "doğal olarak üstün ırklar"dan söz ediyor ve Carlyle, önderlerin övgüsünü yapıyor ve şöyle diyordu: "Bizim küçük adamız pek dar hale gelmiştir bizler için, ama dünya, bir altı bin yıl için oldukça geniştir henüz." Charles Kingsley, dinsel biçemiyle kolektif enerjiyi yüceltirken, Tennyson, Palmerstone'un politikasının hizmetinde olarak kahramanlığı şakıyordu. Charles Dilke *Daha Büyük İngiltere* adlı kitabını yayımladığında, okuyucuları, her şeyden önce, okyanuslar ötesi büyüklüğe söylenmiş neşideyle büyülenmişlerdi. Disraëli Toryzm'i, Manchester Okulu arabasına bağlı koşumundan çıkarır ve daha soylu görevler verir ona, Victoria'yı Hindistan imparatoriçesi yapar. Gladstone, Afganistan'la Transvaal'ı tahliye etse de, emperyalist kampanya gelişir artık: Darwin'in öğrencisi Seeley, *İngiltere'nin Yayılışı* adlı eserinde, Elizabeth'den başlayarak görkemli bir yükselişi sergiler; Kingsley'in çömezi Froude, Carlyle'ın vasiyetini yerine getirir, Britanya'nın geçmişinde ve evreninde dolaşır durur coşkulu. Birlikler, *Victoria League, League of the Empire, British Empire League* çıkar ortaya ve – o şoven– *jingo* tipi belirir. Anlamlı bir dönüşüm olur o sıralar: Civata satıcısı, aynı zamanda Gladstone ve Manchester Okulu yandaşı Joseph Chamberlain, kendi kendine yeten ve egemen bir imparatorluk formülüne gelip yatar.

Öte yandan, yurtseverlikle kapitalizm, e m p e r y a l i z m d o ğ r u l t u s u n d a çalışmaya koyulurlar kolkola. Dupont– White, "Araçları arasına, kolonilerin üretimini ya da mübadelesini, uzak pazarları, yeni mahreçleri de ekleyerek, insanları zengin etmeyi" devlete görev olarak tanıdığında, bir öncü durumundadır. Ne var ki List ile Rocher, Adam Smith okuluna tepkide bulunmuşlardı ve sesleri Almanya'da işitilmeye başlanıyordu. Almanya'da ise, armatörlerin ve sanayicilerin desteklediği kolonyal dernekler Bismarck'ı zorluyorlardı.

İşte o sıralardadır ki, Fransız iktisatçısı Paul Leroy–Beaulieu, *Modern Halklarda Sömürgeleşme Üstüne* adlı eserini yeniden yayımlar ve katıksız liberalizmi şu ilkeye sokar: "Sömürgeleştiren bir halk, gelecekte kendi büyüklüğünün temellerini atan bir halktır." Ferry ise, büyüklüğü çıka-

ra bağlayarak kendi girişimlerini haklı göstermeye çalışır: Bir yandan, "Bir koloni kurmak, bir mahreç yaratmaktır", derken, öte yandan, "Yüksek ırklar aşağıdaki ırklar karşısında bir hakka sahiptirler" der. Ve daha sonra, emperyalist kapitalizmin programı söz konusu oldukta, şu cümleyle özetleyecektir onu: "Sömürge politikası, sanayi politikasının çocuğudur."

ESKİ KUMPANYADAN YENİ KUMPANYAYA

Fransa'da Eski Rejim'in çöküşünün arkasından, 1815'ten sonra da, tekele dayanan belli sayıda kimi büyük girişimlerin su yüzüne çıktıkları görülür. Kuşkusuz Restorasyon, Napoléon gibi, Fransız Hint Kumpanyası'nı eski durumuna getirmez; bu dönemin kuruluşlarından hiçbirisi, Güneydoğu Asya'da ve Uzakdoğu'da – 1875 yılına değin – pek kazançlı bir ticarete kendini verecek olan yeni Hollanda Kumpanyası bir yana, gelişip ilerleyemez. İngiliz Hint Kumpanyası da, sözleşmesinin yenilenmesi sırasında, yalnız Çin'le ticaret ayrıcalığını yitirmekle kalmaz, Hindistan'la ilgili hakları da kısıtlanır; bu haklar, ilerde daha da azaltılacak ve kuruluş, 1857'de yerlilerin ayaklanışının arkasından yıkılacaktır.

Özetle, eski ayrıcalıklı kumpanyaların çöküşü yaşanır.

1850– 70 dönemi, yani serbest mübadele dönemi ise, ayrıcalıklara hiç de iyi gözle bakmadı. Ne var ki, korumacılık yeniden su yüzüne çıkınca, belli bir kayırmadan yararlanarak *koloninin sömürülmesi yolunu açan girişim* formülü, emperyalist kapitalizm için büyüleyici göründü.

Kumpanyaların en önemlileri *İngiliz* ya da *Alman koruması altında* etkinliklerini sürdürürler. Hemen hemen hepsi de, Kongo havzasını değerlendirmek amacıyla, Belçika Kralı Léopold'un kurduğu uluslararası derneği örnek alıp, Afrika kıtasıyla ilgilenirler. Onların arkasında, iki gücün – İngiltere ile Almanya'nın gelişen rekabeti görülür.

Kısa da sürse, bu ayrıcalıklı yeni kumpanyalar dönemi, kolonyal yayılışın tarihinde önemli bir yer tutacaktır. Örne-

ğin, İngilizlerin sadece on üç yıl süren *Royal Niger* kumpanyasının sona ermesinin arkasından, Londra artık Nijerya diye adlandırılan topraklara sahip olmak için 22 milyon harcar; Nijerya da yabana atılacak bir şey değildir, Fransa'nın iki misli büyüklüktedir ve 25 milyon nüfusu vardır.

Ne var ki, bu kumpanyalar içinde en ünlüsü, Cecil Rhodes' un kurduğu *British South Africa*'dır. Cecil Rhodes, tahtı olmadığı için hükümdar değildi; ama yine de pırlantanın ve altının kralı oldu ve İngiltere'ye, Afrika'nın güneyinde bir imparatorluk sağladı. Bir papazın oğlu olarak, sağlık nedenlerinden dolayı bulunduğu Afrika'da, pırlanta ve altın spekülatörü olarak atılır yaşama. İşleri tıkırında bir spekülatör olarak kalmaz yalnız. Mayasında İngiltere olmak üzere, Avrupa uygarlığının bir delisi sıfatıyla, temelinde Cap'ın bulunduğu bir Afrika İmparatorluğu düşler. Bunu gerçekleştirmeye giriştiğinde, Afrika'nın içinden ve dışından direnişler olur, kırar onları. 1889'da, *British South Africa* kumpanyasını kurar; 1895'te de, Rodezya'yı haritaya yerleştirir ve çok geçmeden iki ayrı Cumhuriyeti, Orange ile Transvaal'ı katar ona. 1902 yılında öldüğünde, altın ve imparatorluk, Boer'lerin bağımsızlığını da yiyip tüketmiştir.

Üstünde durulması gereken bir başka girişim, Belçika Kralı II. Léopold' un girişimidir.

Avrupa'nın en gözde hükümdar ailelerinden birine bağlı bu kurnaz ve inatçı adam, ülkesiyle yetinmez, bir imparatorluk kurar. 1861'de şunları yazar: "Devletlerin gücünü ve gönencini oluşturan şeyler arasında sömürgelerin hatırı sayılır bir yer tuttuğunu tarih bize öğrettiğine göre, biz de onlardan birini sağlamaya çalışalım kendimize." Fırsatları kollar, Filipinler'i, Kanarya adalarını ya da Okyanus'ta filan takımadaları satın almaya hazır bir halde beklerken, seçimini Orta Afrika için yapar. 1876'da Brüksel'de, "bilim, insanlık ve ilerleme" adına bir konferans toplarsa da, başlangıçta çıkar gözetmeyen bir kuruluştan edineceği kişisel paya aklı takılır hemen. Aranışlar içine girer ve sonunda, Kongo ırmağının ağzında ticaret serbestliği isteyen eski kolonyal güçleri oralardan uzaklaştırmak gerektiğini anlar. 1885'teki Berlin Konferansı, söz konusu yöreyi, Uluslararası Kongo Derneği'nin güvencesi altına alırsa da, çok geçmeden, kendiliğinden bağımsız Kongo devletine dönüştürür ve Belçika Parlamentosu da başına onu geçirir; buradan kalkıp yeni devle-

tin sınırlarını Doğu Afrika'daki büyük göller bölgesine doğru genişletmeye koyulur o da. Güçlüklerle karşılaşsa da, zorla çalıştırma yöntemiyle emek gücü sağlar, tacı için ayrılmış bir geniş bölgenin kârlarını kendine ayırır ve geri kalanını kumpanyalara verir; onlar da kazançları paylaşırken, onun payını da unutmazlar. Fil dişi ve kauçuk için korkunç bir av başlar ki, "Kongo vahşeti" diye şöhret kazanmıştır. Öyle de olsa, Léopold, öleceği güne değin, gururuna yediremediğinden kamuoyuna hesap vermekten kaçıp durmuştur.

Ne var ki, işler bu anlattıklarımızla da kalmaz, kapitalist çıkarlar adına d e v l e t m ü d a h a l e s i başlar.

AVRUPALI DEVLETLERİN SÖMÜRGECİ MÜDAHALESİ

"Nerede çıkar varsa, orada egemenlik olmalı" diye yazar Dilke. Kongo deneyimini, Belçika ulusu doğrudan doğruya desteklememişti; ama Cap'ta, sahneye İngiltere'nin gücü girmeseydi, durum tehlikeli olabilirdi. Kimi yerlerde Fransa ile İngiltere açık bir müdahaleyi reddederler. Buna karşılık, kapitalist kumpanyalar, diplomasinin, hatta silahlı gücün işin içine girdiği hallerde, bayraklarını denizlerde –göğüslerini gere gere– dolaştırırlar. Böylece gözle görülür ya da örtülü bir halde, p o l i t i k a y l a t i c a r e t i n i ç i ç e g e ç i ş i çoğu sömürge fetihlerini açıklar. Meksika'da başarıya ulaşılamamışsa, Tunus'ta ve Mısır'da bol bol tadılır bu!

Her ikisi tipik hallerdir ve aralarında şaşırtıcı bir benzerlik vardır: İki Müslüman hükümdar, debdebeli bir yaşamı sürdürmek için gırtlağına değin borçlanmışlardır; durumu ve kaynakları açgözlülükleri kışkırtacak nitelikte iki ülkedir ikisi de; hakları konusunda kıskanç ve uyruklarının isteklerini destekleyebilecek durumda iki güçtür. Her ikisi de, Avrupa sermayesi ile Avrupalı girişimcilerin istilasına uğrar, ekonominin eksiklikleri de işleri kolaylaştırır; Tunus Beyliği ile Mısır Hıdivliği mali bunalım içindedir, borç vadeleri yeni borçlanmalarla ertelenir; arkasından, kaygılı ve açgözlü alacaklıların dayattıkları uluslararası denetim gelir; geçici ve kısmi bir ferahlamada, sermaye durumunu güçlen-

dirir, güvenceler elde eder ve mali kaynaklar geçirir eline. Ve oyunun son perdesi açılır: Tunuslu Bey, Fransız korumacılığına boyun eğerken, Hıdiv İsmail tahtından indirilir ve yerine geçen Hıdiv Tevfik, İngiliz ordusunun varlığına katlanmak zorunda kalır. Bir yandan Paris hükümeti bir İtalyan ipoteğini kaldırırken, öte yandan Londra hükümeti, iyi gözle bakmadığı Fransa ile ortaklaşa egemenlik formülünü bir yana iter. Sonuç, özetle şudur: İki ülke, siyasal, idari ve askeri bir vesayet örtüsü altında, Batı'nın sanayi ve ticaretine açılmıştır.

Sömürgeci subayın rolü: Fatih ve yönetici

Sömürgeciliğin, yapıcı olarak, "teknisyen" olarak önemli çehreleri belirir.

Avrupalı merkezlerde, sömürgeci kabineler vardır.

Oralardan gelecek emirlere bir uyan bir kulak ardı eden, pek sert konuşan, korkunç sorumluluklar yüklenen s ö m ü r g e c i a s k e r l e r in işlerini kolaylaştırıcı iki yardımcıları vardır: Mesafe ve günlük görevin güçlükleri. "Ruhun sevinci eylemdedir": Lyautey'nin Shelley'den aldığı düsturu budur. Ve yine o, "Eylem, kutsal, tanrısal eylem..." diye haykırır ve olmak istediği de, "iyi bir savaşçı, babacan bir baş", bir "genç feodal şef"! Cecil Rhodes'a göre, iyi bir sömürgeci, kriket ve futbol oynamayı iyi bilmelidir. Bir başka sömürgeci, kılıcını, sömürge yönetimine olduğu kadar imanın hizmetine de veren, gerçekten mistik Gordon, Günlük'ünü dindar özdeyişlerle süsler.

Gözüpek insanlardır bu askerler ve büyük çıkarlara her zaman uyulmaz. Dairelere karşı ağızlarına geleni söylerler ve diplomatlar da tiksindikleri kişilerdir. İdareci olarak yumuşak değildirler, ama yerlileri yakından tanımak isterler, örf ve adetlerine saygılıdırlar ve bir ideolojiye boyun eğmezler. Şu sözler, ünlü sömürgeci Mareşal Gallieni'nindir: "Avrupa uygarlık ve sömürgeciliğinin hizmete koştuğu enerjik görevlilerin güdümü altında gelişen bir ülkede, hiçbir şey oranın yönetiminden daha yumuşak, daha elastiki olamaz" ve ekler: "Her siyasal eylem, yararlanılabilir yerel öğeleri ayırdetmek ve onlardan faydalanmak demek olmalı; yararlanılamaz du-

rumdaki öğeleri ise yansızlaştırmalı ve yoketmelidir."

İlk kuşak, Napoléon savaşlarından, İspanya ve Rusya savaşlarından doğar ve sabır, dayanıklılık, halklar ve kaynaklar hakkında güvenilir bir bilgi edinmeyi öğütleyen insanlardan oluşur. Bu sert okul, Mahrat'ları ve Sih'leri yenen bir Bugeaud'yu, bir Charles-James Napier'yi ve bir Gough'u, onların yanı sıra Kafkasya'da, Orta Asya'da ve Doğu Sibirya'da fetihten fethe koşan Paskeviç'leri, Muraviev'leri ve Perovski'leri yetiştirdi.

Onları, Kara Afrika'nın ve Hindistan'ın yoğurup biçimlendirdiği insanlar izler. Bir Faidherbe'in tutucu siyasal tutkuları yoktur, inatçı ve idealist, doğrudan gözlem meraklısıdır; elindeki pek az güçle Senegal'e sahip olur, Saint-Louis'ye düzen getirir. Dakar'ı kurar, zenci ticaretiyle mücadele eder, telgrafı getirir, bir Fransız lisesi ile laik bir Fransız-Müslüman eğitim arkasından koşar. Bir Gallieni, az konuşur, sağlam habere ve pratiğe önem veren biri olarak, Sudan'ı ve Tonkin'i fetheder, Madagaskar'da güçlü bir yöneticilik örneği verir. Onun öğrencilerinden biri olan Lyautey, ilkelerini Şerif'lerin imparatorluğunda yetkinliğe ulaştıracaktır. Bunun gibi, İngilizlerin Afrika imparatorluğunun kurucuları da, Hindistan ordusundan çıkarlar: Sihapileri yenen bir Robert-Cornelis, Necaşi Théodoros'a karşı 1867'de şaşkınlık verici bir sefer yürütür; Wolseley, Aşanti'leri boyun eğmek zorunda bırakır, Zulu'lara karşı mücadeleye katılır, 1882'de Arabi Paşa'nın birliklerini itip kakar ve Kahire'ye girer, öyle de olsa Dervişler'in kuşattıkları Hartum'u kurtarma girişiminde başarısızlığa uğrar; Robert de, Hindistan'da ve Habeşistan'da geçirir ilk deneyimlerini, 1879'da Kabil üstüne ve 1886'da Birmanya'ya karşı seferi yürütür, son olarak da Boer'leri yenilgiye uğratacak güçlerin başında yerini alır; önce Hartum'a boyun eğdiren Kitchener'de, gelip Transvaal'i ele geçirir.

Sömürge savaşları

XIX. yüzyıl, s ö m ü r g e s a v a ş l a r ı n ı n y ü z y ı l ı olacaktır. Öteki kıtaların şurasında ya da burasında, Avrupalılarca girişilmiş bir harekâtla geçmeyen bir yıl yoktur belki.

Ruslar bir yana, bütün girişimler, denizden bir çabayı öngörürler. Cezayir seferi, bir yirmi bin insanı taşıyan 676 gemiyi seferber eder. 1894'te Majunga önünde 15 bin savaşçı yer alır. Böylece, denizcilere düşen rolün önemi anlaşılır. Deniz piyadesi, bir çıkarma hareketinin önde gelen silahıdır ve General Briére de l'İsle gibi parlak sömürgeciler sağlar.

Kısa süren seferler vardır; ancak çoğu savaşlar güç koşullarda olur, zaman ister, insanca ve malzemece büyük masrafı gerektirir. Başta gelen engel iklimdir çoğu kez. Constantin'e karşı ilk saldırı açlık, soğuk ve yorgunluk nedeniyle başarısızlığa uğrar. Ne denli dayanıklı olurlarsa olsunlar, Perovski'nin birlikleri, Hive üzerine yürüyüşte sert bir kışın kurbanı olmuşlardır; buna karşılık, Meksika'da, Tonkin'de, Madagaskar'da insanları kırıp geçiren, nemli sıcaklık ve ateşli hastalıklar olmuştur. Wolseley'in Aşanti'lere karşı saldırısı, kıyı bataklıklarında, sonra da balta girmez ormanlarda olmak üzere, en çetin koşullarda gerçekleşir. Afrika'da çağlayanlarla kesintiye uğradıkları halde, ırmakların önemi burada gösterir kendini: Stanley Kongo'dan yararlanır, Kitchener de Nil'den.

Dilleri, yaşam biçimleri, savaşma tarzları bakımından halklarla ilgili yetersiz bilgi de büyük sakıncalar ortaya kor. Kuşkusuz, Avrupalının teknik üstünlüğü ezicidir; ne var ki, onun ülkenin doğasına ve insanlarına uyum sağlaması gerektiği bir yana, Avrupalı karşısındakini sadece kendi silahlarıyla yenmeyi düşünmez. O zaman da sorun, yardımcı güçler edinme sorunu olup çıkar. Hindistan'da İngilizlerin giriştikleri bir deneme, korkunç bir sıcağa karşın parlak bir başarıyla sonuçlanır: Çünkü, orduya alınan Sih'ler ve Gurka'lar, nizami savaş usulünü kabul edip savaşırlar; Bugeaud zuavları, sipahileri, Magripli atıcı ve jandarmaları öteki Müslümanlara karşı kullanır; Faidherbe, başka bir halktan atıcılarla elinde tutar Senegal'i ve Laperrine Şamba'da Sahralıya polis görevini yaptırmayı düşünür.

Koloni yönetimi

Otorite, doğrudan doğruya bir asker kişiye bırakılırsa da, koloni yönetimi, normal olarak özel sivil kadro-

l a r a mensup memurlar arasından derlenir. Çoğu kez hem yönetmek hem savaşmak gerektiğinden, askerlerle siviller arasında uyuşmazlık adım başındadır. Her devlet kendi meşrebine göre ve durumları göz önünde tutarak hareket eder. Fransız sömürge rejiminin bozuklukları özellikle fazladır; sömürgelerinin yönetiminin, bir bütün olarak siyaset adamlarının ya da yüksek görevlilerin eline geçmesi için Üçüncü Cumhuriyet'i beklemek gerekir.

Büyük Britanya, kendi aristokrasisinin içinden olağanüstü yetenekte insanlar devşirir; bu insanlar da, *Colonial Office*'in rehberliğinde, sürekliliği kesintiye uğratmadan, imparatorluğun çeşitli parçalarında, yerinde, anın ihtiyaçlarına uygun çözümleri bulur. Bu büyük ailelerin çocukları, sömürge alanında, düzenleyici bir amprizmin ilkelerini büyük başarıyla uygularlar. Onların şaheserleri, Hindistan'ı aynı anda fethedip yönetmeleridir. Böylece, Marki de Dalhousie, savaşla teknik değişiklik gayretini hünerle yürütür, arkasından Lord Canning, kral naipleri kuşağını başlatır ki içlerinde Lord Elgin, Lord Lytton ve Lord Ripon gibi, güçlü kişilikler yer alır. Öte yandan, *self government*'le donatılmış kolonilerde, kral ya da kraliçe hazretlerini temsil edecek valiler görülür: Mısır'ın ilk valisi Lord Cromer bunlardan biridir.

Avrupa nüfuslu topraklar ya da eski koloniler söz konusu olduğunda, "tekel" kaybolur ve *self governement*'e ya da metropolca özümsenmeye doğru bir gelişme ortaya çıkarken, doğrudan vesayetten çok k o r u m a a l t ı n d a d e v l e t formülü, yeni işgal edilen topraklarda kapitalist Avrupa'nın amaç ve araçlarına daha uygun görünür. Aslında İngilizlerin vaktiyle Hindistan'da, Hollandalıların da Java'da uyguladıkları bir yöntemdi bu. Aynı yöntem Cezayir, sonra Senegal ve Koşinşin için düşünüldü. Ruslar, Türkistan'da nüfuzlu birçok hanlıkları sürdürmede, zarardan çok yarar gördüler. Ferry, beye ivedi bir yardımda bulunma çağrısıyla Tunus'a gitmeyi uygun buldu ve Gambetta şunu söyledi: "Ne terk, ne ilhak!" Benzeri yapay bir yolu kullanaraktır ki, Londra hükümeti Kahire'ye müdahalesini haklı göstermeye çalıştı. Doudard de Lagrée, Kamboçya kralından, komşuları Siyam ile Vietnam'ın saldırılarına ve gasplarına karşı, Fransa'ya kendisini koruma hakkını tanı-

ması olanağını elde etti; Auguste Pavie de, aynı şeyi Laos'lu şeflerin elinden aldı. Sömürgeci güç, böylesi rejimlerle yüz yüze gelip de kendi çıkarına uygun bulduğu her defasında, işler bu yolda gelişti genellikle.

Bununla beraber, yerli iktidarın alabildiğine parçalanmış ya da halk nazarında saygınlığını yitirmiş yada dinmez bir düşmanlık içine düşmüş olması halinde, ilhak kendini dayatıyordu. İşte o zamandır ki, egemenlik altında sömürge söz konusu oluyordu: Avrupalı yönetim, yerel şefleri yerinde bırakmakla beraber, ellerinden siyasal iktidarı alıyor, sıkı bir denetime tabi tutuyordu onları; onların yerine sıradan kefilleri yeğlediği de oluyordu ki, güvendiği yerliler arasından seçiyordu bunları; ve yörenin işlerini, halkların çıkarına uygun sandığı bir doğrultuda, doğrudan doğruya çekip çeviriyordu. İngilizlerin Hindistan'da himaye altındaki devlet formülüyle yetinemediği noktalarda, uyguladığı bu sistemdi; Kara Afrika'da da o revaç kazanır ve krallığın yıkılmasından sonra Madagaskar'a da yayılır.

Büyük rekabetler ve paylaşmalar

Geçmiş yüzyıllarda, sömürge uzlaşmazlıkları Avrupalı devletler arasında savaşlara yol açmıştı. Oysa, yerli şeflerle antlaşma politikası en iyi yol olduğu gibi, uluslararası uyuşmazlıklar da karşılıklı görüşme yöntemiyle dostça düzenlenmek istenir.

Yeni dünya, bu rekabetlerin dışına çıkar gitgide. Sömürge yöntemlerini Amerika kıtasından kovmayı hedef tutan Monroe doktrini adına, Birleşik Devletler, Avrupalıların kıtada ellerinde tuttukları son toprakları da satın alma yoluyla edinmeye başvurur: Böylece, 1867'de Ruslar Alaska'yı kendilerine bıraktıklarında, büyük bir egemenlik geçişi gerçekleşmiş olur. Ne var ki, Danimarka da Guena yöresini Büyük Britanya'ya, İspanya da Palos, Mariannes ve Karolin'leri Almanya'ya satar.

Büyük sürtüşme bölgeleri başka yerlerdedir; içlerinde en önemlisi de batıdan doğuya, Cebelitarık Boğazı'ndan Büyük Okyanus'un batısına, iç denizler ve Avrasya ile Af-

rika arasında gidiş gelişi kolaylaştıran kanallar ve boğazlar boyunca uzanan, sonra da Asya'nın güneydoğusu ile güney cephesine yayılan bölgedir. Fransa ve İngiltere, bu bölgede, ya Rusya'yı safdışı edecek bir işbirliği içindedir ya da birbirleriyle çatışırlar. Akdeniz'de, 1870'de İtalya'nın sahneye çıkışının arkasından durum karmaşıklaşır. İngiliz-Rus düellosu, bütün Orta Asya'ya, özellikle de Hindistan yakınlarına kadar yayılır. Şunu da belirtmeli ki, tek silahlı çatışma, hem de Avrupa'da emperyalist rekabetlerin sonucu ortaya çıkan Kırım Savaşı'nın kaynağı, söz konusu bölgenin en tartışmalı parçasında, Yakındoğu'da üstünlüğü ele geçirme mücadelesidir.

Daha da büyük bir gerçek şu: Büyük Britanya ile Rusya arasındaki onulmaz çelişme, bir deniz imparatorluğu ile bir kara imparatorluğunu karşı karşıya getirir. Gerçekten, denizleri elinde tutan güç, karaların da güvenini sağlamak ister. Bu bakımdan, bütün Hindistan'ın fethi anlamlıdır. Ne var ki, hiç de olağandışı bir hal değildir o; sömürgeciliğin niteliklerinden biri, geniş karasal dayanakların elde edilmesidir artık. Jules Ferry, konunun altını çizer: "Bugün, ilhak edilen kıtalardır, uçsuz bucaksız bir dünya paylaşılıyor." Afrika kitlesinin bölüşümü bu politikayı pek güzel dile getirir. Bununla beraber, Büyük Okyanus'a egemen olma rekabeti vardır.

Böylece, eskiden olduğu gibi, uyuşmazlıklar, iki yanlı anlaşmalar yoluyla devletten devlete çözülür genellikle. Papa'nın ve uluslararası konferansların hakemliğine başvurulduğu olursa da, pek zayıf sonuçlar elde edilir. Her birinin arkasından, yarış, eskiyi aratacak biçimde yeniden başlar. Bununla beraber, sömürgeciliğin en kılçıklı sorunlarını bir uluslararası kurulun önüne getirme düşüncesi sona ermez; bu düşüncedir ki, 1906'da Algésiras Konferansı' nın toplanışını esinletecektir. Ne olursa olsun, diplomatların kaz tüyünden kalemleri işsiz kalmaz: Dünya haritasına, paylaşmaların oynak ve yeltek biçimleri çizilir durur; söz konusu paylaşmaların iri lokmaları da çeşitli sömürgeci devletlere düşer sonunda ve Avrupa barışı da bundan sarsıntı duymaz.

Rusların Avrasya İmparatorluğu

O uçsuz bucaksız ovada, Rusya, İslam'a karşı bir fetih siyaseti sürdürür; püskürtüp geriletmez İslam'ı bu fetih, ne var ki derinden derine sokulup yerleşir bağrına. Ayrıca, kökü pek eskilere giden yerleşik halkla göçebe arasındaki çatışma bu ovada sürer gibidir; nitekim Ukrayna'da, tarımcı köylülerin kök saldığı da görülür. Son olarak, Sibirya, sert Rus doğasını sürdürür, Çarların İmparatorluğu sadece soğuk denizlere ulaşmakla kalmaz, Mançu yoluyla ta Uzakdoğu dünyasının yüreğine kadar gelip dayanır; bunun gibi, güneyde de Kafkas ötesi ve Turan yörelerine varır. Bu ilerleyişte, okyanuslarda pencereler açma isteğidir kendini gösteren başta: Hızla döllenip çoğalan bir halkın seyrek nüfuslu bölgelere doğru göçü ve ek kaynakların büyüleyip çekişidir söz konusu olan. Gogol, *Ölü Ruhlar* adlı romanında şöyle diyecektir: "O hiçbir şeyin kendisini tutup dizginleyemeyeceği troyka gibi, bir bilenmeze doğru kopup gittiğini duymuyor musun ey Rusya?"

Uzun bir süreden beri sabırla sürdürülen bir davadır bu ve araçları da hep aynıdır: Kazak, ticaret, bahşiş adıyla rüşvet ve yararlı olduğu anlaşıldığında da dini alet edip görüşme. Balkanlarda ve Ortadoğu'da Ortodoks olan Rusya, Hive'de Müslüman ve Moğolistan'da Budisttir!

Bu sömürgeleştirmenin özgünlüklerinden biri, Kazakların başta gelen rolüdür.

> Avrupa'daki bütün savaşlarda onlar vardır ve daha da olacaklardır; ne var ki yaşadıkları bozkırlara pek benzeyen bu bozkırlarda daha da gönülden hizmete koşarlar. Çar, o eşsiz süvarilerini, Stanitsas diye bilinen, hayvancılıkla geçimlerini sağlayıp en çok da atları seven bu cemaatlar arasından seçer.
>
> On bir Kazak *Voiskos*'u – Tac'ın "on bir incisi" – nden her birini, *Ataman*'ları yönetir. Balık, et ve kuru ekmek yiyen, su içen, mahmuzsuz ata binen, elinde kamçı sırtında gocuğu ile Kazak, yorulmak bilmez bir savaşçıdır: Silah diye bir mızrağı, kabzasız bir kılıcı, bir tabancası ve bir karabinasıyla, haritasız pusulasız, güneşe ve yıldızlara bakıp sürer atını. Çoğu Ortodoks da

olsa, kimileri *Raskolnik* mezhebindendir; Terek'de ya da Kuban'da Müslüman, Baykal ötesinde Budist olabilirler; aralarında Yahudi olanlar bile çıkar.

Don Kazakları, Pavel Yakovleviç komutasında, İran'a karşı, Polonya'da, Kafkasya'da, Macaristan'da ve Kırım'da yürütülen savaşlarda ün kazanırlar. Arkasından, Kafkasya'nın fethini sağlama bağlamak için, Çar, Kuban ve Terek Kazaklarını örgütler ve bunun için de, bu bölgelerin topraklarını bağışlar onlara. Ural Kazakları, Perovski seferinin ayrılmaz bir parçasıdır. Skobelev, Türkistan'da ve 1877 Balkan savaşında onların kahramanıdır ve "beyaz paşa" diye anılır; Sibirya Kazaklarıyla Semireçinsk'de kurulan bir *Voisko,* Türkistan'a göz kulak olur. Baykal ötesindeki gruba, Muraviev, Buryat– Moğollar arasından – çay içen ve avcılıkla uğraşan – Budistlerle Amur grubunu oluşturup ekler. Bu sonuncular, bir Uzakdoğu egemenliğinin öncüleridirler ve söz konusu Uzakdoğu'yu ise, Avrupa Rusyası'na, yüzyılın sonunda trenyolu bağlayacaktır.

Bu imparatorlukla ölçüsüzlük egemendir: Mesafe sorununu, o da yetersiz biçimde, telgraf hatlarıyla iki ya da üç büyük demiryolu çözmüştür. Toprağa egemen olma söz konusu olduğunda, bitmemiş bir şey kalır geriye: Şuraya buraya serpilmiş nüfusun yol açtığı kopukluktan ileri gelir bu. Bununla beraber, bütün Asya'yı ezeceğe benzeyen bu dev kitlenin sınırlarında, Rus tehdidi ciddiye alınmaktadır.

Bir Fransız sömürge imparatorluğunun yeniden kuruluşu

Önceden bir plana sahip olmayan, bir göçü kabul edebilecek toprak ihtiyacıyla hiç de hareket etmeyen, her zaman maddi de sayılamayacak çıkarları savunma kaygısındaki Fransızlar, bir yüzyılda derledikleri malzemeyle, alabildiğine geniş – ama o ölçüde de hantal – bir sömürge yapısı ortaya koyarlar.

Geçmişte edindiklerinden, tropikal bölgede birkaç parça kalmıştır ellerinde ve onların çevresinde de merkantilist gelenek, sömürgelerde doğmuş Avrupalının görüşü ve 89'un ilkeleri çatışır. İkinci Cumhuriyet, kısa süren ömründe, köleliği kaldırmış ve özümseme politikasını başlatmıştır; İkinci İmparatorlukta ise, tekelcilik tarihe karışır.

Önemli olay C e z a y i r' i n f e t h i dir ve soru işaretleri koymaktadır ortaya: Anayurdun uzantısı mıdır bu? Yoksa karma bir rejime göre yerlilerle birlikte yaşama mı? El yordamı ile yürünür. Biri Afrika'da öteki Asya'da, iki kıta sisteminin taslağıyla beraber, tropikal yöreler arasında Fransa'nın etkisi ete kemiğe büründüğünde, duraksamalar daha da artar: 1860'a doğru, iktisadi liberalizmin de etkisiyle, birbirinden pek farklı Kuzey Afrika, Senegal ve Koşinşin'de, esnek yönetim biçimi olarak koruma altında devlet formülü su yüzüne çıkar; ne var ki, Cezayirli Fransızlar "Arap Krallığı"na karşı çıkarlar.

Geleceğin belirsizliğiyle içine kapanıp düşünen Üçüncü Cumhuriyet, önce ö z ü m s e m e p o l i t i k a s ı nı seçer. Arkasından, Akdeniz'den Gine Körfezi'ne, Darfour'a ve hatta Kongo'nun içlerine kadar uzanan bir Afrika bloku oluşur; onu bir ikinci toplaşma izleyecek ve bir üçüncüsü de Hindiçini'de oluşacaktır. Amerika'dan Okyanusya'ya kadar da, yalnız İngiltere vardır Fransa'nın karşısında. İşte o sıralardadır ki, çeşitli eğilimler birbiriyle çatışmaya başlar: Oportünizm, sömürgeciliğe karşı muhalefeti de göz önünde tutarak işleri yürütürken, kapitalizmin atını rahatça oynatabilmesi amacıyla, sömürge valilerinin "aydın despotizmi" ne de yer verilir. 1894'ten önce, merkezde bağımsız bir sömürge bakanlığı yoktur; dağınık biçimde de olsa o kurulur ağır ağır. Ve metropola, Cezayir'e, eski kolonilere ve Madagaskar'a aynı gümrük esasları uygulanır olur.

Fransa ile başka kıtalardaki bu topraklar arasındaki bağların sıkılaştırılması, bir i k t i s a d i b u n a l ı m ı da getirir beraberinde. Oportünizm ve ampirizm yeni yöntemler bulur. İdare bakımından merkeziyetçilikten uzaklaşmaya, mali yönden kendi kendini yönetime doğru bir yönelim de eklenir.

Fransızlar kafalarında bir yere oturtmakta güçlük de çekseler, bu "Daha büyük Fransa" duygusal dünyaya girer; ne var ki, ahım şahım bir gelişmesi de olmaz uzun süre.

İngiltere'nin üstünlüğü

XVIII. yüzyılın sonlarından başlayarak, İngiltere'nin yükselişi yeniden başlar. Tacir ve başka yerlerde olduğun-

dan çok daha âlâ Amerika'da temsil edilen birinci imparatorluğun yerine, 1850 yılı dolayında ete kemiğe bürünen bir ikincisi, 1870-80 yıllarında doruğuna çıkar. Kraliçe Victoria Çağı'nın İmparatorluğu'dur bu: Serbest mübadelenin diyarıdır ve gerçekten Büyük Britanya'dır; yalnız denizde ve ticarette değil, sanayide ve bankacılıkta da, dünyanın – hiç tartışmasız – en büyük gücü olup çıkmıştır. Öte yandan, üstünlüğü karşısında direniş pek mümkün değildir; bununla beraber, imparatorluğun varlığı ilerleme için bir güvencedir de.

Daha önceki yüzyıllardan devraldığı ve ilerleme halinde üç öğe taşır bağrında: Önemli yerlerde sömürgeler, aralarında özellikle Hindistan'ın bulunduğu tropikal ülkeler ve bir de, ılımlı bölgelerde bol nüfuslu koloniler.

İngiltere'nin yeryüzünde ördüğü olağanüstü ağ, aşağı yukarı tamamlanmıştır. Adım başında ticaret durakları, dayanak noktaları ve limanlardan oluşan bir ağdır bu ve Portekiz usulü koloni deneyimlerinin mirasıdır hepsi de. Nerede ki bir salim koy, geçici bir yerde karaya kolayca yanaşılabilecek uygun bir nokta vardır, İngiltere oradadır. Adalar arar durur, hatta boğazlarda adacıklar. Donanmalarının, bu arada yabancı gemilerin de su, yiyecek ve yakacak edineceği deniz üsleri yapıp çıkar oraları. Telgraf kabloları döşer bu yerlere. Ve gerektiğinde, bu duraklardan kalkıp yakındaki kıtalarda ticaret aranışına girişir; denizde ve hatta karada harekâta kalktığında, birer üs olarak yararlanır oralardan. Böylece, Yeni Dünya'nın Atlantik'e bakan yüzündeki adalardan çoğu onundur ve hepsi bir arada, Avrupa'dan Güney Afrika'ya doğru dev yığınlar oluştururlar; kendine ayırdığı denizlerden biri olan Hint Okyanusu'na serpili ve Çin Denizi'nin girişini tutan adaları da saymalı. Çevrede olan bitene göz kulak olmak için Perim'i Aden'e, Çin ticaretini kendine çekmek amacıyla da Hong Kong'u Singapur'a eklemiştir; *British North-Borneo*'nun oluşumuna bir başlangıç olarak, Borneo'nun kuzeyinde Labuan adasını işgal etmiştir; Rusya'yla gerilimin pek keskinleştiği 1878 yılı boyunca, Doğu Akdeniz'de Kıbrıs'ı sağlar kendisine; Bahreyn adalarına inmekle yetinmez, İran Körfezi'ni denetlemek için Hürmüz Boğazı'nda kimi adaları işgal ederken, Güney Arabistan'da ve Aden Körfezi'nin girişin-

de kimi yerlere göz diker; Fiji adalarını ele geçirerek, kuzeyden güneye Okyanus aşırı yolun en önemli duraklarından birini kendine alıkoyar. Komşu topraklar üzerine açılmış pencere görevini görecek yığınla üs vardır elinde: Singapur Malezya devletlerine, Labuan Borneo'ya, Aden Arap artbölgesine, Lagos Nijerya'ya, Mombaz Doğu Afrika'ya bakar; 1890'da, Heligoland'a karşı olağanüstü bir değiş tokuş aracı olan Zanzibar'ı katmalı bunlara.

Batı'da, Antil takımadaları, güzelim Jamaika, Guyan'ların büyük bölümü ve Honduras'ın bir parçası; ama doğuda, varsa yoksa Hindistan ve çevresi. Afrika'da, batı kıyılarında, Gambiya ile Sierra Leone, Accra ve Lagos. Ne var ki, bütün dikkatler H i n d i s t a n' a, onu kıskançlıkla korumaya çevrilmiştir: Afrika'nın güneyindeki İngiliz egemenliği daha da sağlamlaştırılır; kuzeyde Mısır'ın işgali aynı gerekçeyledir ve böylece Cebelitarık, Malta ve Kızıldeniz yoluyla, Londra'dan Bombay'a bir imparatorluk zinciri tamamlanmış olur.

Ne var ki Kanada, Güney Afrika ve Avustralya'daki koloniler, nüfusların çapından çok yüzeylerinin genişliğiyle önemlidir. Bununla beraber Avrupalılar, çok sayıda oraya gelmeye başlarlar ve İngiltere'deki türde bir yaşam gelişir. Bu topraklarda, sağlam ulusal kişilikler gelişmektedir; göç edenler, anayurdun örflerine yeni alışkanlıkları da getirir eklerler.

Metropolde ve kolonilerde, liberalizmin yanı sıra, daha genişliğine bir temsili rejime doğru da bir gelişmenin içine girildiği sırada, İkinci İmparatorluk bir değişme aşamasına gelip girer.

Rekabeti daha sert kılan ve emperyalist isteği kamçılayan bir iktisadi bunalımın etkisiyledir bu; ve öte yandan da silahlanma yarışını başlatır. İngilizler, Süveyş aracılığıyla, Hint yolu üzerinde önlemler alırlar; ancak Afrika ile Okyanusya'nın hızlanan bölüşümünün de dışında kalamazlar. Öte yandan, *self-government*'le donattığı sömürgeleri üzerinde milliyetçilik filizlenir: Kanada dominyonu, yeniyetmeliğini yaşadığı bir dönemde Kuzey Amerika'da açılıp serpilirken, Avustralya Okyanusya'daki takımadalarda eyleme götürür insanları ve Cap'da, İngiliz damgasını taşıyan geniş bir güney Afrika gelişir. Böylece, İran ve Himalaya

geçitlerini tutup Birmanya'yı imparatorluğa katarak, Hindistan'ın çevresini güçlendirdikten sonra, Albion, Afrika'nın üstüne sürer birliklerini. 1880 ile 1902 yılları arasında ülkece kazanım pek büyük çaptadır: 11 milyon kilometre karedir!

İmparatorluk, denizci niteliğini sürdürse de k a r a s a l olmuştur daha çok. İçinde barındırdığı arkaik ya da az gelişmiş halklar daha da kuvvetle temsil edileceklerdir bundan böyle ve onlarla, dominyon oluşturan Avrupa tipi toplumlar arasında siyasal alanda zıtlık artar. Ne var ki, Büyük Britanya her yörenin eğilimine en uygun formülü bulur. Zorunluluk, yöntemlerde çeşitlilikleri dayatır; merkezkaç güçler yeni Anglosakson halklar üzerinde işleyip durursa da, ortak savunma ihtiyacı ve korumacılığın yükselişi bir dayanışmayı da ayakta tutar.

Yüzyılın sonlarında, Büyük Britanya dünyası iç tutarlılığını korur ve üstünlüğüyle de gururludur.

Son gelenler: Belçika'nın mirasından Alman ve İtalyan tutkularına

1900 yılında, sömürgeciliğin parçalayıp bölmesi pek ileri bir aşamadadır ve işten aslan payını alanlar da, eski devletler, Fransa ile İngiltere'dir. Ne var ki, adaylıklarını koyan yeni emperyalizmler vardır.

Bir krallığın girişimi sonucu ortaya çıkmış ve uluslararası antlaşmaların da geleceğini hükme bağladıkları K o n g o D e v l e t i, Brüksel yönetiminin denetimine girer: En iri, en türdeş, en zengin lokmalardan biridir bu ve kanırta kanırta sömürülecektir.

Bismarck, bağımsız bir devletin doğuşuna başkanlık etmişti. Henüz sorumluluklarını almaya kararlı değil miydi? İngiltere'yi kollayıp gözetmek mi istiyordu? O andan başlayarak, büyük bölüşmeden sonra arta kalanları kendine ayırmanın dışında ne yapabilirdi Almanya?

Böylece, yirmi yıldan az bir zamanda, bir A l m a n s ö m ü r g e a l a n ı oluşur ve iki parçayı içine almaktadır: Biri Afrika dolayındadır bunların ve yarı yarıya çöl (Güneydoğu Afrika), kopuk kopuk ve sömürülmesi de güçtür;

öteki de Büyük Okyanus'tadır, böylece alabildiğine uzakta, üstelik fazla türdeş olmayan bir durumdadır (Samoa'da, Yeni Gine'de ve komşu takımadalarda). Aslında Bismarck, kendi yurttaşlarının girişimlerini desteklemeyi düşünmektedir sadece: Hemen hemen her yerde, sözleşmeli kumpanyalar üzerinde yönetim kaygılarının uzağında kalır ve *Reich* da kumpanyaların yerine geçtiğinde, söz konusu olan *Schutzgebiet*, yani "imparatorun koruması altına konulmuş topraklar"dır ve imparatorluğun başbakanlığının yetkisine girmektedir. Bismarck'tan sonra, sömürgeler Berlin'de, ancak Pangermanist politikayla ilişkileri oranında göz önünde tutuldu; kumpanyalara da terkedildiklerinde açık kart verildi ellerine ve onlar da, Belçika ya da Fransızlar ne türlü insanlık dışı şeyler yapmışlarsa, onları yaptılar.

Gerçekte, ne yoğun bir dışarıya göçün ihtiyaçlarına yanıt veren, ne pek girişken hale gelmiş bir kapitalizmin istediklerini karşılayan, ön sırada hiçbir yer tutmayan ancak öteki devletlerin sahip oldukları topraklarla kuşatılmış sömürgelerin sahibi durumundaki Almanya, yeni yararlar elde etmek yolunda ciddi bir tehdit öğesi oluşturacaktır kaçınılmaz olarak.

Bununla beraber, daha az güçlü bir haldeki İ t a l y a, Tunus'u işgal etmenin düşünü görür; ancak ilk hayal kırıklığına orada uğrar. Arkadan, Doğu Afrika'ya çevirir gözlerini: Ne var ki, çıkış üsleri (Eritre ile Somali) dardır ve Habeşistan'a karşı saldırısı 1896'da felaketle sonuçlanır. Nüfusça zengin, ama hareket araçları bakımından yoksul olan İtalya, doymamış bir halde kalacaktır ve tutkularını Trablus'a ve Sirenaik'e yöneltecektir yeniden.

İspanyolların gerileyişinden yararlanarak Birleşik Devletler'in de sahneye çıktığı bir sırada, rekabet alanları daralıp büzülür. Geriye kalan son bölgelerin – Fas, Ortadoğu, Uzakdoğu – çevresinde, eski ve yeni emperyalist güçler dolanıp dururlar. Ve Uzakdoğu'da, bir başka rakip ayağa kalkmaktadır üstelik: J a p o n y a' dır bu.

Avrupa'nın sömürgeci yayılışı gerilemenin kapısındadır.

III
XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA AVRUPA UYGARLIĞI

Avrupa, gücünün en yüksek noktasına varmıştır kuşkusuz; yeryüzündeki yayılışından yararlanmaktadır.

Açıktır ki, yaşlı kıtanın özellikle doğusunda ve güneyinde, kapitalist hareketin henüz zayıf ölçüde etkileyebildiği kırsal yöreler bulunmaktadır. Ancak, bütüne bakıldığında, etkinliklere *kent* komuta etmekte ve onları hızlı bir atılışa zorlamaktadır. Bu kentsel çerçevede, üretimi ve zenginliklerin dolaşımını yönlendiren, *burjuvazi* dir; bunun gibi, kenti, bu liberal kenti kurumlarına biçim verip yöneten yine bu sınıftır.

Avrupa uygarlığını oluşturan öğelerin karışıp kaynaşması hızlansa da, küçük çapına karşın bölgesel ve sosyal zıtlıkları bol bir kıtanın bağrında *çeşitlilik* şaşırtıcılığını sürdürür; çünkü, her halkın zenginleşmesi pek farklı bir eğri çizer ve yoksulluğun iri lekeleri silinmeden kalır. Genel yaşam düzeyi yükselse de, *proleterlerin sayısı* artar.

Öte yandan, akıl coşkusunu sürdürür ve sanatın özsuyu da kurumaz.

BÖLÜM I

DEĞİŞEN KENTLER, ZEVKLER VE KIRLAR

Marx ve Engels, 1848'te yayımladıkları *Komünist Parti Bildirisi*'nin bir yerinde şöyle söylerler: "Burjuvazi, kırsalı kente tabi kıldı, dev kentler yarattı..." XIX. yüzyılın en önemli gerçeklerinden birini yansıtır bu sözler. Yalnız o da değil, zevkler değişir; edebi ve sanatsal bağımsızlık alabildiğine artar.

KENTLERİN ÇARPICI YÜKSELİŞİ

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, k e n t o l g u s u, geçmiştekiyle kıyaslanamayacak boyutlar kazanır. Çeşitli bakımdan kendini belli eder bu ve farklı sonuçları da vardır.

Kent nüfusunun artışı

1850 yılına değin, İngiltere bir yana, kırsal bölgede yaşayanlar, nüfusun en büyük çoğunluğunu oluşturuyorlardı hâlâ. Ne var ki, tek bir merkezde yoğunlaşma hareketi, kentler yararına olmak üzere hızlanır sonra. Baş nedeni de bunun, k ö y l e r d e n k e n t l e r e olan büyük g ö ç tür; kentlerin kendi doğal artışını ise, hiçbir yerde ölçüye vuramıyoruz. Böylece Fransa'da, 1846 ile 1896 nüfus sayımları arasında, kentsel denen artışlar 6.379.000 kişiye ulaşır; bu da yalnız genel çoğalışın değil, 3.261.000 köylünün kentlerce özümsenişinin sonucudur. Bununla beraber, söz konusu gelişme, Fransa'nın batısında ve ortasında, doğuyla güneyinde olduğundan çok daha hızlıdır. Böylece, kent nüfusunun açıkça öne geçtiği bir Avrupa, iyiden iyiye kırsal kalmış bir Avrupa'yla, her gün bir parça daha zıtlık içindedir.

1815 yılına doğru, Avrupalıların yüzde 2'sinden azı, nüfusu 100.000'i aşan bir yirmi kadar kentte oturuyorlardı. 1910'da, kentlerden 6'sının bir milyondan fazla nüfusu vardır; 55'inin 250.000'den ve 80'inin de 100.000'den fazladır nüfusları ve bu sonuncular, toplam nüfusun yüzde 15'ini barındırmaktadırlar. M e t r o p o l l e r i n t u t t u k l a r ı y e r, çarpıcıdır: Londra 1800'de, 30 milyon İngilizden 4 milyonunu ve Paris de, 37 milyon Fransızdan 3 milyona yakınını içine alır. Bir yüzyıl içinde artış, Petersburg için yüzde 300, Londra için yüzde 340 ve Paris için yüzde 345'tir; çoğalma, Viyana için yüzde 490'a ve Berlin için 872'ye yükselir. Belçikalıların sayısı kadar Londralı vardır.

Büyük kentin k o z m o p o l i t niteliği artar. Kitlesel göçler ona doğrudur: İrlandalı, İskoçyalı, kıtadaki insanlar Londra'ya akarlar; Slavlar, Macarlar ve Yahudiler Viyana'ya doluşurlar. Münih'te oturanların yalnız yüzde 37'si 1895'te orada doğmuştur; Saint-Etienne'de oturanların da yüzde 50'si, aynı tarihte söz konusu kentte dünyaya gelmiştir.

Eski kent ve yeni kentin yayılması

Var olan büyüyorsa, yüzyıl da elden geçirip düzeltir onu.

Kuşkusuz, madenle fabrika dün kırsaldaydı, bugün kentleri yaratırlar; fabrikanın hoşlandığı, dağılım kolaylıklarının kendini gösterdiği yerde kurulup kalmasıdır. Demiryolu, kimi kentlerin ötekilerden çok yararlandığı bir seçme yapar; denizcilik ve gemicilikteki ilerlemeler limanları genişletir. Bununla beraber, siyasal ve idari, kültürel, kimi zaman da dinsel etkinlikler, kentin büyümesinde kendi rollerini oynarlar.

Aslında, kendisini çevreley en kırsala sıkı sıkıya bağlı k ü ç ü k p a z a r – k e n t, hemen hemen her yanda varlığını sürdürür. Barrès, 1909'da onlara bakıp şunu söyler: "Bir tepenin üstünde, yüzyıllardan beri hep kendine benzer halde kalmıştır kent; hiçbir zaman sağlamca yere basmayan belki yalnız surlarıdır ki bahçelere dönüşür ve kent bütün

zevkini oralarda sergiler. Her gün, birbirinin aynı saatler boyunca aynı özen gösterilir bu bahçelerde..."

Böylece, büyük sanayi çağının ortadan kaldırmadığı bir geçmiş varlığını sürdürür çoğu kez. Birbirini izleyen çehreler üst üste bir arada yaşarlar ve birbirlerini de kolayca tanırlar. Genel olarak eski kent yerleşim merkezini belirler ve şehircilik de uyar ona. En cesur şehirci bile, saygın kalıntıları yıkıcının kazmasına bilerek teslim etmemeğe özen gösterir. Bunun gibi, tarihsel denen semtlerdedir ki, e v l e r i n y ü k s e k l i ğ i n e y ı ğ ı l ı ş ı gitgide vahimleşir; böylesi bir kanama, daha çok ve daha hızlı taşıt araçlarının, kentin çalışma ritmini daha uzak mesafelere uydurmaya başlamadan önce kendini gösterir. Genişlemenin erken ve kolayca başlayıp geliştiği Berlin'de, kent merkezinin yoğunluğu 1890'da, şehrin bütünü için hektar başına 260'a karşı, 375 kişiye çıkar. Bununla beraber, yayılma sayesinde, bu merkez, Londra'da, 1801'de yüzde 15'e karşı, 1891'de toplam nüfusun yüzde 5.8'ini temsil eder ancak; böylece kent merkezi (City) nüfusunun yüzde 70'ini yitirmiştir. Berlin'de, 1875 ile 1896 yılları arasında, Altstadt ile Fredrichstadt yüzde 17.6'dan yüzde 7.3'e kadar geriler. Paris'te, İkinci İmparatorluk, mutlak monarşinin Ortaçağ'dan kalma mahallelerine saldırır ve 500 hektar dolayında bir alandır bu; oysa kent, Louis-Philippe'in surlarının içinde 3.370 hektarlık bir büyüklükte idi. İkinci İmparatorluk, caddeler ve alanlar açtırtır, geniş devlet daireleri kurdurtur, daracık hastalıklı evleri yıktırtıp büyük burjuva konutları yaptırtır yerlerine.

> Proudhon, şehirci H a u s m a n n' ın yaptıklarına bakıp, "dümdüz bulvarları, dev otelleri, görkemli ama ıssız rıhtımları, artık sadece taş ve kum taşıyan hüzünlü ırmağı, eski kentin kapılarının yerine geçip onun varlık nedenini ortadan kaldıran demiryolu garları, alanların ortasında çevresi genellikle demir çubuklarla çevrili küçük parkları, yeni tiyatroları, makadam yolu, süpürgeci alayları ve korkunç tozu ile, Bay Haussmann'ın tekdüze ve yorucu yeni kenti" diye söz eder.

M a h a l l e l e r i n u z m a n l a ş m a s ı belirginleşir ve her biri kendi mimari görünüşünü kazanır: Büyük ticaret mahalleleri, gar mahalleleri, idari mahalleler... Burjuvazinin isteği sonucu, organik bölünme, giderek s o s y a l a y-

r ı l m a artar. “İşçiler, Paris’in ortasından hoyratça koparılıp atılmışlardı” diye not düşer Auguste Cochin. Manchester’de imalatçılar, 1830 yılına doğru, imalathanelerinin dumanıyla kararan, ancak işçilerinin küçük kırevleri ile çevrili evlerde otururken, havadar banliyölere göç ederler ve ücretli halk ile bütün temaslarını yitirirler; o ücretli halk ise, sağlıksız eski mahallelerde yığışır.

Yeni açılmış yolun üzerinde kiralık dairelerden oluşan heybetli bir yapı yükselir. En çok rastlanan tip, gösterişli bir cephesi olan ve sırtını karanlık bir iç avluya dönmüş konuttur; üst katta, hizmetçilere, sadece çatı pencerelerinin aydınlattığı tavan arası ayrılır. Her dairenin iki ya da üç şatafatlı odası vardır, ancak mutfak ve ayakyolları alabildiğine dar tutulmuştur; banyo odası, daha sonra ortaya çıkacaktır. Özetle, işin gelir sağlayıcı yanı düşünülmüştür daha çok.

Eski kentin bittiği yerden b u l v a r başlar.

Büyük bir olaydır bulvar ve yeni kentlinin özgürlüğünü temsil eder. Paris’te, eski kenti böyle bulvarlar çevreleyecektir. Londra’da, tersine bu olay görülmez. Viyana’da, dev Ring, 1857’de yıkılmış surların yerini alır. Anvers’te, Basel ile Barselona’da, Kopenhag ile Köln’de de surların başına aynı iş gelecektir; Milano, kale duvarlarının dışında yayılır ve Amsterdam’ı da bir kanallar hattı dolaşır. Otelleri ve kahveleri ile sıradan bir gar mahallesi kurulur. Yavaş yavaş, eski varoş yeni kentin içinde boğulduğundan, b a n l i y ö, kentte oturanla kırsalın temas bölgesi olup çıkar ve banliyö yollar ve demiryolu boyunca uzar gider.

Bir kent mimarlığının aranışı.
Büyük kentsel hizmetlerin gelişmesi

Dizi halinde yapı yapmanın gözleri tırmalayan bayağılığına karşı bir çare bulma konusunda içten bir arzu vardır. Y e n i b i r d ö n e m i n gereklerine uyan s a n a t ı nasıl bulup da ortaya koymalı? Gerçekten, yüzyıl duraksar, bol bol kopya çeker ve özgür yaratışları da pek seyrektir.

Bile bile antik dünya, gotik ya da Rönesans yeniden yaşatılmak istenir. Paris, İtalyan Rönesansı’nı severken, Büyük Yüzyıl’ın anısına bağlılığı sürdürür ve onu da aşıp Gre-

ko-Romen'i yeniden bulur. Örneğin Garnier, Opera binasında debdebeli dekorla aşırı süsü klasik bir çerçeve içine oturtur; ama Duquesnoy'nın Kuzey Garı ve Hittorp'un da Doğu Garı için uyguladığı sözde kalan bir klasiktir; öte yandan, Halles binasını kuran Baltard, Bizans'tan esinlenir. İngiltere'de, Tory'ler özellikle Gotik'e başvururlar; Whig'ler örneğin Buckingham Sarayı'nda ve kimi başka yerlerde klasiği seçerler. Viyana'da kimi eserlerde Gotik, kimisinde de Rönesans ağır basar; Brüksel'de, o dev adalet sarayı klasik biçemdedir.

Mimar, az çok başarıyla bütünlükleri uzatır ve yayar: Bulvarlar, yürüyüş yerleri, küçük ve büyük parklar böyle oluşur. Alanları ve kavşakları süslemek amacıyla heykele başvurur. Taş, güçlük çıkardığından, narin görünümler de sağlayan metali kullanma eğilimi doğar. Paris'te birçok yapılarda bu eğilimin örneklerini görürüz.

Kentlerin büyümesi de karmaşık sorunlar atar ortaya. Ve bu sorunların üstesinden gelmek üzere, tarihe geçen ünlü belediye başkanları işbaşına gelir: Paris'in Rambuteau, Haussmann, Poubelle'i varsa, Brüksel Anspach'la, Londra da Joseph Chamberlain ile öğünür.

B i t i p t ü k e n m e z y o l l a r la donanır kentler: Londra'da, 8.500 kilometre tutan 11.000 sokak vardır, Paris'te 2.345 sokak. Çoğu taş döşelidir ve yaya kaldırımlıdır; kaldırım döşemede 1880'e doğru odun ve az sonra da asfalt ortaya çıkar. Taşımacılıkta üç araç yaygınlık kazanır: Omnibüs ve atların çektiği kira arabası, kent ve yöresi için ayrı demiryolu, raylar üzerinde hareket eden – elektrikli elektriksiz – tramvay. Gazla aydınlatma, 1890'a doğru doruğuna varmıştır ve gaz mutfakta da işe yarar.

Bir büyük kentin s u i h t i y a c ı nı sucular bırakmak mümkün müdür artık? Böylece, eski Roma'nın su kemerine dönmek gerekir. Önce Paris'te, bir artezyen kuyusu açılır; arkasından, suları borularla akıtma denenir; daha sonra, kimi ırmakların katkıları sağlanır: Sonuçta, kişi başına 68 litrelik su tüketimi, bir kırk yılda 240 litreye ulaşır. Madrit için, 70 kilometre uzunluğunda bir su kemeri yapılır; Manchester, çevresindeki göllerden beslenir. Pis suların akıtılması, bir o kadar masraflı çalışmaları gerektirir. Paris Belediye Başkanı Poubelle, çöplerin kutularda biriktirilip

de belediye görevlilerince toplanacağına karar verdiğinde, bir devrim yapmış olur; 400 bin paçavracının karşı çıkışını da yenmek zorunda kalır.

Emile Zola, *Paris'in Karnı* adlı eserinde, kentte Halles adı verilen sebze ve meyve halinin üzerine dikkatleri çeker. Bütün Batı'da, büyük kent, yiyeceğini yalnız yakınındaki bostanlardan değil, uzak yörelerden alır: Viyana, keseceği hayvanları Alplerden, tahılını Macaristan'dan, birasını Bohemya'dan getirtir; Ruhr bölgesindeki kentler, patatesi doğu Almanya'dan ve Hollanda'dan, buğdayı Amerika'dan, sebzeyi Hollanda ile Fransa'dan, sütlü yiyecekleri Kuzey Denizi ülkelerinden, yemişi Fransa ile İtalya'dan alır.

Kentte tutkular, eğlenceler ve örfler

Bu dört bir yana doğru yayılan kentin kalabalığının t o p l u c a b i r r u h u vardır: Kızgınlıklar ortak, aşklar ortaktır.

Paris'te kalabalık, şu ya da bu olayı bahane edip diline dolar; hırçınlaşır, yuhalar, rezil ve kepaze eder. Öte yandan, üniformanın büyük bir saygınlığı vardır: Londralılar, Buckingham Sarayı önünde muhafızların nöbet değiştirmesini seyretmeye koşarken, Parisliler de, tıpkı Berlinliler gibi, askeri geçitleri görmeye can atarlar. Heykeller ve sokak adları yurtsever şöhretlere adanmışlardır. Anıt, vaktiyle mezarların oynadığı rolü oynar.

S o k a ğ ı n ç a ğ ı r ı s ı, eskiden olduğundan çok daha buyurgan ve zorlayıcıdır. Çeşitli seyirlik oyunlar büyüler insanları; geceleyin aydınlatma bunlara kolaylık getirir ve daha da serbest kalan kadınla kız istediği gibi çıkar evden. Kahvelerin teraslarında masalara oturulur, içirilir, gevezelik edilir ve etrafa bakılır. Paris'te bulvarlar, Port-Royal'deki bahçelerin yerini alır ve Almanya kökenli birahaneler de İkinci İmparatorluğun sonlarında revaç kazanırlar. Mağazaların vitrinleri insanların gözlerini büyülerken, afişler de dikkatleri toplar.

Londra, erkek zarafetinin, Viyana da neşeli müziğin başkenti olmakla öğünse de, m o d a v e i n c e z e v k için ilk işareti Paris verir her zaman. Halkın, kendisinin diye gö-

rebileceği yaşama biçimleri vardır elbet. İşçi, başında kasketi, en çok hoşlandığı yerlere gider; düşkünü olduğu oyunlar vardır; küçük kahveleri sever, kimi zaman da "meyhane"yi ki, Emile Zola bize onu anlatacaktır. Ancak, burjuvazinin hüküm sürdüğü "sosyete", hemen hemen bir yabancı imiş gibi bakar o emekçiye.

Aslında burjuvazi, el emekçisinden farklı görünmeye her zaman pek önem verir. Sırtında redingot ya da ceket, başında silindir şapka, boynunda zevkle bağladığı kravat, kimi zaman tekgözlüğüyle dolaşır; favorilerini kestirdiğinde, sakal ve bıyığına özen gösterir. Karısı yakından izler modayı; yıllık, hatta mevsimlik merakları vardır, onlar da para ister, boş zaman ister elbet. Dar ya da yeğlediği bol giysilerle görünse, şapkası geniş ya da küçük olsa da, ayakkabılarına, eldivenlerine, şalına, ince peçesine ve yelpazesine pek önem verir. Yeni yaşam biçimi onu daha çok dolaşmaya ve arabaya binmeye götürdüğü için, çoğu kez uzun diktirir entarisini. 1895'e doğru, içine mendilini koyduğu bir el çantası taşımaktan hoşlanacaktır. Giysi, 1900 yılı dolayında gelişmeye başlar: Erkeğin ceketi, başında da melon ya da hasır şapkası, kadının tayyörü ve alçak ayakkabıları vardır; spor ve bisikletle gezinti, ağır ağır kullanışsız biçimleri silkeler atar. Kentte tuvalet yalınlaşır, ancak gece ve seyirlik yerler için tuvalet hep gösterişli ve karmaşıktır.

Evin içi, dayayıp döşeme ve süsleme zevkini canlı tutar. Biblo, resimli tabak, aile portresi sevilir; yemek salonu II. Henri biçeminde, yatak odası XV. Louis ya da XVI. Louis biçeminde olmalıdır. Tavana avizeler asılır, şöminelerin üstüne de şamdanlar konur. Mutfak sanatı ile ilgili ardı ardına kitap yayımlanmaktadır; böylece masraflı yemeklerin çıkarıldığı sofrada, takımlar gümüş kaplamalıdır.

Piyano zenginlik getirir dekora ve şarkılara eşlik eder; burjuva genç kızlara da en uygun müzik aleti olarak kalacaktır. Ve o genç kız, evlenebilmek için cihaz edinmeyi beklerken, iğne işleriyle de uğraşır. Belli gün ve belli saatlerde ziyaretler, kadınlar arasında dostluğu dayatır ve geliştirir; ne var ki, edebi toplantıların yapıldığı salon âdeti gerileyiş içindedir.

Büyük burjuvaziden olanlarla eski soylu sınıftan gelen-

ler, *Jockey Club* ve *Cercle de l'Union* gibi, İngiliz usulü k i b a r ç e v r e l e rde bir araya gelirler; kostümlü baloların verildiği ve gösterişli yemek şölenlerinin yapıldığı büyük para babalarının konaklarını ziyaret ederler: Rothschild'lerin, Aguado'ların, Pereire'lerin konaklarında verilen kabuller pek parlaktır. Orta ve küçük burjuvalar kızlarını baloya götürürler: Oralarda dans diye, hareketleri ağırbaşlılığı gerektiren polka, Viyana valsleri ve kadril oynanır.

Biblo aşkı, çağın koruyucu güdüsü ile içiçedir; müzeleri ve büyük k o l e k s i y o n m e r a k ı n ı da destekler. Kendisine saygısı olan her büyük burjuva, aristokrasiyi örnek alıp bir özel koleksiyon sahibi olmayı ister. Öte yandan, yığınla vasiyet, kamuya açık müzeler yaratmada rol oynar; birçok büyük zengin, ellerindeki koleksiyonları öldüklerinde devlete bırakırlar.

Kitap zevki yayılır. Ne var ki, kapıcılardan tavan arası sakinlerine kadar, sonu iyi biten tefrika romanlar okunur. Dev bir edebiyat, s e r ü v e n r o m a n ı ile p o l i s r o m a n ı gibi halka yakın türleri kullanır durur.

Aynı yalancı duyarlık l i r i k t i y a t r oda açılıp serpilir. Her sanat, melodiyi ve "büyük hava"ları değerlendirmekten ibarettir. Rossini ile okulunun parçaları, Meyerbeer'ler, Boieldieu'ler, Hérold'ler ve Auber'ler, kalabalıkları coştururlar; arkasından, *Afrikalı* ile *Yahudi Kadın*'ı alkışlamış olan kuşaktan sonra, bir başka kuşak doldurur salonları, Ambroise Thomas'ın *Mignon*'unu, Gounod'nun *Faust*'u ile *Mireille*'ini, Bizet'nin *Carmen*'ini, Massenet'nin *Manon*'unu alkışlar. 1861'de *Tannhaüser* savaşını verip kaybeden Wagner'i irkiltir Paris. Ne var ki, bir parça önemli her kent, kendi tiyatrosu, yerli ya da mevsimlik oyuncu topluluğu olsun ister. Sanatçıları taşrada dolaştıran turneler düzenlenir. Tiyatroda teknik yeniliklerden yararlanılır, dekor yetkinleşir, aydınlatma gazdan, sonra da elektrikten payını alır.

Bu seyirci topluluğu eğlenmek de ister.

Klasik eserlere hayranlığı sürdüren sahnelerin (*Comédie-Française*'de, başkalarının yanı sıra Sarah Bernhart yeteneğini o sıralarda ortaya koyacaktır) yanında, *Opera* ile beraber güldürüye de yer veren tiyatrolar açılır. Onlar arasında, tanıma yanılma-

larına ve olguların tuhaflığına dayanan kaba çizgili güldürü türü, yani v o d v i l, gerçekten Parisli bir türdür. Scribe'in dev başarısından sonra Labiche gelir ki, tek başına ya da başkalarıyla beraber, 1838 ile 1876 yılları arasında bir yüz kadar eser verir. Daha yerici ve taşlayıcı olan Emile Augier ile Alexandre Dumas fils, tezli ve sosyal renkli piyesleri getirirler tiyatroya. Vodvile pek yakın olan o p e r e t, opera-komikten ayrılır; onun birçok bestecileri olacaktır, ancak Offenbach'ın başarıları, bir *Güzel Hélène,* bir *Paris'te Yaşam,* şaşırtıcı bir gelecek sağlar türe.

Ne var ki, daha kolay ve kaba zevkler vardır: Balolar, sirkler vb. 1860'ta vahşi hayvanların, cambazların, çıplak kızların ve usta sanatçıların sahneye çıktıkları *Folies-Bergère* açılır. Kafekonserin ünü yayılır. İçinde içki de içilen bu yerlerin sayısı, 1880'e doğru rahatlıkla üç yüzü bulmuştur.

Kent uygarlığının çürümüş yanları.
Kent dışına kaçış

Kentte her şey cana yakın, güzel değildir.

Paris'in kimi semtlerinde ve çevrenin büyük bir bölümünde, ev bozuntularından geçilmez. Başka kentlerde de, bu tip konutlar ve daracık sokaklar adım başındadır. Londra'da, batı yöresinin zengin mahallelerinin karşısında, kimi yöreleri iğrençlikleriyle göze çarparlar. Max O'Rell adlı bir yazar, İngiliz başkentine bakıp, "Birayla İncil'in, içkiyle Kutsal Kitap'ın, ayyaşlıkla ikiyüzlülüğün, işitilmemiş derecede alçakça yaşayışla dizginlerinden boşanmış lüksün, sefaletle gönencin, soğuktan büzülüp kalmış yoksul insanların, açların ve rezillerin, zenginliğin ve mutluluğun küstahlaştırdığı kişilerin iğrenç karışımı..." olduğunu söyler.

Kümes gibi bir evde, yığınla insan ve pislik içiçedir. 1885'e doğru, bir odaya iki kişinin düştüğü konutların sayısı Paris'te yüzde 14, Berlin'de ve Viyana'da yüzde 28, Petersburg'da yüzde 46'dır. Brüksel'de, 1890 yılına ait bir istatistiğe göre 491 aile kendine ait bir evde oturur; 1.371 ailenin en az üç odası, 8.058 ailenin iki odası, 6.978 ailenin tek bir odası, 2.186 ailenin çatı katında bir odası vardır ve 200 aile de mahzende yaşar.

Büyük romancı Dickens'in yaşadığı yıllarda, Londra doklarının şöhreti 10.000 hırsıza yataklık etmesidir. Aris-

tokrasinin gündüz atla dolaştığı Hyde Park geceleyin bir batakhanedir. Halk, on cümlenin ardından *bloudy,* yani kanlı kelimesini kullanır. Fransa'da, 1880 yılına doğru, 100.000 yurttaştan 22'si ceza mahkemesinin önüne çıkarılır, köyde bu oran 11'dir. Kendi canına kıymaların oranı da, kentlerin büyüklüğü oranındadır hemen hemen.

Yüzyılın sonlarında yapılmış istatistiklerin gösterdiğine göre, kentlerde, gönenç içindeki semtlerde doğumların oranı yoksul mahallelerindekinden az; ölüm oranı ise, yoksul mahallelerde daha fazladır. Ayrıca, kentte sağlık koşullarının düzelmesiyle ölümlerin oranında da değişiklikler görülür. Yığınla yazar, kentlerdeki o kümes gibi evlerin korkunç etkisini sergilerler; ayyaşlık, hırsızlık, fuhuş, hastalıklar, lanetlenmiş kentin şairlerine tebelleş olmuştur. Baudelaire, olan bitene bakıp *Kötülük Çiçekleri*'nde şunları söyler:

Rüzgârla hırpalanan ölgün ışıklar arasında
Işıl ışıl parlıyor caddelerde fuhuş...

Gerçekliğin bir başka yüzü de şudur: Köylerde oturan, kentli olma arzusuyla yanar tutuşur çoğu kez, ne var ki kentli, havayı değiştirmenin düşü içindedir. Böylece, kent uygarlığı, zevk ve sağlık uğruna y e n i b i r y e r d e ğ i ş t i r m e t ü r ü yaratır. Alıp başını uzaklara gitmek için bir parça boş zamanı ve parası olan, renkli ve cana yakın köşelere ve kaplıcalara koşar. "Turizm" kelimesi, yüzyılın ancak ikinci yarısında yayılabildi. Kelimenin kendisi de İngilizceden kaynaklanır. Gerçekten, ilk örneği İngilizler verirler. Ne var ki yolculuklar demiryolları ile ortaklaşa hareket eder. "Turistik" denen rehberler ve haritalar basılır; kulüpler kurulur, kiminin yönetimi tanınmış kişilerin, aristokratların elindedir. İlk resimli "kart postal" da o sıralarda görülür.

Her kentin çeşitli otelleri varsa da, otelcilik başka yöreleri, hatta tüm bölgeleri zenginleştirir. Kıyılar boyunca da, her bölge ya da kent, kendi plajını seçer ve ünlendirir. Fransa'da Cote d'Azur'ün şöhreti o yıllardan kalkarak artmaya başlar; Nice kenti, aylaklığın ve hazırdan para yemenin ürünüdür.

Dağ da, buna benzer bir çekicilik içindedir; İsviçre'de başı çekmektedir.

Fransa'da Vichy, Plombières, Almanya'da Karlsbad'dan başlayarak kimi yerler, ünlü içmelerdir ve diplomasi dünyasının ünlü kişilerinin buluşma ve toplantı yeri olurlar zaman zaman.

Büyük Britanya, o geniş çimenliklerinde, tenisi, golfu, futbolu, kriketi icat edip oynamaya başlar. Paris'te, 1860-61 kışında, Longchamp gölünde patenle kayılmaya başlanır. Ne var ki sürek avı, yapıldığı yerler mülkiyetlerinde olduğu için, bir uzun süre, aristokrasi ile büyük burjuvaların gözde eğlencesi olmakta devam edecektir. Sıradan insanlar ise, silahla avlanma ya da bilinen usullerle balık tutmayla yetineceklerdir. Tıb, İsveç jimnastiğini öğütler, okul da yayar; öncüleri de, baba-oğul Ling'lerdir. Gençleri, açık havada hareket yapmaya çağıran dernekler kurulur bütün ülkelerde; her birinin de kendi bandosu ve bayramları vardır. İçlerinde kimisi, Çeklerin *Sokol*'ları gibi, yurtseverlik amacı güderler.

BAĞIMSIZ ZEVK

Zevklerde, giderek duygu ve düşüncelerde bağımsızlık, kentin ortaya koyduğu gerçekliklerdir. İlk göze çarpan da, yazarın ve sanatçının bağımsızlık eğilimidir.

Yazarın ve sanatçının bağımsızlığı

Yüzyıl ilerledikçe, edebi ve sanatsal üretimde d a h a b ü y ü k b i r v e r i m l i l i k kendini gösterir. Zenginliklerin, giderek zevklerin, eğitimin ve tekniklerin birbiriyle atbaşı ilerleyişinin bir sonucudur bu. Basılı yazı her yeri istila eder; gazete bilgilendirir, belgelendirir ve merak uyandırır. Ancak, bu çokluğa karşın, nitelik de tehlikede değildir. Ne olursa olsun, kültürlü insan sayısının genişlemesi, müzik gibi sanatsal etkinliğin kimi dallarını destekler. Örnek diye, Viyana'nın çoğu kez belirtilen atmosferini düşünelim: Kentte, bir insan, tiyatroya ilgisini kamu yaşamına

olduğundan daha az sürdürüyorsa, kendisine olan saygının zedelendiği korkusu içine düşer. Paris'ten başlayarak, seçme konserler vermek üzere dernekler kurulur kimi kentlerde; kötü zevke karşı tepkide bulunmak isterler. Eskinin sanat koruyucusu prensin yerini, –her zaman aydın olmayan– zengin almış olsa da, zeki ancak çoğu kez otoriter koruyucu, koleksiyoncuya bırakmıştır yerini ve o da, sanatçıya yardım etse de, yeğlemelerini ona dayatamaz durumdadır: Sipariş, ağırlığını duyurur ve amatör yaratıcı fantezi önünde eğilmek zorundadır ve kimi çevrelerin kararını onaylar.

Bununla beraber, i z l e y i c i l e r i n b a s k ı s ı, yazarla sanatçıyı özgürlüklerini savunmaya zorlar; çünkü, kalabalığın istekleri vardır, sanatın küçük okulları hızla çoğalmakta ve kapılarını kalabalığa kapatmak için çaba harcamaktadır. Esin, bayağıya karşı kendini korumaya çalışır böylece. Bir demokratikleşme vardır, onun yanı sıra kapalılığa da bir yürüyüş. Romantik kuşak, bir zorbalık halinde, kendi biçemini dayatmayı başarmıştı: 1848'den sonra, heyecanları pek güzel dile getirir olarak kalsa da, romantizm, uzlaşmacı zevklere, saçmasapanla zırvaya karşı başkaldırı güdülerini doyurmaz olur. 1830 dolayında romantik olmuş olan gençlerin ayaklanışı, 1850'den başlayarak romantizme karşı kendini gösterir; ne var ki klikler, kendi müminlerini, eskisinden daha fazla bir araya getirip safları sıklaştırmak isterler: "Kokular, renkler ve sesler birbirine yanıt vermektedir" diye belirtir Baudelaire.

Oysa burjuvazi, o r t a y o l dan fazla sapılmaktan hazzetmez. Öte yandan, kârın çekiciliği de bunu dayatır. Daha o yıllarda, romantik gençlik, sanatçının boğuştuğu ç e t i n y a ş a m k o ş u l l a r ı n a karşı çıkıyordu. Millet gibi bir sanatçı, yaşamını kazanmak için dükkân tabelası da boyar. Kimisi, sipariş elde etmek için düpedüz teslim olur. Flandrin'in ve Chassériau'nun akademik tablolarıdır hoşa giden; ama *Oruans'daki Gömülüş,* 1855'teki sergiye kabul edilmez ve Courbet bir barakada gösterir resimlerini, jüriler de Manet'nin çalışmalarına güleryüzle bakmazlar. *Kötülük Çiçekleri* ile *Madame Bovary, Thérèse Raquin* ile *Madelaine Férat,* arkasından da *Meyhane,* örflere saygısızlık ettikleri gerekçesiyle k o ğ u ş t u r m a ya uğrarlar. Kimi bağımsız zekâlar, kendilerine çevrilmiş kuşkulu bakışlara karşı sertle-

şirler ve öç alıcı oklar fırlatırlar çevrelerine. Burjuva dünyasının kıyıcığına gelip sığışmış, dahası oraya atılmış bir yaşamı dile getirmek üzere, Murger, Bohem Yaşamından Sahneler adlı ünlü eserini işte o sıralarda yazacaktır. Montmartre ile Montparnasse, Paris'in ortasında başkaldırırlar. Şöhretler, artık salonlarda ve zenginler arasında değil, kahvelerde ve tavan aralarında oluşur, dahası, öyle bir an gelir ki, bu sığınaklarda konuşulan dili bile genel izleyici anlayamaz olur: Bir alev, küçük bir meraklı çevresi için parlar ve kente ışığını serpmez.

Aslında, u y d u m c u l u ğ a k a r ş ı a y a k l a n ı ş – ki yeni bir şey de değildir! – hemen hemen bütün ülkelerde görülür bir olaydır: Rusya'da, İtalya'da, Almanya'da, İngiltere'de... Almanya'da, Bismarck'ın dağıttığı nimetlerden kaçan – o hep kaygılı – Alman düşüncesi, felsefi köktencilik ile akla karşıcı tavır arasında gider gelir; İngiltere'de, Victoria döneminin ikiyüzlü erdemci anlayışının karşısına, bireycilik, bütün alaycılığı ile dikilir ve – Oscar Wilde'ın yaptığı gibi – her zaman skandallara yol açmasa da kolaycılığı reddeder, bu da çoğu kalıcı eserler esinletecektir ona.

Kentli Avrupa uygarlığı, bütün bunları başarıları arasına kaydedecektir.

Romantik kalıntılar

Düşüncelere dalıp gitmiş, lirik ve destansal olan romantizm, fikir, imgelem ve yurtsever ateşliliğin kaynaklarına eğilip, ömrünü uzatan gücü çeker alır. Coşkun bir ırmak gibi aktığı yerde, yeni akımlar arasında incecik bir ağdır olsa olsa; ama ulusal bir edebiyatın geliştiği yörelerde, o edebiyatı besleyici bir güç olarak görünür. Dahası, müzik alanında, kaynağı kurumuş olmaktan uzaktır.

Duygusallık, içtenlik, mahremiyet, romantizmden soluk ve söyleyiş almayı sürdürür: Aşk tutkusu, İngiliz Rossetti'ye, İspanyol Becquere, çoğu Slav, Rumen ve İskandinav şairine alabildiğine güzel sayfalar yazdırır. Robert Browning'in eseri, daha psikolojik olarak görünür. Yaşlanmış Hugo, Norveçli Bjoernson'un 1880'den beri yaklaştığı yaşam ve ölüm sorunlarına eğilir. Resim Almanya'da, Dü-

rer'den beri belki en büyük gravürcü olan Max Klinger'in başında bulunduğu idealist sanat yeni bir coşku kazanır ve akademizme karşı İngiliz tepkisi, Hunt, Rossetti, Millais, Burne-Jones'lerle şaşırtıcı bir gelişme gösterir; kılı kırk yaran Ruskin, "her büyük sanat tapınmadır" deyip çıplağa götürür ve ayrıca, korkunç sanayileşmenin getirip bulaştırdığı kir ve pastan insanlığı kurtarmanın çırpınışı içindedir. Geçip gitmiş Ortaçağ özlemi bir yandan Hebbel'de yeniden ortaya çıkarken, öte yandan vitray, döşemecilik ve mozaik sanatlarında yenilik arkasından koşan William Morris ile Walter Crane'da ve gerçek bir minyatürcü olan Gustave Moreau'da kendini belli eder.

Kentin çirkinliğinden bir başka kaçış, yabansılı arama ya götürür, başını alıp uzak diyarlara gitme susuzluğu içine düşürür. "Uygarlık ve eşitçi kuramlar diye adlandırılan ne ki var, tiksindiriyor beni" diye yazar Loti ve Maupassant da, "Siyahlar giyinmiş ve iş konuşmaları yaparken absent içen insanları görmeyeceğim artık" der. Bir Proudhon sığırtmaçlıkla geçen çocukluğunu zevkle hatırlarken, Courbet toprağın çağırdığı çalışmaları büyük bir güçle dile getirir. Kırsal senfonileri sürdüren Barbizon Okulu'nun şöhreti pek yaygındır.

Kimi sanatçılar daha ileriye gidip düşsel alanda cesurca ilerlerler. Bu sarıp sıkıştıran bilinmez korkusunu, Edgar Poe şiddete başvurarak, Merimée ustaca, Gauthier incelikle, Gérard de Nerval zarafetle işler durur; Maupassant aynı şeyi sürdürürken, simgeciler de bu akıldışı sınırda dolaşmaktan zevk alırlar.

Yüzyıl, bugünü geçmişe bağlamakta ısrar eder: *Suçlar ve Cinayetler* ile *Yüzyılların Efsanesi*'ni yazmış olan Hugo'nun yanı sıra, Tennyson, William Morris, Matthew Arnold, destansal dev freskoları çizer dururken, Freytag'ın *Atalar* adlı romanında, Tolstoy'un *Savaş ve Barış*'ta yaptığı da budur. Bunun gibi, tarihsel konuları işleyen ressamlar sıcaklıkla karşılanır.

Aslında, anayurda ve onun tarihine bağlılık, destansal lirizme pek güçlü bir konu bulup önermiştir. İçine gerçekçilik ya da kimi zaman "sanat sanat içindir" kaygısı sızsa da, romantizm genç edebiyatların beşiğini sallamaktadır böylece; folklor un titizlikle toplayıp devşirdiği – az çok des-

tansal nitelikte -- büyük olayların diriltilmesine uygun gelen de işte bu romantizmdir. Romantizm, 1848'den önce Baltık ile Akdeniz arasında giriştiği gibi, ulusların uyanış davasını destekler bir tür; ancak iskandinavyalılar ve İspanya yarımadasında yaşayanlar arasında da yurtsever anıları yüceltir. Bu anlamda Carducci, Perez Galdos ya da Vrchlicky ile aynı esin dünyasındandır. Ulusal marşların yayıldığı ve ulusal niteliğin müziksel yaratışta kendisine yer arayıp bulduğu bir andır bu.

Romantik kaynaktan, ahenk çağlayanları fışkırır her zaman. Okulun en saygın temsilcileri, Weber'ler, Schubert'ler, Schumann'lar, Chopin'ler, Liszt'lerin geçip gitmesinin arkasından, yeni yollar açmak için boşuna çabalar harcanır. Günün zevkine uyan bütün besteciler "büyük hava-lar"a kaptırırlar kendilerini ve 1830 kuşağının hoşuna giden konulara başvururlar: Shakespeare, sanatçılara konu vermeyi sürdürür ve Faust, eskisinden çok daha fazla gündemdedir. Liszt'den Wagner'e geçiş, olağanüstüne duyulan zevkle pek doğal biçimde gerçekleşir.

Romantizme karşı tepkiler: Gerçekçilik, doğacılık, nesnel sanat

Direnişler, daha eskiye uzanır kuşkusuz. Bir romantizm öncesinden söz edilir; Balzac'la Merimée'de olduğu gibi Stendhal'da, Runeberg'de olduğu gibi Puşkin'de, birçok yönden bir g e r ç e k ç i l i k ö n c e s i kendisini gösterir; 1848'den çok önce, Bielinski, Nekrassov'un kulak vereceği bir "gerçek şiir" diliyordu ve Gogol'un gülüşü hiç de romantik değildi. Ne var ki Renan, Michelet'ye yakın kalır. Gür sesli ve büyük freskolar düşleyen Flaubert bir açıklama getirir: "Benim için doğal olan, olağanüstüdür, düşseldir, metafizik haykırıştır, mitolojiktir"; bir romancı, "ne olursa olsun bir görüş dile getirme hakkına sahip değildir"; "kâğıt üzerine yüreğinden herhangi bir şey aktarmamak için" dev bir çaba harcamalıdır. Zola, bir itirafta bulunur: "Bana verdiği kötü eğitimden ötürü tiksinyorum romantizmden. Bir romantiğim ve kudurtuyor beni bu" ve imgelemi sürükler sanatçıyı.

Şunu da belirtmeli: G e r ç e k ç i l i k, sanayinin istilasına uğramış ülkelerde, daha kolayca yayıldı. Bunda, pozitivist ve bilimci etkiyi de, ne olursa olsun gözardı etmemeli. Dickens'in romanlarındaki bir kişi şöyle konuşur: "İstediğim, olaylardır... Bu dünyada ihtiyaç duyulan tek şey, olaylardır... İmgelem kelimesini ebedi olarak kovmalı." Artık soylu ya da iğrenç konular yoktur; her şey konudur, çünkü her şey olaydır.

Geçmiş, belli bir ilgi uyandırıyorsa, varsayımı, gerçekdışını tarihten kovma koşuluyladır. Böylece Renan, İsa'yı yeryüzüne indirir ve onu, içinde bulunduğu ortamla ve öteki insanlar arasında açıklar. Ortaçağ büyüsü dağılır: "İmanın, cüzzamın ve kıtlığın iğrenç yüzyılları"dır o çağ Leconte de Lisle'e göre ve putperest İlkçağ ile Rönesans değer kazanır.

Kaygısızlık, toplumu istendiği gibi açımlayıp incelemenin ve karakterleri nobranca betimlemenin kapısını açar. Üretken ya da pek güçlü yetenekler, tiyatroyu yenilerler: Fransa'da bir Emile Augier ile bir Alexandre Dumas fils, Almanya'da bir Hebbel ve bir Hauptmann; 'Kuzeyin üçlüsü" Bjoernson, İbsen, Strindberg; Rusya'da Çekov vardır. İngiltere'de, romanda üretken ve dikkatleri çeken yeni öncüler, Thackeray, George Eliot, Bulwer Lytton, Meredith; aynı güçlülükle Almanya'da bir Fontane, İsviçre'de bir Keller görüyoruz. Turgenyev, arkasından Dostoyevski ve Tolstoy, ruhçu bir bakışla da olsa, Rus toplumunu, olanca renkliliği içinde acımasız bir açıklıkla sererler gözler önüne; Flaubert ve Goncourt kardeşler bir Fransız gerçekçiliğini yayarlar, onu Alphonse Daudet de ustaca alıp kullanacaktır ve öteden Zola, doğacılık eğilimine doğru gitgide kaymaktadır. İtalya da, hem müzik hem de edebiyatta gerçekçiliğin okulunu kurmuştur ve temsilcileri de, romancı Verga ile Capuana, besteci Mascagni, Leoncavallo ile Puccini'dir.

C o u r b e t, gerçekçiler ordusu içinde sivrilip, romantik abuksabukluklara karşı dikilen bu sanatçılar arasında en tipik örneklerden biridir; M i l l e t de o ordunun içindedir. Bu her iki sanatçı da, sosyal ikiyüzlülüğün karşısına çıkıp "halk"ı konu edinmişlerdir kendilerine. Öteki ülkelerde, gerçekçi resim, en ince ayrıntıya dikkat etmeye dönüşür daha çok. Aslında, kişisel duygularını açıklamaya karşı çıkışı,

sanat için sanat anlayışında olan sanatçılar arasında aramalı daha çok.

Eylemden uzaklaşma ile şairin eserini bir mücevher gibi yontmaya gidişi arasında bir bağlılık da var. "Sone" biçimindeki şiire dönülürken, Prerafaelit'ler de minyatüre dönmüşlerdir. Ne var ki pozitivizm, Leconte de Lisle, Taine ve Coimbre okulunun başı Braga gibi, gerçek ayrıntıda güzelin bir görünüşünü görenler üzerinde ağırlığını koyar. O güzeli dile getirme kaygısıyla hareket eden büyük bir estetikçiler kuşağı çıkacaktır ortaya: İngiltere'de R u s k i n, Pater'le beraber aslanpayını alırken, başka ülkelerde de ünlü temsilciler görünecektir: Hollanda'da Pirmez le Wallon, Vosmaer, Fransa'da Taine, Almanya'da Wagner, Nietzsche; hepsi de gerçekten sakin ve soylulaştırıcı bir sanatsal etkinlik anlayışını ortaya koyarlar ve sosyolog Guyau da, en yüce dile getirişi "kolektif sempati"de görür.

Böylesi bir eğilim, k l a s i s i z m e d ö n ü ş l e atbaşı gider. Théophile Gautier Platon'un formülünü kabul eder: "Güzel, gerçeğin görkemidir"; Taine, eski Yunan yaşamına, onlardaki orantı, uyum ve dengeye hayrandır. Kuşkusuz, Ingres'in öğrettikleri, romantık fırtınaların arasından yolunda yürür; Puvis de Chavannes da, resmi mimari çerçeveye tabi kılarak, uyumu yeniden canlandırmak ister ve Mendelssohn'dan Brahms'a, Saint-Saëns ve Fauré'ye, gelenek direnir ve XVIII. yüzyıl kurallarına göre titiz bir müziksel bileşime bağlanırken, Carducci, şiirde örnek olarak, Greko-Latin ölçüsünü önerir. Ne var ki, İlkçağ dünyası zevki nitelik değiştirmiştir: Güzelliğin gizidir söz konusu olan şimdi. Anatole France, Epikuros felsefesinin kokusunu – büyük bir tatla – ciğerlerine çekerken, kötümserliğin kuramcısı Schopenhauer de, doğal olarak kurtarıcı bir sanata doğru açılır.

"Sanatını öğrenmiş olan bir romantik klasik olur. Romantizmin sonunda Parnasse'a varışı bundandır işte" der Valéry. Théophile Gautier'nin savı şudur: "Bir insan, ne yapıp edip eserlerine duyarlığından bir şeyin geçmesine asla göz yummamalı" ve Fourier'ci, Cumhuriyetçi, sanayiye karşı ormanın savunucusu, kendini sosyalizan bir ilkelciliğe adayıp gitmiş olan Leconte de Lisle, artık sadece biçimsel zevkleri tatmak ister. Ritm ve ses bilgisi her şeyin önünde

gelir, geri kalanı ayrıntınındır. Carducci'nin mısralarına büyüklüğünü veren kısalık ve özlülüğü, Leconte de Lisle gibi Adalar'dan gelmiş olan José-Maria de Heredia da devşirecektir. Kendini yetkin bir biçim tapınışına adamış olan bu bilgin ve ince sanat, bir parça ağlamaklı bir bitkinliğin de uzağında değildir her zaman. Bundan çıkarılacak dersin derin yankıları olacaktır: Leconte de Lisle'nin *Antik Şiirleri* 1852'de, *Trajik Şiirler*'i de 1885'te yayımlanır; bu iki tarih arasında, 1857'de Charles Baudelaire *Kötülük Çiçekleri*'ni, 1866'da da Verlaine *Hüzünlü Şiirler*'i yayımlar; yine bu arada 1857'de Wagner *Tristan*'ın librettosunu kaleme alır.

Simgesel yapıda yeni bir şiir doğmaktadır.

İzlenimci biçem

1874'te, bir eleştirmen, Claude Monet'nin imzasını attığı bir resmi "izlenimci" diye niteler ve katalogda adlandırılışı da şöyledir: *İzlenim, Güneşin Doğuşu!* Bu ad altında toplanan sanatçıların söylediği de şudur: "Baldırı çıplaklarız, öyle kalacağız!"

Öte yandan, Gorçourt Kardeşler'in yazdıklarında, yeni bir edebi biçemin ortaya çıkışını görmek de mümkün: Bu biçem nesneleri, görünen ve değişken biçimleriyle anlatmak ister; renkler ve görünüşler üzerinde ısrar eder. Daha sonra edebiyat eleştirmeni Jules Lemaitre, pek öznel eleştirilerini, *Tiyatro İzlenimleri* adı altında toplar ve Anatole France'ın *Edebiyat Yaşamı* adlı kitabında topladıkları, kişisel düşüncelerinden başka bir şey de değildir pek.

Müzikte olan da buna benzer bir şeydir: Chabrier, olanca ustalıkla ve düşlerle dolu olarak, Debussy'e götürecek yola gelip girer. Bu ilk izlenimci besteciler arasında Mussorgsky'i mutlaka anmalı: *Boris Godunov*'un da yaptığı, Debussy'nin daha sonra ısrarla üstünde duracağı bir şeydir de: Anı yakalamak, görünmesiyle yitip gitmesi bir olanı saptamak!

Böylesi bir biçem, her haliyle ressamların arasında dolaşır. Gerçekçi için olduğu gibi izlenimci ressam için de, modern yaşamdan alınan bütün konular iyidir. Ancak, izlenimci ressamın gerçekçi ressamda hoşgörmediği şu: Sü-

rüp giden görünüşlere inanması ve iyi aydınlatılmamış bir atölyede kasvetli resmini yapması. Oysa, nesne değildir önemli olan, önemli olan onu farketmemizi sağlayan ışıktır. Meydan okuma 1863'te olur: Manet, bir salonda, *Çimen Üstünde Kahvaltı* adlı tablosunu sergiler; cesurca seçilmiştir konu ve açık havada bir resimdir. Onun gibi Monet de "ışık hastası"dır. Oysa ışık, anların oynaklığı ve değişkenliğine tabidir; bundan da çıkan şudur: Konu değişmese de, nesne hiçbir zaman aynı değildir. Doğan Güneş İmparatorluğu'nun Avrupalıların dikkatini topladığı bir sırada, 1870'ten sonra Japon oymabasımının kazandığı büyük başarının etkisini de hesapta tutmalı kuşkusuz; bu arada Hollanda ve İspanyol etkilerini de. Devrim, özellikle fotoğrafın ve sanayisel görünümün büründüğü çehrenin yol açtığı yeni optiğe bağlı: Griler ve sarılar her yanı kaplamıştır, belirsiz renkler ağır basmaktadır ve canlı bir ışık ihtiyacı kuvvetle hissettirmektedir kendisini. İzlenimci ressam, paletinin üstünde renkleri birbirine karıştırmayacaktır: Bir yeşili elde etmek için, bir beyazla bir sarıyı yan yana koyacaktır; sonra göze bırakacaktır işi, göz, bu birbirinden ayrılmış renkleri, uzaktan baktığında yeniden bütünleştirecektir; böylece, en hafif, en ince etkileri çoğaltacak ve açık hava da, fotoğrafa olduğu gibi ona da enstantaneler sağlayacaktır.

Türün en büyük temsilcisi olan Claude Monet, dekorun kaçıp giden görünüşlerini yakalar. Sisley, yeryüzündeki nesneleri göğe feda eder. Büyük bir bağımsızlık içinde olan, Courbet ile Monet arasında gidip gelen ve sonunda Delacroix'ya yaklaşan Renoir, daha şehvetli renkleri ve biçimleri seçer. Bunun gibi, inanmış izlenimci ressamlar arasında Degas'ya bir yer ayıramayacağız; açık mavi renklerle çalışan bu desinatör, hiç beklenmedik sonuçlar çıkarır malzemesinden. Bunun gibi, Whistler'le Monet'yi birbirine yaklaştırmak güçse de, buna karşılık Liebermann, Almanya'da izlenimciliğe yakın bir okul kuracak ve kasvet verici bir göğe sahip kuzey ülkelerinde büyük bir başarı sağlayacaktır.

Puvis de Chavannes da, o duru ve sakin hafifliğini, benzeri düşüncelere borçludur.

Tondichter, yani "müziğin şairi" diyordu kendine. Yüzyılın çeşitli akımları gelip buluşur onda. Romantikti ve hep öyle kaldı; en azından müzik aletlerinin zenginliği bakımından böyledir. Sosyal düzende büyük bir değişiklik umuduyla yaklaştı 1848'e ve tanrılara meydan okuyan bir kurtarıcı Siegfried doğdu kafasında. *Sanat ve İklim*'de, tek boyutlu ve biçimci soyut uygarlığa çatar; bu arada, Racine'den Scribe'e kadar uzlaşmacılığa "yetenek" diye bakmış olan Fransa'ya. Ne var ki, Yahudi de sorumludur; Yahudi'nin Yahudi'den yakasını sıyırarak ya da onu soyarak insan olabileceğini sanan Yahudi, yani Rothschild, Mendelssohn ve Meyerbeer.

Bir yeniden doğuş, bir diriliş düşüncesi, kafasını kurcalar durur; bu, romantikler arasında pek görülen, ahenge, birliğe dönüş düşüncesidir aslında: Buradan kalkarak, şiirle müziği birleştirmek gerekir. *Nibelungen'lerin Yüzüğü Tetralojisi* bundan doğacaktır ve sanatçı, şiiri bestelerken, aynı zamanda müziksel yorumu sıkı sıkıya "sahne"ye bağlar. Kurtarıcı sanatı ararken Schopenhauer felsefesine rastlar ve 1848'in ertesinde, sanatı *Tristan*'a egemen olan bir simgeciliğe doğru yürür. Arkasından, Paris'te *Tannhäuser*'in başarısızlığa uğramasından sonra, Bavyeralı II. Louis'nin yanında bir sığınak bulur. O andan başlayarak, yeniden doğan Almanya'ya bağlar bütün umutlarını: *Nuremberg'in Usta Şarkıcıları,* özgür halk dehasının üstünlüğünü dile getirir ve bu deha, Luther'le, Almanya'yı dar biçimlerden kurtarmıştır daha önce; Bayreuth Tiyatrosu kurulur ve artık bir ulusal kahraman olarak görülen Siegfried'in başarılarını ve bir başka kurtarıcı olan *Parsifal*'i temsile başlar.

Wagner müziğinin egemen oluşu, birleşmiş Almanya'nın egemen oluşuyla eş zamanlıdır. Pek az besteci sıyrılabilir bu etkiden ve Debussy gibi tepkide bulunanlar bile, simgeci büyülenişten yakalarını kurtaramayacaklardır. 1896'da, *Tétralogie*'nin bir temsilini anlatırken, şöyle yazacaktır Edouard Hérriot: "Müzik sarayından şaşkın çıkıyordum. Genç bir dekartçı olarak, bu dev dramdan, bu müzikal metafizikten, bu güçle aşkın uyuşmazlığından, Cüce Alberich'in eğilip bükülüşlerinden, bir mendil saklama oyunu

gibi durup durup tekrarlanan bu trajik yüzük oyunundan zevk almaya beni hazırlayan hiçbir şey yoktu."

Liszt, Wagner'in yaptıklarına bakıp, müziksel dram düşünü yüksek felsefe kapsamında gerçekleştirdiğini söyleyecektir. Nietzsche'yi büyüleyen de Wagner'in eseridir. Sokrates'in akılcılığını bir yana itip, Apollon'un gücüyle, tam insanı yaratacak Dionysos yaşam atılımını kabul eden Nietzsche, bir yüce etkinlik ilkesine doğru çevirir gözlerini. Ne var ki, bir kurtarıcı yararına olan Wagner'in tavrına karşı çıkacak çok geçmeden ve – Wagner 1884'te ölmüştür – neoromantik ve pek kişisel bir felsefeye doğru evrilecektir ki, bu felsefe de, yüzyılın sonlarında pek büyük bir etkide bulunacaktır.

Bağımsız şiirin doğuşu ve simgecilik

B a u d e l a i r e, Wagner'i savunanlardan biri oldu belki ve Courbet'ye atılan okları da birer birer kırdı. Bu garip, acılı, belli bir yere konması güç sanatçı, Victor Hugo'nun dediği gibi, bir "yeni ürperti" getirmişti. Onun gibi, bir başka acılı yaşamın sahibi olan V e r l a i n e, imanla sefahat arasında bölünmüş olarak, en basit güdülerin emrinde, "her şeyden önce müzik" isteyen, dizelerini alabildiğine özgürlükle kuran bir sanatçı oldu; putlara ve heykellere aldırmayan bu insanın, ölümünden yirmi yıl sonra heykeli dikildi. Düşle sanrı arasında yeni bir hünerle kullandığı dilde, R i m b a u d, en bilinmedik imgeleri yan yana dizer, "skandal için skandal" arar, sonra da susar ve yolculuğa çıkar. Victor Hugo, Wagner'in hemen arkasından öldüğünde, M a l l a r m é başlar ve geleneksel bir yapı içinde, "büyüleyici" olmasını istediği, dupduru bir düşünce ile yüklü, az sayıda şiir yayımlar. Wagner'in de önermiş olduğu bu s i m g e c i l i k, müzikle şiiri birleştirir. Başlarda akımı hazırlayan, sonra da düpedüz simgeci sanatçılar, Paris'te Quartier Latin'in – bir avuç – genç sanatçıları olarak bakarlar kendilerine ve Moréas'ın sunduğu yeni bir estetik bildirisini kabul ederler.

Ancak, simgecilik deyince, serbest koşuk kullanan, sadece duyarlığa ve müziksel öğelere kendini bırakan, betimlemeye karşı çıkan, etkilemeye ve andırışa başvuran bir sa-

nat anlaşılıyorsa, bu hareket alabildiğine yaygınlık kazanır: Belçika'yı istila eder ve orada onu, Verhaeren değilse de, Maeterlinck ve Mockel alabildiğine zenginlikle temsil ederler; daha önceden, bir Bridges'in, bir Swinburne'nün kalemiyle İngiltere'ye de gitmiştir; Kuzey'i duygulandırır; İtalya'da d'Annunzio'yu heyecanlandırmadan edemez; İsviçreli Spitteler'e damgasını vurur; Tiutşev ve Fet'le Rusya'ya da ulaşır. Müzikte Debussy devrimine katkıda bulunduğu gibi, tiyatroya da esin verir.

Entellektüalizmle bir kopuştur olan biten. 1889'da Bergson, sezgiciliğe dayanan felsefesini yaymaya başlar. Alabildiğine incelip titizleşmiş akımların bağrında, dünyaya pozitivist olarak bakıştan gitgide uzaklaşan bir gelişme ete kemiğe bürünmektedir.

Bir büyük devir bitmiştir kesinlikle.

KIRSALDAKİ KISMİ YENİLENİŞ

Sayıca üstün gelmediği zaman bile, k e n t s e l ö ğ e, Avrupa'nın büyük bölümünde tartışılmaz bir y ü k s e l i ş içindedir. Tarım dünyası, bu duruma uymak zorundadır. Ancak, "tarım devrimi", "sanayi devrimi"yle boy ölçüşecek durumda mıdır?

Tarımda çok nüfusluluk ve kırların boşalması

Kent nüfusunun hızla artışının karşıtı, t a r ı m d a k i n ü f u s u n – en azından görece – a z a l ı ş ı dır. Tarımla yaşayan ailelerin sayısı, İrlanda'da ve Fransa'da azalır; Fransa'da köylerde yaşayanlar 1846'da 26.753.000 iken, 1896'da 23.492.000'dir ve kimi yörelerde, "ölen toprak"tan söz edilir olur. Bununla beraber, Avrupa ülkelerinin çoğunda, "görece azalış", hiç de "mutlak azalış" anlamına değildir. İngiltere ve Almanya'da bile, zayıf da olsa, bir bütün olarak çoğalma vardır; Avrupa'nın güneyiyle doğusunda ilerleme her zaman hissedilir haldedir.

Öte yandan, toprağın insanları besleyemediği ya da kendine bağlayamadığı her durumda bir n ü f u s f a z l a-

l ı ğ ı vardır. Kentler, Avrupa'nın köylülerine çağrıda bulunmazken, o köylüler, sık sık kimi ürünleri yemez satar ya da elinden çıkarmak zorundadır: Örneğin, Rusya'nın dışarıya has buğday satması, bir fazlalıktan değil, kendisinin beyaz ekmekten vazgeçmesi yüzündendir. Kırsaldaki yoğunluk, kaynaklar göz önünde tutulduğunda, 1850'ye doğru genel olarak kuvvetli görülebilir; doğum oranı ağır ağır azaldığından ya da hatta kendini koruğundan, kentlere ve Avrupa dışına göç söz konusu olmadığında, hatırı sayılır ölçüde daha da artmış olurdu.

Şöyle ya da böyle, bu fazla nüfusun vahim sonuçlarından korunmak için ya köylü yerinde kalacak ve kaynaklarını geliştirecek ya da alıp başını gidecektir.

Seve seve yola çıkmaz. Böylece, daha öncekiler gibi, zamanı kollar çoğu kez. Mevsimlik göçler, taşıt araçlarındaki olağanüstü gelişmeler sayesinde pek kolaylaşmıştır ve buğday tarımı ile bağcılık büyük işletmeler halinde yapıldığında, yılın belli dönemlerinde kol gücüne ihtiyaç göçü dayatmaktadır. Komşu yöre ya da ülkelerden gelinir çalışmaya; ne var ki, denizleri aşıp uzak diyarlara gitmekte de duraksamaz insanlar. Öte yandan, mevsimlik işçinin durumu hiç de özenilecek bir şey değildir: İş zamanında çalışma bitirip tüketicidir ve yılın geri kalan zamanında da işsiz kalınır kimi zaman ve kapitalist mülk sahibi, bu yedek tarım ordusundan alacağını alır.

E s k i k ö y t o p l u l u ğ u, bütün Orta Avrupa'da dağılış halindedir ve elinde toprağı olan da ondan yararlanmak ve genişletip büyültmek için borçlanır. Büyük işletmenin, toprak yüzeyinin yüzde 80'inden fazlasını kapladığı güney İngiltere'de, kuzeydekinden fazla bir göçmen topluluğu vardır. Almanya'da, toprağı iş sözleşmesiyle gündelikçilere bırakma sistemi (*Rentengüter*) görülür yer yer. Uygulama, büyük işletmelerin bulunduğu bütün Avrupa ülkelerini etkiler. Büyük toprak sahibi toprakların parsellediğinde, çekici olur çevresi için. Alpler ve Orta Avrupa gibi bölgelerde, dağlar, ovalar yararına olmak üzere, önemlerini yitirirler: Daha kolay yaşam koşullarının büyülediği mevsimlik emekçi buralarda tutunur. Büyük sanayi de, dağınık meslekleri öldürür ve kullanılır işgücüne çağrıda bulunur.

Bu olaylar t a r ı m d a k i h u z u r s u z l u ğ u göste-

rir. Göç, bir aşırı nüfusun, fazla dinamik olmayan bir ekonomi üzerinde yapacağı baskıyı hafifletir de olsa, toprağa bağlılığını sürdürmüş olan köylülük, ayakta kalmak için tarımdaki yöntemlerini değiştirir yine de.

Tekniklerde yeni ilerlemeler ve topraktan daha akılcı yararlanış

Tarımbiliminin öğrettiği gibi, tarım bir sanayidir ve bilimsel ilkeler uygulanmalıdır ona: Bitki yetiştirme, hayvancılık ve tarım ekonomisi, böylece doğabilimleri, fizik, kimya ve pazarla ilgili bilgilere dayanacaktır. Mesleksel bilgi yaygınlaşır. Aydın köylü, çoğu kez yükünü tutmuş bir kişi de olsa, para rolünü oynar. Güçlüklerden sıyrılabilmek için, küçük işletmeci, bireyciliğine karşı çıkmak ve işbirliğine gitmek zorundadır. Eski alışkanlıkların esiri kalmış olanlarla yeniliğe gidenler arasında zıtlıklar belirginleşir ve birinciler, gitgide daha eşitsiz koşullarda sürdürürler mücadeleyi. Bu alanda bir arınma da gerçekleşir.

Öte yandan, Avrupa'nın eski yöreleri, mekanik aletlerin kabul edilmesine uygun da değildir. Almanya Fransa'nın önüne geçer: 1800'e doğru Almanya'da, Fransa'ya oranla on iki kat fazla biçer makinesi, on bir kat fazla buharlı biçerdöver ve hatta iki kat fazla atlı biçerdöver makinesi vardır. Sürekli işleyen ilk kaymak makinelerinin kullanılışı kuzey ülkelerinde olur; çünkü oralarda sütçülük, ciddi bir uzmanlaşma konusudur.

Yüksek dağ yamaçlarında ekim gerilemeye başlasa da, bütün olarak, tarıma toprak kazanma ilerler hep. Fransa'da, 1882 ile 1908 yılları arasında bile, üretken olmayan toprakların alanı 6.200.000 hektardan 2.800.000 hektara inmiştir. Avrupa'nın hemen hemen her ülkesinde, akaçlama, set çekme, yerine göre sulama, toprağı iyileştirip verimli kılma, giderek orman yetiştirme gündemdedir.

Üretkenliği arttırmak özellikle önemlidir. Önce gübre konusu dikkatleri toplar: 1850 ile 1880 arası "guano" yıllarıydı; sonra hayvan gübresinin yanı sıra, kimyanın sağladığı olanaklar işin içine girer. Arındırmaya giderek, hayvan hastalıklarıyla mücadele ederek hayvan yetişti-

riciliği ilerlerken, tarlanın doğal gübresi de revaç kazanır. Evcil hayvanların yanı sıra, bitkilerde ayıklama da önemli olur; aşılamaya, parazitlere karşı mücadeleye ayrı bir yer verilir.

Bütün bu ilerlemelerin haritadaki yeri nedir?

Toprağın alanı hesabı katıldığında, geleneksel uygulamalar sürmektedir hâlâ. Küçük mülkiyet sahibine de uygun gelen budur ve topraksız köylü ise, ortaklaşacı alışkanlıkların yitip gitmesine kolayca boyun eğmez.

Tarımda anlayışın değişmesine en çok katkıda bulunan, yayılıp genişleme halindeki y a ş a m i l i ş k i l e r i dir. Dikkatleri toplayan iki işaret de vardır bu konuda: Eski almaşık ekimin terkedilişi ve tahıl yetiştiriciliği ile hayvancılığın birbirinden ayrılması! Böylece, bir yandan toprak dinlenmeyecek, öyle olduğu için de gübrelenmesi gerekecek, öte yandan uzmanlaşma üstün gelecek, hatta tek cins ürüne dayalı tarıma eğilim ağır basacaktır. Aslında, hayvan yetiştirmede ilerlemeler, hem ekilmiş tarlanın yerini otun almasından, hem de yemlik bitki ile – nadasın yerine geçen-patates ekiminden ileri gelmektedir.

Tahıl yetiştiriciliği ile hayvancılık birbirinden ayrılmakla, her biri kendine en uygun gelen yeri seçip bulurlar ve büyük bir atılım yaparlar. Bağcılık ve bostancılık, böylesi coğrafi bir işbölümünden alabildiğine yararlanırlar. Her ülke de, liberal ekonomi kuramcılarının istediği gibi, kendi yeteneğini arayıp bulur: İngiltere, yerli tahıldan vazgeçip hayvan yetiştiriciliği üzerinde yoğunlaşırken, ilk seçimini yapan ülke olur; onu Hollanda ve İsviçre izler. Daha zengin olanaklara sahip Fransa gibi ülkeler, çeşitli bölgelere göre bir görev dağıtımına giderler. Demiryolu ve deniz taşımacılığı, ticareti destekler; kent, alışverişi düzenler, alır ve yeniden satar; köyleri aletlerle donatır ve üretmediğini ya da imal etmediğini sağlar oralara.

Gelişimin iki evresi: Bereketli yıllar, sonra da bunalım

"Tarım devrimi", uzun süreli dalgalanmalara bağlıdır. 1850'ye doğru, büyük bir umut yükselir köylerin üzerinde: Kentlerde etkinlik artmıştır; daha çok tüketmektedirler ve yeni taşıt araçları pazarları pek iyi donatmanın olanaklarını

sağlar. Böylece, tarım ürünlerinin yükselişi, fiyatlardaki genel yükselişe eşlik eder. Daha çok getiren toprağın yerel değeri de yükselir. Toprağın işlenmesine değin yöntemler geliştikçe, çoğu köylü para biriktirir. Senyörlük rejiminin kalıntılarının Orta Avrupa'da kaybolmak üzere olduğu, Rusya'da çarlığın servajı kaldırdığı bir dönemdir bu. Yoksulların hızlanan göçü yığınla evi avutur ve tarım dünyasının geniş bir bölümü alışveriş içine girer. Öte yandan, yeni ülkelerin rekabeti, henüz ciddi biçimde kendini hissettirmiş değildir.

1875 yılından başlayarak ufuklar kararır. Amerika'nın ve Rusya'nın dışsatımları gelişir ve rekabet fiyatlarda bir düşüşe yol açar; Fransa'da taşınmaz mülklerin geliri gerilerken, İngiltere'de toprakların değeri azalır.

Köylerden göç hızlanır; yalnız İrlanda'yı ve Büyük Britanya'yı değil, bütün Orta Avrupa'yı ilgilendirir ve Güney'le Doğu Avrupa'yı da içine alır. Geleneksel ekin, başta da tahıl, vahim tersliklere uğradığından, eskisinden çok daha fazla yöntemleri yetkinleştirmek, daha iyi verimler elde etmek gerekir. Böylece, en çok kâr getiren ekinlere ağırlık verilecektir.

Bu yıllarda, tahılla hayvan yetiştirme arasındaki kopuş kesinleşir: Büyük Britanya'da, 16.000 kilometre kare çayıra dönüştürülür; 1850'den önce, İsveç elindeki buğdayı satıyor et alıyordu, ancak 1892'de buğdayının yarısı ile çavdarının dörtte üçünü üretirken, hayvanlarının sayısını iki katına çıkarır ve tereyağı satar dışarıya. Danimarka, kendi tarım ekonomisinde tam bir devrim yapar ve hayvancılık yapan ülkelerin öncüsü olur. İsviçre, dağ otlaklarıyla gönençli bir geleceğe doğru ilerler. İrlanda bile, tarlalarını otlağa dönüştürerek ve sürülerini İngilizlere satarak kalkınır. Hollanda, değerli yiyecek maddelerinin üretiminde uzmanlaşır: Tahıl, peynir, tereyağı, çiçek üretir. Bağlar ve bahçeler, Güney ülkelerinde uzanır gider; bağcılık geçici bir felakete uğramıştır. Batı ve Orta Avrupa'nın bütünüdür ki bu uyum yasasına uyar; Doğu Avrupa ise, hep tahılcı evreyi yaşar.

Bir değişiklik doğrultusundaki bu çaba yeterli değildir. Bunalım, yaşama biçimini kolayca değiştiremeyen bir ortamı vurur. Böylece, köylülüğün içgüdüsel bir tepkisi, korunmayı istemeye götürür onu. Korumacılık, başlıbaşına bir ça-

re değildir, öyle de olsa bir soluk aldırır; ayrıca, tarımla uğraşanların bir bölümü işbirliğine yönelir ve bir bölümü de –özellikle kırsaldaki proletarya– sendikacılığa çevirir yüzünü.

Köylülüğün bağrında zenginleşme ve yoksulluk

Eskiden olduğu gibi bir tarım sınıfı yoktur; ne var ki, durumları ve yaşama biçimleri birbirinden pek farklı t a r ı m s ı n ı f l a r ı görülür.

Sadece Fransa göz önünde tutulduğunda, kimi kuşaklarla öğünülecek midir?

Bazı tanıklara bakıp ortakçı ve yarıcıların çetin yaşamını görmeme olanaksız. Ne var ki, bütün güçlüklere karşın, köylü, yaşamının öteki insanların yaşamına bağlı olduğunu da ilk kez görür. Bütüne bakıldığında, kırsalın insanı daha iyi beslenmektedir. Ekmeği daha beyazdır. Patates tüketimi artmıştır; yerine göre şarabı, birası da öyle. Kahvesi ve şekeri vardır. Bayram günlerinde olduğu gibi, en az haftada bir gün de et yer. Yedikleri, incelik taşımasa ve akla uygun olmasa da boldur. Kıtlık korkusu baştan atılmıştır. Oturulan konut, yavaş yavaş düzelmektedir. Tek başına ayrı bir oda nadirdir; insanlar ve hayvanlar, ortadan şöyle ya da böyle ayrılmış bir ahır– evde yatar kalkarlar hâlâ. Kiremit, ağır ağır saplarla kaplı damın yerini alır ve yangın sürekli bir dehşet konusu olmaktan çıkar. Ne varki, elektrikten önce, pratik ve güvenli bir aydınlatma yoktur ve karanlık havalandırma eksikliğiyle atbaşı gider. Dolap bir biçem taşısa da, mobilya sıradandır; sandalye taburenin yerine geçer ve büfe yaygınlaşır. Çamaşıra ve yatak takımına büyük bir özen gösterilir. Pek gözalıcı yerel giysilerin güzelliği etkisini sürdürse de, tek düze kent giysisi çıkıp gelmekte gecikmeyecektir.

Emile Zola'nın çizdiği, keyifsiz ve sert, vergi boyunduruğunu kırmada sabırsızlık gösteren köylü tipi, 1860-70 yılları söz konusu olduğunda, yerli yerine oturmuş sayılmaz; ancak bu tabloda, o tip, ilerlemeye oldukça karşı, işlediği toprağa aşkla bağlı, devlet otoritesini temsil eden kişi karşısında kimi zaman ağırbaşlı kimi zaman başının dikine giden

bir biçimde ele alındığında ise, yanlış resmedilmiş değildir. O köylü, çekildiği köşeden çıkarak, kente alıp satmaya giderek, merakı gelişir ister istemez ve bulanık biçimde de olsa, yaşam kavgası için daha iyi silahlanma ihtiyacını duyar.

Kimilerinin, güçlülerin sömürdüğü halkın bir parçası olarak gördükleri, kimilerinin de şarlatanlara karşı sağlam bir bağlaşık olarak baktıkları toprak emekçisi, temsili rejimi ciddiye alır ve eline verilen oy kâğıdına inanır.

Politika oyunu, onu görmezlikten gelemez artık.

BÖLÜM II

TUTUCU GÜÇLERLE SOSYALİZM ARASINDA LİBERAL DÜZEN

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, liberal düzen, tutucu güçlerle sosyalizm arasında sıkışmış haldedir; siyasal yapıdan özgürlük anlayışına ve eğitime varıncaya kadar böyledir. Genel oyun sistemin içine girmeye, emekle sermayenin kıran kırana çatışmaya başladığı, sosyalist partilerin ve enternasyonallerin kurulduğu yıllar.

Çetin yıllar...

ULUS VE DEVLET

Ulusal devletler ve ulus kültü

Avrupa, XIX. yüzyılda, u l u s a l i l k e y e d a y a n a n bir devletler topluluğu olmuştur. Bir hanedanın yönetimine bağlı tek bir ülke vardır ki, Habsburg'ların monarşisidir bu; o bile, kendisini oluşturan halklara ödünlerde bulunmakla yükümlüdür. Romanof'lar, imparatorluklarını güçlendirmek amacıyla, ulusal Rus duygusuna seve seve seslenirler. Osmanlı İmparatorluğu, oldukça canlı bir yurtseverliğin alevinde ısınamamanın acısını çeker.

Nedir liberal burjuvaların gözünde ulus?

Liberal burjuvaların gözünde, ulus, bir duygular ve çıkarlar topluluğudur; insan ve yurttaş haklarına saygıyı sağlar bu ulus. Ne var ki, bir ulusa özgürce ait olma düşüncesinin karşısına, bir topluluğa doğal bağlılık, kanla ve ruhla ait olma düşüncesi dikilmektedir ki, bir arada yaşama görevini veren de bunlardır. Öte yandan 1871'de, Almanya'nın Alsace'la Lorraine'in bir bölümünü kendisine katması da, kaypaklıktan uzak bir tarihsel hakka başvurmanın mümkün

olmadığını göstermektedir.

Her şey, y u r t s e v e r l i k d u y g u s u nu ayakta tutmaya yönelmiştir: Okul, zorunlu askerlik hizmeti, çeşitli dinler arasında ilişkilerin gelişmesi, yaşam biçimleri arasında gitgide artan tekbiçimlilik! Yurdun büyüklüğü ve güzelliği, şairleri ve sanatçıları coşturup duran temalardır. Ulusal roman açılıp serpilir; şiir, ortak şanlı anıları şakımak için destansal vurgulamalara gider; müzik, heyecanlandırıcı bir folklorun kaynaklarına eğilir; tarih, şunu göstermek içindir: Geçmiş bugünü hazırlamaktadır ve ülkenin diri yarınlarına inanmayı haklı çıkarmak ister. Daha halkçı olan ulusal duygu, daha aristokratik ve büyük burjuva nitelikteki Avrupa ruhunu bozup yoldan çıkarır. Akla daha az seslenen bu ulusal duygu, daha tutkuludur.

Ulus ve azınlıkların hakları

Ulus içinde erimiş halde olan özel gruplar, dinsel ya da korporatif cemaatlar açılıp serpilirler. Oysa, oybirliği idealden başka bir şey değildir ve devletin yasası bir ç o ğ u n l u k i r a d e s i n e dayanır. Ne var ki, bir baskıdan doğan fiili bir durum vardır kimi zaman.

En çok özen gösterilen d i n s e l a z ı n l ı k l a r dır. XVIII. yüzyılın meyvası olan hoşgörüden, bir devlet ilkesi doğmuştur: L a i k, yani y a n s ı z d e v l e t ilkesidir bu. Din konusundaki kayıtsızlığa bağlı bir liberalizm, çoğunluğu Protestan olan ülkelerde Katoliklere yaşamı daha kolay hale getirmiştir; çoğunluğu Katolik olan ülkelerde Protestanlar için de böyledir. Bununla beraber, sadece 1869 yılındadır ki, Londra'daki Parlamento *Disestablishment Bill*'i oylar ve böylece İrlanda Katolikleri Anglikan vesayetten kurtulur ve Amerikan modasına uygun bu kiliselerle devlet ayrılığı, ancak 1905'te Fransa'da üstünlük sağlayacaktır.

Y a h u d i i n s a n ı n ı n k u r t u l u ş u dikkat çekicidir. Kuşkusuz, eşitlik düşüncesindeki ilerlemelerin ve dinsel bağnazlığın gerilemesinin sonucudur bu kurtuluş; ne var ki, kapitalizmin yükselişiyle de bir koşutluğu vardır. 1848, Orta Avrupa'daki cemaatları bağımsız kılar; İspanya ile Portekiz de onları izler. Öyle de olsa, Yahudi'ye karşı zu-

lüm sürer ve hatta kıtanın doğusunda vahimleşir de. Öte yandan, Batı ve Orta Avrupa'da etkili küçük grupların olduğu kadar Doğu Avrupa'da sefil milyonların destekledikleri Yahudi düşmanlığı, hiçbir yerde silahlarını bırakmaz. Liberal ideolojiye boş inancın direnişini ölçme olanağını da sağlar.

Londra, imparatorluğun birliğiyle İrlandalıların isteklerini uzlaştırmayı başaramaz. Böylece, gerçekten bir paradoks olarak, Britanyalının insana saygısı örnek olarak gösterilirken, İrlanda halkının baskıya direnişi bir simge olup çıkar. Polonya sorunu, İrlanda sorunuyla garip benzerlikler içindedir: Bir ulusun, toprağı, dini ve siyasal bağımsızlığı konusunda yürüttüğü aynı savaştır her ikisinde; ve her ikisinde de, egemen güçler, güvenlik kaygısıyla ve saldırganlığı haklı çıkarmak için tarihsel hukuka, gerçekte daha güçlünün hukukuna başvurmaktadır. Almanya, Alsace-Lorraine'i kendisine katıp Slesvig'i Danimarka'ya geri vermeyi reddederken; imparator-kral, Viyana'da ve Budapeşte'de, öteki milliyetleri dizginlemek amacıyla Alman ve Macar milliyetlerini kullanmaktadır; Rusya'da çar, Baltıklıları, Finlandiyalıları, Polonyalıları elde tutmak kaygısıyla hareket etmektedir ve Almanya, imparator-kral ve çar, her üçü de her türlü fetih girişimine bahane olan "hikmet-i hükümet", yani devletin yararı gereğine başvurmaktadırlar. Çelişme hep, çoğunluğun hukukuyla uygulamada onun kötüye kullanılması arasında patlak verir. Bu bakımdan, liberal düzen güçsüzlüğünü ortaya koyar; sadece İsviçre'dir ki, kantonlar çerçevesi içinde bir çözüm bulmuşa benzer.

Monarşik görevin sürmesi ve aristokratların direnişi

Bunun gibi, cumhuriyet biçimi de yayılmaz. Fransa'da düklerin cumhuriyeti, garip bir andırışla, parlamenter bir krallığa benzer. Büyük Britanya'da monarşi, halk arasında saygınlık toplar. Belçika gibi Balkan devletlerinin çoğu da, bağımsızlığa kavuşmuş, ama onunla beraber büyük hanedanlardan birine bağlı birini hükümdar yapmışlardır kendilerine. İtalya'da, derlenip toparlanış, Savoi Hanedanı'nın

çevresinde, Almanya'da da Hohenzoller'in yararına olmuştur. İsveç'ten ayrılan Norveç de bir başka krallık kurmuştur yine.

Hanedanlar arasındaki mücadele dönemi kapanmıştır; ne varki, evlilik yoluyla aralarında binbir bağla bağlanan bu hanedanlar, Prusya'da ve Avusturya'da olduğu gibi hâlâ tanrısal hukuk iddiasındadırlar ya da Londra ile Brüksel'de olduğu gibi yönetmeksizin hüküm sürmektedirler; ve hükümdarlar, bağrında bir dayanışmanın olduğu bir aile oluştururlar ve söz konusu dayanışma da, uluslararası ilişkilerde önemli bir etkendir.

Kral hazretleri, devletten kendisine bağlanmış ödenek bir yana, kişisel bir servete sahiptir ve bu, devletin en zengin mülk sahibi ve kapitalisti yapar onu kimi zaman. Kral, genel olarak silahlı güçlere komutanlık eder; gerçi hükümetin başına geçecek olanları özgürce seçme olanağı kendisine tanınmamıştır, ama yine de siyasal işlerin yürümesinde yeğlemeleri açıkça görülür.

Monarşinin kanadı altına ayrıcalıklı kiliseler ve laik aristokratlar sığınmıştır. Katoliklik, Anglikanizm, Lüteryanizm, Ortodoksluk gibi, geleneğe saygılıdırlar; mihrap, işte bu gelenek sayesindedir ki tahta destek olur. Saray yaşamı, debdebeli ya da ortahalli sürer. Soylular, vaktiyle monarşik iktidarın kendi yetkisini genişletme girişimlerine direndikten sonra, şimdi de eşitçi demokrasiye karşı korunmalarını sağlayacak bir kurumun aranışı içindedirler.

Büyük kamu hizmetlerinin gelişmesi

1789'da Eski Rejim'in ayrıcalıklarına karşı ayaklanan burjuvazi, aynı zamanda bürokratik despotizmi de reddeder. Ne var ki, söz konusu b ü r o k r a s i, yükseliş halindeki modern devletin bir aletidir her şeye karşın. Guizot öyle der: "Fransa, memurlarla yönetilen bir ülkedir." Almanya'da, sadece 1880 ile 1910 yılları arasında, posta ve demiryolları hizmetinde çalışan görevlilerin sayısı, 245.000'den aşağı yukarı 700.000'e çıkar. François-Josef, devlete hizmet edenlerin örneği olmanın coşkusu içindedir. Yerel *self-government*'e ne denli bağlı olursa olsun, İngilte-

re bir *civil service*'le donanma ihtiyacını duyar.

"Meslek"ten kişilerin yönettikleri geleneksel hizmetler vardır: Askerlik, diplomatlık, idarecilik böyledir. Meslek, ilke olarak ancak yeteneğe dayanır, ne var ki kişisel niteliklerden başka yeterli bir servet de ister; burada bir dayanışma hüküm sürer ve onun sayesinde de, süreklilik ve sır başarının güvencesidir. Bunun gibi, yüksek görevli, bir bakanlık dairesinde ya da iktidarın selameti gerektirdiğinde, bir hükümetin tepesinde siyaset adamının yerine geçer: Almanya'da ve Avusturya-Macaristan'da alışılmış bir uygulamadır bu, İtalya'da ve özellikle Fransa'da nadir görülür. Büyük Britanya, kendi aristokrasisi içinden yöneticileri kolaylıkla devşirebilmektedir ve söz konusu yöneticiler de, Kabine'ye katılmadan önce meslekten geçmektedirler çoğu kez.

Adalet ve asayiş de, kamu düzenini sürdürmekle görevli devlete düşmektedir. Ne var ki devlet, kişilere ve mallarına saygıyı varsaymaktadır. Yargıç, belli bir bağımsızlık kazansa, jüri kurumu gelişse de, tersine bir yüksek asayiş görevi varlığını sürdürmektedir; onun, açık ya da gizli müdahalesi, hükümetlerin ayakta kalmasında ya da düşmesinde her zaman etkili olabilmektedir. 2 Aralık 1851'e, bir güvenlik harekâtı olarak bakmalıdır her şeyden önce ve güvenlik güçleri Bourbon Sarayı'ndan uzaklaştırıldığı içindir ki, imparatorluk 4 Eylül 1870'te düşer.

Modern kamu hizmetleri –posta, demiryolu, eğitim- daha demokratik, hatta halk kökenli bir personele sahiptir; ne var ki söz konusu hizmetler, her zaman devlete bağımlı değildir, çünkü liberal ekonomi, bu hizmetleri toplumun sırtına yüklemeye hoş bakmamaktadır.

Kamu eğitimi sorunu: Din eğitimi ve laik eğitim

Okur-yazar olmama sosyal bir eksiklik olarak görülse de, okula gitme yükümlülüğü gecikerek geçmiştir kanunlara ve her yanda da uygulanır değildir. İlköğretimin, Kuzey ülkelerde, Almanya'da, Fransa'da ve İsviçre'de hızla gerçekleştiği görülür. Bir devletten ötekine pek değişse de, ulusal savunmaya ayrılan giderler göz önün-

de tutulduğunda, katlanılan özveriler yine de küçüktür.

Ne olursa olsun, okul çevresinde büyük bir mücadele hüküm sürmektedir: Yönetici sınıfların anlayışını yansıtmaktadır bu kavga ve zorunlu ilerleme düşüncesiyle düzen içgüdüsü arasında çekiştirilip durmaktadır. Pestalozzi'nin arkasından, bir Lancaster, bir Froebel, bir Montesino, her türlü dogmatizme karşı çıkarlar. Her görüşten iyi ve güzel bulduklarını seçip alan Victor Cousin, ilke olarak şunu koyuyordu: "İnandıkları din, ... ne olursa olsun, aynı yurdun bütün yurttaşları, aynı eğitimden geçmek zorundadır." Ne var ki, yine aynı düşünür üniversite tekelinden yana olsa da, aşırı liberaller ilke olarak bunu reddederler ve Katolik kilise de kabul etmez. Öte yandan, hem inançlara saygılı, hem ulusun kafaca birliğini sağlayacak laik bir eğitim, aklın alacağı bir şey midir? Tanrı'nın, okulda artık zorunlu olarak hazır ve nazır olmayışı, tutuculuk açısından yerinde ve ihtiyatlı görülebilir mi?

Fransa'da, Hıristiyan ve ulusal, her iki görüş arasında geçici bir uzlaşma olan 1850 tarihli Falloux Kanunu pek önemlidir. Belçika'da, din okulu laik okulla eşit bir duruma gelir; kamu kuruluşları, laik okula sağladıklarını ona da sağlarlar. Alman İmparatorluğu'nda resmi ve tek eğitim, yurttaşların hangi dinden olduklarını açıklamalarını dayatırken, Büyük Britanya, zihniyeti gereği, çeşitlilikten yana seçimini yapar ve dinsel eğitimi programlardan çıkarıp atmaz. Protestan ülkeler, uygulamada bir hoşgörüden yana olurlar ki, Hıristiyanlığın okula sızması, en azından ilke olarak mümkün olur; Katolik ülkelerde ise, laiklik, din okulunun karşısına daha da sertlikle gelip dikilir.

GELENEKSEL İNANÇ, ÖZGÜR DÜŞÜNCE VE KİLİSE

Okul sorunu, kiliselerle laiklik arasında süren uyuşmazlığın görünüşlerinden sadece biridir. Laiklik, kilise karşıtçılığı ile mutlaka içiçe değildir; ama kiliseler, her defasında şunu ilan edip dururlar: Toplum için dinsel kuralların dışında kurtuluş yoktur.

Nedir kıymet-i harbiyesi bu düşüncenin?

Geleneksel inancın zayıflaması ve özgür düşüncenin ilerlemesi

Geleneksel inançlar karşısında k i t l e l e r i n s o ğ u k l u ğ u konusunda kuşku yoktur ve sanayi ile kentleşmenin baskın olduğu bölgelerde daha da hissedilir durumdadır bu; ancak, söz konusu soğukluğun, Katolik ülkeleri Protestan ülkelerden daha fazla etkilediği de söylenemez. Abbé Picherit, 1856'da şunları söyler: "Yüzyılımıza düşen görev, halk sınıflarının dine döndürülmesidir..." II. Guillaume, felaketten korkar ve kiliseler yaptırarak, onunla – taşla sopayla – mücadele edilmesi yolundaki kararını ilan eder.

Ancak ilginçtir: Ruhbanlığın fazla heveslisi görülmez: Fransa'da 1815'ten sonra papazlığa yükselenlerin sayısı artmışken düşer sonra ve 1870 ile 1880 arasında bir parça yükselir, yeniden azalır; 1848'e doğru 1.200, 1900 dolayında da 4.000'den fazla ruhani çevrenin başı yoktur. Bilgisi az ruhban da, görevini alabildiğine düşük düzeyde yerine getirir. 1827'den başlayarak, La Mennais şunu belirtiyordu: "Hıristiyanlığın düşmanlarının güçlü olduğu doğrudur, ancak ondan daha doğru olanı, dinin doğal savunucularının bilgisizliğidir." Ne plastik sanatlar, ne mimarlık, dinsel coşkudan yararlanmaz; dinsel müzik, bir düşüş içindedir.

P r o t e s t a n l a r d a d o k t r i n m ü c a d e l e l e r i canlıdır. Anglikanizm, Katolik hiyerarşinin yerleşmesiyle bir vahim bunalım içine düşer. Prusya'da, Pay-Bas'da, ortodoks düşünceli olanlarla liberaller arasında bir savaş verilir; bu uyuşmazlıklar İsviçre ile Fransa'ya da sıçrar. Kutsal Kitap eleştirisinin, geleneksel kural ve usullere karşı yükselttiği tehdit her yandan sökün eder. İnatçı Yahudi ortodoksluğunda da gedikler açılır; Batılı cemaatlerde İbraniceye bağlılık da azalır. Bütün bunlar olurken, k a y ı t s ı z l ı k v e i l g i s i z l i k sarar ortalığı. Fransa'da, 1868'de Saint-Beuve'ün söylediğine bakılırsa, doğal dine inanan, panteist, pozitivist, doğrudan doğruya bilimin çömezi binlerce insan vardır.

M a s o n l u ğ u n r o l ü nü belirtmek güç burada. 1885'e doğru, 17.000 loca, bir milyondan fazla Masonu barındırmaktadır ki, görünüşe bakılırsa, bunun yarısı Amerika'dadır, 200.000'den fazlası da Büyük Britanya'da. Ku-

rum, hiç de devrimci değildir: Protestan ülkelerde hükümdarlar ya da tahta yakın olanlar, yönetici olmayı kabul ederler. Katolik devletlerde ise, Masonlar, laikleştirmeye yatkın hükümet adamlarıyla elele verirler ve Kilise karşıtçılığını desteklerler. Masonluğa hasım olanlar da, kuşkusuz abartarak, mutlak gücüne karşı çıkarlar onun. Ancak, Anatole France'ın bir sözünü kullanarak belirtmek gerekirse, Masonluğun bir "karşılıklı yardımlaşma topluluğu"ndan başka bir şey olmadığını söylersek yanlış yapmış olur muyuz?

Kiliselerin direnişi ve liberal düzenle uzlaşmaları

Ne denli tehdit altında olurlarsa olsunlar, g e l e n e k s e l d i n l e r, yine de güçlü durumdadırlar ve savaşkanlıkları azalmaz.

"Yerleşme"sini tamamlayınca, P r o t e s t a n l ı k, devletle oldukça iyi geçinir; öte yandan, devlet de, tutucu ve liberal eğilimler arasında ortaya çıkan uyuşmazlıklarda, kendi çıkarını en iyi koruyacak biçimde hakemlik eder. Fransa'nın Kalvinistleri, kendilerine güvendikleri gibi, kilise ve devlet ayrılığını kabul etmekten uzak da değildirler. Reforma uğramış din anlayışı pratik amaçların arkasındadır ve böylece, insancıl kanunların hazırlanmasında, halkın eğitilmesinde, büyük bir rol oynar; bunun yanı sıra, modern toplumun ihtiyaçlarına alabildiğine uygun bir inancı geliştirip sürdürür.

K a t o l i k K i l i s e, Hıristiyan güçlerinin yeniden bir araya toplaşmasının umudunu besler durur; ancak, İngiltere'de ve Pays-Bas'da elde ettiği başarılar yine de bölünüp parçalanmaları durdurmaz, ayrıca kendi politikası bunlara cesaret de verir. Özetle, ulusallık laik alanda kendisini belli ederken, Kilise'nin bağrında gerilemeye yüz tutmuştur. Birleşme, olsa olsa dinsel törenlerin usul ve sırası konusundadır ve Papalığın ayrıcalıkları doğrultusundadır. Onun dışında, Vatikan, "modern yanlışlar"dan söz eder ve 1870'te toplanan konsil, Papa'nın yanılmazlığını ilan eder. Böylece, Katolik Kilise bir savunma içgüdüsünün tepkisiyle merkezileşir ve mutlakiyetten yana çıkar: Liberalizmin tehdidi karşısında devletlerin laikleşmeleri belirginleştiği oranda ev-

renselcilik kendini dayatır. İletişim araçlarının sağladığı kolaylık da hizmetlerin Roma'da toplaşmasını destekler.

Bir manastır ya da tarikata bağlı olmayan rahiplerin sağlanması çetin bir iş olsa da, manastırların açılıp serpilmesi sürer ve hepsi de Papalığın zaferine katkıda bulunur. Bu bakımdan, XIX. yüzyıl, XVIII. yüzyılın yaralarından birini – bir parça da olsa – kapar: Manastırlar yeniden dolar ve çok sayıda yeni tarikatin kurulmasına yol açar.

Bir tür yeniden Hıristiyanlaşmadır görülen!

Ne var ki dindarlık daha gösteriş meraklısıdır ve alanlara dökülür; törenlerde ve hac kafilelerinde coşku içindedir. Bağışlayıcı İsa'ya, ermişlere ve Meryem'e döner bütün yüzler; zaman zaman mucizevi görünüşlerden söz edilip Meryem aşkı daha da tutuşturulur: Fransa'daki mucizeli Lourde mağarası, 1872'de 110.000 hacıyı, 1870 ile 1878 yılları arasında da 661.000 hacıyı çeker kendine.

Bunlar olurken, Papa IX. Pius'un yalın inancı, yüzyılla uyuşup anlaşmayı reddeder; ilahiyatçı araştırmaların bir Doellinger'le getirdiği yardımı elinin tersiyle iter ve gelenekselle yetinerek çağın yanlışlarına karşı çıkar. *Quanta Cura* ve *Syllabus* adlı Papalık bildirileri, çevrede büyük tepkilere yol açacak bir dille yazılmışlardır. Bu yüzden, Papalıkla devletler arasındaki ilişkiler ekşir: İspanya, Avusturya ile uyuşmazlıklar çıkar ortaya; Bismarck *Kulturkampf* (uygarlık için mücadele) politikasına girişir ve Gambetta "manevi düzen"e karşı savaş ilan edip hedef gösterir: "Ruhban, işte düşman!" Papa XIII. Leo, biraz aşağıdan alırsa da, modern ilkelerle uzlaşmayı o da reddeder; "aklın, insanın içindeki doğal büyüklük tutkusunu okşayıp azdıran bu yanlış"ın yıkımlarını o da diline dolar.

Ne var ki bir gelişme de olur: *immortale Dei* adlı Papalık bildirisi bir yol açıp, Kilise'nin "doğru bir hoşgörü"nün, "sağlıklı ve meşru bir özgürlük"ün düşmanı olamayacağını ilan eder ki, bunlar kötülüklerin en azıdır da özetle. *Libertas Praestantissimum* adlı Papalık bildirisine göre, şu ya da bu hükümet biçimini reddetmek söz konusu olamaz; yeter ki, inananların hakları ile ruhbanın haklarına saygı gösterilsin. Sosyalizmin ilerlemelerinden kaygıya düşüp bir "yatışma" isteyen Fransız yönetiminin cumhuriyetçileriyle bir yakınlaşma belirir: Papa XIII. Leo, yerleşik rejimlere "katıl-

ma"yı öğütlerken, 1891'de yayımladığı *Rerum Novarum* adlı bildiriyle, patronların içini ferahlatıcı diye gördüğü bir işçi programı kabul eder.

Kiliselerle laik toplum arasında mücadeleler gerekli uzlaşmaları hiçbir zaman engellememişti. Tapınç, bir büyük kamu hizmeti değil midir?

Öte yandan, sivil toplum, Kilise iktidarı karşısında gitgide daha bağımsız hale gelirken, dinle bağlarını koparmakta da duraksar. Fransa'da boşanma – ki 1792'de kabul edilmişti – 1884'te kesin olarak yerleşir. Kuşkusuz, medeni nikâhın ağır ağır kabulü öteki ülkelerde gerçekleşir; Avusturya, sadece Katolik olmayanlar için boşanmaya hoşgörüyle bakar ve İtalya gibi, boşanma olmadan eşlerin ayrı yaşamalarından daha ileriye gitmez. Protestan ülkeler az çok liberaldirler. Bütün bu olup bitene bakıp Victor Hugo şöyle diyecektir: "Her uygarlık, teokrasiyle başlar ve demokrasiyle sonuçlanır!"

GENELOY VE DEMOKRASİ

Papa XVIII. Leo, 1881'de yayımladığı *Diuturnum* adlı bildirisinde şöyle bir hatırlatmada bulunur: "Devlette iktidarın kaynağı belirlenmek istendiğinde, Kilise, onun Tanrı'da aranmasını söyler" ve ekler: "O kaynağı halkın iradesine bağlamakla, bir ilke yanlışı yapılmış olur önce, sonra da iktidara dayanıksız ve kararsız bir temel verilmiş olur."

Ne var ki, temsili rejimin kurucuları, bireysel özgürlükleri güvenceye bağlamak düşüncesindeydiler. Büyük Britanya bir örnekti; çünkü orada mülk sahipleriyle okur– yazarlardan oluşan seçmen topluluğu, hükümette kararlılığın yanı sıra, kamu işlerinde gerekli denetimi de sağlıyordu. Liberallerin gözünde ise, böylesi bir sistem, tek kişinin ya da çoğunluğun despotluğunu önleyecekti.

Ancak, kişisel iktidarın uzağında kalınırken, demokrasiden de uzaklaşılmış olmayacak mıydı?

Anayasa hükümleri, halkın seçtiği bir meclisin karşısına, yürütme organının ya da daha dar çerçeveli bir seçmen topluluğunun belirlediği bir y ü k s e k m e c l i s i çıkarırlar. Öte yandan, g e n e l o y da ağır ağır gelip yerleşir;

Fransa, bunun dışındadır, çünkü orada 1848'den beri halk seçimlere katılıp oy vermektedir ve İkinci İmparatorluk da kendine göre bunu kullanmasını bilecektir. Aynı zamanda şu da olmaktadır: Partilerde, kitleleri çekip çevirecek biçimde bir değişiklik başlamıştır, ne var ki bu çekip çevirmeyi hatırı sayılır kişiler, giderek e ş r a f yapmaktadır; sosyalizmin işçi sınıfı yararına öğütlediği sınıf partisine tehlikeli bir yenilik olarak bakılıp karşı çıkılmıştır.

Öte yandan, kazanılmış servetlerin vergilendirilmesine karşı en iyi direnen de yine bu eşraftır hep!

Gerçekten, ulusal bütçeler şiştikçe şişmektedir ve liberallerin bir yakınma konusudur bu: Fransa'da, kamu borçları 1830'a doğru 1 milyara, 1869'da 2 ve 1900'de de 4 milyara yükselir; 1875'ten başlayarak, yirmi altı bütçe süregen açık vermektedir.

Normal olarak, vergiyle kapatılacaktır bütün bunlar. Ne var ki, mülk sahibi ile kapitalist, d o ğ r u d a n v e r g i nin ağırlığını hafifletme çabasındadır ve tüketime göre saptanacak dolaylı vergilendirmenin erdemlerini över dururlar. Daha hakkaniyetli olduğu ileri sürülen doğrudan vergi, Prusya'da ve İngiltere'de kabul edilmiştir; Fransa'da ise, uzun bir mücadeleye yol açacak ve köktencilik, sosyalistlerin de desteğiyle, ancak 1914 savaşının arifesinde kazanacaktır kavgayı. Bitmedi: Vergiler yetmediğinden istikraza başvurmak gerekir; bundan doğan borçlanma, Avrupa devletlerinin bütünü için 136 milyarın üstüne çıkacaktır.

Bunlar olurken, ulusların zenginliği artmakta, ama s e r v e t l e r a r a s ı n d a k i e ş i t s i z l i k de çoğalmaktadır.

Ulusal zenginliği rakama vurmak az çok mümkünse de, onun çeşitli sosyal sınıflar ya da kişiler arasında dağılışını isabetle belirtmek kolay değildir. Bir hesaba göre, İngiltere'de 1878-1888 yılları arasında, 25 milyondan fazla kazanan 18 kişi vardır (bir Rothschild 67 milyon, bir Baring ve bir Portland 38 milyon vb.). Mirasların listesi gösteriyor ki, eşitsizlik, Büyük Britanya'dan İtalya'ya, oradan Fransa'ya ve Prusya'ya geçildikçe azalmaktadır.

Daha 1883'te, milyoner 20.000 aile üzerinde yaptığı bir araştırmada, iktisatçı Foville şu yorumda bulunur: "Bütün bunlar, 33 milyonluk bir halk için anormal oranlardır. Dünyada zen-

ginler içinde en zengini sadece İngiltere'dir." Orası için şunları da eklemeli: Bir bin kadar malik toprağın üçte birine sahiptir; yurttaşların yüzde 5'i, taşınır malların yarısını elinde tutmaktadır; gönençli ailelere hizmet edenlerin sayısı 1 milyondur; büyük malikanelerde, avcılık için yetiştirilmiş 200.000 at vardır. 1843-1880 yılları arasında, vergi verenlerin sayısı, 50.000 liradan fazla ödeyenler arasında, 8 küsûr misli artmıştır; ötekiler için artış tam üç mislidir.

Prusya'da, sadece 1896 ile 1902 yılları arasında, artış, gelir vergisi bakımından, 96.000 markın üstündeki gelirler için, yüzde 73.4'tür; 3.000 ile 6.000 mark arasındaki gelirler içinse yüzde 36'dır sadece.

Böylece, bir azınlık yararına belli bir zenginlik yoğunlaşması açıkça görülüyor.

SERMAYE İLE EMEĞİN ÇATIŞMASI

1815-1848 yılları arasında, ücretlilerin durumu ağırlaşırken, sermaye ile emek arasındaki uyuşmazlıklar da kabarmıştı. 1850'den sonra, tersine, hareketlenişte bir azalma görülür: Ayaklanmaların başarısızlığı, siyasal baskı, ekonominin ferahlaması, işsizliğin hafiflemesi, ücretlerin gerçekte olmasa da saymaca yükselişi bu geçici yatışmayı açıklar halde. Uyanık, deneyimden geçmiş işçi sınıfı, mesleki türden kimi yararlar elde etmek amacıyla, ö r g ü t l e n m e yi düşünecektir özellikle ve öyle olunca da, ihtilaller daha az özlenir olacaktır.

İşçi hareketleri ve sendikacılıkta ilerlemeler

Sendikacılıkta büyük gelişmeler çağı İ n g i l t e r e'de açılır. Romantik ve korporatif olmaktan çok siyasal nitelikteki Chartizmin yerine, *trade-unionizm* geçer. Bu, Robert Owen'in öcünü almadır bir parça. Ne var ki, bu "union"lar, uzmanlaşmış ve ücretleri de dolgun işçilerin oluşturduğu seçkin topluluklarıdır; bu nitelikleriyle de, daha büyük sayıdaki emekçilerin yazgısını düzeltmeleri mümkün değildir. Bununla beraber, toplaşmaların yasaklanmasına karşın

Fransa'da direniş ruhu ölmemiştir ve önemsiz birtakım görünüşler altında kuluçkaya yatmıştır ve koşullar elverdiğinde yeniden çıkar ortaya. .

Yaşam pahalılığının artışı ve Amerika'daki Ayrılıkçı Savaşın dokumacılıkta yarattığı zorluklar, 1860'tan başlayarak y e n i d e n k ı z ı ş m a nın kapısını açarlar. İngilizlerin *trade-union*'ları gibi, Almanya'da da siyaset dışı bir sendikacılık doğar. Fransız, Prusya, Saksonya yönetimleri, yatışma kaygısıyla ortaklık hakkı tanırlar ve bu ödün, Birinci Enternasyonal'in doğuşuyla çakışır. Öte yandan, Birinci Enternasyonal da, kendisine katılanların devrimci eyleme doğru eğilimlerine bakıp sendikal harekette yarar görür. İngiltere'de *trade-unionizm* ilk genel kongresini toplar; kongre, Sheffield'deki şiddet hareketlerini doğru bulmaz ve 1867 seçim reformunu sevinçle karşılar. Almanya'da ve Fransa'da madenciler ve demir-çelik sanayisi dünyası hareketlenir; grevler artar. Bu kızışma, Paris komün ihtilaline kadar varır; ortaya çıkışı, sadece kapitalizme karşı mücadele isteğine bağlanmasa da, söz konusu ihtilal, proletaryanın tarihinde bir dönüm noktasıdır. Yukarı Silezya'da bir yeni grev bastırılır; ne var ki bir kanun, *trade-unionizm*e kimi haklar tanır.

Şu da belli olmuştur şimdiden: Bunalımlar, emekçileri ayaklanmaya götürüp sıkıntılarını ağırlaştırırken, onları daha güçsüz de kılmaktadır; işler yatıştığında, durumu daha güçlüdür, ancak daha az istemde bulunmayı düşünür. Ücretlerin arttırılmasını hep isterken, asıl çabasını ç a l ı ş m a g ü n ü n ü n k ı s a l t ı l m a s ı n da harcar: "Sekiz saat", bir idealdir onun için.

1873 bunalımı, İngiltere'de, tarım gündelikçilerini sahneye çıkaran yeni bir grevler salgınına yol açar; ne var ki, 1875 tarihli *Patron ve Müstahdem Kanunu* bir yumuşama getirir. Koşullar odur ki, Fransa'da örgütler derlenip toparlanmakta güçlükler içindedir; Almanya'da ve Birleşik Amerika'da da çalışanlar alabildiğine başarısızlıklara uğrarlar.

Büyük bunalım derinleşirken, işçinin bütçesi daha kolay dengelenir ve hatta gerçek ücret yükselir kimi zaman. Bunun için, ayrıca iş olanaklarının yeterli olması da gerekir. Grevler daha az görülür, ancak sendikal güçler Fransa'da yeniden canlanır, Almanya'da tekrar örgütlenir, Büyük

Britanya'da durmadan çoğalır ve orada kalifiye olmayan işçilere çağrıda bulunan yeni *union*'lar kurulur. Hemen hemen her yanda, aldığı ücret yükselme şöyle dursun, düşen tarımsal elemeği kımıldar.

Fransız Cumhuriyetçileri sendika hakkını tanırlar ve Bismarck bir sosyal güvenlik programıyla oyalar insanları.

1886'da fiyatların geçici yükselişi, özellikle Fransa'da, Belçika'da, Büyük Britanya ile Almanya'da, çeşitli ve şiddetli grevlere yol açar. 1889'da da, bir güçlü dalga gelip çarpar: İngiltere'de, liman işçileri beş hafta boyunca liman trafiğini olduğu gibi durdururlar ve kamuoyunun bir bölümünün desteği ve Avustralyalı işçilerin dayanışması ile başarı sağlarlar; Ruhr bölgesi madencileri, Bismarck'ı azleden II. Guillaume'dan, sekiz saat ilkesi ile iş yasasını elde ederler; Fransa'da kanlı olayların arkasından, Jules Guesde, İngiltere'deki Hyndman gibi, sendikacılığı Marksizme doğru götürmeyi dener; Avrupa'nın güney ülkelerinde karışıklıklar artar.

1890'dan sonra, fiyatların düşüşü daha bir belirginleşir kuşkusuz ve 1891-93 yıllarına bunalımlar damgasını vurur. Ne var ki, bütün Avrupa'da ve Birleşik Amerika'da, patronların direnişi sertleştiği oranda, hükümetler de anarşist saldırılar dan kaygılanırlar ve tepkide bulunurlar. Fransa'da Fourmies'de kan akar ve Carmaux'da grevcilerin başarısı bütünüyle yerel kalır. Maden işçileri Sarre'da ve Ruhr'da başarısızlıklara uğrarlar. İngiltere'de *trade-unionizm*'in bir bölümü, şiddet eylemlerinin düşmanı olan Fabienne Topluluğu'na ve parlamenter politikaya çevirir yüzünü; Fransa'da Pelloutier, İş Borsası'nda geniş bir sendika örgütü fikrini kabul ettirir ve partilerden bağımsız olan bu örgüt Genel İş Konfederasyonu adını alır; İtalya'da ve İspanya'da, buna benzer bir kopuş olur; Alman işçilerine gelince, sendikacılığın güçsüzlüğüne karşı çıkan sosyal demokrasiye güvenirler daha çok.

Sosyalist ve anarşist hareketler, Birinci Enternasyonal ve Paris Komünü

Reybaud, 1852'de, bir iktisat sözlüğünde, sosyalizm hakkında şunları yazıyordu: "Ondan söz etmek, bir mezar-

başı konuşması yapmak gibi bir şey. Çabalama tükenmiş, damar kurumuştur. Baş dönmesi, yukarıdakileri tekrar sararsa bir başka biçimde olacak bu ve başka düşlerle." Gerçekten, derinden derine etkilenen ve komplolar, gizli dernekler ve barikatlar halinde gelişmiş olan devrimci hareket, y e n i d e n ö r g ü t l e n m e ye bir on yıl harcadı ve deneyim yemişlerini verdi.

Marx'ın gözünde, zaman, çalışarak bekleyiş zamanıdır: Kapitalizmin niteliklerini – açıklıkla – ortaya koymak amacıyla hazırladığı *Kapital*'in, o dev eserin ilk cildi yayımlanır. Bununla beraber, ağır ağır yol alan, *Komünist Parti Bildirisi*'nin sloganlarıdır daha çok.

Gizlilik içinde hazırlanan ve kararlı bir azınlıkça gerçekleştirilen r o m a n t i k d a r b e a n l a y ı ş ı nın, özellikle Blanqui'ye sadık kalanlar arasında yandaşları vardır. Ayrıca, Marx'ın etkisi, L a s s a l l e' c ı s o s y a l i z m ve anarşizmin muhalefetiyle karşılaşır.

Lassalle, ücretlerin tunç kanununu kabul ettiği için, emekçilerden gelen ücrete ilişkin istemleri desteklememe görüşüne hapsetmiştir kendisini; sınıflarüstü hakem devlet anlayışı ile işçi sınıfı arasında olası bir bağlaşıklığın koşulları için Bismarck'la görüşmelere gider (2 Aralık diktatörüne Proudhon'un verdiği pasları hatırlatan bir tavırdır bu!); o kadar ki, yandaşları, sosyal demokrasinin bağrına, *Reich*'in yöneticileriyle olası uzlaşma tohumlarını ekeceklerdir.

A n a r ş i s t ö ğ r e t i ye kulak veren çevre daha geniştir. Fransa'da, İsviçre'de, Güney Avrupa ülkelerinde, yığınla esnaf, yarı kırsal yarı kentli proleter üzerinden bir kurtuluş soluğu eser; her iki kesim için de, sosyal devrim, başta otorite dehşeti demektir. Ve Marx yolunun üzerinde daha önce P r o u d h o n'a rastlamıştır; Proudhon'un da dobra dobra söylediği şudur: "Sosyalizmin hiçbir anlamı yoktur, olmadı ve asla olmayacak da!" ya da şunlar: "Ücretleri arttırmanın arkasındaki grevlerin, bir genel pahalılaşmaya neden olmaması olanaksızdır, iki kere iki dört gibi gerçektir bu!" Marx'ın bunlara verdiği yanıt ise şudur: "İki kere ikinin dört etmesinin dışında, bütün bu iddiaları yadsıyoruz"; Marx için, kapitalistlerden çekip koparılmış her ödün yararlıdır, çünkü olsa olsa kapitalizmi zayıflatır bunlar.

Oysa dayanışmacı, federalist, antikollektivist olan Proudhonizm, "Ne Tanrı, ne Efendi" sloganında Blanquizmle birleşirse de, B a k u n i n' in Avrupa'yı dolaşıp ektiği federalist ve antiotoriter kollektivizmin de uzağında değildir; Bakunin'in, bu derbeder toprak ağasının, 1868'de Barış ve Özgürlük Kongresi'nde söylediği de şudur: "Komünizmden tiksiniyorum, çünkü özgürlüğün inkârıdır o ve ben de, içinde özgürlüğün yer almadığı insani bir şey olabileceğini düşünemem!" Ücretlerin tunç kanununu kabul eden Bakunin, proletarya diktatörlüğünü reddetmekte ve bahtsız köylüye, mujike güvenmektedir. Ne var ki Marx, "tarım düzeyinde ve Rus ve Slav köylü halklarının düzeyinde bir Avrupa sosyalist devrimi"nin temelini atmayı reddeder: Çünkü ona göre, gelişmiş kapitalist bir ülkenin bağrındaki b i l i n ç l i b i r p r o l e t a r y a, sadece o, etkili biçimde hareket edebilir ve yalnız o, anarşizmin saf dışı edemeyeceği düşkün *Lumpenproletaryaya* karşı uyarıp dikkatleri çekebilir.

Nedir bu sözlerin anlamı?

Almanın Slava karşı duyduğu tiksinti mi? Fransız Proudhon'un ruhunun derinliklerinde uyuyan küçük burjuvaya karşı bir iğrenme mi?

Bütün bunlar ileri sürülmüştür. Ancak, gerçek olan şudur: Öğretiler çarpışmaktadır ve Enternasyonal'in yaşamını da zehirlemektedir.

1864'te *Altmışlar Bildirisi*'ni imzalayan kollektivist olmaktan çok dayanışmacı olan *trade-unionist*'lerin ve Fransız uzman işçilerinin ortak eylemiyle, *Uluslararası Emekçiler Derneği* kurulur. Bununla beraber Marx, kuruluşun açılış konuşmasını kaleme alır ve Proudhonizm ile Bakunizm'e karşı bir savaş verir. Kavgalar topluluğu kemirir, dahası hükümetleri de korkutur. Dalları, parçaları – Birleşik Devletler'e ve Latin Amerika'ya değin – her yana yayılır; ama ne savaşın yolunu kesebilir, ne de burjuva toplumuna karşı Avrupa çapında bir ayaklanma tertipleyerek P a r i s K o m ü n ü nü kurtarabilir.

Paris Komünü mü?

Uzun bir kuşatmanın, yenilginin ve teslim oluşun, seçimlerde "kırsal" eşrafın zafer kazanmasının çılgına çevirdiği kentlilerin kendiliğinden bir ayaklanışıdır bu. Öyle de olsa, bir p r o l e t e r i k t i d a r ç e h r e s i kazanır: Çev-

reyle teması kesilmiş bir büyük kentte abluka altına alınan ve kaynakları bitti bitecek, gerçekten geçici bir iktidardır bu; ancak, içindeki bölünüşlere karşın, kızıl bayrağı kabul eder, Kiliseyle devlet ayrılığını ilan eder, fırınlarda gece çalışmasına son verir, "kolektif ve başkasına devredilemez sermayeli yardımlaşma dernekleşmeleri" örgütünü destekler, Enternasyonal'in başlıca iki eğiliminin sahip çıkacağı federalist ve enternasyonalist bir program önerir. 1848'de olduğundan daha da acımasız bir çarpışmanın sonunda ezilir, ama derin yankılar da bırakır arkasında. Yenilgi, Birinci Enternasyonal'in çöküşünü hızlandırır ve Thiers de yeniden bir genel sonuç çıkarır olan bitenden: "Kimse, sosyalizmden bahsedemez artık. Yapılan iyi yapılmıştır. Yakayı sıyırdık elinden!"

Sosyalist partilerin doğuşu ve İkinci Enternasyonal'in kuruluşu

Bununla beraber, 1869'da, Lassalle'cılarla Alman Marksistleri sosyal demokrat bir partiyi kurduklarında, yeni bir atılım başlar. Kuşkusuz Gotha Kongresi pek ılımlı bir program kabul eder; onun Marx'ın kaleminden *Eleştiri*'si ise 1891'de yayımlanacaktır. Bir buçuk milyon oya ve 35 temsilcisine güvenen bu parti, savaşkanlığını, devrimci kararlılıktan çok Bismarck'ın estirdiği baskı ve zulüm politikasından alır. Kısa sürede Avrupa'nın en iyi örgütlü sanayi gücü olup çıkan Almanya, disiplinli ama aynı zamanda ihtiyatlı bir parlamenter sosyalizm modeli koyar gözler önüne.

Bu sosyalizm tipi, kıtanın öteki ülkelerinde, daha karmaşık bir çehre gösterir. Temsili kurumlardaki gelişme, seçmen çevresinin genişlemesi, sendikalist kazanımların yetersizliği ve grevlerin etkisini yeterlice gösteremeyişi, bütün bunlar, sosyalist partilerin politika sahnesindeki gücünü etkiler. Ne var ki, kurtuluşçu, reformcu ve Marksist eğilimler aralarında tartışırlar: Anarşizm, oy hakkının yararsızlığını ilan eder ve Marksizm burjuva partilerine karşı sistemli bir muhalefeti öğütler; reformizme gelince, kollektivizme hasım demokratlarla işbirliği içinde boğulma tehli-

kesiyle yüzyüzedir. Ayrıca, ulusal çerçevede özel bir eğilim, uluslararası nitelikte bir eyleme zararlı olabilecek bir eğilim belirir. Böylece, s i y a s a l g r u p l a r serpilip çoğalır: Bir bölümü açıkça reformistlerin safındadır, bir bölümü, tersine Marksizme bağlanır (Fransa'da Jules Guesde'in İşçi Partisi böyledir); Belçika'da İşçi Partisi kooperatiflere dayanır ve Pays-Bas'daki geleneğe uyarak belediyecidir; Fransa'da da buna benzer eğilimler görülür; tersine, Guedizm Blanquizmle uzlaşır ve yandaşları genellikle demir-çelik sanayisi işçileridir.

Kıtadan farklı olarak, Büyük Britanya sendikal eyleme bağlılığını sıkı sıkıya sürdürür; işçi örgütleri, alışılmış parlamenter oyuna ilişmeden geleneksel iki partiyi etkilemeyi yeğlerler. Kendisini işçi ve liberal olarak ilan eden iki maden işçisi 1874 seçimlerinde seçilmişlerdir; 1886'da da 11 "liberal işçi" Gladstone'u desteklerler. Sosyalizan reformizm, Ruskin'e uyup bahçe-kentler düşü içindedir ya da Fabienne Derneği gibi eğitim yöntemlerine dikkatini çevirir. Ve B a ğ ı m s ı z İ ş ç i P a r t i s i (*Independant Labour Party*) 1893'te doğduğunda, parlamenter rejime bir katkıda bulunmuş olur.

Marx, 1883'te öldüğünde, yaşarken olduğundan daha büyük görünür. *Kapital*'in – 1867'de yayımlanan – birinci cildi, daha önce Fransızcaya çevrilmiştir, İngilizcededir ve Almancası basım üstüne basım yapar. Engels, havariliğini sürdürür ve anıt eserin yayımını tamamlar. *Komünist Parti Bildirisi*'nin metni de, çeşitli dillerde yayılmıştır ve bütün proleterlerin kızıl bayrağın altında birleşmeye çağrılması, yeni yankılara yol açar. Edouard Vaillant şöyle yazar: "Darwin, doğa bilimleri için ne olmuşsa, tarih ve toplum bilimleri için de Marx o olmuştur bu yüzyılda. Çağdaş bilime egemen olan bu iki addır ve insan zekâsını silahlandırıp kurtarmada, kimse onlardan daha fazla katkıda bulunmadı."

Bütün bu eğilimlerin üzerinde, E n t e r n a s y o n a l ' i y e n i d e n ö r g ü t l e m e k için bir çaba da sürdürülür. Paris'te, 1889'da Evrensel Sergi'nin açıldığı bir sırada, Marksistlerin egemen olduğu bir kongre, bu yolda bir kararı onaylar. Aynı zamanda, her yılın 1 Mayıs'ında, "Bütün ülkelerde ve bütün kentlerde, emekçilerin, kamu yetkilile-

rini, çalışma gününü yasal olarak sekiz saate indirmelerini sağlayacak biçimde" gösterilerde bulunmaya çağırır. Aslında, 1886 yılının 1 Mayıs'ına, daha önce Şikago'da bir başkaldırı damgasını vurmuştur ve kanla bastırılmıştır.

Anarşist saldırılar. İşçi eylemlerine ve sosyalizme karşı açık savaş

Seçime ilişkin her türlü propagandayı sert biçimde eleştiren kurtuluşçular, ne Marksizmi kabul ederler ne reformizmi. 1870'ten başlayarak, Rusya'nın üzerinden bir terorizm dalgası geçmişti. A n a r ş i z m in 1881'de Londra'da topladığı bir kongrede "eylemler"e başvurma kararı alınır. Akım, siyah bayrağı açar. Bir yandan Birleşik Devletler, öte yandan Batı Avrupa, kişiler ve mallara karşı girişilmiş saldırılara sahne olacaktır. Kuzey ülkeleri konunun dışında bırakmadan (Büyük Britanya'da, İrlandalılar bu mesleğin izleyicisidirler!) eylemler daha çok Fransa'ya, Belçika'ya, güneydeki devletlere yönelir ve Proudhon'la Bakunin'in düşüncelerine yatkın bilinen çevrelerde işini görür. İtalya'da, İspanya'da ve Latin Amerika'da, köylüleri ayaklanmaya kışkırtır ya da bu tür ayaklanmaları destekler. Çeşitli ve gözalıcı saldırılar, hükümdarları ve hükümet başlarını hedefler. Bastırma, silahlı eylemlere karşı olduğunu bahane edip sosyalizmi de içine alırken, kurtuluş esprisi sendikaları alabildiğine etkiler ve onları, partilere karşı bağımsızlık taktiğine ve daha da içtenlikli devrimci amaçlara doğru götürür. "Toprak, onların cesetleriyle kaplanmıştır, bu korkunç sahne ders olacaktır."

Thiers, 22 Mayıs 1871'de böyle söyler.

Kapitalist rejime karşı dikilmiş kuramlara ve insanlara karşı bir s u ç l a m a y a ğ m u r u dur başlar. Sözle ve kalemle, yasal iktidarın ya da özgürlüklerin düşmanları olduğu kadar, ulus ve uluslararası savaş için de tehlikeli öğeler olarak gösterilir bunlar. Kiliseler, onların sapıklıklarını gözler önüne sermek üzere, laiklerle birleşirler. Papa IX. Pius, "komünizm denen iğrenç öğreti"ye, "cani sistemler"e, "her türlü tanrısal ve insansal hakları çiğnemek" isteyen kışkırtıcı ve eylemcilere saldırır; Papa XIII. Leo, daha da açık ola-

rak, “doğal hukukun güvencesindeki mülkiyet hakkı”na saldıran ve “varlıklılara karşı yoksulları kıskanç kine” iten “mezhep”e vurur.

Patronlar, kendilerini tehdit aldında gördüklerinde devlet yetkililerine seslenirler. Doğrudan tepki gösterdikleri de olur: 1870 Ocağında işçi temsilcilerine, Schneider, “İşyerlerime ya da fabrikalarıma istediğimi işe almakta serbestim” diye açıklamada bulunur ve ekler, “Baskıya pabuç bırakmaktansa, bütün yüksek fırınları söndürmeyi yeğlerim!” İşçilerin işbirliğine karşı yanıt, lokavttır ki İngiliz patronlarının 1815’ten beri bol bol kullandıkları bir yöntemdir. Öte yandan, işverenler arasında anlaşmalar olur: İtalya’da, yalnız sanayici federasyonları kurulmakla kalmaz, yarıcılarla gündelikçilerin istemlerine karşı direnişi örgütleyen mülk sahipleri federasyonları da oluşur.

Devlet vesayeti ve sosyal kanunlar

Bir “hastalık hali”: Liberal iktisatçı Leroy-Beaulieu sosyalizmi böyle tanımlar. Güzel de, nasıl sağaltmalı bu hastalığı?

İşçi sorunu öylesine dayatmaktadır ki kendini, kimse ne yadsıyacak haldedir, ne de zor kullanıp çözmeyi düşünür onu. Gitgide çoğalan ve berraklık kazanan araştırmalar, söz konusu sınıfın içinde bulunduğu acılar üstüne hiçbir kuşku bırakmaz. Bir yandan, Hıristiyanlıktan esinlenen bir sosyal hareket palazlanır, öte yandan liberal burjuvalar insancıl bir laiklik içine girerler. Ortak nitelik şudur: Proletaryayı kıvrandıran acıları, sona erdirmek değilse de, özel mülkiyet ilkesine gölge düşürmeyen ve çalışma özgürlüğüne en az ölçüde kayıtlar getirecek r e f o r m l a r yoluyla hafifletmek; yönetici sınıflara görevlerinin bilincine varmak, ezilen sınıflara da kendileri için yaratılmış eserin içtenliğine inanmak düşmektedir.

Sert bir sosyal protestantizm su yüzüne çıkar. Büyük Britanya’da Disraëli vesayetçi bir monarşi anlayışı içindedir ve devlet sigorta sisteminin savunucusu Bismarck’ın uzağında değildir; *trade-unionizmi* bir dindarlık havası sarar, Fabienne Derneği’ne canlılık kazandırır ve Hıristiyan sos-

yalist bir hareketi İşçi Partisi'ne doğru iter. Almanya'da Fichte'nin ve Hegel'in felsefeleri, kafaları, v e s a y e t ç i b i r d e v l e t yararına hazırlamıştı; ayrıca korporasyonların yararını, hukukçu Savigny'nin gelenekçiliğine bağlı kalıp savunanlar vardı; ne olursa olsun, Rodbertus'un arkasından, Schmoller ve Adolf Wagner'le, tutkulu bir devlet sosyalizmi düşüncesi çıkmıştı ortaya; gelişmeler, Alman İmparatorluğu'nu, kısa sürede vesayetçi devletlerin modeli yapma yolunda esin veriyordu Bismarck'a.

Fransız protestantizmi ile pozitivizm arasında ise, b i r ç o k k ö p r ü vardır.

Renan, 1870'in ertesinde, "sosyalizmin kaynağı diye bencilliği, demokrasinin kaynağı diye de kıskançlığı" eleştirir ve Taine, eşitçi soyutlamanın düşmanları olarak İngilizlerin amprizmine hayranlık duyar; ve her ikisi de, Littré gibi, doğru dürüst reformcu olacak bir zekânın yönetiminin özlemi içindedir. Üçüncü Cumhuriyet'i kuran ve yöneten cumhuriyetçilerin anlayışı, içinde insancıl temaların tartışıldığı Mason localarında biçimlenir. Bu anlayış, insanın saygınlığı ve adalet düşüncesi üzerinde direnip bir dayanışma öğretisi ileri süren Renouvier'nin felsefesine de bir şeyler borçludur; bu dayanışma sayesindedir ki, demokratik devlet, kaçınılmaz görevlerini, özgürlük içinde ve özgürlük yoluyla yerine getirecektir filozofa göre. Ne var ki, pozitivizmle sosyal katoliklik arasında en iyi bağ kuran Le Play olmuştur. Bu araştırma ustası, ailenin erdemlerini öne sürer; işçiyle patron arasındaki ilişkileri düzeltmede, kanunlardan çok örflerden medet umar; ve patrondan da, babanın çocuğuna davranması gibi bir davranış bekler. Güzel de, çalışma yerini bir aile havasına nasıl büründürmeli? Korporasyonları yeniden ihya ederek değil mi?

Yığınla tutucu Katolik de, mertebeli ve Hıristiyan olan E s k i R e j i m' i n ö z l e m i içindedir ve işçilerle Katolikliği, kapitalizmle Hıristiyanlığı buluşturmak isterler. Buradan kalkarak, 1886'da Katolik Fransız Gençliği Derneği ile H ı r i s t i y a n d e m o k r a s i gerçekten ortaya çıkar. Bütün bu iyi niyetler, Papa'dan gelecek bir jestin arkasına düşerler. Başlarda hık mık diyen XIII. Leo, sonunda, sosyalizme karşı bir anlaşma anlamına da gelen – ünlü – *Rerum Novarum* bildirisini yayımlar. Sosyal Katolik hareketinin bir anayasası niteliğindeki bildiride, hazretin söylediği özet-

le şudur: "İşçi sorununun gerçek ve pratik çözümü, hiçbir zaman sadece sivil yasalarla olmayacaktır; bilinçlerdedir çözüm."

Sivil makamlarla Kilise, düşkünlere yardım da geleneksel olarak işbirliği içindeydiler. Ne var ki, sadece hastalara, sakatlara, terkedilmiş çocuklara, olsa olsa ailelere el uzatılıyordu. 1874'teki bir raporun da gösterdiği gibi, yardım, ihtiyaç halindeki bir insanın ileri süreceği bir hak değildi hiçbir zaman.

Almanya'dadır ki, devlet vesayeti, ilk zorunlu sosyal sigortalar mevzuatı ile açılıp serpilir. Önce karşılıklı yardımlaşma sandıklarıyla başlar iş. Kilise çevreleri, sosyalist propagandanın önünü almak amacıyla, emeği koruyan kanunların çıkarılmasını ister. Sonunda Bismarck, üç kanunu, kaza sigortası, hastalık sigortası, sakatlık ve yaşlılık sigortası kanunlarını oylatır; işsizliğe karşı sigortayı ise reddeder. Öte yandan, güvenlik kavramı adına, patronlarla işçileri *Reich*'ın vesayeti altında sıkı sıkıya bir araya getirir ve emeği de Alman ekonomisi yararına disiplin altına sokmak ister. Kral II. Guillaume, 1889'da Berlin'de bir Uluslararası İş Konferansı topladığında, temsilcisi şöyle diyecektir: "İşçiler, burjuvaların örflerine hiçbir güven duymadıkları içindir ki, isteklerini kanunlardan yana koyuyorlar."

Bununla beraber, işçilere toplaşma özgürlüğü adına bir ödün de verilir ve dernekleşme hakkıyla tamamlanır bu. Bireyci liberalizme indirilmiş sert bir darbedir yapılan. Ne var ki, söz konusu hak, devlet görevlileri ile işçilerine uygulanmadığı gibi, Fransa'da, 1884 tarihli bir kanunla sendikalar denetime tabi tutulur ve etkinliklerine sınırlar konur; aslında, ünlü Le Chapelier kanununun "kapitalizmin yeni gereklerine uyarlanışıdır" olan. Öyle de olsa, birbirlerine zıt sınıflara örgütlenme hakkını tanımakla her şey yatışmış olmaz; hiçbir yerde de, uzlaşma adına kurulan kurumlar etkili biçimde işlemez.

Çalışma süre ve koşullarına ilişkin kanunlar da, uygulamada ne denli yan çizilir de olsalar, liberal öğretiye karşı birer tepkidirler.

Emekçinin meskenine ilişkin pek az önlem vardır. Büyük Britanya'da 1851 tarihli bir dizi *Model housing act,* İngiliz kentlerine virane evleri onarma yükümlülüğü getirir;

Birmingham gibi birkaç kent de, işçi konutunu şehirciliğin planına sokar. Almanya'da devlet, inşaat şirket ve kooperatifleri için, kentlere ve patronlara ödenekler ayırır: *Arbeiter-kolonien,* bahçecikli küçük evleri çoğaltır; Krupp'lar ve öteki Alman kapitalistleri böylece işe girişirler. Ne var ki, bütüne bakıldığında, vesayetçilik ve kapitalizm bir gelir sağlayan özel inşaatı yeğler. Kazancını göz önünde tuttuğunda da, emekçi, pek nadir olarak derli toplu bir yuvadan yararlanma fırsatını bulur.

Kooperatif hareketinin umutları ve sınırları

Üretmek ya da ürettiğini satmak için bir araya gelen insanların amaçlarının hep zenginleşme olmadığı düşüncesinden hareketle, şu nokta üzerinde de duruluyordu: Özgürlük içinde hareket edilebilen bir örgütlenme, dahası bir sosyal yenileşme yolu bulunamaz mıydı?

Rochdale'ın "Haksever öncüler"i, başlarda, t ü k e t i m k o o p e r a t i f i ni gerçekleştirirler: Kooperatif, pek düşük fiyata, günlük yaşamda kullanılan nesneler satar ve hepsi de paydaş olan müşterilerin satın aldıklarından edindiği bir kazancı da onlara dağıtır. Girişim fırıncılıkta başarı kazandığından, Rochdale'ın dükkânı da, kendi ürettiği kimi şeyleri üyelerine önerir. Bu barışçı girişimin büyümesine iyi gözle bakan kanunkoyucu da, yasal bir varlık tanımakta gecikmez. Daha sonra, toptan satış yapan – Manchester ve Glasgow'da – birkaç kooperatif, bütün dünyaya yayarlar etkinliklerini: Seylan'da çay plantasyonları, Kanada'da buğday tarlaları, Sierra Leone'da palmiyelikler satın almaya kadar giderler; kooperatif bankalar olarak örgütlenip, bisküvi, jambon, giysi, mobilya, hatta sigara üretimine girişirler. Aralarında Mitchell'ler ve Maxwell'ler, ileri görüşlü ve dürüst kişilerdir.

Ü r e t i m k o o p e r a t i f i, Fransa'da Buchez ile Louis Blanc'a çekici görünmüştü. Ne var ki, uygulamada işler iyi gitmez. Öyle de olsa, Paris'te birkaç deneme yapılır; Komün, patronların terkettiği işyerlerini işçi topluluklarına bırakır; 1870'ten sonra da, işçi kongreleri bunları tartışırlar. Ancak sosyalistler ihtiyatlı davranırlar; Blanqui gibi Guesde de, bu tür kooperatiflerin olsa olsa proletaryayı uyutaca-

ğını farkederler. Hareketin yeniden revaç kazanması 1900 yılı dolayında olacaktır. İngiltere'de ise, yığınla propagandaya karşın *trade-unionizm*'in ve kamuoyunun gösterdiği kayıtsızlık uzun sürer ve atılım için, Emek Kooperatif Derneği (*Labour copartner association*) ile 1884 yılı beklenir.

İşçilerin kazanca ortak edilmeleri amacının da fazla bir geleceği olmaz. En başta da sosyalistler ve patronların husumeti ile karşılaşır girişimler. Buna karşılık, k r e d i k o o p e r a t i f i hızla gelişir. Girişim, para olanaklarından yoksun bir proleter ortamdan çok, uzun vadeli avans ihtiyacını duyan orta halli köylülere uygun gelir. Proudhon, yaraya parmak basar ve bir Halk Bankası kurarak soruna çözüm getirmeyi düşünür. Ne var ki, başarı, Almanya'daki uygulamalardan gelecektir. Bu türden bankalar, hemen hemen bütün ülkelerde kurulur.

Aynı dönemde, tarımdaki bunalım, alım, satım ya da her ikisine de ilgi duyan t a r ı m k o o p e r a t i f ç i l i ğ i ni de destekler. Girişim, köylülerin hoşuna gider; çünkü bu yolla ve ucuza alet-edevat, gübre sağlamakta ve ürettiğini de satmaktadırlar. Böylece, Danimarka'da tereyağı ve Jura'da da peynir kooperatifleri kurulacaktır.

Gerçektir ki, bu biçimiyle kooperatifçilik, bir mesleki savunma aracıdır. Oysa dağıtım kooperatifi düşüncesi, bütün tüketicilere seslendiğinden, 1875-95 yıllarındaki iktisadi bunalım kendisine dikkatleri çekmenin yollarını açar: Bir tür sosyal cumhuriyet özlemine yanıt verir; ihtiyaçlar adaletsizliğe yol açmadan karşılanmakta ve indirim de kazancın yerine geçmektedir.

Bütün bunlara karşın, kooperatifçilik, ona karşı çıkanlara göre sermayeleri kendisine çekemediğinden, kapitalist rejimde kendisini dayatamazdı; ve taksitli satış da olmadığından, proletaryanın acılı durumuna son vermesi mümkün değildi.

Bir süreğen sosyal tedirginlik: İşçi sınıfının yoksullaşması

Yalnız saymaca ücret değil gerçek ücret de arttığından, yığınla emekçi yaşama koşullarını belirgin biçimde düzeltti-

ler. Ne var ki, proleter çevrelerin maddi bakımdan ilerlemesi, bütün olarak bakıldığında, burjuvazininkinden çok daha aşağı düzeydedir.

Artan bir yoksullaşmadan söz edilebilir mi?

Aynı işyerinden olan bir patronla bir işçinin yaptıkları giderler arasında bir karşılaştırma, bu soruya yanıt vermede yardımcı olabilir. Şu da var ki, elde sadece işçi bütçesine ilişkin soruşturmalar bulunuyor.

1893'te Amerikan Çalışma Bakanlığı'nın yürüttüğü soruşturmalardan biri, örneğin demir-çelik sanayisinde, şu sonuçları seriyor gözler önüne: Beslenme, işçinin kazancının hemen hemen yarısını ya da daha da çoğunu alıp götürdüğünden, kiraya, giyime ve çeşitli ihtiyaçlara (içki, okuma, tütün) pek az bir para kalmaktadır; konut, İngilizle Belçikalıya, Fransızla Almana olduğundan çok daha fazlaya malolmaktadır ya da hepsi oran olarak yüksek bir miktarı bu ihtiyaca ayırmaktadırlar; Alman, daha az giyimine dikkat etmekte ya da daha ucuzu yeğlemektedir; Fransız, daha çok içer görünse de, şarabın alkolik içkiler arasında sayıldığındandır. Para biriktirme, Belçikalı ile Alman ailesinde hemen hemen yok, İngilizde özellikle de Fransızda daha güçlü olmalı. Ne olursa olsun, Avrupalı işçilerle Amerikalı işçiler arasındaki karşılaştırmadan çıkan sonuç, birincilerin durumunun – açık biçimde – daha aşağı düzeyde olduğudur. Öte yandan, bütçeler, kadının çalışması ile dengelenebilmektedir; çünkü erkek, İngiliz ya da Fransız ise, ücretinin ancak 3/4'ünü ailesine vermektedir ve bu oran Belçika'da 3/5, Almanya'da 6/7'dir (Birleşik Devletler'de 9/10).

Daha da ayrıntılara girildiğinde, ilginç rakamlar çıkmaktadır gözler önüne.

Özetle, fiyatların düşmesine karşın, sıkıntı, hatta yoksulluk, işçi ailelerinin ısrarlı konuklarıdır hep.

Genel ilerlemenin iki göstergesi: Sağlığın düzelmesi ve örflerde yumuşama

Ancak Avrupalı insanlar gerçekten kötümser olmalı mı?

Bütüne bakıldığında, u z u n ö m ü r l ü l ü k artmaktadır; Fransa'da bu, 1820-30 yıllarında 38, 1900'e doğru da

46 yaşına doğru ilerlemiştir. Nüfusun yaşlanması, doğumda azalmanın etkilerini hafifletir. Bu gerileme, sefalette bir azalışa verilse de kimi yurtseverleri kaygılandırır, ölümlerde azalış uygarlığın matlubuna yazılmalıdır: Avrupa'da 1850'ye doğru binde 31 kişi ölüyordu. 1891-1900 yıllarında ise olsa olsa binde 26 idi ölüm oranı.

İnsanlar daha uzun yaşıyorlardı, çünkü erken ölümün nedenleri ya geçici olarak (savaş) yok olmaya yüz tutmuştu ya da eski sertliğini yitirmişti. Gitgide düzelen genel beslenme sayesinde, hastalığa karşı mücadele ciddi adımlar atar; ülkelere ve sosyal sınıflara göre az çok hissedilir durumda olan bu adımlar, her yanda görülür. Savaşların bilinen yoldaşları kolera ile tifüs, geçmişe aittir artık (bununla beraber birincisi, 1884-87 yıllarında korku salar; ikincisi, 1899-1900 yıllarında Fransa'nın güneyinde görülür). Salgın hastalıkların çoğu daha az kurban verir; cinsel ilişkiyle geçen hastalıklar daha iyi sağaltılmaktadır. Verem de Büyük Britanya gibi birkaç ülkede gerilese de, Fransa'da kaygılandırıcı biçimde ilerler. İngiltere'de, bu arada İskandinavya'da ve Hollanda'da alabildiğine savaşılan alkolizm, kimi ülkelerde yeni felaket ekicilerinin sırasına yükselir; şarapla ispirtolu içkilerin tüketiminin, aynı zamanda birçok içki sürümünün hızla arttığı Fransa'da böyledir. Akıl hastanelerine düşenlerin ve intiharların sayısında da artma vardır.

Bununla beraber, suç işleme oranında düşme görülür.

Bastırıcı ve mistik güdü, yerini ağır ağır yıldırıp sindirme kavramına ve canlandırıcı bir ıslaha bıraktığından, ceza yasaları sertliklerini yitirirler.

Bir istisna olaraktır ki, İngiltere 1823'ten beri, Belçika da 1867'den beri ölüm cezasını uygularlar; Portekiz, Pay-Bas, İtalya ise, sonradan bunu kaldırmaya gideceklerdir. Fransa'da, suçları cezalandırmada yumuşama yolunda bir reform 1832'de başlar. Beccaria ile Howard'ın, arkalarından da Bentham'ın karşı çıktıkları sürgün cezası, uzun ve sert tartışmalara konu olur: Sürgün yeri olarak Cezayir düşünülür, sonra Guyana seçilir, en sonunda da Yeni-Kaledonya yeğlenir. Böylece, zindan cezası, yalnız ölüm cezasını hafifletmede değil, mülkiyete (Victor Hugo'nun *Sefiller*'indeki Jean Valjean'ın kişiliği sadece romana

ait değildir) ve ulusal güvenliğe karşı ihlalleri cezlandırmada da sürer (bu sonuncu durumda, Yüzbaşı Dreyfus'un mahkûm edilişinin olağanüstü yankıları görülür). Buna karşılık, b e d e n s e l c e z a l a r, sağlığa zararlı olduklarından hapishane rejimlerinden silinir.

D ü ş e n k a d ı n ı n d u r u m u acıklı olmakla devam eder. Böylesi kadınların korunma altına alınması ve sığınma evlerine kabul edilmesi yolunda propagandaya karşılık, idari zabıtanın gözetimine tabi tutulurlar; durum, kadın için hem haysiyet kırıcı hem etkisiz olduğu gibi zabıta da, beyaz kadın ticaretine ne son verebilir ne de son vermek ister. Ne var ki, ne Berlin'de ne de İngiltere'de, genelevlerin kapatılışı fuhuşa son vermez. Konuya dikkatle eğilenlere göre fuhşun kaynağı, ahlak bozukluğu, kızın baştan çıkarıldıktan sonra terkedilişi, muhabbet tellallığı ve pezevenklik, toplanan kızların bir yere tıkılışından çok, sefalettir. Sert önyargılar, ana olmuş kızı çocuğunu öldürmeye götürmektedir çoğu kez ve evlilikdışı çocuğu da aşağı derecede bir duruma mahkûm etmektedir.

E v l i k a d ı n, erkekle eşit bir statüye erişmeden, kendisini ikinci derecede tutan yetersizliklerden ağır ağır kurtulur. Boşanmanın yasal olup çıktığı Fransa'nın dışında, özellikle Protestan kimi ülkeler, hakarete uğramış ya da küçük düşürülmüş kadını kurtarmak amacıyla, evlilik bağının koparılmasını kabul ederler. Kadına "ev kadını ya da kibar fahişe" olarak bakan Proudhon'un aksine, kadının önünde, her yerde aynı ölçüde olmasa da, üniversitelerin, orta öğretim kurumlarının, serbest meslek ve kamu görevlerinin kapıları açılır. George Sand'ların, Flora Tristan'ların, Pauline Roland'ların havariliği, Fransa'da sempatiden çok güvensizlik ve kuşkuya yol açsa da, k a d ı n ı n o y h a k k ı konusunda, Wollstonecraft'ın propagandası ile John Stuart Mill'in yazdıkları boşa gitmez: İngiltere ile İsveç, belediye seçimlerinde bu oy hakkını tanırlar kadınlara. Kadınların kamu etkinliklerinin yönetimine katılmaları, onların sadece eşit yurttaşlık haklarına değil, eğitim ve sağlık konularındaki yetkilerine inananlarca tanınmaya başlanır. Bütün bu olup bitene bakıp P. Ventura şöyle diyecektir:

"Uygarlık, her şeyden önce kadına saygıdır."

TEHLİKELİ SİLAHLI BARIŞ VE ULUSLARARASI HUKUKUN SIRADAN KAZANIMLARI

Emile de Girardin, "Uygarlık barıştır" diyor ve ekliyordu: "Güçlüye karşı korunmuş zayıf, işte uygarlık hali!" Bu bakımdan korkunç bir kaypaklık vardır. 1848'den önce, Kutsal Bağlaşıklık, küçük devletleri büyüklere ortak etmekten çok tabi kılar. Bununla beraber, Maistre'in, Fichte ya da Hegel'in arkasından, savaşın bir yazgı olduğuna inananlar görülse de, savaşlar çağına son verecek nitelikte bir federalizmi çeşitli biçimleriyle önerenler de vardır. İngiliz ve Fransız serbest mübadelecilerinin bu yolda bir girişimiyle, 1849'da Paris'te bir Barış Kongresi toplanır. Başkanlığına Victor Hugo'nun, Başkanvekilliğine Cobden'in seçildiği kongre şu formülü atar ortaya: Avrupa Birleşik Devletleri!

Ne var ki, savaşlar yeniden başlar ve çok geçmeden Avrupa, Bismark Almanya'sının hakemlik ettiği bir silahlı barışa katlanır: 1870'in yenenleri, yeni düzenin güvenceleri olarak bakarlar kendilerine; oysa fetihleri ve askeri güçleri, kiminin reddettiği kiminin kabul ettiği bir kıta hegemonyasını destekler ve söz konusu hegemonya da silahlanma yarışına arka çıkar. Yılda beşle on milyar arasına mal olan yarış, sürekli olarak dört ila beş milyon insanı seferber eder.

Sonuç olarak, önce Hıristiyan ve monarşik bir nitelik taşıyan bir Birleşmiş Avrupa düşüncesi, başarısız da olsa, serbest mübadeleden yana olanların da katılımıyla, cumhuriyet ve özgür düşünce yandaşlarınca ele alınmıştı. 1870'ten sonra, sosyalizm halkları, kendi kapitalist sömürücülerine karşı çıkmaya ve emekçilerin evrensel dayanışmasını her şeyin üstünde tutmaya çağırır; kiliseler de Tanrı barışı için dua etmeye devam ederler. O andan başlayarak, hukukçular ve diplomatlar, uluslararası hukukun reformu ve yasalaştırılmasını sağlayacak kurumların yaşama geçirilmesine çalışırlar; onlardan Uluslararası Hukuk Enstitüsü yıllık kongreler toplar.

Bununla beraber, uluslararası hakemlik usulü, egemenlik haklarından bir bölümünün ellerinden kaçıp gideceği korkusuyla, devletlerin hoşnutsuzluğunu bulur karşısın-

da. Çeşitli olaylarda, boşa gider girişimler ve en önemli kararlar, savaş koşullarının iyileştirilmesi üstüne olur daha çok: Önce Cenevre Konvansiyonu, 1864'te, orduların sağlık hizmetlerini, Uluslararası Kızıl Haç Örgütü'nün himayesinde, yansızlaştırır; arkasından 1868'de, Saint-Petersburg'da, patlayıcı mermileri kullanmama kararlaştırılır.

Bir tür ateşkes yaşayıp, durup dinlenmeden kesin bir savaşa hazırlanan ulusal devletlere bölünmüş bir Avrupa topluluğunun arkasından koştuğu felaketler göz önünde tutulursa, sıradan sonuçlardır bu elde edilenler. Yaşamın teknikleri kadar ölümün tekniklerini de gitgide yetkinleştiren Avrupa uygarlığının sırtına, ağır ve sürekli bir tehdit gelip oturmuştur.

BÖLÜM III

ATLANTİK'LE AKDENİZ ARASINDA AVRUPALI ULUSLAR

Avrupa'nın k a r m a bir çehresi vardır ve sürer bu. İletişim kolaylıklarına ve oldukça yeknasak bir kentleşmenin ve sanayileşmenin sağladığı yararlara karşın, ulusal davranışlar kendilerini savunurlar. Milliyetler hareketi sayesinde, ülke çapında yeni gruplaşmalar olmuştur ve hareket, Tuna'daki ve Rusya'daki monarşileri yıkmasa da, Almanların ve İtalyanların toplaşmalarına olanak sağlamıştır; buna karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi, Güneydoğu yarımadasının "balkanlaşma"sına yol açmıştır. Sonunda, yine de k i m i z ı t l ı k l a r ı n arttıkları da görülür: Pek gelişmiş, Kuzeybatı ve Ortakuzey bölge ile açıkça daha az etkin Güney ve Doğu bölgesi arasındadır bu zıtlık; çoğu ülkede, güçlü bir sanayi üretimi ve büyük ticaret merkezleri ile hâlâ atadan kalma bir tarım yaşamını sürdüren bölgeler arasındadır da. Ancak, ayrıntılardaki alabildiğine çeşitlilikten, Avrupa ailesinin her üyesini ayırdedecek ana çizgiler de çıkar ortaya.

İNGİLTERE VE KUZEY ÜLKELERİ

İngiltere, tarihinin belki de en güçlü dönemini yaşar.

Victoria Çağı'nın güçlü İngilteresi

1837'de genç V i c t o r i a tahta çıkar ve 1901'e değin sürecektir saltanatı. *"Victoria Çağı"* diye bir yeni devir açılacaktır onunla ve İngiliz tarihinin de en görkemli yıllarıdır.

1800'den önce de etkin halde olan direşken Büyük Britanya'nın nüfusu azdı ve onları, ticaret ve uzak diyarların

sömürüsü ile besliyordu; bu arada büyük toprak sahipliği (*landlordizm*) de, aristokratik bir toplumun sağlam temellerinden biriydi. Oysa, 1801'le 1901 arasında, adanın nüfusu 10 milyondan 37 milyona fırlar. Malthus'u korkutacak bir çoğalıştır bu. Yığınla insan göçer. Peki ya ötekiler? İnsanların hızla artışı, toprağın ve toprak altının sağlayamadığını deniz yoluyla dışarıdan getirmeye daha çok zorlar. İster istemez bir seçim yapmak gerekir: Tacir olup olmamaktır sorun! Kentlere olan akın karşısında, – donanma, sermaye, teknik ilerleme, koloni imparatorluğu gibi – elinde daha şimdiden ciddi kozları olan İngiliz burjuvazisi, s e r b e s t m ü b a d e l e nin bayrağı altına çağırır insanları.

Dava, bir yarım yüzyıllığına kazanılmıştır.

Yaşlı ve gururlu İngiltere yükselişini sürdürür böylece. Siyaset sarsıntıları içindeki Avrupa'nın karşısında, halka sevimliliğini kabul ettirmiş bir krallık, istikrarlı bir temsili rejim, özgürlüğü güvence altına alırken sürekliliği de gerçekleştirebilecek yetenekte bir yönetimdir o. Geleneğe olan saygı sayesinde, kamu işlerinin yönetimi, İ n g i l i z s o y l u s u nun (*gentlemen*) elinde kalır; servet, yetki ve boş zaman da sağlar ona. Büyük toprak sahipleri olarak, eski tarım ekonomisinin değişimine pek güzel uyarlar uzun süre ve gelişmelerin dizginlerini elinde tutan büyük burjuvalarla dirsek teması içindedirler. Uyanık, becerikli, aklı başında bir kapitalizm biriktirir, yatırıma gider ve Büyük Britanya'yı en zengin rantçı yapıp çıkar. Bu, meskeninde rahat, iyi giyinmiş, sporla eğitilmiş uygar toplum, gezi meraklısıdır ve açık havadaki oyunlardan hoşlanır ve Tanrı'ya olan sarsılmaz inancının, soğukkanlı bir yararcılığın tartışılmaz başarısıyla doğrulandığı görüşündedir. Şiirin, romanın, eleştirinin gözalıcı gelişmesi, resim sanatındaki özgünlük, her şey, keskin bir gerçeklik duygusunu, çözümlemede inceliklere varışı ve doğa güzellikleri karşısında belli bir içliliği dile getirirler; daha kısa soluklu bir esinleniş mimarlığa ve müziğe canlılık verir.

Ne var ki, z ı t l ı k l a r da vardır nereye bakılsa.

Önce coğrafi zıtlıklar: Kararmış yörelerle yeşil kırlar, aceleyle büyümüş dumanlı kentlerle büyümeden yaşlanmış uykulu şirin siteler arasında karşıtlıklar görülür.

Sonra sosyal zıtlıklar: Batı Avrupa'nın hiçbir ülkesin-

de, insanlar böylesine hukuk güvencelerinden yararlanmasalar da, servetler arasında böylesi bir eşitsizliğe rastlanmaz. Bu görünüm karşısındadır ki, Marx o acı hükümlerinden birkaçını verecek ve şöyle diyecektir: "Burjuva toplumunun köleliği şurada ki, görünürde, en çok özgürlüktür, çünkü bireyin tam bağımsızlığını sağlamışa benzer... ama öte yandan, tam bağımlılık ve insanlığını tümden yitiriştir söz konusu olan daha çok"; ya da şöyle: "Neyin özgürlüğü? Sermayenin emekçiyi ezme özgürlüğüdür bu!" 1850'de de, Ledru-Rollin, *İngiltere'nin Çöküşü Üstüne* adlı kitabını yazacak ve böylesi bir oligarşinin yönlendirdiği bir ülkenin yıkılışını daha önceden haber verdiğini sanacaktır.

Oysa, belli bir refahtan yararlanan emekçilere – aşama aşama – tanınan oy hakkıyla ihtiyatlı bir sendikacılık, halkı, devrimci ideolojilerin büyüleyişinden uzak tutar. Şu da bir gerçek ki, serbest mübadeleciliğin sağladığı refah, Chartizmin yöntemlerinden kopup ayrılışta önemli bir rol oynamıştır. Cobden ve Peel, bir kuşak için sosyal barışı güvenceye bağlarlar. Ne var ki, 1873-95 yıllarının büyük bunalımı kaygılara götürür. Tarımdaki rahatsızlığa, müşterisini yitirmemek için İngiliz sanayisinin sürdürmek zorunda olduğu mücadelenin güçlükleri de eklenir. Daha çok şey isteyen bir işçi sınıfı ile dış rekabet karşısında düşünmesi gerekir ve soluğunun kesilmesinin işaretleri de belirmiştir: İrlanda sorunu hızlı çözümler bekler ve büyümüş imparatorluk, yeni bir sömürge anlayışına çağrıda bulunarak değişikliğe uğrar.

Ufuklar kararmıştır.

İrlanda halkının mücadeleleri

1 Ocak 1801'de kurulan Birleşik Krallığın bağrında, İrlanda, bir başka ulusun ezdiği bir ulustur. Bu ulusun istedikleri vardır: Toprakla uğraştığı için topraktan serbestçi yararlanmayı ister; Katolik olduğu için dinsel bakımdan bağımsızlık ister; Büyük Britanya'ya arzusu dışında bağlandığı için, Birlik yasasının ortadan kaldırılmasının arkasındadır. Elde ettiği tek şey vardır: Katolikler için haklarda eşitlik! Ne var ki, Protestan bir azınlığın, Uls-

ter'in bir parçasının oluşturacağı bağımsız bir İrlanda devleti kurma yolunda romantik Genç İrlanda hareketince aşılmıştır; ayrıca Ulster de istenene karşıdır. Arkadan, 1847 yılındaki kıtlık felaketi gelmiş ve korkunç bir dış göçe ve *Fenian*'ların ayaklanmasına yol açmıştır.

Ada ç ö k ü ş h a l i n d e dir: Nüfusu, 8'ken 5 milyona inmiştir. Halkı okuma yazma bilmez ve İngiltere'nin büyük toprak sahiplerinin neden olduğu bir sefalet altında kıvranır. Düşler arkasında, çenesi düşük, rahibe ve toprağa pek bağlı, zengin bir folklora sahip bir halktır; öyle de olsa, dilini terkedip egemeninkini almıştır, eski Kelt dili, en nasipsiz vahşi batı yörelerine sığınmış haldedir.

Tahıl ekilen toprakların otlağa dönüştürülmesiyle bir kalkınış da başlar. Her şeye karşın bağımsızlığını elde edemeyen İrlanda, ağır ağır hayvancılığını hale yola sokar, sanayisini geliştirir, okur-yazar duruma gelir, Kelt dilini yeniden keşfeder, yaşam düzeyini yükseltir ve manevi güçlerinin daha iyi bilincine varır, özgürlüğün saatinin çalmasını bekler.

Uzak da değildir o an!

İskandinavyalıların gönence kavuşmaları

Britanyalıların şaşırtıcı yükselişleri yanında, bir başka kuzey bölgesinin yazgısı hiç de parlak değildir. Daha yüksekte bir enleme rastlayan, toprağı oldukça nankör, kömürden yoksun bu yörenin oyuncuları, Danimarka, İsveç ve Norveç, XVIII. yüzyıldan beri Avrupa sahnesinde ikinci derecede rol oynamışlardır; Atlantik'e ve Baltık'a uzanan adaları ve yarımadaları bölüştükleri halde, eski ve geçici Kalmar Birliği'ni yeniden kurmayı da başaramamışlardır. Büyük İskandinavya yarımadası, Norveçlilerin arzusu hilafına, İsveç yararına geçici olarak birleştirilmiştir. İsveç-Norveç devletinde, nüfus olsa olsa 2.500.000'dir ve Danimarka'da da 1 milyon insan yaşar; ölüm oranı yüksektir ve yoksulluğa bağlı dış göç sonucu, yüzyıl boyunca 8 milyon kişi Amerika yolculuğuna çıkar.

Öyle de olsa, bir İ s k a n d i n a v m u c i z e s i nden söz edilebilir. Sürekli bir barış – 1864'teki Danimarka ile

Alman savaşı kısa süren bir olaydır sadece – aklı başında bir etkinlik sayesinde, bu sert bölgelerin halkları, olsa olsa Akdeniz yarımadalarında yaşayanların gıpta edecekleri bir gönenç derecesine varmışlardır. Nüfusda büyük bir çoğalma yoktur: 1850'ye doğru 8 milyonken, 1900'e doğru 11 milyona çıkar; asıl ilerleme, doğumlarda güçlü bir artıştan çok ölüm oranında hızlı bir düşüşten kaynaklanır.

Britanyahların farklı olarak, İskandinavyalılar İrlandalılar gibi kırsalı terketmemişlerdir: Kopenhag'la Stockholm'un nüfusları, 1890'da 400.000'dir toplam; Kristania (Oslo)'nınki de olsa olsa 150.000. Bu ülkeler için en büyük olay, t a r ı m d a k i d e v r i m dir. Yüzyılın sonlarında, Norveç'te eski yaşam biçimi yer yer sürse de patates yaygınlaşmıştır ve tuzlu ringa balığı da boldur. Büyük senyör malikâneleri bölünürken, öte yandan toprakların tek elde toplaşması da sürer. Yeterli büyüklükte topraklara dağılmış çiftliklerde yaşayan mülkiyet sahibi köylülük, ırmak ve buzullarla kaplı yöreleri ekim ve hayvancılığa kazanıp kumlu toprağa da ağaç dikerek gönenç yolunda koşar. Serbest mübadele, bu ekonomiyi satışa yönlendirir: İngiliz pazarını tahıla, ete, yumurtaya, sonra da tereyağına açar; dışarıya çam kerestesi yollanmasını geliştirir. Ayrıca İsveç de, büyük maden sanayi güçleriyle – eskiden olduğu gibi – rekabet etme iddiasını taşımadan, ünlü demirini satmayı sürdürmekle kalmaz, ondan değerli makine ve alet üretir. Son olarak, kibrit ve kâğıt hamuru üretimine atılır başarıyla. Daha sonra bol çağlayanların daha da destekleyeceği pek ileri bir teknik, Kanada'daki gelişmeleri getirir akla.

Durumu zayıflayan D a n i m a r k a, Baltık'ın girişinde, özellikle köylü temellerini güçlendirir. Bu gelişme, krallığın, soyluların ve Luther'ci ruhbanın gelenekçi direnişlerini yavaş yavaş kırar. Slesvig ve Holstein dükalıklarını yitirdikten sonra, IX. Kristian, öteki krallıklarla bağlaşıklık yoluyla iktidarını güçlendirerek liberal akıma boyun eğmek zorunda kalır. Parlak bir edebi, sanatsal ve bilimsel gelişme güzel başkentin şöhretini sürdürür.

Danimarka gibi İ s v e ç de büyük rollerin dışında bırakılmış haldedir. Bernadotte'un oğulları ve torunları, itibarın arkasında, bir İskandinav Birliği'nin dizginlerini seve seve ele alabilirlerdi. Ne var ki, bilgin çevrelerde ete kemiğe büründürülmüş

İskandinavyacılık, Germanizme ve Slavizme zayıf bir yanıttan başka bir şey değildir. Pek sayın bir ceza bilgini olan I. Oskar, ülkeyi demiryollarıyla donatmak, temel kanunlarda reform yapmak ve alkolizme karşı savaşmakla uğraşır özellikle. Aristokratik İsveç, XV. Karl'la, bir modern parlamento ile donanan liberal İsveç'e bırakır yerini ve askeri giderlere de karşı çıkar. Stockholm güzelleşir ve Ericsson'larm, Nobel'lerin sanayici İsveç'i üstünde, bir ağırbaşlılık havası hüküm sürer: Demiryolu ile telgrafın kabul edilmesi, insanlarla nesneler arasında bir ahenk kurma anlamına gelen *Stämning* zevkini ortadan kaldırmaz. Kendisi de şair olan II. Oskar, genel oy hakkını verir halka ve Norveç ulusal hareketini göğüslemek zorunda kalır.

N o r v e ç, hanedan bağlarıyla pek oralı değildir; komşusuyla aynı yaradılışta olmadığı gibi, çıkar ortaklığı da yoktur aralarında. Görevi başında sert balıkçı ve denizcilerden oluşan Norveç toplumu, demokratik yapısından Danimarka bürokrasisini uzaklaştırmış ve soyluluk etkilerini saf dışı etmişti; tutkun olduğu tek şey ulusal meclisiydi. Denizde uzun bir kıyıya sahip oluşu, balık işletmeleri, deniz simsarlığı, yoksulluktan kurtarıyordu kendisini. 1900'de dünyada, Fransa'dan da önce gelip dördüncü sırada yer tutan bir ticaret donanması vardı elinde. Grieg'e, İbsen'e, Nansen'e sahip olmanın öğüncüyle, bir bağımsızlık özlemi içindeydi ve 1905'te topsuz tüfeksiz gerçekleştirdi onu; Danimarkalı Prens VII. Haakon da, Norveç'in parlamenter kralı oldu.

Her zaman Fransız kültürünün çekiciliğini duymuş olan İskandinav aydınları, güçlü ve girişimci bir Almanya'nın etkisine uğradılar ve onunla ilişkilerini geliştirdiler; öte yandan Büyük Britanya, iktisadi alışverişte başköşedeki yerini sürdürüyordu.

Hollanda-Belçika grubunun rönesansı

XVIII. yüzyıl, Pay-Bas yolağzı için görece bir gerileme dönemi idi. Bir yandan Büyük Britanya'nın yükselişi, öte yandan Ren yöresindeki yaşamın durgunluğu Birleşik Eyaletler'e zarar veriyordu; önce Avusturya, arkasından da Fransa'nın egemenliğine giren Belçika, ne tarımını ve sanayisini yeniliyordu, ne de Anvers'in ticaretini yüreklendiriyordu. 1815'ten sonra, Orange-Nassau'nun krallığı sayesinde bir kalkınış oldu ise de, iki halkın birlikteliği güçlüklerle

doluydu ve Belçikalılar feda edildikleri duygusunu taşıyorlardı. Bu kötü ilişkilerden ve sert koşullardan bir şeyler kaldı hep ve ayrılış da bunun sonucu oldu.

Bununla beraber, Avrupa'da nüfusun en yoğun olduğu bir bölgedeki bu iki küçük krallık, Kuzey ovasının denize bakan yüzünde, üç büyük ırmağın denize döküldüğü bir yerde, bol kömür madenlerinin sahibi olarak, Büyük Britanya, Fransa ve Almanya arasındaki – o göz alıcı – durumlarından yararlanmaya başladılar. Tarım tekniğinin düzenlenmesi, denizden yeni topraklar elde edilmesi, su yollarının, limanların, demiryolu şebekesinin yenilenmesi, maşinizmin gelişmesi, serbest-mübadelede yer alış, dünya çapındaki sömürgeci yayılışa ve kapitalist yatırımlara katılış, maddi ilerlemenin hızla gerçekleşmesinin etkenleri arasındadır. İnsansal ortam, komşu takımadalardakini hatırlatır: Kavrayışlı, iradeli, konfor düşkünü, işine sarılmış, ancak sanatsal yaratış yönünden eskisinden daha az bir zenginlik içindedir insanlar; belli bir yansızlığın da koruyuculuğunda, sürekli barıştan yararlanırlar.

İki devletin evrimi, yan yana, ciddi sarsıntılardan uzak bir halde, Büyük Britanya'dakini hatırlatacak biçimde, parlamenter rejime doğru olur: Kral, ayrıcalıklarının bilincinde de olsa, ulusal temsilin önünde silinmek zorunda kalır; uyanık ve buyurgan bir burjuvazi, varlığa dayalı oy sistemini bir uzun zaman sürdürür, sosyalizme karşıdır ve sınıflar üzerinde bir hakem rolünü ölçülü biçimde oynar; Belçika'da ateşli bir Katoliklik, Pay-Bas'da özgür düşünceli burjuvaların laikliği ile çatışma halinde ürkek bir Kalvinizm vardır. Liberal dönemin arkasından, genişleyen oy hakkının yollarını açtığı dinci partilerle zorunlu uzlaşmalar dönemi gelir. Öte yandan, işçi sınıfı da örgütlenir, sendika ve kooperatiflerini kurar, siyasal çağrılara yanıt verir ve böylece varlıklı sınıfın ayrıcalıklarının karşısına dikilir.

Belçika için bir ek müşgül vardır: Birbirinden farklı iki dil ve kültür topluluğunun mücadelesidir bu; 1830'dan başlayarak gitgide kendine yer edinen Fransızcanın karşısına, Flaman, kendi istemlerini ateşli biçimde getirip koyar. Brüksel, İsviçre kantonlarını hatırlatan bir bölgeciliği bir gün düşünmek zorunda kalacak mıdır?

Bir önemli sorudur bu!

Bir benzeri Alplerin doğusunda ve batısında görülmediği halde, bağrında bir bağımsız devletin doğmuş olmasını coğrafya açıklayabilecek midir?

Kuşkusuz, İsviçre ovasındaki kantonlar, yüksek yerlerde oturanlar için çekici oldular ve hepsi birlikte, bir çatı katı gibi, güçlü komşuların akınlarının uzağında kaldılar. Geçici olarak Fransızların istilasına uğrayan isviçre, Viyana Kongresi ile yeniden tanındı ve yansızlaştırıldı; o tarihten başlayarak da, ülke, savaştan yakasını sıyırıp kalabalık nüfusunun yaşam düzeyini hızla yükseltti.

1800'de nüfusu 2 milyonken 1900'de 3 milyonu aşar ve kilometre kare başına büyük bir yoğunluk görülür. Fazla nüfusun hatırı sayılır bir bölümü uzun süreden beri dış ülkelere göçerken, sanayi için de bol elemeği vardır. Kuşkusuz kent, kantonun boyutlarına uyup küçük kalır: 1900'de bile, sadece Zürih ve Basel'ın nüfusu 100 binden fazladır; ne var ki aile işletmesi, kırsal yörede varlığını dayatır ve tarımsal etkinlik ticaretin büyüsü altında kalır. Böylece İsviçre, s ü t l ü b i r d a ğ olup çıkar; davar sayısını 1850 ile 1900 yılları arasında iki katına çıkarır, peynir ve çikolatası dünya çapında şöhret kazanır. Ayrıca, maden kömürü olmadığından, h ü n e r i s t e y e n y a p ı m l a r a yönelir. Eski dokuma sanayisi gelişmesini sürdürürken, ince mekanik işinin ustası işçiler çıkarır halkın bağrından. Coğrafi durumundan ve doğasından da yararlanan ülke, demiryolları sayesinde Avrupa trafiğini kendine çeker ve verimli bir turistik etkinlik yaratır. Arkasından, elektrik üretimi, pek değerli bir enerji kaynağı olarak ortaya çıkar. Eldeki para da, sigortalara ve yabancı ülkelerde girişimlere yatırılır ve nemalanır.

Böylece, bir arada topluca yaşama yolunda yurtseverce isteği güçlendiren çıkarlar demeti sıklaşır. Aristokratik ve korporatif heyetler – kent ilerigelenleri ile köy toplulukları – yığını olan İsviçre Konfederasyonu, 1815'te, sıradan bir kantonlar bağlaşıklığıdır hâlâ. Atadan kalma örflere bağlılık, bu bağlaşıklıkta, eski ailelerin etkisini sürdürür. Bununla beraber, burjuvazi ileriye doğru adımlar atmaktadır, ölçülü de olsa kararlıdır. Böylece, oligarşilere ve köy cemat-

lerine karşı, Berne "baylar"ıyla Merkez'in küçük Katolik kantonlarına karşı bir evrim belirginleşir; Zürih'in, Basel'in, Cenevre'nin ve Lozan'ın kapitalist ve özellikle de Protestan gruplarının baskısı altında olur bu. Sonunda, 1848 Anayasası'yla, Fransız olmaktan çok Amerikanvâri bir gelişme olur: Bir konfederasyondan federasyona geçilir, ne var ki "İsviçre Konfederasyonu" deyimi terkedilemeyecektir. İşler böyle de gelişse, federal iktidar ile kantonlar arasında, laiklik ile Kilise yandaşlığı arasında, tutucular, liberaller ve radikaller arasında bir mücadele sürer. Ulusal savaşların ertesinde 1874 Anayasa değişikliği, kamu hizmetlerine yatkın ama sosyalizan kanunlara da hasım radikal burjuva demokrat partinin yönettiği Konfederasyon'un birleşik ve laik niteliği güçlenir. Kantonlar, büyük bir kıskançlıkla, emeği düzenlemek ve kamu eliyle eğitimi örgütlemek hakkını ellerinde tutarlar; bunun gibi, önemli yasaların onaylanması, hatta bu konuda girişim yolunda, halkın yönetime doğrudan katılımı güçlendirilir.

Sıradan örflerin sahibi, teknik kültürü ve sağlık kurallarını seven, klasik edebiyata ve sanatlara oldukça kayıtsız, ama ciddi ve neşeli İsviçre, görkemli bir doğaya – büyük bir pratik anlayışla – özen üstüne özen gösterir.

DÜZEN İLE HAREKET ARASINDA FRANSIZ DEMOKRASİSİ

Ülke büyüklüğü bakımından, Fransa'nın çehresi değişmez pek: 1861'de Alplere doğru bir genişleme olur, on yıl sonra da Ren'e doğru; ne var ki, büyüme Avrupa dışındadır artık. Ortalama bir yoğunluğa yetebilecek bir toprak yüzeyinde, hemen hemen durağanlaşmış bir nüfus: Fransız yaşamında çoğu şeyi açıklayan bunlardır işte!

Fransa, kapılarını dış göçe alabildiğine açan tek büyük Avrupa ülkesidir.

Ülkenin sağlam köylü temelleri, üzerinde zayıf bir nüfus baskısının olduğu bu ulusa omuz verip durur. Kentler büyümekle beraber, Fransızların çoğu, kırsal yöredeki ortahalli kasabalarda otururlar hep; ve Paris'in

apayrı bir yeri varsa, iktisadi etkinliklerin orada toplaşmasının yanı sıra, hükümet ve kültür merkezi olmasındandır bu. Güneye oranla Kuzey ve Batıya oranla da Doğu gelişme eğilimindedir: Akdeniz'le sıkı ilişki kaybolmaksınız, İngiltere ile Almanya'nın büyük sanayi merkezlerine doğru bir akış görülür. Ne var ki, derin bir tarımsal gelenekten kopuştan daha çok, özellikle Orta Fransa ile güneybatıdaki kimi yöreleri boşaltan ağır ağır bir soğukluktur söz konusu olan. Elinde ahım şahım araç olmasa da toprağının sahibi ya da kiracı olan çiftçi tiksintiyle bakar yeniliklere; çıkarlarını savunması için milletvekiline bel bağlar, temsili rejime bağlanışı da o nedenledir; kısacası, hoş bir doğadan ve güleryüzlü bir rejimden, kendi sıradan tutkularını doyuracak yarınlar bekler. Madendeki ve kimi önemli merkezlerdeki büyük sanayi işçisi *proletaryayı* oluşturur ve o proletaryada sınıf bilinci gelişirken, belki Fransız insanı ile açıklanabilecek bireyci bir anlayış da sürer. Dahası kendi hesabına ya da büyük satış yerleri için çalışan yığınla esnaf, *bağımsızlık tutkusu* içindedir, saldırgan ve eleştiricidir. Birbirinden pek farklı karşılanan ve kazanan serbest ve kamusal meslekler, burjuvazinin unvan da beklediği ve sıradan kimselerin erişmek için can attığı bir ülkede, çoğu insanı çeker durur. Mülk sahiplerinde, iş adamları ve sanayicilerde kökleşmiş bir düzen aşkı, girişimlerde büyük bir ihtiyatlılık, gelirlere dokunabilecek mali önlemlere karşı tam bir tiksinti ve iş sözleşmelerine devletin müdahalesi karşısında alabildiğine horlama ile içiçedir: Asla mistik olmayan bir felsefede saflara ayrılmış bu insanlar, toplumu savunduğu ölçüde Katolik kiliseyle bağlaşıklığa iyi gözle bakarlar. Böylece, *rahibin* toplumda oynadığı ve *oynayacağı rol* sorunu, kafaları alabildiğine uğraştırır; siyasal yaşam da derinden derine etkilenmiş haldedir bundan.

Fransa'nın, temsili rejimde, "düzen"le "hareket" arasında sürekli duraksadığı ileri sürülmüştür. Bu iki eğilim, sosyal ve coğrafi bakımdan, Fransa'yı aralarında bölüşmüş olsalar gerek; öyle ki, seçim sarkacının en hafif bir sallantısı, söz konusu eğilimlerden birini ya da ötekini üste çıkarmaya yetmiştir. Aslında, Fransızların çoğunluğu, ne tutucu güçlerle paranın saltanatının egemenliğine yol açacak "ge-

ricilik'e eğilimli olmuştur, ne de sosyal yenileşmenin cesur öğretilerine; ilerlemenin, kazanılmış mevzilere fazla dokunmaması gerekiyordu. Bu, küçük burjuvaların ve küçük mülkiyet sahiplerinin anlayışı idi ki, proleter katmanlara bile sızıyordu.

1848'in büyük korkusunun arkasından, halkın oyuna dayanan ya da dayanmaya çalışan b u y u r g a n y ö n e t i m sadece bir "ehveni şer"dir: Mülk sahiplerine, iş ve sanayi erbabı ile köylülere düzen getirirken herkese de iş sağlar; 89'un ilkeleriyle otorite arasında bir uzlaşmadır bu. Ne var ki, mülk sahipleriyle iş ve sanayi erbabı, ellerine olanak geçer geçmez de liberal bir yönetimin yeniden kurulmasına çalışırlar ve 1870 felaketi işlerini kolaylaştırır. Komün'ün ertesinde, parlamentarizmi, mülk sahipleriyle iş ve sanayi çevrelerinin hem kralcıları hem cumhuriyetçileri ister: Manevi düzenin başarısızlığı, Kiliseye karşıt bir cumhuriyetin gelişine yol açar; ancak, söz konusu cumhuriyet, 1 8 7 5 A n a y a s a s ı yla yetinir ki, burjuvazinin her iki eğiliminin ortak uzlaşmasının ürünüdür. Özetle, Üçüncü Cumhuriyet, Fransız halkının çoğunluğuna, uzun zamandan beri, belki de 1789'dan beri özlediği bir sığınak olarak görünür: Söz konusu rejim sürecektir, çünkü yerleşik düzene saygıyı sağladığı gibi, kimi reformları da gerçekleştirecektir. Böylece eyyamcı, ilerici, ılımlıdır bu cumhuriyet; Kilise karşıtlığını bile yumuşatır bir "yatıştırma"ya gider; büyük diplomatik gelenekleri dışarıda da sürdürüp Rus İmparatorluğuyla bağlaşıklık kurar; sömürgeci değil, "kolonyal" olduğunu söyler; bakanlıklarda istikrarsızlık perdesi altında, siyasal çalkantıları hafifletir ve yığınla bunalımın ustaca üstesinden gelir; sessiz adımlarla yürüyüp sabırla ve esneklikle kendini yerleştirir. Demokratik bir mayada olsa da, sosyalist, hatta köktenci bir programı kabul etmeye kadar gidecek değildir; dahası, öyle anlar olur ki, "felaket"leri "sol"un sırtına yükler ve mülk sahipleriyle iş ve sanayi çevrelerinin ayrıcalıklarını savunur. Trenler saatinde gelmez, garlar ve öteki kamu yerleri zarafetten yoksundur, evler Almanya'daki ya da İsviçre'deki kadar hızla iyileşip düzelmez, ama sofralar donanmıştır ve dışarıda esen havaya da diyecek yoktur.

Maddi üretim alanında başkalarına oranla hız kaybetse

de, Fransız fikri ve sanatsal üstünlüğünü sürdürür. Bağımsız kafa ve zevk insanı olarak, düşünce ve eleştiri alanında parmakla gösterilir. Büyük işlerin burgacına kuzeydeki komşularından daha az gelip girse de, yaratıcı ve sanatsal dehaya karşı olmadığı gibi yaşamın zevklerinden de vazgeçmiş değildir.

AKDENİZ AVRUPASI'NIN KENDİNE ÖZGÜ NİTELİKLERİ

Sıcaklığını, hem kömür bölgesinin büyük sanayi ocağından, hem de Akdeniz güneşinden alan tek ulustur Fransa. Languedoc'u ve Provence'ı ile bu denizin kıyı ülkelerinin ışıklı yaşamına, hünerli ve şen, ticarette becerikli, edebiyat ve sanatta etkin halklarına katılır.

Oysa Akdeniz ekonomisi, bir durgunluğun hatta uzayıp giden bir gerilemenin yükünü taşır. Atadan kalma bir kültür ve sanayinin sürüklenip durduğu bu kıyıları, büyük akımlar boşaltmıştır. Çobanla "denizci", mucize kabilinden karşılaşır; göçebe yerliyi iter; dağ, bereketli ovayı dört bir yandan sıkıştırır. Pek az maden kömürü vardır, öyle olduğu için de maden sanayisi yenilenmede güçlük çeker. Öte yandan, sermaye de azdır.

Bununla beraber, demiryolu ağı örüldüğü ve genel durumu – Süveyş kanalının da yardımıyla – gitgide büyük önem kazanan havzayı buharlı gemi kolaçan etmeye başladığından beri, bir kalkınma ete kemiğe bürünür: 1880'den başlayarak, dünya donanmasının dörtte biri Akdeniz limanlarını ziyaret eder, kömür, makine, dokuma dağıtır, şarap, yemiş, maden alır ve Asya ile transiti de gerçekleştirir. Avrupalıların Kuzey Afrika'ya ve Mısır'a yerleşmeleri, trafiğin artmasına yardımcı olur. Hıristiyanlık öncesi ve Hıristiyanlığın tarihsel mahallerine hac ziyaretleri gelişir. Bir Yunanistan, sonra bir İtalya yeniden ayakları üzerine dikilirler: Birincisi, vaktiyle İspanya'nın ve Portekiz'in yaptığı gibi İslamın vesayetinden sıyrılır; ikincisi, Piemonte'nin öncülük ettiği bir *Risorgimento*'nun uyanışı içine girer.

İspanya ile Portekiz'in gecikmesi

İspanya yarımadasının durumu ne denli göz alıcı olursa olsun, üstünde yaşayan devletlere hiç de ayrıcalık tanımaz görünür. Bu devletler, ispanya ile Portekiz sürekli gerilerler ve ikinci sırada güçler durumuna düşmüşlerdir.

Ne var ki, insanca yoksul değildirler. 1880'e doğru, İspanya'nın nüfusu Büyük Britanya'nınkinden fazladır. 1910'da iki katına çıkacaktır ve Fransa'yı da aşacaktır bu. Ancak, her artış beraberinde bir yükü de getirir ve ancak dışarıya göç hafifletir bunu. 3'ken 6 milyona çıkan Portekizlilerin yaşam düzeyi de düşüktür. Öte yandan, nüfusun dağılışında da alabildiğine dengesizlik görülür Portekiz'de; bunun gibi, ortadaki yayla İspanyası bomboştur ve kıyı İspanyası ise insanla dolup taşar. Büyük inişli çıkışlı doğa bölgeleri de birbirinden ayırdığından, yerel özellikleri ve onları koruma isteğini destekler, bu da toprağın değerlendirilmesine zarar verir. Yol şebekesi hep yetersiz olduğu için, çoğu kez yabancı sermaye ve Fransız mühendisleri marifetiyle, gecikerek ve ateş pahasına yapılan demiryolları taşımacılıkta zayıf kalır. İspanyol bayrağıyla dolaşan donanma ise, taşınacak malların üçte birini yükleyebilir ancak: Kıyılara İngilizler egemendir ve Lizbon'da iyiden iyiye yerleşmişlerdir.

Maden zenginliklerinin çoğu yabancıların elindedir. Yarımadanın eski parlak madenci geçmişinden sadece bir anı kalmıştır geriye.

1880'de bir y e n i d e n d o ğ u ş başlar.

İnsanlar, acıktıklarında bir şey bulabilirlerse mutlu sayarlar kendilerini. Yüzyılın başlarında hâlâ tahıl satılıyordu dışarıya; kimi zaman, şarap ve yemiş satma karşılığında, dışarıdan buğday getirtmek gerekir. Bölgeler arasında pek büyük bir iklim, giderek ürün farklılığı görülür. Kimi yöreler, dışarıya yolladıkları şarap, sebze ve yemiş sayesinde üretimlerini arttırırlarsa da, kırsaldaki genel gelişme toprak rejimi yüzünden felce uğramıştır. Büyük çalışmalar, köylünün sefaletine ve cehaletine karşı bir çare olarak bir toprak reformuyla okullar açma: İşte, siyasal ve sosyal hareketler bakımından bereketli bir yüzyılın gerçekleştirdikleri!

Başlarda, Napoleon'un egemenliğine karşı sürdürülen yorucu bir savaş yer alır: Büyük toprak sahipleriyle Kilise'nin gelenekçi partisi, artık ordunun desteklediği liberal meşrutiyet partisiyle boy ölçüşmek zorunda kalır. Ve her şey de orduya bağlı olup çıkar; darbeler (*pronunciamento*) hükümetleri kurar, dağıtır. Çok geçmeden, askeri klikler iki eğilim arasında bölünürler ve ilan edilen anayasalı rejim sadece bir paravanadır.

Ülkede, yer yer yanıp tutuşmaların nedeni budur.

1873'te ilan edilen Cumhuriyet, tek ve bölünmez bir İspanya'yı kuramaz ve federal olduğu için ordunun darbeleri altında çöker yıkılır. Öte yandan, daha ortaya çıkar çıkmaz, işçi hareketi de anarşizmi yeğler; burjuvaziyi ve ayrıcalıklı eski tabakaları korkutur. Arkasından krallık gelir: Kral, hem "ataları gibi Katolik", hem de "yüzyılının insanı gibi gerçekten liberal" ilan eder kendini. Ne var ki, hiçbir şeyi değiştirmez bu. İç boğuşma yatışır, ancak merkezi iktidar güçlenemez pek, Meclislerin (*Cortes*) bir dirhem saygınlığını yoktur, ordunun kadroları eğitim ve tarım bütçelerinin zararına bol bol maaşa bağlanmıştır; Bask milliyetçiliği canlılığını sürdürür, Katalan hareketi genişlik kazanır ve işçiler arasında kıpırdanış ve karışıklıklar artar.

Bununla beraber, bir yarım yüzyıllık karışıklığa karşın, – en azından görünüşte – anayasal kurumlar işler; onların örtüsü altında da, varlığını sürdüren eski toplumun yanı sıra, daha etkin bir kapitalist çevre su yüzüne çıkar. Buna benzer bir yatışma, Portekiz'de, sanatçı Prens I. Luis zamanında kendini gösterir. Ne var ki, cepleri her zaman delik Madrid ve Lizbon yöneticileri kıymeti harbiyesi olmayan kanunlar çıkarırlar ve asıl sorun, toplumun maddi olarak kendini derleyip toparlaması, aydınların gözünde karakterlerin sağlamlaşmasına bağlı görülür. İspanya'da yeni edebiyat ulusal olanakları tanımlamaya çabalar ve 1898'deki kolonyal felaket, çıkılacak yokuşun sarplığını daha da serer gözler önüne. Portekiz'de, krallığın yerine cumhuriyeti kurmak için yapılan bir girişim, ülkeyi güç durumdan çıkarmakta yetersiz kalır.

Genç İtalya krallığının güçlükleri

İki yarımada, İspanya ve İtalya yarımadaları arasında benzerlikler eksik değil. İtalya yarımadasında daha da güçlü olan nüfus artışı (1800'de 18, 1901'de 33 milyon), kilometre kareye 100'ü aşan bir ortalama yoğunluğa varırken, kitleleri Pô ovasında, Toscana vadilerinde, Campania'da, Sicilya kıyılarına yığar; dağlarla, kuru ya da sıtmalı ovalar bu birikmeden az etkilenirler.

Bunun sonucu dışarıya göçtür.

Bir yandan güzel zanaat gelenekleri vardır elde, öte yandan yakacak ve maden azlığı. Pek yoksul, geri ve cahil bir köylü kitle, büyük toprak sahipliliğinin ve sermaye eksikliğinin kurbanıdır. Uzayıp giden bir parçalanmanın, yoğun ama dar ufuklu bir kent yaşamının yarattığı bir bölgecilik görülür.

Kuzeyle Güney arasında bir zıtlık vardır: Orta Avrupa'yla daha önceden yakınlık kurmuş ve kıtanın arta kalan bölümüyle daha sık ilişki içindeki Kuzel İtalya, özel olarak çalışkan ve sanayicidir; eskiye daha bağlı Güney, büyük malikânelerin sakıncalarının daha da acısını çeker. Güney, siyasal yönden daha az parçalanmış halde kalırken, dışarının da yardımıyla, kendisini dayatacak kadar gürbüz devleti doğuran Kuzey olur. Ne var ki, aceleyle kurulmuş ülke birliği her şeye çözüm getirmez: Hızla çoğalan ve geçim sıkıntısı çeken bir ulusun ihtiyaçları karşısında elindeki olanaklar sınırlı olan genç İtalya krallığının işi zordur.

Söz konusu güçlükler birleşme sırasında kendini göstermişti.

Gerçekten, Güney, Torino'nun idari ve askeri alışkanlıklarından tiksiniyordu. Appeninin'in kuzeyinde halka şirin gelen Savoia hanedanı güneyde husumetle karşılaşır. Meşruiyetçi ve zorunlu olarak Kiliseye karşı olan Piemonte sağcılığına karşı ruhban başkaldırır; yine Kilise'ye karşı, Mazzini'nin görüşlerine boyanmış ama sosyalizan da olmayan bir sol, eski Napoli krallığının hoşnutsuzları arasında yığınla yandaş bulur. Piemonte'liler, daha da büyük bir inatla, fieflere, dinci birliklere, güneydeki gerillalara saldırır, bütçeyi denkleştirmeye ve bütün İtalya'yı işe koşmaya çabalarlar. Ne var ki, burjuvazinin fazla güçlü olmadığı, bü-

yük mülkiyetle ruhbanın cahil köylü kitleye egemen olduğu bölgelerde yankı zayıftır. Sol'un iktidara gelişi, Sicilyalıların gelişmelere egemen olması demektir: Paralı oyun çerçevesini genişletir, parayla adam satın alır, *Braccianti*'ler arasında açlıktan ayaklananları tepeler, dışarıda parlak sonuçlar vaadederler; eski Mason Cumhuriyetçi Crispi'nin, ortaya çıkıp eski Roma'nın yüceliğine ve mutsuz bir halkın büyüklüğüne çağrıda bulunarak – parasız pulsuz – emperyalizme soyunması böyle olur.

Maddi alanda ilerlemeler ağır ve dahası eşitsizdir. Kuzey ve Toskana, ekip biçme yöntemlerini – gözle görülür biçimde – iyileştirir, toprağı fethedip Güney'e oranla üretimi arttırırlar; şekerpancarı hasadı, bağcılık, hayvancılık gelişir. Kısacası, daha da çoğalır zıtlıklar. Güney ağır vergilendirmeden yakınır hep ve kırsaldaki yoksunluklar, yığınları göç yollarına atar kitle halinde. El emeğinin tavrı, – özellikle yabancı – sermaye yatırımları, girişimler, sanayi alanında hidroelektrikten daha da yararlanan Kuzey'i şenlendirir. Yakacak ve hammadde fiyatları artar, bankacılık zayıftır ve koruyucu milliyetçilik çare bulamaz haldedir. Öte yandan, köylülerin sefaletine ve tarım sorununa, işçilerin sefaletiyle sorunları gelip eklenir.

D e r i n s o s y a l h a r e k e t l e r in istilası altındadır İtalya. Yönetici sınıflar, ne yıkıcı askeri giderler dayatan bir büyük politikanın etkili olabileceği, ne durmadan açık veren bir bütçenin sağlığı, ne de ekonominin sağlamlığı konusunda hayale kapılacak durumda değildir. Ne var ki, uyanıklık edip, satışı ticaret dengesini düzeltmede yardımcı olabilecek tarım ve sanayi ürünleriyle ilgilenirler; geçmişi hatırlayıp ve ülkenin durumuna da uygun olarak donanmaya özen gösterirler ve böylece ilişkiler genişler; söz konusu genişleme ise, bir başka sermayeyi nemalandıracaktır: Hayranlık konusu yerler, görkemli anıtlar ve Papalıktır bu!

BİSMARK ALMANYASI'NIN EGEMENLİĞİNDEKİ ORTA AVRUPA

Fransa'nın desteğiyle birliğe doğru yürüyüşüne başladıktan sonra, İtalya, Prusya'nın yardımıyla, 1870 savaşından

da yararlanarak bitirir onu. Yüzü Berlin'e dönük kalır ve Tunus olayı, Germen güçlere daha da bağlar kendisini: Gothard tünelinin açılışı, Fransa'yı bir kenara atıp Rusya'ya saygılı davranan Üçlü Bağlaşıklığın kuruluşuyla aynı zamana rastlar.

Yüzyıllar boyunca bir savaş alanı olan Orta Avrupa yeniden toplaşır ve iki büyük monarşi onu paylaşacaktır artık: Tuna havzasını elinde tutan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Prusya'nın öncülüğünde Kuzey ve Güney Almanlarını birleştiren *Reich!* Avusturya-Prusya zıtlığı, sonuç olarak bir uzlaşmaya varmıştır, ancak yeni Alman İmparatorluğu'nun üstünlüğü de bir oldubittidir.

Alman *Reich*'ının dev gelişmesi ise apayrı önemde bir öyküdür.

Gerçekten, 1871 sınırları içinde *Reich,* Fransa'dan bir parça geniş olarak, şunları içine almaktadır: Özerklik düşkünü, her şeyden önce de tarıma dayanan bir Güney Almanya; dağlık, maden ve ormanlarla kaplı, parçalanmış Orta Almanya; üst düzeyde bir sanayi ve ticaret zenginliği içine girmiş olan Ren Almanyası; tarımsal olduğu kadar sanayi yönünden de bir büyük zenginliği temsil eden Saksonya; çok daha yoksul, ama iki denize açılan ve büyük bölümü Prusya'nın elinde olan geniş Kuzey Ovası.

Batıda ve güneyde Katolikler vardır, kuzeyde ve ortada da Protestanlar. Sonra üç azınlık: Biri, doğuda Polonyalıdır ve Katolik; ikincisi batıda Alsace ve Lorrainelidir ve özellikle Katoliktir; üçüncüsü de, kuzeyde Danimarkalıdır.

Kuzeyde büyük mülkiyet, güneyle batıda da orta ve küçük mülkiyet görülür. Büyük bir çeşitlilik, yığınla eskillik, bir örnekliliğe, kamu görevine, genel olarak otoriteye saygı, devletin hakemliliğini kabul, birlikte başarılmış bir eylemin övüncü ve sabırlı bir toplu çaba iradesi!

Bu, İsviçre'deki gibi bir konfederasyon değildir, eski Germen federasyonundan da farklıdır: Prusya'nın siyasal üstünlüğü vardır, kralı aynı zamanda imparatordur, ancak *Reich*'ın hükümeti eyaletleri gözardı edemez; *Bundesrath*'ı seçen işte bu eyaletlerdir, *Reichstag*'ı da ulusun kendisi oluşturur; federal hizmetleri, hükümet, kendi kaynaklarıyla sürdürür.

Zaferlerin sevinci içinde doğmuş olan birliğin, özerklik

eğilimleri ve dış tehditler karşısında ayakta durmak ve gönenci sağlamak için güçlü bir iktidara ihtiyacı vardır. *Reich*'ı kurmuş otoriter bir kişi olarak B i s m a r c k, devleti yönlendirmek amacıyla dümenin başında kalır; eserinin kökleşip sağlamlaşması için her şeydir o.

İnsansal gücünün artışı gururlandırır Almanya'yı ki, 1870 ile 1900 arasında 40 milyondan 56 milyona çıkmıştır bu: Rahatlığın artışı ve sağlığı korumada varılan yetkinlik, nüfusu arttırmasa da ölüm oranını azaltır, ömrü uzatır. Dışarıya göç, yoksulların sayısını büyük ölçüde düşürür; ne var ki, kentlere doğru yığılma öylesi bir boyuta yükselir ki, ülkeyi besleyecek yeterli toprak olmadığından, gitgide sanayi üretimine doğru yönelmek ve mübadeleye bel bağlamak gerekir. Dün dışarıya tahıl ve hayvan yollayan ülke, güçlük çekmeden şu sloganları kabul eder: *Verkehr, Handel.* Dolaşma ve ticaret kastediliyor. Vaktiyle *Zollverein*'in sloganları da bunlardı.

T a r ı m s a l ç a b a yoğundur kuşkusuz: Almanya, başta gelen bir patates ve şekerpancarı, şerbetçiotu ve domuz üreticisidir; öyle de olsa, dışarıdan tahıl, yemiş ve kereste satın almak zorundadır. Aslında toprak her şeyi sanayiden bekler ve taşıt araçları ona gereksindiği makineleri ve gübreyi sağlar; bunun karşılığında toprak da, elde ettiğini büyük tüketim merkezlerine doğru yola çıkarır. Yığınla ucuz nesne üreten eski zanaatçılığa, büyük kapitalizmin, sosyal disipline ve yöntemlerdeki beceriklilliğe dayanıp hızla yarattığı dev örgütlenişler eklenir. Böylece, pek erkenden, dışarıya ve içeriye yoğun satış yapabilecek k a r t e l l e ş m i ş b i r i ş d ü n y a s ı nın çehresi çıkar ortaya: Dokumalar, demir-çelik, kimya, yapı malzemesi bu etkinliğin öğeleridir ve demiryolu ile yetkin bir denizyolları şebekesi sayesinde yurda yayılır. Hep burjuvadır görülen: Bu soğukkanlı, ciddi, bir parça ağır insanı, Freytag'ın arkasından, Sudermann'lar, Heinrich Mann'lar anlatırlar.

Yöneticilerin tek kaygısı vardır: Bu arı kovanındaki etkinliği yönlendirmek! Politikalarının bütün hedefi, *Reich*'ın aygıtını, ulusal ekonominin hizmetine koşmaktır: Böylece, yalnız ticaret mevzuatını, ağırlık ve ölçüleri birleştirip bir federal para -mark- yaratmakla yetinmezler, bayındırlık işlerine de büyük rakamlar ayırırlar. Ne var ki, askeri gider-

ler de pek büyüktür, o r d u Avrupa'nın başta gelen ordusu olup çıkmıştır. *Reich,* eyaletlerin elindeki hatırı sayılır paralara el sürmeden, istikraz ve tüketim vergileriyle gerekli kaynakları sağlar kendine. Bu arada Bismarck, bütçeyi onaylatmak için, *Reichstag*'la durup dinlenmeden çekişir.

1870'ten önce, tutucu toprak reformu yandaşları, düzen yanlısı, ancak parlamenter bir rejime de hoş gözle bakan burjuva liberallerle çatışıyorlardı. Bismarck, her iki tarafa da ödün verir: Geneloyu kabul eder, ancak *Reichstag*'ın yetkilerini kısıtlarken imparatorunkini pek geniş tutar. Savaştan sonra ise, doğmakta olan sosyal demokrasiden çok, Polonyalı azınlık ve Alsace-Lorraine'li azınlıklar ile dirsek temasındaki Katolik muhalefetten korkar; o zaman da, Luthercilerle liberal milliyetçilerin desteklediği *Kulturkampf*'ı sürdürür. Arkasından, 1879'da bu sonunculardan uzaklaşır, serbest mübadeleden vazgeçer, tutucu toprak reformu yanlılarına yaklaşır ve sosyalizme karşı, hem baskı yöntemlerinden yararlanır, hem de s o s y a l m e v z u a t yoluna başvurur; böylesi bir mevzuatı ise, patronlardan çok kürsü sosyalistleri, Katolikler ve devletçi soylular severek kabullenirler.

Bu arada, büyük ekonomik bunalım, dışarısıyla boy ölçüşebilecek g e n i ş b i r p a z a r ı n kurulmasını getirir gündeme. Ne var ki, iktisadi atılım mahreçlere bağımlı olacaktır. Böylece, birlik aşamasının yerine, yayılma, "dünya politikası" aşaması geçer.

İmparator II. Guillaume – iktisadi ve sosyal – "Y e n i P o l i t i k a" yı başlattığında, Alman toplumu, maddi gönenç bakımından çarpıcı ilerlemeleri gerçekleştirmiş haldeydi. Köylüler ve işçiler, büyük mülkiyet sahiplerinden, iş adamlarından ve yüksek görevlilerden daha az yararlanıyorlardı bu gelişmeden kuşkusuz. Ne var ki, tasarrufun sağladığı yararararlar, önemli yatırımlar, parasal olanakların arttığına işaret ediyor. Estetik yönden tartışılır halde de olsa, şehircilik, aletler gibi dev boyutlara doğru bir gidişi gösteriyor. Aslında, Wagner'in – o kartal kanatlı – orkestralaştırmasına varıncaya değin her şey, yığına ve kocamana, koskocamana bırakmaktadır yerini. Çoğunluğun arkasından giden sürücül bir uygarlıkta, insan, gönenç amacıyla, u l u s a l u y g u l a m a l a r a bağlamıştır kendi eylemini. *Teil-*

mensch, Verein'in içinde erimektedir, birey de grubun. Dirsek dirseğe oluş özgünlüğü boğar: Nietzsche için, "güç aptallaştırır" ve "Alman kültürünün bir zaferi söz konusu olamaz." G ü c e t a p ı ş, kendi değerinin bilincine varmış ve üstünlük duygusu ile dopdolu bir Almanya'yı sarhoş etme tehlikesini taşımaktadır.

BÖLÜM IV

DOĞU AVRUPA VE SLAVLARIN UYANIŞI

Hamburg'tan Trieste'ye çizilecek bir çizginin ötesinde, kıta genişler, kalınlaşır. Görünüm gitgide, Eski Dünya'nın batı burnunu terkedip o dünyanın asıl yığınına gömülmesini hatırlatır yolcuya: Uzayıp giden coğrafi bütünlükler, ormanlarla dolu dağlar ya da bozkırlı ufukların çevrelediği ovalar, seyrekleşen yollar, gevşek ilmikli demiryolları... Yiyecek değişikliğe uğrar. Lapa ekmeğin yerine geçer. Onunla beraber, lahana ile pancardan yapılan *borç* ve Rusların *kvass*'ını haber veren bir içki, darıdan yapılan *braga* ortaya çıkar (Alman, *şukrut*'u sever, ancak yanına da birasını koyar). Bizans biçemindeki kiliseleri ve bozuk yollarıyla kentler seyrekleşir; daha sıklaşan iri köylerdir. Bu yerleşim merkezlerinde, kalabalık, kimi zaman önde gelen bir Yahudi halkı oturur ve ticaret ve çoğu kez zanaatçılığı elinde tutar; *Yiddish* dilini konuşur, ilerde Chagall'ın resimlendireceği, sığınak ya da yarı– sığınak durumundaki *getto*'larda barınır bu halk. Öte yandan, diller ve dinler garip bir biçimde birbirine karışır; 1887'de *Esperanto*'yu yaratacak olan Dr. Zamenhof da bu kentlerden birinde yaşıyordu. Budapeşte, doğulu tipte bir kırsalın ortasında, Orta Avrupa biçeminde bir adacıktır; Dalmaçya, Latin ve Balkanlı nitelikler taşır; Praglı Çek Slovak'tan ne denli farklıysa, Viyanalı Yahudi de Karpat'lı ya da Bukovinalı Yahudiden o denli farklıdır.

DOĞU AVRUPA'NIN ORTAYA ÇIKIŞI

Alman İmparatorluğu, Doğu Avrupa'da Polonya'dan bir küçük parça koparmış ve Orta Avrupa'nın en kalabalık ve güçlü halkına katmıştır. Tuna havzasında daha da karmaşıktır durum.

Tuna havzasında Avusturya-Macaristan ortaklığı

Sadowa, Avusturya'yı Almanya'dan koparıp ve 1815 Konfederasyonu'nu yok edince, Viyana Budapeşte ile anlaşır. Yüzyılların Habsburg monarşisi, 1867'de eşitlik temelinde ikili bir devlete dönüşür; adı da A v u s t u r y a - M a c a r i s t a n' dır.

Geleneksel Habsburgluluk, imparator-kralı ve süreklilikle birliği simgeleyen iki başlı kartalı ile yaşar bir tür. François-Joseph, tartışılmaz bir saygınlıktan yararlanır; bir "ılımlı mutlakiyet"tir uyguladığı da. Halkların hanedana bağlılığı gerçektir; ordu sağlam ve polis de uyanıktır.

Dahası, Tuna havzası doğal bir bütünlük oluşturur, öyle ki onu parçalamak iktisadi bakımdan felakete yol açmak olur. Kapitalist ve sanaî gelişme aşamasına geç varmış, iletişim araçları bakımından yoksul Habsburg monarşisi, egemenliği altındaki alabildiğine geri kalmış halkların genel yaşam düzeyini hızla yükseltme yeteneğini gösterememiştir. 1848'den sonra, gecikmişliği kapamak amacıyla Batılı sermayeye çıkarılan çağrı, François-Joseph'e, *Zollverein*'e kafa tutma olanağını sağlamaz ve Prusya, savaş alanında davayı kazanır sonunda. Ne var ki, eski geleneksel eyaletler, toprakaltı ürünleri yönünden zengindir ve bol ve fazla isteği de olmayan bir emek gücüne sahiptir; kimi bölgelerin eski bir sanayici şöhreti vardır; Macaristan ise, başta tarımıyla geniş bir alandır. Böylece, ikili ortaklığa, birbirini tamamlayan i k i p a z a r ı n o r t a k l ı ğ ı olarak bakılabilir.

Bununla beraber, f a r k e d i l i r u y u ş m a z l ı k l a r vardır: Avusturya sanayisi, devlet korumacılığı isteğini taşır ki, tarım ürünleri satıcısı Macarları korkutur bu; toprak reformu yandaşlarıyla kapitalistleri uzlaştırmak gerekir. Her on yılda bir gümrük uzlaşmasına gitmenin anlamı budur. Macaristan'ın Avusturya'dan elde ettiği avantajların ödünü olarak yüksek bir gümrük tarifesi kabul edilmiştir. 1873 bunalımından sonra, Avrupa'nın bu bölgesi, iktisadı bunalımın acısını daha gelişmiş ülkelere oranla görece az çeker: Balkanlarda yayılış alanı, Sırbistan ve Romanya ile yapılan anlaşmalarla açılır; özel tarifelerle ayrıcalıklar kazanan Trieste ve Fiume limanları gelişip ilerler.

B ü y ü k t o p r a k s a h i p l e r i ile b u r j u v a l a r, iki sosyal güçtür ve aralarındaki rekabet ve uzlaşmalar çifte monarşinin bütün tarihine egemendir. Çeşitli uluslardan a r i s t o k r a s i iktidarın yollarını tutmuştur. Bu bilgili ve uyanık sınıf, maşinizmi sokmak ve tarım yöntemlerini düzeltmek amacıyla büyük işletmeden yararlanır. Yığınla insan kıtlıktan acı çeker ve göç ederken, dışarıya tahıl satar aristokrasi. Şurası da gerçektir ki, tarımda fiyatların düşüşü kazanç ve toprak rantını da etkiler; öyle olduğu için de, büyük ailelerin insanları, eskisinden çok daha fazla, yüksek görevlere istekli olur ve sanayi etkinlikleriyle ilgilenirler.

Burjuvazi gelişip büyür, aristokratik ve kiliseye ait kurumlara karşı saldırıya geçer; devletin laikleşmesi ile ticaret ilişkilerini kolaylaştıracak idare birliğini ister. Kentlerdeki Yahudiler, serbest mesleklerde ve ticarette başarı kazanırlar (orta ve yüksek okullarda, Yahudi olmayan bir öğrenciye karşı dördü Yahudidir); bu da, şiddetli bir Yahudi düşmanlığına yol açar. Aydınların canlandırdığı bir s o s y a l i s t a k ı m, Viyana ile sanayi merkezlerindeki işçiler arasında yandaşlar bulur. Daha 1848'de, sosyal karışıklıklar kendini göstermişti; o tarihden sonra da, grevler ve tarım kesiminde ayaklanmalar eksik değildir.

Çalışan sınıfların bağrında, yönetici çevreler küçük bir azınlıktır ve büyük kentlerde ve şatolarda konfor içinde yaşar. Büyük toprak sahibinin yaşamı ise dillere destandır. Ancak, özellikle Viyana'dadır ki, cana yakın, görgülü, hatta havai bir topluluk görülür; kültür ve müzik tutkunu bu insanlar Almanya'ya ve Batı'ya çevirmişlerdir gözlerini.

Ç e ş i t l i m i l l i y e t t e n toplulukların sürüp giden m ü c a d e l e s i, imparator-kralın işini güçleştirir. Bohemya'nın ya da Galiçya'nın senyör ve burjuvaları, Viyana ile anlaşmaya eğilimlidirler, ancak belli koşullarla. Aslında eski Avusturya İmparatorluğu'nda kurumlara, zevklere ve düşüncelere damgasını basmış olan Cermen öğe, Macar öğeyle, ancak Slav itişine karşı daha iyi direnebilmek için bir anlaşmaya gitmiştir. (1880'de, 9 milyon Alman – onun da 8'i Avusturya'dadır – ve 6 milyon Macara karşı, 17 ya da 18 milyon Slav ve 3 ya da üç buçuk milyon Rumen ve İtalyan vardır.) Öte yandan, Cermen-Macar anlaşması, Berlin'le bağlaşıklığa ve bir Slav toprağı olan Bosna-Hersek'i

işgale götürür. François-Joseph, çok geçmeden *Reich*'ın "parlak ikincisi" olup çıkacaktır, Macar da işbirlikçisi.

Böylece, Tuna havzasında, yenenler ve yenilenler vardır. Ortada bir federalizm olmadığından – belki olanaksızdır da! –, üzerlerinde Habsburg'ların hüküm sürdüğü çeşitli halklar arasındaki işbirliği geçici kalır.

Baltık'dan Adriyatik'e: Bağımlı ve hareket halinde milliyetler

Ülke sınırları bakımından bir kararlılığı sürdüren XIX. yüzyıl Avrupası, XVII ve XVIII. yüzyıllarda doğuda yapılmış büyük bölüşmeleri, Avusturya, Prusya ve Rusya yararına sağlamlaştırır. 1867 uzlaşması ile yapılan, "sürüler"i zayıflatmak amacıyla, bir görev bölümüdür sadece.

Divide et impera, yani "Böl ve Yönet", o kadar!

Ortaçağ'dan beri, Doğu'daki B a l t ı k ü l k e l e r i Cermen etkisi altındaydı: Ticaret, Riga'yı güzel bir kent yapıp çıkan Almanların elindeydi; toprak da, aynı kökenden Baronların. Dorpat (Tartu) Üniversitesi'nde Almanca ders veriliyordu. Ne var ki, 1861 Rus toprak reformundan sonra yığınla büyük toprak sahibi toprağını satmak zorunda kalır. Bir yandan, bir küçük mülkiyet sahibi sınıf, öte yandan gelişen demiryolu ve limanlar sayesinde yerel bir burjuvazi oluşur. Bunun sonucunda da, önce dil planında, sonra da siyasal bir milliyetler rönesansı kendini gösterir. Bununla beraber, Rus yönetimi, böylesi bir hareketten Cermanizme karşı yararlanmak isterse de, ayrılıkçılığı yüreklendirmeye kadar gitmez; ve Ruslaştırma bu ülkelerin yakasına yapışır, yerel dilleri eğitimden ve resmi yayınlardan kovar.

Ormanlık, sert ve yoksul, belli bir özerklikten yararlanan F i n l a n d i y a b ü y ü k d ü k a l ı ğ ı n d a, soylularla burjuvaların İsveçli ve Lutherci kültürü, Fince konuşan köylülere dokunmaz. Burada da Çarlık, dünün egemenlerini zayıflatmak amacıyla yerli duygunun açılıp serpilişini serbest bırakır ve II. Alexander yerel özgürlükleri onaylar. Arkasından Finlandiya ekonomisi, kereste, reçina ve katran üreterek, kâğıt hamuru ve kibrit yaparak ilerler; nüfus hızla artar. Çok geçmez, ulusal duygunun uyanışından pire-

lenen Rus yönetimi, başkentin kapılarındaki bu etkin pazarı ve önemli stratejik ülkeyi imparatorluğa daha sıkıca bağlamayı kafasına koyar. Yüzyılın sonlarında çetin zamanları olacaktır Finlandiya'nın.

Üç parçaya bölünmüş Polonya nasıl sürdürecektir yaşamını?

Bu parçalardan her biri kendi gelişimini tadar. Ne var ki, hızla çoğalan, çalışkan, sanatçı ulus, manevi birliğini korur. 1830 ve 1863 ayaklanmalarının başarısızlığa uğramasının arkasından, romantik hayaller kaybolur. Aristokrasi, bölüşmeci güçlerle görüşmelerinde bir sonuca varamadığı gibi, onlarla etkili biçimde savaşamaz da; öyle de olsa, Galiçya'daki senyörlerle Habsburg'lar arasında sürekli bir işbirliği gelişir. Avrupa çapındaki siyasal göç de, 1815 Antlaşması'nı gözden geçirme olanağını vermez: Prusya'nın 1870'teki zaferi ve üç imparatorun uzlaşması, böylesi bir seraba son verir. O tarihten başlayarak iş başa düşer: Gerçekler bütün çıplaklığı ile görülmeli, Cermenleştirme ve Ruslaştırma çabalarına karşı direnilmelidir; ülkenin fikri ve maddi canlı güçleri arttırılarak yapılmalıdır bu. Daha modern, daha sanayici bir Polonya ayağa kalkar; başlıca etkinlikler de, Yahudilerin ve Almanların elindedir. Ulusal bilinç, genç burjuvalarda liberalizm, – çoğu kez proleter – aydınlarda sosyalizm rengine boyanır; bu sonuncular, bir işçi hareketinin geleceğine daha çok bel bağlarlar. Alman bölümünde, toprağı ve okulu hedef almış ateşli bir Cermenleştirmeye karşı en sert mücadeleyi köylülerle Katolik ruhban verir; Ruslaştırmaya gelince, köylü yığınların cahilliğini daha da vahimleştirmekten başka bir sonuç vermez. Buna karşı Galiçya'da daha tatlı bir iklim sürer gibidir: Belli bir idari ve kültürel özerklik, eyaletin eşrafıyla Viyana yönetiminin anlaşmasını mühürler; bundan en çok yararlanan Lvov ve Krakovya, etkin edebi ve bilimsel merkezlerdir hep. Rusya'yla iki büyük Orta Avrupa İmparatorluğu'nun ilişkilerindeki soğukluk da işin içine girince, Polonya'nın yeniden kuruluşu daha az sorun yaratacak hale gelir.

Çeklerin tarihi de, Avusturya monarşisinin tarihinin içinde oluşur. Bohemya'da, Alman ve Çek iki öğe, hem omuz omuzadır, hem de çatışırlar aralarında: Birincisi, madence zengin ve ormanlık dağı tutmuştur ve orada, Sak-

sonya ile Silezya'da olduğu gibi bir dokuma sanayisini geliştirir; ikincisi, tarihsel başkent Prag ile sanayi kenti Pilsen'in çevresinde çökük yöreye yerleşmiştir ve "tarihsel haklar"ın arkasındadır, yani Moravya ve Silezya ile beraber bir Bohemya krallığının kurulmasını ister.

Bir Çek-Alman aristokrasisi vardır ki, Viyana ile işbirliği alışkanlığı içindedir, Habsburg'lara dayanmayı bile düşünür; ayrıca Bohemya ile Avusturya da sıkı iktisadi ilişkilerle bağlıdırlar birbirlerine. Öte yandan, hızla çoğalan Çek halkı da, çeşitli bölgelerde üstünlüğü yeniden ele geçirmeye başlar; bir sanayi proletaryası ile bir ticaret burjuvazisi, Prag'la Pilsen'i Alman etkisinden kurtarırken, Çek aydınları da Alman kültürünü reddederler. Nüfuzu gitgide gerileyen "Yaşlı" Çeklere karşı "Genç" Çekler vardır ve tarihsel haklar formülünün eskidiğini söyleyip demokratik bir Çek devletinin kurulmasını önerirler. Böylece, 1890'a doğru, Profesör Thomas Masaryk, Avusturya-Macaristan hegemonyasını yıkmak üzere, Çeklerle Slovakları aralarında birleşmeye çağırır.

Habsburg monarşisine tabi halklar içinde M a c a r h a l k ı, gelişmelerden en çok yararlananıdır. Macarlaştırma 1867'den çok önce başlasa ve 1848'de Kossuth, Macarlar için istediğini eski Macar krallığının öteki etnik topluluklarından esirgese de, Budapeşte yöneticileri, çifte yönetim başlar başlamaz baskılarını arttırırlar: "Macaristan ya Macar olacak ya da yeryüzünden silinecek" derler; çok geçmeden Koloman Tisza, "Slovak ulusu yoktur" diye ekler. Ne var ki saldırı, aşağı yukarı aynı sertlikle, Rumen'e, Sırp'a ve Hırvat'a karşı da yöneltilmiştir. Merkeze yerleşmiş Macarın elinde görevliler, ordu, okul, ruhban, istatistik vardır ve çevreye egemen olma çabasındadır. Sonuçlar birbirine eşit değildir ve özellikle dışarda hayalkırıklığı yaratır. Baskı tepkiye yol açar, Slovakları Prag'a doğru iter, bir Rumen Ulusal Partisi'nin doğuşunu hazırlar. Sırpların yüzünü Belgrad'a çevirir ve Macarlaşmış bir Macaristan için en büyük bir tehlike olan Yugoslav hareketinin kızışmasına yardımcı olur.

Bununla beraber, bu G ü n e y S l a v l a r ı n ı yönlendiren zıt akımlar vardır. Gerçekten, üç halktan ikisi, Sloven'le Hır-

vat, uzun süreden beri Habsburg'larca yönetilirler, yüzlerini Viyana'ya ve Katolik olanları da Roma'ya çevirme alışkanlığı içindedirler ve son Fransız egemenliğinden de, geçici bir İllirya anısı kalmıştır bellеklerinde; ancak üçüncüsü, kuşkusuz daha kalabalık olanı, Ortodoks Sırptır ki, yüzyıllardır Osmanlı egemenliği altındadır ve içinden bir azınlık da İslam'ı kabul etmiştir. Bir yandan, Belgrad'ın çevresinde bir Sırbistan Türke karşı mücadele özlemi içindedir; öte yandan Zagrep, bir Hırvat-Slavon-Dalmaçya devletinin başkenti olmaya adaydır. Dış oyunlara, bu halklar arasındaki sürtüşmeler de eşlik eder. Sonunda anlaşılır ki, İllirya mümkün değildir ve Budapeşte ile Zagrep arasında ilişkiler gerginleşirken, Avusturya-Macaristan İmparatorluğunca 1878'de işgal edilen Bosna-Hersek'te, çitfe monarşi, o tarihten başlayarak Katoliklerle Müslümanları Ortodokslara karşı destekler. Yugoslav hareketinin, Avusturya-Macaristan yönetiminin çökmesi umudu içinde, Sırbistan yararına büyüyüp gelişeceği gün fazla uzakta değildir.

Böylece, Baltık'tan Adriyatik'e değin, Alman ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları çerçevesinde gerçekleşmiş iktisadi ilerlemeler ne olursa olsun, ezilen milliyetlerin kızışıp kaynaşması bitmiş değildir. Tersine, Avrupa barışı için tehlikeli bir bölgedir orası.

OSMANLININ GERİ ÇEKİLİŞİ VE BALKAN DEVLETLERİN DOĞUŞU

Siyasal durum, Balkanlarda daha da hareketlidir. Bu yarımada dağlık ve bölüm bölümdür; ancak İspanya yarımadasından farklı olarak, merkezi bir yayladan yoksundur ve öyle olduğu için de Osmanlı boyunduruğundan ağır ağır kurtulur. Bu coğrafyada, bir başka Hıristiyan *reconquista*'sıdır tanık olduğumuz; ne var ki parçalanmışlık birliğin yerine geçer ve A v r u p a l ı g ü ç l e r i n m ü d a h a l e s i ortaya çıkar: Doğu sorunu, "hasta adam"ın mirasının ne olacağıdır; Rusların İstanbul'a ve Boğazlar'a doğru inişidir; İngilizlerin bu itişi durdurma kararlılığıdır; Aşağı Tuna'ya, Ege'ye ve Adriyatik'in çıkışlarına doğru Cermen-Macar baskısıdır. Karmaşık bir oyundur bu ve Türk bunun sayesinde ayakta durmayı umut eder, halklar da bağımsız olmadıklarından dışarıdan kendilerine dayanak bulma çabasın-

dadırlar; öyle ki, yeni devletlerin oluşumu, Avrupa politikasının rastlantılarına bağlı olarak kesintilerle yürür.

Avrupa politikası ise, yüzyılın başlarında, bir Yunan devletinin varlığını sultana dayatmıştır. Unutulmayacak bir başlangıçtır bu. Ne var ki, 1829'un Yunanistan'ı, yoksul, parasız pulsuz ve hükümetsiz olduğundan, Rusya ile İngiltere arasında sallanır durur. Bununla beraber, İngilizlerden İyonya adalarını elde edecek, Tesalya'yı bütünleştirecek, aklını Girit'e, Epeiros'a, Makedonya'ya ve Ege'nin Asya kıyılarına takacaktır: Dışarıda kalmış toprakları anayurda katma görüşü araçlardaki zayıflığı göz önünde tutmak zorundadır. Geneloy yürürlüktedir ve bilgiye olan susuzluk büyüktür. Oysa ekonomi teknisyen ve sermaye kıtlığından kıvranır; çünkü eğitim, serbest mesleklere ve kamusal ve siyasal hizmetlere götürmektedir. Bir Yunan kentinden çok bir Arnavut kenti olan Atina'nın nüfusu, 15.000'den 100.000'e çıkmıştır; hızla gelişir de olsa büyük sorunlarla başbaşadır. Yunanlı, ticareti yeğler ve halkın hatırı sayılır bir bölümü de küçük krallığın dışında yaşar; krallığın başına ise Avrupa, arpalıkları tartışan partilerin üstünde kalacağı inancıyla, bir Bavyeralı, bir Danimarkalı deyip yabancıları geçirir.

Yeni Yunan mucizesinin durumu budru.

Balkanlarda ufacık bir yarımada olan Yunanistan, dolayındaki adalarıyla, sırılsıklam Akdenizli olarak hisseder kendisini. Tersine, kıtasal ve içtenlikle doğulu olan öteki genç uluslar ise, belirsiz sınırlarının aranışı içindedirler.

Osmanlı'nm fethettiği toprakların ortasında ele geçirilmez bir kartal yuvası vardır: Karadağ'dır burası. Bu teokratik ve ataerkil prensliğe kadar çıkan bir tek araba yolu görülür. Haritada bir noktadır o; ancak Kosova savaş alanında yıkılan Duşan'ın Sırbistan'ından beri, Sırp davasının sığındığı yerlerden biridir.

Öte yandan, bu Sırbistan da yeniden doğmaktadır.

> Tuna'da, Makedonya'ya doğru giden yolların kavşağında ağır ağır olmaktadır bu. Belgrad kalesine sığınmış Yeniçerileri, dolaydaki "bakir orman"da yaşayan domuz yetiştiricisi köylü-

haydutlar hırpalar zaman zaman. Kendisini Sırp ulusunun yüce başı (*knez*) olarak ilan etmiş olan Miloş Obrenoviç onlardan biridir; daha önce Napoléon döneminde bir ayaklanmayı yönetmiş olan Kara Giorgi de öyleydi. Bu prenslik, göze çarpan bir zafer kazanmadan, sabırla, Osmanlı himayesinden sıyrılma çabasındadır. Ancak ne Makedonya havzasına varabilir, ne kardeş Karadağ'ın yakınına: Osmanlı, Trakya'dan Arnavutluk kıyılarına ve Bosna'ya giden geçitleri tutmuştur. Bosna, 1878'de bir ara elden çıkacaktır. 1890'a doğru, denize çıkışı olmayan, donanımsız, yabancı desteğiyle yaşayan Obrenoviç'in krallığı, yoksul ama durmadan çoğalan ve cemaate (*zadruga*) pek bağlı köylülerin ülkesi olarak kalır. Öyle de olsa, 2 milyona varmayan, onurlu ve kavgacı bu bir avuç halk, Yugoslav yurtseverlerin, Osmanlıya ve Avusturya-Macaristan'a karşı yürüttükleri savaşta, umudu ve simgesi olup çıkacaktır.

R o m a n y a'da da benzeri gelişmeler olmaktadır. Dağlar, Rumen çiftçi ve çobanların elindedir; ova ise Boyar'lara terkedilmiştir ve onlar da, Fener'in Rum tacirlerinin yardımıyla kendi köylülerini serf haline getirmişlerdir. Yunan ayaklanışı, Fenerli *Hospodar*'ların sultanını uzaklaştırır ve yerlerine Boyar'ların seçtiği yerli prensler geçer. Bu toprak aristokrasisi, serflerini azat etse ve – Rus toprak reformuna öykünüp – 1864'te toprak üzerinde hak tamsa da, güçlenişini sürdürür; bir Anayasa görüntüsüyle yönetir ülkeyi ve yabancı kapitalistlere açar; onlar da tahıl, kereste ve petrol arkasındadırlar. Bu çifte sömürü, hızla çoğalan ve kıvrak zekâlı bir halkın düzeyini aşağılarda tutar. Kendisine liberal diyen bir partinin politikası, ne köylü ayaklanmalarını engelleyebilir, ne de – kentlerde çoğunluk halindeki – bir Yahudi azınlığın ezilmesini. Fransız kültürüne bağlı bir ufak azınlık, Bükreş'in ortasında yaşar ve cahil ve alabildiğine yoksul köylü kitlesiyle zıtlık içindedir yaşamı. Bu durum, kendi üreticisi açlıktan kırılırken dışarıya tahıl satan Rusya'ya bir soluk aldırır. Ölüm oranı korkunçtur, ama doğum oranı da gözalıcı: Romanya, 1900'de 5 milyonluk nüfusuyla, Balkanların en kalabalık devletidir. 1878'de Dobruca'yı kazansa da Besarabya'yı kaybetmiştir; Viyana ve Berlin'le olan ilişkilerinde ise başı hoş değildir.

T u n a' nın g ü n e y i n d e, Osmanlı egemenliği daha da açıklıkla görülür. Hemen hemen her yanda, büyük

malikâneler ya da beylerin ve ağaların *çiftlik*leri yayılır; çiftçi yurtluğa bağlanmıştır, horlanan reaya *haraç* denen vergiye tabidir. Öte yandan, yığınla İslam'a dönüş olmuştur, çoğu da fetih sırasında mülklerine el konulmasından yakayı sıyırma kaygısıyladır bunların: Pomaklar ya da Rodop'un Bulgarları, güneydeki Arnavutlar, Bosna'daki yığınla Sırp kasabası böyle Müslüman olmuşlardır. Ayrıca oraya buraya yerleşmiş Türk çiftçiler vardır. Meriç vadisinde bağımlı köylülere hep Rum denir. Aslında, Bulgar kitleye dahildir bunlar. Asya kökenli olan, ancak alabildiğine Slavlaşmış ve Ortodoks olmuş bu B u l g a r l a r, vaktiyle geçici bir imparatorluk kurdukları toprağa bağlanmışlardır dört elle; ne var ki beyler baskı yapar üzerlerinde Rum tacirler soyar; galeta, domates, sarmısak ya da yoğurt yiyerek yaşarlar. Kentler, camileri ve pazarları ile bir Osmanlı havasını yansıtırlar her yanda ve görünüş odur ki, bu halkın ulusal bilinci pek güçlükle uyanacaktır.

Birden Çar, 1870'te, bir Bulgar genel valiliği yaratır, kızgın köylüleri ayaklandırır, Karadeniz'den Makedonya'ya değin yayılacak bir büyük devletin kurulması için yüreklendirir insanları. Öte yandan sultanın, Hıristiyan *komitacı, kırcali* ya da *haydut* sürülerine karşı Pomaklar ve Müslüman Arnavutlardan yararlanma alışkanlığı vardır. Bu *Başıbozuk*'ların vahşeti ve Bosna'yı içine alan karışıklıklar, 1877'de bir B a l k a n s a v a ş ı na yol açar ve Rus orduları müdahale eder, güç de olsa zafer kazanırlar. Ne var ki, ertesi yıl Berlin'de diplomatlar, Tuna Bulgaristan'ını içine alan bir "özerk ve vergi veren prenslik" tanırlar sadece; Doğu Rumeli adını verdikleri güney havzalarını ondan ayırırlar; Sırp ilerleyişi Morava vadisinde durdurulmuştur ve Avusturya-Macaristan, Bosna-Hersek'i yönetme hakkını elde eder.

Böylece Osmanlılar, Boğazlardan başlayıp, Trakya ve Rodop üzerinden ta Makedonya, Arnavutluk ve Epeiros'a değin uzanan toprakların sahibi olarak kalırlar. Gözalıcı bir h a l k l a r m o z a y i ğ i dir bu. Tam batıda Arnavutluk, Katolik, Ortodoks ya da Müslüman olsun, hemen hemen erişilmez dağlarda bağımsız yaşar. Merkezde Makedonya, bir başka kargaşa ortamıdır: Yunanlılar, Selanik'e göz dikmişlerdir ve orada, İspanya'dan göçmüş Yahudilerle birlik-

te ticareti ellerinde tutarlar; Sırplar da kendilerinin diye bilirler kenti; ne var ki Bulgarlar, konuşulan dillere bakıp, ne Yunanlılara, ne de Sırplara vermek isterler orayı; sonunda Osmanlı yönetimi sürer, düzensizliğin yanı sıra alabildiği rekabet de. Son olarak doğuda, bir başka doğal yolağzında, Trakya'da, yine Yunanlılar ve Bulgarlar göz dikmiş haldedirler ve ülkenin bir ucu imparatorluğun başkentini gösterdiği için, Avrupalı devletler de büyük bir dikkatle göz kulak olurlar.

Özetle, Avrupa'nın bu güneydoğusu, öyle pek Avrupa değildir. Osmanlı egemenliğinin arkasından, savaşçı, ama yoksul küçük milliyetler arasında siyasal parçalanmaya uğramıştır ve bir düzensizliğin pençesindedirler ki, Avrupalı devletler fazla umursamazlar. Arnavutluğun yenilmezliği birçok şeyleri hatırlatır. Köylülüğe gelince, ortaklaşacı örfleri ve atadan kalma yaşam biçimiyle, uçsuz bucaksız komşu Rusya'yı canlandırır gözlerde.

RUSYA'DAKİ GELİŞMELER

Çarların uçsuz bucaksız imparatorluğu, Napoléon'a karşı yürüttüğü kurtuluş savaşından beri büyük bir saygınlıktan yararlanır; bir "büyük Yunan tasarısı"nı gerçekleştirmenin yanı sıra Asya'da fetihlerini sürdürürken, Avrupa'da da geleneksel düzeni savunur. Ne var ki Kırım Savaşı, otokratik rejimin eksikliklerini ortaya koyar ve sarsar onu.

Kırım Savaşı'ndan önce Rus otokrasisi ve eski rejimi

Boyun eğdirmeye dayanan bir iktidar, boşinançlar içinde bir halk, zır cahil ve saygınlığı olmayan Ortodoks papazlar, mutlakiyetçi bir hükümdarın hizmetinde bir yüksek ruhban, hükümetle sıkı sıkıya işbirliği edip köylüyü vesayet altında tutarak ona yardım etme koşuluyla geniş ayrıcalıklardan yararlanan bir toprak aristokrasisi; keyfiliği belli bir saflıkla sulandırılmış, ama tembelliği, savsaklaması ve boş gururuyla yine de tiksinti verici bir bürokrasi (özdeyişi de şudur: Herkes çalar, elleri çarmıhta çivili olmasaydı İsa da

çalardı); kendi mahkemeleri olan, ülkeyi sıkı bir gözaltında tutup sürekli karantina uygulayan, elçilerin haberi olmadan Rusya'nın dışında bile işini gören bir polis; bir düzen aracı olduğu kadar bir fetih aracı da olan, ancak kendini koyverdiği için zayıflamış bir ordu.

İşte halk ve devlet katında ilk göze çarpanlar!

Bir olacağa boyun eğen, bir yakınıp sert tepkilere yönelen k ö y l ü k i t l e, Çar söz konusu oldukta şöyle düşünür: Sadece iyilik ister o; görevlilerinin yaptıklarına da karşıdır; dahası, bir arada yaşama alışkındır ve köylüleri toprak sahibi olsun arzular, ondan da öte servajın karşısındadır, ne var ki onların yazgısını düzeltemez her şeye karşın.

Şöyle böyle bir burjuvazi ve ihtiyaç içinde bir zanaatçı topluluğu. Devlete, birkaç soylu aileye ve yabancı kapitalistlere bağımlı, tarifelerle korunan, alışılagelmiş yürüyen bir sanayi (İmparatorluk, artık alıcısı olmayan demirini dışarıya yollamayı durdurur, tahıl satar). Taşınır servet alabildiğine sınırlıdır; makineler olmadığından, tezgâhlar kol gücünün bol olduğu kırsala yönelir. Büyük kentlerin çoğu, ahşap iri köylere benzer; kapalı mahalleleri ve *kreml*'leriyle kale olarak görev yaptıkları zamanları hatırlatırlar.

Ulaşım yollarının azlığı, müdahale ve para kıtlığıyla felce uğramış bir ticaret. Sosyal yapıda, hatta zihniyette her şey, l i b e r a l k a p i t a l i z m i n gelişmesinin k a r ş ı s ı n d a dır; ne var ki, iktisadi bir devrimin mayası odur ve böylece mutlak feodal Eski Rejim'i altüst edecek olan da odur. Cahil ve alabildiğine geniş bir köylü kitlenin ortasında derin sarsıntılara yol açmadan, sonradan gelip yerleşmiş olanları harekete geçirmeden ve böylece devletin birliğini tehdit etmeden, dahası bütün bir yapının temeli olan Çarın iktidarının üstüne kuşku düşürmeden, liberal kurumlar nasıl getirilip sokulabilir topluma? Bozulup çürümüş soyluların ve rüşvetçi görevlilerin acımasız ressamı olan bir Gogol'un, bir Turgenyev'in ya da bir Saltikov Çedrin'in, bu leş gibi kokan Rusya'nın geleceği hakkında bir şeyler söylemekten vazgeçmiş olmaları iyi anlaşılıyor.

Ne var ki, ülke, üretimin ve mübadelenin yeni biçimlerine uymamazlık edemez. Ayakta kalmanın bir gereğidir de bu. Sıvastopol önündeki yenilgiler tehlikeli gecikmişlikleri

koyar gözler önüne. Askeri güç, iktisadi dayanağı çürümüşlükten yıkıldığında, varlığını sürdüremeyecektir. Çar Nikol'a, üniversiteleri boğucu bir denetime uğratmış, yazıya çiziye acımasız bir sansür getirmiştir, ama boşunadır bunlar! Batıyla ilişkileri önleyemememiş ve düşünceyi boğazlayamamıştır. Karbonari'leri örnek alan komplolar döneminden beri köprülerin altından çok sular akmıştır kuşkusuz. Fransız Devrimi'nin mirasçısı düşünceler gerilerken, aristokratik çevrelerde vaktiyle pek tadılmış XVIII. yüzyıl akılcılığına karşı da bir tepki oluşur. Voltaire'ciliğin yerine Hegel'cilik geçer: Bu sonuncusu, kimi insanlarda devlete tapmayı güçlendiririrken, kimisini de başkaldırıya iteler.

Böylece, Kırım Savaşı'nın arkasından, i k i e ğ i l i m i bölüşür aydınlar: Bir yanda, liberalizmden çok, burjuva liberalizminin – sosyalist ya da anarşist – hasımlarına yakınlık duyan "Batıcılar" vardır; öte yanda da, Rus geleneğinin Çar, Ortodoks Kilise ve – Korolenko ile Tolstoy'un göklere çıkardıkları – *mujik* arasında güven verici bir işbirliği sağlayabileceğini ve sağlaması da gerektiğini savunan "Slavseverler". Ne var ki her iki taraf da, *mir*'e ve ortakçı çalışma biçimlerine hoş gözle bakarlar. Onlar arasında, umutsuzluğa düşüp Rus ruhunun çalkantılarını ve karışıklık içindeki bir toplumun boğuntularını dile getirmekle yetinenler varsa da, çoğu ülkenin bağrında taşıdığı diriliş gücüne inanır ve kimileri de, daha o yıllardan başlayarak, ona bir devrimci misyon biçmekte duraksamazlar.

II. Aleksandre zamanında Rus bunalımı. Reformlar ve ilk devrimci hareket

Ulusun doğrulup kalkınması, bir toprak reformunun başarısına bağlı görünür hep. Ancak, toprakta köleliğin kaldırılmasının, bütün engelleri de yok edeceği söylenemez; çünkü, yaşama araçlarını sağlamadan köylüyü azat etmek, uğursuz bir geleceği de hazırlamak demektir. Bunun gibi, karşılığını vermeden soyluların elindeki toprakları almak düşünülemeyeceğinden, öyle bir yol bulmalıdır ki, yapılan ne mülkiyet sahipleri için bir yıkım olsun, ne de toprağa kavuşanlar için fazla külfetli. Ama her halükârda ikti-

dar harekete geçmelidir. 3 Mart 1861 tarihi pek önemlidir: Çünkü Çar II. Alexandre, o gün köylülerin "azat edildiğini" haber verir; köylü yığınlar titrer ve Çar "kurtarıcı" diye anılacaktır artık.

Ne var ki hayal kırıklığı gecikmez!

Gerçekten, köylü topluluğu yararına sadece sınırlı bir geri satın alma hakkıdır tanınan; devlet de, borçlanılan miktarın beşte dördünü üstlenmiştir. Alanlar, Tac'ın köylüleri sıfatıyla 7 hektar elde edeceklerdir; senyörlük malikâneleri üzerinde 3 hektara değin inecektir bu pay ve maliklerin asla devretmemekte yarar gördükleri bereketli topraklarda 2 hektara kadar da inebilecektir bu rakam. Öyle olunca da, köylüler açlıkla yüzyüze kalacaktır; yeni paylaşmalar gündeme geldikçe artacaktır bu açlık ve büyük bir nüfus artışı paylaşmaları da çoğaltacaktır. Köylüler aldatılmış ve hatta ellerindekiler çalınmış olarak göreceklerdir kendilerini; satın alınan parçalarla eski maliklerin kendileri için ayırdıkları toprakların birbirine karışması ise, çileden çıkarıcı davalara yol açacaktır. Öte yandan, soylular da hop oturur hop kalkar: Alacağını tamı tamına alamadığı gibi, eline tutuşturulan gelir senetleri de değerini yitirir. Öyle olunca, o da köylülere kiralar ya da tacirlere satar çoğu kez. Elinde tuttuğu topraklar, eskisinden daha iyi işlenmekte değildir ve *mujik* yöntemlerini – istediği halde bile – düzeltemez. Kiminin istediğinden fazla toprak vardır elinde, kimi yeterince toprak sahibi olamamanın acısını çeker.

İktisadi ve sosyal açıdan reform eksiktir.

Kurumlarda da gerçek bir yenilenme söz konusu değildir. Otokrasi, bir Ulusal Meclis'in kurulmasını reddetmiş, yerel meclisler in kurulmasıyla yetinmiştir ki, kentlerde olanlarına kısıtlı oy egemendir; öteki yerlerde kurulanlara ise, mülk sahipleri, kentliler ve köylüler katılmaktadır. Daha cesur olanı eğitim reformu dur: Orta öğretimde kapılar herkese açılırken, üniversiteye de özerklik tanınır; öte yandan adli reform, yargıçların bağımsızlığını sağlarken, mahkemelere de jüri kurumunu sokar. İnsanlık ve etkili olmayı göz önünde tutan bir askeri reform, orduda cezaları yumuşatır, yeni kadrolar için okullar açar ve askeri hizmeti yirmi yılla sınırlar. Ne var ki, ne denli iyi niyetle yapılmış olursa olsun, Batılılaşma ile Slavseverlik arasında ga-

rip bir uzlaşmanın ürünü olan bu liberalizm, dayanacağı –oldukça güçlü– bir burjuvazi ya da aydın köylü kitle olmadığı için, ilk tepki rüzgârının insafına bağlıdır yazgısı.

Bu tepki ise gecikmez.

Kırsalda karışıklıklar sürer ve Polonya'nın ayaklanışı yığınla liberali kaygılandırır ve milliyetçi "Slavseverler"e yaklaştırır onları. 1866 yılındaki saldırının arkasından, Çar, üniversite ve adliye alanında verilmiş ödünleri yeniden gözden geçirir. Kuşkusuz, *intelligentsia* sert tutkuların ortasında biçimlenir. Daha önce Turgenyev, *Babalar ve Oğullar* adlı romanında, kuşaklar arasındaki uyuşmazlığı serer gözler önüne ve gelmekte olan kuşağı "Nihilist" diye adlandırır. Gençler, ilk yılların "Batıcılar"ından uzaklaşırlar; bu arada Batı yönünden hayalkırıklığına uğrasa da, "halka gitme" yoluna gelip girmiş olan Herzen'den de koparlar. "Popülist" denen bir edebiyat, *Narodnik*'lerin (*narod,* halk demek) edebiyatı, mujiki ülküleştirir. Ne var ki, *Raznotchintsy,* "çeşitli katlardan insanlar", yani varını yoğunu yitirmiş soylular, papaz ve tacir çocukları, ordudan ayrılmış subaylar arasında çoğu, kem küm etmeden yerleşik düzeni yıkmayı öğütleyen bir Ç e r n i ş e v s k i' yi izlerler. Reformların yetersizliği, gericiliğin başgöstermesi, yücegönüllü ama saf üniversite öğrencilerinin halkı eğitme yolunda giriştikleri "seferberlik"in başarısızlıkla sonuçlanmasına bağlı hayalkırıklığınm arkasından, bir t e r r o r i z m ve g e r ç e k s a v a ş ortaya çıkacaktır ki, iktidarla devrimciler arasında üç yıl sürecektir. Sonunda, Çar II. Alexandre, yeni reformlara girişir göründüğü bir sırada, 1881'de öldürülür.

Kapitalizmin gelişi ile sağladıkları ve III. Alexandre zamanında sefalet

"Kurtarıcı" ve "iyi niyetli" diye adlandırılan Çarın öldürülmesine yığınlar hareketsizlikle yanıt verirler.1881 yılı hasatı boldur ve devlet örgütü terrorizmi yenmiştir: Olsa olsa şurada burada birbirinden kopuk kimi komplolara rastlanır; onlardan biri de, Lenin'in ağabeyi Ulianov'un yaşamına malolacak 1887 komplosudur. Belediye meclislerinin

dışında bir genel meclisi haber vererek, toprakta artık zorunlu hale getirilmiş geri satın almaların fiyatını düşürerek, *mir*'lere avans verecek bir Köylü Bankası kurarak, baş vergisinin miktarını azaltarak, fabrikalarda günlük çalışma süresini kısaltarak ve Sibirya'ya doğru resmi göçü örgütleyerek zaman kazandıktan sonra, yeni otokrat, liberalizme "tiksinti verici" bir şey diye bakan Ç a r III. A l e x a n d r e, eski profesörü, şimdi de Saint-Synode savcısı olmuş Pobiedonostsev'in etkisine terkeder kendini. Pobiedonostsev, devletin sınıflar üstü rolüne inanan, doğal mertebeleşmeye dayalı bir "sosyal monarşi"nin kuramcısı olma havasındadır.

Tepki, bir soyluluk, d i n c i v e m i l l i y e t ç i r e n g e bürünür. Soylular Bankası, kendi malikânelerini işletemeyen kimi soyluları batmaktan kurtarmak zorunda kalırken, köylüler üzerinde de geleneksel vesayet yeniden kurulur. Ortodoksluk, yerli olmayan halklar üzerinde baskı rolünü oynar ve sistemleştirir. Laik tüze ise, yalnız mezhepler üzerine çökmekle kalmaz, Polonya'da Katolikleri, Baltık eyaletlerinde Luthercileri çarpar ve Ermeni Kilisesi'ne, Volga ve Kafkas Müslümanlarına, Asya Budistlerine varıncaya değin kaygılandırır. Özellikle Yahudilere karşı azgınlaşır ve korkunç bir baskı ve zulüm başlar onlar için. Bir birleştirme politikası, Finlandiya'yı, Baltık ve Polonya eyaletlerni, Besarabya'yı, ezilen milliyetlerde ayrılıkçılığı güçlendirme pahasına Ruslaştırmayı istemeye götürür Petersburg yöneticilerini. Bunlar olurken, otokrasi, Alman İmparatorluğuyla bağları gerçekten koparmadan, Fransa'nın cumhuriyetçi yönetiminin kişiliğinde, güçlü bir mali, diplomatik ve askeri destek bulur.

Aslında, saygınlığını yeniden sağlama yolunda Çarlığın bu – bir süre için – mutlu çabası, bir s a n a y i R u s y a' s ı nın gelişmesinden ayrılmaz görünür. Sonunda, kapitalizm uçsuz bucaksız ülkeye yanaşır ve karaya çıkar; bir sömürge ülkesi gibi, büyüleyici doğal kaynaklarıyla ilgilenir, madenlerini işletmeye açar, hemen hemen her yanda fabrikalar yükseltip kentler kurar ve sefalet içindeki köylüler de oralara doğrulurlar.

1897'deki ilk nüfus sayımına göre 125 milyon insan yaşamaktadır Rusya'da, bu rakam 1850'de 57 milyondur; aynı

sayım gösterir ki, gönenç içinde diye bilinen 3 milyon küçük mülkiyet sahibine karşı, 22 milyon Rus sanayi proleteridir, 36 milyon küçük mülkiyet sahibi yoksul köylü vardır ve 41 milyon köylü de proleterleşmiştir. Sayım sonuçları, üretimdeki artış rakamlarını – büyük bir sevinçle – sergiler ve bunlara göre kimi kesimlerde, imparatorluk, büyük iktisadi güçler arasında saygın bir yerde görünür, ne var ki halkın yaşam ihtiyaçlarının hayli de aşağısında kalmaktadır; genel yaşam düzeyindeki büyük düşüklük hakkında susar; dışarıya satılan gözalıcı tahıl miktarını belirtir, ama kıtlıkları anmayı da unutur nedense.

II. Alexandre'ın Maliye Nazırı Rejtern, kendinden öncekilerin açtıkları yolda sanayi gelişmesini sürdürmüştür. Böylece, Rusya borç para alır ve isteklerine de yanıt verilir. Borç beş misline çıkar, 1895'te 5 milyarı aşar, ne var ki bankacılık da gelişir. Dış ticaret göstergesi, 1800-1825 dönemi 100'se, 1874-99 yıllarında nüfus sadece üç misline çıkarken, 972'ye varır. Rusya, dünya ticaret dolaşımına daha çok girer; ne var ki köylülük feda edilmiştir ve ağır dolaylı vergiler halk yığınlarını çarpmaktadır. Ne olursa olsun, sermaye şırıngası, demiryolu, liman ve gemi yapımına, maden sanayisine, demir ve dokuma üretimine hareketlilik getirirken, hızlı bir merkezileşmeyi de destekler ve *üç büyük sanayi merkezi* yaratır: Petersburg, Moskova ve Ukrayna'dır bunlar. Öncüler arasında, İngiliz Youth ile Fransız sermayesini değerlendiren Rus Pohl'ü zikretmeli. Lyon'lulardan bir bölümü, demir ve sac üreten Kama Şirketi'ni yönetirler, ötekiler Moskova yöresinde ipek sanayisine egemendirler. Belçikalılar ile Almanlar da önemli işlere el atmışlardır. O yıllar, İsveçli Alfred Nobel'in kardeşi Ludwig'in büyük bir rol oynadığı yıllardır: Cronstadt'da savaş gemileri yapar, Bakü'yü çeker çevirir ve bu uzaktaki petrolün taşınması amacıyla, sarnıç vagonlar ile sarnıç gemiler tasarlar.

Bunlar olurken, alelacele kurulmuş, konforsuz *işçi kentleri* de büyürler. Evler vardır ki, yerde yataksız uyunur. Kimi işletmeler, personelini, duşu ve çamaşırlığı olan büyük yapılara yerleştirir. Kimi zaman işverenler, yiyeceklerin kendi mağazalarından satın alınmasını isterler; başka yerlerde işçiler, satış kooperatifleri kurarlar. Kararsız

haldeki el emeği, uzun ve zahmetli çalışma günlerinin baskısı altındadır; dağılımı üstünkörüdür ve üretkenliği zayıftır; sık sık iş kazalarıyla yüzyüze kalır; işte bütün bunların sonundadır ki, haklarını isteyip koparma duygusunun içine pek erkenden gelip girer. 1880'den beri, ücretlerde düşüş ve patronlar da kusur halinde ceza diye ücretlerde kırpıntıya gitmeyi genelleştirdiklerinden, yığınla grev ortaya çıkmıştır; öte yandan Çarlık da, en belirgin kötüye kullanmalara karşı mücadele etmeyi istediğinden, devlet güdümünde bir sosyal politika tasarlar.

Bununla beraber, uçsuz bucaksız ülke, derinden derine t a r ı m s a l kalır ve *mujik*, sanayideki ilerlemelerden yararlanmaz. Bu aykırılık, "kara topraklar"dan, yani bereketli buğday topraklarından bilinir: Parseller alabildiğine küçüktür oralarda ve kıtlıklar da o oranda korkunç; üretici, vergileri ve yıllık ödentileri ödemek için, sonbaharda satmak zorundadır ürününü ve bunu da, tohumluğu daha pahalıya satın almak ve aşağı nitelikte beslenmeyle yetinmek pahasına yapar. Yedi yüz toprak sahibi, 20 milyon hektardan fazla toprağı elinde tutmaktadır hâlâ; öteki 100 bin üretici ise, 3.400.000 hektarlık bir toprağa sahiptir. Her yanda, en değerli komün topraklarını kemirip yiyenler vardır ve yine her yanda, yoksul köylüler, bu *kulak*'larla mücadele içindedirler. Durmadan çoğalan tarım proletaryasından bir bölümü fabrikaya ya da kimi şantiyelere gider; bir başka bölüm, gidip Sibirya'ya yerleşmenin umudu içindedir ki, hayal kırıklığı, acı ve sıkıntı beklemektedir kendisini. Böylece binlerce bahtsız yaya yollara düşmüştür, öylesine parasızdır ki trene binemez ve yol boyunca dilenip durur; doğaldır ki, çoğu giderken düşer ve ölür.

Aslında, servajın kalkmasından beri, yaşam koşulları fazla değişmemiştir. *Mujik,* belki hiçbir şey demez; ancak ona göre, geçmişte olduğu gibi, "Tanrı fazla yükseklerdedir ve Çar da fazla uzaklarda!" Hep ortaklaşa yaşama tabi olduğundan, kendi sıradan evini çevreleyen küçük çitin içinde yaşamını sınırlandırmak zorundadır. Bu eve de ev diyebilmek için şahit ispat ister: Kuzeyde ahşaptır, penceresizdir, soba odanın büyük bir bölümünü ısıtır ve orada kışın giyinik yatılır; güneyde kerpiçtendir, hatta kuru yapraklarla donatılmıştır. Sabun yoktur, kimi zaman aydınlatma da; or-

manın uzağında, yakacak diye çalı çırpı ile yetinilir. Bir evde yığınla insanın yığışması ahlakın bozulması da demektir. Çay bir lükstür (bahşiş verilirken, Rusçada, "çay için" denilir); çoğu kez, kayın ağacının özsuyundan yapılan bir içki, *kvass* içilir. Düşük beslenme ve ayyaşlık soysuzlaşmaya yol açar. Yaşam umudu zayıftır ve çocuk ölümleri pek fazla. Ne var ki, doğum oranı o denli yüksektir ki, aşırı çoğalma vahim bir hal alır, onunla beraber yoksullaşma da.

Rusya'nın iki farklı görünümü: Parlak, seçkin aydınlar ve sürüp giden iktisadi gecikmişlik

Rusya, uzun bir süreden beri, uygarlığının ortaya koyduğu z ı t l ı k l a r la yabancıları şaşırtmaktadır. Bir yandan hoşa giden ama sert halk örf ve âdetleri, öte yandan nadir zevklere düşkün incelmiş bir toplum; bir yandan cehalet ve sıradan düşünce, öte yandan alabildiğine fikri esneklik!

Gerçekçi ya da tinsel z e n g i n b i r e d e b i y a t, kaba ve neşeli *mujiki,* gözü doymaz taciri, dediğim dedik mülkiyet sahibini, kayıkçıyı, başını alıp gitmiş olanla sınıfından ayrı düşeni işler durur. Puşkin'den Nekrassov'a ve Blok'a, Gogol'dan Dostoyevski'ye, Tolstoy ve Çehov'dan Gorki'ye, şiir, öykü ve roman, imgeye ve eleştiriye verdikleri yerle büyüleyici eserler koyar ortaya ve Avrupalıları şaşırtır ve bağlar kendine. B i l g i i s t e ğ i yoğundur, her şeye yönelmiş merak doymaz bilmez; Rus düşüncesi, bir sıçrayışta en cesur çözümlere doğru atılır. Bilimsel alanda başarılar, soyut düşüncedeki derinliğiyle olduğu kadar uygulamadaki sonuçlarıyla da, adım başındadır.

Yüzyılın başlarında, dinsel esinli mimarlığın özsuyu kurumuşa benzer kuşkusuz; zengin konak ve anıtların çoğu, Batı Avrupa'nın – barok ya da klasik – zevkine göre yapılmışlardır. Öyle de olsa, Moskova'daki Kurtarıcı Kilisesi'yle, önce romantik sonra gerçekçi bir resim okuluyla, heykelde ve sınaı sanatta güzel ve bereketli ürünlerle, gerçek anlamıyla Rus dehasını yansıtan bir rönesans da kendini gösterir.

Bununla beraber, Rus duyarlığı asıl m ü z i k s a n a t ı nda dile gelir. Alman sanatı Çaykovski, Glazunov, Ru-

binstein üzerinde büyüleyici etkisini gösterirken, Glinka ve onu izleyenler, halk türküleri, dansları ve dinsel korolarıyla ulusal folklorun kaynaklarından alırlar aldıklarını: Önce Dargomijsky, arkasından da Rus "Beşler"i, bir Borodin, bir Rimsky-Korsakov ve Mussorgsky öyledir; ritm ve ses bileşimi bakımından çarpıcı bir yeniliğin yaratıcısıdır bunlar; Rimsky-Korsakov, daha sonra Stravinsky'yi olduğu kadar Prokofiev'le Şostakoviç'i de etkileyecektir. Aynı zamanda, halk dansından esinlenmiş olan b a l e, coşkulu bir kent seyircisinin önünde, hünerlerini sergiler ve büyüler onları. Madam Juliette Edmond Adam, "Moskovalı bir baleyi seyretmek, gözün edinebileceği en büyük zevktir" diye yazacaktır 1882'de.

Haritaya bakıldığında, Rusya, Asya'daki topraklarıyla beraber d a h a d a h e y b e t l i bir görünüş içindedir: Nüfusunun fazlalığıyla Avrupalı devletlerin başını çeker ve askeri çevreler, savaşa sürebileceği ne kadar er olabilir diye kestirmeye çalışırlar; öte yandan iktisatçılar, doğal zenginliklerinin çapını dillerine dolamışlardır. Ne var ki, bir kuşaktan beri gerçekleşmiş ilerlemelere karşın, ortaya koyduğu etkinlikler, Batı ve Orta Avrupa'daki ilerlemelerle karşılaştırıldığında, öyle ahım şahım değildir hâlâ. Avrupa kıtasının bütünlüğü içinde ele alındığında, III. Alexandre döneminde, Rusya, Doğu'nun bu büyük imparatorluğu, buğdayın yüzde 15'ini üretir, davarın yüzde 26'sını yetiştirir, ama çıkardığı kömür yüzde 2, demir döküm yüzde 4, çelik yüzde 3, yollanan mektup yüzde 4 ile sınırlıdır; donanması, ticaret gemilerinin tonajının yüzde 3'üdür sadece ve dış ticareti toplam mübadelenin yüzde 6.4'ünü aşmaz; okulların kabul ettiği öğrenci sayısı binde 24'tür olsa olsa (Almanya'da 172, İsveç'te 140'tır bu rakam).

Çarlığın yöntemleri ve girişimleri kimi zaman kaygılara yol açsa da, dikkatli gözlemciler, "ayakları kuma basan dev heykel"in zayıflığını belirtmeden edemezler. II. Nicola, 1894'te tahta çıktığında, "mutlakiyetin ilkeleri"ni savunma yolundaki kararlılığını ilan edince, sistemin yaşayabilirliği konusunda kuşkular vardır gerçekte; çünkü, Rus halkının ihtiyaçları ortadadır ve onun yanı sıra, ülkede yeni güçler gelişip durmaktadır.

IV
AVRUPA DIŞINDAKİ UYGARLIKLAR

Avrupa, yaşam düzeyindeki yüksekliği ve kültüründeki zenginliği dünyadaki yayılışına borçluysa, kendisine benzeyen yeni toplumlar da yaratmakta ve eski kıtadakinden alabildiğine farklı insan çevrelerini de sarsmaktadır. Bununla beraber, bu – pek çeşitli – çevreler ağır ağır değişirler ve dışarıdan gelen yabancı katkıyı, her biri kendi meşrebince özümserler az çok. Kuzey dünyası, Kara Afrika ve "İlkeller" diye adlandırılan halkların genişçe bir bölümü, tepki duymaktan çok katlanırlar. İslâm, hemen hemen bütünüyle Avrupa'nın egemenliği altına girmektedir, ancak güçlü özgünlüğünden vazgeçmez yine de. Musonlar Asyası, her köşesiyle kapılarını dışardan gelene açmaz ve barındırdığı yığınlar, yeniliklerin karşısına, daha az inatçı olmayan bir gelenekçiliği çıkarırlar; Japonya, beyazların yöntemlerine kapıları bir parça aralamışsa, o beyazlara daha iyi direnebilmek içindir bu. Dün İspanyol ve Portekizli olan Amerika Latin dünyası, bu toprağın özelliklerini oluşturan çizgileri gözlerden güçlükle saklar. Amerika'da, Afrika'da ve Avustralya'daki Anglosakson dünyalara varıncaya değin, bütün bu topluluklar, eski Büyük Britanya'nın tamı tamına yanıtları değildirler, olamazlar da...

BÖLÜM I

KUZEY KUTBU'NUN CILIZ TOPLUMLARI

Rus İmparatorluğu ile Kuzey Amerika arasında, Kuzey Kutup havzası dolayında yapılan keşif yolculukları ve ticaret, oralarda yaşayan halkları gün ışığına çıkarır. Aralarında çobanlıkla yaşayanlar vardır: Ren geyiğinden sütünü, etini ve derisini çıkarır ve dolaydaki Kuzey Ormanı da ek birtakım kaynaklar sağlar bu insanlara; Paléasiat'lar, Ostiak'lar, Samoyet'ler, Tunguz'lar, Amerika Atabaskien'leri, bu gruba girerler. Ne var ki çoğu, Ren geyiği yetiştirirken, deniz kaynaklarını da işletir aynı zamanda.

Bu halkların içinde en tipik olanı E s k i m o l a r dır ve Grönland'dan Labrador'a değin uzanan bir alanda yaşarlar: Mevsimlik göçebe yaşamı, Eskimolara, geyik, kürklü hayvanları ve başka hayvanları avlama olanağı sağlar; zıpkınım hünerle kullanır Eskimo, köpeklerin çektiği kızağından ve kayağından yararlanır. Sıkı sıkıya giyinir ve tıka basa yer; o bölgenin uzun ve korkunç kış mevsimi boyunca, kar bloklarından yapılmış geçici buzdan kulübesine gömülür kalır.

Yabancılar. bu yöreye, hayvanların kürkü, yağı, derisi, boynuzu ve dişi için geldiler; yerli halklara da, ateşli silahlar, madeni alet-edevat, pişirmeyi ve aydınlanmayı kolaylaştıran petrol, beslenmeyi daha çeşitli ve tatlı kılan un, şeker ve çay, bu arada alkol ve hastalıklar getirdiler. O yabancı vahşice avlanır, kimi türlerin kökünü kurutur, yaşam biçimlerini altüst eder. Böylece, Labrador'da Eskimolar, fok avcılığını bırakır, daha çok geyik ve kutup tilkisi arar ve yeni yiyeceklerin tadına varırlar; ne var ki çiçek, verem ve firengiden de kırılırlar; Kuzey Alaska'dan yok olup giderler.

Böylece, Kanada ve Amerika makamları, bölgeye, hızla çoğalan Sibirya geyiği getirir; başka geyik türlerinin ve

misk öküzünün gelişmesini isterler; Danimarka, Eskimolarla İskandinavyalılardan oluşan melezleri korumak için, Grönland'ı çevreden yalıtmaya kadar gideceklerdir.

BÖLÜM II

YENİ ANGLOSAKSON DÜNYALARIN HIZLA YÜKSELİŞİ

XIX. yüzyılda, bütün bir Kuzey Amerika'yı, Avustralya kıtasını ve Yeni Zelanda takımadalarını ve Güney Afrika'nın büyük bir parçasını içine alan bir A n g l o s a k s o n d ü n y a s ı nın oluşumundan daha çarpıcı başka bir olaya pek rastlanmaz. "Anglosakson" diyoruz, çünkü bu geniş bölgeleri gelip şenelten ve oralara kendi uygarlıklarının damgasını vuranlar, İngiltere'den ya da Kuzey Denizi'nin kıyılarında oturan başka ülkelerden kalkıp yola çıkan insanlar olmuştur başta.

YENİ ANGLOSAKSON DÜNYALAR

O dünyaları, aralarındaki benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koyarak anlatmak en aydınlatıcı yoldur.

Şeneltme: Benzerlikler ve farklılıklar

En tutarlı şeneltme olayı hiç kuşkusuz Avustralya'da olmuştur.

İngiliz sömürgeleştirmesi geç ve birden olur; yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkar ve başka kim ki var saf dışı ederek gerçekleşir. 1850 ile 1900 yılları arasında, Avrupa nüfusundaki yıllık artış yüzde 0.8 iken, Birleşik Devletler'de 2.4, Kanada'da 1.6'dır ve Avustralya'da 4.4'e, Yeni Zelanda'da da yüzde 6.8'e ulaşır. Avustralya, uzun süre bir s ü r g ü n d i y a r ı oldu; dahası iklim, bol el emeği gerektirmeyen hayvan yetiştirmeye uygun görünüyordu sadece. İşte o sıralardadır ki, İrlanda kıtlığının hemen arkasından, "a l t ı n a h ü c u m" göçü birden kamçılar: 1860'ta 1 milyona, 1905'te

de 4 milyona varacaktır nüfus. Bu sağlığa yararlı ortamda, doğum oranı azalsa da ölüm oranı binde 10'a düşer ve ülkede doğal bir çoğalış görülür. İlkellerin ya da Asyalıların sayısı 100.000'i bulmaz. Maori'lere gelince 40.000'e düşmüştür ve 1900'de, 900.000 kolonun karşısında devede kulaktır. Ne var ki, n ü f u s y o ğ u n l u ğ u n u n korkunç z a y ı f l ı ğ ı, bu uzaklardaki yeni Avrupa'ların sürekli bir niteliğidir.

Güney Afrika'da, Beyazlar Karalar karşısında bir azınlıktır sadece.

Birçok yönden, Kanada, Okyanus'taki Avustralya'ya benzer: Eski Dünya'nın insanları gelmeden önce, aynı uçsuz bucaksız topraklar, aynı belli belirsiz yerleşme, aynı gecikerek çoğalış nüfusça. Afrika'da olduğu gibi burada da, Avrupalı iki halk karşı karşıyadır, Fransız daha öncelerden gelmiştir, İngiliz hızla onu gelip geçer; ne var ki Kanada'da, bir u z l a ş m a, bir bereketli birlik işin içine girer. Kuşkusuz, bitişikteki Birleşik Devletler ülkenin insanlarının bir bölümünü çeker alır; ne var ki, 1867'de kurulan *Dominion*'da nüfus yükselir, 1851'de 2 milyon kadarken 1900'de 5 milyonu aşar. Doğudan batıya hemen hemen ıssız açıklıkların olduğu bir gerçektir; ancak Kanada Çayırı, yüzyılın sonlarında, gelenlerin hızındaki artış sayesinde büyük bir geleceğe adaydır. Fransızca konuşanlar, Aşağı Kanada'da Quebec dolayında yığışırlar ve hızla arttıklarından yukarıya doğru ilerleyip nüfusun yüzde otuzunu oluştururlar; öte yandan İngilizce, kıyı eyaletlerini istila ettikten sonra Ontario'yu fethedip batıda saltanatını kurar.

Birleşik Devletler, her yerde olduğundan çok daha fazla bir insan dalgasını, İngiliz bayrağı altında kendine çeker. Olağanüstü gelişme olanaklarına ve belli bir ölçüde de bağımsız oluşlarına bağlıdır bu. Kolonici yürüyüş, Kanada'da olduğu gibi orada da, doğudan batıya olmuş ve Okyanus'a bakan kıyılardan başlayarak her Amerikan bölgesi Kanada bölgesinden önce oluşmuştur. Karaların ve Asyalı grupların varlığı, Güney Afrika'dakini hatırlatan sorunlar yaratmıştır ve Yerli'ye karşı mücadele, orada da, Avustralya'dakine benzeyen bir vahşiliğe bürünmüştür kimi zaman. Ne var ki, Amerikan ulusu Kanadalı gibi iki dilli olmadığından, değişik öğeler arasında c a n l ı b i r k a y n a ş m a olmuş ve

özgün bir çehre sağlamıştır ona.

1850'ye doğru, göç dalgaları, hemen hemen sadece Britanya adalarından kaynaklansa da, *yankee* tipi açıkça ortaya çıkmış haldedir. 1850'de Amerika'da doğan 9 kişiye karşılık 1 kişi dışarıdan göçendir; sonraki yıllarda bu rakam biraz iner, 7'ye karşı 1 olur. Yeni gelenlerin hemen hemen bütününü Kuzey Avrupa sağlar; Britanyalıların yanı sıra, İrlandalılar, Flamanlar, İskandinavyalılar ve Almanlar gelir. Ayrıca Amerika kıtasının içinde de genişliğine bir göç hareketine tanık olunur: Geleceğin *Middle-West*'i sahneye çıkar. Birleşik Devletler, Rusya bir yana, bütün Avrupalı devletleri aşar.

1880'den başlayarak, dışarıdan göç, Avrupa'nın başka köşeleri öne geçerek, daha da kitlesel olacaktır. 1900'de Birleşik Devletler'in nüfusu 75 milyondur. Dışarıdan serbestçe göç öylesinedir ki, *yankee* tepkide bulunup özümsemeye başlayacaktır.

Geniş alanlar ve kamu özgürlükleri: Self-Governement ve federasyonlar

Bu uçsuz bucaksız alanları yönetmek gerekir. Söz konusu olan, fethedici bir gücün yarattığı imparatorluk değildir; vesayetini kuran ve görevleri dağıtan böylesi bir iktidar olmadığına göre, demokrasiye ve temsili rejime de dayansa, yeni formüller bulmak gerekir yönetmek için.

Birleşik Devletler, f e d e r a l i z m üzerine kurulu ilk örneği sağlar. Ortak savunma ihtiyacı ile yerel ve bölgesel toplulukların geleneksel özerkliği arasında bir uzlaşmanın ürünü olan Anayasa, bir bilgelik örneği olarak görünür. Durumların gerektirdiği değişiklikler, yasanın ruhunu bozmadan eklenir metne ve eser sürer; hatta bir içsavaş badiresini de göğüsler. Aslında federal iktidarın yükselişi tartışılmaz haldedir artık; her türlü ayrılıkçılık, gelecek için olanaksız görünür. Ülke çapında genişleme, yeni sarsıntılara uğranmadan olur: 1867'de 36 devlet vardır birlikte, 1912'de 48 devlet oluşur.

Kanada, ağır bir çocukluk hastalığı geçirdikten sonra, 1840'ta hem birleşmiş hem de *self-governement*'le donatıl-

mıştı. Lord Durham'in damadı Lord Elgin, yönetimi liberal burjuvazinin reformcu şeflerine emanet eder. Yapıcı yeni bir dönem başlar; İngilizlerle Fransızlar arasındaki dil zıtlığı da yavaş yavaş hafifler. Böylece, bir federasyon düşüncesine doğru yol alınır, Londra da kabul edip çıkar bu formülü sonunda. 1867 tarihli *British North Amerika Act,* İngiliz usulü *self-government* ile Amerikan usulü federalizmi birleştirir: İki Kanada, araya başka yöreler de katılarak birleşir. Bir yandan her eyalet kendi yönetimini saklı tutarken, öte yandan konfederasyonun başında, İngiliz kralının temsilcisi bir vali ve Washington'daki Kongre'ye benzer – iki meclisli – bir Parlamento bulunacaktır; ancak ulusun seçtiği bir başkan olmadığından, işler, İngiltere'de olduğu gibi bir başbakanca çekip çevrilecek ve valice seçilmiş de olsa, her iki meclis karşısında o sorumlu olacaktır. Dominion'un yeni başkenti Ottawa'da, Londra ve Washington'da olduğu gibi, iki partili bir sistem de çalışmaya başlar.

İlk Avustralya kolonileri, koyun yetiştiricileri oldular. Kıtada çeşitli bölgeler, zengin *squatter*'ler yararına işleyen temsili kurumlarla donandılar. Bununla beraber, 1850 ile 1860 arasında altının bulunuşu bir sosyal kımıldanışa yol açtı ve *squatting*'in egemenliği sarsılarak genel oy ortaya çıktı ve birçok koloni de sorumlu bakanlıklar sistemi kendini gösterdi. Metropoldekilere bakarak biçimlenen Avustralya kurumları çabucak gelişirler ve yoğun bir yasama etkinliği, sosyal nitelikle kanunlar isteyen bir işçi hareketinin bekleyişine yanıt verir. Ne var ki, eyaletlerin bencillikleri de sürer. 1900'de bir federal uzlaşmaya gidilir ve o tarihte kurulan *Commonwealth of Australia,* Kanada *Domion*'undan daha az geniş yetkilerden yararlanır.

Yeni Zelanda, feda edileceği korkusuyla Avustralya'yla birlik yolunda bir isteği geri çevirmişti. Orada da kurumlar Büyük Britanya'dakileri kopya eder; aristokrasi yoktur ama onun için de bir meclis eklenir. Liberal burjuvalar, 1890'da işçilerle bir bağlaşıklığa giderek kadınlara oy hakkı tanır, Yerlilerin temsilini kabul eder ve ücretlileri genişliğine sosyal koruma altına alır. 1907'de *Dominion* düzeyine yükselen Yeni Zelanda, imparatorlukta, Kanada ve Avustralya'yla eşit bir sıraya oturur; bu olurken, Güney Afrika da böylesi bir statüye doğru ilerleyecektir.

Orada, Hollanda kökenli kolonlar, Kanadalı Fransızlardan farklı olarak Britanyalılarla barış içinde bir arada yaşamayı reddederler. Boer'lerin toptan göçünün arkasından, Sir George Grey, iki Boer Cumhuriyeti'nin, Natal'la Cap'ın bir araya gelmesini önerir ki, Londra'nın bile yersiz gördüğü öneri boşa çıkar. Ne var ki, yeniden görünecektir tasarı: Güney Afrika federasyonu, korkunç bir boğazlaşmadan çıkacak ve yeni *Dominion* 1910'da kesinlikle örgütlenecektir.

Başka renkten insanların yazgısı

Her yanda ırkçı önyargı, Anglosaksonları başka renkten insanlarla birleştirmekten alıkoyar; onlara kendileriyle eşit birer insan olarak baktıkları anlar nadirdir. Kuzey Amerika'da, uzun boylu, kartal burunlu, siyah ve düz saçlı, sarı derili insanlar vardı; dışardan gelenler, yanlış olarak kızıl derili ya da Hintli diye adlandırmışlardı onları. Kuzeybatıda somon ve geyik avcılığı ile geçinen, merkez bölgede bizon avlayıp çiftçilik yapan (mısır uygarlığı büyük göllerle Kayalık Dağlar arasında ortaya çıkıyor), güneybatıda yerleşik bir yaşama geçmiş bu insanların, tek başına kabile yaşamından büyük savaşçı konfederasyonu varıncaya kadar, pek çeşitli siyasal örgütlenişleri bulunuyordu. Başlarda, belli bir milyon "vahşi" olsa gerek.

Neydi kendilerini bekleyen? Yerini yurdunu değiştirme ya da kıyıma uğrama!

Kolon, sınır sorununun çözülmesini sabırsızlıkla bekler. Arkasından, 1887 tarihli kanun gelir: Amacı, kesin toprak ödünleriyle, sağlık önlemleri alarak ve eğitimi düzenleyerek yatıştırıp yola getirmedir; son ayaklanma 1890'da olur ve son "Yerli toprağı" da 1905'te ortadan kalkar. Geriye kalanlar – bir yarım milyondan az! – ortak kanuna uyar ya da "ayrılmış" bölgelere yığışır kalırlar.

Köken olarak Polinezyalı olan yırtıcı ve sanatçı Maori de, azgın çatışmalardan sonra Yeni Zelanda otoritesine boyun eğer. Ortaklaşa kullanılan topraklarda mısır ve patates yetiştirmekte, isteyerek Avrupa giysisiyle dolaşmaktadır; Hıristiyanlığı kabul eder ve İngilizce konuşmayı öğrenir.

Ilımlı bir yaradılışa sahip ama alabildiğine sefalet için-

deki A v u s t r a l y a l ı i l k e l l e r, av bakımından zengin bölgelerden çöllere doğru itelendiler. Beyazlar, bir zenci polisin yardımıyla düpedüz sürek avları düzenledi bu insanları karşı. Sayıca belli belirsiz bir azınlık halindedir şimdi, bilginin de arayıp bulamayacağı bir şey!

Avrupalılar Güney Afrika'ya geldiklerinde, Bantu kabilelerinin, tropikal bölge dışına, Tse-Tse sineğinin musallat olmadığı, hayvan yetiştirmeye uygun ve avca zengin dağlar ve yüksek yaylalara doğru göçü sürüyordu. Güney Afrika'daki yerlilerin uzun ve ölümcül savaşları, yabancı işgaline karşı direnişi gösteriyor. Ancak, bu silahlı direniş zayıfladığı ölçüde, kendilerine dayatılmış koşullara başeğen siyahilerin sayısı daha da artar ve madende çalışacak başka renkten insanlar daha da çoğalır. Öte yandan, en zahmetli meslekler Hintlileri ve Malezyalıları çeker; onlar da farklı bir işlem görmezler ve çağrısız konuk olarak bakılır kendilerine. Aşağı gördükleri ve sömürdükleri ırklara olan korku, sonunda Boer'lerle İngilizlerin birbirlerine yaklaşmalarına yardımcı olur ister istemez.

Aynı türden bir kaygı, Avustralyalılarda Asyalılara karşı görülür: Çoğu Çinlidir bu Asyalıların, kuşkusuz sayıları fazla değildir, ancak ticarette, küçük sanatlarda, hatta tarımda yetenekli insanlardır. 1855 yılından başlayarak, bu kaygı, sarıların girişine ilk sınırlandırmaları koymaya götürür; bir Yeni Zelandalı politikacı da, onların rekabetini, "iğrenç, doğaya karşı, haksız" diye niteler.

Buna benzer bir kaygı, Batı'daki Amerikalılarda, Çinli akınına karşıdır. Bu Çinliler, "Altına hücum" sırasında ortaya çıkmışlardı; Macao'dan ve Hong-Kong'tan toplanıp getiriliyorlardı; demiryolu şantiyelerinde çalıştırılıyorlardı. Ne var ki, ahçı ve hizmetçi olarak şöhret salmışlardı, çamaşırcılıkta usta, ipek böceği yetiştirmekte eşsizdiler ve kavrayıcı bir tacirdiler. Çinle yapılmış bir anlaşmayı bozan Kaliforniya, 1882'de göçü yasaklamakta duraksamaz ve Yüksek Mahkeme de yerinde bulur bunu. Kanunlar, daha sonra Japonlarla çatışacaktır.

Ayrılıkçı savaştan beri azat olmuş A m e r i k a l ı s i y a h i, başkaları gibi bir yurttaştır ilke olarak. Ne var ki, kölelik ve kanlı boğuşma acı izler ve anılar bırakır geriye. "Yeniden kuruluş" döneminde, ayrılıkçı kişiler tekrar toparlanır, eski kölelerden gelen kimi şiddet eylemlerine karşı şiddet ve sindirme ile yanıt verirler (*Ku Klux Klan*'ın yıllarıdır bu); yasama organlarını ele geçirip, Anayasa değişik-

likleriyle başka renkten insanlara tanınmış hakları – olabildiğince – sınırlandırırlar. Böylece, yan yana iki ırk yaşar; onlardan biri, kendisinin üstün olduğu duygusuyla doludur hep ve ırklar arasında her türlü karışmaya karşıdır, öyle olduğu için de utanç verici bir ayrımcılığı dayatır ötekine. Zencilerin sayısı toplam nüfusa oranla azalsa da (bu oran, 1860'ta yüzde 14 ve 1790'da yüzde 20'ye yakınken, 1890'da yüzde 12'dir), iç savaşı izleyen otuz yılda 6 buçuk milyona yükselir; bir milyona yakın melezi de eklemelidir bu rakama. Ve söz konusu azınlık, Meksika körfezine doğru yığışmaya yüz tutar önce: Irkçı ayrımcılığı vahimleştiren coğrafi bir ayrımcılıktır bu.

Zencilerin çoğu, kiracı ya da gündelikçi olarak, işletmelere çalışmaya gelirler. Serseri tavırlarına ek olarak verimlilikleri de az olduğundan, yavaş yavaş ortakçı ve yarıcılık yayılır aralarında. Kuşkusuz, sosyal savaşta siyahilere şanslarını daha iyi savunma olanağını sağlayan bir hareket ete kemiğe bürünür. Bir seçkinler zümresi, eğitim sayesinde, liberal mesleklere kavuşurlar. 1882'de, başka renkten olan insan hekimler arasına kabul edilir, 1889'da da baroya. Kimi zaman iş dünyasında da başarılar kazanır, başkasına kiralayacağı mülkler edinir. Bir eğitici havarilik – ki en ünlüsü, Booker Washington'dur!– Tuskegee siyahi üniversitesini kurar ve 1900'e doğru da ilk ürünlerini vermeye başlar. Ancak, toprağı terkedip öteki bölgelerdeki beyazlar arasına ikbal aramaya gidenler daha çoktur ve şiddetini yitirmekten uzak ırkçılık onlarla beraber yayılır. Ne olursa olsun, Amerikan dünyası, bu hem istenmez hem de kaçınılmaz varlıkla içiçedir; Afrika folklorundan cazı alacak ve aşağıladığı ırktan boksörler çıkarıp etrafa caka satacaktır.

İKTİSADİ VE SOSYAL ÖRGÜTLENİŞ

Yeni toprakların değerlendirilmesi: Yalın biçimlerden büyük ticaret ekonomisine

Anglosakson ülkelerin tarım toplumlarında, toprakların yalın bir işletme biçiminin yerine, kısa zamanda bir ye-

nisi geçer: Kuşkusuz hep genişliğine bir işletme biçimidir bu, ne var ki çok ileriye vardırılmış bir işbölümüne dayanır. Bununla beraber, yüzyılın sonlarında ilk etkinlik biçimleri hâlâ görülür.

Kolonyal biçimlerin sürdürüldüğü ve beyaz insanın, başka renkte insanların yardımından kolayca vazgeçemediği sıcak iklimli yöreleri bir yana bırakmalı. En tipik, dahası en önemli olanı, B i r l e ş i k D e v l e t l e r' i n g ü n e y i dir: Ev ekonomisi, her günkü ihtiyaçları karşılar o bölgede; temel iki ya da üç ürün de – her şeyden önce pamuk, tütün – dışarıyla alışverişe olanak sağlar. Bir bölümüyle de olsa, 1880'den sonra sanayiye dönüşme, hiçbir şeyi değiştirmeyecektir bölgede; okuması yazması az, sermayeden yoksun, kötü hasatlarla piyasa kurlarındaki düşüşlerin insafsızlığı karşısında çırpınan – beyaz ve siyahi – bir köylülüğün yoksulluğuna da bir çare bulamayacaktır o.

Avrupa kökenli çokkültürlü tarım, sadece Kanada'dan Pensilvanya'ya kadar olan topraklarda uygulanabilmişti. Öte yandan, yüzyılın ortalarından başlayarak süt, sebze ve yemiş ekonomisine doğru bir gelişme de kendini gösterir oralarda. Söz konusu topraklarda köy, Eski Dünya'nın tanıdığı biçimiyle *nucleated settlement* görünür. Amerikan pamuğunu, Çayır'ın uçsuz bucaksız toprakları, pek erkenden çekmişti kendisine; o bölgede tarıma toprak kazanma ormanlık bölgeden daha az çetindi, hayvancılık kolay ve tahıl üretimi yolundaydı. Ne var ki, Mississipi'nin ötesinde, gelişmelere zarar veren tek şey vardır: Kuraklık!

Oysa, öteki yarıkürede, koloni cephesi, geniş kuru topraklarla doğrudan doğruya karşılaşmıştı. Böylece, Avustralyalı *squatter,* kol gücünden yoksun halde, iklime bakıp tek etkinlik olarak yün üretimine vermişti kendisini. Sosyal mertebenin tapesinde pek büyük mülk sahipleri yer alıyordu: Onlardan dördü, 1850 yılına doğru Belçika çapında bir bölgeyi işgal ederken, kimisi de 50 ya da 70 bin baş hayvana sahiptir.

Güney Afrika'da Cap'ta, Avustralya'daki *squatter*'lerle karşılaştırabileceğimiz, *country gentlement* adı verilen İngiliz kökenli bir tabaka vardır; ne var ki Veld, ataerkil örflere bağlı Hollanda kökenli kolonların insanıdır. Boer ailesi Kutsal Kitap okur sadece; kendi kendine yetmenin arkasındadır, her şeyi elindeki davara feda eder. Bu görenekçi, ele avuca sığmaz, yalın ve boşi-

nançlarla dolu halk, kapitaliste ve siyahiye düşmandır ve bu sonuncusuyla yol davası güder.

1860 yılından başlayarak, kırsal işletme Birleşik Devletler'de büyür. İşte o zamandır ki, *cow-boy* ortaya çıkar; *cow-country*'nin yani Mississipi ötesi geniş bölgenin bir insanıdır o ve hayvan gütmektir işi. Güttüğü hayvanları, dolayındaki kimi kentlere (*cow-town*) teslim ettikten sonra kazandığıyla kafayı çekip kumar oynar, tabancası hep kıçının üstündedir; yolcuları haraca keser, trenleri durdurup soyar; serüvenleri, *Buffalo Bill*'de dile gelecektir. Arkasından, tam anlamıyla kırsal tip, daha uzaklara, Kayalık Dağlar yöresine göç etmek zorunda kalacaktır.

Amerikan Çayırı'nda ve Ontario yöresinde büyük tarım kesinlikle üstünlüğünü kurar. Birleşik Devletler'de, 1862 tarihli *Homestead bill,* 40-60 hektarlık çiftliği yaygınlaştırır. Ne var ki, en geniş toprakları, demiryolu kumpanyaları ya da federe devletlerle federal devlet satar. Hiçbir yerde çok verimlilik söz konusu değildir; daha çok bitkileri ve hayvanları ayıklamaya koyulur insanlar; *dry farming* aracılığıyla daha az kurak bölgede yayılma sürer durur; Büyük Göller dolayında yeni bir sütçülük yöresi yaratılır. Dün bozkır olan büyük Kaliforniya vadisi de, *huerta* yeteneğini keşfetmeden önce, buğdaya doğru çevirir yüzünü.

Yüzyılın sonlarına doğru, Avustralya'da kanunlar, koyun yetiştiren uçsuz bucaksız topraklara karşı saldırıya geçer ve gitgide artan bir nüfusun ihtiyaçları da arttığından, *squatter*'in karşısına *selector* (ayıklamacı) dikilir; aslında devlet de korur kendisini ve artezyen kuyuları açarak, sulama amacıyla büyük barajlar kurarak destekler onu. Kıtanın Yeni Galler bölgesindedir ki, daha ılık olan iklim, eti limanların soğuk havalı kuruluşlarına yollanan iribaş hayvancılığa ve bir de süt ürünleri sanayisine yol açar. Ancak, Danimarka gibi bir Avrupa ülkesini en iyi hatırlatan, elbette Yeni Zelanda'dır.

Farmer, genellikle daha çok bir burjuva konfordan yararlanır kuşkusuz. Ne var ki, kendisine gerekli hemen hemen her şeyi satın alabilmek için elinde ne ki var sattığından, muhasebesi krediye dayanır çoğu kez; kapitalist kesi-

me sıkı sıkıya bağlıdır. Böylece kent, bu tarım toplumuna, eski kıtada olduğundan çok daha fazla kendi yasasını dayatır.

Yeni dünyanın kenti

Kent olgusu, XIX. yüzyılın ikinci yarısında göz alıcı boyutlar kazanır.

Birleşik Devletler'de, 1850'de 23 milyon insandan 19 milyonu, hâlâ kırsalda yaşamaktadır. Güney bölgesindeki bütün kentler orta hallidir. Ne var ki, 1900'de 75 milyon Amerikalıdan 30 milyonu kentlidir; nüfusu 100 bini aşan – 30 dolayında – kent, bu kitlenin 12 milyonunu toplamaktadır. 1870'ten beri, Şikago, 300 binden 1.700.000'e fırlamıştır, New York 3 milyonu aşmış, Filadelfiya da 1 milyonu. Yükseliş, Afrika'nın güneyinde orta kararda, Kanada'da çok hızlıdır ve Avustralya'da başını almış gider halledir; öyle ki, 1890'da Sydney, Malbourne ve Adelaide, toplam nüfusun dörtte birini içermekte, Melbourne, Victoria'da oturanların yarısına yakınını barındırmaktadır.

Böylece, yeni kentler kum gibi kaynaşır ve m a n t a r k e n t l e r çıkar ortaya. Öncü sınırda, kent, otelleri, kiliseleri, okulları, postahaneleriyle yalın bir görünüştedir; kırsal kesim insanlarına kendini doğrudan dayatan alışveriş görevine yanıt verir. Ne var ki, maden ya da fabrika sık sık kent yaratır. Böylesi hallerde, yer adları yaratıcı düşünceyi olanca gücüyle canlandırır: Pittsburg dolayında Bessemer'ler, Etna, Carnegie, Monessen, başka yerlerde İronton'lar, İronmountain ve İronwood. Washington gibi, hükümet ve idare hizmetlerini içine almak amacıyla kurulanlar da vardır.

Sonradan söylendiği gibi, Şikago "bataklığı"nın bir çift eski ayakkabı fiyatına satın alınabildiği zaman geçip gitmiştir artık. Kürk taciri John Astor, New York'ta arsalar satın alarak bir örnek vermiştir; 1875'te ölen oğullarından biri, 100 milyon dolarlık bir servet bırakır ve içinde Hudson kıyılarında 700 gayrimenkul vardır; 1912'de yeni satın almalar ve gayrimenkul rantındaki yükseliş sayesinde, Astor'lar 450 milyonluk bir sermayenin sahibi olurlar. Şikago'da 1000

metre karenin fiyatı, 1830'da 20 dolarken 1892'de 1 milyon dolara çıkar.

Geniş alanlar düzenli arsalara bölünür, geometrik biçimde kadastrosu yapılır; bir satranç görünümündedir her şey. Atlantik'in doğusunda, cadde evlere göre biçimlenir, çünkü mülk sahiplerinin birbirine uymayan niyetini gözönünde tutmak zorundadır; oysa Şikago'da evler, cadde boyunca sıralanırlar. Şikago, 44.000 hektarlık yüzeyiyle, Londra'dan dört defa ve Filadelfiya'dan da beş defa daha az bir yoğunluğa sahiptir.

Aşırı irileşme, genellikle yüksekliği fazla olmayan çoğu kez tuğladan yapılmış yapıları dağıtır öteye beriye. Y ü k s e k l i ğ i n e i n ş a a t alışkanlığı, ancak 1880'den sonra ve arsa fiyatlarının acayip değer kazandığı ticaret mahallelerinde ortaya çıkar: Böylece, New York'ta Manhattan burnunda, basık kentte, limana yakın, 10 ila 30 katlı bir otuz kadar yapı yükselir ve sahipleri de zengin kişiler, sigorta kumpanyaları ya da bankalardır. İçlerinde büro ve mağazaları barındıran bu devlerin hemen yakınında, şimdiden kararmış, gitgide bakımsız ve yoksul kişilere terkedilen bir meskenler bölgesi yayılır, öyle ki kimi zaman gökdelenle komşudur yoksul mahallesi; onun da ilerisinde, oturmaya ayrılmış bir banliyönün çevrelediği yeni bir sanayi kenti yayılır. New York'ta basık kentin doğusu, patron sömürüsünün mahallesidir; bir ikinci ticaret ve oturma merkezi, kentin merkezinde oluşur. Birbirine uymayan birimler, demiryolları ve sanayi yerleşmeleri yan yanadır ve ufku keser. Adelaide'de tersine, iş kenti ile oturulan kent birbirinden ayrılmıştır ve parklarla çevrilidir her biri. Öte yandan, Avustralya'da kentler daha bakımlıdır; caddeler ahşap döşemelidir ve fazla özgün olmayan evler sosyal eşitsizlikleri pek yansıtmaz. Birleşik Devletler'de, zengin mahallelerle yoksul mahalleler çarpıcı bir zıtlık içindedirler. Gezginler, Boston'un, Filadelfiya'nın ve New York'un gönenç içindeki çevrelerinin güzel konaklarını zevkle dile getirirler; farklı biçemlerdedir evler ve bahçelidir. Ne var ki yazın toz, kışın çamur felakettir; her yanda çer çöp görülür. Kanada'da, döşenmiş yol, sadece Toronto'da ve Winnipeg'dedir. Aydınlatma, Avrupa kentlerinden ileridir; ama lağım sistemi yetkinliğe varmamıştır ve kimi zaman su yetmez. 1878'den

başlayarak, Buffalo, buharlı merkezi ısıtma sistemini başlatır; Detroit'le New York da kabul ederler. Taşıt araçları çoğalır ve atların çektiği araçlarla daha sessiz olan Avustralya kentlerinden farklı olarak, Amerikan kentleri, gidiş gelişteki gürültüyle yabancıları şaşırtır.

Etnik çeşitlilik de, Birleşik Devletler'deki kentlerin bir niteliğidir. New York'ta İtalyanların, İrlandalıların, Yahudilerin, zencilerin, kendi mahalleleri vardır. Bu pota, kendine özgülükleri silip atmaz; her özel tipe bir tamamlayıcı tip yaratıp ekler ve Amerikalı olan bu sonuncusu ortak tiptir.

Birleşik Devletler'de makine uygarlığı ve "Büyük İşletme"nin doğuşu

Anglosakson dünyalar arasında, Birleşik Devletler'in gerçekten önde gelen apayrı bir yeri var. O, yalnız doğanın sunduğu olanakların genişliğine değil, halkının niteliğine de borçlu bunu. Tocqueville, bu gerçeğe daha önce parmak basmış, Birleşik Devletler'i oluşturan "onca çeşitli" öğelere, "çıkarın bağ hizmetini gördüğünü" söylemişti. Uzun bir geçmişi olmayan, toprakla eskiye giden bağlardan yoksun durumdaki bu ulus, en etkili yöntemlerle elde edilecek bir maddi rahatlığı amaç bilen insanların topluluğudur. Büyük bir serüvene atılmış ve yenilik arkasındaki bir gençlik ateşi ile yanar tutuşur.

Nedir bunun sonucu? Bir kitle uygarlığı kaçınılmaz olarak! Coğrafya bile, kıtayı, tek biçimli geniş bölgelere ayırmıştır. Doğanın tekbiçimliliğine, insan eserininki yanıt verir. Öte yandan, seçme olanağı yoktur: Ya toplum yoksulluğa mahkûm olacak ya da *standart* olanı kabul edecektir.

Koruyucu gümrük tarifelerinin gölgesinde ve genel giderleri azaltıp verimliliği de çoğaltan büyük teknik çabanın desteğinde, reklam, insanları tüketimi arttırmaya ısrarla çağırır ve Amerika, böylece seri ve birbirinin yerini tutabilir parçaların üretildiği bir ülke olup çıkar. Etkinliklerin coğrafi bakımdan da yerelleşmesi belirginleşir ve dev bir demiryolu şebekesi bunu kolaylaştırır. Sermayenin merkezileş-

mesi büyük üretimle atbaşı gider; öte yandan, dev bir işletmenin yanında ve gölgesinde, *sweating system*'in küçük tezgâhları hızla çoğalır.

Avrupa, makinenin hizmeti nden yararlanmaya yavaş yavaş gitti; Yeni Dünya'nın insanı ise her şeyi ona borçludur: Buğdayı eken biçen makinedir, pamuğu taneleyen, hayvanları mezbahada kesip parçalayan odur; seri halde hazırlanmış yiyecek, giysi, ayakkabı istenecektir ondan; evler ona yaptırılacaktır. Çok şeyi sağlarken, makine fiyatların düşüşüne de katkıda bulunacaktır. Bir despotluk kuşkusuz, ne var ki günlük nesneleri elinin altında isteyen bir yığının gözünde de iyilikseverdir o!

Sanayinin açılıp serpilişi bir gerçektir: 1860'ta 140.000, 1890'da 355.000, 1900'de 512.000 işletme vardır; 1895'te sermaye 47 milyara ulaşır, aynı tarihte Büyük Britanya'da 21, Almanya'da 17, Fransa'da 14 milyardır bu rakam. Öte yandan şu da bir gerçektir: Birleşik Devletler'in serveti, 1860 ile 1890 arasında dört misline çıkmıştır. Tüketim mallarının donanım ve üretiminde, hiçbir Avrupa ülkesi böylesi bir atılıma tanık olmamıştır. Bu pohpohlayıcı sonuçları kaydeden istatistik, bir tapma konusu da olup çıkar: Amerikalı, üstünlüğünün en kesin kanıtları olarak gösterir rakamları; "yeryüzünde en büyük" olduğu düşüncesine alışır ve çok geçmeden bütün dünyanın müteahhidi olabileceğini söyleyip düşlere dalar.

Ne var ki, sürekli ilerleme halinde olan bu teknikte, en şiddetli bir rekabet de yürürlüktedir ve gerekli görülür. Toprak aristokrasisi az ilerler, ancak bir büyük ticaret burjuvazisi, yüzyılın ilk yarısında gelişmiştir; alabildiğine açık, kendi kendini yenileyen ve her kuşakta semiren bir sınıftır bu. "Başarısını kendisine borçlu adam" (*self-made man*) hayranlık konusudur: Yoksul dünyaya gelmiştir, çalışır çabalar milyoner olur – çok geçmeden milyarder denecektir! –; "Sanayi kovanına balı yığan çalışkan arıdır o; kovanın bütün sakinleri, genel olarak topluluk yararlanacaktır ondan": Carnegie böyle dile getirir kendisini!

Eyleme açık alanın uçsuz bucaksızlığı, işletmelere verilecek boyutların büyüklüğü, halkta önüne sürülen metaı hızla satın alıp tüketme eğilimi, bütün bunlar da, işlerin gelişmesini kolaylaştıran etkenlerdir. Amerika, spekülatif tut-

kuların, şaşırtıcı yükselişlerin ülkesidir; böylece, girişimler alabildiğine kızıştırılır, parasal araçların hacmi birden şişer, fiyatlar alır başını gider, ama kazançlar daha da hızla çoğalır: Her şey mubahtır! Doğaldır ki, böylesi bir başdönmesi uzun süremez: Avrupa'da olduğu gibi, Avrupa'dakinden de fazla olarak, korkunç iflaslar çıkagelir: Bir ayıklanış olur, en zayıf durumdakiler saf dışı edilir ve istikrar gerçekleşir, onu yeni bir yükseliş izler.

Sanayide savurganlığa karşın böylesi bir hız, büyük sermayenin egemenliğini güçlendirir. 512.000 işletmeden 454.000'i toplam 1 buçuk milyon işçi kullanır; ne var ki, 12.000 işletme 2 buçuk milyon işçiyi toplar çatısı altına: 25.000 kişi de, sanayi işletmelerinin yarısını denetleyecektir.

Amerikan sanayi ve ticaretinin dünya çapında kolları

Temel olay, ağır sanayinin olağanüstü ilerlemesi dir kuşkusuz. Birleşik Devletler'de, 1875'te, 2 milyon 400 bin tona karşılık, 1890'da 10 milyon tonu aşan demir ve 5 milyon tona yakın çelik üretilir ve Büyük Britanya'nın öncülüğü alınır elinden. Bu demir– çelik sanayisinin elinin altında, olağanüstü yakacak ve maden kaynakları vardır: Bir yandan, kömür üretimi, 1850'de 7 milyon tonken, 1900'de 250 milyon tona yükselir; öte yandan, maden üretiminde Birleşik Devletler ilk sırayı tutar dünyada. Tek elde toplaşma, alabildiğine eşitsiz olup, bakıra oranla kömür ve demirde daha azdır; bakır, beş kumpanyanın egemenliğindedir ki, onlara da Boston ve New York sermayesi hükmeder.

Petrol alanına yön veren, tek bir kişinin, Rockefeller'in iradesidir. Demir-çelik sanayisinde dev kuruluşlar yaratılır; Carnegie, onlardan birinin başındadır Pittsburg'ta ve çelikte dünyanın en güçlü bir kartelinin doğmasına yol açacaktır. Bir uzun ve sert çatışmadan sonra, demiryollarının üçte ikisi, birkaç grubun egemenliğine girer; Pullmann da, en çok sayıda vagonu Şikago'daki atölyelerinde imal eder. Gould, telde gerçek bir tekel kuran *Western Union Telegraph*'ın başındadır. *American Bell Telephon,* on yılda pek büyük kârlar edinir ve elektrikle aydınlanma

ayrı üç güçlü kuruluşu yaratır: *Edison General Electric, Thomson-Houston* ve *Westinghouse.* Öte yandan, Dupont de Nemours, kimyasal ürünlerde geniş bir ağ kurar.

Demir, çelik, makine ve alet sanayileri, başka alanların ihtiyaç duyduğu malzemeyi üretirken, yatırılan sermayeler başta y i y e c e k v e d o k u m a s a n a y i s i üstünedir. Örneğin et konservesi sanayisi, iki ya da üç dev kuruluşun elindedir ve gübre, sabun, diş fırçası gibi yan sanayileri doğurur beraberinde. Tek elde toplanış şekerde daha ileriye gider ve *Sugar Refining*'i yaratır; öte yandan Duke, sigarada yoğun bir reklama gider ve *American Tobacco*'yu kurar.

Kuzey-Doğu, dokuma sanayisinde başta gelir hep. Yünlü ve ipekli dokumalarda, kısa zamanda Avrupa'yla boy ölçüşecek bir düzeye varılır; bu arada New York ve Filadelfiya'da sayısız aile atölyesi, toptancılar için tam takım giysiler üretir.

Aynı dönemde, bankacılığın da tek ellerde toplanışı hızlanır. Hareketi hızlandıran da Wall Street'tir ve iş hacmi 1890'da 35 milyar dolara yükselir. Öte yandan, büyük sanayi kuruluşlarının çoğu, Manhattan'da toplaşmıştır: Büyük işletmeciliğin (big business) yüreği orada atar.

Ne var ki Amerika, dışarıyla olan alışverişinin kendi gemileriyle yapılmasına büyük değer vermez. Donanma, Büyük Britanya'nınkine oranla pek açık bir gerileyiş içindedir; 1860'taki tonajın yarısına bile sahip değildir 1900'de. Öte yandan, yabancı ülkelerle ticaret artar ve Avrupa'yla alışverişinde alacaklı durumdadır: Birleşik Devletler, uygun tarifeleriyle, Asya'ya ve Amerika'ya doğru mahreçlerini genişletir; bu ise, Kaliforniya'nın ve San Francisco limanının gelişmesini destekler.

İktisadi bir emperyalizmin Birleşik Devletler'i avucuna geçireceği an yakındır!

Birleşik Devletler'de büyük çıkarlar siyaseti

Friedrich Engels, 1892'de yazdığı mektuplarından birinde şöyle diyordu: "Amerikalılar, oldukça uzun bir zamandan beri, burjuva cumhuriyetinin bir işadamları cum-

huriyeti ve böylesi bir düzende politikanın da, bütün ötekiler gibi, bir ticaret işi olduğunu kanıtladılar Avrupa dünyasına:.."

Gerçekten de doğrudur söyledikleri.

Carnegie, *Zafer Kazanan Demokrasi* adlı eserini, kim olursa olsun sosyal kademeleşmede kendi uğraşıyla yükselme olanağını sağlayan sevgili cumhuriyete ithaf eder ve şöyle bağlar sözlerini: "Eşitleştirme, insanları aşağı bir düzeye indirerek değil, onları yurttaşlık (*citizenship*) saygınlığına yükselterek gerçekleşir ve bu da, insanın düşünebileceği en yüce saygınlıktır."

Tocqueville'in, herkesin kamusal etkinliklerin bir ucundan tuttuğunu söylediği günler arkada kalmıştır artık; az okumuş ve temsili rejim hakkında deneyimi olmayan yeni yurttaş tabakalarının sayısı çoğaldıkça, çekimserlerin oranı da büyür. Aslında, her şey iki takımın, Cumhuriyetçi Parti ile Demokrat Parti'nin mücadelesine indirgenmiştir; hepsinden önemlisi de, iktidarda olan ekip, içinden çıktığı çıkarlar çevresini destekler. Bunun sonucu da şudur: Yasama organı ile başkanlığı gerçekten yönlendiren, büyük çıkarlar dır. En namuslu yöneticiler pek güçlükle kafa tutabilirler. Seçim kampanyaları çok pahalıya malolur, özellikle Başkanlık seçimleri, korkunç bir reklam çabasını gerektirmektedir. New York'lu bir İrlandalı olan Demokrat Tammany Hall'in, iflas etmiş bir sandalye taciri olan Tweed'in itelemesiyle, Ayrılıkçılık Savaşı'ndan sonra belki bir 45 milyon doları içetmesi, olağandışı bir şey değildir. Dürüst bir asker olan Grant, müteahhitlerle içli dışlı olan bir çevrenin yolsuzluklarına hoşgörüyle bakar; ama ona karşılık, Buffalo Belediye Başkanı iken, bir kanalizasyon müteahhidine karşı açılan davayı kente kazandıran ve New York valisi olarak da Tammany Hall'e karşı mücadeleyi göze alan Demokrat Başkan Cleveland, seçiminin arkasından görevler dağıtmayı (*spoil system*) reddederek kendi partisini ve oluşmasına karşı çıktığı için de tröstleri kızdırdı; ne var ki, Cleveland'ın hasmı Harrison, çıkarına düşkün New York valisinin marifetiyle oyların yer değiştirmesine borçludur başarısını.

Özel girişimlere verilen sayısız ödün ve iş ihalelerinin -ki günlük kavgalardan biri budur!– dışında, federal düze-

nin büyük sorunları, g ü m r ü k v e p a r a ile ilgilidir. Dış ülkelerle ticaret ilişkilerini nasıl düzenlemeli? Demokratlar, tarifelerde bir indirim yolunu seçerler; çünkü, çiftlik kiracılarının ve tüketicilerinin görüşlerini destekleyerek rakiplerini yenebilirler ve söz konusu kiracı ve tüketiciler içinse, kapalı bir Amerikan pazarı sanayiye bırakılmış bir pazar demektir. Daha da karmaşık olanı, sağlam bir para ya da alışverişi canlandıracak bol çeşitli bir para kaygısındaki işadamlarını bölen para sorunudur.

Ç a l ı ş m a ö z g ü r l ü ğ ü bir sorun olarak kalır. Kanunlar *tröst*lere karşı çıkarken, bireyi savunma amacıyla hareket etmişlerdir. Ne var ki, sanayicilerin bir araya gelmelerinden yana olanlar, devletin bu alana karışmasını reddetmenin yanı sıra, toplumun çıkarını da görürler bunda; en iyi biçimde örgütlenmiş bir piyasa, toplumun da yararınadır. *Holding*'lere giden yol böyle açılacaktır.

Öte yandan, kente bağımlı olduğu düşüncesi, tarım kesiminde yaşayanlarda pek erkenden yer etmişti. Bu bilinç, Jackson döneminde başlayarak, Birleşik Devletler'in Doğu'su ile Batı'sı arasında bir zıtlığa yol açar. Batı, yine ekonomisi tarıma dayanan Güney'e yardım elini uzatmalıydı: İki bölge arasında işbirliği, daha ilk günden beri Demokratlar'ın dayandığı bir şeydir ve zaman zaman yeniden doğar. Ne var ki, orta mülkiyet sahipleri (*homesteaders*), Güney'in ortakçılarından farklıdır ve kent proletaryasıyla bağlaşıklığa da hor bakar.

Tarımcı Batı'daki her bunalım, fazla ileriye gitmeyen bir hareketlenişe yol açar böylece. Ayrılıkçılık Savaşı'nın arkasından, tarım ürünlerinin düşen fiyatlarıyla mamul maddelerin yükselen fiyatları arasında bir dengesizlik kendini gösterir. Buna karşı, *Ambar* adlı bir derneğin öncülüğünde, kooperatifçi bir hareket ortaya çıkar: Hareket, özellikle tarım kesimine vuran 1873 bunalımından sonra fiyatların alabildiğine düştüğü bir dönemde büyür; 1879'da biraz sakinleşir, 1883'ten başlayarak tekrar sertleşir. Bu kez *Çiftlik Sahipleri Ulusal Bağlaşıklığı*'nın öncülüğündedir ve bir tür popülist niteliktedir. 1896'da,bir Demokrat adayla girdiği başkanlık seçimini kaybedecek ve *big business* yandaşı Cumhuriyetçiler gelecektir iktidara ve onlar da, verimli yılların geri gelişinden yararlanacaklardır. Henry George,

1879'da yayımladığı *İlerleme ve Yoksulluk* adlı eserinde, gayrimenkul rantına karşı müterakki vergi yoluyla mücadeleyi önerir: Bir tür tarım sosyalizmidir yaptığı ve cılız bir yankısı olur kitabın.

Amerikan işçisi ve Birleşik Devletler'de sendikacılığın doğuşu

Birleşik Devletler'de emekçi halk, dünyanın en kalabalık kitlesi olup çıkmıştı. Oysa Amerika, uzun yıllar, dev çalışmalar göz önünde bulundurulursa, tam bir el emeği kıtlığının acısını çekmişti: Bireysel özgürlüğe bağlı, öğretilere sırt çevirmiş ve oldukça yüksek ücretlerden yararlanan, pek *yankee* bir ilk tabakanın ortaya çıkışının kaynağında bu vardır.

Çok açıktır ki, uygun bir ücret elde etme beklentisi, yüzyılın ortalarında kitlesel bir göçte önemli bir rol oynamıştı. Ne var ki, yeni kuşaklar, yoksulluğun, okur-yazar olmamanın, her türlü siyasal düşünceden habersizliğin damgasını taşırlar. Düşük bir ücretle çalışan bu insanlardır ki, en çetin işleri görür ve *sweeting system*'i beslerler. 1880'de, el emeğinin yüzde 21'i kadındır – bu oran dokumacılıkta daha da artar! – ve sanayide, 10'la 15 yaş arasında, 1.700.000 çocuk vardır (yüzde 18).

Bir sendikacı militan olan Jones "Ana"nın yazdığına göre, Pensilvanya'nın kömür madenlerinde, "on iki, on üç saat çalışılıyordu" ve "on dört saat bir istisna değildi" ve ekler: "Madencilerin bedenini ya da yaşamını hiçbir kanun korumuyordu. Aileler, Kumpanya'nın, – domuzların bile sırt çevireceği – mahallelerinde yaşıyorlardı. Anababalarının bilgisizliği ve yoksulluğunun kurbanı olarak, yüzlerce çocuk ölüyordu." İstatistiklerin belirttiğine göre, işçiler, 1850'de haftada altmış sekiz saat 1860'ta altmış altı ve 1890'da da sadece elli dokuz saat çalışırlar (tarımdaki gündelikçiler yetmiş ila yetmiş iki saat çalışmak zorundadırlar).

Bütün gözlemciler, iş kazalarının çokluğundan söz ederler. Jules Huret, *Gezi Notları*'nda şunları yazar: "Sürekli bir kıyımdır görülen. İşçilerin yaşamını korumak için hiçbir önlem alınmamıştır ve şirketler pek güçlü olduklarından, mahkemeler onlardan yanadır ve kanunun kendisi de onları tutar, böylece hiç-

kimseden rahatsız olmazlar." Upton Sinclair'in söylediğine göre, 1901-1904 yıllarında, 41.000 ölü ve 25.000 yaralı vardır.

1850-1900 dönemi bütün olarak alındığında, ortalama ücret, üretimden ve sermayeden daha az oranda artmıştır. Ayrılıkçılık Savaşı sırasında, pek açık bir yükseliş olur, sonra yavaşlar; 1870-80 ile 1890-1900 yılları saymaca bir inişi gösterirler, 1880-90 yılları, tarım fiyatlarındaki düşüş nedeniyle, daha da kolaydır işçi için. El emeği kıtlığı çeken Batı en iyi, Güney ise alabildiğine düşük ödemede bulunur; demir-çelik sanayisi dokumacılıktan daha çok ücret verir ve tarım işçisi ile uzmanlaşmış emekçi arasındaki ücret farklılığı on katına kadar çıkar.

Bu sonuncusunun kazancı, Avrupa'daki bir iyi işçininkinden yüksek görünüyor. Beslenmeye ve giyeceğe giden para, işçi ailesinin bütçesine daha az yük oluyor; konuta ayrılan pay ise, daha çok (Avrupa'da yüzde 1 işçinin evi varken, Amerika'da bu oran yüzde 12'dir). Ne var ki, evin içi-dışı bir kentten ötekine pek değişir haldedir. Ayrıca işçi, genel olarak para biriktiremez, günü gününe yaşar, hatta borçlanır da.

Ortam, herkesin elinin altında bir şansı olduğu inancını güçlendirir. İşçi, kendi mesleği içinde d u r u m u n u s a v u n m a eğilimindedir ve siyasal etkinlik kaygısında değildir pek. Dahası, devlet de patronun yanındadır: Polisin müdahalesi serttir, hatta vahşicedir ve topluluk gerektiğinde destek olur kendisine. Anarşizmin işçi hareketine sızdığı olursa da, hareket, sosyalist propagandaya hasım olarak kalır.

1848'den önce, sendikal ve kooperatif nitelikte olmak üzere, ilk emekçi çıkışı olmuştu. Arkasından, *trade-union*'lar, iç savaş lehine yeniden ortaya çıkarlar ve s e k i z s a a t l i k i ş g ü n ü isterler. *Ulusal Emek Birliği,* 1866'da gündemine alır bunu; bunun gibi, işbirliği ve enflasyona karşı hareketi önerir; siyahilerin durumunun düzeltilmesini istediği gibi, kadının kurtuluşundan da yanadır. Mali skandallar ve yolsuzluklar sergilendikçe, hareketleniş de olağandır; ne var ki, 1873 bunalımını – artan işsizlik ve ücretlerde görece düşüşle beraber – izleyen depresyon sırasında da sürer. *Molly Maguires* gibi gizli dernekler terorizme başvurur-

ken, grevler de patlar ve içlerinde en çok yankı bırakanı da, 1877'de Baltimore'la Pittsburgh'daki demiryolu grevleridir: Grevciler, yüzlerce lokomotifi garaja çeker, kışkırtıcı ajanların çıkardığı bir yangında yok olur hepsi; milis, işçilerle dayanışma gösterirken, kumpanya duruma egemen olur ve personelin bir bölümünü işten çıkarıp yerine Orta Avrupa'dan gelen göçmenleri alır işe.

Bu başarısızlığın sonundadır ki, *Knights of Labor* girer sahneye: Başlarda gizli çalışan bir örgüttür bu ve eğitim yoluyla olduğu kadar eylem yoluyla da, işçi sınıfının yükselişini öğütler. Derinden derine dinsel ve barışçı iken, olayların baskısıyla daha kavgacı olup çıkar. İşlerini durdurdukları için yol verilmiş işçilerin yeniden işe alınmalarını sağladığında, saygınlığı artar. 1886'da, 700.000'den fazla üyesi vardır örgütün ve milyonlarca da yandaşı; vaktiyle İngiltere'de Chartizmin yararlandığı bir hava yaratır çevresinde. Yeniden coğalan grevlere patronlar lokavtla yanıt verirler. Şikago'da Mac Cormick'te karışıklıklar çıktığında, örgütün birçok yöneticisi suçlu görülüp mahkûm edilir.

O sıralarda, Amerikan İş Federasyonu yükselir: 1886'nın 1 Mayıs'ında sekiz saatlik işgünü için bir gösteri düzenlemiştir. Yeni örgütleniş, merkezi olmaktan pek uzaktır, öyle olduğu için de, dallarını Kanada'ya değin yayar; açıktan açığa mesleki bir sendikacılığı geliştirmeden yanadır, sınıf mücadelesi fikrini ısrarla reddeder ve işçilerin durumunun düzeltilmesini patronlarla görüşmenin arkasındadır. Dülger ve doğramacılar için sekiz saatlik işgününü elde etmeyi başarır, ne var ki 1892'de Homestead'de Carnegie'nin çelik fabrikalarında bir grev kırılır: Yerel birliğe katıldıkları için 2.500 işçi işten çıkarılır ve kimi başka kuruluşlarda da tasfiyeye gidilir. İki yıl sonra, Şikago'da Pullmann fabrikalarındaki bir grevde, federasyon desteklemeyi reddeder ve askeri birlikler düzeni sağlar. Aslında, 1895'ten başlayarak, işlerin iyiden iyiye düzelmesiyle, patronların tepkisi de gitgide artacaktır.

İngiltere'de *trade-unionisme*'den bir İşçi Partisi (*Labour party*) çıkıyordu; Birleşik Devletler'de ise, "öğretisiz" de olsa, bir sosyalizmin ilk adımlarını bile haber verecek bir şey yoktur ufukta. İlginçtir ki, 1892'de, tarımcıların popülist adayı bir milyon oy sağlarken seçimlerde, sosyalist Debs'in

toplayabildiği olsa olsa 21.000 oydur.

İktisatçı Sombart'a sorarsanız, böylesi bir hareket *"roast beef"* üzerinde kırılıyordu.

İnanmalı mı?

Avustralya'da, giderek Yeni Zelanda'da, işçi sınıfı hareketi, hatta "öğretisiz" bir sosyalizm, oldukça özel koşullarda ve pek erken başlar ve gelişir.

YENİ ANGLOSAKSON HALKLARDA DİN VE KÜLTÜR

Amerika, m e z h e p l e r i n (revivals) k u t s a l ü l k e s i dir. Ne var ki, deniz aşırı öteki Anglosakson ülkeleri için de durum aynıdır. Böylece Katoliklik, Kanada'nın Fransız dilini konuşan yöresinde olduğu gibi, belki başka hiçbir yerde bütünleşmedi bir halkla öylesine; Birleşik Devletler'de, 1890'da 10 milyona yakın yandaşı vardır. Protestanlık da ondan daha az güçlü değildir. Teosofi ile spritüalizmin arkasından birçok insan gider. Masonluğun durumu güçlüdür. Yahudi cemaatleri, yüzyılın sonundaki büyük göçlerle alabildiğine güçlenmişlerdir. Selâmet Ordusu gibi örgütlerin başarısı da, daha az dikkat çekici değildir. Bu sonuncusu için söz konusu olan, pratik bir inanç, eylem içinde bir ahlak, bu dünyada etkili ve verimli olmaktır; örgüt, ilahiyat tartışmalarına itmez insanları; ailedeki sarsıntılara karşı da mücadelede etkili değildir; ancak kendisinden, kötülüklere ve sefalete karşı kavgada bir el uzatmadır istenen. Selamet Ordusu'ndan başka, böylesi bir ödeve kendini adayan genç gruplar da vardır: *Young Men ve Young Women Christian Associations, Young Catholic's Friendly Society* böyledir.

Kendi yandaşlarınca desteklenen dinsel örgütler, devletin korumasına ihtiyaç duymazlar. O l a ğ a n ü s t ü b i r ö z g ü r l ü k ikliminde çalışırlar. Ticarethanelerin reklam yöntemlerine onlar da başvururlar. Okula dinsel bir nitelik vermek için değişik uzlaşmalar işin içine girer: Birleşik Devletler'de, *unsectarian* (laik) eğitim üstün gelirken, Kanada'da, her eyalet eğitimi örgütlemeyi, farklı bir Protestan ve Katolik kesime bırakır. Hiçbir yurttaş, kendisine sunulan

inançlar arasında seçmemezlik edemez. Birlikte bir çok devlet, *sabbat* günü her türlü çalışmayı yasaklar ve bu yükümlülüğe bütün Avustralya'da uyulur. Birleşik Devletler'de kimi eyaletlerde, belli kamu görevlerinin dinsel ilkelere uyması aranır. Kilisenin mülkleri, kimi zaman vergiden bağışıktır.

Siyaset adamlarına gelince, Tanrı'nın korumasını sık sık isterler ve 1896'da, Yeni-Galler radikal yönetimi yağmur duasına bile çıkmıştır. Büyük maliye ve sanayi liderleri dinsel vakıfları desteklerler; tanrıtanımazlığı, hatta dine karşı kayıtsızlığı ahlaksızlık olarak karşılarlar. Böylece, New York'un ünlü *Metropolitan Opera*'sının başlıca hissedarı olan Pierpont Morgan, kimi piyeslerin örflere fazla saygılı olmadığını ileri sürüp temsil edilmelerini veto etmiştir. 1879'da gazeteci Bennett, dine karşı yazılarından dolayı Ceza Mahkemesi'nde on üç ay kürek cezasına mahkûm edilmiş ve Başkan Hayes bağışlamayı reddetmiştir. Natal'da, Anglikan piskopos Colenso, Kutsal Kitab'ın kimi parçalarını eleştirip skandala yol açmıştır ve Güney Afrika Kilisesi, piskoposun 1863'te işten atılmasında, İngilizlerden daha fazla gayretkeşlik göstermiştir.

Aynı bölgeden seçilmiş ve orada yetişmiş, yöre seçmenlerince denetlenen öğretmen, bir küçüklük duygusunun sıkıntısını duyar çoğu kez ve s o s y a l u y d u m c u l u ğ u öğretip aşılar. 1890'a doğru, Pensilvanya'daki 20.000 ilkokul öğretmeninden sadece 1.500'ü, bir öğretmen okulundan çıkmıştı. Carnegie'nin itirafıdır, 1870'te Amerikan yurttaşlarından yüzde 16'sı, okumayı bilmiyorlardı; sonraki yıllarda bu rakam inip çıkacak ve siyahiler için yüde 56'ya kadar yükselecektir. Devlet sayesinde, 700.000 nüfusdan 130.000 çocuğa eğitim sağlayan Yeni Zelanda'ya karşılık, Transvaal, bir milyona yakın nüfusunun içinde ancak 8.000 çocuğu okutabilir. Mezhepler, Birleşik Devletler'de, Harvard, Yale gibi ilk üniversiteleri kurmuşlardı; daha sonra federe devletlerin kendileri de kimi üniversiteleri kurarlar. Ne var ki, özellikle milyonerler bir rol oynarlar bu konuda: Peabody New York'ta, John Hopkins de Baltimore'da; Rockefeller, 12 milyon dolar bağışta bulunarak, Şikago Üniversitesi'ni kurtarırken, Carnegie ona yakın bir miktarı, bilimsel araştırma için bir enstitünün kurulmasına adar.

Demokratik örfler, oldukça kapalı grupların varlığını da dışlamaz. Boston'da, bir yarım düzine vardır onlardan; New York'un zarifleri, Somerset'de ve Knickerbocker'de toplaşırlar. Ne var ki, zengin ya da yoksul, az okur Amerikalı: Düzenli olarak sansasyon saçan ve uydumculuk aşılayan gazete yeter ona. Boşanma, başka yerlerde olduğundan daha kolaydır ve flört gerçek bir kurum olarak görünür. Öte yandan, pek kentlileşmiş bütün bu topluluklar, yaygın bir eğlence ihtiyacı içindedirler: Amerikalı boks tutkunudur, pek İngiliz kalmış olan Avustralyalı, kriket, futbol ve at yarışlarından hoşlanır.

Britanya İmparatorluğu'na dahil ülkelerde, edebiyat uzun süre özgünlükten uzak kalmıştır ve oralarda, gerçek bir saygınlıktan yararlanan, büyük İngiliz yazarları olmuştur; buna karşılık, yadsınamaz bir gerçektir ki, Amerikan edebiyatı, şiiri, psikolojik çözümlemelerindeki inceliği, ortamların canlı betimlemeleriyle parlamıştır. Bu edebiyat, şiirde, denemede, öykü ve romanda, büyük yetenekleri koyar ortaya.

Birleşik Devletler'in edebiyatında da romantizm yaşandı, onların el değmemiş doğası duyguları coşturdu. Arkadan iç savaş gelir ve Walt Whitman, bereketli bir deneyim olarak kutsar, yüceltir onu: "Gerçek şimşeği gördüm. Elektrikten kentlerimi gördüm. İnsanın doğuşunu ve savaşçı Amerika'nın uyanışını görmek için yaşadım." 1870'ten başlayarak, iş ve siyaset çevrelerinin rezilliklerini anlatıp karşı çıkanlar da vardır kuşkusuz: Batı, daha da acı bir dille döker içini. Ne var ki, gerçekçiliğin sefaletin üzerindeki örtüyü – olduğu gibi – sıyırıp atması için 1890 yılını beklemek gerekir: Crane, *Sokaklarda Bir Kız: Maggie* ile 1893'te bir skandal yaratır; Mark Twain, çağdaşlarını mizahi bir dille anlatıp güldürür insanları. Daha sonra, cinsel saplantının altını çizecek olan Dreiser'le, doğacılık romanın kötümser anlamını çoğaltır. Öte yandan, Yeni Dünya'nın yararcı bireyciliği, Spencer'le William James'ın kuramlarını kullanır: 1882'de coşkuyla karşılanan birincisi, gerçekten iyimser çevrelerde geniş yankılar uyandırır ve ilerlemeyi sağlamak için, özgürlükle evrimciliğin birleşmesi gerektiğine inandırır o çevreleri; ikincisi, çabanın zorunluluğunu belirtir, gerçeği başarıyla bir tutar, "din yaşama bağlıdır" der, ahlak

sağlığını beden sağlığına bağlar ve pratik yaratışların tutkusuna kapılmış bir halkın görüşlerine uygun olarak pragmatizmi önerir.

Sanatsal ihtiyaçlara gelince, bu yeni halklar, görüşlerini, hatta eserlerini Avrupa'dan alarak – fütursuz – gidermeyi düşünürler. 1860'tan önce, Amerika, Yunan tapınağına tutulur; sonra gotiki keşfeder, arkasından başka öykünmeler gelir. Ne var ki, Avrupa'nın şaheserlerine hayran kalmakla beraber, Whitman onları kopya etmeye sırt çevirir ve sokaktaki adamın gözünde, Washington'daki Capitole, Roma'daki Santa Pietro'dan daha güzeldir. Ama Hunt'ın, Cornelius Vanderbilt'ın evini İtalyan biçeminde yapmasını engellemez bu. Öte yandan, ilk mimarlardan biri olan Frank Lloyd Wright, Buffalo'da ve Şikago'da açık ve ahenkli olarak yeniyi yaratır.

Aynı Amerika, dev. tiyatrolar kurar. Konser dinleyicilerinin alkışladığı, klasiklerin ve romantiklerin müziğidir; kalabalık ise, *musical comedy*'i yeğler. Plastik sanatların bilançosu ise oldukça cılızdır.

Özetle, bu genç Anglosakson halklar, mekâna ve maddeye en iyi egemen olabilecekleri etkinlik türlerine verirler kendilerini; kıtaları ve maddi konforu fethetmekle öğünürler.

BÖLÜM III

LATİN AMERİKA'NIN ÇETİN YILLARI

Hemen herkesin "Latin" diye nitelendirdiği Amerika, Anglosakson Amerika'dan derinden derine farklıdır; daha da eskilerden başlayan *kendine özgü* bir *uygarlığı* vardır onun. XIX. yüzyılın başlarında, 19 milyon nüfusuyla, sayıca ilerdedir; ne var ki, üzerinde yaşayan insanların çoğu, başka renkten ırklardan gelmektedir ve beyazlar daha fazladır Birleşik Amerika'da. Şimdi de 1900 dolayındaki rakamlara bakalım: Yeni Dünya'nın – açıkça daha küçük olan – Kuzey bölümünde 80 milyonu aşkın insan yaşamaktadır; oysa aynı kıtanın ortasında ve güneyindeki nüfus, olsa olsa 63 milyondur. Böylece, ilerleme ahım şahım değildir. 1800'le 1850 arasında yüzde 73, 1850 ile 1900 arasında da yüzde 92 oranında bir artış olsa ve ortalama nüfus yoğunluğu kilometre kare başına 1'den 3.4'e çıksa da, insanlığın devede kulak bir bölümüdür karşımızdaki hep: Yüzde 2.5 yerine yüzde 4!

Öte yandan, nüfusun dağılımı da çarpıcı zıtlıklar gösterir ülkeden ülkeye.

Bu demografik zayıflığı, coğrafi duruma, giderek iklime bağlayabiliriz. Doğum oranı gözalıcıdır çoğu kez (Brezilya'da yüzde 40'la 50 arasında), ama ölüm oranı da daha az değildir. Tropikler arası bütün bölge, sarı hummanın yurdudur ve Brezilya'da 1850 ile 1885 arasında 28.000 kurban vermiştir. Sıtma ve dizanteri, kıyılara yakın basık ve sıcak yörelerin baş belasıdır. Çiçek hastalığı ile tifüsün bir türü, yüksek yaylaları kırar geçirir. Sadece güneydeki bölgeler Avrupalıları çeker, ne var ki bu uzak topraklara göç gecikerek yüzünü çevirmiştir.

Kuzey Amerika'da olanbitenin tersine, beyaz ırk sayıca hiç de egemen olamadı ve asıl Amerikalı ırk, iklimin yardımıyla ortama uyarak, hatta çokluğuyla kendisini savunmayı bildi. Böylece, yüksek And dağlarının ağrısına (*puna*) dayanabildiği için, Hintli, yani yerli halk, Bolivya'da ve Peru'da, nüfusun temelini oluşturdu.

Ne var ki Avrupalı, onu egemenliğine az çok sokmayı başardı her yanda. Kızıl Amerikalının bu boyun eğişi, iki aşamada gerçekleşti: XVI. yüzyılın fatihleri (*conquistadores*), And yaylalarının imparatorluklarını yıkmışlardı; XIX. yüzyılda ise, ılımlı yörenin insanları, Uruguay'ın Şarruas'ları ile Şili'nin Arokan'ları da başlarını eğdiler. Zamanla, zenci ticareti sayesinde, beyazların yararına bir s i y a h i A m e r i k a çıktı ortaya.

Kreolun egemenliği ve yeni Avrupalı göçü

Kreol (*criollos*), sömürgelerde doğan Avrupalının adıdır. 1800'e doğru, sadece 3 milyondur sayıları. İspanya ile Portekiz'in vesayetinin yerine kendi vesayetlerini geçirmenin arkasındadırlar. Virjinya'da olduğu gibi, özgürlük, onlar için zorla çalıştırmayı ve köleliği dile getirmez. Ne var ki, filozofların kitaplarından, ruhbanın elinden mülklerini çekip alma ve ayrıcalıklarına son verme kararını edinmişlerdir: Çünkü, Kilise'nin elinde pek öneml ölçüde toprak vardır; örneğin Meksika'da, işlenen toprakların yarısı onundur. Böyle elden çıkarılamaz durumdaki arazi her yanda varlığını duyurur. Kilise dışında b ü y ü k m ü l k i y e t de XIX. yüzyılda varlığını sürdürür. Başta Meksika olmak üzere, 1800'e doğru, 8 ila 10.000 işletme (*haciendas*) bulunmaktadır; 60 hatta 100.000 hektara varanlar vardır içlerinde, ama topraksız köylülerin oranı nüfusun yüzde 95'idir. Şili'de, Brezilya'da, değişik boyutlarda olmak üzere aynı şey görülür. Her yanda, alışverişin zayıflığı ve nakit paranın kıtlığı yüzünden, ekonomi, en yalın ihtiyaçlara yanıt verir önce.

Maden zenginliği büyük servetlere yol açar. Ne var ki, şanına layık bir sanayi kapitalizmi yoktur ve Latin Ameri-

ka, tarım ürünlerini olduğu gibi, toprak altı hammaddeleri de, işlemeden teslim etmekle yetinir.

Büyük toprak sahibi kreol, gününü gün etmekle yetinir. Çoğu ülkede, örneğin Şili'de ve Brezilya'da kentte oturur ve aylak bir yaşam sürer. Topraklarına gittiğinde de kâhyaları vardır işleri çeviren. Zenginleştiğinde, har vurup harman savurur; bunalım anlarında da kabuğuna çekilir, borçlanır. Yaltaklanıp durduğu karısı, dadıların elinde büyümüştür ve sonra da kıskanç bir vesayetin altına düşer; ayrıca saf ve eğitimsizdir kadın.

Tarımdaki – ataerkil tipte – bu sınıf yeniliklere fazla meraklı değildir, sevimli ama uyuşuktur, mutsuzluk içindeki el emeğini sıkar durur; o da cılız bir verimlilik içindedir ve bu, bütün bir iktisadi yaşam üstünde ağırlığını duyuran gevşekliği alabildiğine etkiler. Fethin fidyesi, kendini ödetir hep. Ne var ki, yüzyılın sonlarında, İspanyol ve Portekizlinin göçünde ciddi bir hareketleniş görülür. Ama asıl yeni olanı, kitle halinde A l m a n l a r ı n ve özellikle İ t a l y a n l a r ı n g e l i ş i dir. Aslında, etnik olarak yerli, melez ve siyahi olan eski Latin Amerika, kesin bir biçimde, alabildiğine farklı iki bölüme ayrılır: Birinde, tropiklerarasını içine alır ki, karışık kanların ve yerlilerin üstünlüğü sürer orada; öteki, bir ikinci beyaz Amerika'dır, birincisinin tam karşısında daha ufak bir kitledir, tıpkı Güney Afrika'da ve Avustralya'dakini andırır. Bu yeni Avrupa fethi, 1890 ile 1914 yılları arasında olacaktır ve geçmişte olduğundan çok daha sertlikle, Latin Amerika dünyasının geri kalanının karşısına dikilecektir.

Yerli halkların eskil ve sefil durumu

Uçsuz bucaksız topraklarda "Hintli" denen y a b a n y e r l i l e r (*İndios bravos*) yaşar. Parana ile Paraguay arasında Guayahi'ler, hayvanların yediği ne ki var yerler; sinekler, arılar, bu arada balları da dahildir buna. Botokude ya da Aimore'ler, teker halinde dudaklarıyla tanınmışlardır. Balıkçılıkla yaşayan Brezilya'nın Yurunas ve Caranas'ları, Şili kıyılarının Şangos'ları, Fuego adalarının Onas'ları da hemen hemen aynı sefaleti yaşarlar. Buna kar-

şılık, Kuzey Meksika'daki Apaş ve Komanş'lar, hayvancılıkla geçinen göçebelerdir ve bu göçebelik, kıtanın ta güneyinde, Patagonya'da da görülür. Uruguay'ın beyaz ve melezlerinin güçlükle dizginleyebildikleri vahşi Şarrua'lar ve Tehueltşe'ler, atı, guanako ile Mandu avlamak için kabullenmişlerdi; rüzgâra karşı korunmak amacıyla deriden çadırlarını kurmakla yetinirler. Şili'de, İrokua'larınkini hatırlatan bir savaşçı konfederasyon oluşturmuş Arukan'larda mısır tarımı hayvancılıkla içiçedir.

Bununla beraber, yerleşik ya da yarı-yerleşik yaşama geçmiş olanlar, çok daha fazladır. Güney Antlara egemen bir m ı s ı r u y g a r l ı ğ ı ndan söz edilebilir. Orta Meksika'ya değin yayılan bir kurak mısır bölgesi de vardır; tane, bir havanda dövülür ve galeta olarak tüketilir. Bu kültür, sabit köyler halinde yerleşime yol açtı ve mutfak ve süs ihtiyaçlarına yanıt veren çömlekçilik büyük bir gelişme gösterdi. Maya ülkesîyle, nemli mısır bölgesi ortaya çıkar ve göynük tarımla yan yanadır; galetaya mısır lapası da eklenir. Tahıl, çoğu kez ilkel biçimde ekilip biçilir. Her yanda, mısırdan elde edilen bir bira (*şişa*) vardır ki, sarhoşluğuna diyecek yoktur.

Orta Amerika'da, Antil'lerde ve Guyana'larda, yer yer manyoka mısıra yeğlenir; ancak And'larda, her türlü hakka sahip olan, mısırdır yine. Kolombiya'da, mısırla patates yan yanadır. Şili'de katılmadığı yemek yoktur; çiçek yapraklarından sigara kâğıdı yapılır. Peru ile Bolivya'nın yüksek yaylalarında, sert iklim ve kuraklık, ortaklaşacı bir yaşama yol açmış ve o sayede, teraslı ve sulamalı bir tarıma gidilerek kıtlığa karşı mücadele mümkün olmuştur. Kolomb öncesi Yerli tipi varlığını sömürür. Daha önce pek sıkı bir devlet örgütlenişine tabi olan, arkasından fatih İspanyolun senyörlük rejimine bağlanan bu tip, bir yerde vahşi bir başka yerde uysal, çoğu kez uyuşuk bir halde, egemenliklerin geçişine bakar durur. Toprağa âşık olduğundan, ilke olarak başkalarına devredilmez haldeki ortaklaşacı mülkiyetlere (*ejidos*) bağlıdır. Ne var ki, çalışmaya karşı isteksizdir ya da şevkle çalışamaz. Gerçekten, yiyeceği alabildiğine sıradandır. Mısır bulamadığından, patates ve fasulye ile yetinir; kimi zaman, un haline getirilmiş patatesi yeğlediği olur. Yetiştirdiği lama ve alpakadan az süt elde eder, yağ yokluğu için-

dedir. Mısır birasını (*şişa*) fazla kaçırır. Güneşte kurutulmuş balçıktan yaptığı evinde, penceresiz tek bir oda vardır; yatağı da olmadığından, hayvan derilerinden bir şiltenin üzerine atar kendini uyur. Gezgin Musters, 1866'da, hesaplamak için düğümlü ipi kullanırken görmüştür onu. İnka İmparatorluğu yerle bir edilmiş ve ahalisi Hıristiyanlaştırılmıştır; bu insanın doğası değiştirilmiş, ama o, perilere, şeytanlara, dağ, kar ve göl tanrılarına bağlılığını sürdürmüş, güneşe ve aya tapmıştır. Rahibi, yargıcı başta olmak üzere herkes sömürür onu; o dansını oynar, kavalını çalar. İspanyolca bilir, ama anadilini de unutmamıştır. Yurttaşlık haklarından yararlansa da, kamu görevleri çekmez kendisini. Beyaz insanla onun arasında gerçek bir ortaklık yoktur. Öte yandan, nerede olursa olsun, vergiye ve angaryaya tabidir. Madenlerde bir yarı-kölelik izler kendisini. Bu durumdan, lama sürülerini otlatır, kervan güder ya da Ekvator'da olduğu gibi, samandan şapka yaparken bir parça kurtarır kendisini.

Karışık kanlıların ve siyahilerin yazgısı

Sadece karışık kanlılar (*mestizos*), beyazlarınkine üstün bir kitle oluşturur. Bunlar, beyazla Yerlilerden doğmuşlardır; daha az sayıda olmak üzere, beyazla zenciden doğanlar vardır; Yerlilerle siyahilerden doğanları da (*zumbos*) eklemeli onlara. Melez, kimi zaman yükselmenin yolunu bulur: Hayvan yetiştiricisi, yönetici ya da çiftlik sahibi bile olduğu olur; o zaman da, başka renkten insanları, yoksul ya da köleleri o başlar sömürmeye. Bununla beraber, karışık kanlı yoksulların hali vakti yerinde bir kişi olmaları olanaksızdır. Örneğin, Şili'de *inquilinos* angarya ile yükümlüdür ve büyük toprak sahibi kreollara ağır koşullu sözleşmelerle bağlanmışlardır.

Siyahilerle, zenci ve beyazlardan doğanlar, Afrikalıların beyazlarca kıtaya sokuldukları yerlerde, yani Antiller'den Rio'ya değin Atlantik kıyılarında otururlar. Yüzyılın başlarında, değişik yönlerden başka dalgalar gelecektir. Guyana'ların İngilizlere ait bölümünde 1838'de yüz bin köle, 1863'te Hollandalıların bölümünde 60.000 köle azat edil-

miştir. Ne var ki, en kalabalık gruplar Brezilya'da yaşar.

Görünüş odur ki, k ö l e l i k, Birleşik Devletler'de olduğundan daha az çetin durumdadır: Brezilya, Kuzey Amerikalıların gözünde bir "zenciler cenneti" olarak görülmez mi? Ne olursa olsun, azat etme daha kolay sağlanmıştır. Ancak, yükümlülük halinin ortadan silinmesi zaman alacaktır. Büyük tarım işletmelerinde (*fazenda*), köle, güneşin doğuşundan batışına değin –bir saatlik yemek molası dışında – aralıksız çalışır; çıplak sırtına da sık sık kırbaç iner kalkar ve kimi mevsimlerde, ek gece çalışması (*serao*) vardır. Verimlilik de zayıftır. Kahve işletmelerinin sahipleri, tembel el emeğinin pek pahalıya mal olduğundan yakınır dururlar.

Siyahi ile zenci beyaz karışımı melezler, kölelikten kurtulduklarında, madende çalışmayı istemediklerinde, tarımda ortakçı ya da işçi olmak zorundadırlar. Bu gururlu, güzel konuşan, alınıp tez kızan zavallı insanların yaşam düzeyleri pek iyileşmez. Afrika örf ve inançları, bütün gücüyle varlığını sürdürür. Hıristiyanlık, payen uygulamaların üstünü iyi örtemez: Afrikalı tanrılar, Hıristiyan azizler olup çıkmışlardır, hatta daha da saygınlık kazanırlar ve vodulann oldukça esrarlı etkileri görülür.

İktisadi kararsızlık ve taşıt araçlarının iğretiliği

Etkinlik biçimleri, ilkel bir nitelik de taşısalar, y e r l e r i n d e d u r a m a z haldedirler. Ormandan toprak kazanma geçici kalır, çünkü ağaç ve çalılar açılan yeri yeniden kaplarlar. Ne var ki, tarım da savurgandır: Her yanda, onunla hayvancılık ve maden arasında bir uyuşmazlık sürer. Madenlere bir akın mı başladı? Kitleler, tarım işletmelerini bırakır, sürüleri terkederler. Maden tükeniyor mu? Tarım ve kırsal alanlara bir dönüş başlar. Başlarda şekerci ve madenci bir Brezilya vardır; şekerkamışı gerileyince, pamuk, kakao ve tütün alır onun yerini; bir başka vesileyle, iç yaylalarda hayvancılık başlar; madencilik dışarıdan getirilen demirden etkilenince, madenciler, kahve işletmelerinde kol gücü arayan Sao Paolo'ya koşarlar ve 1880'le 1900 yılları arasında, tropikal güney, birden zenginleşir. Daha önce kır-

sal bir nitelik taşıyan Şili, 1850'ye doğru tahılcılıktaki yeteneğini keşfeder. Arjantin ovasının çehresi de değişkendir: Önce iribaş hayvancılık yapar, sonra koyunculuğa verir kendini.

Maden sanayisinde de dalgalanışlar hızlıdır. Potosi ile Cerro de Pasco'nun ünlü gümüş yatakları büyüsünü yitirmese de, tükenme işaretleri, yüzyılın ortalarına doğru başka bölgelere çeker insanları. Şili'de, önce gümüş toplar dikkatleri, sonra nitrat ve bakıra çevrilir gözler. Madenci Meksika da, taşkın dönemlerle durgunluk dönemleri arasında gider gelir.

En çetin sorunlardan biri de taşımacılıktır. Doğa, gidiş gelişi uzatır ve zahmete boğar. Öyle olduğu için de, su yolları önem kazanır. İnsan toplulukları ve politika onlara bağlanır; çekişmeler, savaşlar olur. Paraguay savaşının nedeni, La Plata'ya varan sistemi ele geçirmektir.

Bir havzadan ötekine geçmek için ne yapmalı?

En büyük engel, Büyük Okyanus boyunca yürüyen dağ silsilesidir. Buradan kalkarak, binek hayvanının, özellikle de katırın önemi anlaşılır. And'ları ve Brezilya yaylasını aşan, katır kervanlarıdır. Ovada, atlı ya da öküzlü arabalara başvurulur.

Kent yaşamının çekiciliği ve ağır evrimi

Akdenizli olan İspanyollarla Portekizliler, k e n t s e l z e v k l e r i ni okyanus ötesine de taşıyıp götürdüler. Gelişmeleri ağır aksak da olsa, bu İberya-Amerikan uygarlığında pek büyük bir rol oynadı kentler.

Sömürge döneminin sitesi, görkemli katedrali, gösterişli kamusal yapıları, güzel çeşmeleriyle, Avrupa'daki yarımadanın kentini hatırlatır şaşırtıcı biçimde. Lima, göğsünü kabarta kabarta *Plaza de Armas'ını* gösterir; Şili'nin Santiago'su, kavakların gölgelediği ve yolları sulamaya yarayan kanalların katettiği dört caddesini işaret eder; eski Rio, balkonlu şirin Portekiz evleriyle gururlanır.

Bununla beraber, taş kıtlığı çekilir çoğu kez.

Öte yandan, deprem korkusu vardır: 1828'deki bir sar-

sılış, Peru'nun başkentini yerle bir etmiştir, 1854'teki de San Salvador'u.

Sıcak yörelerde, odalar, bir avlunun (*patio*) dolayında toplaşırlar ve avluda papağanlar ve evcilleştirilmiş maymunlar dolaşır; mobilya, genel olarak basittir. Sokaklar, taşla şöyle böyle döşenmiştir ve bakımsızdır; bir parça yağmur yağsa, çamurdan gidip gelme olanaksızlaşır. Sağlık koruma hak getiredir, mahallelerin pisliği şöhret salmıştır. Güzelliği sağlayan nedir o halde? Doğal çevre! Taşkın bir bitki dünyası, yığınla çirkinliği gizler gözlerden. Rio koyu, şimdiden dillerde destandır.

XIX. yüzyıl güzelleştirmez; çabuk ve zevksiz dikilir yapılar. Rio'da, iyi havalansa da yeni kent bayağıdır. Buenos Aires, yoksul bir görünüş içindedir: Kent hızla büyür ve ne yapılması gerektiği de birden kestirilmez. Yayılma, Kuzey Amerika kentlerindeki gibi, tam bir geometrik plana göre olur kuşkusuz; ne var ki, salgınlar uzun bir süre kırıp geçirecektir şehri. 1890'da, kente içecek su sağlamak ve kanalizasyon yapmak için, büyük bayındırlık çalışmalarına girişilir; gaz ve elektrik çıkar ortaya.

Kentin, başka yerlerde olduğu gibi, i k t i s a d i bir i ş l e v i vardır. Depo hizmeti görür (La Paz kinkina, Sao Paolo da kahve deposudur); Tucuman'la katır sırtında fuarlara çok şey borçludur; limanlar, deniz trafiği sayesinde büyürler. Ne var ki, az sanayileşmiş olması bir yana, beyazlarca, kamu hizmetlerini içermek ve toplum yaşamı sevdasıyla düşünüldükleri için, hep idari bir nitelik taşır kent ve en başta oturulmaya ayrılmıştır. Kentliler arasında, kendini politikaya ve serbest mesleklere adayan çok kimse vardır; bir parça ileri bir eğitimden geçen kişilerin yarısının gözü barodadır. Ne var ki, dışarıdan göç, okuması yazması olmayan bir proletarya yığınını da kabartmıştır.

Anglosakson dünyaya oranla hissedilir bir gecikme içindeki büyük merkezler, ancak yüzyılın sonlarındadır ki – nüfusları bir milyona varmasa da – gerçekten sivrilmeye başlayacaklardır. Bununla beraber, hatırlatmış olalım, nüfusu 60 milyonu aşan bir dünyadır karşımızdaki.

Güney Amerika'da kapitalizmin doğuşu ve Avrupa sermayesinin müdahalesi

Ekonominin – açıktan açığa – toprağa dayanan niteliği, yüzyıl boyunca bütün Latin Amerika'da geçerliğini sürdürür. Şili'de buğday, La Plata ülkelerinde bakır, deri, tuzlu et zenginleri vardır. Brezilya'da kahve vurguncularının, Pardo'ların adım adım yükseldiği görülür. Madenler de, bir zenginler iktidarının gelişmesine – alabildiğine – yardımcı olur. Brezilya'da, 1850 ile 1860 yılları arasında, bankacı ve hünerli iş adamı olarak sivrilen, maden ve taşımacılık şirketleri kuran Mana, tek başına bir örnek değildir. Ne var ki, para biriktirme zayıf kalır. Para, pahalı şeyleri satın almada ve bir de oyunda geçerlidir. Her şey, bahis tutuşmada bir bahanedir. Ayrıca, karanlık işler çeviren aracılar sarar ortalığı.

Böylece, Latin Amerika, kapitalist güçlerin yardımı olmaksızın donanamaz: Avrupalı şirketlerdir ki, demiryollarının çoğunu yapar. Sâo Paolo tren hattı, ingiliz tekniğinin bir harikasıdır. Bir başka önemli hattı kuran *Peruvian Corporation*'in merkezi Londra'dadır ve Amerikalı mühendisleri çalıştırır. And dağlarını aşma işine, 1881'den başlayarak, Avrupa kapitalist ve tekniğiyle girişilecektir.

Dış ticarette, İngiliz gemileri başı çeker; Birleşik devletler, 1840-50'ye doğru, alanı kesinlikle İngilizlere terkederler. Denebilir ki, Latin Amerika, Büyük Britanya'ya bağlı bir ekonomidir.

Genç devletlerin maliyeleri sağlıksızdır: Kamu yönetimi pahalıya mal olur, aylıklar az olduğu için rüşvetsiz işler dönmez. Oldukça tutkulu eğitim programları bile, bütçeye bir ağırlıktır ve güçlükle para bulunur. Geriye, kala kala paranın değerini düşüren ve astarı yüzünden pahalı istikrazlara yol açan enflasyon kalır. Latin Amerika cumhuriyetlerinin tarihi, bir bakıma Avrupa maliyesiyle sözleşilmiş borçlanmaların tarihidir.

Gerçekten, Avrupa sermayesi, kurtuluş savaşları sırasında ilk avansları verdi. Borçlularını, aldığını ödeyemez hale getiren iflaslardan korumak üzere desteğini sürdürmek zorunda kaldı. Böylece Şili, 1822'de yüzde 6 faizle Londra'dan borç alır; 1826 ile 1840 arasında ödemeyi durdurur; 1842'de yeni bir sözleşmeyle taze para elde eder; 1858'de, Baring'ler, bir üçüncü borç parayı verir; daha sonra, ülke Morgan'ların kapısını çalar. Peru'da, Pasifik Savaşı sırasında, Şili'nin daha önce ele geçirdiği nitratlar, rehin diye Dreyfüs Kardeşler firmasına bırakılır. Alacaklı güçler, gümrüklere ve demiryollarına denetim koyarlar sık sık. En ünlü olay da, Jecker'in alacağı için Meksika'nın başına gelendir: İngiltere, İspanya ve Fransa birlik olurlar alacak adına ve Fransa da uzun süreli bir müdahalede bulunur. Güçler arasında nüfuz mücadeleleri de seyrek değildir. Pasifik Savaşı denen şeye, birçok yönden, Şili'nin arkasındaki İngiliz çıkarlarıyla, Peru ve Bolivya'nın arkasındaki Fransız ve Amerikan çıkarları arasında bir düello olarak bakılabilir; sonunda zaferi kazanan İngiliz çıkarları olur.

Yabancı sermaye, içerdeki yığınla çatışmadan da sorumludur.

Kültür birliğinin yanı sıra, gelenekle ilerleme düşüncesi arasında çatışma

Orta ve Güney Amerika uygarlığına İspanya yarımadasının pek önemli bir damga vurduğu sanılır. Oysa, fazla hayale kapılmamalı bu konuda. Halkların dörtte biri kadarı, İspanyolca ya da Portekizce konuşur kuşkusuz. Bununla beraber, dünyanın bu bölümü belli bir kültürel birliğe sahipse, f a t i h l e r i n d i l i ne borçludur bunu; uçsuz bucaksız bir coğrafyada, iktisadi ilişkilerde ve düşünce alışverişinde, bu dil kullanılmıştır; modernizm kentlerde yaratıldığından, eskil biçimler en iyi kırsal yörelerde korunmuştur.

Kutsal Kitap, eski inançların – olduğu gibi – yerine geçmeyi pek seyrek başarsa da, Kilise, İspanya yarımadasındaki ağızları ve örfleri yaymak için çok şey yaptı. Söz konusu olan, özel yaşamı olduğu kadar kamu işlerini de denetlemek isteyen e g e m e n b i r K a t o l i k l i k tir. Ruhban

ise, elinden geldiğinde, vicdan özgürlüğünü reddeder, yurttaşlık haklarını Katolik olmaya bağlar ve eğitimi tekelinde tutar. Oysa, ruhbana karşı olanlar, yığınların okur-yazar olmayışında Kiliseyi sorumlu sayarlar. Böylece, Brezilya'da 1880'de, özgür insanların sadece yüzde 23'ü okur-yazardır ve kölelerde ise yüzde 1'dir bu oran.

Bununla beraber, sesli güzel bir dil ve düşünsel zevklerden hoşlanma, Latin Amerika'ya zengin edebi okullar kazandırdı. Önce, yarımadanın klasikleri değerlendirildi, arkasından romantizm geldi, Parnasse okulunun temsilcileri çıktı ortaya; onların yanı sıra, gerçekçilik ve doğacılık da geniş bir yayılma alanına kavuştu. Pek özgün yığınla eser yazıldı, görkemli doğaya alabildiğine duyarlı bir resmi sanatı gerçekleşti. Gerçeklikleri olduğu gibi canlandırma ile ondan kaçış yan yana yürüdü ve soluk tazeliğini yitirmedi.

Canlı bir idealizmle tutuşur okumuş seçkinler. Kilisenin – özellikle Cizvit'leri ve Engizisyon'un – vesayetine karşı tepki olanca güçle belirir ve özgürlük içinde ilerleme kavramı büyüler. Fransız Medeni Yasası, İspanyol örfleriyle ahenkli olacak biçimde az çok değişikliğe uğrayarak cumhuriyetleri dolaşır; Brezilya Ceza Yasası, büyük bir ceza hukuku uzmanı olan Bernardo de Vasconcellos'un elinden alabildiğine yetkinlikle çıkar. Her biri Jean-Jacques Rousseau'nun ve Benjamin Constant'ın hayranı ciddi hukukçular, büyük bir açıklık taşıyan Anayasa metinleri kaleme alırlar; olaylarda ne denli kararsızlıksız varsa, hukuku ortaya koymakta da o denli özlem gösterilir.

Masonluk gelişir ve yandaşları da ağırlığı olan kişilerdir: Güney Amerika'da ulusal eğitimin ateşli savunucusu, öğretmen okulunun ilk kurucusu, 1842'de Şili'de, arkasından Buenos Aires'de bir örnek okulun yaratıcısı; Arjantin Liberal Partisi'nin başı, sonra da bu Cumhuriyetin Başkanı (1868-1874) Sarmiento, Latin Amerika Mason örgütünün kurucuları arasındadır. Mason Garibaldi, Uruguay'ın bağımsızlık mücadelesinde sivrilir. Anglosakson masonluğu kanalıyla, liberalizm yararcı bir anlayışa bürünür. Ne var ki, yüzyılın ikinci yarısında, kendisine bir kural arayan *intelligentsia* arasında en çarpıcı yankılar yapan, pozitivizm olur. Kelimesi kelimesine alınan Auguste Comte'un öğreti-

si, *Templo da Humanidad* (İnsanlık Tapınağı) olarak kiliselerin bile kuruluşuna ön ayak olurken, sosyal bilimlerde belli bir gelişmeye de yol açar. Şili'li Lastarria, Comte, John Stuart Mill ve Tocqueville'le uzlaşma arkasındadır. Brezilya'da ve Meksika'da anarşi korkusu ve pozitivist disiplin içiçe olarak, bir "bilimsel" partinin kuruluşunda rol oynarlar; büyük şeyler yapabilecek güçte – bir tür – aydın despotizmi özlemi içindedir parti.

Bunlar olurken, Kilise'yle hasımları arasındaki uyuşmazlık, ruhbanın toplum, okul ve devlet iktidarında nüfuzunu koz olarak kullanır; ne var ki *Kulturkampf,* Kilise'ye devlet içinde devlet olma olanağı sağlayan Kilise mülklerinden yanadır yine de ve devlet, mali gerekçelerle göz dikmiştir bu mülklere. Birinin sert basışına ötekinin sertliği yanıt verir. Kimi uzlaşmalar olur, ama geçici niteliktedirler.

Ülkesel bütünlüğün olanaksızlığı

Bağımsızlık savaşı, İspanya yarımadasının egemenliğine son vermekle kalmamıştı yalnız, İspanyol egemenliğindeki uçsuz bucaksız alanın da p a r ç a l a n m a sına götürmüştü. İçlerinde yalnız Brezilya bütünlüğünü sürdürebildi; ondan da ayrılan Uruguay oldu. Büyük Kolombiya'nın başarısızlığa uğramasının arkasından, Bolivar, 1830'da bitkin bir halde ölür. Meksika, sonra da Peru, birleşme kongreleri toplayacaklardır ama boşunadır; yeni cumhuriyetler arasında kanlı mücadeleler daha şimdiden başlamıştır. Kuzey Amerika Birliği'nin güneyinde ve karşısında, on altı devlet, Horn burnuna değin olan kıta topraklarını kesin olarak bölüşürler aralarında.

Bu un ufak oluştan coğrafya sorumludur.

Deniz çektiğinden, doğal gruplanış en yakın k ı y ı ç e v r e s i n d e olur. Amazonya ormanı, Venezuella'nın Antiller denizine doğru atılmasında; İngiltere, Hollanda ve Fransa'nın Guyana'daki topraklarının genişlemesini sınırlandırmada önemli bir rol oynadı; böylece üçü de, aynı nedenle kıyıda ve Brezilya'nın kıyısında kalakaldılar. Çöl, Şili'nin kuzeye doğru atılışını uzun süre durdurdu. Paraguay, su yollarının, bataklıkların ve dikenli Chaco çalılığının ar-

kasında oluştu. Sınır, belirgin bir çizgi olmaktan çok, ötesine geçilemeyecek bir bölge-sınırdır; ve öyle olduğu için de, uyuşmazlıklar adım başındadır.

Ne kültürel birlik, ne geleneksel ticaret akımları, henüz çekirdek halindeki bir ekonominin bağrında, mesafelerin insanları savurup dağıtmasına karşı bir şey yapamaz. Dahası, devlet görece genişlik kazandığında birliği de zayıflar. Başkentlerle eyaletler arasında, kenlerle kırlar arasında, siyasal birlikten yana olanlarla federalistler arasında mücadeleler olur. Son olarak, f e d e r a l f o r m ü l sık sık üstünlük sağlar: Böylece Meksika Birleşik Devletleri, Kolombiya, Brezilya, Venezuella Birleşik Devletleri'ne varılır; Arjantin bile bir federasyon çehresine bürünür.

Bu genç kuruluşlar arasında s a v a ş, hemen hemen olağan olup çıkmıştır: Kıskançlık kemirir, devletin başındakiler – itibar adına – dış serüvenlere sürüklenir ve nadir, öyle olduğu için de önemli ırmak yollarını ve maden zenginliklerini tartışır dururlar aralarında. Ne yana bakılsa uyuşmazlık görülür: Kolombiya ile Ekvator, Ekvator'la Peru, Orta Amerika federasyonunun parçalanışından doğan küçük cumhuriyetler çatışır birbirleriyle. En korkuncu, 1865 ile 1870 arasında, küçük Paraguay halkının yok edilmesine yönelir. Az sonra da, P a s i f i k S a v a ş ı denen boğuşma patlak verir: Bu savaş sırasında da, Şili, Bolivya ile Peru'nun elinden güherçile yataklarını alır ve Bolivya'yı kıyıdan koparır.

Yüzyılın sonlarına doğrudur ki, kuvvete başvurma, uluslararası hukukun uygulamalarına bırakır yerini yavaş yavaş. Dünyanın bu bölümünün acısını çektiği yırtılışlar, bütün Amerika çapında bir yakınlaşmanın zorunlu olduğu bilincini uyandırır.

Genç cumhuriyetlerde bitmeyen karışıklıklar. Hükümet darbeleri ve anayasal güçlükler

Liberal, hatta kuramda demokratik de olsalar, her cumhuriyet, devlet makamlarını şiddetle tartışan hiziplerin pençesindedir. Bir anayasal rejimin işleyişine olanak sağlayacak koşullar nadir olarak sağlanmıştır. Ayrıca, bağımsızlık savaşları, ş e f i (*caudillo*) gözde yapıp çıkmıştır. Anıla-

rı hiçbir zaman kaybolmayacak olan Bolivar'lar ve San Martin'ler, artçılar ve taklitçiler bırakırlar geriye. Bireysel enerjileri övüp yücelten bir edebi romantizm vardır: Andrade, Napoléon'un kahramanlıklarını hatırlatıp dururken, Montalvo Bolivar'ı eski dünyanın kahramanlarının üstüne çıkarır. Varlığını, bir h ü k ü m e t d a r b e s i ne (*pronunciamiento*) ya da hileli bir seçime borçlu olmayan bir hükümet pek yoktur ve kayboluşları da yasallık dışında olur. Meksika, ilk *caudillo'*nun, İturbide'in düşüşünü izleyen otuz altı yıl boyunca, ortalama yılda bir başkan yenilemiştir; Venezuella'da, bir yüzyılda elli iki başkaldırı olmuştur; Bolivya, altmış askeri ayaklanmaya sahnedir, on kez anayasa değiştirir, altı başkanı da öldürülür; Paraguay, yakasını diktatörlükten sıyıramaz; Kolombiya'da, 1879 devrimi, söylendiğine göre 80.000 kurbana mal olur.

Bu tür kavgalar, başka renkten insanlara bir rol oynama fırsatı sağlar.

> Yolsuzluklar, demagojik çağrılar, zengin kreolun ata yadigârı kini, cahil plebi gözüpek bir serüvenci olmaya iter. Aslında *caudillo,* Yerlilerin şefinin (*cacique*) bir anlamda devamıdır.
>
> Alabildiğine ilginç tipler çıkar ortaya!
>
> Bir rastlantı, iktidarı bir şefe bırakır, bir başka rastlantı kovar oradan. İktidara geldiği gün, Tanrı göndermiştir kendisini, gereklidir, ertesi günü kapı dışarı edilir; aynı adam hükümet çarkını yeniden ele geçirirse, tekrar halkın gözbebeği olur. Aykırı gelecek: Kanuna en iyi saygının gösterilmesi adına kanunu çiğner. Kilise'ye gelince, desteklediği ya da ihtiyaç duyduğu kişiyle öğünür; ne var ki, giderini ödediğinde de sistemin zararını çeker.

Özetle, ne denli zalim olursa olsun, düzensizliğin ürünü olan şeflik (caudillisme), düzensizliğin ilacıdır da. Kendisine hizmet etmek için baskı yaparken, devlete hizmet ettirmek içindir de bu. Böylesi bir rejimin temsilcisi, Arjantin'de Rosas, Şili'de Portales ya da Meksika'da Juarez hatırlanırsa, birleştiricidir de. Okuması yazması olmadığından, ulusal eğitimin özlemini çeker; rastlantının askeri ya da hukukçu olduğundan, büyük çapta işler yapmak ister, işyerleri açar, çalışma olanakları sağlar. Özetle, yarınlar adına ulusal birliği kurup sürdürür; dış kapitalistler ve güçlerle uzlaşma bahasına da olsa yaptığı budur.

Guyana'lardan La Plata yakınlarına, And'lardan Atlantik'e değin, 8 milyon kilometre kareyi aşan bir alan üzerinde, Portekiz egemenliği döneminde olduğu gibi tek bir egemenlik yayılır. Ve daha önce İspanyol olan topraklardan farklı olarak, bu birlik, yasal bir hanedanın, Bragance'ların vesayetinde sürer.

Brezilya'nın özgün bir çehresi vardır böylece.

Brezilya'da farklılıkların sürmesi

Brezilya'da, Avrupalı bir hanedanın varlığını korumuş olması, eski metropola karşı hiçbir bağımlılığı içermiyor. Halkın Portekizli olmaktan çok Brezilyalı diye gördüğü Don Pedro, Rio'da kalmıştı. Kendisine gerçek bir otorite ve özellikle de merkezi yönetimde denetleme sağlayacak bir anayasal rejimle yetinmesini bildi; hep uyanık bir kişi olduğundan, zamanında tahtından ayrılıp işleri bir naipliğe, aslında da egemen sınıflara bıraktı. Vakti gelip de tahta çıkan, eğitmi bakımından kesinlikle Brezilyalı II. P e d r o da, filozop meşrep bir kişi oldu; her şeyden önce pratik çözümlerin arasından gidip siyasal uyuşmazlıklarda hakem rolü oynadı.

> Gerçekte, dayanışma içinde olmaktan çok yan yana – en azından – dört Brezilya vardır: Değerli kereste üreten Amazon ormanı; madenciliğin sürdüğü geniş yaylalar; tropikal işletmeler; son olarak da, hayvancılığa henüz başlayan Güney. Çoğu Alman olan Avrupalı göçmenler bu sonuncuya yerleşmeye başladıklarında, birinci bölgede hâlâ yaban Yerli egemendir ve başka yerlerde bir kreol ve melez aristokrasi yararına çalışan köle emeğidir revaçta olan. İçin için bir ayrılıkçılık oluşur durur ve zaman zaman da – şurada ya da burada – açık girişimlere başvurur. Yığınla bunalım, iktisadi gelişmeye zarar verir, bütçeye yük yükler, karada ve denizde önemi bir askeri gücün bakımını gerektirir. Bu arada, Paraguaylıların isteklerine hayır denirse de Uruguay yitirilir.

Brezilya devleti ağır ağır gücünü toplar: İngiliz sermayesini çağırır, tahılını ve hammaddelerini satar, kölelerini

çalıştırır, tarım işletmeleri ile maden sahiplerini zenginleştirir. 1850'den başlayarak da, bir on beş yıllığına, açılıp serpilme daha da açık olarak belirginleşir: Dış ticaret rakamları iki katına çıkar, ormandan toprak kazanma gelişir, demiryolu ve telgraf gelir; şekerin ve pamuğun parlak dönemidir bu. Ne var ki, pek pahalıya oturan Paraguay savaşının arkasından bir bunalım sökün eder: Şeker bunalımı, kölelik bunalımının ağırlaştırdığı maden bunalımı! Siyahilere özgürlük tanıyan 1871 Kanunu'ndan, 1888'deki genel özgürlük ilanına geçildiğinde, karışıklıklar büyür. Köle sahipleri, arkalarından federalistler ve az para aldıklarından yakınan ordu, imparatora karşı çıkar. 1889'daki *pronunciamento* ile de karşı karşıya gelince imparator çekilir.

Brezilya Birleşik Devletleri Cumhuriyeti'nin ilk adımları güçlükleri doludur. Her devlet, biraz kendisi için yaşamak zorundadır artık: Sao Paulo donanır, kahvesinden iyi kazanır, gönenç içindedir; Bahia ile Pernambouc ise bitkisel yaşam sürerler; Güney, bir ikinci Avrupalı göçünden yararlanır, hayvancılık ve tahılcılık yapar; ne var ki yaylalar, kırsal ekonomiye – güçlükle – ayak uydururlar. Köle emeğinin ortadan kalkışı çetin sorunlar yaratır: Ücret üzerine kurulu bir ekonomiye uymada çıkan sorunlardır bunlar. Bununla beraber, Avrupa ve Kuzey Amerika'dan gelen isteklerin artışı, yeni Brezilya'yı kendine getirir. Tarım işletmeleri, et ve deri tacirleri toplumunu bir spekülasyon hummasıdır sarar; hastalık, kauçuk çıkaran Amazon'u da yakalar çok geçmeden. Malzeme donanımı düzelip iyileşir, kentler büyür, ne var ki zenginleşmiş kesimlerin lüksü yığınların sefaleti ile tam bir zıtlık içindedir; açlık, günlük arkadaştır o kitleler için. Bir yandan ciddi hukukçular, verimli yazarlardan oluşan bir seçkin tabaka vardır, öte yandan cehalet hüküm sürer. Sosyal ve bölgesel zıtlıklar, uçsuz bucaksız cumhuriyete damgasını vurur; cumhuriyet ise genel oyu ve doğrudan seçim usulünü kabul etmiştir.

İki kırsal cumhuriyet: Arjantin ve Uruguay

Aynı enlemde yer alan öteki kıtalarda olduğu gibi, güney tropikanın altında ağaçsız geniş alanlar açılır, toprak

kurur, iklim kamçılayıcı olur. Pampa'da *estancia,* bir Anglo-sakson çiftliği gibi tek başınadır ve hayvancılığa çevrilidir yüzü. Yeni kentlerin doğuşu da, dünyanın aynı bölgesinde olanları düşündürür: Arjantin'de, 1870'ten başlayarak nüfusun yüzde 40'a yakını kentlidir; 1895'te Buenos Aires, 4 buçuk milyon nüfusun 600.000'ini toplar: Montevideo'da yaşayan 200.000 insan, Uruguaylıların dörtte birinden fazladır. Yün, et ve deri üzerine iş yapan iki liman, Melbourne'la Sydney'i hatırlatır.

Benzeşmez öğelerden oluşmuş, engebeler arasında dağınık Brezilya ile çarpıcı bir zıtlık karşısındayız: Sularını La Plata'ya yollayan tek ve dev bir ovadır söz konusu olan. Uzun bir süre, Arjantin Cumhuriyeti'nin sınırları belirsiz kalacaktır. Sarmiento'nun dediği gibi, "Arjantin Cumhuriyeti'nin çektiği acı, yüzeyinden gelmektedir." Kuraklığın ve çekirgenin pençesinde bir bozkır. Böylece Pampa, bir birleştirici değil ciddi bir engeldir, yenmek gerekir onu.

Rivadavia, çağının önünde giden bir düşünür, Buenos Aires'li seçkinlerin yöneteceği bir demokrasi denemesine girişir. Ne var ki, ayrılıkçı tepkiler vardır, Rosas da onları göğüsler. Arjantin, 1850'de kendisini kuran kreollarla melezlerin elindedir. Ancak, Bueonos Aires'de, Avrupa ili ilişki içinde bir ticaret burjuvazisi doğar ve hayvancılığın sağladığı yararları *estancieros*'la tartışır.

1870 ile 1890 yılları arasında, Brezilya'da olduğu gibi bir devrim olur. Bir yandan, Avrupa'dan göç, nüfusu 2 milyondan 4 milyona çıkarır ve beyaz derili bir Arjantin yaratır. Öte yandan, kırsal ekonomi dev boyutlara bürünür: Yün sürüleri, et sürüleri gelişir aynı anda. Et sanayisi doğar; ilk soğutucu sistem ta 1882'ye çıkar. Arkasından, *corn belt*'i (mısır) yaratmaya yönelen kaçınılmaz yürüyüş ete kemiğe bürünür; demiryolu gelir ve federasyonun bağları sıklaşır. Buenos Aires üstünlüğünü arttırır, seçkin bir merkezdir; Sarmiento'ların Alberdi'lerin Arjantin'i, zorunlu öğretim ve bilimsel çalışmaların kaygısını duyar; 1895'te dış ticaret, nüfusu daha kalabalık olan Brezilya'nınkine ulaşmıştır önemce.

Bunlar olurken, Paraguay, diktatörlerin sultası altında bitkisel bir yaşam sürer; ama Uruguay, Arjantin'le aynı yükselişi paylaşır.

And'lar, tek bir devletin Pasifik'ten Atlantik'e değin yayılmasını engellemiştir. Öte yandan Şili yönetimi, Peru'nun Lima'sına bağımlıydı bağımsızlıktan önce. Karasal bağlantılar çetinliklerle doludur, kıyı ise parçalı ve tırtıklı. Dalgaların kuşattığı bir tür ada: Yüksek doruklar, güneyde – denizcilikte işe yarayan kerestenin sağlandığı – soğuk bir orman, kuzeyde sıcak bir çöl, ortada ılık iklimli toprağı bereketli bir vadi.

Egemen olan bu Santiago vadisidir: Bir yandan elverişli bir liman olan Valparaiso ile donanmıştır; bir geçitten de Pampa'ya ulaşılır, *haciendas* sahiplerinin pek sevdikleri atlar oradan gelir. Bask kökenli birkaç kreol ailesi, hayvancılığa tahıl ekiminin yararlarını da ekler. Bağımsızlık, İngilizlerin desteğiyle gerçekleşir. O tarihten beri de, iki rakip parti, muhafazakârlarla liberaller – aristokratik görüşün iki farklı çizgisi – fazla çatışmalara gitmeden işlerin yürüyüşünü sağlarlar.

Ne var ki, Şili, bu daracık kantonda pek az şey yapabilirdi. Ormanlık güneyi ele geçirmek ister; 1883'te sona eren mücadele, ulusu sürekli bir savaş içinde tutar. Şili, savaşçı niteliklerinden yararlanıp, Bolivya'nın ve Peru'nun karşısına dikilir; toprakaltı zenginlikleri olan kuzey çölünü ele geçirmektir amacı ve savaş şiddetli olur.

Nüfusu iki mislini aşsa da, Şili'de kol gücü yetersizdir ve ücretler, komşu ülkelerde olduğundan biraz daha düşüktür. Sefaletin kaybolmaması bir yana, maden işletmeleri, giderek oralardaki sömürü bir cehenneme çevirmiştir o yerleri. Ne var ki nitrat ve bakır, büyük gelir sağlar ve demiryolu ile liman donanımını geliştirir. Toprak oligarşisiyle iktidarı tartışan bir burjuvazi serpilir: Soylu havalarındaki son Başkan Balmaceda'yı, donanma, 1891 Devrimi'yle alaşağı eder, sonuçtan yararlanan ise mali çevrelerdir. Ekonomi gelişme içindedir, devlet gelirleri oldukça yerinde harcanır, eğitim ilerler, büyük topraklar gitgide paylaşılır; görünüş odur ki, genel yaşam düzeyi de yükselmektedir.

And dağlarında dört cumhuriyet:
Çetin gelişmeleri

Bolivar ölünce, birlik yolundaki düşü de tarihe karışır. And dağlarında dört cumhuriyet vardır.

Peru, yalnız sulamanın ekime olanak sağlayabileceği alçak yöreler, en yüksek ve en ıssız yaylaların ülkesidir; Yerlilerin, koyunun, lamanın ve değerli madenlerin yurdudur burası.

Bolivya'da 1900'de, bir milyon kilometre kareden fazla topraklarda iki milyon insan yaşar. Bahtsızlıklara biri daha eklenir: Ülke, denize olan dar bağlantısını yitirir; daha sonra, Brezilya da bir parçasını koparıp alacaktır. Yoksul ve geri halk, gümüş madeninden pek az yararlanır; çok geçmeden daha da göz alıcı kalay yatakları eklenecektir.

Peru'nun yazgısı pek farklı olmaz. Görkemli bir başkent olan Lima'nın yıldızı sönmeye başlar. Yönetim, siyahileri ve Yerlileri azat eder, ama bu kez de el emeği sorunu – bütün yakıcılığıyla – kendini duyurur; 1850 ile 1880 arasında gelen 90.000 Çinli çabucak istenmez olurlar. Devletin yaşayacağı iki şey vardır: Güherçile ve madenler; Manuel Pardo, 1875'te güherçile tekelini bile ilan eder. Ne var ki, iktidarın bağımlı olduğu yaygaracı ve açgözlü ordu, nitratları savunmaz bile! Güherçilerin kaybı iflas demektir, halktan insanların günlük ihtiyacı tuz üzerine vergi koymak demektir. Devrimler birbirini izler, halk kayıtsız kalır.

Daha küçük olan Ekvator da benzer yırtılışlar içindedir.

Daha da kuzeyde Kolombiya, dik ve sarp bölünüşler içindedir; nemlilik alabildiğine artar, derin vadiler birbirini izler. Panama kıstağına sahip oluş çıkar sağlayacak, ama o oranda da tehlikeli bir uluslararası duruma getirir ülkeyi. Bogota'daki insanlar, Yeni Gırnata'nın anılarıyla dolu olduklarından bir büyük Kolombiya'nın kaybına evet diyecek durumda değillerdir; ne var ki, birbirinden kopuk parçalara ayrılmış bir ülkeyi yönetmek güçlüklerle doludur. Birbirine hasım yığınla grup yan yanadır ve ülke ekonomisi de durağan! Her bölgenin kendi başına kalmak istemesi ve sefalet, korkunç bir vahşete düşüren karışıklıklara yol açar. Sonunda Amerika Birleşik Devletleri müdahale eder ve Panama

elden çıkar; oysa kahve ve pamuktaki ilerlemeler, hiç de cılız sayılamayacak bir yakın geleceği hazırlamaktadır ve bu arada, umut edilmeyen bir kaynak işin içine girer, petrol bulunur.

Venezuella

İçerde hayvancılık yapılan geniş bölgeyle limanlar arasında, önemli bir ticaret akımı vardı; adalardan da, siyahilerin köleliğiyle beraber, kahve ve kakao kültürü gelmişti. Böylece, hayvan yetiştirenlerle plantörler iki sosyal grup oluşturuyordu ve onların ortaklaşa davranışı Venezuella'nın gelişmesine kapı açacaktır; ülkenin hareketli tarihini de yine onların aralarındaki çatışmalar açıklar.

Çoğu sert ve okur-yazar olmayan melezlerden oluşan *Llanero*'lardır ki, Bolivar'ın devşirdiği ordunun en yetkin öğeleri olmuşlardır; başlarında da, "ovaların şefi", yarı Yerli Paez vardır. Ne var ki, Kurtarıcı'dan kalan tekçi ve oligarşik Anayasa, iç savaşlara engel olamaz ve boğuşmalar sürerken de ayrılıkçılık yavaş yavaş su yüzüne çıkar: Caracas'ın rakibi Maracaibo'nun ayrılması, federalist bir formüle doğru gelişmeyi hızlandırır ve 1864 Anayasası 24 devlete böler ülkeyi. Bir ara, *caudillo* Guzman Blanco dizginleri eline geçirir: Orduyu doyuran, sanat dostu geçinen, ekonomiyi geliştirme isteğiyle yanıp tutuşan, mülkleri çekici hale gelmiş Kilise'nin hasmı durumundaki bu insan, sömürgeci Avrupa'ya boyun eğmeyi de istemez. Yuruari altın yatakları ile ilgili olarak, İngiltere'yle bir sınır anlaşmazlığı on üç yıl sürer. O biter yeniden başlar karışıklıklar, beri yandan da hayvancılığın girdiği bunalımla yan yanadır: Bir bulaşıcı hastalık sonucu katır ve atın kırılması, *Llaneros*'a korkunç bir darbe indirir; kahve ve kakao Venezuella'sının önünde eğilmeyi de istemez haldedirler. Öte yandan, köle emeğinden ücretli düzene güçlükle geçilir: Nüfus artsa da Avrupa'dan göç yetersizdir ve Brezilya'nın *fazenda*'sının korkunç rekabeti vardır. Demokrasi savındaki bu Cumhuriyet'te, bilgili ve zengin büyük mülkiyet sahiplerinin azınlığı ile ulusun geri kalanını bir uçurum ayırmaktadır.

Sürekli istikrarsızlığın başka yığınla da nedeni vardır.

Orta Amerika'nın küçük cumhuriyetleri. Meksika'nın gecikmiş yükselişi

Federalizm, Güney Amerika'da parçalanmayı sınırlandırmıştı kısacası; Orta Amerika'da ise, başarısızlığa uğrar ve derlenip toparlanışa götüremez.

Aynı sıcak ve nemli iklim, hemen hemen her yanda, "ılımlı topraklar"a doğrultur insanları. Ancak, nüfus yoğunluğu alabildiğine eşitsizdir ve özellikle etnik yapı pek çeşitlidir. Guatemala ve hele hele San Salvador, komşularından daha kalabalıkken Kostarika'da beyaz insan ezici bir çoğunluğa sahiptir. Bu ve bunlara eklenen başka sorunlardan çıkan şudur: A r t s ı z a r a l ı k s ı z s a v a ş l a r ve her cumhuriyette süreğen bir k a r ı ş ı k l ı k ! Köleliğin kaldırılması, sosyal düzeyde bir yatışma getirmez. Dışardan göçe pek çekici görünmeyen bu uzun toprak şeridi, daha çok emperyalizmlerin iştahını uyandırma ve onları birbirinin karşısına çıkarma durumundadır. Başlarda Nikaragua üzerinden bir kanal açma düşünülürken, ilk demiryollar Panama ile Tehuantepec'e döşenir ve kanal için de Panama kıstağı seçilir.

Öte yandan, Meksika'nın adı Peru'nunki gibi gözleri kamaştırır.

Ne var ki, yöre yoksuldur. İnsanların büyük çoğunluğu – nüfus 1800'e doğru 6 milyon, 1900'de 13 buçuk milyondur! – pek düşük bir yaşam düzeyine sahiptir. Öyle de olsa, ülkede güçlü bir melez kitle vardır ve yüzyılın sonuna doğru Yerli kökenden gelenlere eşit olup çıkmıştır. Daha da keskin olan zıtlık, İspanyol kökenli beyaz aristokratla, başka renkten insanlar arasındadır. Ayrıca, bu yarımada, Birleşik Devletler'in hemen yanı başında uzanır ve Antiller'e de sömürgeci güçler gelip yerleşmiştir. Kreol, İspanyol rejiminin, kendi ayrıcalıklarıyla yabancıyı korumak üzere, tutucu bir monarşi biçimi altında sürmesine çalışır; yabancının istediği de, maden zenginliklerini – gürültüsüz patırtısız – sömürmesini bir otoritenin güvenceye bağlamasıdır. A n a r ş i ya da g ü ç l ü r e j i m : Yazgı, bu almaşığa getirir sokar Meksika'yı! Mexico'daki hükümetin, ülkeyi parçalanmaktan kurtarması için bir şeyler yapması gerekir: Çünkü, bir yandan Orta Amerika elinden çıkmıştır, öte

yandan Birleşik Devletler'e bir buçuk milyon kilometre karelik bir toprağı terketmek zorunda kalmıştır. Sonunda merkezi iktidarın zayıflığını gösteren f e d e r a l i z m üstün gelir.

İ t u r b i d e, I. Augustin adıyla, ordunun, ruhbanın ve orta yaylanın büyük toprak sahiplerinin desteğiyle imparator oyunu oynar boş yere: Orduyu yeterince doyurmadığında da, federalist cumhuriyet örtüsü altında, *prononciemento*'lar ve karışıklıklar dönemi başlar. Onu Santa-Anna devirip yerine geçer. Değişken huylu ve kararsız olan bu insan bir melezlere dayanıp 20.000 kreolü yurt dışı eder, bir oligarşiye ve ruhbana çevirir yüzünü, 1848 felaketine götüren – o dile sığmaz! – bir karışıklar dönemine egemen olur. Arkasından gelenin merkezci iktidarı daha mutlu değildir. Köleliğin kaldırılışı Texas'ın elden çıkışını hızlandırır.

Radikallerin (*puros*) Kilise'nin sırtından gerçekleştirdikleri reform, Yerlileri ve melezleri doyurmayınca – çünkü el konulan mülkleri satın alanlar kapitalistlerdir! – iç savaşın ve yabancı müdahalesinin kapısı açılır. M a x i m i l i e n' in tutucu imparatorluğu boşa çıkınca da, J u a r e z, laik bir iktidarı yerine oturtur; melezlere ve halkın eğitimine uygun bir rejimdir bu. Ne var ki okur-yazarlığın kıtlığı pek derin bir yaradır, köylülük silinmez; öyle olunca da, yönetim, tartışmasız kendini dayatamaz.

Juarez'in yardımcısı P o r f i r i o D i a z iktidara el koyduğunda, bir diktatöre teslim etme pahasına da olsa, modern bir Meksika isteyen bilim adamlarının (*cientificos*) saati gelmiştir. Ne var ki, pozitivist görüşteki bu *intelliguentsia*'dan yardım gören *caudillo,* her türlü muhalefeti ve haydutluğu, iyi örgütlenmiş bir polis marifetiyle ezer; ruhbanı, mülkiyet sahiplerini, "reform"dan zenginleşmiş spekülatörleri kendi işine ortak eder ve dışarıdaki kapitalistlere güven vermeye koyulur. Böylece, bir demiryolu şebekesi kurulup Birleşik Devletler'deki hatlara bağlanır; bankalar şubelerini açarlar; dış ticaret yirmi beş yılda beş katına çıkar; Mexico güzelleşir ve sağlığına kavuşur ve bir melez burjuvazi de yükünü tutar. Birer ilerlemedir bunlar: Ne var ki, maliyenin zayıflığını, genel sefalet ve cehaleti, toprakların ve toprak altı zenginliklerin yabancıların eline geçmesini de gözlerden gizleyemezler.

Aykırı görünecek, ama söylenmeli: Bağımsızlığın ertesinde, k u z e y l i g ü ç l e r dir ki ellerine geçirdikleri topraklarda tutunurlar; o topraklar da, İngilizlerin elindeki Honduras'tan başka, Guyana'lar, Antil adalarının çoğudur. Dahası, 1898'de İspanya, son iki kolonisinden, Küba ile Porto Rico'dan uzaklaştırılır.

Sakız ağaçlarıyla dolu bir alçak kıyının gerisinde, ekvator orman ve savanalarına gömülmüş Guyana'lar, beyaz insanların kolonizasyonunun ilerlemesine fazla uygun değildir ve ağır bir bunalıma uğrar. Şekerkamışı ve kahve işletmeleri, köleliğin ortadan kaldırılmasından sonra, onun yerine geçecek el emeğini bulmakta güçlük çeker. Sadece, 1890'a doğru, Hollandalıların elindeki bölüme Cavalıların, İngilizlerinkine de Asya'dan Hintlilerin getirilmesiyle belli bir canlılık görülür; Fransız bölümü ise bitkisel yaşamını sürdürür.

Adaların durumu da daha iç açıcı değildir.

Uluslararası uzun rekabetlerden, Büyük Britanya parsayı toplayarak çıkmıştır. İspanyollar büyük Antiller'den ikisini ellerinde hep tutsalar, Hollandalılar Curaçao'ya sahip olsalar, Fransızlar Martinik'i, Guadeloupe'u ve Marie-Galante'ı avuçlarında saklasalar da, İ n g i l t e r e' n i n d u r u m u başkadır: Jamaika'dan başka Bermuda ile Bahama'lardan Orénoque ağızlarına değin – hemen hemen kesintisiz – bir adalar zinciri uzar durur; böylece İngiltere, Amerikan kıyılarını ve kıstakları denetler.

Ne var ki, k ö l e l i ğ i n yol açtığı s o s y a l s a r s ı n t ı, sömürgecilik üstüne kurulu bu dünyayı sarsar. Kölelerin savaşı, Haiti adasını yerle bir ettikten sonra Jamaika'ya yayılır; orada siyahilerin kurtuluşu ekonominin yaralarını saramaz.

Fransa'da 1848 Devrimi, gelişmelere olumlu yaklaşmışken, İkinci İmparatorluk yeniden zorla çalıştırma yoluna dönmeye kalkar; oysa Hollanda, kölelerin bağımsızlığına boyun eğer. 1870'ten sonra Üçüncü Cumhuriyet, kolonilerini metropola bağlar. İspanya'ya gelince, köle tacirlerine büyük kârlar sağlayan ticarete bile bile göz yumar ve onun da öteki devletlerin arkasından gitmesi için, Küba ile Porto Rico'da bir ayaklanma çıkması

gerekir. Böylece dava, bir yüzyıl süren oyalama, savsaklama ve duraksamalardan sonra kesinlikle anlaşılmış olur. Ama asıl korkunç rastlantı şudur: Yeni şekerkamışı, pamuk, kahve, baharat ve egzotik kereste üreticileri girer sahneye; şekerpancarı, şekerkamışıyla ve kimya endigoyla rekabete başlar. Antil'lerin ekonomisine çifte darbe vurulmuştur.

Jamaika'da ırklar savaşı 1895'e değin sürecektir.

Avrupa egemenliğindeki adalarda, başlarından geçmedik felaket kalmamış da olsa, Haiti'nin acıları hepsininkini bastırır.

Ayrılıkçı savaşın ertesinde, büyük Küba bunalımı başlar. Birleşik Devletler'in çekiciliğinin ortaya çıktığı bir sırada, metropol gerçekler önünde sağır ve kördür. İlginç olan şu ki, ayaklanmanın başına zengin bir tarım işletmecisi Don Carlos Manuel Cespedes geçer; o, siyahileri silaha sarılmaya çağırırken, Madrid köleliği kaldırdığı yanıtını verir. Ne var ki Küba davası, Birleşik Devletler'in – doğrudan doğruya – Antiller'e müdahale etmesine ve orada güçler dengesini kendi yararına değiştirmesine yol açar.

Monroe doktrini ve Amerika çapında bir politikanın doğuşu

Monroe'nün mesajının da gösterdiği gibi, İspanyol ve Portekiz imparatorluklarının sona erdiği tarihten başlayarak, Kuzey Amerika'nın büyük cumhuriyeti ile Latin Amerika arasında bir çıkarlar birliği duygusu kendini belli etse de, kuzeyden gelen dayanışma işaretlerine güneyden açık bir güvensizlik oldukça erken yanıt verir. Washington'lu ve New York'lu insanlar, Latin kökenli ne ki var tiksinirken, Latin Amerikalı insanlar da alay ederler berikilerle; ne var ki, 1848'de Birleşik Devletler'den gelen ve Meksika'nın kurbanı olduğu şiddet ve kıstaklardaki sorunları Birleşik Devletler'in Londra ile çözümlemeye kalkmasındaki patavatsızlık, korumak istediklerinin gözünde kuşkulu hale düşmelerine yeter. Orta ve Güney Amerikalı insanlar şunu da görmemezlik edemezler: Aslında onlar ve ellerindeki zenginlikler, Avrupalı devletlerle Birleşik Devletler arasında bir nüfuz mücadelesinin içinde paylaşılmak istenen bir kozdur. Monroe biçiminde bir panamerikanizme, tehdidini her zaman sürdüren bir sömürgeciliğe karşı zorunlu bir ortak savunma olabildiği ölçüde yatkın görünürler.

Bununla beraber, Amerikalılar arası bir zorunlu dayanışma bilinci, birer kardeş kavgası olarak bakılan sürekli savaşların yiyip tükettiği cumhuriyetlerin hukukçu ve sosyologları arasında gelişir. Böylece, büyük şair ve Şili Yasası'm kaleme alan Andrès Bello, ünlü eseri *Uluslararası Hukukun İlkeleri*'ni yayımlar; XVIII. yüzyılın filozoflarından esinlenmiştir yazdıkları ve XX. yüzyılın bildirilerini haber verirler. Lima'daki toplantılarda, aynı kandan ve aynı kültürden uluslar arasında işbirliği yararına güzel formüller atılır ortaya. Ancak farkına varılır ki, kimi insanlar, eski metropollerle tam bir eşitlik üzerinde bir yakınlaşma hayaliyle büyülenmişlerdir: Kolombiya ve Venezuella, sınır uyuşmazlıklarına bir çözüm getirmek üzere İspanya'ya başvururlar; daha gerçekçi olan ötekileri, her yerde hazır olan Büyük Britanya'nın sunduğu gizli bir vesayet ile yetineceklerdir.

1889'da, panamerikan konferanslar, yani emperyalist bir gücün ihtiyaçlarına yanıt veren bir Monroizm çağı başlar. İçinde Yerlinin, siyahinin, dışardan göç edip gelmiş beyaz proleterin, sefil bir halkın başlıca insanlarını oluşturduğu Latin Amerika, bölünmüş ve iktisadi bakımdan zayıf bir dünya, Birleşik Devletler'in önerdiği yararlara sırt çevirmeli midir?

Dahası, seçme özgürlüğü olacak mıdır uzun süre?

BÖLÜM IV

MÜSLÜMAN DÜNYA

Eski kıtanın bağrında, Müslüman uygarlık, özgünlüğünden hiçbir şey yitirmez hemen hemen. Politika alanında, Avrupalılarca ufak ufak bağımlılaştırılmış haldedir kuşkusuz; ne var ki dayandığı inanç, canlılığını korur, yaşam kurallarının hiçbirinden vazgeçmez ve kendisine iman edenlerin sayısını daha da arttırır.

Bir birlik, süreklilik ve açıklık vardır İslamda.

Daha da yakından bakıldığında, nedir genel nitelikleri Müslüman dünyanın?

MÜSLÜMAN DÜNYANIN GENEL NİTELİKLERİ

İslamın alanı

Bir yandan, Moritanya'dan İndus'e ve Türkistan steplerine değin yayılan, yer yer suya hasret, hatta çöl, uçsuz bucaksız bir dünyadır Müslüman dünya; öte yandan, peygamberin dini, güneye ve güneydoğuya doğru taşmış, Afrika'da nemli tropikal hatta ekvatoryal bölgeleri istila etmiş, Güney Çin'de, Hint Okyanusu dolayında ta Molük adalarına değin yayılmıştır.

XIX. yüzyılda da sürer bu süreç.

Yüzünü Mekke doğrultusunda Kıble'ye çevirmiş, her gün – beş vakit – secdeye kapanan bu insanların sayısı nedir?

1882'de yapılmış bir tahmin 175 milyon Müslüman gösterir ki, gerçekliğin gerisindedir bir olasılıkla. Ama ne olursa olsun, böylesine dev bir coğrafya için, ileri sürülecek başka rakamlar da az gelir. Umulmadık bir d a ğ ı l ı ş olmuştur: İnananların çoğunluğu yarımadalarda ve Asyalı adalarda yaşar. Ne var ki, Kuran, hangi ülkeye gidilirse gidilsin,

aynı kutsal dili, aynı hukuku, aynı ahlakı, aynı kurumları dayatır insanlara. Allah'ın kelâmı, Mehdi gelinceye değin, bütün zamanlar için geçerlidir. Buyruklara uymaya değin, her şeyde birlik vardır. Böylece İslam, varlığını teslim etmek anlamına, *aslama* fiilinden gelen adına layık bir durumdadır. B ü t ü n g ü c ü y l e s a r a r k i ş i y i: Yaşamın zorunluluklarını, hatta kimi kural dışılıkları gözününde tutar; kötüye kullanmamak koşuluyla uygulamada hoşgörürlüdür, nefse kısıtlama getirmez. Örneğin dışlayacak yerde çokkarılılığı düzenler, yumuşatmaya çabalayarak köleliği sürdürür, ticareti engellemeden faizi yasaklar; kadını ikincil bir sıraya yerleştirir kuşkusuz, ancak kişisel servetini yönetmesine izin verir ve ilgi gösterir kadına; haccı önerir, ama mecbur tutmaz; cihadı, gerçek dinin savunulması ve puta taparların dine döndürülmesi doğrultusunda sınırlar. İnananlar arasında, dinsel ya da soyluluk ayrıcalıklarını reddeden bir kardeşlik ve eşitlik yaratır.

Her yıl, Mekke ile Medine'ye doğru, binlerce inananı yola çıkarır din. Bir kestirmeye göre 1900'e doğru, 50.000'e yakın Hintli, 20.000 Malezyalı, bir önemli sayıda Mağribi, Mısırlı, Türk, Acem, Kabe'ye gelmiş ve çevresinde dönmüştür; Afrika'dan ve Çin'den gelenler de vardır. Çoğu İngiliz gemileriyle gelip Cidde'de karaya çıkar. Şam doğrultusunda karayolu uzun ve çilelidir; öyle olduğu içindir ki, Sultan II. Abdülhamit, Medine'ye değin uzanan bir demiryolunun yapılmasına büyük bir önem vermiştir; oradan Mekke'ye ise yürüyerek on bir günde gidilmektedir. Demiryolu, yılda 200.000'den fazla hacı taşır; onun yarısından az sayıda hacı ise deniz yolunu yeğler. Şii İran'ın kutsal kentleri de yığınları çağırır; ne var ki oraya yolculuklar daha kısa sürer.

Bu gidiş gelişler, d ü ş ü n c e l e r i v e s l o g a n l a r ı da götürüp getirir. Ne var ki, yine bu gidiş gelişler, ticareti sürdürürken, s a l g ı n l a r ı da yayar: 1858'de ve 1868'de, Mekke'de kolera görülür; Afrika'nın doğu kıyılarına, Habeşistan'a ve Nil vadisine ulaşır salgın; hastalık 1870'te yeniden azdığında, Zengibar'da 25 ile 30.000 arasında insana malolur. Hindistan'dan ve İran körfezinden gelen veba, 1899-1900 yıllarında, Mısır'a, Doğu Afrika'ya, Singapur'a ve oradan Büyük Okyanus'a değin yayılır.

Fas'la Sudan'dan Türkistan'la Hindiçini'ye kadar, her

yanda, minareden müezzin ezanla ibadete çağırmayı sürdürür. Yerel sanatların, caminin plan ve süslemesine getirdikleri değişiklik ne olursa olsun, her yanda İslam, eskiyi onayıp sürdürmeyi yeğler, y e n i l i ğ e h o r b a k a r. Muhammet Ali'nin Kahire'de yaptırdığı camide modernizmden eser yoktur; ne denli zarif olursa olsun, Hamidiye için de aynı şey söylenecektir. Ne var ki, yığınla saray, İstanbul'da Abdülaziz'in (1863-67) Çırağan Sarayı, bir süre sonra Abdülhamid'in kullanacağı Yıldız Sarayı, İskenderiye'de Said'in yaptırttığı Gabbari ve Mex sarayları, Bahia'dan Merakeş'e değin -1894 ile 1900 arasında – dikilen saraylar, hepsi, iklimin koşullarına uyarken süslemede kendilerini özgür sayarlar; bununla beraber, XVIII. yüzyılın sonlarında, Batı'nın Rokoko'sunun istilasıyla zevklerde bir gerileme de söz konusudur.

Müslüman kentinin görünüşü b a s m a k a l ı p gibidir: Anıtsal kapılarla açılan surların çevirdiği kentte, saraylardan başka, çeşmelere, medreselere, zaviyelere, hamamlara özen gösterilir; bu sonunculara vakıflar adanmıştır. Kentte kapalıçarşılar, depo ve otel hizmeti gören hanlar ya da kervansaraylar vardır; en yoksul evlerle en görkemli konaklar bir aradadır; bu sonuncularda, gelenek selamlık ile harem'i dayatır. Kent, Müslümanı Yahudi ile Hıristiyandan ayırmaya dikkat eder ve korumak için bir çerçeve içine alır onları.

İslamda dinsel akımlar.
Başka inançlar karşısında Müslümanlar

Başka inançlar karşısında, Müslümanlar, uzlaşmazlıkla uzlaşma arasında gider gelirler.

"Modern anlayış" diyebileceğimiz şeyle uyuşup anlaşmayı arayan kimi eğilimler vardır. B a b î l i k, bunlardan biridir. Peygamber'in yaşamıyla ilgili olağanüstü olaylarda istiareli bir yoruma giden İranlı bir akımdan gelmektedir bu. 1842'de Bâb adını alan ve bir *mehdi* olarak ortaya çıkan Mirza Ali Muhammed'in öğretisinde, Mazdeizmden çeşitli öğeler ve Masonlarınki gibi insansal bir felsefe görülmektedir; doğaya uygun bir yaşam öneren, insana daha çok özgür-

lük ve kadın-erkek eşitliğini isteyen Mirza ali, halk arasında büyük ilgi toplar; öyle olduğu için de, iktidarca tehlikeli görülür ve kuşkusuz şahın emriyle öldürülür. Ne var ki, çömezlerinden biri, Bahaullah, evrensel bir din yaymaya başlar; insanları birbirine yaklaştırmak istemektedir ve barış davasını gütmektedir. Müslüman kardeşlerinden çok, Avrupa'da ve Amerika'da yandaş toplar. Bahailik de gelişir: Bahaullah'ın oğlu ve mirasçısı Abbas Efendi ile gerçek bir akılcılığa çevirir yüzünü.

Bunun gibi, İranlı Ahmet Han Bahâdos, "cüzi irade"ye çağrıda bulunan bir muteziliğe dönerken Afganistanlı Cemaleddin Afgani, Batılı materyalizm dediği her öğeyi dışlayarak liberal bir İslam önerir. Onun çömezi Muhammed Abduh, Kahire'de El-Ezher camisinde, çok daha radikal tezler ileri sürer: Çünkü tek karılığın üstünlüğünü, faizle borç vermenin yararını ve kadının bağımsızlığını kabul etmiştir. Onun akılcılığı, Hindistan'da Seyyit Ahmet Han' ınkiyle birleşir: O da, bilimlerin incelenmesini öğütlemekte ve Kuran'daki öykülere sadece istiareli bir anlam tanımaktadır.

Buna karşılık, Avrupalı kavramların kabulüne, bir din değiştirme adımı ya da en azından bir teslim oluş diye bakmaya eğilimli çevrelerde, bir karşı koyma görülecektir.

Babilik, nasıl İran'lı bir damga taşıyorsa, Vahhabilik de Arabistan'ın anlayışına uygundur denebilir. Ne var ki, bütün dinler gibi, İslamda da katı ilkeci (puritanizm) anlamda sıçrayışlar görüldü her zaman. Böylece, Sünniliğin en az liberal kanadı olan Hanbelilikten gelen Muhammed İbni Abdülvahab'ın öğretisi, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkıp yayıldı: Öğreti, ermişlere tapmayı, lüksü, tütünü, ispirtolu nesneleri, talih ve baht oyunlarını mahkûm etmekte ve kısacası ilk saflığıyla "İslama dönme"yi önermektedir. Görüş, Hicaz hac seferlerinin tiksintiye götürdüğü Necid Bedevilerinin sert anlayışına yanıt vermektedir; göçebenin kentliye karşı mücadelesinin bir görünümüdür olanbiten. Zorla ele geçirilmiş Mekke ile Medine'yi Mısır Paşası elde silah temizlese de, çöle itilen Vahhabilik orada tutunur ve bir yandan Hindistan'da, bir yandan da Libya kabileleri arasında yayılır ve bu sonuncusunda, yeni bir tarikatın, yabancı düşmanlığıyla şöhret salacak Sinusi tarikatının kurulmasına yol açar.

İslam'daki mistik akımları t a r i k a t l a r ele geçirir. Gitgide çoğalırlar ve XIX. yüzyılın sonlarında bir yüz kadardır sayıları. Tunus'ta, 1881'de beş tarikat vardır; Cezayir'de, 1890'a doğru, tarikat erbabının sayısı 170.000'dir. Her cemaatın, kurucunun mezarına yakın oturan bir şeyhi, ibadet edenleri (*mukaddem*), sıradan yandaşları (*ihvan*) görülür; her cemaatın bir vakfı, bir tarikat-okul türünde *zaviye*'si bulunur; her cemaat, kendine has bir amacın, bir *zikr*'in arkasındadır ki, yardımseverlik, alçakgönüllülük, yoksulluk ya da bir kenara çekilmişlik öğütler. Ne var ki, rekabetleri de göz önünde tutmalı: Örneğin Oran'da, Derkavi'lerle Ticani'ler, Kadirilerle çatışır dururlar. Gerçekten, tarikatlar arasında, kimisi aristokratik kimisi de demokratik bir nitelik taşırlar; birincilerin daha çok kentlerde, ikincilerin ise Bedeviler arasında yandaşları vardır.

Karmaşık ve hareketli bir şebekedir bu; ne var ki, onun sayesinde i l e t i ş i m şaşırtıcı bir hızla gerçekleşir. Örneğin, sıkı bir kuralcılığın arkasından giden Kadiriler, Bağdat'ı merkez edindikten sonra, Batı Afrika'da, Çin'de Yunan'a değin yayıldılar. Ayrıca, dinsel cemaat, İslama, cihat için şefler ve en iyi savaşçı birlikler sağlamaktadır. Bu bakımdan Sinusi'lerin rolü pek ünlüdür. Oran kökenli olup Kadirilere katılan Sidi Mohammed ben Ali ben Sinusi, öğretisinin sertliğiyle Mekke'de kendini kabul ettirdikten sonra, 1855'te, Cyrénaique'te bir vahaya çekilir ve orada, çok geçmeden bütün Kuzeydoğu Afrika'ya yayılacak olan bir zavike kurar. Müritleri, İstanbul'daki sultanın yetersizliğine karşı çıkıp halifelik iddialarını reddederler ve Hicri 1300 yılının ilk günü, yani 12 Aralık 1882 tarihinde bir mehdinin geleceğini haber verirler. Çağrıya, Nubya'lı bir dülger olan Mohammed Ahmed yanıt verir, cihat sancağını o gün açar. Dervişlerin ayaklanışı yıllarca sürecek ve İngiliz güçlerine soluk aldırmayacaktır.

Müslüman egemenliğine tabi ülkelerde yaşayan Hıristiyanlar ve Yahudiler, geleneğe uyarak, yalın bir h o ş g ö r ü den yararlanırlar. Ne var ki, bu inanmazlar, bir vergi (*haraç*) ve başvergisi (*cizye*) ödemek koşuluyla, kendi dinlerinin uygulamasında ve yaşam biçiminde serbesttirler; *zımmi*'ye, yani korunan kişilere, silah taşımaları yasaklanmıştır. Yerel koşullara göre ilişkiler, açık bir işbirliğinden

–Fener Rumlarının durumu böyledir– az çok kapalı bir husumete kadar değişecektir.

> İranlı Şiilerin bir dine döndürme politikası uyguladıkları görülür ki, Marran'lara benzer biçimde gizli Yahudiler gibi yeni zümreler çıkaracaktır ortaya. Rothschild'ler, Fas sultanı nezdinde – İngilizlerin de destekledikleri – bir başvuruda bulunurlar; sultanın her tür hırpalanmayı yasaklayan kararı çok geçmeden iptal edilir. Törenle kıyım öyküsü, Muhammed Ali'nin birliklerinin işgalindeki Suriye'de, 1840'ta bir bağnazlık patlayışına yol açar; Fransız politikacısı Cremieux ile İngiliz Montefiore'un müdahalesi sonucudur ki, tutuklanmış Yahudiler, bir ferman suçlamanın yerinde olmadığını ilan etmezden önce kurtarılır.

Hıristiyan kiliseleri, bir tür *modus vivendi* kabul etmişlerdi ve onun sayesinde, kendi inananlarının bağlılığım güvence altına alıyorlardı; ancak, bu kiliseler, aynı zamanda dışarısının desteğini de arıyorlardı. Şu ya da bu dinden olanları koruma bahanesi altında, birçok Avrupa devletleri Osmanlı devletinin işlerine müdahale alışkanlığı edinmişlerdir. Milliyetçilikler, böylesi inanç gösterilerinin arkasına gizlenmişlerdir: Çarlık, Ortodoks mezhebinden olanları inatla desteklemiş; Fransız hükümetleri, sultanların "Frenk"lere tanıdıkları geleneksel hakların Doğu Latinlerine de tanınmasmda ısrarlı olmuşlardır. Uyuşmazlıklar, çoğu kez Kutsal Toprak'lardaki dinsel yapıların yönetilmesi ile ilgiliydi.

En dramatik olay da, 1853'te, bir yanda Rusya'yı, öte yanda Fransa ile Büyük Britanya'yı karşı karşıya getiren uyuşmazlık oldu ve Kırım Savaşı da bundan doğdu. Savaşın sonunda, 1856'da Paris'te, Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan halklar için t o p l u b i r g ü v e n c e elde etmenin arkasmdaydı: Kanun önünde eşitlik ve verginin kaldırılmasıydı söz konusu olan. Önemli bir tarihtir bu: Çünkü, Müslüman bir devlete, İslamın kurallarına ters ilkeleri tanıtmak amacıyla, ilk topluca çaba ortaya konmuştu. Koloni haline dönüştürdükleri ya da koruma altına aldıkları bütün ülkelerde, Avrupalı devletler, böylesi reformlara gittiler. Ancak, şu soruya da yanıt verilmelidir: Müslümanlar, böylesi bir değişikliğe, kendi inançlarını bir yana koymaksızın, ne ölçüde katılmışlardır? Onlar da, en güçlünün

yasasına uğramış değiller miydi? Şurası bir gerçek ki, İslam, bir bağnazlığın harekete geçirdiği kitlelerle karşı karşıya olduğunda, aynı bağnazlığa başvurmuştur hep. Çin'de ve Hindistan'da, çoğu kez silahlı mücadeleler, Müslümanlarla Müslüman olmayanlar arasında sürüp gitmiştir. Kara Afrika'da da böyle olmuştur ve Putataparların ülkesine giriş, kansız-boğuşmasız olmamıştır.

Müslüman devletin nitelikleri ve zayıflıkları

İslam, iktidarı dinle içiçe alıyor. Devletin ülkesel bir temeli yoktur; söz konusu olan, dinsel topluluklardır; müminlerin egemenliğini kuran ise, fetihtir. Devleti yöneten, sadece Peygamber'in vekili, yani *halife*'dir; *emir el-müminin,* yani inananları yöneten kişi ve imam, yani ibadeti yönlendiren insan olarak, halifenin, *şeriat*'ı yorumlama yetkisi yoktur ve şeriat, Allah adına dayatır kendisini. Ayrıca, iktidara geliş, bir hakkın değil bir seçmenin sonucu olduğundan; Muhammet'ten başlayarak onun nesebinden gelenler üzerinde uzlaşma olamamıştır; Müslüman dünyanın siyasal parçalanmışlığını açıklayan, budur da bir bakıma.

Ancak şunu da unutmamalı: Fetih atılımı, bir göçebe halkın eseri de olsa, Mekke'nin Kureyşi'leri tarımsal kökenli olan her şeyi horlayan bir ticaret aristokrasisine bağlıydı. Toprakta emek, *raiya* içindir; vergi ödemek de başta ona düşer. Toprağın hatırı sayılır bir bölümü, *vakıf* yoluyla hareketsiz hale getirilmiş ve vakıf da, hastahane ya da okul gibi kuruluşların bakımı için Tanrı'ya devredilmiş mallardır; sözleşmeleri düzenleyen yargıç, yani *kadı,* bir kentli olarak, toprağın tefecilik yoluyla soyulması adına, kentlilerin çıkarını göz önünde tutar. İki şeyden biri olacaktır: Ya tarım toprağı, *muşaa*'ya, yani kabilenin karşılığı olan cemaata ait olacaktır ya da kentin eşrafı büyük toprak sahibine, yani yarıcı ve borcunu malla ödeyen *fellah*'ın korktuğu *ağa*'ya bağlanacaktır. Kabileye gelince, o başını, *kaid* ile *şeyh*'ini korur, özel hukukla kamu hukuku da karışık haldedir. Devlet, içinde yalnız hısımlıkların ve kişisel düşmanlıkların söz konusu olduğu bu kabiledir çoğu kez. Devlet, göçebeleri ve tacirleri bir araya topladığında bile, hemen he-

men doğal olan istikrarsızlığa – şöyle böyle – bir çare bulabilir; iktidar, despotizmle gevşeklik arasında sallanır ve ikisi de keyfilik demektir. Ağaçlı bozkırı ve nemli tropikal tarım yörelerini istila eden İslam, sosyal kurumları kendisininkinden daha ilkel toplumlar üzerinde üstünlük kurabildi.

Muhammed'in dini, evrensel bir anlayışa yanıt veriyor kuşkusuz: *Dar ül-İslam,* bütün dünyayı kucaklar. Böylece, çok çeşitli halklar bir araya gelmiş bulunmaktadır. Ne var ki, kendi inancını yayma çabası bir milliyetçilik değildir. Araplaştırma ve İslam iki ayrı şeydir. Kuran dili ve klasik bir dil olarak Arapça, yerel dillerin yerine geçmez. *Fıkıh*'a, yani İslam hukukunun karşısına, sık sık dünyasal örf ve adet hukuku dikilir. Müslüman devletin birbirinden farklı etnik grupları içine almadığı durumlar nadirdir; Hıristiyanlar ve Yahudiler ise, bir haylidir.

Avrupa sömürgeciliğinin önünde, teknik ve iktisadi yönden daha geride olan İslam kötü durumdadır. Dinsel dayanışma, göz doldurucu bir başarı sağlayacak görünüşte değildir. İngiltere 1856'da, Osmanlıları desteklediği bir sırada İran'a savaş açtığında, Hindistan Müslümanları harekete geçerler ve İngiliz ordusundaki Hintli askerlerin, Sihapilerin ayaklanışına yol açan da budur. Ne var ki, istisnai bir olaydır söz konusu olan. Nitekim Ruslar, 1828-29 yıllarında Osmanlılarla çatıştıkları bir sırada, İran şahı çarla antlaşma yapar; Londra ile Petersburg, İranlılarla Afganlar arasındaki kötü ilişkilerden yararlanırlar ve Osmanlı sultanının Muhammet Ali ile kavgaları, Avrupalı devletlerin elinde bir kozdur.

İslamda, çeşitli milliyetçiliklerin ortaya çıkmasının yakın olduğu yıllarda, Müslüman dünyanın düşkünlük dönemi de gelip çatmıştır zaten.

OSMANLI İMPARATORLUĞU

XVII. yüzyılın sonlarından beri gerileyiş halinde olan Osmanlı İmparatorluğu, XIX. yüzyılda, yine de Müslüman devletler arasında en büyüğü ve en saygın olanıdır. Mısır gibi vergi veren ülkeler de eklendiğinde, imparatorluğun 6

milyon kilometre genişliğindeki alanı, Balkan yarımadasından Hint Okyanusu'na, Kafkaslardan Trablusgarb'a değin yayılmaktadır; onlara, Güneydoğu Asya'nın bir bölümünü, Kuzeydoğu Afrika'yı ve bütün bir ön Asya'yı ya da Ortadoğu'yu katmalıdır. Nüfusu, 1890'da 40 milyona erişmese de, eski kıtanın bağrında, özellikle de Akdeniz'den Güney Asya'ya değin giden yollarda başta gelen bir durumda olduğundan, uluslararası ilişkilerde büyük bir rol oynar.

Halkların çeşitliliği

Türkler, Anadolu'da gerçekten kendi evlerinde gibidirler; orada başka halklar arasına karışıp gitmişlerdir. Kent yaşamının yanı sıra, tarım büyük yer tutar. Topraklar, vakıflara ya da devlete ait olmadığı hallerde, büyük toprak sahiplerinindir ve onlar da, ya ortakçılara kiralarlar bunları ya da kendi adamlarıyla işletirler. Halıcılık, madeni eşya, işlemecilik, onların yanı sıra, deri, tahıl, yemiş ve tütün, özellikle limanlarda Rumların, Ermenilerin ve Yahudilerin önde geldikleri bir ticareti besler durur. Örneğin bir İzmir'de, Ortadoğu'nun bütün tipleri dirsek dirseğedir. Öte yandan, Karadeniz kıyılarında Trabzon, Cenevizlilerin eski bir yolu üzerinde, Ermenistan'a ve İran'a doğru giden deve ve katır kervanlarının bir çıkış noktasıdır.

Ne var ki, asıl büyüleyici olan, İstanbul' dur.

Bu şaşılacak derecede güzel Boğaz çıkışında, Müslüman Türk, Haliç'le Marmara arasındaki çıkıntıyı eline geçirmekle yetinmiştir. Bir yandan, içinde Topkapı Sarayı ile Süleymaniye ve Sultan Ahmet Camisi gibi dev sultani camilerin yer aldığı bu yörede, Osmanlı İstanbul'u, sarayları ve camileri, boş arsaları ya da bahçeleri, mezarlıkları, ahşap evleriyle parıl parıl parlar. Yüce bir sessizlikle savsamanın karışımıdır bu! Öte yandan, Haliç'in öbür yakasında, Galata ile Beyoğlu'nun (Pera) yamaçlarında, "Frenkler", yani Batılılar yığışmıştır; liman boyunca Rumların, Lövantenlerin, Ermenilerin, Yahudilerin mahalleleri sıralanır: Fener Rumları, Patriklerinin çevresinde toplaşmışlardır; Yahudiler, İspanya'dan gelmiş sığınmacıların torunlarıdırlar; Er-

menilerin çoğu, gönençli bir yaşam sürerler. Yaşam, hanların ve çarşıların çevresinde, çoğu kez sağlığa aykırı kirli sokaklarda dolup taşar. Bir canlı pazardır burası ve İngiliz gemileri ticaretin yarısını elinde tutar. Ne varki, büyük sanayi yoktur! Gidiş geliş güçtür: Kara tarafında, kent hâlâ Bizans surlarıyla çevrilidir; Haliç'te sadece üç iskele vardır ve Avrupa'dan Asya'ya çabucak geçmeyi sağlayacak hiçbir şey yoktur. Kent nüfusu hakkında, yarım milyonla milyonu aşan bir rakam arasında dolaşan kestirmeler yapılır. Bulunduğu yer ve anılarıyla, kozmopolit ve alabildiğine esrarlı, ancak imparatorluğa bir canlılık getiremeyecek garip bir şehirdir İstanbul!

Anadolu'nun doğusunda, Türkiye, İran ve Rusya arasında bölüşülmüş E r m e n i l e r oturur; pek karışık bir kökenden gelirler; çoğunluğu Hıristiyan da olsa, yaşam biçimlerinde İslamlaşmışlardır; sultanlarla araları hayli iyidir, hatta Fenerli Rumlarla gözde birtakım mevkileri tartışıp dururlar. Eşmiadzin Katolikleri de buralarda otururlar: Çar, el atmıştır kendilerine, toprak ve din özgürlüğü vaat etmiştir; kuzeye doğru bir göç başlamıştır ve İstanbul'la ilişkiler ekşir. Türkleşmiş Gürcülerin yanı sıra, Çerkezler ve özellikle K ü r t l e r, sultanın denetim altına aldığı Ermeni ülkesine göz dikmişlerdir. Dağlık yörelerde oturan, çeşitli şivelerde konuşup pek yalın bir İslam uygulaması içindeki – bağımsızlığa susamış – Kürtler, ovalara ve havzalara inme özlemi içindedirler; Makedonya Hıristiyanlarına karşı Arnavutlar gibi, Kürtler de, zaten kabına sığmaz ve kararsız haldeki Ermenilere karşı kolayca tutuşmaya hazır haldedirler; Fırat havzasına egemen, doğaca engebeli bütün bir bölgeyi korkunç kıyımlar beklemektedir.

Torosların ve Kürdistan'ın güneyinde, kalabalık Hıristiyan ve Yahudi cemaatlerini da içeren A r a p d ü n y a s ı başlar. Arap-Suriye çölünü çevreleyen bu bereketli hilalde, özerklikçi bir duygu egemendir. Suriye, çeşitli Hıristiyan mezheplere yığınla Müslüman inancının da gelip eklendiği bir başka Makedonya'dır. Her yanda, göçebeyle yerli, dağlı ile ovalı ya da vahalı yan yanadır ve çatışırlar. Böylece, Cebel-i Ensari'nin Alevileri ile Dürzüler birbirlerinden kopmuşken, Maroni'ler, Orta Lübnan'a tutunmuşlardır; ve Şam'la Halep, önemli Arap kentleridir, birinde şehirle vaha

içiçe, ötekinde pazar kuzey dağlarıyla ilişki içindedir, ama her ikisi de çölün kıyıcığında iki menzildir. Ne var ki, kuraklıkla güvensizlik de damgasını vurmuştur bölgeye; Osmanlı zaptiye ve adaleti, grupları karşı karşıya getirmek ve dönem dönem ortaya çıkan boğazlaşmaların alanını sınırlandırmakla yetinir.

Mezopotamya Ceziresi'yle eski Babilonya, durumundan alabildiğine yarar sağlayabilir; ne var ki, Fırat kıyılarında yerleşik nüfus azdır. Irmakta gidiş-gelip hak getiredir, İran körfezinin dibi çamur yığınıdır ve şiddetli rüzgârlarca süpürülür; sıcak ezer Bağdat'ı ve kendisini yalnız tahıl, hurma ve yün ticaretine değil, bütün Müslüman Doğu'nun haremleri için kadın ticaretine de vermiş olan ahalisi, yazın serin yarı mahzenlere sığınırlar; aralarında, tutsaklık döneminden kalma 50.000 Yahudi, 1865'ten sonra Alliance İsraélite'in sağladığı okullarda yetişmişlerdir ve simsarlık mesleğinin ustasıdırlar. Bedevi, her yandadır ya da yakındadır. Fırat'ın kıyısına gelip çadırını kurar ve Bereketli Hilal'in bozkırlarında özgürce dolaşır; onlardan, 10 bin çadırlık ve 30 bin süvarilik bir bölüğü, Mezopotamya ile Neced arasındaki hac yolunu keser.

Filistin'de, Suriye'de olduğu gibi, kentlerle manastırlar berkitilmiş haldedirler. Gor çukuru, sulama olmadığı için hiçbir şey üretmez. Çöl insanı, gönlünün istediği gibi dolanır, çapula verir kendini; şeyhi ya da *emir*'i, en güçlü kabileler yararına, çiftçi ve kentlilere kardeşlik vergisi salar. Yığınla hacı da vergiye bağlanmıştır. Lamartine, acılar içinde bir Filistin tablosu çizer; Jéricho'da gördüğü, kurutulmuş çamurdan yapma kulübeler, sadece "dişi" olarak bakılan kadınlardır. Vogüe adlı bir gezginin 1875'te yazdığı şudur: "Onca acının içinde onca güzelliği anlatabilmek için, peygamberlerin gözyaşlarıyla yazmak gerekir." Gabriel Charmes'ı Kudüs'te çarpan, tarihin görkeminin yanı sıra, yolların pisliği ve güvensizliği, tek bir taşa sahip olmak için bile kanunların nasıl çetrefil olduğu, kir-pas içindeki Rus Yahudilerinin Rum ruhbanca sömürülmeleri, Yahudi cemaatının kendi anılarına bağlılığı olmuştur.

Arabistan, lafta Osmanlıdır. Hicaz, sultanın otoritesini tanıyorsa, hac yollarına az buçuk saygıyı sağladığı içindir. Necid'in dağları bir yana, nereye bakılsa çöl görülür ve

Vahhabiye rastlanır. Katı din kurallarının kenti Riad'da, emir bir saray yaptırmıştır ki, gezgin Palgrave, Newgate'teki İngiliz hapishanesine benzetir onu. Londra, İran Körfezi üzerinde Bahreyn'i gözetler ve yarımadanın güney kıyıları İstanbul'dan çok ona bağımlıdır. İngiliz hükümeti Aden'e göz koymuş ve 1902 yılına değin kendini kârlı bir köle ticaretine vermiş olan Maskat sultanıyla bağlar kurmuştur. Aden, yalnız pek önemli bir depo değil Yemen'i de denetleyen bir yerdir. Yemen ise kahve üretir; başkenti Sana'a, 2.300 metre yükseklikte, güzel bahçeleri ve kırk sekiz camisi ile büyüler insanı. Bütün bu yöre, daha şimdiden Habeşistan'a doğru çevirmiştir yüzünü ve Hint Okyanusu'ndaki iktisadi yaşama katılır.

"Hasta Adam": Tanzimat'ın başarısızlığı ve Avrupalının imparatorluğa sızması

İstanbul'daki yönetim, alabildiğine geniş topraklar üzerinde yaşayan onca çeşitli halkları yönetecek araçlardan yoksundur. Posta görevini örnek vermek yeter: Rüzgâr gibi giden atlara sahip bir Tatar kabilesine verilmiş bu görev sayesinde, İstanbul'dan Bağdat'a bir mektup otuz beş günde gider. Padişahın dinsel otoritesi pek sınırlı olduğundan, imparatorluk, deyim yerindeyse bir tür askerî feodalite üzerine kuruludur: Sultan en baştadır; onun altındaki idari bölünüş, fieflere denk düşer, çünkü *sancak,* vaktiyle bir *bey*'in taşıdığı bayraktır. Vergi, fetihlerin arkasından üstüne konduğu çiftliklerin başındaki bizzat feodallerin elinden geçer. Bu iktidar ile mülkiyet arasındaki karışımdan yığınla yolsuzluk doğar. Orduyu ayakta tutmak için, halk ezilir ve disiplinsizliğin kemirdiği ordu, modern araçlardan da yoksun olduğu için, savaşçı niteliklerinden çoğunu yitirmiştir.

Ülkenin büyük bir bölümü gerçek bir itaat altında değildir: Eşkıyanın sığındığı dağlar ve Bedevilerin ülkesi böyledir. Öte yandan, *vilayetler*de yığınla paşa istediği gibi hareket eder. Son olarak, kimi zümrelerin yararlandığı ayrıcalıklı durumu da eklemeli: Başkentte Fenerli Rumlarla, Ermeni ve Yahudi zengin cemaatin üyeleri; "kapitülasyon"la-

rın alabildiğine uygun koşullarda ticaret yapma olanağı tanıdığı yabancılar böyledir. Güçsüz hükümetin başvurduğu geçici çarelerdir ki, az çok utanç verici uzlaşmalardan zor kullanmaya kadar gider. Özetle, imparatorluk, bir "h a s t a a d a m" dır Avrupa için ve Avrupa, dikkatle izler onun can çekişmesini!

Böylece, " D o ğ u S o r u n u " denen şey, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileyiş ve çöküşünün ortaya attığı sorunların toplamı demektir. Gerçi dışarıda, bir parçalanıştan doğacak yararları umanlar vardır, ama imparatorluğun toprak bütünlüğünün sürmesini yeğleyenler de görülmektedir; çünkü, onlara göre bu bütünlük sayesinde yığınla sorun önlenmiş olacak ve kaynakların bütün olarak denetimi de en iyi sonuçları sağlayacaktır. Öte yandan, Müslümanların kendileri de, hastanın sağlığına kavuşturulmasının izlenecek tedavi biçimine bağlı olduğunu gizleyemezler. En dar çerçevesiyle şeriata dönüş bir yana bırakılınca, Batı usulünde bir yenileşmenin, milliyetler hareketini, giderek korkulan sonucu hızlandırıp hızlandırmayacağı sorusu kalır ortada. Aslında Osmanlı İmparatorluğu, hem eski biçiminde varlığını sürdüremez haldedir, hem de gerçekten değişme mümkün gözükmemektedir. Bununla beraber, Avrupalı devletler, son tasfiye saatini geciktirmek amacıyla, acılar içindeki bir varlığın ömrünü uzatmaya koyulurlar.

Fransız Devrimi'yle Napoleon'un çağdaşı olan III. S e l i m, orduyu yeniden örgütlemeye girişen ilk sultan olur; ne var ki, yeniçeriler devirirler kendisini ve arkasından sökün eden karışıklıklar döneminden yararlanıp Sırplarla Yunanlılar başkaldırırlar ve Mısır paşası Muhammed Ali neredeyse bağımsız olup çıkar.

Deneyimlerden ders almasını bilen II. M a h m u t, kabına sığmaz yeniçerilerden yakasını sıyırmayı başarırsa da, Yunan sorununda Avrupalı devletleri karşısında bulur ve öte yandan da Mısırlı Paşa'nın istekleri vardır. Suriye'yi vasaline terkedip, geçici olarak Rus korumasını seçerek bu çifte ipoteği kaldırmaya kalkar; aynı zamanda, Avrupa giysisini kabul eder, İngiliz mallarının serbestçe girişine izin verir, Aden'i Büyük Britanya'ya satar ve yeni baştan bir ordu yapma işini de iki Prusyalı subaya emanet eder. Ordularının yeniden bozguna uğradığı bir anda ölür; impratorluk,

Mısırlı paşanın insafına kalmıştır.

Hem zaman kazanmak hem de Avrupa'nın ilgisini çekmek için, tahta çıkmış olan genç Abdülmecit'in saltanatının başlarında, Londra elçiliğinden yurda çağrılan Mustafa Reşit Paşa, 1839 tarihli G ü l h a n e H a t t - ı H ü m a y û n u' nda, cesur reformlardan oluşan bir program taslağı koyar ortaya: Özetle adli güvenceleri, mali yolsuzlukların üstüne gitmeyi, bu arada bir temsili meclis kurmayı içeren bir programdır bu. Ne var ki, o sıralarda Boğazlar Antlaşması'yla Avrupalı devletlerin topluca koruması elde edilince, Tanzimat da pek az şeye gelip indirgenmiş olur. Şurası bir gerçektir ki, Kırım Savaşı sonrasında da Batı'nın desteklediği Babıali, 1856 Hatt-ı Hümayunu'yla ilk borçlanmanın altına da girince, inanç ve ibadet özgürlüğünü, yurttaş eşitliğini ve yabancıların gayrimenkul edinme hakkını tanımamazlık edemez.

Çok geçmeden, Avrupa usulünde kurulmuş okullarda – Galatasaray Lisesi 1868'de açılmıştır! – yetişmiş *intelligentsia,* J ö n T ü r k l e r in ilk kuşağı gazeteler çıkarır, ciddi reform dileklerinde bulunur ve özellikle de bir yer verilmesini ister devlette kendisine. Bu sağlandığında da, susmaz: Sultanın yersiz giderlerine karşı çıkar ve Tunus'la Mısır'da olduğu gibi, Avrupa sermayesinin vesayeti altına girme tehlikesini yaratan bir mali iflasın sorumluluğunu yükler sultana. Balkan eyaletlerindeki karışıklık karşısında, softalar, İstanbul'da bir ayaklanmaya yol açarlar ve Abdülaziz tahtından olur. Yerine geçen II. Abdülhamit, bir anayasayı, 1876 K a n u n - i E s a s i' sini kabul etmek zorunda kalır; böylece parlamenter bir rejim kurulmuş olur. Ne var ki, Berlin Kongresi'nin koruduğu yeni sultan maskesini attığında, Jön Türkler'in nüfuzu da sona erer. Reformlardan, bir heyetin on yedi yıllık çalışması sonunda ortaya konmuş bir medeni yasa taslağı, M e c e l l e vardır elde sadece.

1880 yılından başlayarak, "hasta adam"ın durumunda bir düzelme olur gibidir. Ne var ki, korkunç bir yekûn tutan Osmanlı borçlarının yönetimi uluslararası bir kurula, D ü y u n - ü U m u m i y e' ye verilir; gümrüklerin geliri, kimi vergiler ve tütün, yeni borçlanmalara güvence oluştururlar. Bunlar olurken, yabancılara tanınan demiryolu ve

liman ayrıcalıkları birbirini izler. Öte yandan, Panislamizm, tıpkı Ruslaştırma gibi, yabancı sermaye istilasının tedirgin ettiği bir milliyetçiliği hoşnut etme amacındadır da bir yerde. Köhne İmparatorluk, yine de mahkûm olmuş değildir; Avrupa'ya çağrılarda bulunacak ve kendisini kurtarmaya çalışacaktır.

ÖTEKİ MÜSLÜMAN ÜLKELER

Osmanlı İmparatorluğu'nun dışında başka Müslüman ülkeler de vardır ki, tepelerinde yabancı müdahalesinin kılıcı asılı bir halde, kendi yazgılarını yaşarlar.

Kaçarlar hanedanı zamanında İran

İran'da gariplik şuradadır ki, çöl, Arabistan'da olduğu gibi ülkenin bağrındadır yaşam ise kenarlarda akar. Ortadaki – hemen hemen ölü – çukurun dolayında, üç kenar yağmur aldığından insanı çeker ve dördüncüsü ise, denize bakan kıyılarıyla yapar bunu. Doğudaki dev dağlık kitleye gelince, denetlenemez haldedir bir bakıma.

Nüfusun büyük çoğunluğu yerli halk da olsa, dar alanda yığılmışlardır: Hazar Denizi'ne bakan bölgelerde ve bir de içerdeki yollar boyunca vahalarda... Çiftçi ya da kentli, bu yerliler Acemdir; ama onların yanı sıra, Türkler, Araplar, Yahudiler, Ermeniler, hatta siyahiler vardır. Gerçek merkez neresidir? Sırayla değişir: Kimi zaman İsfahan'dır, kimi zaman Tebriz, Meşhed, Tahran.

Her yanda göçebe ile yarı-göçebeyi de göz önünde tutmak gerekir; çünkü, ülke yüzeyinin onda dokuzu onların dolaştıkları yerlerdir, iklime göre gidip gelirler: Kürtler, Beluciler, Luri'ler, Bahtiyari'ler, Türkmenler... Kentler ve köyler, müstahkemdir; güvensizlik geneldir.

Böylece büyük bağlantılar alabildiğine önemlidir: Trabzon'dan Tebriz'e gelen ve Meşhed'e giden yol; kuzeyden güneye inen yol; Bağdat'tan Hemedan'a giden Kalde yolu ve Hindistan'dan Meşhed'e varan yol. Merkez, çevrede bir yerde olduğu için, bütün bu ayrı yönlere giden

yollara, yığınla çıkış kapısına egemen olmak güçlüklerle doludur. Ülkenin her cephesi sırayla fethe kalkar. XIX. yüzyıl başlarında, K a ç a r l a r, Atrek havzasında ortaya çıkan Türkmen'lerdir: Tahran'da yerleşirler ve Kuzey İran'dır onları ilgilendiren; Kafkas ve Hazar Denizi yoluyla gelen Ruslara karşı dikilme eğilimindedir bu İran ve kuzeydeki Müslüman cephenin savunmasına katılır.

Hanedanın kurucusu Ağa Muhammed'le yerine geçen Feth-Ali'nin, Çarlığa karşı durup dinlenmeyen bir savaşı sürdürmeleri boşa gider: 1828 Türkmençay antlaşmasıyla savaş kaybedilmiştir ve Afganlıların istilasına uğrayan İran, İngiltere'nin korumasına sığınmayı düşünür ve İngilizin gözü de İran körfezindeki limanlara dikilmiştir zaten. En azından şah, Kafkasya'daki kayıplarını doğuda yapacağı fetihlerle gidermek ister: Horasan'ı, Turan Türkmenlerinin akınlarına karşı korur, Hive hanını püskürtür, ama Afganistan'da yenilgiye uğrar.

1896'da öldürülecek olan Nasrettin, serüvenlerden vazgeçmenin zorunluluğunu kavrar. Aslında, Türkistan'da ilerleyen Ruslar Türkmen tehlikesini ortadan kaldırmışlardır ve İngiltere de, Güneydoğu İran sınırlarını ilgilendiren uyuşmazlıklarda hakem rolündedir; öyle ki körfezin kuzey kıyılarını ele geçirmiş de olsa, şah Hindistan'a giden yolların dışında bırakılmış olur. Ayrıca Nasrettin, Batı'yla ilgili şeyler karşısında da büyük bir merak duyar; Avrupa'nın başkentlerini dolaşır ve renkli kişiliğiyle yankılar yapar çevresinde. Ne var ki, gelenekleri ve boş inançları da hesapta tutması gerekir.

İran'ı güçlüklerinden çekip çıkarabilecek bir iktidarı yaratmada neye dayanmalıdır?

Büyük bir güçtür Ş i i İ s l a m ; gücü de, Sünni çoğunluk içindeki özgün durumundan ileri gelmektedir: Coğrafyası, İstanbul'a tabi Mezopotamya'nın en büyük bölümünü kucaklasa da, neredeyse ulusal bir nitelik taşır. Bununla beraber, birleşik olmaktan uzaktır o Şii İslam. Mistisizme belli bir eğilimi olsa da, İran'da kendilerine uygun bir yer bulan mezhepleri emip dağıtmayı hiçbir zaman başaramamıştır. Saklılık (*kitman*), gizli tarikatları besleyen bir ruh halidir. Sufilik böyle gelişmiştir. Öte yandan, Zerdüşt'ün evrenselliğe çeken gücü durmadan hissettirir kendisini. Nadir Şah, çeşitli tektanrıcı eğilimleri uzlaştırabilecek bir tapınça iyi gözle bakmaya kadar gitmişti. Ayrıca Bâb da bir kurta-

rıcı olarak çıkar ortaya ve Nasrettin, iktidara geldiğinde, gerçek bir din ve sosyal savaş karşısında bulur kendini. Kanlı savaşlar ve işitilmemiş zulümler pahasına İran'da yenilen Bâbiliğin kişiliğinde, belli bir yeniden doğuş biçimidir yenilen.

Toplumun kadroları, her türlü değişikliğe karşı çıkarlar: Bir yandan, dev vakıflardan yararlananlar; öte yandan, eşraftan yöneticilere (*beylerbeyi*) kadar bütün ileri gelenler vardır bunlar arasında. Kaynakların üçte ikisi, ordu ile saraya gider.

Aylığı düzenli ödenen ordu, işgal altındaki bir ülkedeymiş gibi davranır; sarayda şahın debdebesine ise diyecek yoktur ve entrikaların mahkûmu durumundadır. Şah için yönetme sanatı, beylerbeyleri ve kabile şefleri ile görüşmekten ibarettir. Bir emir, seyrek yerine getirilir; ya uygulanmadan kalır ya da şiddeti arttırılır.

İranlılar zevkten, müzikten, sanattan iyi anlayan insanlar da olsalar, yaşam düzeyleri pek aşağıdır. Dillere destan halıcılıkta, ipek ve kadifecilikle deri sanatlarında sayısız küçük esnaf vardır; ancak, tefeciliğe de başvurarak kazanan tacirlerdir, tellallar bütün alışveriş kapılarını tutmuştur; kitleler, büyük mülkiyet sahipleri yle vakıfların zulmü altındadır. Köy, şah sülalesine, birkaç büyük aileye ya da bir vakfa aittir; öyle mülk sahipleri vardır ki binlerce köylü vardır elinde. Ödentilerle ezilen köylüler, ilkel araçlar kullanır ve az üretirler. 5-6 milyon insan, acıktıklarında oturup yiyemezler ve kimi kıtlıkta binlerce kurban verilir (onlardan birinde, Meşhed halkının yarısı ölüp gitmişti). Her şey deve ve at sırtında taşınır. Genellikle işitilen şudur: “Avrupalıların da bizimkiler gibi atları olsaydı, yollara ihtiyaçları kalmayacaktı!”

1864'te, Bağdat'tan Buşir'e telgraf hattı döşenir; arkasından, Siemens kardeşler, Tebriz yoluyla Londra'ya bağlar onları. Sonra şah, Hazar Denizi'nden İran Körfezi'ne uzanacak bir demiryolu yapılmasını, bankaların kurulmasını, gümrüklerin idaresini, ormanları ve toprak altını işletme hakkını, büyük bir İngiliz kapitalistine, Baron Julius Reuter'e bırakır; bütün bunların karşılığında aldığı 40.000 sterlingdir ve adam, hükümdarın çevresini de rüşvete boğmuştur. Şah, kısa bir süre sonra sözleşmeyi bozacaktır. Ama

Avrupa'daki gezilerinin arkasından parasız kaldığından, tütün üretim ve ticaretini, 15.000 sterling ve yıllık gelirin dörtte biri karşılığında, *İmperial Tobacco Corporation of Persia*'ya bırakır; ne var ki, bir nüfuzlu müctehit, tütün içenleri içmemeye çağırır ve şah ta, yarım milyon sterling karşılığında sattığını geri alır. Aslında, 1889'dan beri maliye, *İmperial Bank of Persia*'nın denetimindedir ve banka, kâğıt para çıkarma tekelini de elde etmiştir. Sonuç olarak İran da, A v r u p a k a p i t a l i z m i n i n s u l t a s ı altına girer.

İngilizlerle Ruslar arasında Afgan Devleti

Afganistan, İran'dan farklı olarak, bozkırlarla çevrili dağlık bir ülke. Kabil yöresi, görkemli bahçeleri ve bir de şaraplarıyla büyüler; XI. yüzyılda Gazneliler hanedanına adını vermiş olan Gazne, sulama kanallarıyla da ünlü. Ne var ki, engebeli doğa dağıtıp parçalar halkı. Afganistan, kuzeyde ve doğuda Moğol ve batıda İran egemenlikleri arasında parçalanır uzun süre. XIX. yüzyılda bile, şah Herat'a ve Buhara emiri de Bedahşan'la Belh'e egemen olmaya kalkar; bununla beraber, doğu yamacındaki kabileler İndus'a inen vadileri tutmuş İngilizlere doğru çevirirler yüzlerini.

Tarımla geçinir Afganlılar, çoğu çoban ya da yarı göçebedir. B e ş k a b i l e k o n f e d e r a s y o n u vardır ülkede; o kabileler de seçilmiş hanların ve aile şeflerinin meclislerince yönetilen klanlardan oluşurlar. Bu sert, yavuz ve yetingen savaşçı insanlar, her şeyin başına "Afgan onuru"nu koyarlar ve kan davası güderler aralarında. Kuzeyde ve kuzeydoğudaki Yağistan, bağımsız bir yöredir ve ayırım yapmadan, Kâbil emirine ya da hasımlarına gözüpek savaşçılar sağlar. Sünni mezhepten olan Afganlılar, dağlarındaki 600.000 Hezareh'i safdışı edememişlerdir: Moğol kökenli bu Şiiler, kentlere istedikleri gibi göçer ve zahmetli işleri görürler oralarda. Kuzey bölgelerinde ve Herat dolaylarında 1 milyon yerli Tacik yaşar: Bu esnaf ve tacir halk, hanların ve kabilelerin egemenliğine güçlükle dayanır.

Silahların gücüne dayanıp Kabil'de yerleşmiş emir ne yapabilir bu koşullarda?

Otoritesini tanımayan kabilelerle sürekli savaş halinde-

dir ve bir türlü baş eğdiremez onlara.

Bununla beraber, kuramsal da olsa bağımsız bir Afganistan'ın varlığı, Orta Asya'da İ n g i l i z - R u s z ı t l a ş m a s ı nın sonucudur. İngiltere 1842'de, Kurt-Kabil geçidinde önemli bir başarısızlığa uğrasa ve 1880'de Robert, Kandehar garnizonunu pek cesur bir yürüyüşle kurtarsa da, diplomasi ve para gücüyle, Kabil'e Emir Abdurrahman oturtulmuştur ve üzerinde İngilizlerin büyük nüfuzu vardır. Büyük Britanya, koruduğu kişiye 2-3 milyon vermekle kalmaz yalnız; bakımlı yollarla ve Hayber'le Huca geçitlerine doğru yönelen iki demiryoluyla ülkeyi İndus vadisiyle birleştirir; İranlıları kovup Belucistan'ı da koruması altına alarak, Hindistan'ın bu çıktılarını sağlamlaştırır.

Bununla beraber, Kabil emirinin, kendisini olduğu gibi İngilizlere vermesi mümkün değildir. Kendi çıkarına da olsa, Petersburg'un yardımının Afgan için, en azından yedek bir bağlaşıklık sağlamak gibi bir yararı vardır. Rus baskısı daha uzaktadır. Ancak, 1884'te Merv'n alınışı, General Komarov'u Herat yolunun üzerine çıkarır ve onu Pence'nin işgali izleyecektir. Çok geçmeden Ruslar Pamir'e ulaşırlar.

Afganistan'ın oynadığı bir rol vardır: 1895'te Vakhan'ı elinde tutmuştur; 3.000 metreden fazla yükseklikteki bu toprak parçası, Avrupalı iki imparatorluğu ayırmaktadır birbirinden. Ancak Afganistan, Hindistan'ın yörüngesinde dönmektedir kesin olarak.

Rusların egemenliğindeki İslam

İran'ın kuzeyinde İslam'ın yerleştiği kuru leğende, Rus haçlı seferi, milyonlarca Müslümanı Ç a r l ı ğ ı n b o y u n d u r u ğ u altına sokar.

Müslüman dünyanın bu öncüleri, Orta Rusya ile Sibirya ovası arasında yurt tutmuşlardır. Kırım'ın Tatarları bir yana bırakılırsa, Volga boyunca, Türk-Moğol dala bağlanan 2 milyonluk önemli bir topluluktur bu. Nijni-Novgorod, bu Ortodoks Slav sınırda boy attı; ne var ki, daha önce Altın Ordu Hanlığı'nın başkenti olan Kazan'da, kiliselerin arasında yükselen minareler vardır. Türkleşmiş Finliler olan Çuvaşlar Hıristiyanlaşmışken, daha doğuda Başkır'lar, kabına

sığmazlıkları ile çarları uzun süre kaygılandırmış bir halk olarak, Ural üzerinde İslamı temsil ederler: Ülke, yüzyılın sonlarında Ruslaşıyordu; ne var ki İran'a ve Osmanlılara karşı seferlerinde develerinden yararlanılan göçebe halk, çadırına bağlı kalmıştı ve kımızını içiyordu.

Bu öncülerin gerisinde, Hazar Denizi ile Aral'ı çevreleyen bozkırlar insan yoksuludur hemen hemen. Bununla beraber, göçebeliğin mümkün olduğu yerlerde, Aşağı Volga'ya doğru çobanlar, küçük bir Budist topluluk olan kalmuklar yaşar; daha da doğuda, özellikle Kazak-Kırgızlar. Moğollarla az çok hısımlığı bulunan Türkler olarak bu sonuncular, Şaman inançlara ve ölüler kültüne hep bağlı kalmışlardır ve hoşgörülü Sünni bir İslamı uygularlar. Ruslar, onların katılımını daha iyi sağlamak için, aralarına müstahkem mevkilerden oluşan bir hat kurmuşlar ve Orenburg ve Don Kazaklarını yerleştirmişlerdir. Milyonlarca at, koyun ve sığır besleyen üç topluluk, her biri 30 ila 200 çadırlık klanlardan oluşurlar; etle beslenir, ayran ve çay içerler.

Kafkasya'da Ruslar, o da güçlükle, Lezgi'leri ve çoğu Türkiye'ye göçmüş Çerkezleri bastırırlar. Kafkas ötesine doğru askeri yol, Daryal geçidinden, başeğmeye daha yatkın – İran kökenli – Osset'lerin arasından geçip gider. Şirvan bozkırlarında dolaşan ve gözlerini Tebriz'deki soydaşlarına dikmiş Azerbaycan Şiilerine gelince, Slav fatihler, İran politikalarında onları kullanmak gibi bir yanlış yapmamışlardır. Kafkas mozayiğine barış getiren, zenginliklerini işletmeye açan bu fatihler, yönetici kadroları Ruslaştırma politikasına girişmişlerdir yine de.

Hazar Denizi'nin doğusunda, doruklardan inip gelen ırmakların oluşturduğu vadiler, yeterli bir nemlilik içindedirler. Su harkları, pek büyük vahaları bereketlendirir. Bu ipek ve pamuk ülkeleri, İlkçağın gönençli Sogdian'ı, Baktrian'ı ve Marjian'ı, imparatorlukların doğmasına yol açmışlardır hep. Semerkant, gururla Timurlenk'in mezarını gösterir; Hindistan'ın fatihi Fergana'dan çıkmıştır. Sünni İslamın canlılığı, vaktiyle bir Yunan-Budist uygarlığının çiçeklendiği bu topraklarda gözle görülür biçimdedir. Ruslar, Çungarya'nın girişindeki Yedi Irmak Ülkesi'ne kolayca girebilmiş de olsalar, Seyhun, Ceyhun ve Murgab havzalarında, pek örgütlü Müslüman devletlerle yüzyüze gelmişlerdir.

Türkistan'ın, sonra da Taşkent'in işgali, çarın ordularını Fergana'nın eşiğine getirir. 1835'e değin Çin'e bağımlı olan Fergana, yerlileri ve göçebeleri bir araya getiren H o k a n d H a n l ı ğ ı' nı oluşturur sonradan; etkin ve barışçı Tacik'lerle Sart'lar, iki Türkistan'ı, doğu ve Turan Türkistanlarını birbirine bağlayan yol boyunca, Semerkant ve Kaşgarla ilişkiler kurmuşlardır orada. Türk-Moğol kökenli Özbeklerin hanı, Ruslarla savaştıktan sonra bağlaşıkları olur onların, Buhara'nın müdahalelerine karşı kendisini savunması gerekmektedir; ne var ki Fergana, 1876'da Rus İmparatorluğu'na katılır.

Müslüman devletler içinde en büyüğü olan B u h a r a, daha önceden vassalliği kabul etmişti. Başındaki Nasrullah Han, pek tutkulu bir programı gerçekleştirmek ister. Düzenli ordular donatan han, komşusu Hive'ye saldırır; Semerkant'la Hocent'i alır, Hokant emirini bir anlığına Fergana'dan kovar; İngilizlerle birlik olmadan, Afganistan'ı bile istila etmeyi düşünür; bütün bu hengamede, Hıristiyanlara zulmetmek ve ayrılıkçı hareketleri bastırmakta vahşetiyle şöhret salar. Bununla beraber, oğlu, Rus saldırısına dayanamaz ve Semerkant'ın düşüşünden sonra, 165 camili ve medresesi dillere destan kent, çarın korumasına girmeyi, köleliği kaldırmayı ve ordusuna Rus eğiticileri almayı kabul eder. Bütün bunların karşılığında ve zengin Zerefşan'ı devreden Buhara, 360 camili, 38 kervansaraylı, 24 kapalı çarşısı olan, Taciklerin egemenliğindeki ülke feodal kurumlarını elde tutar.

Beklemediği bir anda H i v e de düşer. Özbeklerle Türkmenlerin ele geçirmek için didiştikleri bir başka vaha ve köle pazarıdır burası ve yine buradadır ki, yerli Sartlarla Tacikler önemlidirler ve Rusların yerinde bıraktıkları başbuğa vergi öderler.

M e r v, bir Türkmen hanlığının başkentidir. Direniş 1884'te kırılır. Böylece, Hazar ötesi yol, Türkistan ortasındaki çöle sapmadan uzaktaki Fergana'ya varır. 1905'te Moskova'dan Taşkent'e doğrudan bir yol açılacaktır.

Yerel örf ve âdetlere – mümkün olduğunca – dokunmayan "R u s b a r ı ş ı" kurulmuştur. Söz konusu barış, köleliğin kaldırılmasını denetlemek, ceza yasasındaki kimi aşırılıkları bastırmak, ibadet ve ticaret özgürlüklerini yer-

leştirmekle yetinir. Müslüman kentlere, kendi özellik ve özgünlüklerini, berbat yollarını ve karışıklıklarını bırakır. İşgalci, kendi görevlileri, garnizonları ve kolonları için kentler kurar: Paris kadar büyük olan Taşkent, kütüphane ve gözlemeviyle donatılır; Avrupa usulünde yeni bir Merv, Semerkant'ta bir mahalle kurulur. İpeği satın alır, Amerikan pamuk türünü getirir, taneleme fabrikaları diker, üretileni kendine çeker alır. Bununla beraber, ne sulamayı düzeltir ne hayvancılığı. Özbek ve Türkmen başbuğları yendikten sonra, yakıcı rüzgârlarla, cangılla, çekirge istilasıyla ve sıtmayla mücadeleye – isteksizce – el atar.

Anılar ve olanaklarla zengin Türkistan, düzen ve belli bir birliği borçludur Rusların gelişine. Ne var ki, yaşam düzeyi şöyle böyle yükselir.

Mısır

XIX. yüzyılda, Napoléon'un seferinden sonra Avrupa'nın dikkatini çeker Mısır. Ülkenin gözalıcı durumu, kazıların ortaya çıkardığı arkeolojik hazineler, zenginliğinin ünü, siyasetçilerle iktisatçıların konularıdır; edebiyatçılar da birbirleriyle yarışırcasına işlerler bunları.

Oysa Mısır halkı, Hıristiyan ve Yahudi cemaatlar bir yana bırakılırsa, nüfusunun onda dokuzuyla Müslüman köylüdür ve yaşamı da Nil'in taşmalarına bağlıdır. 600.000 kilometre kareden olsa olsa 20.000'i ekilir ve XIX. yüzyılın başlarında 2 milyon olarak kestirilir nüfus. Aslında, dünyanın en büyük vahasıdır Mısır. Ne var ki, toprak onu işleyenin değildir: Vakıf toprakları, kullanılan yüzeyin dörtte birini oluşturur ve fazla da üretken değildir. Ayrıca hükümran, toprağın sahibi olarak, geri kalanı bir vergi karşılığında istediğine dağıtır; *haraç* denilen bu parçalar üzerinde, fellah ödemelerden – birlikte – sorumludur ve ayrıca sulama vergisi verir.

Memlukların mülklerine el koydukan sonra, Muhammed Ali kadastroyu yeniledi. Her parçayı, ailenin başına ömür boyu kaydettirdi; ne var ki, pek büyük bir bölümünü kendisine sakladı ve vergi mültezimleriyle köy belediye başkanlarına (*şeyhül beled*) geniş topraklar dağıttı. Kazanç

getirici sanayi bitkilerinin tarımını genişletmek amacıyla rekabeti sağlamak istiyordu.

Bir büyük feodalin uyguladığı bir d e v l e t k a p i t a l i z m i ydi bu!

Ne var ki, fellahın yaşamında değişen hiçbir şey yoktu. Said, kendi toprak parçasını istediği gibi harcama hakkını tanıdı fellaha ve İsmail de, on yıllık vergisini önceden ödeyene tam mülkiyeti verdi: Ancak devlet, kamu yararı gördüğünde tazminat ödemeksizin toprağa her zaman el koyabiliyordu ya da vergi ödenmediğinde geri alabiliyordu. Dahası, nüfus hızla arttığından toprakta parçalanma da vahimleşiyordu; Fransız-İngiliz ortak yönetiminin arkasından, babadan oğula mülkiyet ilkesi kabul edildi. Büyük sayıda aileler küçücük bir toprak parçasına sahip olurken, bir azınlık daha fazla toprak edinmiş oldu. Asıl önemlisi, en büyük mülkiyet sahibi olarak devlet, pek büyük bir yüzeyi elinde tuttu. Tefecilik, toprakları toplayıp iri parçalara dönüştürme yollarını açtı. Arkasından Muhammet Ali'nin mirasçılarının korkunç borçlanmaları işin içine girince, devletin elindeki mülkler, y a b a n c ı k a p i t a l i s t l e r i n d e n e t i m i ne geçecektir giderek. Böylece 1878'de, Rothschild'den alınan 8 buçuk milyon İngiliz lirası borca karşılık, korkunç miktarda devlet arazisi rehin olarak gösterilecektir.

Bu arada, zahmet ve acıların insanıdır fellah.

> Toprağı, bir çapa ya da kara sabanla işler, bir mertekle düzeltir. Yardımcıları, camız ya da bir eşektir. Ama asıl önemlisi s u ç a l ı ş m a s ı dır; çünkü su yoksa hasat da yoktur. Suyun bastığı ana hazır olmak gerekir. Muhammet Ali, eski sulama havuzlarının yerine, kanallarla sulamayı geçirmeye kalkmıştı gerçi. Ancak ne olursa olsun, köylünün topluca çalışması yine şarttı ve her şey için dikkatli olmalı ve önlem almalıydı. Öldürücü bir çalışma! Böylece, sıkı bir dayanışma bu insanları birleştirir ve onlar için k a m u s a l a n g a r y a yaşamsal bir zorunluluktur. Buğday ve bakla, kışın taşmanın arkasından gelir; sonbahar da mısır ve sebzelerle sanayi bitkilerinin ve pirincin mevsimidir. Çiftçi, bulunduğu toprağı terketmez. Evi, saman saplarıyla yoğrulmuş ve tezeğin de harç yerine geçtiği çamurdan yapmadır. Dışarıya açılan sadece bir kapıdır; ne aydınlatacak bir şey vardır ne yakacak. Ne var ki, saplardan dam yanar çoğu kez. Toprak ta-

banda, giysiler için bir sandık bulunur. İçecek su nadirdir; din de şarabı yasaklar. Yere çömelerek yenen yemek, soğan, şalgam, hıyar, bakla, pirinç ve özellikle mısır ekmeğinden ibarettir. Ancak, mısırdır kurtaran kıtlıktan ülkeyi. Sırtında pamuktan bir gömlek, yalınayak ya da terlikle dolaşır fellah. Çehresini gizleyen karısının da süslerinin yanı sıra bir entarisi vardır sadece. Başta göz hastalıkları olmak üzere, yığınla illet kırar geçirir. Sıtma ve kolera salgın haldedir; veba kaynakları kurutulmamıştır. Soydan gelen frengiye başkaları eklenir, küçük yaşta çocukların yarısını öldürür. Öyle de olsa, nüfus alabildiğine artar, onunla beraber sefalet de.

Bağnazlıktan uzak fellah, Kuran'ın edebi Arapçasını anlamaz. Uzaktaki camiden çok, bir yerel ermişin (veli, şeyh) kabrini ziyaret eder. Dervişe saygılıdır. Yardımlaşma duygusuna sahiptir. Yaşamın çetinliği karşısında kahredip neşesini yitirmez; türküyü sever, kavalını öttürüp dümbeleğini çalar. Uysaldır ve yazgıya bağlamıştır her şeyi...

Amru, Mısır halkını insanın, kendisine çiçek tozu toplamaya mahkûm ettiği arıya benzetiyordu. İngilizler, böyle hallerde "sopanın kurbanı" diyorlar. XIX. yüzyılın başlarında, Muhammed Ali çıkar ortaya; büyük amaçların arkasındadır.

Tütün ticaretinden zenginleşmiş, okuma yazma bilmeyen, uyanık ama utanması sıkılması olmayan, Osmanlı sultanının "Mısır paşası" dediği Muhammed Ali, önce elindeki Arnavutlarla Memlukları kıyıma uğratır, sonra da kabına sığmayan Arnavutları safdışı eder. Fellahlardan bir ordu toplar ve Fransız eğiticilere talim ettirir; Ortadoğu'ya egemen olma özlemi içindedir. Uzağı gören ve yırtıcı bir kişi olarak, Avrupa'nın tekniğini alır, Mısır'a duyduğu tutkuyu okşar, kendini alabildiğine büyük görmenin hizmetine –Büyük Petro'nunkine benzer– despot bir iradeyi koşar.

Aslında, Osmanlının savsaklamalarının ülkeyi nasıl acınacak bir duruma attığı da görülmeyecek bir şey değildir. İskenderiye, 5.000 nüfuslu küçük bir limandır. Babıâli, tek sığınılacak yer olan eski limanı kendisine ayırdığından, Avrupalı gemiler dışarda, rüzgârların darbelerine açık kalırlar. Bir gettonun içine sığışmış Batılı tacirler, binbir yolsuzluğun acısını çekerler; bir Fransızlardır ki, kimi ayrıcalıklardan yararlanırlar. Kuşkusuz Kahire, Fatımilerin,

Eyyubilerin ve Memlukların anıtlarının büyüklüğü ile çeker dikkatleri: Çoğu İslam'ın en güzel camileri arasında sayılan 400 cami; ünlü din üniversitesi El-Ezher; eski Kuran nüshalarını içeren zengin bir kütüphane; Kasrelayn adlı tıp okulu; canlı sokaklar, tacir ve esnaf kaynaşması, her şey vardır.

Ne var ki, eski biçimlerdedir etkinlikler!

Napoléon'un düşlediği ve Saint-Simon'cuların önerecekleri şeyleri, Muhammet Ali özetler taslak haline getirir: Firavunlara has büyük bayındırlık çalışmalarından oluşan bir program çıkar ortaya. İnsan yaşamını umursamadan, uyruklarının kol gücünü katar işe; kasasına altın akıtan bir ülke yapmak istemektedir Mısır'ı. O pek önemli sulama konusuna el koyar: Yöntemli olmalıdır bu, doğanın cilvelerine terkedilmemelidir. Fazla pahalı olmayan bir fellah ordusu vardı elinde; Fransız mühendislerinin planlarını uygulayıp dev bir işe soyunur. Gerçi, deltanın başlarında bir baraj girişimi on yıllık bir çabanın arkasından terkedilecektir, ama buğdaya ve pirince ayrılan toprak alanı genişler ve özellikle, ülke Jumel pamuğu, şekerkamışı, endigo, yağlı bitkiler gibi dışarıya satılacak ürünlerin hasadına başlar. Kim olursa olsun bütün yetkililer, dışarıya satılabilecek ne ki var köylünün elinden almaya koyulurlar. Para getirdiğinde, köle ticaretine bile hor bakılmaz.

Kaynakların bir bölümü, Kahire'nin güzelleştirilmesine, İskenderiye'nin derlenip toparlanmasına, bu limanı Nil'in batı koluna bağlayan bir kanalın yapımına harcanır. Ordu ve donanma, ayrı bir özenin konusudurlar. Ne var ki, dev büyüme düşleri gerçekleşmez ve paşa yarı delirmiş bir halde ölür: Mısır'ı bir yenileşme yolunun üzerine çıkarmıştır; ancak, bu yenileşme, eskisinden çok daha fazla çırpınan bir halka büyük yararlar sağlamadan, Avrupa'nın vesayetinde yürüyecektir artık.

Suriye, Arabistan ve Kıbrıs üzerindeki niyetlere zaman ayırmadan – onlar için Sudan ve Doğu Afrika daha önemlidir! – Said' le İsmail de, debdebeli biçimde, bu büyüklük düşüncelerinin arkasına takılırlar. Mısır'a yeni bir önem kazandıran Suveyş Kanalı gerçekleştiğinde, hanedan borç batağına gömülmüş haldedir. Said, belli bir hoşgörüde bulunur, – en azından ilke olarak – köleliği yasaklar, bedensel cezalara son verir, köylerin başındakilerin keyfiliklerini

sınırlar; ancak iktisadi ilerlemenin ne fellaha bir yararı dokunur, ne de tantanalı giderleri haklı çıkarır. Bu giderler, İsmail'in döneminde de sürer; ayrıca, Osmanlı sultanından *hidiv* unvanını da koparınca, Avrupa'dan borç para almada pek uygun bir mevkide görür kendisini. İskenderiye– Kahire tren yolunun yapımı gibi birkaç yararlı karar vardır. Ama giderler çılgıncadır! İskenderiye'deki sarayının önünde askerlerinin geçit töreni için, tozdan rahatsız olmasınlar diye zemine demir döşetme aklın alacağı bir iş midir? Bir yandan, Port Said kumdan arınır, kentlerde gaz kullanılmaya başlanır, bir şeker sanayisi yaratılır, pamukçuluk gelişir; ama öte yandan, ücretleri yetersiz görevliler, fellahı eskisinden de fazla ezerler ve devlet maliyesinin iflası kaçınılmaz olur.

Babıâli'ye vassallik bağlarıyla bağlı Tevfik ve Abbas Hilmi Paşa' nın Mısır'ı, uygulamada İngilizlerin denetimi altına girmiştir. Ne yapar İngilizler? Baring'in (Lord Cromer) yönetiminde sürekli bir garnizon yerleştirir, maliyeyi yönetir, gümrükleri, polisi, sağlık hizmetlerini ele geçirir, orduyu da – kendi yararlarına – yeniden örgütlerler. Böylece işgalci, Süveyş'teki durumunu güçlendirir ve yukarı Nil vadisindeki Kahire politikasını kendi hesabına yönlendirmeye girişir.

Ya fellah? Eskisinden daha sert hale gelen yeni durumda onun ne olacağıdır sorun!

Cezayir, Tunus ve Trablus naiplikleri

Mısır'dan batıya doğru giderken, bir noktadan sonra, tâ Atlantik kıyılarına değin yayılan Berberilerin dünyası başlar. Osmanlı fethinden de üç naiplik doğmuştur: Cezayir, Tunus ve Trablus naiplikleridir bunlar. Fas'a gelince, bağımsız bir sultanlık olarak – az çok sağlam bir halde – tutunup yerleşir. XIX. yüzyılda, bu dört ülke, birbiri arkasından Avrupalı devletlerin egemenliği altına girerler.

Pek aykırı görünecek, bu üç naiplikten Trablus, Avrupalıların sultasına en son girer.

Nil deltası ile Magrip arasında Sahra çölü Akdeniz'e açılır. Müslüman Trablus bu coğrafyada doğup gelişmiştir: Korsanlık ve deve yüküyle altın ve fildişinin geldiği Sudan'la ilişkiler... Maltalılar, Tuareg'ler ve siyahilerden oluşan kalabalık bir halk oturur kentte. 1835'te, savaşçı bir kabilenin tehditleriyle yüzyüze kalan Trabluslular, Türkleri çağırmayı yeğlerler; onların ise artık lafta bir otoriteleri vardır. Öyle de olsa, Türkler, limana çeki düzen getirir, kimi önemli vahaları işgal eder, sonra da – Sirenaik'le beraber – Bingazi vilayetini kurarlar. Belki yoksulluğunun da koruduğu bu naiplik, 1911'e değin Osmanlı kalacak ve o tarihte İtalyan müdahalesine uğrayacaktır.

Akdeniz, Atlantik ve çöl arasında dağlık bir blok halindeki Magrip, tek bir devlete çerçeve olamadı hiçbir zaman; engebeler, iklim ve yaşam biçimleri, bölünüşlere götürdü yöreyi. Bu Afrikalı bölgenin belli bir siyasal ve idari birliğe kavuşabilmesi için, bir gücün kendisini dayatması gerekiyordu; geçmişte olduğu gibi dışardan geldi bu dayatış.

Cezayir'le Tunus, B a b ı â l i' y e b a ğ ı m l ı görmüşlerdir kendilerini hep. Ne var ki, korsanlığın gelir sağladığı kaynaklar kuruyordu. Bu yüzden, Cezayir Dayısı korsanlar örgütüne (reis taifesi) gitgide daha az bağımlı haldedir; yeniçeriler yani Ocak'la Tunus Bey'i de, Magrib'in en Araplaşmış ve Bedevi çapullarına karşı kendisini koruma kaygısındaki ticaret burjuvazisine dayanırlar. *İfikiya*'da Hafsi'ler sonra da Husayni'ler, oldukça sağlam hanedanlar olarak görünürler. Oysa, bir İspanyol tarihçisinin vaktiyle "kölelerin hükümdarı ve uyruklarının da kölesi" diye nitelendirdiği Dayı, tersine, milisin oyuncağıdır. Çoğu kez entrika ya da zorla gelir iktidara, huyu suyu belli olmaz ve zayıf haliyle komşuları için kaygı kaynağıdır; Cezayir'de düzeni sürdürmek için yeterli bir otoriteye de sahip değildir.

Alabildiğine yaygın Cezayir, bir ç e ş i t l i l i k sergiler. Ülkedeki Türk askeri kastının yerli kadınlarla evlenmelerinden doğan *kuloğlu*'lar, kentlerde hisarları korurlar ve başkalarını çalıştırdıkları bahçeleri vardır; eşraf ve esnafa hor bakarlar ve korku ve kin uyandırırlar çevrelerinde. İspanya'dan gelmiş olanlar *(Maure* ya da *Andalu*), zevk isteyen mesleklere vermişlerdir kendilerini genellikle; çoğu kez azatlı durumundaki zenciler duvarcıdırlar ya da vasıfsız işçi. Sapkın inançlı olarak tanınan kumaş ve zahire taciri Moza-

bit'ler yerleşip kalmazlar, yüklerini tuttuktan sonra ülkelerine dönerler. Tersine Yahudiler, pek istikrarlı cemaatler oluştururlar: Bir yirmi bin kadardır sayıları; kendilerine özgüdür giysileri ve ayrı mahallelerde otururlar genellikle. Haraç verirler, şiddet de görürler. Çoğu yoksul da olsa, bir bölümü kârlı bir ticaret sürdürür ve yabancılarla aracılık yaparlar.

Ne var ki, nüfusun çoğunluğu Arap ve Berberi karışımıdır.

Ayrıca, göçebe ile yerli ya da yarı-yerli arasında sürüp giden bir z ı t l ı k v e ç a t ı ş m a vardır: Kuraklık kol gezer her yanda ve insanın ona karşı savaşı ilkeldir, öyle olduğu için de yetersizdir. Doğal afetler birbirini kovalar; iç savaşlar (*razzias*) da onlar kadar yıkıcıdır.

Eski Berberi diller, dağlık kimi yörelerde sürdü; ne var ki, genelde Arap dili ve İslam'ı kabul ediş, geçmişin örf ve âdetlerini ortadan kaldırmadı. İslam hukukunun karşısında, yerelin geleneğini temsil eden *adat* vardır.

Ülkenin ekonomisine canlılık getiremeyen naiplik yönetiminin düşündüğü tek şey vardır: Kendi gelirlerini sağlamak! Gümrükler ve dışarıya satılanlar başta gelir. İçerde kabile, ürün ve davarının bir bölümünü vergi diye verir; vergiyi de *mahzen* adı verilen kabileler, askeri birliklerin katılımıyla toplarlar. Cezayir Dayısı, kendi bölgesinin yönetimine bakarken, başka yöreler için (Oran, Konstantin, Médéa) oraların beylerine bırakır yetkilerini. Doğaldır ki çekişmesiz yürümez işler. Derkava gibi demokratik görüşlü dinsel tarikatlar, Osmanlı egemenliğine karşı başkaldırıya çağrıda bulunurken, Marabut aristokrasisinden gelen şefler, kabile örgütlenişini aşıp sultanlığı düşlerler. İçlerinde en ünlüsü de, A b d ü l k a d i r' i n e y l e m i dir. Fransızlar, ülkedeki bölünmüşlüklerden yararlanırken, dinci güçler sefaletten kaynaklanan hoşnutsuzluğu sömürürler. Abdülkadir'in halkça tutulmasının asıl kaynağı, aynı vergiyi kaldırtmasında oynadığı roldür. Özetle kabileler, bir baskı rejiminden kurtulmak için fırsat gözlerler. Tam bu sıralarda, zemini hazır görüp Fransızlar çıkagelirler!

Nedir yaptıkları yeni gelenlerin Cezayir'de?

Başlarda sınırlı bir işgal olur, yerel şeflerle uzlaşılabileceği düşüncesi ağır basarken, doğru olmadığı anlaşılır bu-

nun: Özellikle, zeki ve tehlikeli olan Abdülkadir'e dikkat etmelidir. Korkunç çarpışmalar olur; hele Müslümanlar arasındaki bölünmüşlükler, Fransızların işini kolaylaştırır. Sonunda yatışma gerçekleşir: 1865 ve 1871'deki ayaklanmalara karşın Fransız egemenliği sarsılmaz; tersine, işgalcinin yerleşmesi yerel olmaktan çıkar ve ülke içlerine, giderek Sahara'ya doğru ilerler.

Fransa'dan gelen kolonlarla, iki dünya karşı karşıyadır ve Fransızın yerleşmesi, ne yanından bakılsa y e r l i l e r i n a l e y h i n e dir. Fransa'daki rejim, İkinci İmparatorluk, büyük kapitalistlere geniş ödünler vermiş salıvermiştir ülkenin içine. Kolonlar, miktarı gitgide artan topraklar edinirler; ellerindeki bol sermaye ve tekniğin de yardımıyla, bir t a r ı m k a p i t a l i z m i aşamasına girilir ve şarap gibi bol ürünler için mahreçler genişletilmeye başlanır.

Başlarda beslenen umutların tersine, Cezayir, öyle Kanada ve Avustralya gibi, Avrupalının kolonileştirmesine uygun koşullar sergilemez. Öyle de olsa, Avrupalının sayısı gitgide artar ve kırsaldan çok kentlerdedir çoğalma ve yabancılar için tam bir Cezayir yurttaşlığı kabul edilir.

Müslüman nüfus da pek çabuk çoğalır.

Aslında o nüfus, yeni eğitim ve sağlık kurumlarından pek az yararlanır durumdadır; üstelik, yeni gelenler, eski eğitim kurumlarını da çökertmişlerdir. Sanat ve kimi mesleklerdeki çöküntüyü de eklemeli buna; çünkü teknik ilerleme, eskiyi öldürürken yeninin koşullarını da hazırlamış değildir. Aristokrasiye ağır bir darbe indirildiği gerçektir; ama öte yandan, topraklarını yitiren bir halk hızlı bir artış içindedir. Müslüman halkın bir bölümü, yeni teknik yöntemlerin yararını görüp uyar onlara; ama çoğunluk, cılız bir yaşamı sürdürür.

Her şeye karşın, Fransızın y e n i b i r C e z a y i r yarattığı yadsınmaz bir gerçektir. Ne var ki, o yeni Cezayir'de parsayı toplayan, metropolle Cezayir'deki Fransız ve onun çevresidir. O Fransız, ülkenin Paris'ten yönetilmesine ses çıkarmayacaktır. Ya Müslüman? Üzerinde durulması gereken önemli bir konudur bu. Az buçuk özerklik görülürse de hiçbir zaman bir *self-government* olmaz o. 1898'deki –özerklik adına görülen– "Başarılamamış Devrim"in arkasından, koşullar, işgalciyi daha destekler hale gelecek ve

yerli halk aşağıdaki durumunu sürdürecektir.

Koşullar, T u n u s N a i p l i ğ i' ni kendi egemenliği altına sokmanın kapısını açtığında, Fransa, Cezayir'de kazandığı deneyimden yararlanabilecek midir?

Gerçekten, Fransız koruması altına giriş, Tunus'un, Fransız çıkarları doğrultusunda gelişmesini hedefler. Sadece kaygılandırıcı olan, Fransızlardan çok İtalyanların doluşmasıdır. Öte yandan, Tunus, karışıklıklar içine düşmese de ilerlemez de pek. Yerli, ata yadigârı mesleklerin çöküşünün yanı sıra, kıtlıkla da burun buruna, yoksul yaşamım sürdürür durur. Bir küçük azınlık okul yüzü görür; Fransızca yabancı dildir; üç beş Katolik kuruluşun yanı sıra, laik lise ve kolejler de vardır. Sağlık hizmetleri hak getiredir. Başkentte, yeni şehirle eskisi arasında zıtlık suratlara çarpacak haldedir; büyük kolonun varlık içinde yaşadığı kırsalda ise, göçebe yine çadırındadır ve samanla ot damlı evler tek odalıdır, duman içindedir ve tahtakurusu istilası altındadır.

Avrupa müdahelesinden önce Fas

Magrip'de Fas ülkesi, en çok kenarda kalmış ve en az İslamlaşmış bir yerdir. Bu yöre, İspanya üzerine akan Arap istilasına bir geçit görevinde bulundu; ne var ki kuzey-güney ilişkileri yoluyla, bir yandan İspanya yarımadasıyla, öte yandan Batı Sahara'yla ilgilenip durdu hep. İspanyolların *yeni fethi*'ne direnenler de çölün sınırlarından gelen hanedanlar oldu.

Sahara'nın berisinde bir dış Fas vardır ki, vahalarda yaşayan ve sık sık Atlantik ovalarına saldıran Arap ya da Araplaşmış kabilelerin fidyeliğidir. Sultanlık, Atlas'la Rif arasında yerleşmiştir. Ovaların üstünde yüksek dağlar yöresi, büyük göçebe konfederasyonlarıyla, müstahkem yerlerde oturan yerlileriyle, çatışma bölgesidir. Bu bölgede üstün gelen B e r b e r i l e r dir; çünkü Arapça konuşan kesim, güneydeki göçebe bir yana bırakılırsa, kentli ya da çiftçidir. Fas (Marocain) devleti, güçlükle zaptedilen Berberiler üzerinde, kent uygarlığına sahip, Arap nitelikleri taşıyan bir korumacı diye tanımlanabilir. Hiçbir yerde, İslam hukuku örf ve âdetlerle, İslam da paganizmle böylesine içiçe değil-

dir. Bütün bunlardan da bir kendine özgülük doğar.

Kuramsal olarak bir otokrat durumundaki sultan, ş e r i f k ö k e n l i oluşunu, yani Peygamber'in soyundan geldiğini ileri sürer. Her yıl, çatışmaları yok etmekten çok birliği sağlamak, her şeyden önce de vergi toplamak amacıyla, bir sefer (*harka*) düzenlenir kabileler üzerinde. Yönetim ve maliye, *kaid*'in elindedir: Ulemanın seçtiği *kadı*, şerife bağlıdır; kabile şeyhlerinin seçtiği *kaid* ise, bağımsız bir kişi olarak kalır. Merkezin politikası, bağlılığını sürdüren kabileleri hoşnut etmek, çatışmaları bölüp zayıflatmak ve tarikatları da okşamak üstüne kuruludur.

Bu şerifler arasında değerli adamlar çıkmıştır.

Ancak, Mevlay Hasan 1873'te şerif olduğunda, geleneksel Fas'ın da sonu gelmişe benzer. Gerçekten sorun şudur: İflah olmaz köhnemişliğinden sıyrılamayan bir ülkenin bağımsızlığı nasıl sürdürülebilir? Madrit Konferansı, ticaret planında uluslararası bir statü dayatır: Buna göre Fas, bütün devletlere en yeğlenir millet olarak bakacaktır; bunun anlamı şudur ki, Fransa ile İngiltere ayrıcalıklı durumlarını yitirmiş, ama ülke de yığınla açgözlüye ve daha da vahimleşecek nüfuz mücadelelerine kapılarını açma durumundadır. Oysa ne ordu yeniden örgütlenmiş, ne de maliye hale yola konmuştur; öte yandan, ürkek bir milliyetçilik adına, yabancıların ticarete sızmalarına engel olunur.

1894'te, Mevlay Abdülaziz tahta çıktığında, ülke her yönden gerileme ve gerilik içindedir. Bağımsızlık ise, Avrupalı devletlerin çatışmalarına bağlıdır.

Özetle, Ortadoğu'da olduğu gibi Kuzey Afrika'da da, Avrupa alt etmiştir İslamı. Ancak o İslam, Hindistan'da ya da Malezya'da, Çin'de ya da Kara Afrika'da, bu uzak yörelerde daha mutlu bir halde değildir.

BÖLÜM V

TROPİKALAR ARASI AFRİKA VE OKYANUSYA

Göçebe yaşam, Afrika'da, Kanser tropikasının güneyinde oldukça uzaklara yayılmasına karşın, savana ile yoğun orman görünür görünmez, halklar, özellikle yiyecek toplayarak, balık avcılığı ve gezici tarımla yaşarlar. Ortam, salgın hastalıklara yol açan haşaratla doludur. Örneğin uyku hastalığı yapan sinek buralarda dolaşır. İlkel yaşam biçiminin bir başka alanı, Okyanusya'dır; bununla beraber, iklim sağlığa daha yararlıdır orada. Büyük Okyanus'un takımadalarına, Hindiçini'nin bir bölümünü de eklemeli; ne var ki, bu sonuncu uzantı, Güney Asya kökenli, daha ileri uygarlık biçimlerinin istilasına uğramıştır pek eskiden beri ve söz konusu uygarlık biçimleri tâ Madagaskar'a değin uzanır.

Avrupa uygarlığı, batıda sıcak Amerika'da, doğuda Asya ve Hint Okyanusu takımadalarında XVI. yüzyıldan başlayarak ortaya çıkarken, Tropikalar arası Afrika ve Okyanusya topraklarını ele geçirmesi için XIX. yüzyılı beklemiştir.

TROPİKALAR ARASI MÜSLÜMAN AFRİKA

Kıyıları barınmaya fazla elverişli olmayan, çağlayanların kestiği büyük ırmakların ülkesi dağlık Afrika, çölle el değmemiş orman arasında bir köşeye çekilmeye zorlar insanı. Bununla beraber, genişleyip açıldığı kuzey yarıkürede, Akdeniz'e komşu stepin simetriği olan bir bozkır bölgesi sergiler: Bu, yarı çorak bir kenar, bir S a h e l' dir ki, Senegal'in ağızlarından Kızıldeniz'e değin uzanır ve hayvan yetiştiriciliği gözdedir. O bölgede i k i d ü n y a göğüs göğüse ya da daha çok içiçedir: Beyaz'la siyahi'nin dünyalarıdır

bunlar; bir yanda Berberi'ler, Araplar ve Hamiler – bu sonuncular Samileşmişlerdir ya da değildirler –, öte yanda Sudan'ın siyahileri bulunur. Söz konusu Sahel, kuzeyden çöl ötesinden gelenlerle, savanadan çıkanlar arasında tartışılıp durulmuştur sürekli. Afrika'nın ortası ile Akdeniz kıyılarını birbirine bağlayan kervan yolları, Gine körfezinden gelen yolların da vardığı Tombuktu'ya, Kano'ya, Kuka'ya gelip kapanır. Bunların dışında, Meridyen doğrultusunda ve daha doğuda, Nil'e ve Kızıldeniz'e giden Büyük Göller yolu vardır sadece.

Düşüncelerin, ticaretin ve siyasal biçimlerin büyük taşıyıcısı olarak, İ s l a m görünür bu bölgede. Kervanlarla aşmıştır çölü ve otsu ve ağaç görünüşlü bitkilerin yoğun sınırında durur; Kızıldeniz'le Hint Okyanusu'ndan başlayarak doğudaki yaylaları da tırmanır. Çobanın egemen olduğu yerde hazırdır; çünkü savanaya ve ormana gömülmüş yerlinin animizmini pek sarsamamıştır. Tek hörgüçlü deve kullanır; ancak Senegal'de, Nijer'le Çad'ın kıvrıntısında, bulduğu ya da yeniden bulduğu attır ve fetih için en değerli yardımcı da odur. Sultanlıkları ve emirlikleri dine döndürür, karar yoğurur, yıkar ve kurar, kurdukları da geçicidir. Ve sonra, kara kıtanın bağrında köle devşirir ve satıp ticaretini yapar.

Beyaz insan ticaretinin, Hıristiyanlara, Yeni Dünya'yı işletmek için bir araç olduğu sıralarda, bu ticaret Magrip'le Yakındoğu'nun büyük pazarlarını besliyordu. Senegal'den Zengibar'a değin, haçlı anlayışıyla birlikte, Müslüman yayılışına isteklendirici oluyor ve siyasal egemenlikleri için değerli bir kaynak sağlıyordu. Kapitalist ve insancıl Avrupa, köleliği kaldırmaya soyunduğunda tarihin bu utanç verici sayfasını çevirir ama öte yandan s ö m ü r g e c i l i k sayfasını açar; köleliği ortadan kaldırırken, aynı zamanda İslam devletlerini de yıkar. Kuran'a kazanılmış geniş alan da elinde kalır Avrupa'nın.

Müslüman Sahra ve Fransız müdahalesi

7-8 milyon kilometre kare genişliğindeki Sahra hiçbir zaman insansız olmadı: Oradan geçip gidenler vardır; ama

kimi insanlar da vardır ki orayı mekân bellemiştir. Sonunda – kesin olarak – üstün gelenler de Kuzey Afrikalı Müslüman halklar oldular: Askeri üstünlükleri, dinde bağnazlıkları, yönlendirmede örgütlenişleriyle...

Batı Sahra, Arap-Berberi karışımı bir yer; Arapça konuşan vahalı da göçebeler üzerinde egemendir. Siyahi ticaretiyle uğraşan Şeyh Ma-el-Ainin, Senegal'i işgal etmiş ve 1900'de Sahra'ya da el atmış Fransızlara karşı şiddetle karşı koyacaktır. Doğu Sahra'da ise, Sudan dilini konuşan koyu renkli Berberiler yaşar; Trablus ve Çad'a doğru Fizan yollarını denetlerler ve özellikle tuzlalarıyla ünlü kimi yerler için komşularıyla çatışma halindedirler.

Sahra'nın ortasının efendisi Targui' dir: Yüzü örtülü, Berberi dili konuşan, kendini beğenmiş, ama büyüleyici bir kişidir; tek eşlidir, karısı büyük bir özgürlükten yararlanır, okur-yazardır ve tek telli bir keman çalar. Bir soylular kastının etkisiyle savaşçı ülküler arkasındadır Targui; kendilerine vergi ödeyen vassalleri ya da serfleri vardır bu soyluların, ayrıca siyahi köleleri çalıştırırlar. Onlar ve başka göçebe topluluklar çapul ya da rehine arkasındadırlar. Bu yüzden tam bir çöküş içindedir vaha: Hurmasını, tahılını, sebze ve darısım verir; çoğu kez pek az şey kalır elinde kendi yiyeceği için.

Fransızlar, haydutluğa son vererek, yerlilerin de hoşuna gidecek bir asayişi kurma çabasındadırlar. Ne var ki, ticaretin yeni yollara çevrilişi ve bu arada zenci ticaretinin yasaklanışı, herkese zarar verir. Sonunda, Fransa bütün Sahra'ya sahip olup çıkar.

Senegal'le Sudan'ın Müslüman halkları. Gine Bölgesi

Fransızlar Senegal'de ve bir süre sonra Sudan'dadırlar da.

Birbirinden kesin çizgilerle ayrılan iki iklimin hüküm sürdüğü Senegal'de, yayla hayvancılığıdır gözde olan. Yerli, çobandan daha kötü beslenir. Sudanlı hayvan yetiştiricisi için tuz pek önemlidir. Ayrıca ülke, elindeki altın tozunu ateşli silahlar ve onların barutu için harcar. Her iki ülkede de nüfus alabildiğine azdır. 1900'de, süreğen bir anarşi so-

nucunda, nüfusta uzun bir düşüş döneminin sonundayız.

Bu alabildiğine geniş alanlar içinde, Beyaz Afrika, hemen yanı başındaki Kara Afrika'ya açılır; ne var ki şaşırtıcı karışmalar görülür ırklar arasında. Zenci ticareti, söz konusu karışmaya katkıda bulunurken ülkeyi de takatten düşürür. İslâm, eski inançların yerine geçmekten çok, üstüne örtülür onların.

Savana görünüp de orman yoğunlaştığında, mevsimin sarartıp soldurduğu ve tse-tse sineğinin canına yapıştığı sürü insanı yaşatmaz olur artık; insan, başka hastalıkların yanı sıra sıtmaya direnmek zorundadır. Bitkilerle beslenir.

Bu halkların hepsi de, kabile şefliklerini aşmış değillerdir. Ne var ki, hepsi Sudan ağızlarını konuşurlar ve kuzeyden gelen istilacılar, İslamı sızdıramamış da olsalar birçok krallıklar kurmuşlardır.

Avrupalılar, bu yörelerin şefleri ve önde gelenleriyle uzun zamandan beri ilişki içindeydi: Bir köleler Sahili, bir Altın Sahili, bir Fildişi Sahili vardı; gözalıcı sanat eserleriyle ve tüyler ürpertici insan kurban edişleriyle dikkatleri toplayan Benin'i de eklemeli. Güzel şeylere duyulan zevk, Sudan'dan daha gelişmişti; bronz, pişmiş topraktan nesneler, ağaç ya da fildişinden maskeler, oyma sandalyeler, eski bir sanat geleneğini dile getiriyordu.

Batı Afrika'da ve Çad'da Avrupa sömürgeciliği

Sahra ile Gine Körfezi arasını içine alan uçsuz bucaksız bölgenin – uzun soluklu bir çabayla – ele geçirilişi, 1900 dolaylarında tamamlanır. Avrupalı büyük devletlerin kendi aralarındaki toprak uyuşmazlıkları 1890'la 1900 arasında çözülür. Herkes, bir ötekinin önünü kesmek için ileriye atılmıştır ve ülkelerin bölünüşü de, bu ele geçirme hırsının yarattığı çarpıklıkları koyar ortaya; doğaldır ki, alabildiğine yanlış bir iş yapılmıştır.

Sömürgecilerle beraber, Katolik ve Protestan misyonerler gelirler ve haç, boyun eğdirilmiş halkların hilali ile çatışmaya başlar. Mangin adlı bir subayın söylediği açıkça şudur: "Burada yaptığımız gerçek anlamda bir haçlı seferidir!"

Devletleri yıkan Avrupalı, zorunlu olarak g e l e n e k s e l y e r e l k a d r o l a r a çevirir yüzünü. Köyler başına sosyal parçalanış, sorumlu otoritenin belirlenmesini kullanışlı kılmaz. Öyle olduğu için de, İngilizler, bile bile *indirect rule*'u (dolaylı yönetim) uygularlar ve yerleşik egemenliklere – yetkilerini kötüye kullanmalarını gözardı etme bahasına da olsa – mümkün olduğunca saygı gösterirler; görevli sayısını azaltma gibi bir yararı da vardır bunun. Nijerya'yı, Hindistan'daki prenslikler gibi yönetmeyi düşünürler. Fransızlar, kabile şefliklerini görevliler olarak almayı yeğlerler daha çok; ne var ki, yerliler "Fransız uyruğu" olarak vicdan özgürlüğünden yararlansa ve kimi zaman kendi mahkemelerine sahip olsalar da, pek sıkı yükümlülükler altındadırlar: Koloniyi terkedemezler; toplaşma ve dernekleşme özgürlükleri yoktur; kimi nesneleri sağlamak, yolların bakımında – bedava – çalışmak, vergi vermek ve gerektiğinde askerlik yapmakla sorumludurlar.

Asayişi ve düzeni sağlayıp görevleri en iyi biçimde dağıtarak yaşam düzeyini yükseltmek, k o l o n i i k t i d a r ı n a düşer. Ne var ki çaba, sömürgenin metropolle ticaretini besleyecek tarım ve madenler üstüne yoğunlaşır. Bu bakımdan başarı, İngilizlerin elindeki Altın Sahili ile Nijerya'da, Fransız kolonilerine oranla daha hızlı ve daha örgütlüdür: Altın Sahili, kakao üretiminin başını çeker, ormanlarını, manganezini, elmaslarını işletir; Nijerya ise, elindeki kereste ve palmiye yağının büyük bir bölümünü verir. Buna karşılık, Sierra Leone, zenci ticaretine son verileli büyük bir çöküşün içindedir ve Liberya siyahi cumhuriyeti bitkisel bir yaşam sürdürmektedir. Bunun gibi, Fransızların elindeki Gine, Fildişi Sahili ve Dahomey, taşıt araçlarındaki eksikliğin, liman donatımlarındaki yetersizliğin ve – gözaltında bir çalışmadan tiksinti duyan – el emeğinin dağınıklığının acısını çekmektedir.

Senegal, elindeki yerfıstığından ve Sudan'la alışverişinden yararlanır, Dakar bulvarlarını genişletir ve Atlantik'teki büyük taşımacılığa açılırken, Nijerya'nın içerleri savaşın acıları ve kuraklıkla başbaşadır; gerçekten neyin istendiği bilinmeden çok beklenir. Çad ülkesine gelince, hâlâ askeri sorunlar çıkarmaktadır; kesin olarak sindirilişi geleceğe ait bir iştir.

Şu da gözlemlenir: Metropolün kararsızlıkları idari planda kendini göstermektedir: Sudan ve "Güney Irmakları", başlarda Senegal'e bağlı durumdaydılar. 1895'te kurulan Fransız Batı Afrikası yığınla değişikliğe uğrayacaktır. Çad'a gelince, Fransız Ekvator Afrikası'na bağlanacaktır: İngiltere ile Almanya, Afrika'daki Büyük Göl kıyılarına değin, Fransa'nın elindeki toprakların birliğini bozduğundan, Sahil bölgesinin çeşitli bölümleri arasındaki dayanışma kopmuş olacaktır.

Öte yandan, Mısır'ın Yukarı Nil'e ilişkin tutkuları vardır ve Muhammet Ali zamanından başlayarak oraya doğru genişleme girişimlerinde bulunur. Bir süre sonra, Sudan'da, özellikle zenci ticaretinin kaldırılmasıyla patlak veren korkunç bir ayaklanma, Dervişler hareketi olur; ancak, kısa sürede sesi soluğu kesilir. Sonunda, Mısır'a yerleşen İngilizler, 1898'de Kitchener'in seferini düzenlerler: Sefer, bir yandan Dervişler hareketini bastırırken, Fransızların Kongo-Kızıldeniz yoluna ilişkin niyetlerine son verir. Mısır Hidivi adına da, Sudan, İngiliz-Mısır egemenliğine girer.

Bir Hıristiyan adacığı: Habeşistan

Doğuda Kızıldeniz'e açılan kurak bölgenin ortasında, dağlık Habeşistan, bir su şatosu, bir sığınak-dağ gibi yükselir. Müslüman dalgası, bu Hıristiyan adacığın kıyılarını gelip döğer, ama içine alıp boğamaz.

Garip bir bölünüş içinde bir ülkedir bu: Tek başına bir yaşamı olan her vadinin bir başı vardır; ancak ortak ve vahim bir tehlike karşısındadır ki, dayanışmayı kabul eder şef. Toprak, bir feodal kasta aittir; kastın başları (*ras*) da, az çok siyahi melez bir kasttandır. Zaman zaman bütün o şeflerin de üstünde, sadece savaşın palazlandıracağı sözde bir iktidarla donanmış, bir *negus*'u ortaya çıkarır. Bu monofizit Hıristiyanların inançları ile dolaydaki Gallas'ların paganizmi arasında derin bir farklılık yoktur. Çok karılılık geneldir ve hali vakti yerinde her Habeş yığınla hizmetçi alır yanına.

Ülke, ilke olarak orta halli kaynaklarıyla yaşarsa da, Orta Afrika ile limanlar arasında kervanlarla yapılan tran-

sitten de yararlanır. Bu yüzden, ticaret yollarındaki etkinlik, siyasal tarihe de ağırlığını koyar.

XVIII. yüzyılın sonunda, şefler (*ras*) arasındaki mücadeleler ülkeyi zayıflatır. Ne var ki, Kassa adlı şefle bir silkinip kalkınma olur: Kassa, Habeşistan topraklarını yeniden birleştirir; Theodoros adıyla kendisini *negus* ilan eder; soyunu Davut'a kadar çıkarıp onun halefi kılan bir şecere düzenletir; çar'a mektuplar yazıp İslama karşı bir anlaşma önerir kendisine. Ona rakip biri, Fransızlara çağrıda bulunup onlara Kızıldeniz kıyısında Obock'da yerleşme hakkı tanırken, Theodoros İngilizlere dayanır.

Böylece, Avrupalıların müdahalesi başlar.

Büyük Britanya ile ilişkiyi ihtiyatsızca kesen Theodoros, Sir Napier'nin ordusunu püskürtemez ve canına kıyar. Onu, yeni bir karışıklıklar dönemi izler; bundan yararlanan hidiv, sonra da sömürgeci güçler, Eritre ve Somali kıyılarını ele geçirirler. Yeni *negus* Johannès, Dervişler ayaklanmasında öldürülür ve bir şef (*ras*), Menelik, kendisini dayatmak amacıyla, İtalya ile bir antlaşma imzalar ve Roma da, kendisini korumacı bir devlet haline getirdiği biçiminde yorumlar söz konusu antlaşmayı. Ne var ki, 1896'daki bir yenilgi, Crispi'nin tutkularına son verir.

Habeşistan'ın bağımsızlığı tanınınca, Menelik, kendi dağlılarının dolaydaki halklar üzerinde üstünlüğünü kurmayı başarır. Bununla beraber, daha büyük bir Habeşistan'ı gerçekleştirse de, ülke, Avrupalıların elindeki yerlerle çevrili kalacaktır. Başkenti Addis-Abeba'yı kıyıya demiryoluyla bağlamak için, Fransızlarla anlaşır.

Aslında kitle, modern akımları kendine çekmekten çok, iter onları...

BANTU AFRİKASI VE MADAGASKAR

Kamerun'dan Zengibar'a çekilecek bir çizginin güneyinde, Bantu'ların bölgesi uzanır; insan olarak tiplerin ve dillerin – en az 182 ağız! – Sudan ile Gine'dekinden açıkça farklı olduğu bir dünyadır bu. Ne var ki, doğal görünüm ile yaşam biçimlerindeki ikilik burada da çıkar karşımıza: Bir

yanda, yoğun orman ve kalın bir savana örtüsünden oluşan Kongo havzası; öte yanda, Doğu Afrika'dan güneye doğru uzanan ve hayvancılığa uygun yaylalar.

Bantu'lar ve Zengibar'ın yükselişi

Gine Körfezi ile Büyük Göller arasındaki bereketli yağmurlar bölgesinde oturan B a n t u' lar, kısa boylu, pek kıllı, koyu benizli insanlar. Komşuları Negril'ler, hemen hemen sadece avcılık ve yiyecek toplayıcılığı ile yaşar, bir yerde tutunmayıp hatta ağaçlarda uyurken, ormanın Bantu'ları köyler halinde örgütlenmişlerdir; gezici bir tarımdır yapılan da. Kimi zaman açlık toprak yemeğe bile götürür insanları ve – uyku hastalığı dahil – hastalıklar kırar geçirir. Böylesi bir ekonomi gibi, toplumun örgütlenişi de en ufak birimler halindedir. Çevresi ve köleleriyle aile grubudur önemli olan. Büyük sorun, toprak değil e l e m e ğ i dir. Birkaç köyün bir şefin buyruğu altında toplandığı olur: Anlık ihtiyaçlardan doğar bu ve arkasından da dağılır. Kimi kabilelere özgü etkinlikler, ırmakta taşımacılık, maden taşıma ya da çalışması, bu arada animizm, daha genişliğine siyasal iktidarlara olanak sağlamaz.

Ormandaki Bantu, koşullara uymanın ürünüdür. Bozkırdaki Bantu ise kuzeyde Araplar ve İslamla, güneyde ise Avrupalılarla komşudur. Loango, Luanda, Luba krallıkları Kongo havzasında kaybolurken, Monomotapa'dan büyük anılar kalır; Uganda, feodal nitelikli bir devlet olarak sürer hep.

Hotanto'ları ve Boşiman'ları sürüp atan kimi halklar, güney tropikanın altına gelip tutunmuşlardır. Hayvancılık ve darı tarımı yaparlar. Savaşçı insanlardır. Onlardan Zulu'lar, ok, yay ve – öküz derisinden – kalkan taşırlar; ne var ki, ateşli silahların yararlarını da çabucak farkederler; Natal'la Veld'in sınırlarında Boer'ler ve İngilizlerle çarpışırlar ve yenilmeleri de kolay olmaz.

Hint Okyanusu yönünden büyük olay, yeni bir Arap saldırısı önünde Portekizlilerin yenilgisidir; Afrika kıtasının içinde İslamın ilerleyişi ve zenci ticaretinin doğuya doğru yer değiştirmesiyle aynı zamana rastlamıştır olay. Öyle

olunca da, iktidar Zengibar'ın olur ve Maskat imamı, 1840'ta başkentini oraya taşır.

Kıyıdaki bu ada, bir ticaret yeri olarak büyük özellikler taşıdığını yeniden görür: Bir Müslüman sultanlık yararına, Aden ya da Singapur'dakine benzer bir rol oynayacaktır. Karışık kanlı bir halk olan Suahili'ler, karanfil tarımını sokarlar; bakır ve fildişi ile de ilgilenirler. Oysa, toprakta çalışmak ve taşımak için insana gerek vardır: Böylece, Zengibar adına layık olacaktır (*Zenc-bar,* köleler ülkesi demek!). Öte yandan, zenci ticareti, Hint Okyanusu'nun pazarlarına satılan tutsaklar da işin içine girince, dev boyutlar kazanır. Kimi bölgelerde ağır yıkımlara da yol açar bu iş. Gezgin Livingstone, esir tacirlerinin yaktığı yığınla köyden ve köle kafilesine katılmayı reddettiği için asılmış kadınlardan söz eder. Stanley, sırayla yürüyen boyunlarından bağlı binlerce insanla karşılaşır; yerli şef de, Arap taciri hesabına sürek avı düzenlemektedir. Vere vere 2300 esir sağlayan 118 köyün kuşatılması da anlattıkları arasındadır. Kıyılardan Büyük Göller'e ve Kongo havzasına değin, yollar boyunca insana rastlanmaz; filler yok edilmiş ve halklar kıyıma uğramıştır.

Zengibar'ın yükselişi 1860-80'e doğru gerçekleşir. Sultanlar, egemenliklerini Kongo'ya kadar yayarlar. Kendileriyle anlaşma imzalayan devletler vardır ve adada yerleşen de Avrupalılar. Bununla beraber, zenci ticareti yasaklandığında, köleci Zengibar'ın da düşüşü başlar.

Bantu Afrikası'nın kolonyal sömürülüşü

1880'den başlayarak, emperyalizm, Orta, Doğu ve Güney Afrika'yı tam bir b ö l ü p p a r ç a l a m a ya girişir. Yüzü Atlantik'e dönük Kongo, Fransız-Belçika egemenliği altındadır; Hint Okyanus'u boyunca bir bölge, İngiliz-Alman işgalindedir; bir üçüncü olarak da, daha güneyde, eski Portekiz kolonilerinin dolayında, yine Almanlar ve İngilizler vardır.

Düşündüğü tek şey vardır Avrupalının: Kendi amaçları doğrultusunda, yerlinin emeğini çekip çevirmek! Siyahiyi Hıristiyanlaştırmak, kölelikten kurtarıp aklın nimetlerini ona öğretmeyi de ister. Ancak, yerlinin ürettilerini – örneğin kauçuğu! – tuz karşılığında yok bahasına bırakmaya ve

Avrupalının dokumalarını da ucuz fiyata satın almaya; ayrıca plantasyona, yola ya da yapım halindeki demiryoluna gelip hamallık etmeye nasıl zorlamalı onu?

Kara derilinin ise durmadan tekrarladığı şudur: *mbiambi* (bittim!), *kokolu* (acı!); derdini daha da anlatamadığında kaçar işten. 1877 tarihli *Times* şöyle yazar: "Çekip çevrilmesi güç halklar bunlar... Uygarlık denen şeyi oluşturan karmaşık istek ve ihtiyaçlar hakkında bir fikirleri yok; hoşnut ve mutlu yaşadıkları barbarlık halinde – karşılık beklemeden – onların rahatını bozmaya kalkmak, ağır bir sorumluluk." Bir başka Avrupalı da şöyle der: "Yerliler, ne istediğimizi henüz anlayabilmiş değiller, böylece ormanlardan ağaç keserken dikkat edelim!" Livingstone'un çağrıları dinlenmediği gibi o da dinlenmez. Belçikalılar ve Almanlar, sertlikleriyle ün yaparlar. Örneğin, Dr. Peters'in söylediği şudur: "Bu siyahiler, bizimkilerden bütünüyle farklı güdülerin emrinde. Bir siyahi şefe bir öküz verirsem, adam hemen bütün sürümü aşırmaya kalkacak. Tutup bir kamçı cezası uygulasam, elindeki davarı bana verecek." Bundan çıkarılan sonuç da şu: "Siyahiye iyi davranırsanız korktuğunuzu sanacak. Ona kötü davranırsanız üstün olduğunuza inanacak." Böylece, çoğu kez son söz, Portekizlilerin vaktiyle uyguladıkları gibi, Hipopotam derisinden kamçı olup çıkar. Dövme, para cezası, hapishane yetmediğinde de rehine alınır, kadınlar ve çocuklar kamplara kapatılır. Orta Afrika, amansız bir rejime tabi tutulur.

İki Portekiz sömürgesi, Angola ile Mozambik, bitkisel yaşam sürdürür, Fransızların elindeki topraklarda sıradan sonuçlar alınırken, Belçika kongosu ile doğudaki İngilz-Alman bölgeleri daha hızlı bir gelişme gösterirler. Serbest bölge, önce fil avına verir kendini; ancak akıl almaz kıyımı durdurmak ve ırkı korumak gerekir. Korkunç bir sömürünün konusu olan değerli kereste çağıdır da bu. 1895'te kauçuğa saldırı (*rush*) başlar ki, bir on yıl kadar sürer. Ancak Katanga ile Uelle'deki madenlerin daha başka bir etkinliği gerektirdiği anlaşılır. Kuşkusuz, su yolları da koloniye alabildiğine yardımcı olmuştur. Stanley, yine de şöyle demişti vaktiyle: "Demiryolu olmadan on para etmez Kongo!" ve 1898'de Matadi'den Leopoldville'e giden hat hizmete açılır.

Almanlar ve İngilizler de, doğu sahilinden başlayarak,

kervan yollarına açılan girişimlerde bulunurlar; kahve ve kauçuk işletmeyi düşünürler, hayvancılığı savsaklarlar, ama fildişi onlara da büyük kazançlar sağlar. Demiryoluna onlar da yer verecek, değerli ağaçların kesimi başlayacak, Katanga'ya yaklaşılacak ve Mozambik'in "limanlar"ına gözler çevrilecektir.

Bütün aşırılıklarına karşın, beyazların dayattıkları düzen, tropikalar arası Afrika'yı yeni bir ekonominin yolu üzerine çıkarır.

Madagaskar

Madagaskar, aslında Afrikalı olmaktan çok, Hint Okyanusu'na ve Büyük Okyanus'a serpili toprakların hısmı; adadaki kimi dillerden ve insanlardan anlıyoruz bunu.

Ülkenin batısı, kuru iklimi, ağaçsız toprağıyla, sadece hayvancılığa elverişli; doğu ise, rüzgârlı ve nemli havasıyla, tropikal tarımı sürdürür haldedir. Araplar, adaya uğramamazlık etmediler; Diego-Suarez, korsan yuvalarından biri oldu ve Fransızlar da, XVII. yüzyılda Fort-Dauphin'i kurdular. Ormanlık kıyıda dağınık yaşayan Betsimisaraka'lar hiçbir zaman önemli bir rol oynamadılar; buna karşılık, Tsimiheti'ler pek yetkin tarımcılar olarak ileri aşamalardaydılar.

Asıl göze çarpanlar, Tananarive ve Fianarantsoa dolaylarında, yüksek dağlarda ve havzalarda oturan Betsileo'lar ile Merina'lardır. Betsileo'lar dört kasta bölünmüşlerdir: Feodaller, küçük soylular, özgür insanlar ve serfler. Merina'larda ise, insan tipleri sosyal sınıflara göre farklılaşmaktadır. Beslenme, temelde pirinçledir ve öküz batıda olduğu kadar önemli değildir. Yaşamın her alanında animizmin pek büyük yeri vardır ve Asya'yı hatırlatmaktadır. Aile başı olma kutsal bir görevdir ve köyü de bir ihtiyar heyeti yönetir.

Ada fazla nüfuslu değildir. İnsanlar kötü beslendiği gibi, sıtma, cüzzam, veba ve başka hastalıklar kol gezer ülkede; frengi pek yaygın gözükür ve Avrupalılarla ticaretin daha da geliştireceği alkolizm büyük yıkıntılara yol açacaktır.

Bununla beraber, egemenlik amacı güden bir H o v a

d e v l e t i kurulur: XVIII. yüzyılın sonlarında, Andrianampoinimerina, Merina'ları bir araya toplar ve Betsileo'lara başeğdirir; bir ordu kurup, köy heyetleri aracılığıyla düzenli vergi salar. Toprak kendisine aittir ve yönetime katılan soylular arasında fieflerine dağıtır. Bentler ve yollar yaptırır; başeğdirdiği halklar arasında da garnizonlar yerleştirir. Servajla kölelik de gerekli el emeğini sağlar.

Tananarive'deki krallık yönetimi, bir zekâ eseri olarak, İngiliz-Fransız rekabetinden uzun süre yararlanır ve Avrupalıların hizmetlerinden – şartlarına boyun eğmeden – faydalanır. Adada Protestan misyonlar Katoliklere oranla pek çok da olsalar, 1862'de Fransa'yla bir dostluk anlaşması imzalanır. Ne var ki, asıl önemli olan, 1864-1896 yıllarıdır: O dönemdedir ki, bir halk adamı olan R a y n i l a y a r i v o n a, Kraliçe Resoherina'nm başbakanı olmuştur ve gelişmelere damgasını vurur; daha sonra II. Ranavalona ile III. Ranavalona'nın da eşi olacaktır. 1868'de, Hova devleti, Mutsu-Hito'nun Japonya'sı gibi kendi *Meiji*'sine doğru adımlar atacaktır; Büyük Britanya'nın da yardımı olmuştur bunda ve ondan da subay ve teknisyen istenmiştir. Protestanlık devlet dini olarak kabul edilir; İngiliz-Hova dilinde eğitim veren okullar açılır; krallık görevlileri feodallerin yerini alır; örf ve âdetler yasalaştırılır ve yabancıların toprak edinmeleri yasaklanır. Ağır ağır Avrupa âdetleri gelir girer ülkeye; zanaatlar gelişir, eğitim de. Ne var ki, servajla kölelik sürmektedir.

Aslında, İngilizlerin lehte bir müdahalesi olmadıkça, Hova hükümetinin bir başka Avrupalı devletle silahlı bir çatışmada üstün gelmesi mümkün değildir. Fransızlar, adadaki Sakalav'ları korumaları altına aldıklarında böyle bir uyuşmazlık da ortaya çıkar. 1885'te, Tunus'tan az sonra Tananarive, bir Fransız vali kabul etmek zorunda kalacaktır. Ancak, koruma altında devlet rejimi direnişlerle karşılaştığında, bir on yıl sonraya kalacaktır bu.

Fransa, Merina'ların hegemonyasına toptan son verse de, Hova hükümdarlarının eserini sürdürür. Genel vali G a l l i e n i, bir tür aydın despotluğu uygular. Ülkeye boyun eğdirmek için güç kullandıktan sonra, yerli seçkinlerden yararlanmaya koyulur ve metropol görevlilerinin emrine sokar onları; köleliğe son verir, ama yılda elli gün bayın-

dırlık işleri için çalışma yükümlülüğü koyar (sonra da vergiye dönüşecektir bu); din adamlarının eğitimini denetler, okullar ise görevli yetiştirmektedir; kast ayrıcalıklarına son verir, ancak Fransızların yerli topluluktan ayrı durmalarını göz önünde tutar. Kuşkusuz, taşıt araçlarının korkunç yetersizliğine bir çare bulmak ve adayı büyük kapitalist şirketlerin işletmesine karşı korumak ister; ne var ki, gelişmeler sadece ona bağlı değildir. Eski başkentin aşağısında Avrupa tarzında bir kent kurulur; ancak başka yerlerde şehircilik içler acısıdır.

Dışardan bakıldığında, Madagaskarlı yazgısına boyun eğmiştir.

İki şeker adası: Maurice ve Réunion

Volkanik yapıları, sıcak ve nemli iklimleri, yoğun nüfuslarıyla, Bourbon ve Fransız Adası, Hint Okyanusu'nda, küçük Antiller'in yanıtı iki mücevher gibidir. İkisi de, XVIII. yüzyılda Mahé de La Bourdonnais'nin yönetimindeydiler.

Birincisi, 1815'te Büyük Britanya'nın eline geçer; vaktiyle Hollandalıların Maurice d'Orange onuruna verdikleri adı yeniden alır. Dili ve anlayışı bakımından Fransız kalan Maurice, şekerkamışı işletmelerinin başarısını, İngiliz yönetimine, metropolitan pazarının sağladığı alıcılara ve Hintli bol el emeğine borçludur. Buna karşılık, Süveyş Kanalı'nın açılışı adadaki Port-Louis'nin ticaretine zarar verir.

Réunion'un yazgısı, biraz daha değişiktir. "Bourbon" kahvesi ile karanfilin güzel dönemlerinin arkasından, iki felaket çöker adanın üstüne: 1806 siklonu ile Fransız-İngiliz savaşları. Bununla beraber, İngiliz işgali boyunca, adaya şeker kamışı sokulur ve bir kalkınma olur. Kahvecilik gerilerken, şekerkamışı ile vanilya yetiştirme gelişir; her ikisinin işletmelerini de, *commandeur*'ler yönetmektedir. Şeker üretimi, yiyecek ve orman bitkilerinin zararına olur. Nüfus da, 1830 ile 1870 arasında iki katına çıkar. Adayı kuşatan bir yol yapılır, yine adayı dolaşan demiryoluna girişilir; çok geçmeden yığınla küçük hatlar eklenecektir buna. Daha sonra, şekerkamışı bir böceğin yol açtığı hastalıkla şe-

kerpancarının saldırısına uğrar. Bir çöküştür bu! Hindiçini'den emekçi getirme girişimi başarısızlıkla sonuçlanır. Ticaret, yıkıma doğru gider. Başına buyrukluk bir yaradır. Akkan yangısı hastalığı salgın halindedir ve bitmek bilmez, sıtma da katılır buna.

Adada oturanların sayısında da bir azalma başlar.

BÜYÜK OKYANUS DÜNYASI

Büyük Okyanus'a serpili adalar, XIX. yüzyılda Avrupalıların gözünde apayrı bir dünya gibidir; tek başına halleriyle ve etnik tiplerinin özelliğiyle dikkatleri çekerler. Adalarda oturan yığınla halkın kökeni ve yakınlıkları üstüne alabildiğine tahminler yapılmış durmuştur: Malenezyalılarla Mikronezyalılara, "doğu zencileri" denirken, Polinezyalılara "beyaz vahşiler" adı verilmiştir. Kimi halklar, Mısır'dan başlayarak Polinezyalıların göçlerini izlemişlerdir ve varsayımlardan biri, olan biteni "İsrael'in kaybolmuş birkaç kabilesi"nin eseri olarak görür. Ne olursa olsun, bu halklar doğaya ne denli uyarlarsa uysunlar, cilalı taş dönemini aşmış değillerdi.

Derken, bir tarihte Avrupalılar gelir.

Misyonerler, kaçakçılar ve balinacılar çağı

Büyük Okyanus dünyasını gerçek bir cennet diye niteleyen kaşiflerin arkasından, hemen misyonerlerle başkaları geldiler: Birinciler, Okyanusya'da İsa'nın sözlerini kabule hazır topluluklar bulunduğu inancındaydılar; ötekiler ise, kaynakları kolayca işletebileceklerini umut ediyorlardı. Hükümetler ihtiyatla izlerler gelişmeleri.

Hıristiyanların yayılışı 1797'de Tahiti'den başlar. Çok geçmeden, hemen hemen her yanda, "muhterem pederler" kabile şeflerini kazanmanın ve onların aracılığıyla halkları etkilemenin arkasına düşerler. Putları yıkmayı, tabulardan, yamyamlık ve savaşlardan vazgeçmeyi öğütler; çıplaklığa, bedene dövme yaptırmaya ve dinsel danslara karşı çıkarlar; tekkarılığı önerir, ailenin erdemlerini över, okullar açarlar;

kimi zaman da Polinezya'da soyluların ayrıcalıklarına saldırırlar. Kimi yerde, tam bir teokratik denetim uygulanır; kimi yerde, şefler korkuyla boyun eğer, başkaları da çıkar icabı Hıristiyan olurlar. Çoğu kez yerli, Hıristiyan örflerini alır ama özümseyemez; tabunun, kimi güdüleri dizginleme gibi bir görevi vardı, o engeller yıkılır. Topluluğun iç tutarlığı zayıflayınca çözülme başlar. Ayrıca, gelen din adamları, her vesileyle kendi ceplerini doldurmayı da unutmazlar.

Bu arada, tam bir maceracı sürüsü de adaların üzerine çöreklenir. Taşır getirirler taşır götürürler; kimi yerde güleryüzle, kimi yerde zorbalıkla. Halkların iyiniyeti kötüye kullanılır, kadınların ırzına geçilir, insanlar tutsak edilir ya da öldürülür. Balina avcılarının getirdikleri felaketler de işin cabasıdır.

Hemen hiçbir ada yakasını kurtaramaz bu afetlerden.

Tarım işletmeleri ve madencilik dönemi

1850'den sonra da yağmacılık sürer gider. Bu kez Torres Boğazı, incili istridyeye saldırının tiyatrosudur ve "Okyanus'un lağımı" diye ad takılır. Ne var ki, zorla çalıştırmanın eşliğinde yeni sömürü biçimleri gelişir.

1835'ten başlayarak, Havai adaları, şekerkamışı için sağladığı uygun koşullar nedeniyle dikkatleri çeker. Amerikan şirketleri topraklar satın alır, Çinlileri, Japonları, Filipinlileri, sonra da Portekizlileri getirirler oralara. Fici adaları, Ayrılıkçı Savaş sırasında umutların bağlandığı pamuk ekiminin başarısızlığa uğramasından sonra şeker üretimine çevirir yüzünü.

Ne var ki, Okyanusya asıl hindistancevizi için uygun bir yer olarak görülür. Bir hindistancevizi uygarlığından söz edilir; çünkü bu ağaç, – beslenme dahil – adalıların günlük yaşamı için gerekli ne varsa sağlar. Birçok takımadalarda, ticaret konusudur da. Kimi yerlerde elemeği kıtlığı çekilir; bir adadan ötekine taşınır insanlar.

Toprakaltı zenginlikler söz konusu olduğunda daha da önem kazanır kol gücündeki eksiklik. Gübre diye kullanılan güvercin kakası (guano), çoğu kez çıplak ve oturulmayan adalarda görülünce, Amerikan şirketleri üzerine üşü-

şürler; bu yolda Polinezyalıların verdiği kurbanların haddi hesabı yoktur.

1900'e doğru, kimi bölgelerde fosfattan söz edilmeye başlandığında, onun üzerine de Japonlar atılır. Yeni Kaledonya'da nikel, krom ve kobalt çıkarılmaya başlanır; elinden toprakları alınan yerliler rahatsız olur bundan ve 1878'de de büyük bir ayaklanma patlak verir.

Eski düzenin yıkılışından sömürge paylaşımına

Okyanusya'da iletişim araçlarının gelişmesi, düzenli ticaret ilişkilerinin kurulması ve kimi zenginliklerin keşfedilmesinden çok, 1880 ile 1895 arasındaki olaylardır ki, adaların paylaşımı konusunda rekabeti kamçıladı ve iştahları kabarttı. 1850'de sadece Tahiti koruma altına alınmıştı. Paris, Yeni Kaledonya'yı Fransa'ya katmaya karar verdiğinde, Avustralya'dan bir protesto geldi. İngiltere, Fici adalarını sessiz sedasız birleştirdi. Hanseman şirketi, Yeni Gine'de bir sömürge kurmayı önerdiğinde, Bismarck desteğini hâlâ esirger durumdaydı. Bununla beraber, Godeffroy şirketinin Samoa'da iflasının ertesinde Almanya'nın sahneye çıkışıyladır ki, adaların Büyük Britanya, Fransa, Almanya ve Birleşik Devletler arasında paylaşımı hızlandı.

Diplomasi de yetti işe!

Tropikalar arası Afrika'da olduğu gibi Okyanusya da, elindeki insan öğesinin çarçur edilişinin korkunç acılarını çekmişti. Açıktır ki, ilk gezginlerin değerlendirmeleri kuşkuludur: Kaptan Cook, Tahiti'nin nüfusunu 200.000, Havai adalarınkini de 3 ya da 400.000 olarak kestirmemiş miydi? 1900'de, bu sonuncusu olsa olsa 125.000 nüfusluydu ki, bunun 20.000'i yerliydi. Kuşku götürmeyen bir nokta da şu: Yığınla yerde, halkın – tamamı değilse de – dörtte üçü yokolup gitti. Bir süre sonra da, dışardan göçler boşlukları doldurdu: Tasmanyalılar, Avustralyalılar ve Maori'ler yok olur ya da ona yüz tuttuğunda, Avustralya'nın Anglosaksonlaşması gibi, kaybolup gitme aşamasındaki küçük cennetleri melezler ve Asyalılar gelip şenlendirdiler.

Kuşkusuz, nüfus çoğalışındaki zayıflık yeni bir olay değildir; savaşlar, yamyamlık ve hastalıklar, artışı büyük ölçü-

de kösteklemekte etkili olmuşlardır. Ne var ki, yeni gelenler felakete felaket eklemişlerdir: İnsanları kıyıma uğratmışlar, zorla çalıştırıp tüketmişler ve kitle halinde sürgüne yollamışlardır, daha öldürücü silahlar satmış ve alkolü sokmuşlardır. Eskiden de var olan frengiyi ve veremi getirmediyseler de, çiçek hastalığını ve kızamığı onlar yaydılar. Pierre Loti, olan bitene bakıp can çekişen bir insanlık izlenimi edindiğini söyler; beyazlar "alışkanlıklar"ı ve "ahlaksızlıklar"ı ile çözülüşe tuz biber ekmişlerdir. "Esrimek, sessizlik ve sanat" için kalkıp Tahiti'ye gelen Gauguin, "kendisinin de tiksindiği bir uygarlığın" yerlilere neler çektirdiğine bakıp acılar içinde kalır. Bougainville'in yarattığı Tahiti mitosu ne olmuştu? Diderot, şunu öğütlemişti: "Onlarla ticaret yapınız, ellerindeki tahılı satın alıp kendinizdekileri veriniz, ama zincire vurmayınız!"

Güzel olanı, bu öğüde uymak değil miydi?

BÖLÜM VI

BATI'NIN YAYILIŞI KARŞISINDA HİNDİSTAN VE DOĞU ASYA

Batı emperyalizmi karşısında, Hindistan'la Doğu Asya'nın durumu nedir? İngilizler, daha XVIII. yüzyılda, Hindistan'a ayak basmış ve gitgide tutunmuşlardır orada. XIX. yüzyılın ortalarından başlayarak da, onlar ve başka Avrupalı uluslar, Doğu Asya'yı avuçlarının içine almanın uğraşı içinde olacaklardır ve sonunda sadece Japonya yakasını sıyırabilecektir bu kıskaçtan.

Önemli gelişmeler olur.

Yalnız Avrupalılar için değil, söz konusu Asya halkları için de.

ASYA'NIN ÇEHRESİ

Asya'da "bitki uygarlığı"nın büyük sefaleti

İnsanların yarısı, Asya'nın iki yamacında, Hindistan'da ve Uzakdoğu'da ki – irili ufaklı – ovalarda yaşarlar. Bu yüzden, Musonlar da denen bu bölgede ş a ş ı r t ı c ı b i r n ü f u s y o ğ u n l u ğ u görülür. 1891'de, Hindistan'da İngilizlerin yönettiği yörelerde, her kilometre başına 153 kişi düşmektedir ve nüfusun yüzde 67'si, toprağın yüzde 31'ine sığışmıştır. Buna benzer rakamları ve oranları Japonya'ya, Java'ya, Çin'e, Hindiçini yarımadasının deltalarına da uygulayabiliriz. Ayrıca belirtelim ki, 282 milyon Hintlinin 222 milyonu, 2.000 kişiye varmayan yerleşme yerlerinde oturmaktadır.

Asya'nın bu karınca yuvaları t a r ı m s a l dır.

Bu köylüler, toprakla uğraşan y e r l i insanlardır özellikle ve Japonya dışında, ormancılığı – orman vahşi bir yer olduğundan – horlarlar; kurak bölgelerin göçebe ya da yarı

göçebelerine de ters yüz gösterirler. Yarımadalar, sabana manda ve hörgüçlü öküz koşarlar ve arıtılmış tereyağı tüketirler; ancak Hinduizm eti yasakladığından ve kümes hayvanları ile domuz yetiştiren Doğu Asya da inek sağmayı bilmediğinden, balığı yeğler. Nedir bu? Bu, tahıl ve sebzeye dayanan ve madeni eşyayı hemen hemen dışlamış bir "b i t k i u y g a r l ı ğ ı" dır. Pirinç her yandadır, onu öteki tahıl türleri izler ve her işe yarayan da bambu vardır. Öte yandan, hayvancılığın bu ekonomide yeri yok gibidir.

Her şey i n s a n ı n ç a b a s ı na dayanır ki, ezip tüketicidir. Pirinç ekimi çok şey gerektirir. Ancak toprak nadir, pahalı, alabildiğine tartışmalı, vergiler ve tefecilik altında ezilmiş ve inanılmaz ölçüde parçalanmış olduğundan, titiz bir bahçecilik ve zerzevatçılık gözdedir. Gübre kıtlığı çekildiğinden, Çin'de insan kakası pek değerlidir. Su için de bir mücadele vardır: Bereketli toprak sağlar su, ama kimi zaman korkunç taşkınlar görülür. Siklonlar kıyıları alt üst eder, deniz kabarır basar ve Japonya'da depremler durur durur yıkıp öldürür. K u r a k l ı k l a r ı da korkunçtur Asya'nın ve kuraklık yılları Çin'le Hindistan için k ı t l ı k yıllarıdır da: Çin'de 1849'da 14 milyon, 1877-79'da ise 9-13 milyon insan ölür; 18 eyaletten 13'ünde de çekirge ne var ne yok tüketir. Kıtlık, Hindistan'ı da sık sık yoklar ve işitilmemiş kayıplar verdirir.

Bitkisel bir temele dayandığından b e s l e n m e de yetersizdir. Pirinç gibi çay da lüks bir nesnedir kimi zaman ve yeknasak bir besleniştir görülen. Çin nezaketinin en geçerli formüllerinden biri şudur: "Yemek yediniz mi?" Bir parça alkol, bir iki nefes tütün, büyük bir sevinç vesilesidir. Afyon, Hindistan ile Çin arasında pek kazançlı bir ticarettir.

Kötü beslenen Asyalının barındığı evi de hafif malzemedendir; Çin'de korkunç yağmurlara, Japonya'da da yangınlara dayanamaz. Giysiler, genellikte evde hazırlanır; halkın önemli bir bölümü, özellikle sıcak yörelerde, hırpani ya da yarı yarıya çıplaktır. Çileciler, ermişler, dilenciler, her yanda kum gibi kaynar. Sefalet, nüfusun büyük oranda artışının bir nedeniyse, erken çocuk ölümlerini ve yaşamın kısalığını da açıklar. Eksik beslenme ile kötü sağlık koşullarının desteklediği hastalık, kıtlıklar da işin içine girince, sonuçlarını döker ortaya.

Kolera, Hindistan'da yerleşip kalmıştır: 1882 ile 1890'da, her yıl nüfusun en az yüzde 6'sını alır götürür; Uzakdoğu'da ta Japonya'ya değin durup durup boy gösterir. Onun kadar korkunç olan, vebadır: Hindistan'da 1878 ile 1887 arasında, her yıl 100.000'e yakın insanı, 1891'de 801.000, 1892'de 721.000 insanı öldürür. Çin'de de ortaya çıkar; Rus-Japon savaşının arkasından yeniden yayılır. Tifüs, tifo, dizanteri ve çiçek hastalığı da, sık sık gelen ziyaretçilerdir. Malezya'dan Japonya'ya değin, beriberi hastalığı hüküm sürer. 1900'e doğru, Hindistan'da 13.000 cüzzamlı sayılmıştır, Hindiçini'de 25.000'den fazladır; ama asıl yuvası Çin'dedir. Malaryayı ve başka hastalıkları da katmalı bunlara.

P a r a   a z l ı ğ ı yüzündedir ki, herkes satmanın arkasındadır. Yollar, pazarlara giden köylülerle doludur. Yoksulun bir parça değerli bir şeyi varsa, tüketmez pazara götürür. Zevki okşamak için de, binlerce çeşit nesne yapılır. Kongo'da olduğu gibi, kimi yöre dericilikte, kimi yöreler de züccaciye ve çömlekçilikte ustadır; yapar ya da dokurlar. Hemen hemen her şey e l   h ü n e r i ne bakar. Ortaya konanlar arasında pek arananlar vardır: Çin'in ve Japonya'nın ipeği böyledir; alabildiğine canlı bir sanat değerine sahip sayısız biblolar böyledir. Kentlere gelip doluşan köylüler, yoksulluk ve hastalıklarını da beraber getirirler; içlerinden pek azı ticaret yoluyla yazgısını değiştirebilir. Son olarak, milyonlarca insan ya yük hayvanının yerini tutar ya da sürücüdür; karada küçük binek arabasını çeker, denizde ya da ırmakta kayığının küreklerine asılır.

Asya'da yoksulluk ve göçler

Büyük bir insan haznesi olan Asya, arının oğul vermesi gibi çevreye dağılıp durmuştur hep: Göçebeler Avrupa ve Akdeniz doğrultusunda, yarımada ve takımada halkları Büyük Okyanus adalarına doğru, Çinliler Filipinlere ve Malezya adalarına yüzlerini çevirip gitmişlerdir.

XIX. yüzyılda tersine döner akım: Avrupalıların yayılışı artar ve Amerika göçlere kapılarım açar; Asyalı yığınları ele geçirmeyi sürdürürken, Batı, onları yurtlarından dışarıya çeker ve yoksulluğa çare bulmak, hatta esaslı kazançlar

elde etmek amacındadır bununla. Asya'nın ihtiyaç içinde kıvranan göçmenleri hep aranıp güler yüzle karşılanmasa da, ya sömürgeci güçlerin elindeki topraklara ya da Kuzey ve Güney Amerika'ya yayılırlar. Genel olarak, köleliğin kaldırılmış olması ve yerel emek gücünün yetersizliği, çalışma kapılarını açar onlara: Britanya İmparatorluğu'nun üyesi olan Hintli, söz konusu İmparatorluğun ele geçirdiği tropikalararası bütün topraklarda yerleşmenin arkasındadır. Hollanda, kendisine tâbi Malezyalıyı Surinam tarım işletmelerine; Fransa, uyruğu Vietnamlıyı Yeni Kaledonya tarım ve madenlerine çağırır. Avrupa, 1842 tarihli Nankin Antlaşması ile kapılarını açtırarak, büyük Çin göçüne de bizzat kendisi, ilk adımını attırmış olur; öte yandan söz konusu göç, Çin İmparatorluğu'nun korkunç karışıklıklar içinde kıvrandığı bir döneme de denk düşer. 1846 yılından başlayarak, Çinli, Küba'da ve Peru'dadır; sonra dalga kabaracak, Güneydoğu yarımada ve takımadalarının üzerine boşalacak, tâ Büyük Okyanus'a değin gönderecektir serpintilerini; çok geçmeden şurada burada engellenince de Mançurya'ya doğru akmaya başlayacaktır. Japonlar da, yurtdışına çıkmaya hor baksalar da, Havai adalarında, Kaliforniya'da ve Avustralya'da görünürler.

Ne var ki, sefaletin bu dağılışı Asyalı yığınların pek küçük bir parçasını temsil eder; ayrıca, göçmenlerin çoğu geri dönme umudunu da beraberlerinde götürürler ve cemaat dayanışması güdüsünü de saklı tutarlar.

Geleneğin gücü

Teknik hareketsizlik ve kaynakların kıtlığı, sosyal kurumların sürüp gitmesini de getirir beraberinde; o kurumlar da geçmişe bağlılığı mühürlerler. Olacağa başeğme en yüce erdemdir.

Sürü halinde yaşamın mutlak gücü, bu anlayışın sürmesine yardımcı olur. Güç dizginlenebilir bir doğaya tâbi olan birey, sadece kendi gücüyle başbaşa kaldığında, kendisini zayıf hisseder. Aileye bağlı olarak vardır birey; ana-baba sevgisinin, yakınlarına karşı ödevlerin üstünde hiçbir şey yoktur gözünde onun. Japonya'da, içinde doğulan köye

bağlı olmamak, insan olmanın dışında bir şeydir. Yerleşme ve konut, çok insanı barındırır biçimiyle her yanda görülür ve yardımlaşma ile dış öğe ve düşmanlara karşı savunma kaygılarına yanıt verir. O r t a k l a ş m a a n l a y ı ş ı, meslek yaşamında pek ilerdedir ve köyde olsun kentte olsun, ayrıcalıkları konusunda kıskançtır. Hint kastlarının çoğu mesleksel bir nitelik taşır.

D i n i n g ü c ü de aynı doğrultuda işlev görür. Kuşkusuz, Hinduizm tam bir bunalım içindedir ve Brahmanlar, horladıkları yığınlarla temas halinde değillerdir. Hindistan'da, 1900'e doğru, 5 milyon çileci ve keşişin (*yogi*) çoğu şarlatanlık ve tembellik içindedir. Açık saçık resimler süsler tapınakları; inananlar, inek pisliği ile oğuştururlar bedenlerini, hayvan sidiği içtikleri de olur; hacılar, içinde cesetlerin yüzdüğü Ganj'ın pis sularını yutarlar ve gittikleri yere de salgın hastalıkları taşır götürürler. Hinduizm, içerden evlenmenin de desteklediği kastları güçlendirir; kadına aşağı sırada bir yer verir ve eve (*zanana*) kapar. Her türlü değişikliğe karşı uyarır insanları.

Budizm de pek eyleme götürür değildir; çünkü bir kötülük diye bakar yaşama ve aldatıcı boş doyumlara sırt çevirmeyi öğütler; kişinin kendi içine dalmasını ve iyilikseverlikle yardımseverliğe yönelmesini söyler. Aslında, nerede olursa olsun, sıradan insanlar söz konusu olduğunda, Budizm, cin-peri inanışı, ilkel büyücülük ve başka resmi inançlarla kolayca uzlaşır. Öte yandan, Taoizm, insanı hakaretlere karşı dirençli olmada desteklerken, Konfiçyüsçülük, Gök'ün istediği ve geleneğe de uygun bilge bir yönetimin ilkelerini işaret eder. Ne olursa olsun, monarşik bir mutlakiyet hiçbir yerde sınırlanmış değildir. Japonya'ya gelince, onun Budizmi de ulusal anlayışa uyarlanmıştır: Mistik bir hava içinde, eski dinle kucaklaşmış bir halde, atalar inancı ve binlerce koruyucu tanrıyla yan yanadır; öte yandan Konfiçyüsçülük de, aristokrasinin işine yarayacak biçimde, Tanrı'nın oğlu Mikado'ya bağlılığı öğütler.

Batı'dan gelmiş dinlerden hiçbiri de, hiçbir inancı yenebilmiş değildir: Hıristiyanlık, Hindistan'da kast duvarına, Hindu panteizmine ya da Müslümanların edindikleri mevzilere çarpmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında, kendine çevirdiği insanların sayısı 2 milyonu aşmaz. Uzakdoğu'da ise, dev-

leti temsil edenler bir tehlike olarak bakarlar ona ve öyle olduğu için de, kitlelere daha fazla sokulabilmiş değildir. İslâm, Hindistan'da Ganj yöresinde ilerlemesini sürdürür ve 1900'e doğru bir 60 milyondur Müslüman sayısı. Ne var ki, hiçbir parlaklığı yoktur; üstelik Hinduizmin etkisine uğramış ve yerel örf ve âdetlere alabildiğine ödün vermiştir.

İşte bu Asya, k e n d i i ç i n e k a p a n m ı ş, ü r k e k ve y a b a n c ı d ü ş m a n ı dır. Kendisine utanç verebilecek bu köhne ve işe yaramaz görünüşü saklamak ihtiyacını bile duymaz. Ama bilgeliğin tahtına kurulmuş bir halde, "Barbar"ı horlar. Yabancı, aşağı sıralarda bir varlıktır onun gözünde; üstelik bulaşık, alçak ve erdemsiz bir kişidir. Özetle, Avrupalı ve Amerikalı ileriye doğru adımlar atmayı bir felsefe edinmişken, Asyalı ilerlemeye karşı bir "hayır!"la yanıt verir.

Sanatsal gerileyiş: Batı'nın etkisi

Bu baharat, ipek ve parlak renklerin dünyası hep büyüledi Batı'yı; garip ve esrarlı bir dünyaydı bu onun gözünde. Batı felsefesi, Doğu felsefesinin de şaşırtıcı bir derinlik ve ince ayrıntılara sahip olduğunu kabul ederken, Doğu'nun şatafat ve titizliğiyle, güzeli yaratmadaki – o kendine özgü – yeteneğine hayran kaldı.

Ne var ki, iki dünyanın karşılaşmasında hayal kırıcı bir yan da vardır: Hint, Kimer ya da Çin'in görkemli eserlerini seyreden gezgin, acımasız bir ç ö k ü ş d u y g u s u nu duydu ister istemez. Yıkıntılar arasında büyüleyici kalıntılar vardı; saray, tapınak ya da pagodalar, boş topraklar ve iğrenç evlerle çevriliydi. 1900'de Avrupalıların müdahalesi sırasında, kenti kaplamış olan pisliğe, üstü açık lağımlara bakıp şöyle söyler bir gözlemci: "Her şey çürümüş, sallanır halde, nasıl ayakta duruyorlar şaşırır insan..."

Bir tek Japonya'da olağanüstü bir düzen görülür.

Kuşkusuz, uzak diyarlara karşı duyulan ilgiyi doyuran şeyler vardır hâlâ: Büyük coğrafyacı Reclus'un çalışma arkadaşı Louis Rousselet, 1875'te yayımladığı *Racaların Hindistan*'ı ile 1879'da çıkardığı *Hindistan Krallıkları*'nda, hayranlıkla anlatır ülkeyi: Kral naibinin başkanlık ettiği kabul

töreni büyüleyici şenliklere vesile olur; Jeypor kenti alabildiğine güzeldir; Keşmir'in başkenti Srinagar, kanalları ve havuzlarının yanı sıra, bahçeleriyle ünlüdür. Pek hünerli bir geleneği sürdüren bir esnaf kitlesine sahip olmayan hiçbir yer yoktur.

Ne var ki, bir dramın da altını çizer gözlemci: O güzelim yerli mamullerin yanı sıra Batı'dan gelmiş nesneler de vardır. Böylece A v r u p a r e k a b e t i, yaratıcı kaynakları kurutmaya yüz tutar. Telkâri kakmacılık, deri işçiliği, altın ve gümüş işlemeciliği, muslinler, tahtadan heykelcilik ve Hindistan gibi bir ülkeye şöhret sağlayan nesnelerin çoğu çöküş içindedir. Bir yenilik varsa eğer, yabancının zevkine göredir. Avrupalının biçim ve biçemine özenilip gotik saraylar kurmaya ve onları İngiliz mobilyaları ile süslemeye kalkılır. Güzel sanatlar adına açılan okullarda, Yunan kabartmaları kopya ettirilir öğrencilere. Ressamlar, Fransız ya da İngiliz resim okullarının arkasından gidip peyzaj çizerler; Japonya'da yığınla sanatçı eski kurallara bağlılıklarını sürdürürlerse de, geri kalanı yağlı boya resmi kabullenir ve perspektife dayanan Batı yasalarına uygun hareket ederler; o görkemli estamp okulu *Ukiyo-yé,* basık ufka ve kaçıp giden hatlara evet der.

Özetle, Asya'nın dehası, kendinde büyüleyici ne ki var onları yitirmeye başlamıştır. Böylesi bir düşüş, yeni güçlerin baskısı altında, derin bir uygarlık bunalımının – kuşku götürmez – işareti gibidir.

GÜNEY VE GÜNEYDOĞU ASYA

İngiliz düzeni ve Hindistan

Lord Curzon, 1904'te şöyle diyordu: "Hindistan'daki Britanya egemenliği, İngiliz halkının yaptığı en büyük şeydir... Adaletin egemenliği, bütün bir insansoyunun neredeyse beşte birine barış, düzen ve iyi bir yönetim getirmiştir... Pek hafif bir engelle karşılaşan yöneticiler, yönetilenlerin arasında bir avuç insan gibidir, karanlık ve uğultulu bir okyanusta beyaz ufacık bir köpük gibi..."

Ne var ki, 1815'te Hindistan'daki işleri, hem İngiltere tahtı hem de bir tacirler kumpanyası çekip çevirir; genel vali, ikisine de bağımlıdır ve öte yandan Moğol İmparatorluğu varsayımı sürer. Hindistan'da Sihapi'lerin başkaldırısına değin sürecektir bu bulanık durum. Bu bir dönemdir ki, plansız yöntemsiz, anın zorunluklarına ve rastlantılarına göre, İngiliz fethi yarımadada gitgide yayılır. Bitip tükenmez savaşlar pahasınadır yayılış; çoğu Müslümanlar, Mahratlar, Gurkalar, Sihlerdir karşı çıkanlar da. Olan biten, İngiltere'de de – kumpanyaya karşı – büyük tepkilere yol açar. Hindistan'ın statüsünün köklü bir değişikliğe uğraması için ağır bir bunalım gerekir.

1857'de Sihapi'lerin ayaklanması bir dönemeç olur.

Aslında, derin bir rahatsızlığın su yüzüne çıkışıdır bu: Köylüleri sabit bir vergiye bağlamak için, kırsal kesimde – o da sözde – köleliğe son verilmiştir; İngiliz pamukluları ortalığı istila etmiş ve zanaata korkunç bir darbe indirmiştir; yığınla prensin elinden topraklar alınmıştır; telgraf gibi "şeytani" buluşların ülkeye girişiyle aynı zamana rastlayan insan kurban etme ve dinsel intiharlara – yine kuramda! – son verilmiştir: Bütün bunlar, bir yandan Hıristiyan propagandasının, öte yandan Vahhabi karşı-propagandası ile Hindu tepkisinin kışkırttığı geleneksel toplumu sarsar. Son Moğol imparatorunun yerine kimsenin geçmemesi, askerlerin Kırım'a yollanması tehdidi ve İngiliz birliklerinin zayıf düşmesi, geri kalanı tamamlar. Fişekleri, kimine göre domuz yağıyla kimine göre de inek yağıyla yağlanan yeni Enfield tüfekleri ellerine verildiğinde, yerli askerler ayaklanırlar.

Olay, kaygılandırıcıdır işgalci için ve gerekli dersi çıkarır.

Kumpanya'ya son verilir ve kral naibi olan genel vali, Londra'daki Parlamento karşısında – hemen hemen – özgür bir duruma getirilir. Genel doğrultu yine metropolden verilecektir, ama Hindistan'daki görevlilere alabildiğine karar serbestliği tanınmıştır. İngilizler, bütün yüksek mevkileri kendileri için alıkor, ikinci derecedekileri Hintlilere verirler. Ayrıca, Avrupalı görevlilere, ülkenin dillerini öğrenme zorunluluğu getirilirken, yönetimde görevli yerliler

de İngilizce öğretim yapılan okullardan geçerler. Macaulay'in ünlü genel eğitim programının 1900'e doğru ortaya koyduğu rakamlar ahım şahım şeyler değildir. Eğitim bütçesini besleyen başta gayrimenkul vergisi olduğundan, gerçek odur ki, köylü, sömürgeci güçle işbirliği yapan okumuş takımını yetiştirmek için dişinden tırnağından vermektedir aslında.

Vergi yükü, neredeyse bütünüyle tarımdaki yığınların sırtındadır. Kamu hizmetlerinin ve ordunun bakımı da, gelirlerin yarısından fazlasını alır götürür.

Askeri güçler, metropolden gelen birliklerin yönlendirdiği yerlilerden oluşur. Sihapi'lerin ayaklanışı göstermiştir ki, ikisi arasında büyük oransızlık vardır; öyle olunca da, yerli sayısı indirilir orduda; asker almada yeni düzenlemelere başvurulur ve yerli prensler de düzenin sağlanmasında insan sağlarlar.

Birkaç bin İngiliz uçsuz bucaksız bir imparatorluğu çekip çeviriyorsa, unutmamalı ki, yığınla ırk, din, kast, dil, işgalcinin işini kolaylaştırmıştır ve işgalci de bu çeşitlilikten yararlanmasını bilmiştir. Yerli prensler, Büyük Moğol'un yerine geçmiş yeni egemene kişisel antlaşmalarla bağlanmıştır; Kraliçe Victoria, *Kayzer-i Hint* unvanını alır ve kendisine bağlı olanlar da yemin ederler.

700'e yakın prenslik vardır ülkede; bunlar vergi vermez, ama örfler, bayındırlık çalışmaları, vergi salma ve ticaret serbestliği gibi konularda kimi yükümlülüklerle de bağlıdırlar. Onlara uyulmadığında Londra müdahale eder. Lord Mayo'nun deyişiyle, "Yerli prenslerin varlığı imparatorluğun güvenliğini azaltmaz, tersine arttırır." Doğaldır ki, metropol de bu *raca*'ların yasallığını yüceltir durur ve işine en çok yarıyana da özel bir ilgi gösterir.

İngilizlerin Hindistan'ı sömürmesi

Dizginleri ellerinde tutan – o bir avuç ve ölçülü – insanlar, halkın arasına mümkün olduğu kadar az karışırlar. İngiliz, kendine özgü kentinde ve metropolün koşullarına kıyaslanabilecek koşullarda yaşar; fukara yerli ise, eski yaşamını sürdürür. Kalkütta "çamur kenti", Bombay "kara

kent"tir. Onların karşısında, İngiliz'in isteklerine uygun kentler kurulur; hatta Moğol imparatorlarının eski başkentinin kapılarında bir Yeni Delhi boy atar. Yazlıklar dağlarda serpilir.

Yönetenlerle yönetilenler birbirlerinden ayrılmış da olsalar, yönetenler y e n i b i r e k o n o m i yaratarak varlıklarını tanıtlarlar; bu bir ekonomi türüdür ki, eski etkinlik biçimlerini sürdürürken, yönetenlere de aslan payını sağlar. Hindistan, daha önceleri, dünya gümüş stokunun önemli bir bölümünü elinde topluyordu; çünkü satın aldığından çok satıyordu. Yabancı egemenliği, tersine çevirir çarkı: Prensler pek büyük vergiler öderler; Kumpanya'nın görevlileri, ondan sonra da öteki görevliler yağlı aylıklar alırlar; daha da önemlisi, üstünde *made in England* damgasını taşıyan mamul nesne, gelip yerli metayla – göğsünü gere gere – rekabete başlar. Hindistan, borçlu bir konumdadır artık: İngilizin, ülkedeki giderlerini ödeyebilmek için borç para almak zorundadır ve metropol, ürünlerini ucuza kapattığı bir pazara gözalıcı yatırımlarda bulunur. Faiz hadlerinin düşürülmesi, dışalımları kamçılar kuşkusuz, ama borç miktarını da ağırlaştırır. Bütün bir yüzyıl boyunca, İngiliz toplumu, milyonlarca Asyalının sırtından kendi yaşam düzeyini yükseltip duracaktır.

İngiliz, yollar döşemeye başlar Hindistan'a. İşgalci gücün işine en çok yarayacak olanı da, demiryoludur; Asya'nın en görkemli demiryolu şebekesi yaratılır. Büyük limanlar da pek donanımlı hale getirilir. Bunlar olurken, eski bent ve kanal sistemi köhnemiş ve yetersiz kaldığından, sulama yolunda ve kuraklığa karşı büyük bir mücadele verilir; sulamada elde edilen başarılar, ekilir toprakların alanını da genişletir.

Köylünün sefaletine çare bulmada işgalcinin büyük çıkarı vardır kuşkusuz; ne var ki, buğday ve pirinç ürünü artsın diye, sonbahar hasadına eklenen ilkbahar hasadı yaygınlaştırılır. Dahası, dikkatlerin çevrildiği beslenme ürünleri kitleleri şöyle böyle ilgilendirir şeylerdir; dünyanın en büyük buğday üreticilerinden biri haline gelse de, üretici o oranda da tüketmez elde ettiğini. Koloninin, ucuz fiyata şekere büyük ihtiyacı vardır; ama sermaye, Hindistan dışında yatırıma gider bu konuda. Haşhaş daha gözdedir; çünkü

hem tekelleşmiştir, hem de büyük gelir sağlar. Öte yandan, spekülasyonun esas olarak yöneldiği çayla kahvedir: Hintli pek sevmez onları içmeyi; öyle de olsa, ucuz el emeği kullanan dev şirketler, büyük tarım işletmeleri kurarlar bu konuda ve Avrupa'ya yollarlar ürettiklerini; kahvenin yıldızı 1885'ten başlayarak parlaklığından kaybederse de, çayınki hızla yükselir.

Avrupa fabrikalarının mamul maddelerinin rekabeti karşısında y e r l i s a n a y i n i n ç ö k ü ş ü nden daha acıklı başka bir öykü yoktur. Yerli dokuma İngiliz kumaşının önünde geriye çekilir; ince dokumalarla ünlü Dacca kentinin nüfusu, 150.000'den 35.000'e düşer. Önemli olan iki ürün, hintkeneviri ile pamuktur: Birincisi, Hindistan'ın da kıtlıklarında işe yarayan pirincin torbalanmasında kullanılır, ikincisi ise, bir tarihten sonra hammadde olarak İngiltere'ye yollanır, oradan giysi olarak geriye döner. Daha sonra, Manchester'in sert direnişine karşın, mekanik dokumacılık, İngiltere'den getirilen alet ve edevatla Hindistan'da da gelişmeye başlar; İngiliz ustaların yönetimindeki bu dokumacılık, çoğu İngiliz olan zengin tacirlerin elindedir. Eskiden deniz yoluyla dışardan getirilen maden kömürü, ülkede de çıkarılmaya başlanır ve lokomotifleri yürütür.

Dış ticaret rakamlarına bakıldığında, Hindistan'daki gelişme tartışmasızdır: Alışveriş, Kumpanya'nın düşüş sırasında 700 milyon iken, 3.500 milyona yükselmiştir. Ne var ki, bir i k t i s a d i v e s a y e t altında olduğu da açıktır: Ülke, üstelik açken 260 milyonu aşacak değerde tahıl satar dışarıya; bunun gibi, yine dışarıya 300 milyon değerinde ham pamuk ve pamuklu satarken, dışardan 500 milyonu aşacak değerde kumaş satın alır.

Hindistan'ın sosyal gelişmesi ve Hint ulusal bilincinin uyanışı

Nüfus 100 milyonu aşmış değildir; ama çok geçmeden 300 milyona fırlar ki, en sıradan ihtiyaçları karşılamak bile güçleşir. K o r k u n ç b i r a r t ı ş tır bu: Örneğin 1881 ile 1891 arasında yüzde 10'dur çoğalış, 1901 ile 1911 arasında yüzde 11'e bile çıkacaktır, öyle de olsa 1861 ile 1871 arasın-

da yüzde 1'e ve 1891 ile 1901 arasında da yüzde 1.6'ya iner: bu düşüşün nedeni de, büyük kıtlıklar ve korkunç salgınlardır. Ne afetlere karşı mücadele, ne genel olarak teknik ilerleme, aşırı nüfus artışına çare bulamaz.

Öte yandan k ö y l ü n ü n d u r u m u da değişmemiştir. Toprağı işleme ve çalışma araçları ilkel kalmıştır; hayvan ırklarında iyiye doğru bir gelişme olmamıştır (çoğu kez veremli oldukları için inek sütü içmemeleri öğütlenmiştir Avrupalılara). Ekilir toprağın sadece sekizde biri iki hasat verir ve işlenmeye elverişli toprakların üçte birinden fazlası terkedilmiş haldedir. Göç ve sanayi, kol gücünün küçük bir bölümünü çalıştırır durumdadır; atölye ve imalathanelerde çalışan proletarya devede kulak bir ücret alsa da, tarımdaki gündelikçinin kazandığı daha da düşüktür. 1901'de yıllık ortalama gelir miktarı olsa olsa gülünçtür.

Toprak devlete ait olsa ve toprağı işleyen onu bir ödenti karşılığında kullansa da, Moğol yönetimi *zemindar*'lara ve *talukdar*'lara vergi toplama işini havale edip de onları sorumlu kıldığı tarihten başlayarak, b ü y ü k t o p r a k m ü l k i y e t i de doğar. Sihapi'lerin ayaklanmasından sonra, bir dizi kanun (*tenancy acts*) çıkarılarak toprakları yiyip tutanların iddialarına bir çekidüzen getirilmek istenir. Ne var ki, küçük işletmeci, para ekonomisi geliştiğinden tefecinin avı olup çıkar. Bunu engellemek için de, alacaklının haklarını sınırlayan ve tarım araçlarını icra takibinden bağışık kılan kanunlar (*relief acts*) çıkarılır. Aslında *zemindar*'larla *talukdar*'lar, gerçek feodaller oldukları ve her türden borç para verdikleri için, köylüleri boyundurukları altında tutarlar; köylüler ise doğanın insafına sığınmış haldedirler, bir kötü hasat mahvolup gitmeleri demektir.

Lord Bentinck, kocaları ölen eşlerin de onlarla beraber gömülmesine ve çocukların öldürülmelerine karşı savaş açtı. 1890 tarihli bir kanun (*consent act*) 12 yaşından önce evlenmeleri yasakladı ise de, kâğıt üzerinde kaldı ve Malahari'nin aynı doğrultudaki reform isteklerine kulak veren olmadı. Yollarda ve meydanlarda, yorgun, aç ve hastalıkla pençeleşen hacılar için kantinler ve hastahaneler açıldı; demiryoluyla taşıma bir başka ilerleme oldu. Metropoldeki sendikaların ve bir bölüm kamuoyunun isteğiyle, 1881'de

ve 1891'de işçileri koruma yolunda önlemler alındı, ne var ki patronlar uygulamadılar onları.

Büyük Britanya'yı gururlandıran bir şey de vardır: Yurttaş ilişkilerine kurallar getirilmiş, örneğin Avrupa usulünde bir ceza yasası çıkarılmış, cinayet davalarında jüri usulü kabul edilmiş ve Avrupalılar ile uyuşmazlık halinde Hintlilere bir karma jüri isteme hakkı tanınmıştır. Lord Ripon, Hintli yargıçlara Avrupalıları yargılama yetkisinin de tanınmasını ister, ne var ki Avrupalılar karşı çıkarlar buna.

Her renkten, soydan ve dilden bu alacalı bulacalı dünya, birliğini bulma yolundadır kuşkusuz. Yeni iletişim araçlarının gelişmesi ve modern etkinlikler sayesinde, bir karışıp karışma gerçekleşir. Avrupalıların ürünlerini kabul etmede bir genel anlaşma doğar. Yönetimde ve ilişkilerde sadece İngilizce kendisini dayatmakla kalmaz; öteki yerli diller de yayılırlar ülkede. Sanayi, aşağı sınıflardan gelen kimi öğelerin sefaletine son verir ve dinsel niteliği yumuşadıkça kast açılır. Okul, saygınlığı olan kamu hizmetlerine ve zenginlik getiren uğraşlara doğru yükselişi sağlar. Okuması yazması olmayan sınıf Avrupalı düşüncelere alışır ve eşitliğe özlem duyar. Misyonerler, 1818 yılından başlayarak yerli dilde ilk gazeteyi çıkarmışlardı; 1900'e doğru, İngilizce ya da yerli dillerde yüzlerce yayın organı vardır.

Yüzyılın sonlarında gerçekleşen gelir üzerinde vergi ile ilgili kayıtlardan öğrendiğimize göre, büyük gayrimenkul sahipleri tapınaklar, manastırlar ve *zemindar*'lardır. Ücretler, vergi gelirinin yüzde 30'unu sağlarken, borca para verenler, bankacılar ve iri kıyım tacirler söz konusu gelirin üçte birini öderler ve 1.340 anonim ortaklık 575 milyonluk bir gelir sağlamışlardır. İngiliz işgali ile iktisadi gelişmenin görece zararını çeken *raca*'lar ile *nabab*'ların yanı başında, toprakla uğraşan, tacir ve sanayici yerli bir kapitalizm de boy atar ve çıkarlarının bilincindedir.

Sömürgeden yükselen protesto, metropolün gümrük politikasına karşıdır. 1870'ten başlayarak, İngiltere'nin mamullerine karşı çıkan ve yerli üretimi yücelten bir *swadeshi* hareketi palanlanır. Ne var ki, Manchester liberalizmi, İngiliz ürünlerinin Hindistan'a serbestçe girişini ister ve daha çok da siyasal ödünler de bulunur: Bu ödünler, baş-

ta yerel yönetimle ilgili kanunlardır ki, onlar sayesinde kentler, ilçeler ve çok geçmeden de eyaletler kendi kurullarına kavuşurlar; arkasından 1892'de Londra kral naibinin yanında bir Yasama Kurulu yaratır ve onun çeşitli kuruluşlardan gelen temsilci üyeleri bütçeyi denetler ve soru yöneltirler. Aslında 1885'te de Bombay'da ilk toplantısını yapan bir K o n g r e kurulmuştur ve şunları istemektedir: Hintlilerin yönetime katılması, adli eşitlik, tam bir basın özgürlüğü, etkili bir bütçe denetimi.

İngilizler, yalnız dinsel bölünmüşlüklerin değil, yığınların geçmişe bağlılıklarının ve okumuş takımının dürüst bir işbirliği politikasına katılmalarının da, Hindistan'da bir m i l l i y e t ç i g e l i ş m e yi köstekleyeceğine inandılar uzun süre. Yığınla Hitli aydın İngiliz edebiyatını seviyordu: Bir Madhu Sudan Datta, Byron gibi şiir yazıyordu; bir başkası, sonra Dutt adını alan ve Londra Üniversitesi'nde Hint dilleri profesörü olan Datta, ülkesinin uygarlığı üstüne pek dikkate değer incelemeler yayınlıyordu. Sir Seyyit Ahmet Han'ın 1875'te kurduğu İngiliz-Müslüman karışığı kolejin büyük bir şöhreti vardı. Hinduizmin kendi içindeki ayrışıklıkları sömürmekten de övünç duyuluyordu. Ganj'ın sularını kirlettikleri ve dul kalan kadınların kocalarıyla gömülmelerini yasakladıkları için yabancıların yurttan kovulmalarını isteyenlerin karşısına, Batılı düşüncelere tutkun reformcular çıkarılıyordu. *Brahma-Samaj*'dan, bir Ram Mohan Ray ile Rabindranath Tagor'un kurdukları bu mezhepten kaygılanacak ne vardı? Her ikisi de, İsa'nın dininden esinlenip Hıristiyanı, Müslümanı ve Hinduyu yanyana getirip kucaklaştıran bir evrensel görüşü savunan, kadının durumunu düzeltip kast düşüncesine karşı çıkan kişiler değiller miydi? Atadan kalma örflere onca tutkun da olsa, Saravasti'nin insanlığın kardeşliğini öğretme görevini de verdiği *Arya-Samaj*'ı ne diye reddedilecekti? İkisi de biçimden çok inanca önem veren bir Ramakrişna ile çömezi Vivekananda'nın mistisizmi de öyleydi: "Doğu ile Batı'nın birliği"ni savunan Ghose'un pozitivizminden ya da Tanrı'ya ermişliği öğütleyen Annie Besant'ın görüşünden daha korkunç değillerdi herhalde. Yaşama iradesini reddetme ya da en azından ondan kopma, daha hareketli bir aşk düşüncesi yararına ortalıktan çekilirken, bilerek ya da bilmeyerek Hint dü-

şüncesinde ağır ağır oluşan bir gelişme söz konusuydu ve sevindiriciydi.

Ne var ki, bunlar olurken Hintlilerin istemleri daha ısrarlı olup çıkar. Ulusal Kongre uzlaşmacı bir tutumdan vazgeçerken, kıtlıklar ve salgınlar da bastırır. Ancak, daha da şiddetli bir hareket, 1894'ten başlayarak gelişir: Bir Brahman kastından gelen, gazeteci ve çarpıcı bir konuşmacı da olan T i l a k, açıkça özerklik ister, *swadeshi*'ye hatta saldırıya yönlendirir insanları. 1904'te Kral Naibi Curzon'un göğsünü gere gere söylediği şudur: "Yaptığımız iş doğrudur ve sürecektir!" Öyle de olsa, İngiltere'nin Hindistan'daki egemenliğinin yarınları güçlüklerle doludur ve ortada bunun habercileri dolaşmaktadır şimdiden...

Güneydoğu Asya halkları

İngiltere'nin Hindistan İmparatorluğu'nu doğudan bir dizi ülke berkitir. Bunlar özellikle adalar, yarımadalar ya da kıyısal saçaklardır. Onlara dayanıp, İspanyolların elindeki Filipinler ile Güneydoğu'da Hollanda'nın elinde bulunan topraklar arasındaki geçidi gözetler İngiltere. Birmanya ile Malezya da elindedir ve kanırta kanırta sömürür. Özetle Hint Okyanusu ile Uzakdoğu denizleri arasında, o uçsuz bucaksız Endonezya takımadalarının kapılarında, üstünlüğünü sağlamıştır.

Büyük Britanya'nın 1815'te Hollanda'ya geri verdiği bu takımadalar, hem Okyanusya'ya hem de Asya'ya bağlıdır. Tropikalararası bir iklimi yaşarlar ve temelde pirinçle beslenirler. İlkel halkların yanı sıra, Asya'dan İslam gelmiş ve önemli bir yer tutmuştur kendine; ne var ki, bu geniş coğrafyada yaşayan ülkelerin kafasına, diline, sanatına ve örgütlenişine asıl damgayı vuran eski B r a h m a n ve B u d i s t e t k i l e r dir.

H o l l a n d a l ı l a r, vaktiyle kurdukları Doğu Hint Kumpanyası'nı, denizlerde istediği gibi dolaşmakta serbest bırakmışlardı. Bir yerden sonra, irili ufaklı bu adaları ciddi olarak işgal etme gereğini de duyarlar; hele 1870'ten sonra hızlarını arttırırlar, çünkü karşılarında, Almanya ve özellikle de İngilizler vardır oraları tartışan. Yüz yüze başka ha-

sımların da bulunduğu Sumatra'da güçlerini toplarlar. Java'da, 1829'dan başlayarak savaşlar sona erer. Borneo'nun kuzeyini İngilizler ele geçirmiştir, geri kalan kimi yerleri Hollandalılar işgal eder. Java'ya hemen komşu olan Bali ve Lombok ise, 1894'te ve 1908'de kesin olarak boyun eğerler. Doğu Sonda adaları ellerindedir; Flores, Sumba ve Yeni Gine'yi umursamazlar. Molük adalarının getirdiği kimi yararlarla yetinirler. Aslında, iktisadi çekim merkezi, Molük adalarından Hindiçini'nin batısına ve özellikle de Java'ya kaymıştır kesinlikle.

İngiliz işgali sıralarında, sömürge antlaşmasının hilafına, ticaret serbestliği desteklenmişti. Hollandalılar ise merkantilizme ve tekelciliğe dönerler: Sömürgeler, metropole tek kuruş harcatmamaları bir yana, onu zenginleştirmekle görevlidirler. Kolonilerde köylü, kendisine gösterilen yerde, belli bir yetiştirme düzenine uyacaktır; görevlinin gösterdiği yerde, onun kararlaştırdığını yetiştirecektir. Buradan kalkarak, d ı ş s a t ı m a dayanan bir s ö m ü r g e p o l i t i k a s ı izlenir ve hiçbir yerde de böylesi bir başarı elde edilmiş değildir ve tropikal tarım da büyük yarar sağlar bundan. İngilizler, elde edilen başarılara bakıp, endigo tarımı için, aynı sistemi Jamaika'ya ve Hindistan'a da sokmak isterler.

Ne var ki, üstelik köleliğe karşı hareketin hız kazandığı bir dönemde, sömürgelerde, hele hele işin içine kötüye kullanmalar, kıtlıklar da girince, uygulamalarda değişiklik yapmak gerekir. 1845-1848'de Avrupa'da iktisadi bunalım başlamıştır; Pay-Bas'da, iktidar da sömürge yönetiminde dizginleri elden kaçırır; bunun sonucu şu olur ki, kahve, endigo, tütün ve baharattan başlamak üzere, kimi bitkilerde eski zorlama rejimi terkedilir, yararı da olur bunun. Java elden bırakılmadan, dikkatler başka topraklara çevrilir.

İşleri çekip çeviren bir avuç Hollandalıdır aslında.

İ s p a n y o l l a r, Hollandalıların tersine, uzun bir süredir ellerinde tuttukları Filipinlerde halkları özümsemeye (assimilasyon) kalkarlar. İspanyol yönetimin içi geçmiştir. Bir süre sonra ticaret de kaçar elinden. İşin içine hızlı nüfus artışı, kötü hasatlar ve kıtlıklar da girince set yıkılır. Metropolün savsaklamalarına ve ruhbanın ayrıcalıklarına karşı melez bir sınıf da yetişmiştir. İspanyollar, aydın insanlara

karşı hor bakarlar. İnsanlar silaha sarılırlar; reform vaatleri de tutulmayınca, Amerikalılar yardıma çağrılır ve onlar da gelip İspanyolları kovmada destek olurlar. Ne var ki, yeni bir hayal kırıklığı doğar, çünkü Birleşik Devletler Filipinleri terketmeyi reddederler; bu kez onlara karşı korkunç bir mücadele başlar; ancak 1902'de o da başarısızlığa uğrar: Filipinler, bir boyunduruktan bir başka borunduruğa geçmişlerdir.

Güneydoğu Asya'da, bütün bu gelişmelerin içinde, komşularından daha mutlu çıkıp sömürgeci vesayetinden yakasını sıyırmış olan halklardan biri S i a m' dır ve coğrafi durumuna borçludur bunu: Çünkü Hindiçini'de, İngiliz egemenliği altına girmiş Birmanya ile Fransızların işgal ettikleri doğu bölümünün arasında ortada bir yerdedir ülke. Babadan oğula monarşik bir devlettir Siam; köylü kitle, birkaç ay çalışma yükümlülüğüne tâbidir. Ülke, pirinç ve değerli bir ağacın kerestesini satar. Uzun bir süre yolsuz ve demiryolsuz kalır; sonra bir Alman kumpanyası telgraf şebekesiyle donatır devleti. Singapur da, dışarıyla iktisadi ilişkileri sağlar.

Hindiçini adının da gösterdiği gibi, Hint ve Çin etkileri arasında sığışmış bir yarımadada, Vietnam, Kamboçya ve Laos da bulunur. Vietnam, yoğun nüfusuyla ötekilere oranla tartışılmaz bir üstünlüğe sahiptir.

XIX. yüzyılın ilk yarısında, bir V i e t n a m İ m p a r a t o r l u ğ u palazlanış içindedir.

Nguyen Hanedanı'nın temsilcisi N g u y e n - A n h, ülkede birliği sağlamak için, Fransızlardan silah ister; sonra Çin'e döner, onun kurumlarını örnek alır ve ülkeye bayındırlık getirir. Onurludur da: XVIII. Louis'nin armağanlarını reddeder, ama kadirbilir olduğundan hizmetindeki Fransızları onurlandırır.

Böylece, Vietnam'ın başında bir hükümdar vardır ve Çin hükümdarı gibi, bütün uyruklarının iyiliği için kullanması gereken bir vekâlet aldığı inancındadır gökten. Aileye ve devlete karşı görevlerin öğretildiği bir okulda yetişenler arasından sınavla seçip aldığı aydın insanlara dayanarak yönetir ülkeyi. Oysa, 1812'de yayımlanan yasanın anlayışı, bu aydın tabakayı, teknik yeniliklerden çok felsefi ve ahlaki geleneğe doğru yöneltir. Mutlak monarşi, toplum yaşamını güvence altına alır; halk da pirinç tarımı ile yaşar ve atalara tapınma inanışı içindedir.

Nguyen-Anh'tan sonra gelenler, imparatorluklarının kurumlarını koruma kaygısıyla Avrupalılarla temastan çekinirler, misyonerlere karşı bir koğuşturma ve zulüm politikasına başlar ve Hıristiyanlığı da yasaklarlar. Öyle olduğu için de, 1858 seferiyle, Fransızların ülkenin işlerine müdahalesi bir Haçlı Seferi görünüşüne bürünür. Batı, Annam diye adlandırır ülkeyi ve böyle söylemeyi sürdürecektir.

Geçmişin uçsuz bucaksız Kimer İmparatorluğu'ndan aslında ufacık bir devlettir geriye kalan; krallık, denize açılan güney yöresini de yitirdikten sonra, Siamlıların istilasına uğrar ve bir süre onların bir tür koruması altına girer. Kral Norodom da, Fransa'nın korumasını kabul ederek Bangkok'un vesayetinden kurtulur.

1863 koruma antlaşmasıyla Fransa'yı Pnom-Penh'te biri temsil etmektedir; bu arada ticaret özgürlüğü, toprak satın alma, Katoliklik için ibadet ve eğitim hakları edinilmiştir. Aslında devletin örgütlenişinde değişen hiçbir şey yoktur; ne var ki, olan bitenden de zayıf düşmüştür ülke.

Öte yandan, Kamboçya, Avrupa işgaline boyun eğer.

Ülkenin doğal parçalanmışlığı, prensliklere bölünmüşlüğünü de açıklar ve bir türlü tek bir devlet haline gelemez. Kamboçya gibi Laos da, Siamlılarla Vietnamlıların istilasına uğrar. Ne var ki, 1890'da Laos, Fransa'nın koruması altına girer ve Siam da bu durumu kabul etmek zorunda kalır. Fransa, değişik halk ve ülkelerden oluşan Hindiçini Birliği' ni kurar.

Sorunlarla sürüp giden bir sömürüyü de o başlatır.

ÇİN

XVIII. yüzyılda, Hindistan'daki Moğol İmparatorluğu eriyip tükenişini tamamlarken, Mançu Hanedanı Çin İmparatorluğu'nu kalkındırır; Asyalı devletler içinde gerçekten en büyük olanıdır bu.

Eski Çin İmparatorluğu

Dışarda Mançurya, Moğolistan, Sin-Kiang, Tibet gibi toprakları, bozkırın göçebelerine karşı korurlar bu uçsuz

bucaksız imparatorluğu; Hindiçini'nin yazgısı üzerinde bir ağırlığı vardır onun, Nepal'a müdahale eder, Rusya'yla sınır anlaşmaları yapar. 11 buçuk milyon kilometre kare büyüklüğündedir ve kendisini Gök'ün koruduğuna inanılır. Nüfusunu kesinlikle söylemek mümkün değildir; ama 400 milyon değilse, herhalde 300 milyondur.

Dünyanın en kalabalık k ö y l ü t o p l u m u dur da bu. Günlük ekmeğini ailecek ve köycek çıkarmak için işine bağlı bu yığınlar, ataların korumasında olduklarına inanırlar. Ulusal duygudan yoksundurlar, ama pek büyük bir uygarlığa sahip olduklarının bilinci içindedirler ve övünürler bununla. Güçleri ayrıca çokluklarından da gelir. Yabancıyı horlarken, fatihi de sessiz sedasız özümsemeyi bilirler. Doğal ve siyasal onca felaketin arasından, sefalete, hastalığa, kıtlığa en ağır vergileri ödemiş de olsalar, varlıklarını sürdürürler.

Çin'de başa geçen çoğu hanedan gibi, Mançu hanedanı da, büyük halk kitlesine hem uzak hisseder kendisini, hem de onunla arasında bir sevgi antlaşmasının olduğuna inanır. İmparator, bir yasak kente, Pekin'de yaşar: Görkemli törenlerin tutsağıdır; eyaletlerden gelen garnizonlarca hem korunur, hem gözetlenir. Ne var ki, iyiliği bilen ve dağıtan bir kişidir de o; bunun için de, bir tür anayasa yerini tutan Konfüçyüs felsefesinin klasiklerini okuması ve onlara göre davranması yeter. Doğuştan soyluluk olmadığından, iktidara hizmet edecek kişide değer ve yeteneğe bakılır ilke olarak; sınavlar herkese açıktır ve en yoksul bir kişi bile kral naibi olabilir. Aslında, y ü k s e k g ö r e v l i n ü f u z l u a y d ı n l a r (*mandarin*), hiyerarşiye tabi bir heyet oluşturmuşlardır: Alabildiğine dar bir biçimciliğin içine sıkışmıştır bu topluluk ve yalnız yukardakilerin anlayıp aşağıdakilerin farkına varmadıkları buyrukları iletmeye alışıktır. Erdem göklere çıkarılsa da, ahlak bozukluğu ve rüşvet işin içindedir. Neyle yaşayacaktır görevli? Aylığı az olunca, nüfuz ticaretine verir kendisini, hizmetine karşılık para ister, vergi verenler üzerine baskı kurar. Öte yandan, görevlerin satışını iktidar tanımıştır, hatta 1838 tarihli bir fermanla fiyatlarını bile saptar.

Devlet ve görevlileri için büyük yara parasızlıktır. Öyle olduğu için de s ü r e k l i a n a r ş i vardır. Yukardan

gelen isteklere karşı bir çare olsa da bu, kötüye kullanmalara karşı köylüyü korumaz ve şiddete terkeder onu. Söz konusu anarşinin alıp başını gitmesi için de, hanedanın zayıflaması ve çevresinin bozulup çürümesi yeter. Mançu İmparatorları da, XVIII. yüzyılın sonlarından başlayarak, çoğu kez vahşi entrikaların kol gezdiği saray yaşamının kurbanı olmuşa benzerler. Hükümdar, yerine geçecek olanı istediği gibi seçtiğinden, daha yaşarken rekabetler alıp yürür; hele küçük yaştaysa imparator, iktidar, onu avucunun içinde tutanındır. İpekten kement, bir yönetme aracıdır. Bundan çıkan da şudur: Yönetimin uygar çehresi çoğu yönden aldatıcıdır; inceliğin bin bir biçimi, yönetim örgütünün iç dünyasında taşıdığı karışılıklığı gizleyemez haldedir.

Bir başka vahim olay şu: Mülkiyet sahibi küçük köylülerin sayısı azalmakta ve toprak, vergi toplayıp tefecilik yapan ve adalet dağıtan yöneticilerin eline geçmektedir yavaş yavaş. Güvenliğin payı öylesine zayıftır ki, kötü iklim koşulları ve karışıklıklar, toplulukları, toprak kapanların pençesine düşürür. Kien-Long, büyük mülkiyete karşı mücadele etmişti; ne var ki, ondan sonra b ü y ü k m ü l k s a h i p l e r i yeniden saldırıya geçer, yığınların elindeki toprağın ölçüsü daha da aza iner. Dahası, yabancılarla alışveriş geliştiği oranda toprağın değeri düşer ve ticaretten zenginleşenler yararlanır bundan da. Bu toprak zenginlerinin yükselişi, özerkçiliği daha da güçlendirir ve aslında az çok güçlü bir merkezi otoritenin kuruluşuna da hep direnmiş durmuşlardır.

Gerekten, uygarlıktaki birlik, ç e ş i t l i l i ğ i ortadan kaldırmaz, kaldıramaz. 18 eyaletten oluşan Çin'de, Kuzey Güney'e karşıdır. Kuzeyin, bereketli ama fazla kuru ve gübresiz, kimi zaman da büyük ırmak taşmalarının alıp süpürdüğü sarı toprağı, kıtlıkların uzağında tutmaz onu. İpeği fazla revaçta olmayan ve denizcilikten de fazla bir şey elde etmeyen bu Çin'in gözü çevresindedir ve bu Çin, göçebelerin saldırısı ile yüzyüzedir. Onun karşısında, nemli ve engebeli tropikal Çin yer alır. Kuzey'in, üzerinde – iki tekerlekli – ağır arabaların dolaştığı kara yolları vardır; Güney, insanı yiyip tüketen hamallığa ve pek renkli bir halkın geçimini sağlayan balıkçılığa ve deniz taşımacılığına başvurur. Kuzey, içine dönüktür, yabancı düşmanıdır; Güney'in cıvıl cı-

yıl limanları vardır ve gönlünün istediği gibi, pirinçle pamuk tarımına ve ipekçiliğe verir kendini. Ayrıca Güney, tacirlerinin elde ettiği tekel sayesinde, Makao aracılığıyla Avrupalılarla ilişki içindedir.

Ne var ki, yoğun nüfuslu bölgelerin batısında, orta halli bir çoğalış içindeki dağlık yöreler yükselir. Öte yandan, iki noktadan İslam gelip girmiştir ülkeye ve Budizm'le Konfüçyanizm diyarı için bir tehlikedir. Ancak, asıl önemlisi, denizden ve Sibirya'dan "Beyaz Şeytanlar" gelip dayanmışlardır kapıya.

Çin İmparatorluğu'nun dışardaki topraklarını savunması

Himalaya'dan Sibirya'ya değin Orta Asya'nın büyük bir bölümü, XVIII. yüzyılda Mançu'ların başlattığı yeniden fetih sonucu, Çin'e bağlıdır. Oysa, ya sarı ovanın bahçıvanı bu çöl topraklarım elinde tutacak, ya göçebelerin birden yer değiştirip istilaya girişmelerinin tehlikesini göze alacaktır. Öte yandan, tahıl ve balık yiyen ve süt sağlayan her türlü hayvancılığa kayıtsız yerli Çinli için bir sömürge alanıdır buralar. Oralarda, taşıma işleri için at, deve ve yak kullanan bir sütlü yiyecekler ve çadır uygarlığı hüküm sürer; ve Çinli, ona buğdayla darıyı tanıtacak ve bu sessiz diyarların insanı da acımış yağa bulayıp yiyecektir onları.

Çin, dörtte üçü oturulmaz halde olan Tibet'te, bu buz tutmuş yaylada hazır durumdadır: Oraya göçenler vardır ve Çin, *dalailama*'yı, toprakların sahibi, vergi salan, ticareti yönlendiren, mucize ve dua pazarlayan, Budist cemaatın bu en dar ve en otoriter şefini koltuğuna oturtur, onu yetkilendirir. Çay ve tütün yollar Tibet'e. *Dalailama*'nın, Budist dünyasındaki manevi otoritesini de bilir ve yardımcı olur ona. Himalaya'daki devletlerle İngilizler arasındaki anlaşma gölge düşürür ilişkilerine. Ne olursa olsun yine de son söz ona aittir.

Pamir'den Amur'a değin R u s b a s k ı s ı sürer durur. Bitip tükenmez bir hat boyunca, iki büyük imparatorluk karşı karşıyadırlar. Uzaktan uzağadır temaslar gerçi; ancak, çarın otoritesi Sibirya ile Türkistan üzerinde belirginleştiği ölçüde, söz konusu temaslar da aydınlığa kavuşur.

Bu hattın ötesinde berisinde, halkların karşılıklı yer değiştirmeleri görülür. 1891 yılından başlayarak da, dünyanın en uzun demiryolu döşenir buralara: *Canadian Pasific Railway*'e bir yanıt olan ve bu öteki Kanada'da ulaşımı sağlayan hat, Çin'in dış toprakları, yani Sinkiang, Moğolistan ve Mançurya sınırında, Çarlık Rusyası'nın emperyalist kararlılığını daha da çok açığa vurmaktadır.

Pekin ise, bu kervan ve istila yollarına kıskançça göz-kulak olur.

Vahaların sıralandığı ve yerlilerle çobanların birbirine karıştığı bu yollarda Türklere de rastlanır. İnsanlar, hangi halktan olurlarsa olsunlar batıya bakarlar: Tahıl, silah ve alet-edevat satın alırlar oradan ve yün, deri, halı ve keçe satarlar. İslam da hüküm sürer bir yerde; ancak fazla karışmaz, çünkü kadın özgür kalmıştır ve yüzünü örtmez pek. Müslüman kentle Çin kenti yan yanadırlar, ama bilmezler birbirlerini. Burada tehlike Fergana hanlarından gelmektedir. Öyle olduğu için de, XVIII. yüzyılın imparatorları, bu şeflere kendilerini dayatmışlardı; ne var ki, Çin nüfuzunun yayılışı geçici olmuştu.

Çar ordularının yaklaştığı bir sırada, Müslüman Yüksek Asya kaynayıp kızışma içindedir. Ruslarla Çinliler de karşılıklı olarak olan biteni fırsat bilip durumdan yararlanırlar. Her ikisi de, halkları kullanıp nüfuzlarını genişletme çabası içindedir. Ruslar, dış Moğolistan prensleri üzerinde işlerler; 1911'de Mançular düştüğünde, söz konusu prensler de Pekin'e karşı bağımsızlıklarını ilan ederler. Bununla beraber, Rusya'yı daha da büyüleyen, geniş Mançurya koridorudur. Rusların yaptıkları demiryolu işleri kolaylaştırır: 1895'te de, M a n ç u r y a, uluslararası rekabetin içine gelip girer ve o andan başlayarak da, Japonya ile Rusya arasında tartışılıp duracaktır.

Büyük Okyanus'a açılan bir ada olan Formoza ile bir yarımada olan Kore'ye de, Çin, kendine bağlı topraklar olarak bakmaktadır. Formoza, Japonya'nın niyetlerinden korktuğundan, Çin'e daha yakın hissetmektedir kendisini. Kore, Hıristiyanlığın yayılmasından daha önce yakasını sıyırmıştı ve Hıristiyanlara karşı bir kovuşturma denizden gelen bir gözdağı ile sonuçlanmıştı. Ne var ki, 1870'ten başlayarak, tehlike Japonya'dan gelir olur ve Japonya, Çin'in

protestolarına karşı üç limanı açtırır kendisine. Geçmişte olduğu gibi, coğrafya durumu ve zayıflığı yüzünden, Kore, Çin bir parça ters yüz göstermesin, Japonya'nın ya da öteki birkaç emperyalistin gözdiktiği bir av olacaktır.

Çin'e Avrupa'nın müdahalesinin başlangıçları ve imparatorluktaki ilk bunalımlar

Çin'de, XIX. yüzyılın başlarında İmparatorluk iktidarının çöküşü pek açıktır. Bu çöküşün kaynağında da, yüksek yönetici sınıfın bozulup çürümüşlüğü kadar, genel kayıtsızlık ve alışılmışı sürdürme yatar. Bunların sonucu olan biten de şudur: Yolların bakımı eskimiştir, kentlerin surları yıkıntı içindedir, güvensizlik kol gezer; Kuzey'de sık sık başgösteren tahıl kıtlığı vardır ve söz konusu kıtlık, güney bölgelerin pirincine başvurmayı daha da kaçınılmaz kılar. Büyük toprak sahipleriyle tacirlerin açgözlülüğü de yığınların felaketine tuz biber eker.

Aslında, Mançu imparatorlarının saygınlığının zayıfladığı özellikle Güney Çin'de, Tsing hanedanına karşı bir hareketleniş görülüyordu. O bölgelerde Üçler, Beyaz Lotüs, Doğru Yol gibi gizli dernekler kum gibi kaynıyordu ve sloganları da şuydu: *Fan Tsing, Fou Ming* (yani Tsing'leri devirelim, Ming'leri iktidara geçirelim); hareketlenişin yabancı düşmanlığı da gizlenir olmaktan uzaktı. Oysa açık bir şey, yabancıların sahneye çıkışıdır ki bunalıma yol açtı ve Pekin'in söz konusu yabancılarca az çok doğrudan desteklenişidir ki onun kurtuluşunu sağladı.

Yabancı düşmanlığına verilmiş ödünler, 1814'te Hıristiyan propagandasının yasaklanışı ve Avrupa devletleriyle eşitlik temelinde görüşmenin reddedilişi, yabancılarla ilişkileri zehirler. Yabancılar, Kanton'da ticaret tekelinden yararlanan bir loncanın gitgide artan isteklerinden yakınırlar. Çin'den çay, porselen, ipekli, pamuklu, zamk satın alan İngilizlerin Hint Kumpanyası, kazancını artırmak amacıyla, satış yasaklanmış olmasına karşın, ülkeye haşhaş sokmak ister. Pekin protestoda bulunur ve bir imparatorluk kararı 1838'de şunu açıklar: "Bu halk (İngiliz), kendi ülkesinde yaşayacak bir şey bulamadığından başka ülkeleri kö-

leleştirmenin aranışı içindedir ve ilk yapmak istediği de, o ülkelerin insanlarını takatten düşürüp ahlaklarını bozmaktır..." Ne var ki, Çinli yöneticileri bir o kadar ilgilendiren de gümüş akımının altüst oluşudur. Böylece, İnglizlerin kendilerini verdikleri dizginsiz haşhaş kaçakçılığına yanıt olarak haşhaş kasaları paramparça edilir. Bunun sonucu olarak, Kanton abluka altına alınır ve Pekin'in uzlaşmazlığı karşısında Nankin bombardıman edilir. Ve orada, 1842'de "Eşitsiz Antlaşmalar" imzalanır: Söz konusu antlaşmalar, beş limanı ticarete açar, Kanton'daki loncanın tekelini yıkar ve ayrıca Çin'i, Hongkong adasını bırakmaya ve bir savaş tazminatı ödemeye zorlar.

"Haşhaş savaşı", Çin'e darbe vururken, bir ağır darbeyi de Mançu hanedanının saygınlığına indirir; çünkü yönetim, açılmış limanlarda serbest ticaret hakkını başka devletlere esirgeyemez haldedir. Kızgınlık büyür. Göğün İmparatorluğu'nun onurunun kırılmış olmasının acısını çeken gelenekçiler, rüşvetçi otoritelerin, ülkeye haşhaş, Kutsal Kitap, silah satıp, kolonileri için oradan çalışacak köle satın alıp götüren "Barbarlar"la gizliden gizliye anlaşmalarını açığa vururlar. Avrupalı ve Amerikalı malların Çin'e girişi ülkenin esnafına ciddi bir darbe indirmeye başlarken, gümüşün dışarıya çıkışı da vergi kiralayanlar ile öteki ödemecilerin durumunu ağırlaştırır; çünkü, daha nadir bir para ile borçlarını ödemek zorunda kalırlar. Limanlardaki tacirler zenginleşir; buna karşılık, hem de bir savaş tazminatının ödenmesi gerektiği bir sırada, devletin vergi gelirleri düşer.

Böylece, T a i p i n g h a r e k e t i, sefalet içinde olanların, yoksul köylülerin bir ayaklanışıdır; kentlerin açlıktan ölenleri, kayıkçılar, hamallar, madenciler, hatta serüvenciler, korsanlar ve asker kaçakları da gelip eklenir onlara. Ne var ki, hemen her yerde Pekin'e hasım okumuş-yazmış takımım, toprak sahiplerini, tacirleri de sürükler arkasından. Ming'lerin dönüşüne değgin kimi söylentiler dolaşır ortalıkta ve ayaklananların çoğu, Tsing'lerin bağlılık işareti olarak dayattıkları saç örgülerini keserler. Bunlar, Kuangsi'de, Orta Çin'den gelen Hakka köylüleri arasında oluşmuş bir derneğin, Büyük Barış'ın Göksel Krallığı Derneği'nin insanlarıdır ki, Pekin'in desteklediği köylülere karşı savaşıyorlardı. Kutsal Kitap'ı okumuş, onun tek tanrıcılığını ve Tanrı salta-

natının evrenselliğini kabul etmiş Hung-Hsiu-Şuan'ın arkasından giderler. Yüksek görevli takımının (mandarin) bencil Konfüçyüsçülüğünü eleştirerek, kadına bağımsızlık tanır, haşhaşı ve kumarı yasaklar, Batı takvimini kabul eder ve ticaretle sanayiyi geliştirmeyi hedef alırlar; ne var ki, bunların yanı sıra, ilkel bir tarım komünizmini öğütler ve Çin'in pek eski yüzyıllarının siyasal ve askeri kurumlarını da örnek edinirler. Böylesi bir program, geleneğe bağlı olanları hızla uzaklaştıracaktır onlardan.

Bununla beraber, pek çarpıcı bir başarı kazanırlar başlarda. İki yıldan (1851-52) az bir zamanda, Kuangsi'den yola koyulup bütün bir Yangtse havzasını siler süpürür, Hankeu'yu sonra da Nankin'ı işgal eder; bir hükümet oluşturup köylü cemaatlara toprak dağıtır ve kamu depoları için çalışan bir devlet sanayisi kurarlar ve söz konusu depolardır ki, zorunlu askerlik hizmetine dayanan bir ordunun iaşesini sağlayacaktır. Ne var ki Taiping'ler, zayıf durumdaki İmparator Hien-Fung'u devirme fırsatını elden kaçırdıklarından amaçlarına ulaşamazlar. Kuşkusuz, askerleri, büyük ovaya atılmayı istemezler; ne olursa olsun, pek geciken ve iyi de örgütlenmemiş durumdaki Pekin üstüne yürüyüş başarısızlığa uğrar. Bölgeciliğe sapmaları, köktenci düşüncelerinden korkan aydınların ve zenginlerin soğuk davranmaları, ayrıca ağır vergiye bağladıkları köylülerin sevgisizliği sonucu zayıflayan başkaldırı yerinde sayar. Bunun dışında, gerilerinde patlak vermiş bir başka ayaklanma, yardımcı olmaktan çok ayakbağı olmuştur: Gerçekten, 1856 yılından başlayarak, Yunnan bölgesindeki Müslümanlar, gümüş madenlerindeki madencilerin önayak olmasıyla başkaldırmışlardır. Bütün Çin İslamlığı hareketlenir ve sarsılır.

Böylece Pekin kendine gelme zamanını bulur. Önce, Taiping'lere karşı asker toplayan Hu-nan bölgesinin feodallerinden yardım gören Pekin'e, felaketle yüzyüze kalmış yüksek görevli aydın zümre (*mandarin*) topluca katılır ve Konfüçyüsçülüğün sancağını açar. Bununla beraber, dışarıya çağrıda bulunmadığı sürece, durum tehlikeli olacaktır kendisi için. Oysa, yabancı güçler önce, gerçek bir gümrük denetimini dayatmak için bunalımdan yararlanır ve antlaşmaların çiğnendiği bahanesiyle yeni bir güç gösterisine kalkarlar. Fransızlarla İngilizler, Tien-Tsin'i işgal eder ve son-

ra da Pekin'e kadar ilerleyip orada Yazlık Saray'ı yakıp yıkarlar. İmparatorluk, yeni limanlar açmak, yeni bir savaş tazminatı ödemek, yabancıların başkentte temsilci bulundurmalarını kabul etmek zorunda kalır; öte yandan Ruslar da, Deniz Eyaleti'ni elde edip orada Japon denizi üzerinde Vladivostok kentini kurarlar. Babası Akropolis'i yağmalamış olan ve kendisi de Yazlık Saray'ın hazinelerine duyarsız kalamayan Lord Elgin, her şeye karşın *Günlük*'ünde, ticaretin "Çinlilere karşı pek haysiyet kırıcı koşullarda uygulandığını ve yurttaşları için cesaret kırıcı olduğunu" yazacaktır. Yine de, Çin'in dünya ile ilişkilerinde gerçek söz sahibi artık deniz gümrükleri genel müfettişi Sir Robert Hart'tır. Bu koşullarda "Barbarlar" Taiping'lerden yana olamazlardı.

Öte yandan, onlar yönünden de bir değişiklik olmuş, misyonerlerle kapitalistler, sıkı sıkıya denetlenecek bir iktidarın sultası altında düzenin yeniden kurulmasını yeğlemişlerdir. Ayrıca, Müslümanların ayaklanışındaki ilerlemeler kendilerini kaygılandırır ve onlarla Pekin arasında – Nankin'e karşı işleyen – bir dayanışmaya gidilir. Silahlar ve gönüllüler imparatorluk karargâhına akar ve Amerikalı Ward ile İngiliz Gordon'un – geleceğin Gordon Paşası! – yönetimindeki harekât, ayaklananların ezilmeleriyle sonuçlanır.

Müslümanların ayaklanışının üstesinden gelmek içinse, yıllar gerekecektir.

Savaşların arkasından 1877-78 kıtlığı yaşanır.

Çin, bitkin çıkıyordu bütün bu olan bitenden ve Batı'nın – pek de gizlenemeyecek – bir vesayeti altına gelip girmişti.

Yabancı nüfuzunda yeni gelişmeler
Ve Çin İmparatorluğu'nun ikinci bunalımı

1870'ten 1895'e değin, Çin hafif bir soluk alır; bundan yararlanıp y e r l i b i r k a p i t a l i z m uç verir ve "Barbarlar"la ilişki kurmuş çevrelerde yenileşme düşünceleri yayılır ve en çok dikkatle izledikleri de, Japonya'nın sahne olduğu şaşırtıcı değişikliklerdir.

Batı'yla Pekin arasında askeri alanda kurulmuş olan iş-

birliği sürer. Lin Tsao-Sin, beyazların üstünlüğünden allak bullak olmuş bir halde, 1844'ten başlayarak, *Denizci Ulusların Resimli Tarihi*'ni bastırır. Modern topçuluk, büyük ilerlemeler kaydeder. Gençler, İngiliz gemilerinde hizmete başlar, Saint-Chamond'la Creusot'da incelemeler yaparlar; öte yandan, Fu-kien'in kral naibi, Fransız donanmasının subaylarına, Fu-Çeu'da bir tersane kurmaları işini verir ki, onu da Courbet 1884'te topa tutacaktır. Bir Amerikalı din adamının kurduğu bir kolejin özeniyle yığınla bilimsel eser çevrilir Çinceye; aynı kolej, diplomatik kuralları da öğretir ve imparatorluğun antlaşmanın arkasından kurduğu Dışişleri Bakanlığı'nın görevlilerini Avrupa dilleriyle donatıp yetiştirir. Bağımsızlığı yeniden elde etmek için, Batı'nın teknik sırlarını kazanmanın yeteceği düşüncesi gezinmeye başlar havada.

Ne var ki, dış işleri çevreleriyle kimi yüksek görevliler arasında pek sıkı bir ilişki görülür. Vaktiyle Taiping'lere karşı savaşta önemli bir yer tutmuş olan Tsen-Kuo-Fan, 1862'de İngiliz mühendislerine iş verir ve Nankin'de Mavi Irmak üzerinde ilk deniz şantiyesini kurar böylece. Üç yıl sonra *Kiangman Dock and Engineering Works* Şanghay'da çalışmaya başlar. Hunan valisi Çan-tse-Tung, U-Çang'ta, bir iplik fabrikası ve mekanik dokuma atölyesi açar, sonra da Han-Yang'ta bir tersane kurar. Uyanık görevlinin nadir tiplerinden Li-Hong-Çang, ticaret genel denetimcisi olarak, gümrüklerin denetimiyle sıkı ilişkilere girer; yalnız tersane ve iplik fabrikaları kurmakla yetinmez, *China Marchants' Steam Navigation*'ı açarken, *Great Northern Telegraph* ile anlaşıp Tien-Tsin'le Şanghay arasında bir telgraf hattı döşetir. Böylece, içerdeki değişikler modern kuruluşları yaşama geçirir, Avrupalı ve Amerikalı kapitalistleri de pek ilgilendirir bunlar.

Bütün bu etkinliklere de İngiltere egemendir.

Hong-Kong, arkasından da Şanghay büyük gelişmeler içine girer; onlara, başka liman kentleri katılacaktır sonra.

1842'de yüz otuz milyon, 1880'de de bir milyardan fazla: Bu rakamlar, dış ticaretteki ilerlemeleri gösterir. Bununla beraber, denge açık vermektedir: Pamuklu, haşhaş ve pirinç alımı, dışalımları alabildiğine şişirir. Ayrıca yükümlülüklerini karşılamak için, Pekin, pek büyük miktarda gümüş

para basar. Dış ticaret canlanır, ancak ülke gitgide yabancı sermayeye muhtaç hale düşer; borç para ararken, yatırımlar için de sermaye arar.

Dünyanın Çin'le ilişkileri, Çin halkı bakımından pek önemsiz de olsalar, iki ciddi engelle karşılaşırlar: Halkın yoksulluğu ile yabancı düşmanlığı dır bunlar. Öyle olduğu içindir ki, demiryolunu çoğu insan, dine küfür diye karşılamış ve Tanrının bunu bağışlamayacağını söylemişlerdir. Bir İngiliz şirketinin Şanghay'la bir başka kenti birleştirmek için döşediği hat sökülür. Toprağını yabancıya satan biri işkencelerle öldürülür. Pekin-Tien Tsin demiryolu ancak 1881'de yapılır ve Mançu şebekesine bağlanması için de 1907 yılına değin beklenir.

İmparatorluk yönetimi ile şu ya da bu devlet arasında her yıl uyuşmazlık çıkar. Yabancıların ülkenin içişlerine karışmalarını hoş karşılamayan gelenekçilerin etkisine çoğu kez boyun eğer Pekin. Hindiçini konusunda Fransa ile savaş önlenemez, ancak savaş yenilgiyle sonuçlanınca da, insanlar kabul etmez olurlar sonucu. Çin domuzunu haça gerilmiş gösteren duvar ilanları, demiryollarına, telgraf hatlarına ve Yang-tse üzerinde vapur seferlerinin başlamasına karşı ayaklanmalar, duygulardaki şiddetlenişin kanıtlarıdır ve saray onlara karşı hiçbir şey yapmaz.

Çin, Kore ile ilgili olarak 1894-95 yılında patlak veren savaşta Japonya'ya yenilince, ikinci büyük bunalım patlak verir: Söz konusu bunalımdan, Çin'i, yine Avrupalılar kurtarır, ama bu fırsattan yararlanıp ülke aleyhine yeni çıkarlar edinirler. Çünkü, gözden geçirilecek de olsa, barış antlaşmasının beraberinde getirdiği şu üç şey vardır: Formoza'nın kaybı, ticaret alanında en çok kayrılmaya layık ulus kaydı ve ağır bir savaş tazminatının ödenmesi!

Bu sonuncu koşulu yerine getirmekten aciz durumdaki Pekin, kendisini yenen için razı olduğu yararları alacaklılarına da tanımamazlık edemez. Öyle olunca da, tam bir yağma Hasan'ın böreğidir başlar.

Çin'in yağmalanmasıdır bu!

Japonya'nın protestolarına ve açık kapı siyasetinin yararı üstüne Birleşik Devletler'in bir bildirisine karşın, toprak ödünleri 99 yıllık kiralama kisvesi altında yapılmıştır ve böylece Rusya, Almanya ve Büyük Britanya, her biri Çin'in

bir çıkıntısına gelip yerleşirler; Fransa da, Hai-aan adasının karşısında Kuang-Çeu'yu kendisine devrettirir. Parçalayıp bölüşme sürerken iktisadi sızma da hızlanır: Geniş bölgeler ticarete açılır, yığınla sanayi kuruluşu kurulur (Japonya da bu hakkı elde etmiştir), yeni demiryolları döşenir, madenler işletmeye açılır. Batı sermayesinin yayılışının simgesi olarak da, sekiz önemli banka kurulur. Ticaret işlemleri ve meta üretimine bir kamçı vurulur. Ne var ki, yerli zanaatçılığın yıkılışı tamamlanır ve değiş-tokuş dengesi açık verir.

Çin'in getirilip sokulduğu yabancılarla ilişki zorunluluğu, iş çevrelerince ve kimi aydınlarca kabul edilmiştir. Kang-Yeu-Uei'nin eserleri yayılıp durur: Bir eğitim reformu öğütlemektedir; Büyük Petro gibi aydın despotları örnek gösterip arkasından gidilmesini istemektedir ve hatta Çinlilerin gururunu okşayıp, gelecekte dünya sahnesinde oynayabilecekleri rolden söz etmektedir. Bir başkası, Çang-Çe-Lang, biçimciliğe karşı çıkmakta ve tekniklerin araştırılmasını salık vermektedir.

Böylece, 1898'de Y ü z G ü n denen girişim ortaya çıkar: O süre boyunca, Kang-Yeu-Uei, genç imparator Kuang-Siu'ya güvenip, sınavlarda reform, adli işlemlerde yalınlaştırma, iktisadi hizmetler kurma, orduda yeni baştan bir düzenleme ve yabancı devletlere ilişkin haberlerin yayımlanmasını önerir. Ne var ki, ana imparatoriçe Tseu-Hi, gelenekçilere ve Mançu askeri çevrelerine dayanıp karşı çıkar buna: İmparatoru tahtından inme zorunda bırakır.

Kitleler kımıldamamıştır.

Yığınlar üzerinde işleyen, yabancı düşmanlığı propagandasıdır. Beyaz "Barbarlar"ın istilasına açıkça karşı olduğunu söyleyen Düzen ve Adaletin Yumruğu adlı bir mezhep, bütün Kuzey eyaletlerini etkisi altına alır. Tseu-Hi'nin hükümet darbesinden de cesaret alarak, şiddet hareketlerini arttırır, demiryollarını keser, yapıları ateşe verir, misyonerlerle ve Hıristiyanlığı kabul etmiş Çinlilerle çatışır. Onun çağrısına kulak verip Pekin ayağa kalkar ve yabancı elçilikler abluka altına alınır. B o x e r' lere karşı, Avrupalı devletler bir uluslararası ordu düzenler ve o da başkente girer. Ve saray, badireden yakasını sıyırabilmek için, Li-Hong-Çang'ın aracılığıyla, yabancı düşmanı derneklerin tasfiyesini, dışardan silah ve cephane getirtilmesinin yasak-

lanmasını kabul eder; ayrıca 1.375 milyon tutarında bir üçüncü savaş tazminatı ödenecektir.

Özetle, 1894-1901 bunalımı, nasıl z a l i m b i r a ş a ğ ı l a n m a üzerine başlamışsa, yine öyle biter. Taiping'lere karşı, hanedan Avrupa'ya başvurmuş ve yazgısını onun ellerine bırakmıştı. Şimdi yabancılara karşı olduğunu söylemesi ise boşunadır. Köhnemiş Çin, modern iktisadi ve sosyal güçlerin dayanılmaz baskısı altında, siyasal reformların yoluna – geri dönmemecesine – gelip girdiği bir sırada, rezil ve kepaze olup çıkmıştır.

JAPONYA

Çin gibi Japonya da bir köşeye çekilmişlikten kesin olarak çıkar ve onun da kapısını zorlayan, yabancıdır. Ne var ki Japonya'da gerçek bir uyanışın koşulları vardır.

Eski Japonya'nın şirin yüzü ve bunalımı

Dışardan bakıldığında, yaşam yolunda görülür orada. Takımadalar, dağlarla diken dikendir ve deniz inceden inceye oyup işlemiştir onları. Işık, yağış ve engebe, türlerinin çeşitliliği ve kokusundan oluşan olağanüstü güzellikte bir bitki örtüsüyle süslemiştir bu adaları. Güneyde yaz, sıcak Asya'nın bir parçası yapıp çıkar onları; kuzeyde kış ise, soğuk Asya'nın karlarıyla kaplar; ne var ki ilkbahar ve sonbahar çiçekli çayırların (*hara*) ömrünü uzattıkça uzatır ve üzerlerinde de "Fuji pırıl pırıl yükselir ve gözleri büyüler." Çoğu kez puslu bir hava ufukları yaklaştırır birbirine; cılız ama latif ak pak ahşap evleri, mesçerelerle çevrili tapınak, manastır ve sarayları esrar ve düşle sarıp sarmalar ve insanlar böyle bir atmosfer içinde çalışır dururlar. Doğal yanları pek zengin insanlardır bunlar ve her şeyin eğlendirici, hatta münasebetsiz bir yönünü arayıp bulmaktan hoşlanırlar; nefis gülünç fıkralar uydururlar, karikatür ve takma ad delisidirler ve *netsuke* sanatı denen, düğmeleri süsleyen ve tıpkı oymabaskılar gibi, duyarlı ve neşeli bir halkın ince zevkini dile getiren o ufacık komik heykelcikleri yapmaya bayılırlar.

Kuşkusuz durmadan titrer toprak (1855'te Yedo'da 100.000 ev yıkılmış ve 30.000 insan ölmüştür); kasırgalar (*tsunami*) kıyıları siler süpürür (1856'da bir deniz kabarması 300.000 ölüye malolmuştur); sakin sakin duran Fuji'nin zıddına Asama hiddetlidir ve yol açtığı yangın evleri yok eder (sadece 1881-82 kışında 50.000 konut yanıp kül olmuştur). Bütün bunlara karşın, tanrıların kutsadığı bu Doğan Güneş ülkesinde oturan insanların mutluluğunu dile getiren yığınla latif imge de vardır: "İnsanlar arasında yaşayan Tanrı, *Arşito Tenno*'dan, pirinç yetiştiren en sıradan köylüye kadar, herkesin bir yeri vardır o ülkede; o görkemli *daimios*'larla yavuz *samuray*'ların katılımıyla, ülkenin bağımsızlığını elde eden *sei-tai şogun,* yani barbarları yenen ve halkın bu bağımsızlığı kendisine borçlu olduğu komutan da dahildir bunlara. Örflerine ve kurumlarına tutkuyla aşık olan Japonya, vaktiyle Çin'den aldı onları, ama boyun da eğmedi ona. Sonra Avrupalılar göründü: Merakla gözlemledi onları ve hatta seve seve ilişki kurdu onlarla; ama yaşamının geleneksel çerçevelerinin tehdit altında olduğunu sanınca da kapı dışarı etti gelenleri.

Bu korkunç tekbaşınalık, Nippon'u bir eskilliğe götürür ister istemez ve taşıdığı renkler de eksikliklerini gizleyemez. Ormanların ve kayaların dörtte üçünü kapladığı daracık takımadada, 30 milyon insan acıktıklarında yiyebilmek için, çetin bir mücadeleye verirler kendilerini; ayrıca çocuk düşürme ve çocuk öldürme de sık sık başvurulan yollardır.

Her şey, hem titizlikle sürdürülen hem de yetersiz olan bir t a r ı m üzerine kuruludur. Deniz balık, kabuklu hayvan, tuz ve suyosunu vermekte cömerttir; bu sonuncusundan gübre de yapılır. Ama asıl gözde olanı p i r i n ç tir. Sanayi, sadece tarladaki çalışmanın bir tamamlayıcısıdır; onun dışında, silah üretmek ve para basmak için, şurada burada birkaç atölye görülür. Sıkı sıkıya uygulanan bir düzenleme, herkese tüketeceğini sağlar; ne var ki, yeniliğin yollarını da tıkar. Pirincin dağılımını güvenceye bağlamak, Şogun'un otoritesine aittir; köylü, can sıkıcı bir gözetim altındadır. S e n y ö r s ü z t o p r a k y o k t u r, *daimios*'lara da – aynen karşılanan – ödentilerde bulunulur ve hasadın bir bölümünü çekip alan bir mülkiyet sahibi sınıf oluşmuştur; o ürünün de, üreticiyi doyuracak miktarının dışında kalanı kamu

ambarlarına girer. İşlenmeye elverişli bir toprağın en ufak bir parçasını bile ekilmeden bırakmak yasaktır; pirincin yerine bir başka bitkiyi yetiştirmek ve toprağı izinsiz terketmek de olmaz. Çiftçinin işletmesine bırakılan toprak parçası, sürekli bu durumda tutulsa da, *daimios*'lar kendi paylarını ipotek edebilirler ve bu da köylüyü perişan eder.

Bir uzun zamandan beridir, Şogun yönetimi *daimios*'ları başeğmeye zorlar haldedir. Savaşçılar sınıfı, kıvrık iki kılıç taşıma ayrıcalığını saklı tutmuştur, ancak hizmetle yükümlüdür. Bu aylak sınıf moral kırıklığı içindedir ve yüzünü ekşitir. Tokugana'lar, kimi şato sahiplerini evcilleştirmeyi başarmış da olsalar, senyörlük iktidarı kim yerlerde – hemen hemen – olduğu gibi kalır.

Nakit para kıtlığı ile pirinç piyasasının denetimi, a y r ı c a l ı k l ı t a c i r l e r l e s a r r a f l a r ı n (*chônins*) gitgide artan gücünü açıklar durumdadır. Ülkeyi dışarıya kapamanın nedenlerinden biri. dışarıya para göçünü önlemektır. Ticaret etkinliğinin merkezi, Nagazaki ile Yedo'dan çok, elindeki kamu tahıl ambarlarından dolayı "İmparatorluğun yiyecek deposu" diye adlandırılan Osaka'dır. Tacirler, özellikle pirinç satışlarında, vadeli işlemler yaparlar; toprakları ele geçirmeyi sürdürür ve ortakçıları sık boğaz ederler. Köylülerin kentlere doğru kaçışı kaygılandırıcı hale gelir; çünkü kentlerin iaşe güçlüklerini arttırır.

Zengin esnaf takımının yükselişi ile yoksullaşan soyluların şaşkın hali, roman ve öyküyle oymabaskılara revaç sağlar. Kutsal dram (*nô*) düşüşünü sürdürürken, edebiyat ve sanat, örflerdeki eğri büğrülükleri diline dolar ve alay eder. İkku, kalabalıkların yaşamını resmetmede şöhret salar; Hokusai, en sıradan insanları çizgilerine konu olarak alır ve gelenekçilerce kötü ressam diye damgalanır. Bunun gibi, biçimci Konfüçyüsçülüğe karşı bir tepki su yüzüne çıkarken, ulusal uygarlığın temel değerlerini kurtarma isteğinde – içtenlikli olsun olmasın – imparatorluğun restorasyonu doğrultusunda bir hareket ete kemiğe bürünür.

XIX. yüzyılın ilk yarısı boyunca, koşullar Ş o g u n r e j i m i n e k a r ş ı işler. Yaşam pahalılığı gitgide hızlanır ve kimi zümrelerin lüksü, başkalarının sefaleti ile taban tabana zıttır günden güne. 1830 ile 1840 yılları arasında geçen yüzyılın büyük kıtlıkları yenilenir ve ciddi karışılıklar

patlak verir. *Samuray*'larla halk sarraflarla çatışır. Rejim, köylülerin topraklarına dönmeleri; rekabet fiyatları düşürür diye, loncalarla büyük tacirlerin ayrıcalıklarına son verme yolunda birtakım kararlar alır; ne var ki, bütün bu önlemler, Osaka ile güneybatı *daimios*'larının oluşturur göründüğü bir koalisyonun direnişi karşısında 1850'ye doğru ertelenir.

Yabancı müdahalesi kapıyı çaldığında, Şogun yönetimi daha da kaybeder saygınlığından.

Japonya'nın yabancılara açılması ve Şogun rejiminin düşüşü

Japonya ile dış dünya arasında düzenli alışveriş belli belirsiz haldeydi. Yedo, nakit paranın dışarıya kaçmasından korkuyor ve ağır gümrük vergileri koyuyordu.

Ne var ki kaçakçılık da gelişiyordu.

Bunlar olurken, beyazlar da bilimsel aletlerinin ve kitaplarının ülkeye girişiyle uyandırdıkları meraktan yararlanıyorlardı. 1810'da hükümet bir çeviri dairesi açılmasını kararlaştırdı; çevirmenler ve yabancı eserlerin okuyucuları burada yetişecekti. Hollanda'dan atlar, patates ve aşı getirtilmişti. Aşıyı uygulayan Ogata, Osaka'da bir tıp okulu açar ve bir örneğe bakıp forseps yapar. Nagasaki'de, özellikle ticaret Hollandacası ile ilgilenen bir okul açılır ve Yedo'da daha çok bilimsel incelemelerle uğraşan bir başka okul etkinliğe başlar. 1842'de, Çin usulü aya dayanan takvim terk edilir. 1847 ve 1848'de fotoğraf makinesi yapımı, fosforlu kibrit ve züccaciye imali kendini gösterir. Yine aynı yıllardadır ki, tüfek ve top üreten ilk imalathane açılır; Egaua, Hollandalılardan alınmış bir makine ile buharlı bir gemi yapıp denize indirir ve Yedo körfezini tahkime çalışır. Kimi insanlar, Batı'dan gelme nesnelere hayranlıklarını koyarlar ortaya: Ressam Şiba-Kokan, Hollanda resim ve gravürlerinin zevkine varıp öykünür onlara. Bir başkası, Mitsujuli-Genpo Avrupa devletlerini öven bir kitap yazar. Japonca yazılmış ilk anatomi kitabı toplatılır; onu yazanla ilişki içindeki ressam Watanabe-Kazan, söylendiği kadarıyla, yabancı düşüncelerin yayılması amacıyla bir dernek kurduğu için

zehirlenir. Matsuyama'nın yerleşik düzene karşıt düşüncelerini içeren güncesinin elyazılı nüshası yakılır.

Ancak Japonya, bir deniz gösterisine, Çin'den daha iyi direnebilecek midir?

Uzun süreden beri Ruslar yaklaşmaktadır ve Sibirya'nın batı kıyılarından Kuril adalarına, sonra da Sahalin'e, balığı bol sulara yerleşirler. Çok geçmeden İngiliz gemileri görünür ufukta, azık ve gereçlerinin sağlanmasını isterler iktidardan. Ne var ki, Japon limanları, özellikle çay yolunun üzerindeki Amerikalılara imrenilecek kolaylıklar gösterirler. Haşhaş savaşının ertesinde, Şogun, Riu-Kiu'ya yasak koymaktan vazgeçmek zorunda kalır. İngiltere ile Rusya'dan biraz erken davranıp, Washington, komodor Perry'yi yollar; o da Yedo körfezinde görünür ve 1854'te Hakodate ile Şimoda limanlarının kapılarını açtırır kendine. İlk adım böylece atılmıştır; hemen arkasından benzer sözleşmeler, Avrupalı devletlerin gemilerine, Nagasaki'nin, Yokohama'nın, Niigata'nın kapılarını açacak, Yedo ve Osaka'da temsilci bulundurup doğrudan doğruya ticarete girişeceklerdir. Böylece, Doğan Güneş İmparatorluğu da, e ş i t s i z a n t l a ş m a l a r r e j i m i nin uygulandığını görmüş olur.

Ne var ki bu ödünler, y a b a n c ı d ü ş m a n l ı ğ ı na da yol açar, iktisadi bunalımı ağırlaştırır ve Şoguna karşı tepkiyi hızlandırır. Her antlaşma haberi bir hakaret olarak algılanır. Yığınla zanaatçı ve tacirin korktuğu rekabettir ve ayrıcalıklarının tehlikeye düşecek oluşudur. Yabancılara saldırılarla yetinilmez, *daimios,* imparatoru antlaşmaları onaylamamaya inandırırlar; güneybatıdaki *daimios* ise, kendiliklerinden karar alıp Simonoseki Boğazı'nı kaparlar. Buna yanıt olarak, savaş gemileri gelip geçitin savunma mevzilerini topa tutarlar ve Osaka önüne dizilip antlaşmanın onaylanmasını sağlarken, gümrük tarifelerinde de bir indirimi kabul ettirirler.

Japonya'nın güçsüzlüğü çare kabul etmez haldedir artık!

Ne var ki, bir i k t i s a d i s a r s ı l ı ş a da uğrar ülke. Bir yandan, dış alımlar nakit paranın dışarıya çıkışına yol açar ve yerli üretime ağır bir darbe vururlar; öte yandan dışarıya satışlar, ipeğin, pamuğun ve buğdayın fiyatını yüksel-

tir. Ayrıca, altınla gümüş arasındaki oran, 15'e 1 olmak gerekirken 8'e 1 olduğundan, mübadele yabancılara dev kazançlar sağlar ve dışarıya altın çıkar. Japonya'ya doğru bir altına hücum başlar ve toplumun bütün sınıfları az çok etkilenir bundan. Karışıklık büyür gitgide: İflaslar birbirini kovalarken, haydutluğa sapmış *samuray* sürüleri ülkeyi dolaşır. Bir iç savaşın bütün öğeleri vardır: Şogun'dan yana ve ona karşı olanlar, kapitalislerin aracılığıyla kolayca silah ve cephane sağlarlar kendilerine; kapitalistler ise, örneğin Mitsui gibi, ne birinden ne ötekinden yanadır. Aykırılık şuradadır ki, *daimios,* imparatorluk iktidarının restorasyonundan yana iken, onun karşısına çıkanların yoluna gelip girer. Aslında, her şey köklü bir değişiklikten yana işler. Böylece, Şogun yönetiminin ortadan kaldırıldığı 1868 devrimi yerine, genç imparator Mutsu Hito, Kioto'daki malikanesinden çıkar ve Tokyo (Doğu Başkenti) diye adlandırılan Yedo'ya gelir yönetimi ele alır.

Meiji Rejimi

Karışıklık ayyuka çıktığından, elinde ne askeri bir güç, ne de olası bir silahlı müdahaleye direnebilecek yetşrli mali kaynaklar olmayan yeni rejim, Avrupalı devletlerle bağını koparamazdı. 1868 Mart'ından başlayarak, *mikado,* kendi niyetleri hakkında yatıştırmak ister onları: *Meiji,* "aydınlıklar çağı" demekti, böylece en ileri ülkelerle işbirliği sürecekti.

Aslında kimdi Japonya'yı yenilik yolunda yöneten?

Bir a y d ı n d e s p o t i z m i nden söz edilebilirdi: Saygın yurtsever bir gelenek adına, zorunlu değişiklikler pahasına ulusal bağımsızlığı koruyacak ve uluslar arasında Doğan Güneş İmparatorluğu'na seçkin bir yer sağlayacaktı böylesi bir rejim. Mutsu Hito'nun, "yönetenlerle yönetilenlerin işbirliği" amacıyla yayımladığı "5 maddeli şart"ın kapsamı hakkında hiçbir kuşkuya yer kalmıyor. Uyanık kapitalistlerin yardımıyla ve saygın bir imparatorluk perdesi altında hükmedebilmek için, kimi kadrolar ötekilerin yerine geçirilmişti aslında. Özetle, üç güçten yararlanılacaktı: Yeni bir düzen yaratmak isteyen soylularca sağlanmış kadrolar,

ekonomiyi değiştirme kaygısındaki para babaları ve kitlelerin özveri ruhu.

Satsuma ile Şioşiu kampları arasında bir iktidar bölüşümü söz konusu gibidir. İktidarın paylaşımı şöyledir: Küçük ama pek güçlü bir danışmanlar grubu, hükümdarı yönlendirir; bir tür hizmet *intelligentsia*'nın başı olan *genrô*'yu oluşturur bu grup. Her şey hakkında bilgilenmek amacıyla Avrupa'ya görevliler yollar ve onlar da bir yeniden örgütlenme yolunda cesur planlarla dönerler oradan. Her alanda bu grup karar verir; çünkü *mikado*'nun yetkilerine hiçbir sınır koymadığından, devletin çıkarlarıyla kendilerininki birbirine karışmış haldedir. Bir Okubo Toşimişi, bir İtagaki, bir İto Hirobumi gibi ünlü kişiler çıkacaktır aralarından. Feodallerin bir uzantısı olan *genrô*, köhnemiş saydığı feodaliteye son verir ve imparatorun hizmetine sokar onu. Soyluluk, bir kamu görevidir artık; nitekim çok geçmeden, Avrupa'daki gibi onursal unvanlarla donanacaktır. Ortakçılar, işledikleri toprağın malikleri olsalar da, ödemekle yükümlü oldukları vergilerin hepsi devlet, bütçesine girer; devlet, Budist tarikatların mallarını da ekler buna. Bu geniş sosyal reform, kamu hizmetlerinin çağdaşlaştırılmasına olanak sağlar: Fieflerin yerine valilikler geçer, askere yazma usulüyle ordu düzenlenir, yetkili kadroların yetiştirilmesi amacıyla bir eğitim yaratılır. Biri merkeziyetçiliği, öteki görevli kadrolarının niteliği ile şöhretli olduğu için, Fransa'dan ya da Almanya'dan alınacaklar alınır; çoğu teknisyen ve alet-edevatın en büyük bölümü de İngiltere'den ve Amerika'dan gelir. Ne var ki, bu sağlam yapı, kötü bir mali ve iktisadi durumun insafına kalmıştır.

Meiji yöneticileri, tarım sorununun önemini bilmez değillerdir. Köylülerin ayaklanışını bastırmak çare değildir. İç savaş, topraktaki çalışmaya zarar vermiştir ve Devrim, topraklarını istedikleri gibi işlemekte, alıp satmakta serbest olan köylüleri hayal kırıklığına uğratmıştır; çünkü, askerlik hizmetiyle yükümlüdürler ve eski ödentilerden kimi zaman daha da ağır bir vergi ödeyeceklerdir. *Mikado* kendi mülküne kattığı için ormanlardan yararlanma hakkını yitirmişlerdir. Aslında, 1870-71 büyük kıtlığı da tarımdaki bu zayıflığı ortaya koyar. Minnacık bir toprak parçasının sahibi olan pirinç ekicisi, araçlarını yenileyemez ve üretimi de artmaz pek:

Yeni rejim, gayrimenkullerin serbestçe satışına izin vermekle, toprağın kapitalistlerce ele geçirilişini kolaylaştırmıştır.

Aydınlıklar çağı, Mitsui'lerin, Mitsubişi'lerin, imparatorluğun restorasyonuna destek olmuş beş ya da altı büyük ortaklığın çağı dır. Para piyasasını sağlığa kavuşturmak ve sanayi ve ticaret kuruluşlarını paraca desteklemek için, Tokyo'nun ihtiyacı vardır onlara. Tokyo, gümrük gelirleri üzerinde bir güvence verip Londra'dan borç para alırken, aynı zamanda içerde borçlanmaya da gider ve bankalara kâğıt para çıkarma yetkisi tanır. Enflasyon, alacaklarını tasfiye olanağı sağlar ona; ancak, Amerikan örneğine göre kurulmuş olan ulusal bankalar çok geçmeden sıkıntıya düşerler; öte yandan, Mitsui'ninkiler gibi özel bankalar zenginleşirler ve kazançlarını da madenlere, taşıma kampanyalarına ve fabrikalara yatırırlar. Yeni gümüş para, yani *yen,* değerinden yitirir ve altın dışarıya çıkışını sürdürür.

Oysa *samuray* anlayışı, ekonominin kapitalistlere bırakılışına tiksintiyle bakar. Öyle olduğu için de, başlarda gerçek bir devlet kapitalizmi geliştirme yolunda bir girişim olur. Etkinlik, idarenin sıkı denetimine tâbi tutulur ve o da yoksulluktan kurtarılması gereken küçük soyluların katılımıyla kumpanyalar kurmaya çabalar: Bu, Konfüçyüs disiplini ile donanmış yeni bir tacir sınıfına (*şizobu*) bile yol açacaktır. Resmi girişim, her doğrultuda kendisini gösterir: Kömür işletmeciliğinde, demir ve dokuma üretiminde (ilk mekanik pamuk dokumacılığını 1867'de, İngiliz materyeliyle, bir senyör kurar, ne var ki devlet de, 1872'de bir Fransızın yönetiminde, örnek bir ipekli dokuma fabrikası açar), züccaciyede, kâğıtçılıkta, çimento sanayisinde, her yanda. Doğal olarak, ilk demiryollarını da o yapar, telgraf hatlarını o çeker. Karada ve denizde silahlanma üzerinde de özel bir dikkatle durulur. Ne var ki, bütçeye ağırlık yükleyen ve iş çevrelerini hoşnutsuz kılan bu politikadan vazgeçmek gerekir çok geçmeden. Böylece, bir Deniz Taşımacılığı Ulusal Kumpanyası, Mitsubişi'lerin Kumpanyası ile mücadele edemez ve en büyük kâğıt işletmecisi Mitsui'ler, çeker alırlar kumpanyayı.

Gerçekten, *meiji* 1873 ile 1877 yılları arasında çetin bir deneyimden geçer. Tarım kesimindeki karışıklıklara, sürüp giden parasal düzensizliğe, ticaret dengesindeki açığa kar-

şın, Japon ekonomisi, enflasyonun desteği ve iktidarın itişiyle, açık bir kalkınma içine girmiştir. 1873 dünya bunalımı ket vurur bu kalkınmaya. Dış satımların düşmesi ve demiryolu yapımında bir yavaşlama, bu rahatsızlığa yol açtığı gibi onu açıklar da. Yığınla devlet kuruluşu sallantı içine girer. Satsuma grubundan, Harbiye Nazırı ve eski usul bir demir hurdacısı olan Saigo, dikkatleri dışarıya çekip bir oyalamaya başvurur; ne var ki barışçı kesim yengin çıkar ve Japonya, Kore'de bir eylemden vazgeçer. Saigo çekilir ve bir soylular muhalefetinin başına geçer. Söz konusu muhalefet ise, bir yığın *samuray*'ı bağrında toplamıştır ve onlar da askeri reformun kızgınlığı içindedir ve aylıkları değeri düşük rantlara bağlandığından zarar görmüşlerdir. Bu kaynaşmayı sakinleştirmek amacıyla bir senato kurulur ve Kore'ye karşı kısa bir sefer düzenlenir. Ne var ki Saigo, dış politikadaki gevşekliğe, iki kılıçın kaldırılmış olmasına ve siyaset çevrelerince Avrupa usulü giyinmenin kabul edilmesine karşı protestoda bulunduktan sonra Satsuma'yı ayağa kaldırdığında, 1877'de kesin savaş patlar. İçe kapanık ve fedodal son başkaldırıdır bu! Kendi grubunun insanlarınca katledilen Okubo canıyla öder, ama *meiji* ve onunla beraber bürokratik despotizm yengin çıkar. Mikado, anayasal reformları 1890'a erteler.

Bu bunalımdan güçlenmiş olarak çıkar imparatorluk iktidarı. Bununla beraber, iş çevrelerini hesaba katmak zorundadır. Kurmuş olduğu yığınla kuruluşu ö z e l g i r i ş i m e devreder. Bütçesini dengelemeye karar verdiğinden, *yen* değerinden hep yitirdiği halde, yeni iletişim hatları kurmak amacıyla yardımlarda bulunmak ve sanayi ile ticareti desteklemekle görevli bankaların kuruluşunu yüreklendirmekle yetinir. Mali güçlüklere karşın, iktisadi gelişme ve yükseliş sürer.

1880 ile 1890 arasında, yeni Japonya'nın çehresi açıkça belli olmuştur.

Japonya'nın yayılışının eşiğinde çelişik görünüşleri

Japonya, 1894'te Çin'le çatışmaya tutuşarak, dünya sahnesine gözalıcı biçimde girer. Emperyalizm çağı, onun

için de şimdiden saatini çalmıştır. Böylece, geleneksel uygarlık ile Batı'dan aldığı öğeleri garip bir karışım içinde ortaya koyup sergiler.

1880'den beri, iki muhalefet partisi sahnededir: Biri liberal (*jiyuto*) partidir ki, arkasında Mitsui'ler vardır; ötekisi ilerici (*kaişinto*) partidir ki, o da Mitsubişi'lere bağlıdır. Oluşmakta olan büyük burjuvaziye bir ödün olarak hazırlanan 1889 Anayasası, sadece vergi verenler arasından seçilen bir yarım milyon seçmene oy hakkı tanır; ve bakanların kendisine karşı sorumlu oldukları imparator, yalnız Ayan Meclisi üyelerini atamakla kalmaz, halk oyuyla seçilmiş Temsilciler Meclisi'ni de toplantısını erteleyip feshedebilir; ayrıca kanun gücünde emirnameler imzalayarak ve oylanmış kanunları da imzalamayarak, Temsilciler Meclisi'ni aşabilir. Bütün bir ordu, donanma ve dış ilişkiler buyruğu altındadır; onun yanı sıra, *genrô*'nun görüşünü alarak, en önemli büyük kararlara gidebilir.

İmparator, eskiden olduğu gibi çatışmaların, başka bir deyişle insanların üstündedir. Anayasa, "Ulu ve dokunulmaz Gök'ün oğlu" diye sunar kendisini ve ekler: "Kişiliği, hiçbir yorumlama ve tartışmanın konusu olmayacaktır." Başlarda, halka Çin giysisiyle görünür; ancak Avrupa giysisini kabul ettiğinde de kimsenin söyleyecek sözü olmaz ve kendisine öykünmek gerekir. Örflere göre önünde eğilinir; ancak o istediğinde, bir danışman ya da bir nazır, *kimono*'suyla, ağzında purosu, hatta şapkalı huzuruna çıkabilir. Yurt aşkı, ona tapmayı da içine alır. 1890 tarihli bir buyrultu, ilk öğretimin kurallarını sayarken, çocuğun "Ulusal gururu, hanedana bağlılığı, yurda özveriyi" öğrenmesini de ister. Üçü de birbirine bağlıdır bu terimlerin. Bununla beraber, *meiji* döneminde Budizm'in arkasından Şintoizm de devletçe desteklenmez olur ve Hıristiyanlık karşısında fiili bir hoşgörü vardır; yabancılardan "eşitsiz antlaşmalar"ın sona erdirilmesini elde etmek söz konusudur, böylece oportünist bir niteliği vardır bu davranışın.

Aslında, dairelerin ve askerlerin despotizmi, büyük çıkarlarla, vergi ve kamu harcamalarını görüşür sadece. Öte yandan, hizipler mevkileri tartışırlar aralarında. Dışarıdan gözde ziyaretçilere karşı saldırıların olduğu da olur. Mo-

dern kurumların perdesinin arkasında, *samuray*'ın vahşi anlayışı yaşamını sürdürür.

Yazı, eğitimin kitlelerin arasına iyice sokulması için büyük engeldir. İlkokulda öğrenilen, zorunlu 5 bin harfin tanınması ve kopya edilmesidir. Yönetici kadroları oluşturan teknik ve yüksek okullara kadar yükselebilmek için çok zaman ve para gerekir.

Böylece, pek küçük bir azınlık, Japonya'nın Batılılara neyi borçlu olduğunu bilir. Anglosaksonların ziyareti geliştikçe, öykünme ruhu da gelişir. Tokyo'da, o ziyaretçilerden teknisyenler, hekimler, profesörler istenir ve öğrenciler de onlara emanet edilir; onların hukuku yayılmaya başlar, onun sayesinde, Japon kadını da tıpkı erkeği gibi boşanma davası açar. *Habeas corpus*'a uygun olarak, bireysel özgürlükler tanınır ve basın yaşamı doğar ve büyük bir gelişme içine girer. Hatta, İngilizceyi resmi dil yapmak bile söz konusu olur. Ne olursa olsun, İngiliz ve Amerikan büyük filozofların, iktisatçıların ve bilginlerin eserleri çevrilir. Bentham, John Stuart Mill ve Herbert Spencer, *intelligentsia*'nın başvuru kaynakları olur; bu arada Shakespeare'in çevrilmesine girişilir.

Fransa da, düşüncesi ve Medeni Yasası ile büyüler; Ansiklopedicilerin maddeciliği, ayrıca Rousseau ve Comte aydınları çeker; tiyatrosunun ise büyük bir saygınlığı olacaktır. Ne var ki, 1880'den sonra Almanlar başa geçer: Askeri zaferleri, yurttaşlarının disiplini, teknik buluşları çarpar insanları. Onlar da hukukçu, hekim ve cerrah sağlarlar. 1885'te çevrilen List, korumacı ulusal bir ekonomiye yandaş olanların ellerine kanıtlar verir. Hegel ve okulu da dikkatleri çeker; çok geçmeden Nietzsche'nin etkisi görünecektir.

Ne var ki bu uyup gitme, yerli kültürün özgünlüğünü taşıyan birçok alanda zararlı olur.

Romanda, romantizme eğilimli Koda Rohan, sonra naturalizme eğilimli Şimazaki Tôson ve Tahama Katai ile Avrupa'daki aynı eğilimler gelip buluşur; ama aynı zamanda İbsen'le Strindberg'in çeviricisi olan Mori Ogai, idealist bir geleneği sürdürür. Şiir, Yamada ve Şimazaki ile yeni biçimler aranır; ne var ki, öte yandan Oşiai ve Şiki Masauka, geleneksel biçimleri yenilemeyi isterler. Şoyo Tsubuşi'nin reform yapmak istediği karı-koca sa-

dakati ve şövalye yiğitliği ile ilgili sahneleri sergileyen tiyatro, *geyşa* danslarını Avrupa'ya yaysa da, 1907 yılında öylesine fakirleşir ki, *mikado,* Paris'te sahne sanatını araştırsınlar diye iki şöhretli yazarı görevlendirir.

Ressamlar, perspektifin yasalarını inceler, ışık ve gölge oyunlarını araştırırlar, ancak çıplaklık yasak olduğundan, sadece doğadan esinlenilir; ama değerli peyzajcı ve karikatürcülerden hiçbiri uluslararası sergilerde oy toplayamazlar. Birkaç biblo ustası, yetenekli lakacı, işinin ehli heykelci kalmış da olsa, silahcılık varlık nedenini yitirmiştir, seramik yabancı alıcıların kötü zevkinin acısını çeker, bina yapımı dinde hiçbir esin kaynağı bulmaz ve sivil alanda, Batı'nın sıradan modellerini körükörüne kopya eder. Şarkılarda ve danslarda eşlik eden üç telli gitara (*sami-sen*) gelince, yüksek sosyetenin gözünde çağını yitirmiştir.

Kimi insanlar, yönetici sınıflardaki örflere saygısızlıktan kaygılanırlar. Ancak, ecdattan kalan erdemler kırsal yörelere sığınsa ve güzelliğinden hiçbir yer yitirmemiş de olsa, hiçbir şeyi değiştirmez bu; çünkü *meiji,* köylü kitlelerin yaşamında hissedilir bir değişiklik yapmamıştır. Ağır bir gayrimenkul vergisi ödemekle yükümlü küçük mülk sahibi, güçlükle sürdürür yaşamını. Pirinç hasadı kötü olduğunda ve tahıl fiyatları düştüğünde, mülkünü satmasa da ipotek ihtiyacındadır. Oysa, köylü mülkiyetinin yüzde 74'ü ve işletmelerin yüzde 71'i, bir hektarlık yüzölçümünü aşmaz. Zenginler, ucuz fiyata satın alırlar. Nüfus arttığından, çiftlik kiralarının oranı ürünün yüzde 50, hatta yüzde 60'ına değin yükselir ve çiftlik kiracılarının durumu ağırlaşır. Gündelikçiler azın azı bir ücret alırlar. Gözler, pirinçten daha fazla kazanç getiren sanayi bitkilerine çevrilir ve pirinç nadir olarak tüketime yeter. Öte yandan, köylüler sebze ve balıkla yetinip pirinçten vazgeçerler çoğu kez. Çalışmadaki hünerleri ne olursa olsun, küçük dokumacılığın sağladığı yan geliri yitirip de ipekçiliğin sağladığını göz önünde tuttuklarında, aile başına düşen ufacık bir toprak parçası geçim sağlamaz olur. Öyle olunca da, kentlere doğru büyük göç hızlanır.

Böylece, Japonya bir nüfus devriminin sahnesidir.

Kentsel toplaşma, 1890'da nüfusun sadece yüzde 25'ini kapsıyordu; on yıl sonra üçte birinden fazlasını alır. Bu nüfusun toplamı 30'dan 45 milyona yakın bir miktara ulaşınca, kırsaldaki aşırı çoğalma kentlerdeki artışla – hissedilir ölçüde – hafiflemiş değildir. Hükümet, yoksul *samuray*'larla çiftçi askerlerden oluşan bir 800.000 insanı, Hokkaido adasına yerleştirir; bu soğuk ada, pirinç tarımından çok hayvancılığa daha uygundur. Ayrıca hükümet, insanların Kore'ye, Havai adalarına, Kaliforniya'ya gitmelerini de isteklendirir. Ne var ki Japon, yurdunu terketmeye iyi bakmaz. Kentlerdeki etkinliklere doğru istekli görür kendini.

Bir Fransız yazarına, "düzgün, hüzünlü, can çekişen, yaşamın terkettiği bir ahşap Versailles" gibi görünse de, mikado'nun eskiden oturduğu yer olan Kioto büyür gitgide. Akdeniz ikliminin egemen olduğu kıyılarda, Osaka ticarette yükseliş halindedir ve Kobe ile, dokumacılıkta ve gemi yapımında bir büyük merkezdir; eski kalesinin kulelerinin karşısında, Avrupai *meiji* biçeminin yapıları yükselir. Dünün bir balıkçı köyü olan Yokohama, derin suları sayesinde başkentin limanı olmuştur, tersanesi vardır ve donanımı öyledir ki, en büyük gemileri içine kabul edebilir. XVIII. yüzyılda bir bataklıkta kurulmuş olan Tokyo, imparatorluk şatosunu, yüksek görevliler sarayını barındırır; kentteki genel mağazaların hemen yanı başında eğlence yerleri başlar; onların çevresinde de tuğladan ve ahşap evler, işyerleri ve fabrikalar yükselir. Pek geniş bir alanda bir milyon insan yaşar. Yelkenliler, yollarda iki tekerlekli arabalar gider gelir; ne var ki tramvay hatları da döşenmiştir, telefonlar çalışır ve eleketrikle aydınlatma yaygınlaşır. Japon giysisiyle Avrupa kıyafeti birbirine karışır. Toplumun yukarı tabakaları ulusal gömlekle entariyi (*kimono*), kimi törenlerde yine giyer; elinde yelpaze ve şemsiye, ayaklarında nalınlarıyla görünse de, Batı burjuvaları gibi redingot ve ceket de giyer. *Sunto* ve *judo* gibi oyunların zevki hâlâ sürer; ancak beyzbol ve basketbol da zevkler arasına gelip girmiştir.

Bu kentlere ve dış mahallelerine, geliri kendisine yetmeyen köylüler iş aramaya gelmiştir. Böylece doğan i ş ç i s ı n ı f ı, tarım gündelikçisinin biraz üstündeki ücretiyle yetinmek zorunda kalır. Tokyo'da iki metre karelik odalarda 4 ya da 5 kişilik aileler yığışır ve günde bir çorba ve sebze-

dir yedikleri. 1887'ye kadar fiyatların yükselişini izledikten sonra ücretlerdeki çıkış yavaşlar, kadınlar ve çocuklar da çalışmak zorunda kalır. Öte yandan, yığınla sanayici, gerçek bir kapalı yaşama mahkûm ettikleri genç köylüleri yeğlerler. Kural, üç yıllığına çalışma sözleşmesidir; bu ise işçiye, kendisine dayatılmış yaşam koşullarına karşı hiçbir direniş olanağı sağlamaz. 1890 ve 1900 tarihli kanunlar, her türlü "toplaşma" girişimini yasaklar ve ciddi olarak cezalandırır.

Bu arada t i c a r e t b u r j u v a z i s i gelişip serpilir. Yığınla devlet kuruluşuna konduktan sonra anonim şirket kurma hakkını da elde eder. Böylece, büyük firmalar, gerçek tröstler (*zaibatsu*) ortaya çıkar; *yen*'in düşüklüğünden yola çıkıp banka işlemleriyle, sanayi ve ticaret alanında pek ileri bir merkezileşmeye giderler. Japonya, mesafeleri yıkarak, Rusya'dakinden de hızlı bir biçimde, Batı'yla aynı zamanda bir t e k e l c i k a p i t a l i z m i tanıyacaktır. Bu zenginler yönetimi, 1895-1914 yıllarının genel gelişme ortamından yararlanıp durumunu sağlamlaştıracaktır.

Öyle de olsa, Japon takımadaları, tıpkı İngiltere'de olduğu gibi, ihtiyaçlarını karşılamak için, dışarıya mal satmak zorunluluğu ile karşı karşıyadır yine de. Yabancı rekabete karşı kendisini etkili biçimde koruma olanağı sağlamayan antlaşmalarla bağlı olmanın ağır yükünü hisseder sırtında. Ayrıca, pek genç sanayisi, teknisyen, kimi önemli hammaddeler, hatta sermaye eksikliği içindedir. Dışardan pamuk, demir ve makine satın alabilmek amacıyla, pirinç satmaya kadar gidilir. Ülke dışarıya borçlandıkça, ticaret dengesi daha bir sorun olur. Düşük yaşam düzeyi ile sıradan insanların zahmetlerle dolu emeğidir ki, modernleşme çabasına olanak sağlarlar.

Bütçe, toprak vergisindeki kimi aksaklıkların, alacak kalıntılarını ödemenin ve gideri fazla ordular beslemenin ezici ağırlığı altındadır. Oysa yayılma, çoklarına bir zorunluluk olarak görünür. Serüven, kapitalistlerin zevkini pek okşamasa da, ayrıcalıklarında kıskanç askerlerin iştahını kabartır. 1894'te, Harbiye ve Bahriye nazırlarının artık generaller ve amiraller arasından seçileceklerine karar verilir. Aynı yıl Çin'le savaş patlar. Bir şaşırtmaca, bir oyalama olarak mı görmeli bunu? Çünkü, 1890 genel seçimlerinden başlayarak, *genrô*'nun adamlarına karşı bir "halk partisi"

ete kemiğe bürünmüştür ve yönetim biçimini eleştirmektedir, 1894 Mart'ında da yeni adımlar atar parti: Söz konusu olan, Satsuma ile Şioşiu kamplarına karşı, bir b u r j u v a m u h a l e f e t i dir. Böylece, yurtseverlik coşkusu, bir kez daha imparatorluk tahtı ve savaş çevresinde toplaşacak, zafere ulaşacak ama canıyla ödeyecektir.

Daha 1889'da, büyük İngiliz yazarı Kipling hükmünü vermiştir: "Bu kısa boylu rezil insanlar yapacaklarını iyi öğrenmişler!"

Japonya, 1894 Haziran'ında ilk zaferlerini kazanır; temmuzda İngiltere'yle eşitsiz antlaşmalardan birini sona erdiren bir ticaret sözleşmesi imzalar. M i l i t a r i s t ve e m p e r y a l i s t tir ve bu sıfatıyla da, büyük devletler safına gelip adaylığını koyar.

V
XX. YÜZYILIN EŞİĞİNDE

XIX. yüzyılın çehresindeki çizgiler silikleşip belli belirsiz bir hale gelmeden, Birinci Dünya Savaşı'nın öncesindeki yıllar boyunca, yeni bir yüzyılın çizgileri kendini haber verir. Bununla beraber, söz konusu felakete ilişkin ne ki var, belirttiğimiz yıllar içinde yaşayan kuşağın insanlarınca önceden hissedildi, korkusu yaşandı ve hazırlandı demek de yerinde olmaz.

Gerçekten, kapitalist ekonomi gerçek bir dinamizmi taşır hep; ne var ki, merkezileşme yolundaki eğilimi belirginleşir, rekabet gitgide keskinleşir: Emperyalizmin ağır basan yılları dır bunlar. Burjuvazi durumunu sağlama bağlarken, çalışan sınıflar da ileri adımlar atarlar ve sosyalizm, varsayıma dayanan bir mirasa adaylığını koyar.

Kimi işaretlere bakıp, Avrupa'nın tartışılmaz üstünlüklere sahip olduğunu görmemek mümkün değil. Birbirini izleyen teknik ve bilimsel kazanımlara dolu doluya katılışın yanı sıra, fikri ve sanatsal yaratışlarda şaşırtıcı yenilik, sağlam bir düşüncenin canlılığını ortaya koymaktadır; ne var ki, gerçekleştirilen ilerlemelerin değerine ilişkin kendini belli eden kuşkular, sosyal ve uluslararası uyuşmazlıklarla ilişki içinde, bir kaygıya da yol açmaktadır. Özetle, onarılamaz bir durumun ortaya çıkmaması için barış sürmelidir.

Silahlı bir nitelik taşıdığı için geçici olsa da...

BÖLÜM I

YENİ BİR ATILIM

O yılların Avrupası yeni atılımlarm kıtasıdır: İktisadi ve sosyal alandadır bunlar, teknik ve bilimsel alandadır, son olarak da kültürel ve sanatsal alanda.

İKTİSADİ VE SOSYAL ATILIMLAR

İktisadi ve sosyal alanda ilk göze çarpan nüfus hareketleridir.

Nüfus hareketleri

D ü n y a n ü f u s u yalnız artmakla kalmaz, bu artış hızlanır da. Yıllık çoğalma oranı, 1900 ile 1914 yılları arasında, 1850 ile 1900 arasındakinden daha hızlıdır. Bununla beraber, ilerleme, Kuzey Amerika ile Okyanusya'da yavaşlarken, Asya'da, Latin Amerika'da ve Avrupa'da daha çabuktur. Şu da bir gerçektir ki, bir yandan, Kanada'da çoğalış sınırlı bir artış içindeki Birleşik Devletler'de olduğundan daha fazladır; öte yandan, Rusya dışarda tutulursa, Avrupa'daki gelişme oranı daha da azdır (Avrupa'nın 87 milyon nüfusuna oranla, tek başına Rusya 37 milyondur.)

O yıllarda yaşayanlar, d o ğ u m o r a n ı n d a k i d ü ş ü ş e bakıp kaygılanırlar. Bu düşüş, Rusya dahil, Balkan ülkeleri dışında bütün Avrupa'yı etkiler; denizaşırı Anglosakson ülkelerde pek hissedilir durumdadır; ancak ne Musonlar Asya'sını, ne Latin Amerika halklarını, kuşkusuz ne de Afrikalıları ilgilendirir. Malthus'tan bir yüzyıl sonraki yığınla gözlemci, b e y a z ı r k t a k i g e r i l e y i ş i kaygılı biçimde belirtir ve "sarıların istilası"ndan korkup çekinirler. İktisatçı, Leroy-Beaulieu, "ulusların

yaşlanması yolundaki korkunç sorun"dan söz eder; "neopaganizm"e, yani "eski inançlar ve geleneklerden kopuş"a karşı çıkar. Böylece, liberal iktisatçıların ağzı iyiden iyiye değişmiştir. Doğum sayısında düşme ile yaşam düzeyinin yükselmesi arasında bir ilişki kurmaya başlanır; beslenme eksikliği ile sağlık koruma bilgisinin yokluğu, Çin ve Hindistan gibi ülkelerde yaşamsal atılım gücünü açıklar görünür.

Ne olursa olsun, doğumların ölümlerden fazla oluşu, ölümlerdeki oran düşmeseydi daha zayıf olurdu: Pek iyi sağlık ve beslenme koşullarına bağlı bu olay, en ileri Avrupa ülkelerinde ve demografik bir güvenlik payının sağlandığı denizaşırı ülkelerde özellikle belli eder kendini.

Yeryüzünün hastalıklar haritası, alabildiğine açıklıkla, Kuzey Atlantik bölgesiyle dünyanın geri kalanı arasındaki zıtlığı gösterir: Birincisi, sosyal hastalıklarda başta gelirken, ikincisi tropikal salgınlar, veba, kolera, cüzzam gibi büyük Asyalı salgınların yurdudur.

Böylece, insanların bedensel ve akılsal yaşamı üstüne bilgiler, bilimciliğin iyimser umutlarını doğrular durumdadır. Yüzyılın sonlarında, tıp ve cerrahlık ta en dikkat çekici buluşlardan birkaçının yapıldığı pek bilinir: Louis Lapicque'nin sinir sisteminin genel fizyolojisi üzerine araştırmalara giriştiği; Ribot'larla, Wundt'larla, Pavlov'larla, Mach'larla deneysel psikolojinin geliştiği; Sigmund Freud'un bilinçaltını araştırmaya, nevrozların cinsel kaynağını ortaya koymaya girişip, sağaltma yöntemi olarak "psikanaliz"i önerdiği bir dönemdir bu. Bunlar olurken, aşırı heyecanlanma, histeri gibi bozukluklar, işlev bozukluğuna, duyu ve dil yitimine yol açan hastalıklar incelenir. Embriyoloji, Chabry'nin mikro-manipulatörü sayesinde yeni ilerlemeler kaydederken, Thomas-Hunt Morgan, kromozomlardan yola çıkıp jenetiki yeniler; Funk vitaminleri ve Landsteiner kan gruplarını bulur, Terrillon ve Terrier de, Pasteur'ün öğretisine dönerek, mikropsuzlaştırmayı (asepsi) mikrop öldürmenin (antisepsi) yerine geçirirler. Çin'den de, iğne batırma tedavisi (akupunktur) çıkar gelir.

Şu da dikkat çekici: Yeni kıtaların beyaz ulusları, başka renkten insanların, özellikle de Asyalıların kitle halinde gelmelerinden korkarlar daha şimdiden. Buna karşı, Avrupa'dan yola çıkmış göçlerin neden olduğu dengesizlikleri hafifletecek hiçbir şey yoktur henüz. Almanya kendi insanlarını elinde tutarken, Büyük Britanya ile İrlanda, denizaşırı Anglosakson ülkelere çok sayıda yurttaşını yollar, bunun yarısını da Kanada emip özümser.

Ancak, tarihin kaydettiği g ö ç d a l g a l a r ı n ı n e n b e r e k e t l i s i, kırsalda taşkın bir çoğalış halindeki Avrupa'nın yükünü hafifletir daha çok. İspanya ve İtalya yarımadalarının çaresiz insanları – kafileler halinde- Brezilya ile Arjantin'in yolunu tutarlar; Birleşik Devletler'de karaya çıkan İtalyanların, Slavların ve Yahudilerin miktarı, toplam 20.700.000 göçmene oranla 14.600.000'dir; 6 ile 7 milyon arasında Rus, Kafkasya ile Sibirya'da yerleşir.

El emeği bakımından yoksul ülkelerin elinde fazla emek gücü tutan komşularına yaptığı çağrının sonucu d a h a a z ç a p l ı ve d a h a m e v s i m l i k h a r e k e t l e r de vardır. Böylece Fransa, çevresindeki bütün halklar için böylesi bir göç yurdudur ve yabancıların sayısı 1 milyonu aşar; ama Almanya da Polonyalıları kabul ederken, Meksikalılar Birleşik Devletler'e giderler.

Beyazların ellerinde tuttukları ılımlı yörelere doğru yayılışlarını rahat yapamayan s a r ı l a r, Uzakdoğu'nun dolaylarına doluşurlar: Çinliler, Hokkaido'nun barındıramayacağı Japonların da geldikleri Mançurya'ya kitle halinde kapılanır ya da Havai adalarına giderler; Çinhindi ile Güneydoğu Asya adalarına doğru akıp dururlar. Hindistan'a gelince, tropikalar arasındaki Avrupa kolonilerinde zayıf bir kurtuluş yolu bulur.

Eski toprakların besleyemediği insanlar, yeni toprakları işletmeye açmayı ve maden işletmeyi sürdürürler; ama daha çok kentsel mesleklerin çekiciliğine kapılır giderler. K e n t l e r i n ç o ğ a l ı ş ı, daha önce gelişmesini zaten sürdürdüğü bütün ülkelerde artar; dahası şu ya da bu bölgeyi dışlamaz. 1890 ile 1910 arasında, nüfusu 100.000'i aşan kentlerin sayısı, Avrupa'da 118'den 183'e fırlar (1850'de

42'dir) ve Birleşik Devletler'de de 32'den 48'e. Nüfusu milyona yaklaşan metropoller arasında, Rio de Janeiro ile Buenos Aires, Kalküta ile Bombay, Tokyo ile Osaka, kuşkusuz Şanghay, Hankeu ve Pekin yerlerini alırlar. Büyük Britanya'da gerçekleşmiş olan güç dengesinin tarım kesiminin aleyhine değişmesi, Almanya'da ve Birleşik Devletler'de de olur; Fransa'da ve Japonya'da da eli kulağındadır.

Böylece, yüzyılın sonunda kentsel kesimin yükselişi, eskisinden çok daha fazla belirginleşir. Bunun doğal sonucu, sanayi ve ticaret etkinliklerinin dayanılmaz çağrısıdır.

Yeni bir iktisadi canlanış (1895-1914)

1895 yılından başlayarak o dönemde yaşayanlar, fiyatlarda dünya çapında bir yön değişikliğinden söz ederler: Söz konusu fiyatlar, 1873'ün arkasından düştükten sonra, yeniden yükselişe geçerler. Ve görünüş odur ki, kısa vadeli bir yükseliş değildir bu; çünkü canlanış sürmektedir. Kuşkusuz, 1870'le 1873, hatta 1880 yıllarının göstergelerine kavuşulmuş değildir; ancak piyasaya çıkarılan meta miktarının hacmine bakıldığında, kalkınma önemli görünmektedir. Navlun fiyatlarından gündelik tüketim maddelerine kadar her yanda gözlenen budur: Paris'te, bir işçi ailesinin gideri yüzde 10 dolayında artar; öte yandan, kiralar, yükselen ekmek ve et fiyatlarırının ilerisindedir; dikkat çekicidir, pansiyon yaşamı daha da pahalılaşır.

İstatistikler de, etkinliklerin genişlediğini göstermektedir: Menkul değerlerin toplamından yatırılan sermayenin hacmine kadar, yıldan yıla bir fazlalık vardır eskiye oranla. Belli noktalarda toplaşmasına karşın, anonim ortaklıklarının sayısı, bütün büyük kapitalist ülkelerde çoğalır: 1900-1914 yılları arasında, Fransa'da 3.366'dan 9.431'e, Büyük Britanya'da da 29.730'dan 60.754'e çıkar.

Sanayi üretiminin genel göstergesi de aynı canlılık içindedir.

Tarım üretimi de hızla yükselir. Kişi başına buğday istemi hissedilir bir çoğalış gösterir: Almanya'da nüfus, 1914'te 1890'dakine oranla yüzde 30 artmış da olsa, tahıl-

dan yararlanma yüzde 80 yükselir; Belçika'da bu rakamlar, karşılıklı olarak yüzde 25 ile yüzde 50'dir. Avrupalılar, 1898-1900 yıllarında 1 buçuk milyon ton şeker tüketirken, 1913'te 6 milyona çıkar bu. Japonya'da balık tüketimi hızla artar. Öte yandan, Almanya, yeni ihtiyaçlara yanıt vermek içindir ki, kullandığı kimyasal gübre miktarını dört katına çıkarır.

Uluslararası ticaretin değeri, otuz yılda iki misline çıktıktan sonra, bu kez on üç yılda çift katına varır.

Bütün bunların bir gösterdiği de, u l u s a l g e l i r d e – kuşku duyulmaz- bir z e n g i n l e ş m e dir: Fransa için, bu rakam,1890 ile 1899 arasında ortalama 27 milyarken, 1913'te 36 milyardır; Büyük Britanya için 400 yerine 600, Birleşik Devletler için 60 yerine 175, Almanya için 17 yerine 50 milyardır. Amerika'da kişi başına gelir, 1889 ile 1913 yılları arasında 357 dolardan 502 dolara çıkar.

Birleşik Devletler'de ilerleme hızlanırken, Avrupa'da çoğu ülkeler için de – İtalya, Avusturya, Macaristan ve Rusya dahildir onlara – aynı şey söz konusudur: Yeni Dünya'da Kanada, Meksika, Brezilya, Arjantin; Afrika'da Cezayir, Mısır; Asya'da Hindistan, Çin ve Japonya için birden bir gelişme kendisini gösterir.

Hızlanış, az çok hissedilir biçimiyle, her yandadır.

Çağın önemli bir işareti: En ileri ülkelerde, görece gerileyen yalnız tarımdaki etkinlikler değil; üçüncü kesim adı verilen, malların dağılımına ve kamu hizmetlerine ilişkin kesim, sanayi kesiminden daha hızlı ilerlemektedir. Bu olgu, 1900'den beri Birleşik Devletler'de açıkça görülür; ne var ki, Atlantik'in doğusunda da farkedilir hale gelir. Batı'da insansal etkinliklerin dağılımında pek büyük bir değişikliğin göstergesidir bu!

Kuşkusuz 1900 – 1901, 1907 ve 1912 – 1913'teki ü ç b u n a l ı m, çarpıcı biçimde şunu hatırlatırlar: Yükseliş evresinde bile, dünya ekonomisi sarsıntıların uzağında değildir. Ama yine de genel atılımı kösteklemez. Çokları, "üretim sefahati"ne ve "herkesi hep daha çok üretmeye iten büyük tutku"ya karşı çıkmakta duraksamazlar. Birleşik Devletler'in Başkanı Taft, yaşam pahalılığının artışına karşı mücadele etmenin araçlarını bulmak amacıyla bir konferans düşünür.

Bu görkemli kalkınışın nedenlerine gelince, birçok tartışmaya yol açar.

Liberal iktisatçılar, nüfus artışı ile istemin çoğalışı, yani üretimle değiştokuş arasındaki koşutluk üstünde dururlar; bu da, Malthus'u yeniden yalanlayan bir noktadır. Onlara başka açıklamalar eklenir. Canlanış ile değerli maden –özellikle altın– miktarının artışı arasında bir ilişki kuranlar da vardır; bu artış, kredi hacminde yeni bir genişlemeye, menkul değerlerde yükselişe götürür.

Kimileri korumacılığa çevirirler gözlerini. Kimi insanlar da, Afrika'daki koloni savaşlarının, Uzakdoğu'daki uyuşmazlıkların ve silahlanmanın, tıpkı 1850'de 1871'e kadar olan dönemdeki gibi, fiyatların ve kârların düşüşüne yol açabileceğini söylerler; çünkü, ne de olsa tüketim mallarının bir bölümünü çekip alacak ve zenginliklerin yıkımına neden olacaktır söz konusu olaylar: Bu olaylar Borsa'yı olumsuz etkilese de, silahlı güçler için siparişler, hammaddelerin akışını ve önemli işletmeleri destekler iyiden iyiye.

Marksistlere gelince, ücretlerdeki görece düşüşün de yol açtığı kapitalistin kazancını eleştirir dururlar ve gelişmelere bakıp kaçınılmaz bir çöküşü haber verirler; var olan koşullar da, ücretlilerin eylemine uygundur onlara göre.

TEKNİK VE BİLİMSEL ATILIMLAR

Teknik ve bilimsel atılımlar, en başta yeni bir geçişe damgalarını vururlar: Buhar çağından elektrik çağına geçilir.

Buhar çağından elektrik çağına

Üretimle ilgili rakamlar, k ö m ü r i ş l e t m e l e r i n d e k i olağanüstü a t ı l ı m ı gösteriyor. Bunun gibi, taşkömür 1914'te de saltanatını sürdürür durur; petrol, gaz, odun ve su enerjisine oranla, o en öndedir. Gemileri yürüten yüzde 89 kömür, yüzde 8 yelken, yüzde 3 de petroldür: Deniz üzerinde kazan, motorla tehdit edilmeden önce yelkenliyi yenmiştir. Fabrikaların bulunduğu bölgenin ufku, yüksek bacalardan dağılan kömür dumanıyla kirlenmiş hal-

dedir; İngiltere'de, Almanya'da, Fransa'da, Birleşik Devletler'de, böyle şöhret kazanmış yöreler vardır şimdiden; sona ermekte olan XIX. yüzyılın sanayi devrimini nitelerler: Bir "taşkömür uygarlığı"dır bu, doğaya ve insana zarar verip onu bozan bir "demir ve çelik uygarlığı"dır da.

Oysa elektrik, daha iç açıcı perspektifler sunmak üzere doğmuştur. Kuşkusuz, kömür madeninin katkısı hâlâ beklenir bir şeydir; ne var ki, mühendisin gözü dağdan dökülen suya çevrilmiştir ve su gücü, – nezaket gösterip- "beyaz kömür" diye adlandırılacak bir başka enerji kaynağıdır. 1869'da, Gramme'ın sürekli akıma dayanan bir jeneratörün beratını aldığı yılda, Bergès, Lancey'deki kâğıt fabrikası için 200 metre yükseklikten düşen bir çağlayanı dizginleyip düzeltir ve 1882'de de, Marcel Deprez, Münih Sergisi için ilk enerji naklini başarır ve bu deneyime başka yerler için de girişilecektir. Bunun sonucu olarak, türbinle dinamo ağır ağır geliştirilerek, suya dayanan mekanik enerji elektrik enerjisine dönüştürülüyordu. Su gücüyle çalışan türbinin hidro-elektrik fabrikada oynadığı rol, kömüre dayanan fabrikalarda buharlı türbince üstlenilir.

Elektrik gücünün nakline gelince, akımda bir değişikliği gerektirir ki onu da Gaular gerçekleştirir. Voltaj on kat arttırılınca, nakledilen enerji yüz kat çoğalır. Ne var ki, yüksek gerilim tehlikesi ve iletkenlerin yalıtımında karşılaşılan güçlükler, uzak mesafelere enerji naklini bir uzun süre engeller. Sonunda bu da yenilir. Ayrıca, başlarda Niyagara gibi doğal çağlayanlardan yararlanma düşünülürken, çok geçmeden yapay barajlar aracılığıyla düşüşlerden yararlanılacaktır.

Bununla beraber, kömürle çalışan fabrikalar, donanımları kolay da olsa pahalıya mal ederler elektriği; oysa su gücü, masraflı donanımları gerektirirken çok daha ucuza elektrik sağlarlar. Ama ne olursa olsun, madenin tersine, elektrik etkinlikleri dağıtıyordu; bunun gibi duman ve tozdan uzak, doğal çevreyle uyum halinde yeni bir sanayi ortamı yaratıyordu. Bilgin ve anarşist Kropotkin, bu yeni kurtarıcı gücü selamlar.

Elektrik, kömür eksikliğinin öksük bıraktığı ülkeleri nimetlerine boğar. Çoğu yer, gazla aydınlanmayı görmeden bu ışık kaynağını kabul ederler; nitekim çoğu yer, vaktiyle

doğru dürüst yollara kavuşmadan raylar döşemişti. Bununla beraber, sermaye ve teknisyen de gerekiyordu. 1900'e doğru, elektrik, üretim ve donanım için güçlü anonim ortaklıklara yol açar. İlginç bir noktadır ki, Kuzey Amerika, elektrik enerjisinde başa geçer ve bütün öteki ülkeleri fersah fersah gerilerde bırakır; öte yandan İngiltere, kömür madenleri bakımından üstün de olsa, donanımı kolay çağlayanlarca yoksul olduğundan orta halli bir yerde durur.

Bir başka nokta da şu: Elektrik ışığı, pek az sayıda insana nurunu dağıtmaktadır henüz. Kuşkusuz, Edison'un akkorlu ampulu gitgide gelişir, ama Auer lambasını hâlâ yenebilmiş değildir. Öyle de olsa, köyler kentlere gıptayla bakar durur.

Elektrik motoru az yer kaplar, fazla bakım istemez, kolayca ayarlanır ve yüzde 80'e ulaşıp geçen bir verime sahiptir; ancak oldukça hafif ve enerjiyi uzun süre saklayan akümülatörlerin işin içine girmesi başka yararlar da sağlar. Bunun gibi, elektrik, önce kısa mesafeler için olmak üzere taşımacılığa elini uzatır: Atlı ya da buharlı tramvay, 1897'den başlayarak Londra'da, sonra da önemli kentlerin çoğunda elektrikle yürümeye başlar. Demiryollarının elektrikle donanımı, uzun mesafeleri gerektirdiği için yeni teknik gelişmeleri bekleyecektir.

Ve gün gelecek, en küçük aletten en büyüğüne değin hepsi, işyerinde ve evde, ısı ve koku yaymadan ve çoğu kez gürültü de çıkarmadan, oradan oraya hareket edecektir.

Tel, devindirici gücü uzak mesafelere henüz götürmese de, insanın mesajını bir yerden ötekine taşımakta ve sesini işittirebilmektedir. Gerçekten, telgraf ve telefon gitgide yetkinleşir ve ağlarını yayarlar. Gün gelir, resimlerin de elektrik yoluyla nakli gerçekleşir; gazetelerle polisin pek işine yarıyacaktır bu.

Ancak, hepsinden fazla olarak, t e l s i z t e l g r a f ı n bulunuşudur ki bir harika olarak karşılanır. Uzun aranışların sonucudur bu: Maxwell, telsiz dolaşıp duran Hertz dalgaları üzerine dikkatleri çekmişti; Edouard Branly ile Olivier Lodge, 1890'da hemen hemen aynı zamanda, bir "alıcı" ile bu dalgaları ehlileştirirler ve Popov da bir alıcı anten icat eder ve 1899'da İngiltere'den Fransa'ya ilk telgrafı yollama onuru da Marconi'nin olur.

Bununla beraber, telli ya da telsiz insanın düşüncesini nakledip, çalışma aletlerini bir yerden bir yere hareket ettirip, hatta o insanı oradan oraya taşıyıp götüren peri kızı, bizzat maddenin üzerinde de etkisini göstermekte ve kimya tekniğine de büyük bir atılım getirmekteydi.

Kimyanın sürekli gelişmesi

Kimyanın XIX. yüzyıl boyunca kendisine ayırdığı o uçsuz bucaksız alanı, sanayi, 1880-1900 yıllarından başlayarak, geniş çapta işler. Kapitalistlerle teknisyenler, özellikle organik maddelere, karbona, hidrojene, oksijenle azota ilgi duyarlar. Daha önceden aydınlatma gazı ile kok elde ediliyordu; dev işletmeler, her gün daha yaygın olmak üzere, katran, boyalar, kokular, gübre ve patlayıcı maddeler sağlarlar. Bu yeni ve pek kârlı sanayileri doğuran hep karbon dur ve üretim elektrik kullanarak olur. Örnek olarak Almanya alındığında, özellikle Ruhr havzası sayesinde, 1900'de işlenen madenler ve üretilen maddeler, 1890'a oranla, miktar ve çeşit olarak pek farklıdır.

Öte yandan, elektro-kimya ile elektro-metallurji, el ele verip, elektrik fırınını da kullanarak, yeni alaşımlar, özellikle otomobil sanayisinin istediği özel çelikler üretirler. 1900'de, Alfred Wilm, Düren'de, çeliğe su vermede gerçek bir devrim yaparak, alüminyum, magnezyum ve bakırdan oluşmuş hafif ve dayanıklı bir alaşım olan "duralumin"i yaratır. Onu, 1913'te çifte su verme, sonra da kaynak yapma izleyecektir.

Organik kimya, aynı dönemde yeni dokuma maddeleri de ortaya koyacaktır: 1889'da, Chardonnet'nin pamuk selülozundan yapma ipeği üretmesini başta anmalı. Söz konusu üretim yeni usullerle zenginleşecektir. Fransa üretimi arttıramayınca Almanya bu sanayi dalında öne geçer. Yine o sıralarda, galalit ve bakalitlerle, plastik maddeler çağı haber verilmiş olur.

Henüz kimsenin sentetik kauçuğun sanayi yoluyla üretilmesini düşünmediği yıllarda, yumuşak ve bükülgen doğal kauçuk tan yararlanılarak borular, kolanlar, ayakkabılar üretilir. Goodyear'ın işaret ettiği kükürtleme

yoluyla doğası değiştirilir. Daha da sertleşen kauçuk, önce bisiklet sonra da otomobil tekerleklerini kaplayacaktır: 1895'te Peugot, *Şimşek* adlı ilk otomobili yapmıştır; motoru Daimler'in ve tekerler lastikleri de Michelin'indir. Kauçuğun geleceği artık bu sanayiye bağlıdır. Fabrikaların ihtiyacını karşılamak için Amazonya ile yetinilmez, Güney Asya'da da yetiştirilmeye başlanır: 1914'te, 124.000 ton kauçuğun, olsa olsa 49.000 tonu Brezilya kökenlidir; sanayinin tükettiği kauçuğun üçte dördü de Birleşik Devletler'e gider.

Bunun gibi, p e t r o l ü r e t i m i nin başını da Birleşik Devletler çekmektedir. Bu sıvı hidrokarbür, bir enerji kaynağı olarak kesinlikle sahneye çıkmıştır. Önce aydınlatmada ve yağlamada kullanılır. Ancak arıtılması, motor sanayisinde kullanmanın yolunu açar. En yetkin motor da Diesel'dir. Otomobil, uçak, denizaltı, ticaret ve savaş gemileri petrolle yürüyecektir artık.

Ve kimya olmasaydı s i n e m a da olmazdı kuşkusuz: Önce film maddesi, çeşitli aşamalardan geçerek yetkinleşir; geriye, fotoğrafi yoluyla hareketin ve böylece canlı görüntünün sentezini yapacak bir mekanizmayı bulmak kalır. Auguste ve Louis Lumière kardeşler, kendilerinden önceki yığınla deneyimden yararlanarak, 1895'te, halk önünde ilk gösteriyi gerçekleştirirler.

Bir büyük sanat ve onun sanayisi doğmuştur.

Buharlı makineden patlamalı motorlara: Otomobille uçağın ortaya çıkışı

XIX. yüzyıl, buharlı makineyi yetkinleştirmekten hiçbir zaman uzak durmadı. Ne var ki, verimliliği pek artmaz onun; öyle olduğu içindir ki, demiryollarında lokomotif çok ağır ilerlemeler kaydeder. Kuşkusuz denizcilik, buharlı türbine oldukça parlak bir gelecek vaadeder. Bununla beraber, elektrik, uzun mesafe taşımacılığında kömürün yerine henüz geçmediği içindir ki, bir sıvı yakıtla ya da hava ve gaz karışımıyla çalışabilecek bir motoru bulmak gündeme girer. Bu formüllerden ilki, içerden yanmalı motora götürür. Kuşkusuz, bu yüksek verimli motor, ağır madeni yağların kulla-

nılmasına olanak sağlar. Ancak, bu türün – denizaltıya, gemiye ve traktöre uygun gelebilecek- ilk örneğini, yani Diesel'i görebilmek için, 1893 yılını beklemek gerekir. 1912'de de bir lokomotifte denenir. Ne var ki, ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan sonradır ki kullanımı genelleşecektir.

İlk patlamalı motor düşüncesi Huygens'e aittir belki. 1860'ta, Jean-Etienne Lenoir, bir elektrik kıvılcımı yardımıyla da bir hava ve aydınlatma gazı karışımını patlatarak, bir pistonu hareket ettirir. Ne var ki, elde ettiği güç zayıftır ve harcanan yakıt da fazladır. 1875'te Siegfried Marcus, benzini kabul eder ve kıvılcım sağlamak için de manyetoyu düşünür. Sonra Otto, aydınlatma gazıyla deneyime girişir.

Cugnot ile mekanisyen Bouton, 1883'te buharla işleyen bir araba yaparlar. Ne var ki, iki yıl sonra Daimler ve Benz'le, benzinle işleyen ilk otomobiller yürümeye başlar; hızları da saatte 20 kilometreyi aşmaz. O andan başlayarak, çoğu araba havasında ve hantallığında, yığınla tip ortalığa dökülür.

1891 yılıyla beraber, önemli iki ilerleme olur: Fernand Forest 4 silindirli motoru bulur, ateşleyici bujiyi düşler, karbüratörü püskürteçle donatır; Armand Peugeot, Paris-Brest araba yarışını izler ve yola çıktığı Valentigney'e döner. Daimler, bir gazlı motoru bisiklete uygulayıp motosikleti ortaya koyar. Michelin, Dunlop'un tasarladığı ve Peugeot'un kullandığı lastikleri yetkinleştirir. Louis Renault, doğrudan prizi bulur ve ilk otomobil salonu Paris'te kurulur. 1900'den sonra şasi, süspansiyon, motor, transmisyon aletleri yetkinleşir ve otomobilin özgün biçimi belirginleşir. 1914'te, kolaylıkla saatte 75 kilometre yol alınmaktadır. İki milyon araba dolaşımdadır: Bunun yarısına yakını Birleşik Devletler'dedir ve orada bir yol şebekesi aceleyle kurulmuştur. Öte yandan, Avrupa'da yol yeniden dünyaya gelir; çünkü eski yol motorlu taşıtlara uygun değildir. Şosenin üstüne asfalt kaplanır ve toza son verilir.

XVIII. yüzyılın sonlarında, insan, içi gaz dolu balonlarla gökte yükselmeyi başarmıştı. Önce sıcak hava vardı balonda, sonra hidrojen, arkasından da aydınlatma gazı konmuştu. "Nadir bir andır bu! Uzayın sonsuzluğu artıyor..." diye yazar Michelet. Yüksek dağ başlarını görüp

araştırma amacıyla, gitgide cesur çıkışlar yapılır. 1874'te, 8.700 metreye yükselen bir ekibin içinden iki kişi bayılırlar ve bir daha kendilerine gelemezler. 1901'de, 10 bin metrenin üstüne çıkılır.

Yönlendirilebilir balon, daha önceden doğmuştu. Dupuy de Lôme ile Giffard, pervane ve buhar aracılığıyla, mekanik bir itiş düşlerler. Renard ile Krebs, elektrikle hareket ettirilen bir aygıt yaparlar; önemli bir olaydır bu, Victor Hugo da ölmeden önce birkaç dizeyle selamlayacaktır onu. Patlamalı motorlarla donatılmış gerçek hava gemileri yapmak mümkün müdür? Almanya'da, havadan daha hafif bir şeyin geleceğine inanılır ve Kont Zeppelin, 1896'da, dev araçlar üreten işyerleri açar: 1913'te Sachen, 140 metre uzunlukta ve 15 metre çapındadır; 170 beygir gücünde 3 motorla donatılmıştır, 20 yolcusu olacaktır.

Ancak, gökte kanatlarıyla uçan İkaros efsanesi bir düş müydü sadece?

1784'te Bilimler Akademisi'ne sunulan helikopter tasarısından, buhar gücüyle çalışan ve 1878'de havalanan Forlanais'nin aygıtına değin, bir yüzyıl geçmiştir. Bu arada, Leonardo da Vinci'nin taslaklarını hatırlayarak ya da hatırlamadan da olsa, kaç kişi yaşamları pahasına, gökte kuşlar gibi uçmaya kalkar boş yere! Bununla beraber, 1880'den başlayarak, havadan daha ağır bir aygıtın yandaşları umutlanırlar. Jules Verne, bindiği hava gemisi yönlendirilir balondan çok üstün olan *Fatih Robur*'ün ağzından bu inancı dile getirir. Clément Ader, buharla işleyen bir motor aracılığıyla, *Eole*'ün üstünde kendi gücüyle topraktan yükselir ilk kez. 1897'de, bindiği *Avion,* Salon'da 300 metre yükseklikte uçar; ancak, bir yarasa türündeki aygıt, bir boranın arkasından parçalanır ve "havacılığı babası" vazgeçer işinden.

Bir başka motor bulmak gerekir!

İki bisiklet mekanisyeni, Wright Kardeşler, onu bulurlar: 1903'te, Amerika'da bir meydanda, birkaç seyircinin gözleri önünde, bir mancınıkla fırlatırlar aygıtı; aygıt, üç metre yüksekliğe çıkar ve pek hafif bir patlamalı motor sayesinde 260 metre yol alır. Üç yıl sonra, büyük bir tarım işletmesinin (*fazenda*) sahibi Brezilyalı Santos-Dumont, işin büyüsüne kapılır ve yer üstünde 6 metre yükseklikte 220 metre kateder. Büyük heyecan yaratan bu dene-

yimler araştırmaları hızlandırır. O andan başlayarak olaylar art ardadır: 1908'de Farman, kapalı bir daire üzerinde bir kilometreyi tamamlar ve Wilbur Wright, 124 kilometrelik bir mesafeyi iki buçuk saatte uçarak Michelin Kupası'm kazanır; 1909'da, Louis Blériot Pas-de-Calais'yi geçer; 1910'da Chavez Alpleri aşar; 1913'te Garros Akdeniz'i geçer. 1914'te, mesafe rekoru 1.000 kilometrenin, süre on üç saatin, yükseklik 6.000 metrenin, hız satte 200 kilometrenin üstüne çıkar.

Dünya savaşı kapıdadır; insanlar gökte de çarpışabilecektir!

Savaş tekniklerinin geniş payı

Kimi insanlarca sevinçle karşılanan fizik ve kimya bilimlerinin uygulamaları bazı insanlar arasında da kaygı uyandırır; çünkü söz konusu uygulamalar, insanın mekanik ve yeni yıkım araçları karşısında bağımlılığına yol açacaktır daha çok. Şu da ileri sürülmüştür: Seri halinde üretimin gelişmesine, hiçbir şey mekanize savaş kadar yardımcı olmamıştır; bunun gibi, cerrahlıkta ilerlemeler, en başta savaş alanlarına borçludur adımlarını.

XIX. yüzyılın sonunda ç e l i k ç a ğ ı başlar. Savaşan güçleri ve onların levazımatını taşımada, altına çelik raylar döşeli demiryolunun önde bir rolü olduğuna kimsenin kuşkusu yoktur. Orduların ve zırhlıların gücünü arttıran, çelik – ve özellikle kendine özgü yöntemlerle üretilmiş çelik- tir: Topçuluk ve zırhlı savaş gemileri, Bessemer'le Martin-Siemens'in usullerinden yararlanırlar. 1850-1871 döneminin savaşlarıyla desteklenen büyük silah yapımcıları, demir-çelik sanayisine egemen olurlar. Artık, onlarla hükümetler ve genelkurmaylar arasında sıkı bir bağ vardır. Teknikler hızla geliştikçe bu bağlar da sıkılaşır. T ü f e k, en yaygın silah olarak kalmıştır ve sürekli yenilenir durur. 1866 ve 1870'te kara harekâtının kralları olan iğneli tüfekle şasponun yerini, şarjörlü ve dumansız barutlu – kesintisiz ateş edebilen – tüfek alır. Önde gelen modeller de *Lebel* ya da *Mauser*'dir.

Ne var ki, Amerikalı mühendisler, Hiram Maxim ile B.D. Hotchkiss, otomatik işleyen bir silah yaparlar ki, kur-

şunlu top diye adlandırılacak, ancak mekanizmasındaki incelik yüzünden Fransız-Alman savaşında etkili biçimde kullanılamayacaktır. Arkasından, *mitralyöz* diye adlandırılacak çabuk atışlı silah ortaya çıkar. Onunla beraber, yivli ve çelik çemberli top, iriliği, hareketliliği ve uzun atışıyla çabucak yerini alır. Albay Bange bir tıkaçla donatır onu ve böylece kama ile doldurma daha etkili hale gelir; saniyede 500 metre de hızı vardır mermisinin. Deniz topçuluğunun fırlattığı mermiler bir ton ağırlığa erişirler.

F i ş e k ç i l i k le ilgili tam bir devrim olur.

1870 savaşında, kullanımı Ortaçağ'ın sonlarına kadar çıkan kara barut kullanılır sadece. Bu karbon, kükürt ve güherçile karışımının yerini, daha sonra patlayıcı gazlar alacaktır. Ve bir gün de, Nobel, nitrogliserinden d i n a m i t i bulup koyacaktır ortaya. Yeni patlayıcı, New York koyunda bir kayalığın havaya uçurulmasmda hünerini ortaya koyar ve Gothard tünelinin açılışında yardımcı olur. İrlandalı teröristler de İngiltere'yi korkutmak için ona başvururlar. Vieille de, bütün bu nesneleri alıp – kırıp parçalayıcı niteliklerini etkisizleştirerek – silahlara uygular. Böylece, dumansız barut, bir parça doldurma ile ateş gücünü iki katına çıkarır.

Bütün bu yeniliklerden yararlanılır. Elektrikle işleyen zaman ölçücü de topçuların atış hızlarını kolaylaştırır. Onlardan biri olan Colin bir gün şöyle diyecektir: "Telgraf, uzun mesafeli kumandaya yol açarak, savaş koşullarını baştan aşağıya değiştirdi."

Bununla beraber, s a l d ı r ı nın savunmaya üstün gelip gelmeyeceği konusunda hiç kimse bir şey bilmez. Çoğu uzman, uzun süreli harekât, "siperler", "kuşatma" harekâtından yana olurlar; Mançurya deneyimi bu bakımdan inandırıcı olacağa benzer. 1912'de, ateş gücünün arttırılmasını ve aşırı ölçüde saldırıyı emreden Alman genelkurmayının görüşlerine uygun olarak, General Bernhardi, şunu ısrarla yazar: "Zaferi en kısa sürede kazanmaya çabalamalı!"; Albay Montaigne de yanıt verir ona: "Savaşların yazgısını belirleyecek olan, bitkinliktir." Öyle de olsa, her iki taraf da, ilk karşılaşmanın dehşet verici sonuçlarından korkar. Böylece, o ilk karşılaşmanın tam zaferi sağlaması yolunda davranılır.

D e n i z s a v a ş l a r ı da buluşlardan etkilenir. Denizlerde tam bir kale gibi dolaşan çelik zırhlılar yapılır: Savaşa mesafeli olarak katılır zırhlı; kendisinden daha çabuk hareket eden, ama daha az güçlü kruvazörlerce desteklenir. Düşmanları, sadece hasmın ateşi değil, mayın ve torpillerdir de. Whitehead'in tek başına giden torpili, hızlı giden küçük torpil gemisi düşüncesine de yol açar; Rus-Japon savaşı, onların kıvraklığını ortaya koymada bir vesile olacaktır. Elektrik de girer işin içine: Kumandayı ve işaretleri yönlendirir, mayını hedefe götürüp patlatır.

Sonra, d e n i z a l t ı silahı çıkar sahneye. Elektrik ona da uygulanmıştır, çok geçmeden bir diesel motoruyla da donanacaktır. Denizaltı keşif yapar, mayın salar, torpil atar ve deniz savaşının stratejisinde verileri değiştirir böylece.

Söz konusu savaş da yığınla incelemenin konusudur: Amiral Mahan'ın *Tarihte Deniz Gücünün Etkisi* adlı eseri tartışmalara yol açar ve İngiliz-Alman rekabeti teknik gelişmelere alabildiğine katkıda bulunur.

1905'te, Amiral Fisher'in etkisiyle, Büyüt Britanya *Dreadnought*'ı denize indirir. 18.000 tondan fazla yük alabilen yeni büyük zırhlı tipidir bu: Buharla işleyen iki türbini vardır, 305 milimetre çapında 10, 76 milimetre çapında da 24 topa sahiptir; ikinci derecede topçuluk kaybolmuştur. Böylece, uzak mesafeli savaşlar için üstün bir silahtır diritnot.

Yine aynı amiral, petrolün yararlarına bakıp kömürün yerine *fuel oil*'ü geçirir. Hareket gücü iki katına çıkmış ve duman da kaybolmuştur. Ne var ki, bu değişiklik 1914 savaşı başladığında gerçekleşir.

Dünya savaşı ise, yeni yakıtın ve patlamalı ya da içerden yanmalı motorlarla hareket eden aygıtların kullanımında ani değişikliklere yol açacaktır.

Yeni bir bilimsel devrimin başlangıçları: Radyoaktivite ve görecelik

Yüzyılın şöhretini bağlar gibi göründüğü buluşların – çoğu kez korkunç – pratik sonuçlarının geliştiği bir sırada, matematik ve fizik alanlarında gerçek bir devrim de ha-

zırlanmaktadır.

1880-1890'a doğru, bilimle uğraşanların bilime sağlam ilkeler üzerinde oturmuş diye baktıkları bir dönemde, birkaç yıl içinde, daha o zamanda klasik bir nitelik kazanmış g e r e k i r c i (déterministe) y a p ı beklenmedik bir dizi buluşla yıkılır. Üzerine onca varsayım yürütülmüş olan katodik ışınların arkasından, 1895'in sonu ile 1896'nın başları arasında, arka arkaya Roentgen'in – X harfiyle belirttiği- ışınlar gelir; onları, Henri Becquerel'in Uranyum'a mal ettiği, Pierre'le Marie Curie'nin fazla gecikmeden buldukları (1898), iki cismin, polonium ve özellikle de radyumun çok daha büyük bir güçle ürettikleri ışın izler.

Böylece, r a d y o a k t i v i t e çıkar ortaya.

Katodik ışınlarda olduğu gibi radyoaktif ışında da, daha önceden bilinen ve Lorentz'in 1895'te bileştiren madde diye adlandırdığı bir cisimcik olan elektronun yanı sıra, Hertz dalgaları, X ışınları ve bizzat ışığın kendisi bulunmaktadır. Bunun gibi, onda, X ışınlarında olduğu gibi, *gamma* denen bir ışın da görülür. Son olarak, Rutherford, iyonize yani elektronsuz helyum atom çekirdekleri olan *alfa* ışınlarının farkına varır.

Bu noktadan başlayarak da şaşırtıcıdır olanbiten.

Neydi bu ışınların yasaları?

Lenard şunu saptar: Ultraviyole maddeden elektron koparıp alırken, enfraruj bunu yapmaz. Böylece, her cisim, kendine özgü dalga uzunluklarıyla ışınlar yaymaktadır.

1900'de M a x P l a n c k çıkar sahneye: Bilgin, enerjinin sürekli akıp gittiğini yadsır ve ileri sürdüğü yeni bir varsayıma göre, enerji, tanecikler (*quanta*) halinde, maddeden kesintili yayılmaktadır ve bu *quanta*'ların değeri frekansla orantılıdır.

Beş yıl sonra, A l b e r t E i n s t e i n, 1887'de Hertz'in aydınlığa çıkardığı fotoelektrik etkiye uygulayarak, söz konusu saptamanın doğruluğunu tanıtlar ve şu bilinmiş olur ki, ışık, maddeden elektron çekip almaktadır; Lenard, bunun vaktiyle farkına varmış ama açıklayamamıştı.

Bunlar olurken, a t o m k u r a m ı ile g ö r e c e l i k k u r a m ı da doğar: Birincisine, yasaları klasik fiziğin yasalarından bütünüyle farklı bir mikrofizik bağlanır. Rutherford, 1911'de atomu, bir çekirdeğin çevresinde dolanan

elektronlardan oluşmuş bir şey diye tanımlar; şunu gözler önüne serer ki, elektronlarm sayısına göre cisimleri sınıflandırma, Mendelev'in 1869'dan beri önerdiği bir tabloyu doğrulamaktadır. Öte yandan Bohr, 1913'te şunun üzerinde ısrar eder: Enerji, *quanta* kuramına göre bir atomdan ötekine sıçrayarak elektronca ortaya konmaktadır; böylece enerji, klasik elektrodinamik kurallarının tersine kesintili olmak gerekir; enerji, ister ışık, ister ultraviyole ya da enfraruj ya da X ışınları olun, *foton*lar halindedir. 1900'den beri, Rutherford'la Soddy'den beri, – aralarında Maurice de Broglie, Millikan, J. -J. Thomson, Wilson ve Aston'un bulunduğu-yığınla bilgin, bu yeni evrenin öğelerini ölçmeye koyulur ve i z o t o p i yi saptarlar; öte yandan, Langevin de manyetizm kuramını belirginleştirir.

Matematik bilimler de yeni fiziği destekler.

> Vito Volterra, Henri Poincaré'nin genel bir yöntem bulduğu diferansiyel denklemler aşamasını geride bırakarak, entegral denklemlere varır; XIX. yüzyıldan bilinen fonksiyonların çözümlemesine çevirir yüzünü. Öte yandan, George Cantor 1870'ten sonra, köklü sayılar bütününden hareketle sonsuzluk kavramını geliştirmişti ki, süreklilik kavramını sarsıyordu. Baire, bu bütünler kuramını fonksiyonlara uygular; onun arkasından Emile Borel ile Lebesgue, birçok değişkenli fonksiyonların niteliklerini tanımlamaya verirler kendilerini. Son olarak, Galois'nın ortaya attığı, Cauchy ile Camille Jordan'ın yeniden ele aldıkları gruplar kuramını, Emile Picard ile Cartan daha da yetkinleştirir. Öte yandan, Lorentz'in grubu, sınırlı görecelik düşüncesini getiriyordu.

Tam o sırada, bu sonuncu kuram ete kemiğe bürünüyordu. Michelson, 1881'de ışık hızının her doğrultuda aynı olduğunu saptamıştı. Einstein, bu ilkeden hareketle şuraya varır: Zaman ve uzay mutlak değillerdir; bir cismin kitlesi hızıyla değişmektedir ve maddenin kendisi bile bir enerji biçimidir. Böylece, bütün klasik mekanik 1905'te çöker ve *quanta* kuramı sonsuz küçük alanında da doğrulanmış olur. Louis de Broglie, daha sonra, elektro ile dalgayı bir araya getirecek ve dalga mekaniğini kuracaktır: Ne var ki 1912'de, Lane X ışınlarının dalgasal niteliğini ortaya koymuştu. Einstein da, "sınırlı" görecelikten "genelleştirilmiş"

göreceliğe geçer. Bütün bunlar, Kopernikus, Galilei, Newton ve Laplace'ın ötesinde, evrenin doğası üstüne de yepyeni görüş açılarıydılar.

KÜLTÜREL VE SANATSAL ATILIMLAR

Sporu da içine alan yoğun ve renkli bir kültürel ve sanatsal atıhmlar dönemi başlar.

Halk kültürü ile sporun gelişmesi

Bilimdeki ilerlemeleri izleyip kapsamını ölçen meraklılar nadirdir. Ya bilimin, kendisi için kapalı bir dünya olduğu yığınlar?

Durkheim'e göre "eğitimin bizde gerçekleştirdiği insan, doğanın yapıp ortaya koyduğu değil toplumun olmasını istediği insandır". Böylece, toplum kendi tasarısına göre bir okulu dayatır hep. Yenilikçiler ve devrimciler kadar tutucular da bilir bunu. Oysa sorun vahametini arttırır durur; çünkü eğitim şöleninde yer isteyenler gitgide daha çoktur.

Rotatifler ve daha başka yenilikler kitabın fiyatını düşürür; fotoğrafla resim, daha da çekici ve canlı hale getirmiştir onu. Okul kitaplarıyla halk romanları büyük sayıda basarlar. Gazete de aynı teknik yeniliklerden yararlanır; fiyatı da düşmüştür ve her elin değebileceği bir şeydir. Güçlü bir haber aracı olarak bilgilendirir ama eğlendirir de; kamuoyunu okşar ve biçimlendirir; kamu güçleri ile özel çıkarlar iyi davranırlar ona ve yararlanırlar kendisinden: Gazete, en büyük sosyal güçlerden biri olmuştur gerçekten. Gençler için eğlendirici dergiler yayımlanır. Her sokağın ve alanın satıcısı vardır: Gazete ve dergilerin yanı sıra, ucuz romanlar (duygusal, polisiye ve serüven romanları) akar durur oralara.

Okuryazar olmayanlar ın sayısı gitgide geriler. Fransa'da ordudaki okuryazar olmayanların oranı, 1880 ile 1900 arasında yüzde 14'ten yüzde 4'e düşmüşken, 1914'te yüzde 2'yi aşmaz; kıtadakilerin çoğunun kötü okuyup yanlış yazdıkları ayrı bir sorundur. Üniversitelerde öğ-

rencilerin sayısı her gün biraz daha artarken, ilk ve orta öğretimdekiler de hızla çoğalır. İngiltere'de 1902 tarihli *Educaton Act,* özel okulları ortadan kaldırmadan eğitime katkıyı güçlendirir; ilkokuldan orta öğretime geçişi kolaylaştırır. Laiklerle dinci çevreler arasında mücadelenin sertliğini sürdürdüğü Fransa ile Belçika'da, zorunlu öğretim yaşı 12'ye ya da 14'e kadar çıkarılır.

E ğ i t i m y ö n t e m l e r i n i n y e n i l e n m e s i yolunda yeni bir hareket palazlanır; çocuğun psikolojisi göz önünde tutularak, her yaşın zevklerine ve olanaklarına daha uygun bir eğitimin yararları savunulur. John Dewey, Kerchensteiner, Alfred Binet "aktif" denen yöntemler önerirler ki, Maria Montessori ile Decroly zekâca geri ve anormaller üzerinde yaptıkları gözlemlerden çıkarıp ortaya koymuşlardır bunları.

İ z c i l i ğ i n k a y n a ğ ı n d a da bu düşünce yatar.

> Hareketin kurucusu İngiliz ordusunda bir subay olan Baden-Powell, oyun ve özgürce kabullenilmiş disiplin yoluyla çocukta kendiliğindenlik ve yararlı bir eylem zevki uyandırıp arttırılmak istenir. İzcilik, bir ahlak yasasına dayanan bir çocuklar toplumu olma tutkusunu taşır. Beden sağlığı ile kafa sağlığını sıkı sıkıya birbirine bağlar. Hareketin 1910'dan başlayarak başarısının sırrını, kent insanlarının duydukları doğaya doğru kaçış ihtiyacında aramalı büyük bölümüyle.

El emeğiyle çalışanlar kadar kafaca yorulanlar için de dinlenme ve sağlık ihtiyacının gereklerini bir arada sunan spor da sosyal etkinliklerin ilk sırasına gelip girer. Kuşkusuz, sert ve bedeni pek yoran yarışmalar halindedir çoğu kez. Öyle de olsa coşturur insanları. Birleşik Devletler'de, bir boks maçı bir olaydır. Avrupa'da boksun büyük adları kamuoyunu ilgilendirmeye başlar; Fransa bisiklet yarışının sporcuları parlamentodaki çoğu temsilciden daha fazla tanınır ve serilir halk katında. Beyzbol, basketbol, futbol, rugby, tenis, İngiliz spor sözlüğünün terimleri olduğu kadar başka halklara da geçer. Spor ve jimnastik dernekleri dünya çapında ağlar kurarlar ve gitgide daha sıkı bağlar örerler aralarında. Fransa'da, Pierre de Coubertin, "eğitimde beden hareketlerinin yayılmasına" verir kendini ve dünya çapında O l i m p i y a d O y u n l a r ı fikrini atar ortaya:

1896'da Atina'da yaşama geçen düşünce, on üç ulusu bir araya getirir o yıl.

Vernet ile Géricault cokeylerle safkan atların resimlerini yaparken, Manet ile Degas'ya da esin verir at yarışları; öte yandan, Monet ile Seurat da su sahnelerini pek güzel işlerler; kübizm de spor temalarını alacaktır ele.

Peki, geleneksel olarak kültürlü insanlara seslenen edebiyat ve güzel sanatlar?

Edebi bolluk ve tiyatroda yenilik

Fransa'da, 1880 ile 1890 arasındaki "çevirme hareketi", gerçekçilik ile natüralizmin şifa bulmaz gerileyişi ile sonuçlanmıştı. Bu eğilimler, Avrupa'da ve Amerika'da, özellikle de romanda daha da açılıp serpilecektir gerçi; ne var ki şiirde, duygu ve içgüdü, s i m g e c i l i k le üstünlüğünü ortaya koyar. Gerçek şudur ki, hemen hemen her yanda, edebi okulların harmanlanmasına, deyimlerin alabildiğine çeşitlenişine varılır; fikirler kaynayıp durmakla kalmaz, kalemiyle yaşayan yazarların sayısı ve okuyucular artmıştır. İnce eleyip sık dokuyanlar, süzülmüşler, küçük çatılar altında toplaşırlar. Bir araya gelmekten çok birbirinden farklı olmak çabası güdülür; başını alıp bir yana çekilenler bile vardır hatta.

Gelen ve kendini arayan kuşak, içtenliğe, pek kişisel itirafa tapar ve insan yazgısının büyük sorunlarını kendi hesabına yeniden düşünmekten hoşlanır. Sadece zekâya seslenmenin horlanışı, dinselin saldırgan dönüşünü destekler, içe dönük çözümlemeye götürür ve bilinçaltı ile cinselliğin incelenmesini gündeme sokar; öte yandan, sosyal sefaletin resmi, sivri ve acı veren haliyle çekici ya da yararlı bir temadır hep.

1900'e doğru, simgeci ağacın dalları Doğu Avrupa'ya değin uzanışını sürdürür ve Rusya'da serpilip çiçeklenir. Ne var ki, Batı yakasında solup cılızlaşmaya başlamışlardır. Bu süreçte, yine de özgün şairler, çok özgür ya da pek işlenmiş bir dize yaratacaklardır: Apollinaire, Yeats ile Jammes, Holz, Dehmel ile George, Froeding böyledir.

İtalyan Marinetti 1909'da fütürizm'i atar ortaya ve yurttaşı Ungaretti fragmentist'lerin başıdır. Her ikisi de, tarihçi ve idealist filozof Croçe'nin etkisine uğramışlardır. Rusların arasına da gelip girer *fütürizm*. İspanya'da bir "98 hareketi" görülür: Küba'da ve Filipinler'de tadılan yenilginin arkasından bir vicdan hesaplaşmasını önerir. Bu olurken, Reuben Dario, lirik bir *modernizmin* başına geçer ve hareket Latin Amerika ülkelerinin çoğuna yayılır. Hauptmann ile Sudermann'ın doğacılığına Avusturya neoromantikleri, bir Bahr, bir Hoffmannstahl karşı çıkmışlardır; Almanya bu doğacılığı değerlendirdikten sonra, *empressionizmi,* 1912'den sonra da *expressionizm*'i tadar; bu sonuncusu, betimlemeden kaçıp nesnelerin özüne eğilir. "1880 insanları"nın lirik ve bireyci grubu Hollanda'ya uzun süre egemen olur. İskandinav şiirinin en büyük adları da liriktirler. Baltık, Adriyatik ve Ege arasında kendisini gösteren edebi uyanışa gelince, özellikle Polonyalılar, Çekler, Macarlar ve Rumenlerin yanında gelişmesini sürdürür.

İbsen, simgeciliği daha önce tiyatroya taşımıştı; Maeterlinck, büyük bir seyirci kitlesi toplar ona. Arkasından Claudel ve Hauptmann ile mistisizme doğru bir gelişme olurken; hep daha geniş bir seyirci topluluğunu doyurmak amacıyla, tezli piyesler, sosyal ya da psikolojik dramlar, sadece duygusal bir çözümlemeye dayanan eserler kaynaşıp durur. Komedi, bayağı bir entrika türünden kaçma girişimi içindedir: Courteline'le Tristan Bernard, Oscar Wilde ile Bernard Shaw, komediye bir canlılık getirip arkalarından sürüklerler. Romandan tiyatroya gelmiş Pirandello, insan varlığının anlaşılması güç karakterlerini sahneye taşır.

Sahne ise, yepyeni araçlara sahiptir ve türlerin çeşitliliği öylesinedir ki, hiçbir eğilim kendisini dayatamaz. Bir yandanı ışık tekniği temsili zenginleştirir; öte yandan, yorum, dekoru en aza indirerek oyuncuların oyununa dikkatleri çekmeye çalışır. Max Reinhardt'ın, Stanislavski'nin ve Meyerhold'un tiyatroyu gençleştirdikleri bir dönemdir söz konusu olan ve "öncü" bir tiyatro dur bu. Paris'te, klasik ve romantik tiyatronun dağarındaki büyük oyunlar, bir Mounet-Sully, bir Sarah Bernhardt ile gözalıcı yorumlara kavuşup yeni bir başarıyı tadarlar.. Öte yandan, İlkçağ tragedyasının zevki de kendisini kabul ettirir.

Son olarak, klasik dans, İsadora Duncan'ın girişimiyle ritmik ya da serbest bir havaya bürünürken, Rus bale okul-

ları, özellikle D i a g h i l e v' inki, erkek oyuncuyu yeniden öne çıkararak bir periler alemi yaratır: Bir doğu istilasının yeni bir görünümüdür bu, daha önce Mallarmé ile Degas'nın isteyip hazırladıkları bir yolda, Stravinsky'nin dehası karışacak işe, Ravel de katılacaktır ona.

Müzikte bir devrimin başlangıçları

Simgecilik zevkiyle Almanya'nın yükselişinin desteklediği Wagner'in hegemonyası, ne denli açık olursa olsun, direnişlerle karşılaşmadan yerleşmemişti. İtalya, Verdi'si ile öğünüyordu; Fransa'da da melodi, Gounod'nun çizgisinde sürekli bir başarı içindeydi. Bununla beraber, lirik doğsa da bağdaşlaştırmacı bir nitelikteydi: Örneğin Viyana'da, başarı sağlayan operalar arasında anılanlar, *Lohengrin* ile *Şarkıcı Ustalar*'ın yanı sıra, *Ayda*'dır, *Mignon*'dur, hatta *Huguenot*'lardır. Moussorgsky'nin *Boris Godunov*'u, sözlerindeki yalın çarpıcılığı ve halka yakın vurgulamaların önemi bakımından türünde tek görünüyordu. Brahms, romantik şamatanın ötesinde, Beethoven'e yakışır biçimleri yeniden buluyordu; Franck, bir "Bach'a Dönüş"ü haber veriyordu.

Bir yeni-klasisizmin geldiği hissediliyordu.

Gerçekten o sıralardadır ki, D e b u s s y d e v r i m i adı verilen olay ortaya çıkar. Daha önce Gabriel Fauré, müziğini izlenimci biçeme yakınlaştıran, simgeci estetikle de içiçe bir hale getiren, o kaçıp giden ayrıntı ve ahenkli inceliğin kaygısındaydı. Onun gibi Claude Debussy de, Verlaine'den esinlenir, Beaudelaire'i sever, Mallarmé'nin ortamıyla sıkı ilişkiler içindedir: 1892'de, *Bir Kır Tanrısının Öğle Sonrasına Başlangıc*'ı yazar. Bir Wagner büyüleyişinden uzak durmasa da, Bayreuth'lü ustanın renkliliğine de tepki içindedir; *Boris Godunov*'dan esinlenmese de, Moussorgsky gibi türküyü söze sıkı sıkıya bağlar ve çalgı gruplarını böler. *Başlangıç*'la, çizgi rengin arkasında gizlenir, melodi ahenge özveride bulunur, duygu kendine egemen olur. 1902'de, *Pelléas ve Melisande*'la, bu ince ve hülyayı, yeni bir teknikle yazılmış besteyle bir şöhret perçinlenir.

Daha kösnül ya da daha sert bir dilde olmak üzere, Ravel, Roussel, Florent Schmitt, Fransa'da Debussy çizgisini –

onu aşarak- sürdürürler. Albeniz'lerin, Granados'ların ve Manuel de Falla'ların döneminde, Maurice Ravel, en gözde temalarından biri olarak, dans ve düşle beraber İspanya'yı seçer: *La Habanera, La Pavane, İspanyol Rapsodisi, İspanya Saati,* sanatına damgalarını vururlar.

Debussy geleneksel havayı değiştirirken, bir başka yeni biçemi arayanlar da vardır: Vincent d'İndy'nin yanı sıra, pek çeşitli yollardan giden Scriabin, Bela Bartok ve Richard Strauss'tur bunlar. Eric Satie "makamda belirsizlik" içine gelip girerken, Arnold Schoenberg, bütün bir ritmin dışarda bırakıldığı gerçek bir makamsızlığa varıyordu. İngiltere'de başka bir yenilik kendini gösteriyordu. İşte tam bu sırada, S t r a v i n s k y ortaya çıkar: Arka arkaya *Ateşten Kuş, Petruşka, İlkbahar Ayini,* alabildiğine cesur ve değişik bir örgüleniş içinde bir çoksesliliği yürürlüğe sokar. Özellikle Ayin, bir bomba gibi patlar. Prokofiev de, 1914'te *İskit Suiti* ile bu ' barbarlar" saldırısını destekliyordu.

C a z için, bir "folklor uyduruğu" diyecektir Stravinsky. Oysa coşkulu ve tutkulu yeni sanat, kendisini soyutlayamazdı ondan: "Barbar"la ilkel bağlaşıklığa gider. Caz, dinsel ve yurtsamacı *spritual*'leriyle, cırlak, trajik ya da alaycı blue'larıyla, önce Amerika'da Siyahilerin bir öç alışıdır bir bakıma. Ne var ki, mekanikleşmiş bir uygarlığın koşuşturmalı biçemine, müziğin şaşırtıcı bir uyarlanışıdır da o.

Yaşlı Avrupa, her yandan bozguna uğramıştır bir yerde...

Plastik sanatlarda yeni yönelişler.
İzlenimciliğe karşı tepki

Salonlar, sergiler çoğalır. Simsarlar ve koleksiyoncular karınca gibi kaynarlar. Amerika, hem de bir dev iştahıyla sahneye çıkmıştır: John Pierpont Morgan, Bizans minelerini, Çin porselenlerini, Raffaello'nun, Rembrandt'ın, Fragonard'ın, Gainsborough'un tablolarını toplar ve Vermeer'in bir tablosu için 100 bin dolar öder; onun gibi reklamın dikkatleri çektiği şeyleri satın alan başkaları da vardır. Hayranlık, kimi zaman gözleri döndürür: "Gümrükçü" adı verilen Rousseau öyledir, Gaugin öyledir. Bununla beraber bir

Van Gogh, ticari başarı sağlamadığı gibi, amatörlerin arkasından koştuğu bir sanatçı da olmaz; Matisse, tablolarını bir el arabasına koyup bizzat götürür; Utrillo ise, güdük bir para ya da bir şişe şarap karşılığında içki satıcılarına terkeder yaptıklarını.

"Velveleli" R o d i n, insanın kaygılanışına verdiği dokunaklı nitelik sayesinde kendini kabul ettirir; her şeyi anlatıma ve simgeye feda eder ve böylece oldukça kenarda kalır. Bourdelle, daha çok mimari hatların gereklerine boyun eğer ve arkeolojinin dikkatlere sunduğu eskilliğe döner. Maillol, *Modern Style*'in aradığı yumuşak eğrileri sever. Hemen her yanda cesur yetenekler vardır: Almanya'da bir Kolb, İngiltere'de bir Epstein, Bohemya'da bir Chtursa. Ne var ki heykel, ne öteki sanatlardan ve genel izleyiciden gitgide uzaklaşan resimle, ne de yolunu bulamamış mimarlıkla ortaklık kuramamanın acısını çekmektedir; ısmarlanmanın kölesi olup çıkmıştır.

Desen, geleceğini afişe, resimli kartpostala ve gazeteye bağlamıştır. Gazete ve dergilerin doğrudan karikatürcüleri vardır ve güçlü sanatçılardır: *Punch*'ün büyük karikatürcüsü İngiliz Keene, *Simplicissimus*'un ekibi, Amerikalı Gibson, Çek Mucha, Caran d'Ache, Forain, Willette, Steinlen öyledir. Onların yanı sıra, resim sanatı, kendisi için tek kurtuluş yolu olarak görünen bağımsız yolun içine cesurca gelip girer. Ünlü eleştirici Rémy de Gourmont, 1899'da bu doğrultuda şunları yazar: "Sanatın, kendine özgü ve bütünüyle bencil bir amacı vardır... Ne dinsel, ne sosyal, ne ahlaksal hiçbir misyonu bile bile üstlenmez o... Özgür olmak ister sanat, yararsız, anlamsız."

Ne o, akıldışının bir zaferi midir bu sözler?

İzlenimciliğin yükselişi pek gözalıcı olmuştu: Avrupa'da gezisini sürdürür, Almanya'da bir Von Uhde ile bir Corinth'e, Avusturya'da bir Klimt'e, İsveç'te bir Zorn'a esin verir; oradan Macaristan'a ve Rusya'ya geçer.

Ne var ki, bir soğukluk da başlar kendisine karşı.

Güçlü bir kişilikle çarpıcı üç büyük sanatçı vardır: Cézanne, Gaugin ve Van Gogh. C é z a n n e, önce izlenimci grup içinde göründü; hareketi, kaçıp gideni yakalamayınca sürekli olana döner, yoğun ve yalın olanı resmeder; ilkele özlem duyar ve evrenselin saplantısı halindedir: G a u g i n,

birçok noktada onunla yakınlık içindedir: En çarpıcı duygulanışları yakalar ve ilkele olan tutkusunu da gerçekten ilkeller arasında yaşadığı yaşamda doyurur. Van Gogh' a, sonunda çıldıracak olan bu alkoliğe gelince, hemen hemen bütün eserlerini 1887 ile 1890 arasında – korkunç bir çaba pahasına- yarattıktan sonra, vardığı nokta, canlı tonlardır ve renge bütün olanaklarını getirip geri vermiştir.

Yeni izlenimcilik, Seurat ile, Cross ve Signac ile yoğun bir ışığın içinde olmaya çabalar. 1905'e doğru da *çiğrenkçiler* (fovizm) görünür: Derain, Matisse, Rouault, ötekiler ve özellikle de "Resim yapmak sevişmektir" diyen Vlaminck. Bir bölümü Gustave Moreau'dan, bir bölümü de Gaugin ile Van Gogh'tan yola çıkarlar. Aslında, tek ortak noktaları da, izlenimcilik karşısında – saklayamadıkları- düşmanlıktır. Açık renge karşı yoğun renktir istenen. Ne var ki Matisse, bir "denge" kurmak ister. İtalya'da *fütürizm,* modern yaşamın ürperişlerini iletmeyi istediğinde, başkaldırıcı vurgulamalar içindedir. Yine izlenimciliğe karşı olmak üzere, *dışavurumculuk* (expressionnisme) yalınlaştırır resmi ve bir karikatür etkisine kadar götürür işi. Akım, Cézanne'a ve *Junge Kunst*'un (Genç Sanat) kurucusu Norveçli Münch'e çok şey borçlu olan, *Die Brücke* (Köprü) adlı Alman okulunun içinde kendini bulur.

Cézanne, onun gibi Seurat ile Gauguin, genel olarak şemalaştırıp basite indirgeyenler, *kübizm*'e de götürürler. Apollinaire ilan eder: "Gramer, yazarlar için neyse, geometri de plastik sanatlar için odur!" Mutlak, köktenci, kestirip atan, alabildiğine kapalı kübizm şöyle tanımlanır: "Bir lirik geometri!" Çoğu ressam dirsek teması içindedir onunla: Matisse, Derain, Braque, sonra Picasso öyledir. Bir planlar, küpler, sivri köşeler oyunudur ortadaki; yüzleri elmas gibi yontulmuş görünen figürler, zenci ve Polinezya heykellerini hatırlatır. 1900'de Paris'e gelen Endülüslü Picasso, böylece soyutlama yoluyla geometrik hale getirilmiş imgelerle dolu bir dünya yaratır kendine. Arada bir kesilen, kopuk kopuk, süreksiz, Stravinsky'nin müziğinde olduğu gibi resim sanatında da zaferini kazanmıştır.

Bu olurken, mimarlıkta da cesur girişimler görülmektedir.

Modern Style'den beton mimarlığa

Yüzyılın başından beri, kent, korkunç ve anarşik büyümesini getirip dayatmıştı. K e n t l e r e bir ç e k i d ü z e n v e r m e kaygısının yayılması için, 1880 yılını beklemek gerekir: III. Napoléon'la Haussmann'ın arkasından, Berlinli Stübben geçmişe ve zemine saygılı bir anlayış içindedir; Viyanalı Sitte, meydanlarla yapılar arasında zorunlu bir ahenk üstünde durur; İngiliz Harvard bahçe-kenti yeğler. Almanya kentlerin yayılışını ilk kez bir düzene bağlarken, yeni Anglosakson ülkeler *Park System* örneğini koymuşlardır ortaya. Görüş alışverişine olanak sağlayan kongreler yapılır, sergiler açılır. Ne var ki şehircilik, dev görevlerinin bilincine varmakta gecikmiş haldedir.

Kimi yenilikler, "yaşlı uygarlar"ı irkiltir.

Barrès onlardan biridir.

Demir de, bir mimarlık rönesansına kapı açabilmiş değildir. Para getirdiği için bir Eiffel Kulesi ayakta kalmıştır; ona da ağzına geleni söyleyen yığınla insan vardır.

Modern Style de, resmi ya da büyük yapılar söz konusu olduğunda, yoksulluk içindedir. Bununla beraber dekoru yeniler; dökme demirden güzel eserlere esin verir; çiçekli biçimleri afişlerde bile yer alır; kadın modasına değin girmiştir.

Bu arada, " b e t o n a r m e " denilen yapıların Birleşik Devletler'de ilk ürünlerini ortaya koymasıyla "akılcı" diye şöhret sağlayacak bir sanat yola koyulur. Amerikalılar, betonu demir bir iskeletle sağlamlaştırırlar. Yapı, yalnız ateşe dirençli olmakla kalmaz, kuruluşu çabuk ve ekonomiktir. William Le Baron Jenney, 1883'te Şikago'da ilk betonarmeyi diker; onu 1889'da New York izler. Onların arkasından başkaları gelecektir.

Yalnız Amerika'da değil, Avrupa'da da.

Çok geçmeden garipsenmez olur: Kübizm, gözleri alıştırmamış mıdır?

Beton iskelet yapının ağırlığını yüklendiği için duvarlar serbest kaldığından, mimarlık modern ihtiyaçlara daha çok yanıt verir olur. Böylece, XIX. yüzyıl biterken, sağlamlıkla başka erdemleri birleştiren, gerçekten yeni, yepyeni bir mimarlık biçeminin vaatlerini kendinden sonraki yüzyıla bırakır.

BÖLÜM II

AVRUPA'DA İDEALİST VE RUHÇU YENİLENİŞLER

XIX. yüzyılın sonlarıyla XX. yüzyılın başları, Avrupa'da bir kuşkular dönemidir; bilimin değeri üzerine tartışma başlarken, Batı'nm onca bağlandığı "ilerleme"ye karşı da sorular belirir kafalarda.

Ruhçu felsefe ve din, bu ortamdan yararlanacaktır.

BİR KUŞKULAR DÖNEMİ

Bilimin değeri üstüne tartışma

Yüzyılın büyük değişikliği içinde bilim ve teknikteki atılım, Batılı insanın eyleme ve insana inanan fetihlere yatırdığı umutları haklı çıkaracak niteliktedir. Daha da güzeli, kültürün sağladığı yararlar hızla genişlemektedir; edebiyat ve sanat, gelişmeye uygun bir iklimden yararlanmaktadır. Bunun sonucudur ki, Ernest Renan, ölmeden önce Berthelot'nun 1848'de kendisine hatırlattığı ve bir tür pozitivizmin vasiyetnamesi olarak görülebilecek bir kitabı, *Bilimin Geleceği*'ni yayımlamaya karar verir. Berthelot'nun kendisi de, tam bir bilimci inancın gözüpek iddialarını çoğaltır durur; denemelerini ve yazılarını iki kitapta toplamıştır: 1897'de *Bilim ve Ahlak*, 1903'te de *Bilim ve Özgür Düşünce* yayımlanır. Aynı yıllardadır ki, Haeckel *Evren'in Gizemleri*'ni yazar. "Bilim, insanlığın velinimetidir" diye yazar Berthelot ve ekler: "Bilim, hem düşünce yaşamının yönetimini hem de toplumların manevi yönetimini istemektedir. Yarattığı canlılıkladır ki, modern uygarlık gitgide daha hızlı adımlarla ilerlemektedir." Onu küçümseyenler ne derlerse desinler, çalışmanın çetin koşullarını hafifleterek ve

bir kardeşçe insanlık yaratarak yürüyor yolunda. "Evrenle insanın beden ve manevi yapısı hakkında daha derinliğine bir bilgiden, insan soyunun yazgısıyla ilgili yeni bir anlayış doğmaktadır; bu anlayışı yönlendiren de, bütün sınıflar ve bütün uluslar arasındaki evrensel dayanışmanın temel kavramlarıdır."

Ne var ki, bilimin kendisi, geçirdiği devrimle ta temellerine değin sarsılmışa benzer.

"Elindeki genç güçlere fazla inandı ve evrensel olanı ergeç vereceği konusunda fazla vaatte bulundu." Bunlar, bilimle ilgili olarak, şaşkınlık içindeki bir meslektaşının ağzından aktardığı sözlerdir Romain Rolland'ın ve aynı Romain Rolland, "1900 yıllarının depreminden ve başlayan bir yüzyılın (XX. yüzyıl) düşüncesini altüst edip tutuşturan fikir yanardağlarından" söz eder.

Şaşırtıcı olaylara, daha şaşkınlık verici başkaları eklenir: Dün, lambayı yakmak için bir alevi uzatmak gerekiyordu fitiline, oysa bugün Edison'un lambasını yakmak için buna gerek yok; dün Darwinizm, evrimi süreklilik üstüne kurmuştu, oysa bugün Dresch'ler, Weismann'lar, De Vries'ler ani değişmeler kavramına dönmüşlerdir ve şunu ilan etmektedirler: "Türler arasında süreklilik yoktur." Pek açık olarak, evrenin mekanist açıklanışı kimseyi doyurmamaktadır: Kirchhoff, 1876 yılından başlayarak, Newton sisteminin değeri üstüne kuşkularını dile getirir; Mach, kantitatif alanda hiçbir şeyi karşılamayan "mutlak uzay", "mutlak zaman" terimlerine karşı çıkar ve tam anlamıyla "fenomenolojik" bir fizik önerir; ve *quanta* kuramı, Emile Borel'i, istatistik açıklamada başka sorulara götürür ve aynı Emile Borel, Çebişev, Henri Poincaré ve Bachelier ile beraber, olasılıklar hesabını derinleştirir. Fizikçiler arasında tepki o derecededir ki Lenin, *Materyalizm ve Empriokritisizm* adlı eserinde, onları, "diyalektiği bilmedikleri için, görececilik (relativizm) yoluyla idealizme düşmekle" suçlayacaktır.

Ne olursa olsun, matematikçiler yeni şeyler ortaya koymak için, postülalarla aksiyomlara ihtiyaç duydukları konusunda ısrar ederler. Emile Picard şöyle diyecektir: "Bilimin tam nesnelliği olsa olsa hayaldir; bilimimiz bize göredir." Rastlantıya hiçbir yer bırakmasa da, Poincaré, güç ya da madde kelimelerinin arkasında hiçbir şey yoktur ve böyle-

ce "deney, en uygun yolu ayırt etmemizde yardımcı olarak ... seçmede bizi özgür bırakır" diye düşünür. Şunu hep hatırlatmaktan hoşlanır: "Bilim, her zaman eksik kalacaktır" ve "kim ki bilimden söz eder, tanıyan akılla tanınan nesne arasında ikilikten söz etmiş olur." Ve "Bilim nedir?" sorusunu sorduğunda da şöyle yanıt verir: Bilim, "her şeyden önce bir sınıflandırma, görünüşlerin birbirinden ayırdığı olayları bir yaklaştırma biçimidir..."; olsa olsa, "bir ilişkiler sistemi"dir bilim. Böylece, bilim sınırlarını tanımlarken düşlere karşı çıkar; hükümlerimizi askıya almamızı isterken, çoğu insan, onun kendi kendisinden kuşkuya düştüğünü düşünür. Bilimlerin ve yöntemlerinin çokluğu üzerinde direnen Boutroux'nun gözünde, kesinlikten sıradan olasılığa geçilir. Pragmatizm, bilimin bir elverişli uzlaşmalar bütünü olduğuna ya da, daha yerinde olarak, bilimsel yasaların olsa olsa kestirmece yasalar olduğuna inanıp avunurken, Bergson, buradan kalkıp şunu savunacaktır: Gerçek süreklilik sadece bilinçtedir; madde ise, oynak, yerine oturmamış bir süreklilik sunar ancak.

XIX. yüzyılda açılan evrensel sergilerden biri de 1889'da açılandır. Aynı yıl, Bergson'un bir eseri, *Bilincin Doğrudan Verileri Üstüne Deneme* yayımlanır; onun yanı sıra da, bir tezli roman, Paul Bourget'nin *Çömez*'i. Bourget orada, nasıl bir "büyük yadsımacının, mantık gücüyle insanlıktan çıkmış birinin, yazgının akıl almaz sırrı karşısında alçalıp eğildiğini" ve sonunda Tanrı'ya döndüğünü gösterir. Fransa'da bir büyük savaş verilmektedir: Konusu da, Brunetière'in *Vatikan'a Bir Ziyaretten Sonra* adlı makalesiyle, Renan'ın *Bilimin Geleceği* adlı eseridir. Bourget'nin arkadaşı olan Brunetière, karşısında, vaktiyle Renan'a esin vermiş olan Berthelot'yu bulur. Ve Brunetière'in ilan ettiği bir şey vardır: *Bilimin iflası!* "Bilmiyoruz"dan kalkıp "Hiçbir zaman bilmeyeceğiz"e varanlardan biridir o. Berthelot, akılcılığın susturucu kanıtlarıyla yanıt verir ona. Bununla beraber Zola, bilimin "mutluluğu değil, gerçeği vaadettiğini" söyler ve ekler: "Bir gün onunla yetinebilmek için nice kurbanlar verilecek, nice özverilere gidilecek ve ancak seçkin bir çevrede rastlanabilecek bir aydın ciddiliği gerekecek. Ama o günü beklerken, acı çeken insanlıktan yükselen şu umutsuz çığlığa bakınız!" Öte yandan Henri Poincaré,

görüşleri uzlaştırmaya çalışır: "İnsan, bilim yoluyla mutlu olamaz, ancak onsuz çok daha az mutlu olabilir" der. Papa XIII. Leo da, Papalık adına bir mektubunda "gerçek, Tanrı, sonsuzluk için çektiğimiz susuzluğu gidermede" bilimin içinde bulunduğu olanaksızlığı altını çizer yine de.

Bilimci, kesinliğin anahtarına sahip olduğunu söylüyor ve elde edilmiş sonuçların – hemen hemen açık- bir sağlamlıkta olduğunu ileriye sürüyordu. Ne var ki dogmatizmi, görelilik çağının eşiğinde, gerekirciliğe karşı oluşun tepkisine yol açmış görünüyordu ve söz konusu tepki, içgüdüsel bir bağlaşıklık içindeydi dinle.

Lamarck'ın dönüşümcülüğü (transformisme), ortamın neden olduğu değişikliklerin gelecek kuşaklara da geçtiğini kabul ediyordu. İçinde Comte'un ve Spencer'in bulunduğu bütün bir aydın çevre, insanlığın fikirce olduğu gibi fizyolojik yönden de yetkinleşmesine inanıyordu böylece. Tersine, kazanılmışın sonraki kuşaklara geçemeyeceği sonucuna varan değişimcilik (mutationnisme), en olumlu eğilimlerin gelişmesine pek umut bağlamış olan bir yüzyılın iyimserliğine korkunç bir darbe vuruyordu. Oysa görünen oydu ki, doğal ayıklanma, azın azı bir sertlikle de gerçekleşse, tür, yetkinleşmek şöyle dursun, organik olarak zayıflayabilecekti gerçekte. Buradan kalkıp soyarıtımını, iradi bir ayıklamayı öneren düşünce uç verir ve 1907'de Birleşik Devletler'de birçok yasakoyucu, bozulmuş kimi bireylerin kısırlaştırılmasına izin verir. Daha önce 1888'de, Vacher de Lapouge, "hayvansal ve kendiliğinden döllemenin yerine, zooteknik ve bilimsel döllemenin konulmasını" önermiyor muydu?

İlerleme üstüne kuşku, modern uygarlığı ret ve Doğu'nun şiddet-karşıtı çağrısı

Bunlar olurken, Batı'nın tekelinde tuttuğu birtakım ilkelerin üstünlüğü üstüne kuşkular düşer. İlerlemeye, buradan kalkıp sosyal barışta ve halklar arası barışta i l e r l e m e ye inanmalı mıydık? Gerçi Berthelot şunu vaat etmişti: İnsan ahlakça kazanacaktı; çünkü, canlı yaratıkları boğazlama ve yoketmeyle yaşamıyacaktı artık. Ne var ki Ge-

neral de Bernhardi, *Bugünkü Savaş*'ın niteliklerini göz önünde tutup 1912'de şunu söyleyecektir: "Gelecek Prometheus'undur, yoksa Epimetheus'un değil!"

Bu arada, Doğu, kendisi için sadece m a d d e s e l g ü ç g ö s t e r i s i ne kalkmış bir sistem önünde eğilmeye karşı çıkar. Daha önce Rus mistisizmi, tekniğin gelişmesine dayalı değerleri reddetmişti. Öte yandan Tolstoy da, Dağdaki Vaaz'a açıklık getirip yeni dünyanın güce tapanlarını mahkûm ederek bilimin iflasını ilan eder ve ahlaki bir devrim yapma görevini kendi ülkesine tanır. 1884-1885'te "Ne Yapmalıyız?" diye sorar. Ve yanıt verir: O uğursuz işbölümüne karşı çıkmalı, pozitivizmi ve sanat sanat içindir düşüncesini reddetmeliyiz; "Pişmanlık getirmeli, eğitim yoluyla yüreklerimize kazınmış olan gururu söküp atmalıyız...", böylece zenginleşme adına hemcinsimizi sömürmekten vazgeçmeliyiz; kafa çalışmasını bedensel çalışmayla birleştirmeli, kötülüğe karşı da iyilikle savaşmalıyız. Lenin, onun söylediklerine bakıp, "saf ataerkil bir köylü anlayışsızlığı" ile hareket eden ve "Asya dünyasının yarattığı ideolojileri" düşündürten "dar düşünceli vaız" diyecektir.

Tolstoyculuğun, ahlakını İncil'den alıp felsefe planında da Budizm'den esinlendiği söylenebilirdi. Hindistan, bilgeliğiyle büyülüyordu. Ne var ki, gidip bizzat Batı'nın keşfine çıksa da kınamasını saklamıyordu. Vivekananda, alabildiğine etkilenip üzülmüştü. Şair, filozof, dram yazarı, müzisyen Rabındranath Tagore da, dünyadan el etek çekme öğretisine karşı çıkmakla beraber, maddesel gelişmeyi manevi yetkinleşmeye yeğleyen bir uygarlığı mahkûm ediyordu. Gandhi, kendi yurttaşlarını Avrupalıya karşı savunmak için geldiği Güney Afrika'da düşünmeye başlar: Ruskin'i okur; Japon romancısı Hasegaua Futabatei'nin kötümserliğine esin vermiş Tolstoy'u tanır; sonunda şunu yaymaya başlar insanlara: Güzellik el emeğindedir ve ş i d d e t g ü d ü l e r i ne boyun eğmemelidir! 1909'da yayımladığı *İtiraflar*'ında, "Hindistan'ın elli yıldan beri öğrendiği ne ki var" unutmasını söyler ve Batı'nın anladığı anlamda ilerlemeyi yadsımaya gidip şunu ilan eder: "Demiryolları, telgraf, hastahaneler, avukatlar, hekimler vb., hepsi yokolup gitmelidir ülkemizde."

Yeni toplumların ebesi midir şiddet?

Le Dantec, Le Bon, Steinmetz gibi sosyologlar, şiddeti insansoyunun yapısına bağlarken, Durkheim, işbölümünün hayvansal içgüdüleri frenlediği inancı içinde, şiddete şiddet karşıtlığı ile yanıt verir. Milliyetçi tutkuların zincirlerinden boşanışına bakıp rahatsız olan bir Anatole France için, güzel şeyleri kendisine iş edinmiş bir Romain Rolland için, bu şiddet karşıtlığı bağımsız ve güzellik tutkunu zekânın yardımına koşmalıdır.

RUHÇU FELSEFE VE DİN

Spiritualist ve idealist gelenek

Yüzyıl, bilinmezle ilgili sorunu, silik olmasa da en azından yansız bir role indirgemişti, çünkü bilgi, nesnelerin ne olduğundan çok, onlar arasındaki ilişkiler üstüneydi. Manevi bilimleri doğa bilimleriyle bir tutan – Taine gibi – bilimciler vardı; ne var ki, Comte'tan Poincaré'ye değin bilinemezci (agnostik) yığınla zekâ, kimi sorunların erişilemez olarak kalacağını kabul ediyorlardı. Oysa, bilimin "mutluluğu değil de gerçeği vaadettiği" doğruysa ve "sonsuzun başdöndürmesi"ni unutmak için alabildiğine şeyden vazgeçmek gerekiyorsa, bilimciler, geleneksel inancın bile dışında kalıp ilk nedenlerle ereklilik sorununa temel bir sorun olarak bakanları doyuramaz haldeydiler. Ödev kavramı nereye bağlanacaktı? Berthelot'nun yaptığı gibi, ahlakın "ne bencilikle ne de bağnazlıkla" ilgisi olmadığını söylemek yeter miydi? Aklın her şeyi açıkladığı varsayılırsa, kendi kendini açıklaması da gerekiyordu ve bilginin incelenmesi sorununa dönülüyordu.

Uzlaştırmacılar her zaman çoktur. Örneğin Alfred Fouillé, idealizmle natüralizmi birleştirmeye kalkar ve şöyle der: "Özgürlüğe inandığımızdan kendimizi özgür kılıyoruz ve sanki Tanrı varmış gibi de Tanrı'ya inanıyoruz."

Almanya'da da K a n t' a bir d ö n ü ş başlar. Schopenhauer'in etkisi, gecikmeyle, ama alabildiğine güçle görülür: "Kaygılanacak hiçbir şeyim olmadığında, bu bile kaygılandırır beni"; bu Kantçı, akıldışı bir "yaşama irade-

si", "karanlık, kör, sınırlı, değişmez" bir eğilimi koyar ortaya.

1880-90 yıllarına doğru, Pascal'la Malebranche'tan beri, 1800-1820 yıllarında Maine de Biran'ın temsil ettiği bir spiritüalizm açılıp serpilmeye başlar. Ravaisson, metafiziğe ön sırayı yeniden verir ve Bergsonizme yolu açar. Nesneler, sadece ruhun etkinliğini ortaya koyduğundan, tek gerçeklik bilincin gerçekliğidir. Boutroux, *Doğa Yasalarının Olumsallığı* adlı eserindeki kuramıyla, bu gruba bağlıdır: "Kural olan değişebilirliktir" ona göre; pozitif bilim ilkelerine karşı onunkinden daha sert bir suçlamayı kimse yapmadı. Ve yüzyılın sonlarında bilimsel düşünce üzerindeki etkisi pek büyük oldu.

Buna koşut olarak, amprizme ve Spencer'in dogmatizmine karşı dikilen Hegelci idealizm, Anglosakson ülkeleri istila eder. Oxford'da Th. Hill Green'in, çömezi Bradlay'in ve Amerikalı Royce'un ağzında "Evrensel Ruh" yeniden revaçtadır. Alman filozofu Husserl, Descartes'ın düşüncelerini doyurucu bulmayınca, Fenomenolojiyi kurar ve bir başka yoldan metafiziğin tepelerine çıkar.

Léon Brunschvieg de, bilime öncelik verdiği halde, amprik bir gerçekçiliğin karşısında aşkın bir idealizme gelip varır. Filozof Hamelin, soyuttan somuta doğru yola koyulurken, Bergson'un felsefesi ete kemiğe bürünecek; Hegel'in, Renouvier'nin ve Lachelier'nin etkileri de ona doğru yönelecektir.

Kişiliğin yüceltilmesi

"Bizi çıldırtan kuşku değil, kesinliktir": Bunamaya uğrayıp ölmeden önce Nietzche' nin söylediği sözlerdir bunlar ve bilimciliği kolayından kabul eden davranışa karşı protestonun bir başka biçimidir.

Schopenhauer'in yandaşı olarak, bir uzun süreden beri "yaşama yorgunluğu"nu yenmenin aranışı içindedir. Wagner kendisini hayalkırıklığına uğratınca Zerdüşt'e seslenir: Nasıl güce erişebileceğini, başka bir deyişle, o sahte acıma ve eşitlik kavramlarının üstüne nasıl yükselebileceğini öğrenmek arzusundadır ve Hıristiyanlıkla demokrasi, ikisi de

bu umut kırıcı "yorgunluk"tan sorumludurlar. "Yaşadığım andan başlayarak, yaşamın, bende ve benim dışımda, mümkün olduğu kadar taşkın, gür, tropikal olmasını istiyorum. Tanrının ölümü, ebedi dönüş mitosu, bir üstün insanlığın yaradılışı: Bu büyük temaların anlattığı nedir? Bir yeni romantizm mi, aristokratik ve diyonizyak bir yeni paganizm mi? "Hareketlerden biri, insanlığı, büyük insan yığınlarını aynı düzeye getirmek; öteki hareket, benim hareketim ise, tersine, bütün zıtlıkları ve bütün uçurumları derinleştirmek, eşitliği kaldırmak, tam güçlüleri yaratmaktır."

Avrupa'da son hazırlıklardan Samuray'ların Japonyası'na değin pek derin yankıları olur bu mesajın. Kierkegaard, insanın kendisini tam olarak gerçekleştirebileceği bir davranış kuralı önermiştir. Nietzsche de, kimi insanların onu varoluşçu felsefenin kaynaklarına yerleştirmelerine hak verecek biçimde, "Ben"i yüceltir ve insana, kendini her gün aşma görevini tanır.

Bu, insanın çabasında açılıp serpilen kişilik teması, Brandès'te, Liliencron'da ve George'da olduğu kadar d'Annunzio'da da vardır; Thomas Mann'la Rilke'de de kendini belli eder. Bu karışık temelde yuvalanmış değerleri, Freud bir bilgin olarak araştırıp önümüze koyacaktır. Öte yandan, André Gide'in "İmmoralizm"inin de Nietzsche'nin düşünceleri ile bir hısımlığı vardır; yararlanılması gereken şimdiki anı önermekte ve baskılara karşı baskıyı öğütlemektedir: "Yeni yasayı işitip anlayabilmek için yasasız olmalıdır!"

Bu antikonformizmi Swinburne'ler, Meredith'ler, Oscar Wilde'lar, Butler'lar, Hardy'ler de işleyip duracak ve sonu yaklaşan Victoria çağının bekçilerini şaşkınlığa uğratacak ve büyük Rus romancılarının sesini de yeniden yakalayacaklardır. Bu ateşi başına vurmuş grubun hemen yakınında, Wedekind'ler, Shaw'lar, Benavente'ler vardır; onlar da maskeleri indirir ve bütün biçimleriyle ikiyüzlülüğü suratlara vururlar. Özellikle Bernard Shaw, insandan kaçan bir yeni Molière gibidir ve bir *Unsocial Socialism,* yani "sosyal olmayan bir sosyalizm" öğütlemektedir. Onların arkasından, kötümserlikle en gururlu idealizm arasında gidip gelen Richard Strauss da Nietzsche'nin *Zerdüşt*'ünden esinlenir ve Oscar Wilde'ın *Salome*'sini müzikleştirir.

Bergson'ın açtığı çığır

Anglosakson düşüncesi, Spencer'in evrimciliğine tepki olarak, Amerikalı William James ile John Dewey'in pragmatizmine çevirir yüzünü. Düşünceyi sağlayacağı yarara göre değerlendiren, gerçekle yararı bir tutup o uğurda eyleme yönlendiren p r a g m a t i z m, duygusal yaşama çağrıda işe yaradığı gibi bilimsel gerekirciliğe karşı savaşmada da uygun bir silahtır ve tam bir Makyavelizm aracı olmaya adaydır. Pragmatistler, bu arada Boutroux ve başkaları, doğa yasalarından yana çıkıp ancak etkili olma kavramına sarılırlarken, duygudan esinlenip hem amprizm hem akılcılığı aşarak, onları geride bırakma hedefine yönelmiş bir filozof da vardır.

B e r g s o n' dur bu!

Ünlü eseri olan *Bilincin Doğrudan Verileri Üstüne Deneme*'nin yayımlandığı 1889 yılından başlayarak, Le Roy'ya bakılırsa, "Kant'ın Devrimi", hatta "Sokrates'in Devrimi"ne benzer, bir devrime yol açacaktır düşünceleriyle. William James'e göre "Kopernikus'a yaraşır bir devrim"dir söz konusu olan ve 1907'de şöyle diyecektir: "Akılcılık canavarı öldü. Bergson onu öldürdü birdenbire." Peguy de selamlayacaktır filozofu: "Bizi zincirlerimizden kurtardı!"

Sezgiye dayanan bir tür pragmatizmdir Bergson'un felsefesi:

Nasıl tanıyacağız"ben"i?

Onu bozması olasılığı olan bir çözümlemeyle değil, bilincin "dinleyişi"yle; çünkü, ölçüye girmez "ben." Böylece, "derin ben"i önümüze açacak, açabilecek olan, sezgidir.

Bilincin olayları, birbirlerini izleyerek kendilerini göstermeleri şöyle dursun, belirginleşmeksizin akıp giderler arka arkaya: Zaman içinde sonsuz bir akış vardır; yaşamın da bir kabarışı, bir "yaşam atılımı"dır bu! 1907'de yayımladığı *Yaratıcı Evrim*'de, Bergson, mekanist zorunlulukla bağlarını kesinlikle koparıp atar. Şöyle der bir yerde: "Buharlı makinenin bulunuşunun üstünden bir yüzyıl geçmiştir ve sadece hissetmeye başladığımız bize getirdiği derin sarsıntıdır..." Böylece, *Homo sapience* hiç de *Homo faber* değildir. İçgüdü, yüksek biçimlere doğru yükselişi sınırlarsa, zekâ iter oraya; ne var ki gelecek belirsiz kalır, düşünce özgürlüğü de

eksiksiz; ve özgürlük, bilimin yasalarıyla uzlaşmaz göründüğünde, bilim, gerçekliği kesintili bir gerçekliği olsa olsa yetersiz dile getirir; kesiksiz, sürekli olan şey, sadece bilincimizde, onun akışındadır.

Buradan kalkarak, bilgi kuramı ile yaşam kuramı bir öğretide ayrılmaz haldedir; ve söz konusu öğreti, insanı varlıkların mertebelenişinde doruğa yerleştirmişir, çünkü o insan, mutlaka, hatta Tanrı'ya erişme olanağını sağlayan bilince sahiptir. 1905'te Bergson, "geleneksel felsefenin başaramadığı doğrudan veriye daha yakın bir felsefe ihtiyacına" yanıt vermektedir. *Quanta* kuramının çağdaşı olan bu felsefe, mikrofizik bir yadgerekircilikten (endeterminizm), insan çapında bir elindelik (libre arbitre) çıkardığı inancındadır. Kant'ın ve Comte'un metafiziğe yönelttikleri saldırı ve onu mahkûm edişlerinin arkasından, Bergsonizm, metafiziği tekrar ihya ile psikolojiyi yeniliyor ve bu arada bilimciliğin eleştirilişine önemli bir katkıda bulunuyordu.

Dinsel Rönesans. Modernizme karşı köktendincilik

Yankılar yapan dine dönüşlerin çarpıcı sayısı ile akıldışının istilası, Restorasyon döneminde olduğu gibi ayan beyandır ve 1800-1820 yıllarındaki gibi bundan en çok yararlanan da Katoliklikti̇r.

Katoliklik, yüzyıl boyunca özellikle yığınlara seslenmişti; şimdiyse, pozitivizmin artık doyurmadığı, edebi gerçekçilikle natüralizmin de midelerini bulandırdığı kimseleri çeker daha çok. Rus romanının ve özellikle de Dostoyevski'nin etkisi pek önemlidir; aynı zamanda diplomat olan Vogüe'nin 1886'da yayımladığı *Rus Romanı* adlı eser, konuyu moda haline getirmiştir ve aynı yazar, Wagner'le Kuzey edebiyatının büyük üçlüsünü, İbsen'i, Bjoernson ile Strindberg'i de çok insana tanıtmıştır. Ne var ki Tolstoy da, mujikin gözleriyle bakma özlemindedir; İncil'e özenip sefalet çeken insanlarla beraber acı çekmek ister. Öte yandan Strindberg, Svedenborg'u okuyup Tanrıtanımazlıktan dine geçer. Başkaları da vardır Şam yolunda eren: Fogazzaro, Huysmans, Coppée, Hauptmann, Joergensen, Claudel ve ünlü edebiyat eleştirmeni Brunetière. Huys-

mans, 1895'te şöyle yazacaktır: "Düşüncelerin bütün kliniklerinde hastalıklarımı sürükleyip götürdükten sonra, Tanrı'nın inayetiyle, rahatça yatıp tedavi göreceğiniz tek hastahaneye, Kilise'ye gelip girdim."

En büyük yankıları yapanlardan biri de, Dreyfus davasının sonunda Charles Péguy'ün dine dönüşüdür. 1900'den önce sosyalist olan Péguy, o tarihte sosyalizmle, Jaurès'le, ruhban karşıtlığıyla ve köhnemiş hatta uğursuz saydığı barış düşüncesiyle bağlarını koparır; çünkü günah ve rahmet sorunlarıyla başbaşadır. O andan başlayarak, Renan'ın *Bilimin Geleceği* adlı eseri, "alabildiğine dalkavuk, coşkuyu sürekli kesen, güveni kötüye kullanan bir kitap" olarak görünecektir ona.

Bu dine dönenlerin gelip girdikleri, müminlerin saflarıdır. Aralarında yazar ve denemeci olan rahipler de vardır bu saflarda; kendisine bir "Tanrı serüvencisi" diyen Leon Bloy da onlar arasındadır: Cesur düşlerin sahibi, en sert tiksintileri dile getirebilen, sefalet ve acının işkencesini yaşayan bir yazardır. Öte yandan Katolik düşünürler, imanlarını, yerli yerine oturtabilmek için aralarında ayrılırlar: Bir Ollé-Laprune iradenin rolü üzerinde ısrar ederken, bir Maurice Blondel, tersine bilincin isteği ile gücü arasındaki süreklilik boşluklarını doldurmak üzere Tanrı'nm aşkınlığına çağrıda bulunur.

Bunlara koşut olarak, dinsel sanatta da bir yenileniş kendini gösterir. Manet'nin ve Cézanne'ın kutsal sanata girmeyen çıkışları olmuştur daha önce; 1890'dan başlayarak, Maurice Denis'nin *Katolik Sırrı* adlı tablosuyla gerçek uyanış başlar. Onu başkaları izleyecek ve Léon Bloy da Rouault'u selamlayacaktır. Birinci Dünya Savaşı'ndan az önce de, yeni biçemin ilk dinsel yapıları kurulur.

Ama daha da çarpıcı olanı, dinsel müzikteki yeniden doğuştur.

Bütün bunlar olurken bir sorun da şudur: Gelenekle yüzyılı nasıl uzlaştırmalı?

Büyük Kalvenci ilahiyatçı Auguste Sabatier, Hıristiyanlığı iç dünyanın ruhsallığına getirip indirger; bir dış otoriteden dayatılabilecek her şeyi reddeder ve dogmasız, törensiz ve şefsiz bir Hıristiyanlığa varır. Öte yandan, m o d e r n i z m Katolik kurumlara korku salmaktadır.

Kutsal Kitap üzerine yorum çalışmaları, Renan'ın hiç de yüzünü ekşitemeyeceği çabalardır. Papa XIII. Leo bir bildiri yayımlayarak, ilahiyatla bilim arasında her türlü uyuşmazlığı yadsır. Le Roy, Blondel, P. Labertonniere gibi filozoflar da, Tanrı'nın yalnız bireyin atılımı ile bulunabileceğine inanırlar. Başka ülkelerde başka gelişmeler ete kemiğe bürünür.

Ne var ki, Papa X. Pius ile köktendincilik saflarını sağlamlaştırır. 1907'de yayımlanan *Pascendi* adlı bildiriyle, Papa, "bütün sapkınlıkların sentez"i olarak nitelendirdiği modernizmi reddeder. Arkasından, liberal Katolisizmin bütün çıkışlarına karşı bir tepki gelişir.

İnsanın evrimi karşısında öznelcilik ve materyalizm

Marx'ın belirttiği gibi, "bir çağın egemen düşüncelerinin egemen sınıfın düşüncelerinden başka bir şey olmadığı" kabul edilirse, idealist ve ruhçu tepkinin, esas olarak "bilimsel sosyalizm"in kaygılandırdığı çevrelerden kaynaklanıp kaynaklanmadığı da sorulabilir. Bilimi hizmetine koşan burjuvazi, seve seve bilimci idi; ne var ki, iyi kötü bilinen ve bir gerekircilikle (determinizm) içiçe geçmiş bir materyalizm korkusu da vardı; ve söz konusu gerekircilik sonucu yerleşik düzenin günlerinin sayılı olmasına bakıp, burjuvazinin, geleceği kurtarmak amacıyla, olasılık (probabilizm) ve olumsallık (contingence) mevzilerine gelip girmesinden daha doğal ne olabilirdi?

Romain Rolland da, şu sözleriyle bunu doğrular: "XIX. yüzyılın ortalarından beri, 1848 Haziranının kanlı günlerinden sonra, burjuvazi, artık elinin altında kalmak istemeyen ilerleme düşüncesi ile, iktidarını kurmak için onca ihtiyatsız şey yaptığı Akıl'dan soğumaya başlamıştı. Onları ele geçirip kendi hesaplarına yararlanacak olanlar, yükselen sınıflar, proletaryanın peygamberleri ve sosyalist çığırlardı." Öte yandan Georges Sorel de, *İlerlemenin Kuruntuları* adlı eserinde, burjuvazinin bir ürünü olarak bilimci iyimserliğe karşı çıkıyor, duyarsız bir hale getiren bir ideolojiye karşı "yükselen sınıf" düşüncesine dikkatleri çekiyor, "burjuva düşün-

cesinin gelip vardığı son durak" olarak özellikle pragmatizme vuruyordu. Ve ekliyordu: "Bu felsefe, esnekliği, gevezeliği ve başarıdan başka bir şey düşünmemesi sayesinde, alabildiğine hoşgörülü bir dünyaya kendisini kabul ettirmek isteyen her zıpçıktıya pek uygundur."

Jaurès'in söylediği de şuydu: "Düşünceye bir sosyal biçim verebilecek tek bir sınıf vardır artık: Proletaryadır o!" Lenin de, söz konusu sınıfın, bilimin fetihlerine göstermesi gereken ilginin altını çiziyordu. Haeckel'in kitabının "uygar ülkelerde" yol açtığı "fırtına"ya bakıp gülüyor ve bu eserin, "idealizmle bilinemezciliğe karşı materyalizmin savaşı" sırasında oynayacağı "gerçek sosyal güc"ü selamlıyordu. Öte yandan, felsefenin niçin "saf" düşüncenin üzerine gelip kapandığını, gerçekliği düşünecek yerde kendisini düşünmeyi iş edindiğini belirtiyor ve bütün bunların sosyal gerçekliğin kendisini haksız çıkaracağı korkusundan kaynaklandığını söylüyordu. Ona göre, bilginin materyalist kuramı karşısında kaçış pek çeşitli biçimlere bürünmüştü; bilimsel görecelikten pragmatizme, idealizmin yığınla türüne ve dine az çok dayanan ruhçuluğa kadar uzanan bir zincirlenişi saptamak hiç de zor değildi. İdealizmin tek incelmiş arınmış biçimi imancılık ise, kitleler üzerinde işleyip duruyordu.

Ne olursa olsun, şu da yadsınmaz bir gerçekti: Tarih kültürü alanında, kendisine sağlam yandaşlar edinmiş bir öznelci anlayış, Marksizının yığınla hasmıyla da bağlaşıklık içindeydi. Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* arasındaki ilişkileri gözden geçirirken, "tek yanlı materyalist bir yorumun yerine, bir başka tek yanlılık içindeki spritüalist yorumu geçirme" durumunda olmadığını kuşkusuz söylüyordu; ama öte yandan, sırılsıklam Bergson'cu Toynbee gibi, bir tür ilahiyatçı tarihe kadar gidenler vardı. Benedetto Croçe'ye göre tarih "spritualist"ti ve Vico'nun da istediği gibi, yaratıcı atılımı yeniden keşfetmeliydi; yine ona göre, sadece çağdaş tarih vardı: "Çünkü, konu ne denli uzak olursa olsun, şimdinin tutkusu içinde, tarihçinin kafasında yaşar." Böylece, felsefi olan tarih, pozitivist biçemdeki ya da Marksist anlayıştaki tarihe karşı bir tepki içinde, göreciydi.

Croçe, iktisadi olguda bile bir irade eylemi görüyordu. Oysa iktisat, kendi sorunlarını yeniden düşünmeye başla-

mıştır. Liberal okulun düşlediği gibi, artık ahenge inanma mümkün olmadığı için, bir yandan statik olan ve pratik bir uzantıdan yoksun olarak görülen, saf, soyut bir iktisat, öte yandan dengesizlikleri de olan ve daha çok insanın ihtiyaçlarına eğilen bir iktisat arasında bir farklılık gözetilmektedir. Alfred Marshall, "insanın, eti ve kanıyla insanın son amaçlarıyla uğraşmayı" iş edinir. Marjinalistler, marksist emek-değer kuramının karşısına yarar-değer kuramını çıkarıp korlar. Matematik Lozan Okulu, Jevons, Walras, Pareto ile, sadece mekanik mübadele değerinin belirlediği denge sorunlarına götürür her şeyi; Menger'in, Boehm-Bawerk'in ve Von Wieser'in Psikolojik Viyana Okulu ise esas olarak, sağlanan çabaya, göze alınan özveriye bakar. Charles Gide, 1913'te şunu yazacaktır: "Değerin emekçe yaratıldığına inanan iktisatçı pek yok artık... Arzu, işte değerin tek etkeni..."

Böylece, iktisadi mekanizmalar yoğun bir tartışmaya tabi tutulmuştur ve klasik denen ekonominin geleceği üstüne kuşkuculuk egemendir. Bu alanda da görülen sıradan bir olasılıkcılıktır ki, dünün iyimserliğini gevşetip tavsatmaktadır; ne var ki söz konusu iyimserliğe, Marx ve olaylar ciddi darbeler indirmiş haldedirler.

BÖLÜM III

EMPERYALİZMLER VE MİLLİYETÇİ COŞKU. AVRUPA'NIN İLK ÇEKİLİŞİ

Yaşamın güçleri durmadan gelişirken, korkunç tehlikeler de karşılarına dikilir. Kapitalist ekonomi, büyüyüp yayılma ihtiyacıyla başı dönmüş halde, bir noktada toplanma yasasına uyup dünya pazarının birleşmesini izlerken, büyük devletleri birbirine düşüren emperyalizmlere de yol açar. Bu olurken, milliyetçi coşku hissedilir ölçüde yoğunlaşır. Böylece, bir genel savaş tehlikesi dolaşmaya başlar insanlığın tepesinde.

KAPİTALİZM VE EMPERYALİZM

Dikkatleri en başta çeken, kapitalist oligarşinin güçlenişi ve yayılışıdır.

Kapitalist oligarşinin güçlenişi ve yayılışı

1873-95 yıllarının uzun depresyonu, sanayi ve mali anlaşmaların oluşmasına uygundur. Kalkınma olsa da yeni bir durgunluğa ve faiz hadlerinde daha da köklü bir düşüşe yol açabilecek bir tıkanma korkusu, ortadan silinmiş değildir. Öte yandan, durup durup beliren bunalımlar, geriye dönmez bir süreci hızlandırır. 1900-1901 bunalımı, Birleşik Devletler'de 79 tröstün oluşumuna yol açar. 1904'te, işletmelerin yüzde 1'i el emeğinin yüzde 25'ini kullanıp mamul maddelerin yüzde 38'ini sağlarken, 1909'da aynı işletme yüzdesi, el emeğinin yüzde otuzunu kullanıp mamul maddelerin yüzde 43'ünü verir: Arada 1907 bunalımı olmuştur. Almanya'da, 1896 ile 1910 yılları arasında, kartellerin sayısı 250'den – aşağı yukarı – 400'e çıkar: 1908'de, işletmelerin yüzde 1'i, ücretlilerin yüzde 39'unu elinde toplar ve makine gücünün yüzde 77'sine sahiptir. Rusya ve Japonya gibi kal-

kınmalarını alabildiğine hızlandırmış ülkelerde gelişme çarpıcıdır.

Yayılıp yaygınlaşmış da olsa, rekabetçi kesim t e k e l c i b i r o l i g a r ş i ye tabidir az çok. Birleşik Devletler'in servetinin yarısı 25.000 kişinin elindedir.

İşte bu mali kapitalizmdir ki bir noktada toplaşma yolunda hareket etmektedir. Birkaç büyük banka – genellikle 5 ya da 6- belli başlı Avrupa ülkelerinin her birinde egemen durumdadır ve Birleşik Devletler'in de kendi Beş Büyük-ler'i (*Big Fives*) vardır. Örneğin *Deutsche Bank,* 1910'da ikinci derecede 87 bankayı denetler ve başka bir otuz kadar bankanın da işletmesine katılır. Sanayi işletmelerini bu güçlü kredi dağıtıcılarına az çok bağlayan sayısız formüle başvurulur. Bir bölümü, "ufki toplaşma" içindedir; ne var ki asıl yeğlenen d i k i n e t o p l a ş m a dır: Örneğin Krupp, demir çelikten yola çıkıp madenler satın alır ve kendisi de kömür, gaz ve altürünler satar; Thyssen ile Stinnes, tersine, taşıma şebekeleri kuran maden kömürü işletmelerinin sahibidirler. *Sunlight* ile *Port Sunlight* firmasının kurucusu William Hesketh Lever, Avrupa ülkelerinin çoğuna ve Birleşik Devletlere imparatorluğunun şubelerini yaymakla yetinmez; Afrika'da ve Filipinler'de tarım işletmeleri edinir, yağ fabrikaları kurar oralarda, dalyanlarla ilgilenir, margarin üretir, 1890'da 1 milyon sterlinlik bir sermayeye sahipken 1913'te 20 milyon sterline çıkar bu rakam.

Japonya'da iki grubun, Mitsui ile Mitsubişi'nin ezici üstünlüğü zaten başlamıştır; Morgan'lar, Vanderbilt'ler ve Rockefeller'ler türünde mali devler de Amerika'da demir çeliğe, elektriğe ya da petrole egemendir. Ancak büyük gayrimenkul şirketlerini, dev mağazaları, sigorta ortaklıklarını, bu arada yüklü silah ticaretini de unutmamalı. İngiliz kralının soyluluk unvanı verdiği Basil Zaharoff, birkaç ortaklığı elinde toplar ve uluslararası tam bir tröst gibidir; Schneider ile Krupp, Putilov'la *Skoda*'yı istediği gibi yönetir; Uluslararası Barut Karteli, Nobel'le Du Pont de Nemours tröstüne tabidir.

Bütün bunların elde ettikleri kazançlar, bir yıldan ötekine ve sektörden sektöre değişip durur. Bir örnek vermek gerekirse, Du Pont, 1902 ile 1912 arasında 50 milyon dolar kazanmıştır; Krupp'un kârı, 1903'te net 20 milyon, 1913-

14'te de 34 milyon dolardır.

Bankacı gruplar, sistemli bir saldırıya geçip, hemen hemen her yanda, ilginç ticaret alanlarını aralarına bölüşür ya da tartışırlar birbirleriyle. H a m m a d d e v e m a h r e ç l e r için bir s a v a ş verilir: Bir kalay savaşı vardır, bir kükürt ve bir tütün savaşı vardır ki, özellikle Amerikan ve İngiliz ortaklıklarını boğaz boğaza getirir. En iyi bilinenlerden biri, p e t r o l a d ı n a v e r i l e n s a v a ş olup *Standard Oil, Royal-Deutch-Shell* ve *Nobel-Rothschild* grubu arasında başlamıştır; söz konusu savaşın başlıca öyküleri, Kafkasya'da da olduğu kadar, Birleşik Devletler'de, Meksika'da, Mezopotamya'da ve İran'da yeni bulunmuş petrol yatakları çevresinde tezgâhlanır ve burada da, bir İngiltere-Amerika düellosuna bürünür gelişmeler. Kamuoyu, çatışmanın boyutlarının tam anlamıyla farkına varmasa da, barışı doğrudan doğruya tehdit etmese de, yığınla ülkeyi birbirine katan bu derin uyuşmazlıkların varlığından kuşkulanır durur.

Dünya piyasasında Avrupa'nın zayıflayışı

Büyük Avrupalı güçler arasındadır ki, iktisadi rekabet daha da keskinleşir. Buna, onların dünyaya yayılışlarında karşılaştıkları güçlüklerin bir sonucu olarak bakmalı belki.

Gerçekten, Avrupa g ö r e c e b i r g e r i l e y i ş in belirtilerini şimdiden hisseder gibidir. 1913'te deniz taşımacılığının yüzde sekseni hâlâ elinde olsa da, toplam üretim göz önünde tutulursa ancak yüzde 42'ye yükselir payı: Hâlâ dikkat çekici bir orandır bu, ne var ki Kuzey Amerika'nınkine (yüzde 26) oranla, iki kıtanın kendi nüfusları karşı karşıya getirildiğinde gerileme ve düşüş içindedir. Dokumada üstünlük Büyük Britanya'nın elindedir; ama ne o ne de Almanya, madenkömürü ve demir-çelikte hükümdarlık âsâsının Birleşik Devletler'in eline geçmesini engelleyemezler ve Amerika, elektrik alanında da alabildiğine ilerde bir konuma geçmiştir.

Avrupa, gitgide k e n d i n e y e t e r bir hale gelir. Her yıl, yalnız hammadde bakımından değil günlük beslenme bakımından da, dünyanın başka bölümlerine daha çok muhtaç olup çıkar: Saptanmıştır ki, Büyük Britanya, bes-

lenme ihtiyaçlarının sadece yüzde 60'ını kendi toprağının ürünlerinden sağlamaktadır; Belçika, 1890'a doğru, kendisine gerekli buğdayın yüzde 55'ini ve 1910-1914 yıllarında da yüzde 75'ini dışarıdan getirtir.

Mübadelenin yüzde 60'a yakını hâlâ Avrupa'nın içinde ya da onunla dünyanın öteki bölümleri arasındadır; ancak bu durum, eskiye oranla daha az kazanç sağlayıcıdır. İngiltere'nin gerileyişi bu bakımdan pek anlamlıdır: 1870'te, madenkömüründe Birleşik Amerika'ya oranla altı misli ilerdedir, 1913'te iki misli gerisindedir onun; 1890'a kadar, demirçelikte başta gelirken, Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde Amerika ile Almanya'dan sonra üçüncüdür; 1875 dolayında toplam taşımacılığın yüzde 22'sine sahipken, 1913'te yüzde 15'ine sahiptir (transit taşımacılıkta ise, dördüncü sıradayken beşinciye düşmüştür). Ayrıca, Atlantik'in doğusunda ticaret dengesinde açık vahimleşirken (Almanya'da yüzde 10, Fransa'da yüzde 20, Büyük Britanya'da yüzde 30), Amerika'da dış ticaret eskisinden fazladır. Avrupa, dışardaki yatırımları nedeniyle, uygun bir ödeme dengesinden yararlanamaz. Menkul değerlerin dörtte üçüne sahiptir Avrupa; ancak ulusal servetlerin sıralamasında, Birleşik Devletler, olsa olsa İngiltere'nin gerisindedir. Hesaplamalara göre kişi başına gider, Birleşik Devletler'de yılda 23.600 franka yükselir, İngiltere için bu rakam 20.700, Fransa için 14.500'dür. Görünüş odur ki, Avrupa, yaşayış biçimini geçmiş yüzyıllardan kendisine kalan aktife borçludur; ancak, hızı da düşmektedir bunun. Böylesi bir gelişmenin, ne uluslar arasında ne de sosyal barış bakımından getireceği yok götüreceği vardır.

Yeni ülkelerin daha da geliştirilmiş sömürüsü

Dünyanın coğrafya olarak paylaşılması – aşağı yukarı sona erdiğinden, sömürgeci çaba – bu kez- daha derine sürer. 1890 ile 1913 arasında döşenmiş demiryollarının uzunluğu, Avrupa ülkeleriyle Birleşik Devletler'in eseridir (Avrupa ve Amerika için 265.000 kilometre demiryoluna karşılık, kolonilerle öteki bağımsız ya da yarıbağımsız ülkeler için döşenen hat 222.000 kilometredir). Aynı dönemde, bü-

yük sanayi ülkelerinin dışsatımı 22 milyardan 51 milyara yükselirken, artış kapitalist bölgenin kendi içinde yüzde 24 olduğu halde, kapitalist niteliği bir parça belirgin bölgeye doğru yüzde 141'dir. Öte yandan, alışverişte artışın katsayısı gözönünde tutulduğunda, 1895 yılı için bu katsayı 1 ise, 1913'te Avrupa için – aşağı yukarı – 2'ye, Arjantin için 4.43'e, Japonya için 4.80'e ulaşır. 1913'te, dış ticareti bir milyarı aşan 22 ülke arasında 10'u, Birleşik Devletler bir yana bırakılırsa Avrupa dışındadır.

Dikkatler, pek açık biçimde, h a m m a d d e sağlayabilecek ve d o n a t ı m m a l z e m e s i alabilecek ü l k e l e r üzerinde yoğunlaşır. Anlamlı bir noktadır: Birleşik Devletler, Filipinler'e bağımsızlık vaat ettikten sonra reddeder bunu; Küba ve Porto Rico ile aynı zamanda olmak üzere, Filipinler'i de donatmaya verir kendini. Belçika, pek değerli bir maden üreticisi olarak görünen Kongo mirasını kabullenir. Fas ve Trablus üzerinde, Türkiye üzerinde belirginleşen amaçlar da budur; Cebelüttarık'tan Süveyş'e kadar bütün Kuzey Afrika, Avrupalıların pençesine düşüp kalır. Büyük Britanya'nın ticaret işlemleri Hindistan'a, Dominyonlara, tropikalararası Afrika'ya ve Güney Amerika'ya yönelmiştir daha çok; Kıta Avrupası ve Birleşik Devletler ile ilişkilerinde bu bakımdan ilerleme orta hallidir olsa olsa. Fransa'nın önde gelen kapitalistleri, kolonların ileri gelenleri ve özellikle bankalar, sömürge imparatorluğundan aslan payını yalayıp yutarlar. Böylece, Cezayir'in bağı bahçesi, turfandalıkları ve madenleri gelişir; ekilir alan aynı kalsa da, verimliliğin geliştirilmesi sayesinde ortalama buğday hasadı artar. Zeytinlikler ve fosfatlar, Tunus'ta sermayeleri çeker kendine. Büyük kapitalist Doumer, kapağı gecikmeden Hindiçini'ye atar; bağımsız bütçeyi besleyebilmek amacıyla, alkole ve tuza ağır vergiler koyar ve özel büyük şirketlerin desteğiyle bayındırlık etkinliklerini hızlandırır. Ama daha da hızlı ilerleme, Nil üzerindeki barajlar sayesinde, şeker ve pamuk üreticisi Mısır'dadır; Hindistan'ın ve Güneydoğu Asya adalarının üretim yeteneği daha da çarpıcıdır. Uçsuz bucaksız Kanada ve Avusturya ile Rusya ve Çin imparatorlukları, Arjantin ve Brezilya bu yükselişe katılırlar. Belli başlı iktisadi güçlerin bu beş bölüm arasında bölüşüleceği bir dünyanın yüz hatları az çok belli olup çıkar.

Kapitalist enternasyonalizmle iktisadi milliyetçiliğin aynı anda gelişmeleri

Eğilimlerden biri dünya pazarının birleşmesini isterken, öteki söz konusu pazarın bölmelere ayrılmasının arkasındadır; bu çelişme bir yerde patlak verir.

1890'a kadar yapılmış 67 uluslararası anlaşmaya, 1890'la 1900 arasında 61, 1900 ile 1910 arasında da 108 anlaşma eklenir. S ı n ı r l a r ı n ö t e s i n d e v e ü s t ü n d e s ı k ı b a ğ l a r kurulur: Kanada nikelinden hareket eden Angloamerikan bir ortaklık, *Ritchie,* Birleşik Amerika'da, Galler ülkesinde ve Londra yakınlarında fabrikalara sahiptir; Longwy çelik imalathaneleri, Sarrebrück'te Roechling'le birleşir; Thyssen'le *Gelsenkirchen,* Fransız demir madenlerini elde ederler; bir Fransız-Alman ortaklığı olan Wendel'lerin, Lorraine'de demirçelik atölyeleri ve Ruhr yöresinde kok kömürü fabrikaları vardır; Poutilov, Essen'le Creusot'ya tabidir; Krupp, Schneider ve Vickers, hiç ayırım yapmadan, hem kendi ülkelerine, hem yabancılara savaş malzemesi verirler; Belçika sermayesi, Paris metrosunun yapılmasına alabildiğine yardımcı olur; Fransız Côte d'Azur otellerinin yüzde 60'ı yabancı ortaklıklara aittir; Bağdat demiryollarının yapımında, Alman, Fransız ve İngiliz banka ve firmaları bir dizi sözleşme ile işbirliğine giderler. Meta kurlarının alınıp satıldığı büyü borsalar arasında dayanışma tamdır zaten. Öyle olduğu için de, Fransız Kömür İşletmeleri Komitesi'nin Genel Sekreteri Henri de Peyerimhoff, 1914 Haziranı'nda, göğsünü gere gere şöyle der: "Ticaret politikası, diplomatik görüşmelerin ve büyük uzlaşmaların yanı sıra, sınırların ötesinde yerini elde etmiştir." Görünüşe bakılırsa, Saint-Simon'cular ve Cobden'ciler, iyimser ve barışçı bir anlayışla, uyanık işadamlarının uluslararası işbirliğinin rehberliği altında birleşmiş bir insanlığı yönlendirmeyi, alabildiğine ciddilik içinde yapmaktadırlar. Bütün dünyayı dolaşan bu sermayeler dansına, milyonlarca tasarruf sahibi ve rantiye de gelip katılır.

Bununla beraber, uluslararası rekabetin ulusal enerjileri huzursuz etmemeleri doğrultusunda, iktidarlar ve parlamentolar üzerinde sürekli bir baskı işler durur. O uzun 1873-95 yılları depresyonunun, savaş korkusunun, yayılmak

için daha iyi silahlanma arzusunu desteklediği k o r u m a c ı t u t k u, yeniden işbaşındadır. List, Cobden'den öç almaktadır. Kuşkusuz Büyük Britanya, gümrük reformu adına kendisine yapılan önerileri reddeder; serbest mübadele rejiminden yüz çevirmek için neden yoktur. Ne var ki, birçok kimselerin görüşüne göre, tarifeler, tüketicilerin, üreticilerin yasasına tabi olmaları yolunda, genel olarak birlikte hareket eden tarımcılarla sanayicilere olanak sağlamalıdır. Üreticiler, kendi kazanç alanlarını daraltacak yeni bir fiyat düşmesine karşı korunmak isterler. Bir mesleki anlaşma olarak, örgütlü ekonominin zorunlu biçimi haline gelmiş olan ulusal nitelikli gümrük koruması, direnişiyle şunu göstermektedir yine de: Liberal kapitalist rejimin çöküşü kaçınılmazdır!

EMPERYALİST İDEOLOJİNİN YENİ DAYANAKLARI

Ulusal emperyalizmlerin temelleri

İktisadi milliyetçilik geleneksel milliyetçilikle elele verip, ürkek bir yurtseverlikle kaşarlanmış bir yabancı düşmanlığının kaynaklarına ağzını istediği gibi dayayarak içmeye başlar. Mac Kinley, 1901'de nobranca şunları söyler: "Sanayi gelişmesinin o noktasına vardık ki, üretim fazlamızın satışını güvenceye bağlamak için, bu fazlaya yeni yolları açmamız gerekir." Mısır maliyesini yenileştirdikten sonra Güney Afrika Birliği'nin oluşumuna başkanlık eden Alfred Milner, 1904'te, İngiliz Deniz Birliği Meclisi'nin önünde şöyle konuşur: "İliklerime kadar emperyalistim!" Öte yandan hemşehrisi, liberal iktisatçı Hobson, 1907'de Driault'un "XIX. yüzyılın sonunun en ayırdedici, en dikkate değer niteliği" dediği emperyalizme, milliyetçiliğe tabi kapitalist bir ekonomi ile ilişkili olarak, gerçek bir s i y a s a l - s o s y a l y a p ı maleder. Lenin'in, Hilferding'in ve çoğu sosyalist kuramcının paylaştıkları görüş biçimi de açıkça budur. Her halükârda – Tarde'ın formülüne göre- "tarihsel genişleme yasası", bir başka sosyoloğun, Carey'in

çömezi Greef'in formülüne göre küçük kitlelerin büyük kitlelerce çekimi yasası, "dünya imparatorlukları" çapında olmak üzere, büyük devletlerin yararına işlemek gerekir. Pangermanist Birliği Başkanı Hasse, bu yasalara bakıp, "canlı ve sağlıklı bir organizmanın gelişmesinde zorunlu bir aşama" görür onlarda. Bu yaşamsal atılım da, bir yaşamsal mekânı, bir Lebensraum' u gerektirir.

İşler buraya varınca açıktır ki her emperyalizm, haklarının yüceliği ve amaçlarının saflığı konusunda, tanıklar bulup çıkaracaktır ortaya. Nitekim yine Milner şöyle güvence verir: "Britanya İmparatorluğu, bütün eksiklik ve zaaflarıyla, eşsiz bir insancıl, uygarlaştırıcı ve barışçı etkiye sahiptir bugün." Bülow'un söylediği de şudur: "İngilizler, daha büyük bir İngiltere'den, Fransızlar daha büyük bir Fransa'dan bahsediyor: Bizim de, daha büyük bir Almanya kurmaya hakkımız vardır!"

Anayurdu savunmak için – özellikle Fransız- yığınla kolonici, denizaşırı topraklardan yararlanmayı düşünürler. 1899'da, Melchior de Vogüé, "Emsalsiz askerler olan 100.000, 200.000 Senegalliyi, Sudanlıyı, Haussa'yı, bu düşünmeyen, bağışlamayan süngüleri" silah altına almayı önermiyor muydu? Louis Sonolet de, 1912'de şunları yazar: "Siyahi, bozkırlarının ve ormanlarının ortasına gelip yerleşmiş olan ulusun, eski efendilerinden daha güçlü, daha şerefli olduğunu bilmelidir. Bunu ona, hiçbir şey, XIV. Louis'nin güzelim savaşlarından, Cumhuriyet'ten, Napoléon'dan ve bizzat kendi yurdunda yapılmış bir dizi çetin savaştan daha iyi anlatmayacaktır bu konuda."

Ne var ki, Mark Twain'in acı sözleri, gerçeği bütün çıplaklığıyla suratlara vuracak türdendir: "Size sözde Hıristiyan gururlu bir milleti sunmak isterim; korsan sürüleri halinde, kir pas içinde, Kiao-Çeu'ya, Mançurya'ya, Güney Afrika'ya ve Filipinlere çıkıp gelen, bu ruhu aşağılıklarla kabarmış, cebi yolsuzluklarla şişmiş, ağzından sofuca ikiyüzlülük taşıp dökülen bu insanları sunmak isterim: Sabun veriniz onlara, çamaşır veriniz, ama aynayı iyice saklayın kendilerinden!"

XIX. yüzyılda, kaçınılmaz milliyetler ilkesi, gitgide ırk kavramını da alıp kendisine katmıştı. Bu kavram, – insanlar ırkı gibi- insansoyunun bütününden çok, onun çeşitliliklerine uygulanıyor ve uluslarla karıştırılıyordu. Buradan kalkarak, başkalarını yönetmek üzere ortaya çıkmış yüksek ırkların, seçkin ırkların varlığını kabule kadar gidilmişti; şuna inanılır olmuştu ki, "uygarlık"ın geleceği, bu ırkların, doğal, hatta tanrısal görevlerini yerine getirmelerine bağlıydı. Bilimsel çevreler ırk anlamı üzerine konuşmada duraksarken, boşinanç ya da tutkuyla hareket eden simyacılar, devlet, demokrasi ve sosyal sınıf gibi soyutlamalardan farklı olarak, ırka, alabildiğine canlı bir gerçeklik olarak bakıyorlardı.

Seçkin ırkı göstermek kalıyordu geriye!

Gobineau, "arian" diye adlandırmıştı onu; kelimenin kökenine varıncaya değin aristokratik bir havası vardı. Böylece, fatih ve hükmedici olarak doğmuş Kuzey Avrupalının erdemlerini vurguluyordu. Bu görüş, Boulainviller'nin ve Montlosier'nin görüşüyle eleleydi; nitekim onlar da, XVIII. yüzyılda, soylu savaşçı Fransa'nın, yenilmiş ve aşağı Gallo-Romain'i yönetme hakkını ileri sürmüşlerdi.

Peki, günün Avrupa'sında Saksonizmle Germanizm arasında nasıl seçme yapılacaktı?

Carlyle ile Kingsley, sonra Dilke ile Seeley'in selamladıkları, Kipling'in şakıdığı Saksonizm, adalıların, eski halklar arasında olduğu kadar Amerika'nın, Afrika'nın ve Avustralya'nın el değmemiş topraklarında yaptıkları kahramanlıkları yüceltir.

Nitekim Kipling coşup şöyle der:

Mirasımız uçsuz bucaksız, payımız bereketli!
Kırılacak yaşamdan daha güçlüdür bağlarımız.

Bununla beraber, *yankee*'nın gururu, *jingo*'nun önünde eğilmez. Aynı kökten gelen bu rakip kardeşler, evreni aralarında tartışmayı mı, yoksa onu keyfince yönetmek için birleşmeyi mi, özetle ne yapmaları gerektiğini bilmezler.

Her halükârda, aşağı diye bilinen renkli ırklarla birleş-

me yoluyla soysuzlaşma konusunda bir aynı kaygı yönlendirir kendilerini. Kendi evlerindeymiş gibi davranıp bu yeni kıtalarda ırkçılığı –içgüdüsel olarak- uygularlar. Horlayıp dışlama yoluyla ya da en azından ayrımcılık yapıp, siyahinin ya da sarı insanın ilerlemesi dizginlenir böylece. Tek başına ve parça parça önlemlerden, s i s t e m l i k a n u n s a l y a s a k l a m a l a r a geçilir: Birleşik Devletler'de, Avustralya'da ve Güney Afrika'da yasalar çıkarılır; buradan kalkıp, Birleşik Devletler'de, siyahileri seçim sandıklarından uzak tutmak için, "büyük baba koşulu"na kadar gidilir. Bütün bunlar, sürücül, dağınık ve şiddetli tepkilerin dışında olup biter.

Öte yandan, Almanya, baş köşeye oturmak için, K u z e y l i G e r m e n i n a d a y l ı ğ ı nı koyar. Arminius, Charlemagne, yeni bulunmuş bir güç olarak Kutsal İmparatorluk yardıma çağrılır. Gobineau'dan yararlanılır, hatta yayımlanmamış kimi eserleri basılır. Tam o sırada, İngiliz Houston Stewart Chamberlain, 1899'da, *XIX. Yüzyılın Temelleri* adlı eserini yayımlar. Kitabında, Akdenizliye ve diniyle Papalığın uğursuz rolüne verip veriştirir.

Anglosaksonların Üstünlüğü Neye Bağlıdır? diye sorar Demolins de. Ne olursa olsun, halklar arasındaki eşitlik gibi – o yanlış- düşünceyi kaldırıp atmalı, diye ilan eder Dr. Le Bon; çünkü ona göre, "karışıp kaynaşmalar en iyi nitelikleri silmektedir." Ve Vacher de Lapouge, "emperyalist ve gözdiken dolikosefal"i över; "darağaçlarının gölgesinde, soyluların ve rahiplerin kanında boy atmış zehirli mantar" dediği burjuvanın karşısına çıkar. Daha da genel olarak, derinlerdeki içgüdülere çağrının t o p r a k t a n g e l e n y a n k ı l a n ı ş l a r ı vardır. Onu, Barrès'in *Ulusal Enerjinin Romanı*'nda buluruz; Alman *Gobineau Derneği*'ne katılan ve aile erdemlerinin yeniden yaratılmasını isteyen Bourget'de buluruz; merkeziyetçi olmayan korporatif bir monarşiye dönüşü savunan Maurras'ta buluruz; Pascoli ile Unamuno'da buluruz. Barrès, *Esinlenmiş Tepe*'de şöyle konuşur: "Bu ilkel toprakta, yeniden, cesurca yürüme cesaretini duyalım ve soğuk görünüşlerin ötesinde, coşkunun karanlık ülkesini ekip biçelim!"

Hepsi – ve Peguy de gelip yaklaşır onlara- ırkı sıkı sıkıya toprağa bağlarlar, topraktır besler onu ve varlık neden-

lerini verir. Ve hepsinin prostestosu bireyci anarşi kadar, sınıf mücadelesine dayanan sosyalizmi hedef alır. Söz konusu protesto, Katolik Latinliğin öcünü almasının koşullarını hazırlar; "1898 Kuşağı"nın İspanya'sı ile Dreyfus düşmanlarının Fransa'sı için de, o Katolik Latinlik, yeni ve yüksek uygarlaştırıcı görevleri görür kendinde.

Yahudi karşıtı ırkçılık ve Siyonizmin doğuşu

Daha 1848'den önce, Doğubilimci Lassen Aryenleri Yahudilerin karşısına çıkarmıştı. Gobineau'ya göre Japhet'ten doğan "Arian" kolu, yalnız siyahiler ve sarılar üzerinde değil Sem'den türeyenler üzerinde de zafer kazanmıştı. Tam bir aykırı düşünce olarak, kimilerine göre de Yahudiler, kendi aralarında evlenme yoluyla, Avrupalı halklar arasında – hemen hemen- saf tek ırk idiler ve böylece hükmetme hakkı onlarındı. Ernest Renan, – yine önyargılı da olsa- bu görüşe karşı çıkmış; ancak Edouard Drumont gibi yığınla yazar düşünceyi yaygınlaştırmışlardı.

Oysa, üstü örtülü bir Yahudi düşmanlığı vardı ki gelişeceği zamanı bekliyordu. Söz konusu düşmanlık, Yahudi öğesinin burjuva liberalizmi ile içiçe olduğu Avrupa'nın batısında gerileyince, kıtanın doğusunda bütün azgınlığını korumuş ve orada kendi örflerine alabildiğine bağlı önemli azınlıklar oluşturan İsrael dininin çeşitli cemaatleri sert bir baskıya uğramışlardı. Sözde Talmud'un emrettiği ayinsel kıyım masalı inanırlığından bir şey yitirmemişti; oysa Talmud'un etkisi Judaizm'de bile gerileme halindeydi.

Alman ve Avusturya-Macaristan imparatorluklarında Yahudi düşmanlığının yeniden uç vermesinin nedenleri arasında, Polonya ve Ukrayna kökenli Yahudilerin akını elbet önemlidir. Ancak, daha da genel olarak, kimi insanlar Yahudinin kişiliğinde hep iflah olmaz tefeciyi görüyorlardıysa, başkalarının gözünde o, en saygın değerleri yıkmaya ahdetmiş azgın bir devrimci tipiydi. Mitolojideki iki yüzlü Janus'un bir yüzü Rothschild'in çehresini hatırlatıyordu, öteki de Marx'ınkini. Dahası, hoşgörünün de yardımıyla, Yahudi etkinliğinin alabildiğine başarı kazandığı ülke ve çevrelerde, kıskançlık da besler kötü niyetliliği. Ve rekabet

halinde Yahudi düşmanlığı ete kemiğe bürünür: Yahudiler zengin mi, hemcinslerini soyuyorlar da ondan; devlet işlerinde başarı mı sağlıyorlar, mevkileri haksız yere işgal ediyorlar da o yüzden! Bilimsel, edebi ve sanatsal yeteneklerine varıncaya değin yadsımakta duraksamıyanlar çıkar ortaya.

August Bebel bir gün dayanamaz, "Yahudi düşmanlığı aptallığın sosyalizmidir" der ve Fournière bir ayırım yapar: "Tanrımız Marx'tır, şeytanımız da Rothschild!" Yığınla Fransız sosyalisti, Rus popülisti, hatta Jules Guesde gibi bir Marksistin arkasından gidenler, Yahudi damgalı kapitalizme yüklenirler; oysa Marx'a göre, paraya tapma Yahudilerin kurtuluşuna bir engeldi kuşkusuz, ama bütün insanların kurtuluşu için de bir engeldi o. 1890'da Barrès, "Kahrolsun Rothschild! Kahrolsun Yahudiler!" diye yazar. Gelenekçiler alıp sömürürler sloganı, yığınların kızgınlığını bu kuşku altındaki cemaata çevirirler; kozmopolit ve yurtsuz diye şöhret salmış Yahudi'ye karşı kini bileyleyip, birlikler ve partiler kurulmasının yollarını açarlar ve onlar da, toplumun selameti için önlemler, ayrımcılık, kimi zaman yurttan kovma, hatta kıyım bile isterler; Maurras'ın başında bulunduğu bir Yahudi düşmanı pozitivizm bile vardır.

Ancak, bütün istenmez olanların zengin olması söz konusu değildir; yoksulları da vardır Yahudilerin! Ne var ki, Yahudi olsun olmasın, bu proletarya korkutur zengini ve içinde Yahudi olduğunda da, öteki proleterler, onun aralarına gelip girmesini istemezler. Papaz Stoecker, Prusya'da, bir Hıristiyan Sosyalist Emekçiler Birliği kurar ve birlik, devlet kuruluşlarında ve iş çevrelerinde Yahudilerin sayısının sınırlandırılmasını önerir; bu programı da, Schoenerer'in Milliyetçi Alman Partisi olduğu gibi alır kabullenir. Öte yandan, İngiltere, 1905'te *Aliens İmmigration act*'ı çıkarıp, Güneydoğu Asya'da olduğu gibi, doğulu yoksulların istilasına karşı çıkar.

Yahudi düşmanlığı, Avusturya'da ve Almanya'da ilerler; Bismarck sonra da II. Guillaume, iş çevrelerinden yararlanır ve onları hoş tutmaya çalışırken, milliyetçi tarihçi Treitschke şöyle yazar: "Yahudiler felaketimizdir!" Öte yandan, Rusya, en iğrenç şeyleri yapmayı üstlenirken, asıl skandal Cumhuriyetçi Fransa'nın bahtına düşecektir: Kişi-

nev ve Bialystok kenlerindeki vahşete, D r e y f u s d a v a s ı nın arkasına gizlenmiş tutkular yanıt verir. Bununla beraber, Fransız subayının kişisel durumu ile Doğu'nun yoksul Yahudilerinin toplu trajedisi arasında ortak bir ölçü yoktur; ama en azından görünüşte, skandal, liberal XIX. yüzyılın gözünde bir "olay"dır ve düzenle hareketi, gelenekle adaleti olanca şiddetle karşı karşıya getirir. Sonunda, 1789'un "büyük ilkeler"i zafer kazanacaktır kuşkusuz, ne var ki geriye – bitip tükenmeyen- anılar bırakan uzun ve acılı bir bunalım pahasınadır bu: George Sorel, bir parça ikircil bir söyleyişle, "Dreyfus Devrimi"nden söz edecektir!

Ne var ki, ırkçı zorlamanın bilinen sonuçları çok geçmeden dökülür ortaya. Önce, Serseri Yahudi yola koyulur: İki milyona yakın Yahudi, Rus ovalarından hareket edip Birleşik Devletler'e gider ve orada bu bahsız insanların dalgası serbest girişe karşı kamuoyunda tepkilere yol açar.

Bunlar olurken şu da olur: Madem ki başka halklardan ayrı bir Yahudi halkı vardır, en azından vaktiyle yaşadığı toprakları ona verip bağımsız bir ulusal devlet kurması ne diye mümkün olmayacakmış? 1862'de bir Yahudi Hahamı Kalischer, Yahudi yurdunun kurulmasını ister. 1870'te, Evrensel Yahudi Birliği Hayfa'da, Vaadedilmiş Ülkenin öncü kadrolarını yetiştirecek bir tarım okulu açarken, Graetz, o öncülere geçmişin şerefli yıllarını hatırlatmak amacıyla tutar ünlü *Yahudilerin Tarihi*'ni yazar. Bununla beraber, Baron Edmond de Rothschild'in *Sion Aşıkları*'na döktüğü paralar Kutsal Toprak'ta ilk tarım kolonilerinin yerleşmesine olanak sağlarsa da, yola çıkanların çoğu Birleşik Devletler'in büyüsüne kapılır. Yüzbaşı Dreyfus'ün mahkûm oluşunun arkasından, Macar Yahudisi Theodore Herzl de, 1896'da anlamlı eserini yayımlar: *Yahudi Devleti, Yahudi Sorununun Çağdaş Çözümü İçin Bir Deneme*'dir kitabın adı. Yığınla engel de olsa, sionist düşünce yayılır. Yorulmak nedir bilmeyen bir havari durumundaki Herzl, davaya yandaşlar kazanır, kongreler toplar; devlet başkanları nezdinde girişimlerde bulunur, Papa'ya, Osmanlı sultanına kadar uzatır ziyaretlerini. Dinselden çok siyasal bir düşünceden yola çıktığı için, yığınla hayal kırıklığının arkasından Uganda'da yerleşme önerisini kabul eder. Ne var ki, 1900'den başlayarak, Kutsal Toprak'ta yer satın almak için Ulusal

Yahudi Fonu'nun kuruluşuyla, *kibbutz*'ların ortaya çıkışıyla, Tel Aviv'in temellerinin atılışıyla, Yahudi dilinin yeniden doğuşuyla, Filistin'e doğru yöneliş kesinlikle başlar.

AVRUPA İÇİ VE DIŞI ÖNEMLİ GELİŞMELER

Avrupa'da milliyetçi kaynaşma. Tehlikeli bölgeler

Bir Avrupalının Anıları adlı kitabında, Stefan Zweig, Tours kentinde 1914 ilkbaharında, bir sinemada, Avusturyalı bir Yahudi olarak bir izlenimini aktarır; perdede II. Guillaume ile François-Joseph göründüğünde, karanlık salonda kopan gürültü patırtıdan söz eder ve der ki: "Herkes haykırıyor ve yuhalıyordu, kadınlarla erkekler ve çocuklar, sanki kendilerine hakaret edilmiş gibi yuh çekiyorlardı. Korktum, yürekten irkildim. Yıllardır sürdürülüp duran kin propagandasının insanları zehirleyişinin ne türlü yer tuttuğunu görüyordum çünkü..."

Gerçekten, 1870-1871 Fransız-Alman savaşından beri, silahlanma yarışının sürekli "alarm" işaretlerinin hızlandırıp yoğunlaştırdığı s a v a ş p s i k o z u nu işlemek üzere, o yıllardan bu yana daha da fazlalaşan araçlar da p r o p a g a n d a nın emrine girmiştir: Sansasyonlu haber ve belgeli yazılarıyla basın; kışla, hatta tarihin ve coğrafyanın sık sık bir yurtseverlik kisvesine büründüğü okuldur bunlar. Yığınla grup, ulusun gücünü ve parıltısını coşturup yükseltmeyi iş edinmiştir kendine. İçlerinde öyleleri vardır ki, ya gizli manevralar çevirerek ya da halkın homurdanışını ve tepkisini derece derece harekete geçirerek, hükümetlerin kararları üzerinde ağırlıklarını koyarlar; savaşçı laflar, yalancı pehlivanlıklar ve palavralar, bozuk para gibi dolaşır ortada.

> II. Guillaume, 1898'deki ilk barış toplantısı vesilesiyle şöyle der: "Toplantı komedyasını iyi oynamak isterim, ama vals yaparken kılıcım da yanımdadır!" Tanger için yola çıkarken de şöyle seslenir: "Elimiz kılıcımızın topuzcuğundadır, kalkanımızı da yere dikmiş haldeyiz, yanıtımız mı? Sonu nereye varırsa varsın!" 1908'de Clemenceau demecinde şunları söyler: "Savaş var sanıyorum, kaçınılmaz olarak görüyorum onu... Onu kışkırtmak

için hiçbir şey yapmayacağız, yapmamalıyız da, ancak savaş için de hazır olmalıyız." Ertesi yıl, Fransız diplomatı Paul Cambon, gazetecilerden birine düşündüklerini şöyle açıklar: "Sizin gibi ben de barıştan yanayım. Ancak, inancım o ki barışı sağlamanın en yetkin aracı güçlü olmaktır. Öfkeli bir ülke, üstüne ilk gelenin avıdır, askeri bir ruhla dolu ve savaşa hazır silahlı bir ülke ise saygı sağlayabilir ve savaşın korkunçluklarını savuşturmayı başarabilir..." Birleşik Devletler'in Başkanı Theodore Roosevelt'e göre de savaş kaçınılmazdır: "Yalnız savaş bize erkekçe nitelikleri kazanma olanağını sağlar; bu niteliklerse, bugünkü yaşamın insafsız mücadelesinden zaferle çıkmak için gereklidir." Dreyfus davasının yeniden görülmesine karşı çıkarken, Dreyfus karşıtlarının savunduklarına inandıkları şey de ordunun onurudur.

Aynı yeni romantizmdir ki, ırkın erdemlerine dikkatleri çeker; üstünde doğulan toprağın, ataların ve bayrağın "kutsal" şeyler oldukları temasını işler ve bu konularda, alay etmek şöyle dursun, kuşku duyulmasını bile kabul etmez. Nedir, ne oluyoruz diyenler, ağır saldırılara uğrarlar. Eleştirici düşünce, bağımsız anlayış mı? Çoğu insan esen rüzgâra uyar ya da susar! Savaşa karşı çıkan samimi Hıristiyanlar vardır kuşkusuz, uluslararası barış adına dernekleşirler; ne var ki, "kahramanlığın uyanışı"na alkış tutan, savaş isteyen Katolik çevreler de görülür. Sosyalizme gelince, bir Jaurès'in açıklaması şudur: "İşçilerin yurdu yoktur sözü, komünizmi yurdu yıkıp yoketme diye gösteren burjuva yurtseverlerinin iddialarına karşı, tamamiyle paradoksal bir yanıt ve yersiz bir söyleyiştir."

Ve böylece, 1914'te *uluslararası trajedi* hazırlanır.

"Fransa dışında, egemenliğini, bütün illerinde halkların dileğine yaslandıran, hiçbir Avrupa devleti yoktur": 1913'te Alman Dışişleri Bakanı Jagow'un itirafıdır bu! Gerçekten, neredeyse her yanda *ulusal azınlıklar* hareketlenirler. Kuşkusuz Katalonya'nın istemleri, İspanya'nın birliğini öyle pek tehlikeye sokmazken, Flandra'nın ileriye sürdükleri Belçika'nın bütünlüğünü iyiden iyiye tehdit etmektedir; ne var ki, Barselona Madrid'i rahatsız etmekte, Gand da Brüksel'i kaygılandırmaktadır. İngilizler, İrlanda'da bir uzlaşmayı boş yere arar dururlar; öyle ki, 1914'te adada bir iç savaş patlama noktasındadır.

Fransa ile Almanya arasında Alsace-Lorraine bir uyuşmazlık kaynağıdır: Fransa, yitirdiği toprakları yeniden ele geçirmek için bir savaşı düşünmez de olsa, Almanya bölgedeki halkları özümseyememiş olmaktan ve onların Berlin'in idari vesayetini dokunulmaz kılan ödünlerle yetinmek istemeyişlerinden tedirgindir. Doğu Almanya'da, Polonyacılık gerilemek şöyle dursun, Cermenleştirmeye baskın gelmiştir ve *Reich*'ın yöneticilerini kaygılandırmaktadır. Slesvig'teki Danimarkalı azınlık, Norveç'in İsveç vesayetini kırıp parçalaması gibi, Alman boyunduruğundan kurtulamamanın acısını çekmektedir. Böylece, sağlamlık derecesi ne olursa olsun, Bismarck'ın kurduğu devlet, iktidarını zayıflatacak bu tür ü l k e s e l s o r u n l a r ın sonuçlarından korkup çekinir haldedir.

Öte yandan, üç imparatorluk – Alman, Rus ve Avusturya- Macaristan imparatorlukları – değişik ölçülerde olmak üzere, Baltık'la Akdeniz arasındaki küçük çapta halkları sarmış olan m i l l i y e t ç i c o ş k u n u n t e h d i d i ni hissetmektedir üzerlerinde. Finlandiyalıların, Baltıklıların, Polonyalıların, Besarabya Rumenlerinin kurtuluşunun Rusya için anlamı şudur: Büyük Petro'nun – olanca sabırla- fethettiği Batılı menzillerin kaybedilerek, Avrupalı olmaktan çok Asyalı bir Moskova devleti yıllarına dönmek! Ne var ki Tuna'da Slavcılığın kaçınılmaz yükselişi yeni gelişmelere gebedir. Zorunluluklar, federalist ya da en azından üçlü bir yapıda yeni bir formülü dayatır durur her gün. Oysa Sırp-Hırvat yeni bir ortak devletin yaratılışı, bağımsızlık için çalışan Macarlarla Yugoslavların husumetiyle karşılaşır. Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na katılmış olması, Budapeşte kanadında iyi karşılanmazken, Belgrad'ı da kızdırır. Kendini Sırpçılığı bastırmaya vermiş. Habsburg varını yoğunu ileriye sürer kumarda ve Almanya'yı, bir büyük genel savaş serüvenine sürükler.

Nedir bütün bunlar?

Yazgının istihzası, Avrupa uygarlığının geleceğini, Bismarck'ın "Pomeranyalı bir askerin kemiğine bile değmez" dediği bu Balkanlara bağımlı mı yapıp çıkmıştır kesinlikle?

Olan bitene bakıp, iktisadi ödünlerde bulunması pahasına da olsa, Osmanlıyı yerinde tutmak en iyisidir. Bununla beraber, yarımada "B a l k a n l a ş m a k t a" dır gitgide ve

küçük halkların Makedonya payı çevresindeki çekişmeleri, hatta onların Adriyatik ya da Ege üzerindeki niyetleri, önü alınması güç ateşleri tutuşturmaktadır.

Alman gücü ve silahlanma yarışı

1871 yılından başlayarak, barış pahalıya malolur Avrupa'ya. Avrupa'dır ki hemen hemen tek başına, kışlaları, tersaneleri, istihkâmları yapar, onları pahalı öldürücü aletlerle donatır ve milyonlarca genci ölüme sürüklemek için askere alır; böylesi bir ayrıcalığı onunla tartışabilecek, olsa olsa tek bir devlet vardır: Japonya!

Kuşku dışı görünen bir şey de şu: Bu sürekli askeri rekabetin kaynağında, Almanya'nın birleştirilmesi, olanca hız ve sertlikle bunu gerçekleştirme yatıyor. Fransızların Almanlardan öç alma korkusuyla, Fransızlara karşı yeni bir Cermen istilasının ortaya çıkması korkusu, bu iki uzlaşmaz halk arasında rekabeti kışkırtır önce. Böylece, F r a n s ı z - A l m a n d ü e l l o s u, tam bir barış ortamında, ama onu da zehirleyerek sürüp gider. Bismarck İmparatorluğu, Fransa'yı tek başına bırakmak amacıyla, Rusya'yı, Avusturya-Macaristan'ı, İtalya'yı, kendi çevresinde toplar: Bu yeni kutsal bağlaşıklık, onu silahlanmaktan da uzak tutmaz ve söz konusu bağlaşıklık yıkılır.

Ne var ki, 1885-90 yıllarından başlayarak, iktisadi gelişmesi dev boyutlara varmış Almanya e m p e r y a l i s t olur. II. Guillaume ile öyle bir kuşak gelir ki, "kurucular"ın gerçekleştirdikleri eserden yararlanarak onu daha büyük hale getirmeye özenir. Çok nüfuslu Alman halkı satın almalı ve böylece her gün daha fazla üretip satmalıdır. Ortaya koyduklarından ve onun "dev" donanımından gururlu; demir çelik ve kimya sanayisinin üstünlüğü, heybetli kentleri, çok boyutlu ve bilimsel kültürü ile öğünen bu kuşak, Fransızın zenginliğini ve Britanya İmparatorluğu'nun haşmetini kıskanır; bütün bunlardan yola çıkarak da, dünya kaynaklarının daha adil bölüştürülmesi hakkını görür kendinde; söz konusu kaynaklar, uzun ve alçaltıcı bir güçsüzlük döneminden sonra, o l a ğ a n ü s t ü b i r k a l k ı n m a nın kapılarını açacaktır kendisine.

Gerçekten, Avrupa'nın orta yerinde, Péguy'un deyimiyle, "Dar enseli ve disipline uyup giden bir halk" vardır; koruyucu devlete, onun mülki ve askeri görevlilerine sevinç içinde baş eğmiş bir toplumdur bu; düzen, hal ve davranış zevkine sahiptir, rakam, örgütleniş ve dernekleniş gücünden tat alır. Enternasyonal'i egemen kılmış sosyalistlerine olduğu kadar, türünün çehre çizgilerini hayran hayran seyrettiği bir aynayı alıp kendisine uzatmış ırkçılarına da minnettardır; yabancılara bir müzik zevki aşılayan Wagner onun bağrından çıkmıştır; o toplumdur ki, dünyanın dört bir köşesine sanayi dehasının yemişlerini taşıyıp götüren ustalara sahiptir; bu toplum, denizcilerinin bütün denizlerde bayraklarını dalgalandırmalarını, ordusunun barutunu kuru tutmasını istemektedir. 1899'da Romain Rolland, buna bakıp şöyle yazacaktır: "Bir başdönmesi esmektedir beyninin içinde. Nietzsche, Richard Strauss, İmparator Guillaume – havada bir Neronizm var."

Kendi kaynaklarını harcayan Amerikalılardan farklı olarak, Almanlar, kaynakları derleyip toparlayıp kullanımlarını yetkinleştirir de olsalar, ekonomileri kararsız, oturmamış haldedir. Dışarda kazançlı yatırımlar yoluyla hesaplarını dengeleyemedikleri için, maloluş fiyatını alabildiğine indirme olanağını sağlayacak sınırlara kadar yayılmayı götürmek zorunluluğunu duyarlar. Böylece ülke, m a h r e ç l e r i n d a r a l ı ş ı nın kaygısı içinde yaşar. Dünya Politikası (*Welt-politik*), Büyük Britanya'yı Fransa'ya ve Rusya'ya iterken, karadaki silahlanma yarışına denizdeki bir yarışma da eklenir; bu ise, ötekinden daha az masraflı ve tehlikeli değildir. Alman diplomasisi – savaş şantajına başvursa da- sömürge topraklarını genişletmeyi sağlayamaz hale gelirken, imparatorluk k u ş a t ı l m ı ş d u r u m a düşmekle de kızgınlaşır. Avrupa'nın ta orta yerinde ona egemen olacak bir mevkide iken, doğuda ve batıda yolu kesilmiş haldedir ve tek güveneceği bağlaşığı olan Avusturya-Macaristan'ı kaybetme tehlikesi ile burun burunadır; bu sonuncusu ise, tek başına çözülüp tükenecek ya da Almanya'yı sonuna değin desteklerse, bir büyük serüvenin içine sürüklenecektir.

Böylece, s i l a h l a n m a n ı n y ü k ü Avrupa için gitgide ağırlaşır. Sadece diplomatik ve askeri antlaşmalar

yoluyla birleşmiş devletler değil, Belçika ve İsveç gibi güvenliklerinden korkan ülkeler de bu yükün altında ezilir durumdadırlar. 1875 ile 1914 arasında, Almanya'da ve Büyük Britanya'da, silahlanma giderleri üç katına varmıştır, Fransa'da iki misline çıkmıştır; söz konusu giderler, Rusya'da bütçe yükünün üçte birini temsil ederler; İtalya ise ezilip gitmiştir onlarla.

> Bir anlamlı karşılaştırma: Fransa'da, 1914'ten önce, parlamento orduya ve donanmaya bir buçuk milyar frank ayırmıştır; eğitime ise 330 milyon, çalışma hizmetlerine ve sosyal sigortalara da 106 milyondur ayrılan bütçeden. Bir zırhlının denize indirilip donatımı 30 ile 45 milyona malolmaktadır ve onun her top atışı 4.000 frank götürmektedir.

İşin pahasını göstermiyor mu bu rakamlar?

Özetle, *si vis pacem para bellum* (Hazır ol cenge istiyorsan sulh-u sâlâh) insanları büyülemişçesine, acımasız ve – görünüşe göre- kaçınılmaz yasasını yaşlı Avrupa'ya dayatır. Kuşkusuz yüzyıllık bölünüşlerdir söz konusu olan. Ancak, ulusal enerjilerdeki çeşitliliğin Avrupa uygarlığının büyüklüğünü sağladıktan sonra, sonunda bir siyasal birliğe zıt hale gelmeleri yazgının bir emri midir? Hem, kaçınılmaz bir çöküşün başını çekecek olan en köklü yırtılışları saf dışı edecek tek çare de böylesi bir siyasal birlik değil midir?

Almanya, bir kıtasal birliğin başını çekmeye adaylığını koyarak, üç çeyrek yüzyıl sonra, benzer bir çabada Fransa'nın yerini almak ister bir tür; ve bu çaba, iki kez İngiliz engeline çarpıp kırılacaktır. Napoléon'un çağdaşlarından çok daha iyi olarak II. Guillaume ile Amiral Tirpitz'in çağdaşları, dünya çapında görevleri ileri sürerler. *Weltpolitik*'in yandaşları da, bunu haklı göstermek için, bir yandan sarı tehlikeye ve Amerikan rekabetine karşı çıkarken, öte yandan eski sömürgeci halkların yetersizliğine dikkatleri çekerler. Kendi çıkarlarının arkasından giderek, 1895'te, Japonya'nın Mançurya'dan çekilmesi için Rusya'nın yanındadırlar; beyazların Pekin'de nüfuzunu yeniden sağlayacak bir uluslararası ordunun başına bir Alman mareşalini seçtirirler. Buna karşılık, Büyük Britanya'nın Japonya ile bağlaşıklığını ise, Avrupa'ya karşı bir ihanet olarak görürler. Dahası, Avrupa sömürgeciliğinin yeniden – ve

geçici olarak – güçlükler içinde olduğu bir sırada gelişir tutkuları.

Avrupalıların üç yenilgisi: Habeşistan, Küba, Mançurya

1894-1904: Bu dönem, yüzyılın ortasına damgasını vurmuş olan uyuşmazlıklardan beri, y ü z y ı l ı n e n ç a t ı ş m a l ı d ö n e m i dir; o on yıl içinde, belli başlı emperyalist savaşlar bir araya gelir. Japonya'nın Almanya, Fransa ve Rusya önünde – geçici de olsa- geri çekilmekle sonuçlanan Kore sorununu bir yana bırakmalı. Kuşkusuz Büyük Britanya, güç de olsa Transvaal'da muradına ererken, Fransa Kara Afrika'ya sokuluşunu sürdürür ve Madagaskar'ı işgal eder. Ne var ki, Avrupalı devletlerin yitirdikleri üç savaş vardır: İtalya, Habeşistan'ı yenemez; İspanya, Küba'da ve Filipinler'de başarısızlığa uğrar; Rusya da, Japonya'nın Mançurya'da kendisine tattırdığı acı bir felakete uğrar.

Özellikle bu sonuncusu, yalnız büyük yankılar yapmakla kalmaz, çarlığı yıkmasa da onu iyiden iyiye sarsacak bir devrimin de hazırlayıcısıdır. Öte yandan, Afrika'nın işgale uğramamış son topraklarından birinin, Fas'ın çevresinde, sert bir Fransız-Alman rekabeti ortaya çıkar ve son olarak da, *Reich*'a karşı yeni bir İngiliz-Fransız-Rus bağlaşıklığı oluşur, onu Asya'nın doğusunda Japonya da destekleyecektir.

Bütün bunlar, açılmakta olan çağdaş dönemin en başta gelen i k i o l a y ı nın doğrudan kaynaklarıdır: O iki olaydan biri 1914 savaşı ise, ötekisi 1917 Bolşevik Devrimi'dir.

Avrupa dışı yeni emperyalizmler:
Birleşik Devletlerle Japonya'nın yükselişi

Avrupa, sömürgelerde uğradığı en büyük terslikleri, rakipleri genç emperyalizmlerle karşılaştığı noktalarda yaşar; bütün bunlar, B i r l e ş i k D e v l e t l e r' l e J a p o n y a' nın, büyük istilacı güçler olarak ortaya çıkışlarıyla aynı ana rastlarlar. Bu güçler, birbirine benzemez toplumlar ve

uygarlıklar olsa da, dünya politikaları göz önünde tutulduğunda aralarında kimi benzerlikler gösterirler.

Birleşik Devletler'de, toprakları alabildiğine bereketli, kişisel başarılara uygun ve Eski Dünya'da yaşayamayanların gelip sığındıkları bu diyarda, her şey biraz acele ama büyük çapta olmuştur. Görünüş odur ki, yüzyıl yaşlı Avrupa'nın bir uzantısıyla son bulmaktadır; ama Amerikalı insanın yaşam zevki ve biçemi de bağımsızlık kazanır ve yayılır.

Eski Japonya, uzaklarda bir ülke oluşunun özellikleri de işin içine girince, şairleri, sanatçıları ve koleksiyon meraklılarını büyüleyip durmuştu. Sanayi uygarlığının içine yıldırım hızıyla gelip dalmış da olsa, özgün yüz çizgileri kaybolmuş değildir; ne var ki, dünyanın onun hakkında bildiği hemen hemen tek şey vardır: Asya ile tropikal pazarlarda Avrupa ya da Amerikan mamulleriyle rekabet eden, fiyatı gitgide ucuz harcı alem nesneler.

Jaurès, Carnagie'lerin, Vanderbilt'lerin, Pierpont Morgan'ların, Rockefeller'lerin cumhuriyetinden söz ederken, "kapitalizmin dev güneşi" der. Bireyci liberalizm, orada yargıcın, sendikanın ve devrimci ideolojilerin öyle pek tedirgin olmadıkları dev bir zenginler yönetimine yol açarken, bütün bir Avrupa kadar geniş bir iç pazar da yaratmıştır. Ne var ki, *yayılma zamanı* da gelip çatmıştır: Dış ticaret rakamları, 1900 ile 1914 arasında iki katma çıkmıştır, Asya doğrultusunda üç kattır bu; dışarıda yatırılmış 6 milyar dolardan fazla bir para vardır; Orta Amerika ile Büyük Okyanus'ta gerçek bir imparatorluk ortaya çıkmıştır; yeni Latin dünyası, sadece Panamerikanizmin nüfuz alanı olmaya doğru yönlendirilmiştir. Öte yandan, Mançurya ve Fas sorununu çözmek amacıyla hakemliğine başvurulmuştur ki, dünya çapında bir parlaklığın işaretidirler; Çin'de ve Afrika'da güdülen "açık kapı" politikası, Avrupalı ve Japon sömürgeciliğinin uyguladıkları ayrılmış nüfuz bölgeleri politikasının karşısındadır.

Tokyo'da da, alabildiğine merkezileşmiş bir kapitalizm ağır basar durumdadır. Arkasında, ihtiyaçların kendisini dürtüp kamçıladığı durmadan üreyen yoksul bir halk vardır. Beslenmek için ne pahasına olursa olsun dışarıya mal satmaya zorlanan ülke, kaçınılmaz bir biçimde *emperyalizm yolu*na gelip girmiştir. Anayasal bir perdenin

arkasında, *genrô*'nun klanları *mikado* adına yönetmeyi sürdürürler ve onların, ordu, donanma ve bürokrasiye dayanan otoriter rejimi, çalışan kitleleri vesayet altında tutar. Çin'i, arkasından da Rusya'yı yenmiş, İngiltere'nin bağlaşığı ve Avrupalı Üçlü İttifak'ın dostu olan Japonya, Formoza'ya, Kore'ye, Güney Mançurya'ya yerleşir, Çinhindi ülkeleri ve Hindistan'la sıkı iktisadi ilişkiler kurar; Birleşik Devletler'in başta gelen bir müşterisi ve müteahhidi olur, onlar gibi ve onlara karşı olmak üzere, Büyük Okyanus'ta bir ticaret fethine girişir. Dev kaynaklara sahip ama anarşi içindeki Çin gözlerini büyüler. Öte yandan, Asya'yı, beyaz "barbarlar"ı kovmak için uyanmaya çağırır; amacı da, onların yerine geçip sömürmektir o Asya'yı.

Çin Devrimi'nin başlangıçları

Kapsamını henüz hiç kimsenin ölçemediği bir başka önemli olay da e s k i Ç i n İ m p a r a t o r l u ğ u' n u n ç ö k ü ş ü dür.

Gerçekten, Taiping'lerin başkaldırışından beri, yenilenmiş Çin kendini arayış içindedir; ne var ki çehre iyice ortaya çıkmış değildir. Yeni güçler, bu her yanı dökülen ve alabildiğine gelenekçi iri bedene bir canlılık getirmek üzere, uzun zamandan beri çalışıp durmaktadırlar. Bir yandan, kapitalizm hızlı kazanımlarda bulunur: *Boxer*'ler olayından başlayarak, atölyeleri ve ticaret evlerini çoğaltır, bir demiryolu şebekesi yaratır ve oluşan bir burjuva sınıfıyla yatırımlarının değeri on yılda iki katına çıkan yabancılar arasındaki bağları sıklaştırır. Öte yandan, "beyaz barbarlar"ın varlığı, Çinlinin izzet-i nefsi için sürüp giden bir zalim yaradır. Çelişmeler gitgide daha çok çarpıcıdır. Bir köylü Çin vardır ki, eskisinden daha fazla sömürülmektedir: Ticaret dengesi korkunç açık verdiğinden ve paranın değeri düştüğünden, yaşam pahalılanır; ayrıca, dışarıya satışı gitgide azalan çayın yol açtığı bunalım, yeni doğan kız çocuklarının ölüme terkedildiği Güney Çin'de bütün eyaletleri yıkıma götürür. Ne var ki, ayrıcalıklıların ve büyük ticaretin Çin'i debdebeli yaşamını sürdürür. "Asyalılıkla Avrupalı görünüşlerin garip karışımı": 1910'da, İngilizlerin görkemli bir başarısı olan

Hong-Kong'la Şanghay'ı karşılaştıran bir yazarın sözleridir bunlar ve aynı yazar Kanton karşısında da dehşetle irkilir. Çürüyüp kokuşma ile özentili yaşam yanyanadır ve çarpıcıdır.

Yüz Gün'ün reformcu girişimini başarısızlığa uğrattıktan sonra, İmparatorluk yönetimi II. Aleksander biçeminde reformlara razı olur: Kamu yönetiminde, sınavlarda, mahkemelerde, orduda reformlardır bunlar. Esrar tekkelerini yasaklar ve bir anayasa vaadeder. Ne var ki, güçsüzlüğü ayan beyandır: Yabancıya dayanamadığı gibi onunla çatışamaz da; yenilikçilerin gözüyle, ülkeyi gerçekten yenileştirip canlandırmadan küçültüp alçaltmaktadır söz konusu yönetim.

Dışarıda yaşayan aydınlar ve tacirler arasında bir devrimci hareket ete kemiğe bürünür. Hareket, Mançu hanedanının ve bir meiji'nin devrilmesini ister. Japon zaferleri ile Rusya'daki 1905 ayaklanışı onları uyarıp yüreklendirir. Hareketin programı Anglosaksonların ülkülerinden esinlenmiştir: Özgürlük, demokrasi, eski üretim biçimlerinin yerine kapitalist ekonominin geçirilmesidir bu ülküler.

Başlarında da Sun Yat - Sen vardır.

Eğitimini sırasıyla Honolulu Amerikan kolejinde, Hong-Kong Kraliyet Koleji'nde, sonra Kanton'da yapan Doktor Sun Yat-Sen, Amerika'yı, Avrupa'yı ve Gök İmparatorluğu'nun dolayına serpilmiş kendi yurttaşlarının kolonilerini gezip dolaşır; arkasından da gizli derneklere girer ve bizzat kendisi *Çin'in Yeniden Canlanışı İçin Dernek*'i kurar. Derneğe, uluslararası çapta katılışlar olur: Asya'nın hemen hemen her yanından aydınlar ve işadamları üye kaydedilirler; önerdiği iki de amacı vardır kuruluşun: Halk egemenliği ve köylülere toprak! Dernek, hoşnutsuz kitleleri arkasından çekip sürüklemek ister, Tonkin'de kaynaşıp duran ulusal gruplarla ilişki içine girer ve Kore'de – o çetin- Japon işgaline karşı ayaklanma girişimine kayıtsız kalmaz. Bir dizi kötü hasat ve kıtlık, Pekin yönetimine karşı acı çeken kim ki var doğrulup dikilmeye götürür. Han-Ken demiryolu şantiye işçileriyle tersane işçileri başkaldırırlar; yine o sırada, ordudaki kıpırdanışlara bakıp ordunun başı Yuan Çe-Kai hükümdara karşı çıkar.

Böylece, 1911 Devrimi patlar!

Gerçekte Sun Yat-Sen, bir demokratik cumhuriyet öneren Halk Partisi'ni ya da *Ko Min Tang*'ı boşuna kurmuştur: Cahil ve sefil yığınlara güvenemez. Güney Çin kökenli olduğundan, sadece bir Güney Cumhuriyeti'nin başkanı olabilecektir ve öyle olunca da çok geçmez çekilir. İktidar Yuan'a kalır: O ise yakasını hanedandan sıyırmıştır, ancak kendini dayatmak içindir bu ve Pekin'le Kuzey Ordusu yanında olduğundan, kendi yararına olmak üzere, düzeni sağlar. Yüksek görevlilerle nüfuzlu aydınları (*mandarin*), büyük tacir sınıfı, karışıklıklardan korkan güçleri kendi çevresine çekip toplayan bu tutkulu asker, böylece genç cumhuriyete el koyar. Uçsuz bucaksız ve esrarlı Çin'in yazgısı, Birinci Dünya Savaşı'nın eşiğinde bir muammadır aslında.

Avrupa dışı milliyetçi hareketler ve sömürgeciliğe karşı bir tepkinin habercileri

Çin "kımıldıyor"sa ilk kez değildir bu.

Victor Bérard, *Asya'nın Başkaldırısı* adıyla yayımlayacağı kitabının adını koymak için, Rus-Japon savaşının sonunu beklemez. *Mikado*'nun zaferlerinin ortaya çıkardığı pek önemli siyasal, iktisadi, kültürel, hatta stratejik sorunlar vardır ki yığınla eser üzerlerinde durmaya başlar; ve söz konusu zaferler, Büyük Okyanus çevresinde, Hint Okyanusu'nda ve tâ Osmanlı İmparatorluğu'na değin olağanüstü yankılara yol açmıştır. Öte yandan, Japon gazeteleri ve siyaset adamları, tutkulu umutlarını da gizlemezler: Okakura'nın kitapları, *Doğu'nun Ülküleri, Japonya'nın Uyanışı*, bütün Asyalılarda aynı dilekleri paylaşan insanlar olduğunu vurgular. Kuşkusuz Avrupalı ve Amerikalı kuruluşlar, doğrudan doğruya tehdit edildikleri bilincinde değillerdir henüz. Ne var ki, ilk bakışta farkedilmeyen nadir kışkırtmalardan biri kulaktan kulağa yayılmaya başlar. Japon fethi de bütün ötekiler gibi güvensizlik yarattığından, emperyalizmlere karşı milliyetçi hareketler ete kemiğe bürünür: Hemen hemen her yanda halklar tepkide bulunmaya başlar; bir yabancı düşmanlığından çıkılmıştır yola, ama Çin'de olduğu gibi siyasal ve

s o s y a l r e f o r m arzusunu da dışlamaz bu duygu ve çoğu kez yeni yaşam biçimlerini reddetme anlamını taşır.

1902'de ezilen Filipin bağımsızlık partisi belini doğrultamaz ve Birleşik Devletler takımadalara egemen olup hızla donatır onları. Koreliler, Japonlara karşı – ancak 1910'dan sonra kırılabilecek- korkunç bir direniş gösterirken, Bangkok – tersine- özgürlüğünü arttırmak amacıyla Tokyo'ya yaklaşmayı düşünür. Çinhindi yarımadasında asayiş hüküm sürer. Genel Vali Doumer, genişliğine bir bayındırlık programının uygulamasına geçmeden önce hükümdarlarla yüksek görevlilerin hiyerarşideki yerlerini aşağıya çektiğinde, ciddi hiçbir tepkiyle karşılaşmaz; onun yerine geçen Paul Beau, kimi insancıl reformlara girişerek, aydınlarla Fransızların arasındaki ilişkileri düzeltmeye çağırır. 1908'de Tonkin'de patlak veren bir ayaklanma zora başvurarak bastırılırken, Fransa'nın hasımları Japonya'dan ve Çin'den yardım görmüşlerdir; sonraki yıllarda bu anı sürer. Görünüş odur ki, sömürgecilik, boyun eğen halkların yararlarını tartışmaksızın sürmektedir.

Milliyetçilik daha da hızla Hindistan'da uyanır. Yaptığı ettiği Doumer'inkileri hatırlatan Lord Curzon, kum gibi kaynayan bir yerli kitleyi göz önünde tutmak zorundadır: Avrupalı yöntemlere düşman tutucu güçler, bir mevki tutkusu içindeki *intelligentsia* ve ticaretteki kazançları istemlerini de arttırıp duran burjuvazi, bu büyük kitleyi sürekli işlemektedir.

Çin'in sergilediği çarpıcı çelişmeler Hint yarımadasındadır da. Bir İngiliz yöneticisi 1899'da şunları yazar: "Bombay, modern bir sanayi kentidir; modern sanayileşmenin karanlık yanıyla parlak yanı, her köşede gözlere çarpar orada. Bombay'ın sağlığa aykırı mahallelerindeki yığılma, herhangi bir Avrupa kentindeki kadar içler acısıdır; ama aynı kentin, yollarını görkemli yapılarla süsleyen milyonerleri de vardır." 1907'de yapılmış bir çalışma komisyonu araştırması, proletaryanın korkunç sefaletini belirtirken, öylesi pamuk taneleme fabrikalarından söz eder ki, içlerinde günde on yedi-on sekiz saat çalışan işçiler ayda 25 ila 32 frank ücret almaktadırlar; aralarında 6-7 yaşında çocuklar da vardır ve berikilerin kazandıklarının yarısından aşağısına emek harcarlar.

Peki nereye götürmüştür *swadeşi* hareketinin başarısı? Rabindranath Tagore gibi düşünürler, İngiliz mallarını dışlamanın kitlelerin sömürüsünü daha da arttıracağını söylerler. Tilak'ın arkasından koştuğu ve 1906'da Hindistan Kongresi'nin de katıldığı *svaraj* (bağımsızlık) akımına gelince, Japon usulü gelişecek bir Hint devletinin oluşumunu mu simgelemektedir; yoksa, 1907'den başlayarak Gandhi'nin ileri sürdüğü gibi, her türlü ilerlemeye karşı direnişi, maşinizmi ve çok hareketli bir yaşamı mahkûm etmeyi, çıkrıklara dönüşü mü almıştır gündemine?

Ne olursa olsun, 1905'te önce Bengal'de olmak üzere, bir karışıklıklar dönemi başlar Hindistan'da ve arkasından Lord Minto ile Morley'in gerçekleştirdiği yeni yasama reformları insanları yatıştıramaz. Kongre, terrorizmden hep korkan ılımlıların ellerinde kalır kuşkusuz; ancak önemli ve aynı zamanda kaygılandırıcı bir olay ortaya çıkar, "Hindistan çapında bir Müslüman Birliği" oluşur ve yabancıya karşı muhalefete gelip eklenir, güçlendirir onu. Gandhi, 1914'te yurduna döner: Bu dev kişilik, Hint milliyetçı hareketine yeni ve özgün bir canlılık ve hız kazandıracaktır.

Gandhi'nin büyük kaygılarından biri, Müslümanlarla Hinduların birliği olacaktır. İslam'ın Asya'da ve Afrika'da önemini bilmez değildir; onun, Avrupa baskısı altındaki ürperişlerinin de farkındadır. Yeni Mutezile'nin yandaşlarından Huda Bukş'un kabul ettiği şudur: "Kuran, müminlere rehberlik edecek bir kitaptır, ama onların sosyal, ahlaksal, hukuksal ve fikri gelişmeleri yolunda bir engel değil!"; öte yandan, gelişmiş sözde bir seçkin takımının sloganlarının yol açacağı tehlikeye de işaret eder. "Avrupa giysisini, Avrupalı yaşam biçimini, hatta içki ve kumar olarak Avrupalı kötü âdetleri aldık, ama Avrupalıların erdemlerinden hiçbirini almış değiliz"; Avrupa hayranlarının yapması gereken budur, diye ekler. Ne var ki, İngilizlerin en gözde yetkililerinden biri olan Lord Cromer, 1908'de şöyle yazmakta duraksamaz: "İslama reform getirmek mümkün değildir; reformdan geçmiş bir İslam, İslam değil başka bir şeydir... Doğulu bir dişi domuzun kulağından bir Batılı ipek kese yapmak belki hiç gerçekleşmeyecek!" Ona göre Avrupalılaşmış Mısırlılar, "Müslümanlıktan çıkmış Müslümanlar, omurgasız Avrupalılardır." Kavrayışlı bir gözlemci olan Lo-

uis Bertrand da, 1910'da yayımladığı *Doğu Serabı* adlı kitabında şöyle bir şey söyler: "Belli bir saatte bir çöp kutusunu boşaltma zorunluluğunun, yalnız bunun, bizim Cezayir kentlerindeki yerlilerin yanında nasıl bir kızgınlık ve kine yolaçtığı hiçbir zaman bilinmeyecek."

Müslüman, kendi yurdunda Avrupalının varlığına aşağı yukarı bir hakaret olarak bakar. Türkistan'da bir Rus görevlinin belirttiği gibi, onun "gâvurların yönetimine uyması" mümkün değildir. Ve o Müslüman, kendisini yenenlerin delice sarıldıkları silahlanma yarışını tiksinti ile izler. Yahya Sıddık'ın söylediği şudur: "Avrupa doruğuna vardı; başına geçirdiği onca büyüklük, güç ve zafer halesine karşın, bugün daha da bölünmüş haldedir ve hiçbir zaman olmadığı kadar da dayanıksız." O yüzden y a b a n c ı d ü ş m a n ı gizli bir p a n i s l a m i z m vardır hep ve sık sık şurada ya da burada uç verir.

Vahhabilik, geçici olarak Neced'de içine kapanık yaşarken, Cuf, Akdeniz kıyılarından Nijer ve Ganj kıyılarına değin yorulmak bilmez bir propaganda yürüten Sinusiliğin merkezi olarak kalır. Trablusgarp'ta İtalyanlara kafa tutar. Bir tarihçi olan Hanoteaux şöyle yazacaktır: "İtalya, Türkiye ile işi olduğunu sanıyordu; karşısında İslam var!" Bununla beraber, tarikat, gizli ve ihtiyatlı yolları yeğlediğinden, Abdulhamit halifeliğin sancağını açmaya kalktığında İstanbul'la ilişki kurmayı reddeder.

Gabriel Charmes'ın 1883'ten başlayarak tehlikelerini haber verdiği bu siyasal panislamizm, terörle en ince diplomasiyi bir arada yürütür: II. A b d ü l h a m i t, "Kızıl Sultan" Ermenistan'da, Girit'te ve Makedonya'da Hıristiyanları kırdırırken, çoğu insanın İslama döndü diye baktıkları Japonya ile ilişkiler kurmaya kadar gider. Müslümanların Hindu ve Çinli milliyetçilerle bir yakınlaşması 1912'ye doğru belirginleşir. Böylece İslamın, Kahire'den Bağdat'a, Tahran'la Amritsar ve İstanbul'dan Bombay'a değin, ters yönde de Kalküta'dan İran'a, Türkiye ve Mısır'a doğru yayılan binlerce gazetesi vardır.

Ne var ki, Abdülhamit'in panislamizmi g e n ç m i l l i y e t ç i l i k l e r in duvarına çarpar. Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bile, Türklerle Araplar arasında gelişen soğukluğun üstesinden gelemez. C e m a l e t t i n A f-

g a n i' nin övüp göklere çıkardığı da, Arapların uygarlaştırıcı çabalarıdır. Gerçekten Lübnan'da, şair Halil el-Mutran ve romancı Halil Cibran'la bir "Arap Rönesansı" ete kemiğe bürünür; bir Suriyeli, Kevakibi, Mekke'ye bir halifenin seçilmesini ister. 1905'te, Arap Yurdu Birliği Paris'te bir bildiri yayımlarken, Necip Azuri de *Arap Ulusunun Uyanışı* adlı kitabını çıkarır. Aynı yıl, Hicaz'da ve Yemen'de birer ayaklanma olur ve Osmanlı yönetimi bastıramaz.

Çok geçmez, İstanbul'da bir devrim gerçekleşir (1908) ve başarısızlığı ortaya çıkan ve gözden düşmüş Abdülhamit'in panislamist eğiliminin yerine, Jöntürk'lerin milliyetçi partisi iktidarı alır.

Gerçekten, 1895'e doğru ve herkesten önce de Rus Tatarları arasında p a n t u r a n i z m adı verilen bir akım ortaya çıkmıştı: Bakü'nün zengin tacirleri, Ruslaştırıcı çar yönetimine karşı, Finlandiya'dan Mançurya'ya değin yayılmış bir "Turan ırkı"nın bütün öğelerini bir araya getirecek bir hareketi destekliyorlardı. Çarlığın parlamentosu olan ilk *Duma*'da önemli bir Müslüman milletvekili grubu gözlere çarpar ve kaygılandırır. Ne var ki, gelişmeler oradan ileriye gitmez. Ancak, Volga Tatarlarından Akçuraoğlu Yusuf İstanbul'da bir Turan Derneği kurar ve aynı kentte, hemşehrisi Ahmet Agayef, Sultan Abdülhamid'in rejimine karşı olan aydınlar arasında yoğun bir propaganda yürütmektedir. Aynı çevreden ve ordudan yandaş toplayarak, sultanın başarısızlıklarının altını çizerek ve onun verdiği ödünlerin karşısına çıkarak, özetle bir hayalet halifeye karşı Jöntürk Partisi palazlanıyordu.

Parti, bağnazlığı olmayan Müslüman Türk halkının erdemlerini sayıp övünür ve fırsatını düşürüp kararsız ve anarşik diye bildiği Arabın yüzüne vurur onları. Sonradan açıkça parti adını alacak olan *İttihat ve Terakki Komitesi,* Auguste Comte'tan da esinlenmiştir ideolojisinde ve "tam bir pozitivizm"e sahip çıkar. "Osmanlıcılık" adına da, "İmparatorluğun bütün uyruklarının ayrım gözetmeksizin Osmanlı diye çağrılmasını" ister. Nedir kıymet-i harbiyesi bu çabanın? Tam bir başarısızlık! Gerçekten, Trablusgarp yitirilir ve orada sadece Sinusi'ler direnirler; Balkanlar yitirilir, Arap dünyası gitgide kopar ayrılır. Görünüş odur ki, "Os-

manlı yurdu"nda, pek kısa bir süre içinde, kala kala resmi Osmanlılar kalmıştır. İngiltere Araplarla ilgilenirken, daha önce Abdülhamit'in panislamizmini desteklemiş olan Almanya bu kez milliyetçiliği desteklemeye verir kendini. Sonuç olarak, Jöntürk hareketi, pancermanizmle karıştırılma tehlikesi karşısındadır.

Abdülhamit'in hemen arkasından, bir başka anarşik imparatorluğun despotu olan Şah Muhammet Ali düşer tahtından. Türkiye'de Jöntürkler mi vardır, İran'da da Genç İranlılar. Bu sonuncular, eşraf, aydın, Kafkas ve Ermenistan kökenli maceracı ve birkaç da Şii kökenli molla karmaşığıdır: Tahran'a karşı Tebriz'dir bu! İngiliz-Rus yakınlaşmasının kurbanı olan ve Ulusal Meclis'i toplamak zorunda kalan şah, 1909'da genç oğlu lehine tahtından ayrılır. Ne var ki, Amerika danışmanların yardımını dilenen ve bir ara da Berlin yönünde destek arayan Devrim, Ruslarla İngilizlerin ortaklaşa müdahalesini engelleyemez. İran'da karışıklıklar dönemi sona ermekten uzaktır; çünkü birbirine rakip emperyalizmler bizzat bu ülkeyi aralarında tartışıp durmaktadırlar.

Türkiye'de ve iran'da 1908-1909 olaylarının tepkisi Kahire'dedir. Lord Cromer Mısır'ı terkeder; yirmi sekiz yıl boyunca, İngiliz çıkarları doğrultusunda işleri çekip çevirmiştir orada. Arabi başkaldırısının tanıklık ettiği ve gezgin Schweinfurth'un daha 1895'te saptadığı Mısır milliyetçiliği ölmemiştir. Hareketin içinde Muhammed Abduh'u da içine alan ılımlı bir kanat vardır ve Mustafa Kâmil'in dilinden seslenir: "Mısırlılar Mısır içindir, Mısır da Mısırlılar için!" Öyle de olsa, Kâmil işgalciyi idare eder. Ancak o öldüğünde, hareketleniş yeniden başgösterir ve arkasında destekçi olarak da, Çin'de ve Hindistan'da olduğu gibi, sanayi proletaryası vardır. Louis Bertrand, 1910'da şunları yazar: "Nil'in iki kıyısı fabrikalar, şeker ya da pamuk fabrikalarıyla çevrilidir ve kurum saçan bacaları, fellahların toprak damlı kulübelerinin arasından sivrilir durur." Kitchener gelir, milliyetçi gazeteleri kapatır ve şeflerinin arkasına düşer. Ne var ki, gazeteci Sydney Low bir itirafta bulunur: "Mısır'da halkın sevdiği insanlar değiliz" ve Pierre Loti acılar içinde inler: "Zavallı, zavallı Nil... Ne düşüştür bu! Yirmi yüzyıllık horlayıcı bir uykunun arkasından,

sen şimdi kalk şeker fabrikalarını besle ve İngiliz pamuklularına hammadde sağlayacağım diye balçıkta didin dur!"

Dikkatleri çeken şu ki, İslam dünyasının bağrında bütün bu milliyetçi gelişmeler, o dünyanın Avrupalı güçlerce kesin olarak bölüşülmüşe benzer olduğu yıllara rastlar. İran'ın istilası, Fas'ın istilası ile aynı tarihlerdedir; birbiri arkasından, İtalyanlar Trablusgarp'ı ele geçirir, Fransızlar Fas'ı korumaları altına alır, Osmanlıların elinde Avrupa'dan sadece Doğu Trakya kalmıştır ve Bulgarlar – bir anlığına da olsa – İstanbul'u tehdit etmişlerdir. Ön Asya, eli kulağında ulusal bölünüşlere hazırlanır; daha şimdiden, Filistin'de Yahudi yurdu yaratılmıştır.

Aslında Fas direnişi Atlas'ta, Rif'te, Sahra sınırlarında başlamıştır. Fazla önemli olmasa da bir belirtidir: "Genç Tunus Evrimci Hareketi" ortaya çıkar; aydınları, birkaç şeyhi toplar, özgürlükler isteyip olaylar yaratır. Ne var ki, Fransız korumacılığı eskisi gibi sürer: Avrupalı azınlığın çıkarları ile geleneksel Hüseyni devleti arasında bir uzlaşmaya gidilmiştir. Cezayir'de asayiş yolundadır: Fransız nüfus alabildiğine artsa da, Müslümanların dev çoğalışını altedecek halde değildir; 1910'dan başlayarak da, Tunus'ta olduğu gibi orada da, Avrupa usulü modern okullarda yetişen yerli çevrelerden kimi homurdanışlar olur. Bu Genç Cezayirliler, bir askere alma tasarısını fırsat bilip, karşılığında vergi eşitliği, eğitimin yaygınlaştırılmasını, daha da genişliğine temsil edilme isterler; onların tersine, Fransızların aralarından *kaid* ve *ağa* devşirdikleri Eski Türbanlar, orduda hizmet etme yükümlülüğünü reddederler; ne var ki, Genç Cezayirliler olsun, Eski Türbanlar olsun, her ikisi de, İslamın haklarını sıkı sıkıya savundukları inancı içindedirler.

Kuşkusuz, Almanların elindeki Güneybatı Afrika'da, Herero'lar, sonra da Hottanto'lar, 1903-1905 yılları arasında, üzerlerine yıkılan korkunç sömürü ve siyasal baskıya karşı ayaklanırlar. Yerlilere bir parça gülücük dağıtılırsa da, 1907'den başlayarak yine aynı uygulama sürer. Ama Müslüman ya da pagan olsun, ne Sudan'da, ne de Kongo bölgelerinde "Afrikanizm" henüz etkileyici değildir. Madagaskar'da, 1913'te geçici bir kıpırdanış olur. Buna karşılık, 1 buçuk milyon beyaza karşılık 4 buçuk milyon siyahi ve baş-

ka renkten insanı barındıran Güney Afrika'da katı bir milliyetçiliğin doğup geliştiği görülür. Beyazlar arasında İngilizlerle Boerler arasındaki – üstünlük adına- o büyük kavga 1902'de sona erer. Ne var ki, 1910 Dominyonu ile, yerliler karşısında beyazların dayanışması çok geçmez yeniden kendini belli eder. Dahası, Boerlerin bir bölümü, bir süre sonra ayrımcı önlemler alınmasını isteyecektir. 1914'te de, bir Güney Afrika Partisi kurulacak ve İngiltere'ye karşı silaha sarılacaktır.

Öteki İngiliz dominyonlarında buna benzer merkezkaç baskılar görülmez. Kanada'nın özerkçi tavrı – Londra'ya ve Washington'a aynı mesafede olmak üzere – büyürse de, Britanya İmparatorluğu bundan bir zarar görmez; Avustralya da, Asya tehlikesine karşı, metropolle ve ona güvenerek direnir. Ama öyle de olsa, bütün bu halklar ayrı uluslar oluşturduklarının bilinci içindedirler.

Kapitalizmin geliştiği Latin Amerika ülkelerinde, bir zenginler yönetiminin, Avrupalı ve Amerikalı iş adamlarıyla kazançlı ilişkiler kurduğu görülür. Kuşkusuz Theodore Roosevelt'in Orta Amerika'ya gösterdiği *big stick* (iri sopa) güvensizlik öğesidir ve panamerikan konferansları, Birleşik Amerika'ya "uluslararası polis yetkisi"ni vermeyi sürekli reddeder. Ne var ki, yabancı sermayenin egemenliğine karşı hiçbir şey yapılmaz. Bu bakımdan Meksika örneği pek ilginçtir: 1910'da Porfiro Diaz'ın diktatörlüğüne son veren Devrim, ne topraksız köylü kitlesi için bir şey yapar, ne sendikacılıkta sosyalizmin eğitmeye başladığı – çiçeği burnunda – proletara için bir şey yapar, ne de liberal bir rejim arzusundaki – görece bilgili – burjuvazi için; birbirinin yerine geçen hayaleti andıran ya da ceberut iktidarlar, müdahale için alesta bekleyen Washington'la anlaşmak zorunda kalırlar.

Bununla beraber, Meksika'da, Kahire'de ve Nankin'de, k e n d i y a z g ı s ı n a e g e m e n o l m a arzusunda bir u l u s a l t o p l u l u ğ u n ç e h r e s i belirginleşir. Böylece, başlangıçları Avrupa'da XVIII. yüzyılın çok öncelerine uzanan bir hareket, XX. yüzyılın beş kıtasını da ilgilendirme yolundadır. Bunun sonucu olarak, bir "yurt üstündeki insan topluluğu" evrenselleşir: Jaurès'e göre "onun temelinde sadece iktisadi ilkeler yoktur"; "kökleri aynı in-

san yaşamına dayandığı" için, "bir sınıf mülkiyetinin dar çerçevesi içine hapsolmuş değildir"; bu "tarihsel topluluğun" bağrında, bireysel bilinçler "birleşir ve coşarlar", "sömürülmüş", "köleleştirilmiş" de olsalar, "saray merdiveninin en alt basamağında huzur içinde birkaç saatlik bir uykuyu" tadarlar ve "mutlak bir düşmanlık ve tam bir güvensizlikle dolu dış dünyada" olduğundan daha rahattırlar orada.

BÖLÜM IV

İŞÇİLERİN TEPKİLERİ VE SOSYALİZMİN YÜKSELİŞİ

Büyük Fransız yazarı Anatole France, 1908'de yayımladığı bir tür kurgu– tarih anlatısı olan ünlü *Penguenler Adası*'nda, yüzyılları gözden geçirdikten sonra sözü çağdaş dünyaya getirir ve şu anlamlı satırları yazar bir yerinde: "Yaşam için gerekli olan şeyleri üretenler onlardan yoksun halde; bu nesneleri üretmeyenlerin evlerinde ise bolluktan geçilmiyor."

Hangi gerçekliğe tanıklık ediyordu bu sözler?

EMEK, TOPLUM VE DEMOKRASİ

Yüzyılın sonunda proletaryanın durumu

1895 yılından başlayarak iktisadi eğilimin yön değiştirmesi ve üretimle alışverişte görülen yeni atılım, kapitalizmin alabildiğine işine yaradı kuşkusuz. Ne var ki, büyük sömürge paylaşmalarının son bulması ve hammaddeler ile mahreçlere sahip olmak için daha da kıran kırana mücadele, d e v bir t e k e l c i o l i g a r ş i n i n o l u ş u m u ile aynı ana rastlar. Aslında emekçiler, kaçınılmaz biçimde bireyci olan tutumlarını azar azar terketmek zorundadırlar; çünkü böylesi bir tutum, çıkarlarını savunmada hiçbir şey getirmez onlara: Sadece Fransa'da, 1890 ile 1914 yılları arasında, sendikaların sayısı 1.004'ten 4.967'ye, kayıtlı olanların sayısı da 93.000'den 402.000'e çıkar.

Bunun anlamı şudur: Ü c r e t l i e m e k d ü n y a s ı, sayısal yönden çarpıcı bir b ü y ü y ü ş içindedir. Küçük, orta ve büyük sanayi işletmelerinde çalışan çeşitli işçi kategorilerine, kendini üretilenlerin dağıtımına ve kamu hizmetle-

rine vermiş – " ü ç ü n c ü " diye adlandırdığımız – bir kesimde çalışanlar eklenir: Takma yaka, kravat ve kasket taşıyan proleterlerdir bunlar. Fransa'da, 1866'da 240 işçiden 10'u, 1906'da 145 işçiden ve 1914'te de 120 işçiden 10'u müstahdemdir. 1895-1914 dönemiyle ilgili bir kestirmeye göre, Almanya'da sadece aylıklarına bakan aile şeflerinin sayısı 8 milyondan 12 buçuk milyona yükselir; Birleşik Devletler'de gerçek anlamıyla işçi 5 milyondan 7 milyona, Rusya'da da 3 milyondan 4 milyona çıkar.

Orta ve Batı Avrupa için olduğu kadar denizaşırı Anglosakson ülkeleri emekçilerinin bütünü bakımından da, büyük depresyon, onların yaşam koşullarında kimi ilerlemeler anlamına geliyordu. Ne var ki, nominal ücretin yükselişi yeni konjonktürde sürerken, gerçek ücretin artışı, yaşam pahalılığı göz önünde tutulursa, ağırlaşır. Bu artış, bir ülkeden ve bir meslekten ötekine değişir: Ücretlerin daha zayıf olduğu İtalya'da da belirgindir bu; İngiltere'de en azdır; Belçika'da, 1904'ten başlayarak kesintiye uğrar, sonra tam bir durgunluk içine düşer.

En kayrılmış dallar, madenler ve demir-çelik sanayisidir; çünkü, onlar için istem alabildiğine artar. Ama buna karşılık, hakettiğini gitgide daha da az alan, dokuma emekçileridir.

Çoğu mesleklerde ücret pek düşük durumdadır.

Asya'da rakamlar daha da aşağıya iner.

Dahası, hiçbir yerde tam istihdam yoktur. S ü r e ğ e n b i r i ş s i z l i k görülür ve sefalet içindeki insanların dışarıya dev boyutlarda göçü, bir k i t l e s e l y o k s u l l a ş m a nın devam ettiğinin işaretidir. En gelişmiş ülkelerde bile, emek, sermayeye oranla pek elverişsiz durumda kalır hep.

Daha güçlü üretkenlik: Taylorizmin doğuşu

İşletmeci, kazancını sürdürmek, hatta daha da arttırmak için, i ş b ö l ü m ü s o r u n u nu dikkatle incelemeye koyulur. Bütün ücretlilere üretimin tek biçim öğeleri olarak hiçbir zaman bakmamıştı; gözünde, hep iyi ve kötü işçiler vardı. Ne var ki, bireysel çabanın, herkesin yeteneği-

ne ve kullanılan tekniklere göre, bir kişiden ötekine değiştiğini de bilmez değildi. Oysa dayatan olay, kalifiye denen emeğin makine önünde gerileyişidir. O yüzden de, yüzyılın başlarındaki işçi, elin becerikliliğini öldürüyor deyip makineyi içgüdüsel olarak horlamıştı. Gerçekte ise, mekanik, onu yönlendirmede nitelik kazanmış, rolü sadece bu olan y e n i b i r i ş ç i t a b a k a s ı nı gerektiriyordu. Bu işçiler, bunun üretimin bütününde nasıl bir görev üstleneceğini bilmiyorlardı doğallıkla; dikkatli gözeticiler olacaklardı, ama bakışları bulundukları dar kesimin ötesine yayılmayacaktı: Parça parça yapılan çalışmanın zafer kazanmasıydı bu. Böylece, Birleşik Devletler'de, uzman olmayan emekçilerin sayısı, 1830 ile 1910 arasında yüzde 65'ten 25'e iner.

Bu koşullarda maşinizm işin içine girince verimliliğin artışına olanak sağlar ve kişiden tasarrufun da kapısını açar. Örneğin daha derinlere indikçe verimliliğin düştüğü kömür madenlerinde, mekanik kesme arttırır bunu. Ücretin yükselişi, aletlerdeki ilerlemeye bağlı gözüktüğünden şu görüş yaygınlaşır: E m e ğ i n i y i ö r g ü t l e n i ş i, işverene olduğu kadar işçiye de yarar. İşveren kuruluşları da yine bu noktayı bir kanıt olarak alıp ileriye sürer: Söz konusu kuruluşlar, bir köşeye çekilmiş işletmecilerden çok daha iyi olarak, en iyi işletme usullerini uygular ve kendi üretim giderlerini azalttıklarından, ücretleri yükselterek daha ucuza satarlar.

Dahası var: İşçileri, m e k a n i k a l e t l e r i n i h t i y a ç l a r ı n a en uygun biçimde dağıtmak gerekir. İnsanın makineye akla uygun olarak uyarlanışı, onun makineyle de uzlaşmasına yardımcı olacaktır. Bilimcilikten, bir bilimsel emek yöntemi düşüncesi çıkarılır. Bu, uygulamalı psikolojinin işidir. Her insanın yeteneğini belirleme olanağı sağlayan testlere başvurma yolu 1880'e doğru işin içine girerken, Wundt'un bir öğrencisi, Birleşik Amerika'ya göçmüş Munsterberg, gerçek bir psikoteknik yöntemin kabulünü önerir.

Ne var ki, emeğin ilk bilimsel örgütleniş yöntemi, mühendis T a y l o r' un eseri diye bilinir. Taylor, işçinin işbaşındaki her hareketinin zamansal ortalamasını belirler; bir planlama bölümüne, standart bir iş için standart zamanı hesaplatır ve saptanan plana uymayacak kim ki var safdışı edilmesini öğütler.

Böylece, Taylorizmin asıl amacı, işçinin en iyi konumda olması değildir. Onun önerdiği, insanı makinenin bir parçası haline getiren s e r t b i r o t o m a t i z m aracılığıyla en fazla verimliliği gerçekleştirmedir. Ne var ki kapitalizme uygun gelse de emekçilerin aleyhteki tepkileri fazla gecikmez. Washington'daki Kongre, *Scientific Management* üstüne bir soruşturma açılmasını emreder. Avrupa'daki eleştiriler de serttir: Fizyolojist Sachs'a göre, "aşırı çalışmadan bitkinliğin örgütlenişi"dir söz konusu olan; ve sendikacı Pouget, bu deyimi kitabına ad olarak verir ve işçiyi "sersemleyip aptala dönmüş" bir otomat haline getiren böylesi bir yönteme karşı çıkar.

Ford 1912'de, parasını yatıran ve düzgün bir yaşamı olan uysal işçiye bir prim verir ve o da, verimliliğin düzenlenip iyileştirilmesini göz önünde tutar.

Böylece, insanla makinenin ilişkileri o durumdadır ki, insan, kapitalizmin yasalarına göre üretimin gereklerine ve kârın sürdürülmesine tabi olup çıkmıştır.

İnsancıl edebiyatın sürekliliği

Sosyal romantizm yapmış bir kuşaktan sonra gelen gerçekçilik ve naturalizm kuşakları da, sıradan insanları, y o k s u l v e n a s i p s i z l e r i yeğleyip inceler: Nesnel olmak isteyen resimlerde genellikle bir duyarlık da vardır.

Ve bu eğilimler, Fransa'da olmasa da bütün öteki ülkelerde, yüzyılın sonuna değin alabildiğine sürer yaygınlaşır. Flandra'dan Baltık'a kadar, kimi büyük yazarlarda Z o l a' n ı n e t k i s i derindir; *Mujikler* öyküsünde olduğu gibi Çekov'da bile görülür bu etki: *Germinal* ve *Toprak,* biçemlerde ve çeşitli edebi türlerdedir.

O etkiyi taşıyanlardan biri olan G. Hauptmann, ünlü şiiri *Dokumacılar*'ında şöyle söyletir:

Ayaktakımı denen biziz,
Biziz çaresiz, biziz tükenen,
Kalmadı takatimiz, kalmadı gücümüz,
İskeletlerimizdir ayakta giden;
Kızlarımız oğullarımızla,
Kefenimizdir dokuduğumuz.

Sosyal ayaklanma, Birleşik Devletler'de de Dreiser'in, Upton Sinclair'in ve Whitlock'un kalemlerinde patlar: "Çamur hareketlenir." Rusya'da da, Korolenko'yla, Gorki ve Kuprin'le sürer.

Ne var ki, idealist tepki, zalim görünümlerin önünde bir kaçış değildir zorunlu olarak. Frenssen acıyarak, Léon Bloy sert bir tavırla, Hıristiyanca yoksulun yanında yer alırlar; Léon Bloy'un ruhban karşıtlığı İbanez'in ve Zola'nınkiyle birleşir hemen hemen.

Bir Bernard Shaw ve bir H.G. Wells, burjuva toplumunun çehresindeki maskeli yalanı indirerek adaletsizliklere karşı savaşa atılırlar; Dreyfus davası, Jules Renard'ı sosyalizme iter; Anatole France'ı, içinde güzel şeylerle oynaştığı fildişi kulesinden çıkarır. Bir halk tiyatrosu, halk şenlikleri düşleyenler vardır: Barışçı bir insanlığın gerçek mistiği olan Romain Rolland, yaşamı soylulaştırmak için acılar çekmiş büyük insanları anlatmak ister. Kimi zaman taşra ağzıyla konuşan ya da düpedüz argoya başvuran ama gerçek anlamıyla halktan şairler ve romancıların ayaklanışıdır görülen: Charles-Louis Philippe ile Emile Guillaumin olsun, yirmi yılını *Marie-Claire*'i yazmaya harcayan dikişçi Marguerite Audoux olsun, Fransa'nın o yıllarda kendi kendini yetiştirmiş bu sıradan ve yüreği titreyen insanların en tanınmış temsilcileri arasındadırlar. Önceleri okuması yazması olmayıp oradan oraya dolaşan Maxim Gorki, sonra oturur, bir romantizmle içiçe kahraman serseri tipini çizmeye başlar.

Sosyal acılar üzerine tanıklıklar artar durur.

Kamu özgürlükleri, dayanışmacılık ve bir "Hıristiyan Demokrasisi" sorunu

Bütün bunlara karşın, çalışan sınıflar, siyasal yaşama katılma da gitgide daha fazla bir pay edinirler. Bu sınıflar, devletlerin temsili biçimlere doğru evriminden yararlanırlar; bu evrimi, liberal burjuvazi de kabul etmiştir, hatta yol açmıştır ona. Şu da var: Siyasal kurtuluş, bireyci ilkelere ve ulusal egemenlik öğretisine uygun olarak gelişmesini sürdürürken, sosyal güçler, sanayiye ilişkin anlaşmalar ve mesleki kuruluşlar yoluyla örgütlenmeye yüzlerini şim-

diden çevirmişlerdir. Soru şudur: Yurttaş, "soyut yurttaş", demokratik toplumda, hangi noktaya kadar *homo ekonomikus*'la içiçedir?

Önce şunu hatırlatmalı: Japonya'da 1889'dan beri yerini anayasal bir rejime bırakan despotik iktidar, arka arkaya Rusya'da (1905), Osmanlı İmparatorluğu'nda (1908), İran'da (1909) ve Çin'de (1911) tarihe karışır. Oy hakkı, az çok uzun süreden beri servet sahibi olmanın bir ayrıcalığı iken, g e n e l o y gitgide onun yerine geçmeye yüz tutar. Belçika'ya, İsviçre'ye, Arjantin'e giren nispi temsil kuralı Fransa'da da adımlar atar.

Kamuoyunun dikkati – özellikle basın sayesinde- parlamentoların etkinliğine isteyerek çevrilmiş de olsa, oy hakkının genişlemesi, yurttaşın kamu işlerinin yürütülmesine gerçek anlamda katılması anlamını taşımaz. Söz konusu katılım, seçmenlerin, uyuşukluk ya da bilgisizlik sonucu, haklarına ve ödevlerine pek zayıfça sahip çıktığı ilkelerde, alabildiğine kuramsal kalır. Öte yandan, bu katılma gerçekten dolaylıdır: Ne olursa olsun, bizzat temsili sistemin usulleri, kişisel etkiler, yaranlıklar, paranın gücü, sık sık gelip karşısına çıkarlar onun. Dahası var: Hızla gelişen kamu hizmetleri, hep belli bir "meslek"in içinden çekip alır elemanlarını; daha da özel olarak Fransa'da, sendikacı anlayışı gelip işin içine girmeye başlasa da, bu hizmetler, bir bütün olarak bakıldığında, s i y a s a l h a r e k e t l e r i n d ı ş ı n d a dır. Ne var ki devlet, eski liberalizm yandaşlarının iktisadi ve sosyal yaşama gelip girişini şiddetle eleştirip durdukları devlet, rolünün gitgide arttığını görür; çeşitli toplu çıkarların örgütleri de baskısını çoğaltmaktadır o devlet üzerinde.

Tam anlamıyla bireyci bir l i b e r a l i z m i n g ö z d e n g e ç i r i l i ş i ni John Stuart Mill ile Renouvier başlatmışlardı; bu tavır, pozitivizmin, Spencer sosyolojisinin ve Durkheim okulunun etkisiyle hızlanır. İnsanların birbirlerine karşılıklı olarak bağımlı oluşları, her biyolojik türün üyelerini birbirine bağlayan bir doğa yasasının zorunlu sonucu gibi görünür çoğuna. Bireye alabildiğine tek yanlı bakan insan haklarının yerine, Léon Bourgeois, geçmişte antlaşılan ve bireyle toplum arasında bir bağı önceden varsayan bir sözleşmeyi geçirir. *Bir Dayanışma Felsefesi Üstüne Deneme* adlı eserinde, düşünür, yeni bir liberalizm türünün ana çiz-

gilerini çizer ki, Fransız radikalizmi de benimser onu. İnsancıl bir laikliktir bu: "Ayrıcalıklılar"a, adalet adına bir "sosyal borç" ödeme görevini yüklerken, nasipsiz yurttaşlara da, doğal yeteneksizliklere ve sosyal risklere karşı bir yardımı öngörür; bu arada, herkesin eşit olarak yararlanacağı bir ilk eğitimin faydalarını göz önünde tutar. İskandinav ve Anglosakson ülkelerde, İsviçre'de ve İtalya'da yığınla liberal ve tutucu parti ve Birleşik Devletler'de "ilericiler", benzer bir programı kabul ederler.

Böylesi bir görüş, kimi Protestanların sosyal Hıristiyanlığıyla da uzlaşır. Kooperatifçiliğin tutkunu iktisatçı ünlü Charles Gide de dayanışmacı bir tez ortaya atar. Wilfred Monod'nun kalemiyle, *Hıristiyanlığın Sonu* adlı eserde, sorun alabildiğine açıklıkla konur: "Hıristiyanlık horlanıp dışlanıyor; çünkü sefaletin ortadan kaldırılmasını ciddiye almadı o. Ücret düzeni, bugün, düşünce karşısında, vicdanlar karşısında ve tarih karşısında mahkûm edilmiştir." Almanya'da, genişliğine bir insanlıkçı tavır, tutucu ve Yahudi düşmanı Sosyal-Hıristiyan emekçiler partisinden çok, rahip Naumann'ın ulusal-sosyal partisine rehberlik eder. İngiltere'de Fabien ve emekçi eğilimlerin içine gelip sızan, Protestan anlayıştır.

Açıktır ki, Katolik Kilise, emekçi kitlelerin "Hıristiyanlıktan uzaklaşması"nın önüne geçme olanağını kendisine sağlayabilecek bir yola girer görünür. 1891 tarihli ünlü Papalık bildirisi, *Rerum Novarum,* sosyalist öğretilerin Tanrıtanımazlığını ve materyalizmini top ateşine tâbi tutarken, kapitalizmi de ayıplar ve onunladır ki "dağınık ve savunmasız işçiler, insanlıkdışı ustaların insafına ve dizginlerinden boşanmış bir rekabetin açgözlülüğüne terkedildi" der; ama öyle de olsa, "her iki sınıfın yazgısında, doğa gereği ahenkli biçimde birleşmek ve tam bir denge içinde karşılıklı olarak dayanışmak var" diye de ekler. Böylece, "ücretliler" karşısında yerine getirmesi gereken ödevleri olduğunu hatırlatır devlete ve patronlarla işçiler arasında, kardeşlik derneklerinin, başka bir deyişle, "ihtiyatlı bir yönetime" tabi karma sendikaların kurulmasını öğütler.

Ne var ki, "Sosyal Katoliklik", bir yandan laiklikle her türlü işbirliğine düşman korporatist eğilimli tutuculuk, öte yandan

"Hıristiyan demokrasi"yi kendisine bayrak edinmiş hareketler arasında, hangisine tutunayım diye çabalar durur. Katolik Parti, Belçika'da ve Almanya'da, sosyalizmin elinden işçi seçmenlerin bir bölümünü çekip almayı başarırken, Avusturya'daki Sosyal-Hıristiyanlar her şeyden önce Yahudi düşmanlığına yapışırlar; Fransa'da, Dreyfus davası sırasında, Hıristiyan demokrat bir hareketin şanslarının içine eden de, kimi Katolik çevrelerin Yahudi düşmanlığıdır yine.

1901'de bir Papalık bildirisi, *Graves de communi,* siyasal eylemle sosyal etkinliğin birbirinden ayrılmasını öğütler. Ve Papa X. Pius, seçilir seçilmez Fransa'da Sosyal Haftalar'ın tutumunu uygun bulurken, Hıristiyan Halk Eylemi hareketini Kilisenin emirlerine uymaya çağırır. Kilise içinde işçi sınıfına karşı birtakım çıkışlar "kaygılandırıcı eylemler" diye mahkûm edilirken, Almanya'da görüldüğü gibi sendikalarda inançlararası anlaşmalar horlanır. Köktendinciliğin belleğinde, *Rerum Novarum*'dan kala kala şunlar kalmıştır: "Yoksulluk yüz karası bir şey değildir"; "İnsan, durumunu sabırla karşılamalıdır!"

Demokratik vergicilik ve çalışma kanunlarında ilerlemeler

Kamusal hizmetlerin süreklilik kazanan ihtiyacına bakıp, liberalizm de, bireylerin olanakları üzerine bir vergi koyma hakkını devlete tanıyordu. Ancak, çoğunun istediği, verginin g e l i r i n y e n i d e n d a ğ ı l ı m ı n ı n b i r a r a c ı olmasıydı. Devletin giderlerinin hızla arttığı bir sırada, vergi anlayışında da böylesi bir evrim gerçekleşti. Kuşkusuz sosyalistler, küçük gelirler ve ücretler üzerine vergi salmayı iğrenç bir el koyma olarak görüp karşı çıksalar da, dolaylı vergiler kitlelerin üzerindeki ağırlıklarını sürdüreceklerdir. Ne var ki, varlıklılardan bir ek çabada bulunmalarını istememek de güçtür. Buradan kalkarak, az çok "m ü t e r a k k i v e r g i" ye, yani oranı matrahın çokluğu ile yükselen vergiye başvurulur: Böylesi bir türü, serbest mübadeleleci Büyük Britanya'ya öykünerek, kimi İsviçre kantonları – sermaye üzerine vergiyle birlikte – kabul eder; Prusya ve Saksonya da onlara katılır. Açıklanmış gelirler

üzerinde bir inceleme ve denetlemeye dayandığı için, hasımları zorbaca nitelerler bu vergi türünü; "müterakki" olmasına bakıp, çoğu sosyalist ya da ona meyyal yandaşları, tersine, hakkaniyetli bir önlem olarak gösterirler. Böylece, İngiltere'de 1911'de, liberallerle İşçi Partisi üyeleri bir araya gelip, bir *income-tax*'ın yanı sıra, müterakkiliği daha da baskın olan miras üzerinde vergiyi Parlamento'da oylarlar. Harekâtın pahasını da toprak aristokrasisi öder. Buradan kalkıp bir Parlamento kararı, Lortlar Kamarası'nın yetkisini azaltır ve genişliğine bir sosyal yasamanın yolunu açar. Fransa'da bu konuda mücadele yirmi beş yıl sürecek ve 1914'te sonuç alınabilecektir. Birleşik Devletler'de, gümrük vergilerinde hafifletmenin arkasından, 1913'te İngiltere'de olduğu gibi, *income-tax*'a başvurulur.

Rekabet ekonomisinin çerçevesi içinde, sosyalizmin esamisi okunmaz; sadece Birleşik Devletler'de antitröst kanunlar çıkarılır. Cumhuriyetçi Parti, çatısı altındaki ilerici "muhalefet"çe tehdit edilince, *Standard Oil* ile *American Tobacco*'nun feshedilmesini emreder; onlar da gider başka biçimlerde yeniden örgütlenirler. 1912'de yeniden iktidara glen Demokratlar kanunsal önlemleri güçlendirirler; ne var ki 1890'da *Sherman Act*'daki çerçeveleriyle etkili oldukları kuşkuludur.

Avrupa'da ise sanayi anlaşmalarına karşı mücadele henüz başlamış olmasa da, yığınla devlette demiryolu şebekeleri geriye satın alınır. Atlantik'in her iki yakasında, su, gaz ve taşıma hizmetlerinde "tekelleştirme" denen bir olay yaygınlaşır. 1890'a doğru, Birmingham'da, o sıralarda "radikal" olan Joseph Chamberlain, müterakki vergi ile ranta vergi salmayı öneriyordu ki, düşük fiyata konutlar yapılması olanağını sağlayacaktır bu.

Sosyalistler, sosyal konulardaki kanunların böylesi adımlar atmasına, kimi zaman kuşkucu kimi zaman da hoşnut bir gözle bakarlar. Söz konusu kanunlar, daha önce de olduğu gibi, kapitalist rejimin gözleri en çok tırmalayan kötü yanlarına çareler önerirler; öyle ki, patronlarla emekçiler arasındaki ilişkiler bir parça düzelir. Ne var ki, yasal müdahale, hiçbir zaman sistematik görüşlerden yola çıkmaz; sosyal yapıya ve ulusal anlayışa bağlı olarak, bir ülkeden ötekine değişir durur. Birleşik Devletler'de, bu tür bir

müdahale, federal yönetimden çok federe devletleri ilgilendirir.

Fransa'da bireycilik, yükümlülüklere alabildiğine inatçılıkla direnir; Almanya'da ve kimi Anglosakson ülkelerde önlemler daha da kolaylıkla yürürlüğe girer; hep en önde olan Avustralya'da, asgari ücretin güvenceye bağlanmasına kadar gidilir, oysa İngiltere'de böylesi bir önlem madencilere uygulanmakla sınırlı kalır.

İşgünüyle ilgili düzenlemeler az çok saygı görür, yayılır ve belirginleşir. Ne var ki, işçileri ilgilendirdiği noktalarda bir gecikme vardır bu konuda: Avustralya'da, sekiz saat kuralı 1890-93 yıllarından başlayarak kabul edilmiştir; İngiltere'de ancak madenlerde ve Birleşik Devletler'de de demiryollarında bu ilke uygulamaya konulabilir. Hafta sonu tatili bir dinsel adet olduğu içindir ki, XIX. yüzyıl liberalizmi onu zorunul olarak tanıtmayı istememiştir. Sendikaların yasallığı - Japonya bir yana- büyük sanayi ülkelerinde artık pek tartışılır olmasa da, patronlar, işçi kuruluşlarının, işletmelerde, ücretlilerden yana söz hakkı sahibi olmalarına alabildiğine karşı çıkarlar. O yüzden de, burjuva hükümetler, şu ya da bu uzlaşmaların arkasından koşarlar hep; iş sözleşmesine, ücretin korunmasına ve sağlık önlemlerine ilişkin kimi kurallar önerirler: Çoğu Avrupa ülkesi, Almanya'yı örnek alıp kazalara karşı sigortayı sokarlar kanunlarına; İngiltere, Norveç ve Belçika işsizliğe karşı sigortayı örgütlerken, Fransa sadece sendika sandıklarına yardımda bulunur. Almanlardan çok sonra, İngilizler, 1911'de çıkardıkları *National Insurance act* ile zorunlu sigortayı kabul ederler; Fransa'da ise, hastalık ve yaşlılığa ilişkin, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, bölük pörçük önlemlerden bütünlüğüne bir sisteme varılmış değildir.

1890'da Berlin Konferansı'yla beraber çabalar, çalışma alanında uluslararası bir düzenlemeye yönelir. Bununla beraber, iktisadi etkenler, insanlıkçı birtakım önlemlerin alınmasını geciktirir. Basel'deki Büro'nun en etkin üyelerinden biri olan İsviçreli Frey, aşırı üretime karşı çareyi çalışma saatlerinin azaltılmasında görür. 1905'teki Bern Kongresi'nde, kibrit üretiminde beyaz fosforun yasaklanması ilke olarak kabul edilir; ancak İsveç, toplantıda bulunmayan Japonya imzasını koymadıkça, protokolü onaylamayı reddeder. Çocukların ve kadınların geceleyin çalıştırılmalarının yasaklanması bile, 1914 yılına

değin sürecek yığınla toplantıda uzun ve boş yere tartışmalara konu olur. İşçi gönderen ve işçi kabul eden ülkeler arasında olmak üzere, çalışanların korunmasına ilişkin, örneğin Fransız-Belçika ve İtalya-Almanya arasında iki yanlı sözleşmeler yapılır.

Avrupa ile Amerika'da sosyal hareketleniş ve sendikacılığın büyük saldırısı

80 ve 90 yılları boyunca iş uyuşmazlıkları pek yoğunlaşmıştı. Doğrudan eylemini grevlerle, 1 Mayıs kutlamalarıyla, sendikacılığın gelişmesiyle ortaya koyan işçi hareketi, İkinci Enternasyonal'den daha korkutucudur.

G r e v, istemlerini kabul ettirmenin en iyi aracı olarak görünür işçi sınıfına. Sadece 1909 yılında, Fransa'da 1.025, Almanya'da 1.537, İngiltere'de 435 grev olur ki, 300 bine yakın emekçiyi ilgilendirir. Birleşik Devletler'de madenler 1900'de, 1902, 1903, 1912, 1914'te; demir-çelik sanayisi 1901 ve 1909'da; demiryolları 1904'te ve 1911'de; dokuma ile giyim sanayisi 1910, 1912, 1913'te hareketlenir. İtalya'da, 1870'den 1890'a değin 1.250, 1890'dan 1900'e değin 1.700, sadece 1901'de 1.400 hareket saptanır.

George Sorel'in gözünde bir "destan"dır bu!

> Amerika'daki işçi mücadelelerine etkin biçimde katılan ünlü bir sendikacı militanın, Jones Ana'nın Anılar'ını okuduğumuzda, anlattıkları heyecanlandırır insanı. İşte 1903'te Colorado'da durum: "9 Kasım 1903'te grev ilan edildi; amaç, sekiz saatlik bir işgünü, madencilerin belirleyecekleri bir ağırlık denetimcisi, ücretlerin bono yerine para olarak ödenmesini sağlamaktı... Ocaklardan tek bir kömür parçası bile çıkmadı. Colorado'da kasım soğuğu titretiyordu ve halk grevin etkilerini hissetmeye başladı... Sonunda, bir ültimatom verildi madencilere... En çetin savaşlar, Cripple Creek dolayında oldu. Madenciler, kumpanyanın mülkiyetindeki evlerinden kovuldular. Çıplak dağlara sığınıp 45 santimetre karda korkunç bir kışı çadır içinde geçirdiler. Çaputlar içindeydi ayakları, zayıfladılar ve ormanlardaki kurtlar misali acıktılar..."
>
> Sonunda işbaşı yapmalarını zorlayan bu açlık olur!

Avrupa'da da maden grevleri sık sıktır ve çarpıcıdır. Sanayi dayanışması nın (*industrial solidarity*) geliştiği görülür. Ruhr'da makineler, 1912'de İngiliz kömürüyle çalışır; öyle olduğu için de, kömür madeninde çalışanların ücret ve çalışma koşullarında hissedilir bir iyileşme olur.

Pek mutsuz Rus işçileri sık sık hareketlenirlerse de, Meksika'dan Arjantin'e ve Şili'ye kadar, maden ve liman proletaryası, 90'lı yıllardan başlayarak belli bir sertlikle haklarını isterler. Japonya'da kimi hareketlenişler olur: 1900'deki demiryolu görevlilerinin bir grevi az buçuk başarı sağlar. 1907 yılında da, Güney Afrika'daki maden kumpanyalarına bir direniş başlangıcı görülür; 1913 ve 1914 yılları pek hareketlidir orada.

Bir yenilik de şudur ki, kamu hizmetleri girer sahneye: Yalnız demiryolu görevlileriyle ticaret gemilerinde çalışanlar değil, postacılar da tek düze çalışmaya karşı hayır derler. 1911'de İngiliz demiryolu görevlileri, madencilerin, doklarda çalışanlarla yapı işçilerinin isteklerini desteklerler.

Kırsal kesimde kaynaşmalar belli boyutlara varır. Söz konusu kaynaşma, Rusya ve Latin Amerika dışında, bağcılıkta bir bunalımın yoksul düşürdüğü ya da çarptığı Güney Avrupa'yı etkiler daha da özel olarak. İtalya kırsalında gerçek ayaklanmalar olur ve grevler *braccianti* arasında süreklidir. Portekiz'den Galiçya'ya değin her yanda yoksul köylülüğün içinde bulunduğu huzursuzluk, kitleler halinde Amerika'ya doğru göçlere yol açar. Büyük sömürünün bir başka bölgesi olan İngiltere'de gündelikçiler de haklarını isterler. Fransa'da, Akdeniz yöresindeki bağcılar, birçok kez şamatalı gösterilere kalkarlar; üzerlerine asker yollanır, Narbonne'da kan akar. Paris bölgesinde oduncular ve reçine işçileri, gündelikçi olmanın bütün sefaletiyle harekete geçerler.

Georges Sorel'in dayanılmaz "itici düşünce" olarak nitelendirdiği, yenilmez ve zafere ulaştırıcı genel grev fikri, 1904'te İtalya'da uğradığı başarısız bir girişime karşın, ortalıkta gezinmeye başlar. Marksistlerin ütopyacı olarak baktıkları bu düşünce, başlıca salt erkinlik yanlısı ve siyaset dışı çevrelerde yayılır. Trotsky'nin, *Yaşamım* adlı ese-

rinde "Batı'da pek nadir" diye sözünü ettiği siyasal grev, "Rusya'da mücadelenin temel yöntemi"dir: Orada, 1905 Devrimi sıralarında iki milyona yakın insanı sürükler arkasından; 1914'ün ilk altı ayında da bir milyondan fazla insanı hareketlendirir.

Başka anlamlı olaylar vardır: İşçi sınıfı, istemlerini ileriye sürüp haykıracağı gösteriler için, 1 Mayıs'ı seçmiştir kendine ve kızıl bayrağı kabul etmiştir; uluslararası bir gün ve simgedir bunlar. Nitekim, Jules Simon, 1890 1 Mayıs'ı ile ilgili olarak şunları söyler: "Vahim olan, sesin sınırların ötesinden işitilmesi, ortak bir istemler metninin, ortak bir hareket biçiminin kabul edilmesidir. Sosyal düzende derin bir değişikliğe işaret ediyor bu!" Gerçekten de, "emek bayramı"nın kısa ama kahramanca bir dönemi olur: 1891'de, şimşekli halk gösterileri patlak verir; Fransa'nın kimi yerlerinde çatışmalar görülür; Roma'da ve Floransa'da, İspanya'da ve Macaristan'da karışıklıklar ortaya çıkar; Şikago ve Brezilya'da dalaşmalar ve 1892'de Lodz'da kanlı sahneler sergilenir.

İşte o sıralardadır ki, Jean-Baptiste Clément, şu savaşçı dizeleri yazar:

O tepeden konuşan sermayeye
Şudur dediğimiz bu uyanış gününde:
Güneş altında herkes yerine,
Gönençten herkes payını alsın!

Sonra, coşku çaptan düşer.

Her yıl belli bir tarihte gelen 1 Mayıs, imgelemleri çarpmaz ve varlıklı sınıfları korkutmaz olur. Törenlerde kafileler ilerler: Eugen Pottier'nin 1871 Haziranı'nda bestelediği *Enternasyonal* ağızlardadır; Komüncülerin "barışın ve eşitliğin bayrağı" diye selamladıkları kızıl bayrak açılır kimi zaman; ne var ki polis karşı çıkar ve kaçıp dağılan göstericilerin arkasına düşer. 1893 1 Mayısı'nın ertesinde, artık yaşlanmış Engels'in düştüğü not şöyledir: "Burada (Londra'da) 1 Mayıs bayramı pek güzeldi, ancak bütün öteki günler ya da daha çok bütün öteki yıllar gibi olup çıkmış daha şimdiden; ilkinin tazeliği çekip gitmiş halde!" Ve 1895 1 Mayıs'ında, *Küçük Cumhuriyet* adlı gazete şunları yazar:

"Dün, devrimler yapılıyordu, bugün geçit törenleri. Dün, bir varoşu dizginlemek için bir ordu gerekiyordu; bugün, yarım düzine polis, binlerce göstericiyi kaçırtmak için yetiyor. Böyle bir sonuca varılacak ise, sokağa inmek niye?"

Kuşkusuz, sendika yöneticileri 1 Mayıs'tan yararlanmak için, birçok kez girişimde bulunurlar. 1896 1 Mayıs'ı için, İş Borsası adına bir çağrıda bulunur; ancak ploletaryanın, her şeyden önce, çıkarlarının ve onları gerçekleştirecek araçların bilincinde dev bir örgüt oluşturması gerektiğini düşünür. Yeniden, 1906'da Genel İş Konfederasyonu, sekiz saatlik iş günü için mücadeleyi canlandırmak amacıyla, çarpıcı bir 1 Mayıs hazırlamaya koyulur; ne var ki, bu "dev hareket"in de bir geleceği yoktur gerçekte.

Sendikacılığın üye sayısını arttırdığı ülkelerde (1914'te İngiltere'de 4 milyon, Almanya'da 2 buçuk milyon, Birleşik Amerika'da 2 milyon sendikalı). sendikalar, siyasal eyleme hor bakar ya da açıkça reformist bir programa kapılanırlar.

Amerikan İş Federasyonu, grev kırıcılığına başvuran ve adli otoriteden yararlanan – aşılması güç- bir patron direnişine çarpar; öyle olunca da oyunun kuralına uyup işçinin durumunu düzeltmeyi iş edinir sadece. Bununla beraber, 1905'te *Dünya Sanayi İşçileri* hareketi daha köktenci bir tutumdadır. Ve yine aynı yıl, Upton Sinclair, "Üniversite Sosyalist Derneği"ni kurar, başkanlığına da Jack London seçilir.

Almanya'da sendikacılık, Hıristiyan, liberal ve sosyalist eğilimler arasında bölünür; bu sonuncusu, Marksist sosyal demokrat şefler kendisiyle ilişki içinde hareket etmediği için, bürokratlaşır.

Büyük Britanya'da olduğu gibi Avustralya'da da, *trade-unionisme,* parlamentodaki işçi partisine omuz verir ve doğrudan eylemlere güvensizlik duyar. Belçika'da, Pay-Bas'da ve Avusturya'da da pek farklı bir durum yoktur; bu sonuncusunda, dinsel örgütler, ayrıca şiddete her türlü çağrıyı reddederler.

Fransa'da sendikacılık, tersine, Marksist olsun ya da düpedüz reformcu olsun, siyasal sosyalizme güven duymadığı için, Genel İş Konfederasyonu'nun çerçevesi içinde, b a ğ ı m s ı z b i r e y l e m uygular. Söz konusu konfede-

rasyonun 1914'te bir yarım milyon üyesi vardır. Hareketin başındakiler, Pelloutier'den başlayarak, Marx'tan çok, Proudhon'un, Bakunin'in, Jean Grave'ın, anarşizmin arkasından gittiklerini söylerler; ve konfederasyon, "patronluk ile ücretliliğin ortadan kalkmasını" hedefleyip, boykota, sabotaja varıncaya değin öğütler, kararlı biçimde bütün ülkelerin proleterlerini birleşmeye çağırır ve "gerçek işçi partisi" olarak bakar kendine. 1905'te kabul edilen Amiens anlaşması ile, Konfederasyon, "her türlü siyaset okulunun dışında bir sınıf mücadelesi" sürdürmek istediğini açıkça belirtmiş olur böylece.

İtalya'da da gücünü kendinde gören bir hareket palazlanır; ulusal çapta ilk genel grev denemesine gidilir ve savaşçı örgütler kurulur: Direniş Komitesi, Doğrudan Eylem ve Sendika Birliği adını taşır bunlar. Labriola ile Leone, Georges Sorel'in yazdıklarını yayar ve İtalyan Genel İş Konfederasyonu'nun reformizmini saf dışı ederler. Öte yandan, 1907'de Amsterdam'da, anarşistler bir kongre toplarlar ve Malatesta'nın baımsız sendika eylemine yatkın önerisi oylanır. Buradan kalkarak, Katalonya'da, tepeden tırnağa ruhban karşıtı ve antimilitarist İşçi Dayanışması kurulur ve 1911'de de, bütün yarımadada, 1888'de kurulmuş Genel Emekçiler Birliği karşısında tavrını koyan Ulusal İş Konfederasyonu oluşturulur; 1888, İspanyol Sosyalist İşçi Partisi'nin de kurulduğu tarihtir. Latin Amerika'da da, gücünü kendinden alan ideolojinin önde gittiği benzer bir durum vardır.

Bu bölünüşler oldukça derindir; öyle olduğu için de, sendikacılık eylemi *uluslararası planda* zarar görür bundan. Mesleki sekreterlikler 1889'dan beri çalışır haldedirler: 1914'te 28 sekreterlik vardır ki, onların 24'ünün merkezi Berlin'dedir. Ayrıca, ulusal merkez temsilcileri arasında belli aralıklarla toplantılar düzenlenir. Bir Uluslararası Sendika Federasyonu, 1913'te Zürih'te kurulur.

Bununla beraber, kapitalizme karşı mücadele olsun ya da savaş halinde ulus karşısında işçi dünyasının tavrı olsun, işçi kuruluşları, *sosyalizmin siyasal eylemi*ni bütünüyle gözardı edemezler.

Sosyalizmin itişi ve Marx'ın mirası

Sendikacılık gibi sosyalizm de önemli ilerlemeler kaydeder.

Seçmenlerin hatırı sayılır bölümlerinin dikkatini çekemediği Birleşik Devletler'de bile, sosyalist aday Debs, 1900 Başkanlık seçiminde 100 bin oy toplayamadığı halde, 1912 seçiminde bir milyona yakın oy elde eder. Avrupa'da, Alman sosyal demokrasisi, 1890 ile 1912 yılları arasında, oy sayısını 1.500.000'den 4 milyonun üstüne çıkarır ve bu son tarihte bir milyon üyesi vardır. Fransa'da, 1914'te bağımsız sosyalistler bir yana, 103 sandalye, İşçi Enternasyonali Fransız Bölümü'ne aittir. İtalya'da da sosyalist grupların göz doldurucu bir ağırlığı vardır. İngiltere'de İşçi Partisi (*Labour Party*), 1906'da 29 ve 1909'da da 40 seçilmiş üyesiyle sahneye çıkar kesin olarak. İspanya gibi bir ülkede –proleterlerin sayısına kıyasla – sosyalizmin görece zayıflığına karşın (1910'da parlamentoya bir tek sosyalist seçilebilmiştir), Rusya'da 1905 Devrimi'nin havası içinde, sosyal demokrat, sosyalist-devrimci, popülist örgütler hızla serpilirler: İlk Duma'da sandalyelerin yüzde 40'ı onlarındır ve 1907'de, seçmen statüsünde, onların temsili azalsın diye sert önlemler alınır.

Fransız Devrimi'nden beri, kanun yapmak, genellikle burjuvaların işidir. Açıktan açığa köylüleri savunan hiçbir parti yoktur. Böylece, kendini belli bir sosyal sınıfın savunmasına vermiş ve üyelerini sert bir oy disiplinine zorlayan siyasal kuruluşların ortaya çıkışı, heyecana yol açar.

Şu da bir gerçektir ki, parlamento yaşamına katılan sosyalizm, meclis yöntem ve örfleri ne de karşı çıkmaz. Anglosakson ülkelerde, sosyalizm "öğretisiz" olmayı sürdürür: Reformist bir sendikacılığın yanı sıra ahlak derslerine de yer veren bir işçi ideolojisidir bu. Avustralyalı Watson şöyle der: "Avrupa'nın sosyalist anlayışlarıyla bağlanamayız. Sosyalizmin temelindeki ilkelere inanıyoruz. Ancak, her şey ağır ağır olacak." İngiltere'de, mezheplerin ve Fabienne topluluğunun İşçi Partisi üzerinde derin bir et-

kisi vardır. Maden işçisi Burt, milletvekili olunca mezhebini vaaz etmekten vazgeçmez. Arkadaşı Keer Hardie, "İsa'nın, yaşamı pahasına ilan etmek istediği büyük gerçeği, yani ruh toplulukça kurtulmazsa birey olarak ruhun kurtulamayacağı gerçeği"nden söz eder. Ruskin'den, Shaw'dan, William Morris'ten Webb'lere ve Ramsay Mac Donald'a kadar, kapitalist toplumun eleştirisi, sömürücüye karşı bir ayaklanma çağrısıyla sonuçlanmaz asla. Bu eleştiri, daha çok u l u s u n g e n e l ç ı k a r ı nı göz önünde tutar. Karı koca Webb'ler şöyle derler: "Amacımız, kapitalizmin ortadan kalkmasıdır, yoksa ücretli sınıfın değil" ve "bütün insanları devletin ücretli görevlileri" yapmayı düşünürler. Üretim araçlarının ve kamu hizmetlerinin millileştirilmesi, hakkaniyetli bir sosyal düzenin kurulmasına olanak sağlamalıdır. Her halükârda, koşullara uygun kanunların barışçı etkisiyledir ki, proletaryanın durumu yavaş yavaş ortadan silinecektir. Bunun gibi, açıktan açığa reformcu Belçika İşçi Partisi Liberal Parti aleyhine ilerler, ama sonra onunla Katolik çoğunluğa karşı birleşir; İngiltere'de İşçi Partisi, Lloyd George'un radikalleşen liberalizmini destekler ve Lortla kamarası da buna uyar. Fransa'da, sosyalist parlamenter çoğunluğu, seçim taktiği adına da olsa, gerici ve kilise yanlısı diye şöhret kazanmış milliyetçilikle mücadele eden "sol bloklar"ı desteklemek zorundadır.

Aslında Birleşik Devletler'de ve Büyük Britanya'da da üzerinde durulan Marksizm, Avrupa kıtasını istila eder; bu arada anarşizm, batıda sendikacılar arasında ya da Rus devrimci sosyalist parti saflarında kendine bir yer edinir. Engels, 1895 yılına kadar yaşar. Bir sosyalistin, Vandervelde'in söylediği şudur onunla ilgili olarak: "Bir yarı tanrı gibiydi gözümüzde; Marx'ı tanımış bir insan, bir büyük insandı." Ne var ki, Engels'in etkinliği, büyük ustanın temel metinlerinden doğru dürüst yararlanılmasından çok, kimi nadir metinlerin üzerine eğilmeyle sınırlı kalıyordu. *Sermaye*'nin 10 bin nüsha olarak çıkarılmış ilk Fransızca basımı, aradan bir yirmi beş yıl geçtiği halde hâlâ tüketilmiş değildi. Öyle olunca da, Marksist öğretinin saygınlığının bir bakıma e s r a r l ı b i r y a n ı vardı: Yeni bir tür inançtı yapılan! Ve gelecek zamanlar kaçınılmaz soruları haber verirken, Marx'ın çömezleri de birbirlerine sorup duruyorlardı: Wil-

helm Liebknecht'in itiraf ettiği gibi, "Marx, Kutsal Kitap gibi, birbirine en zıt anlamlarda yorumlanıp duruyor!"

Engels, ölmeden önce tehlikeyi sezmişti. Şu hatırlatmayı yapma gereğini duymuştu: "Bizim kuramımız bir dogma değil, bir evrim sürecinin açıklanışıdır ve bu süreçte birbirini izleyen evreler var." Demokratik fetihlerin yararını yadsımamakla beraber, burjuva liberalizminin kumlarına gömülme tehlikesine karşı sosyalizmi uyarıyordu; "bilinçli küçük bir azınlığın yönlendirdiği destekleyişler, başkaldırmalar zamanı geçmiştir", "proletarya diktatörlüğü" zorunluluğuna, "sınıf egemenliği için mücadeleden zaferle çıkan proletaryanın mirasçı olduğu bir hastalık" olarak bakıyordu.

"Marx ve Engels'in öngörüleri doğrulanmamıştır" diyen Pareto ya da "sosyalizm, sosyal bilimin simyasından başka bir şey değildir" diyen Leroy Beaulieu gibi kestirip atmadıkça, söz konusu öğretiden çıkarılabilecek bir pratik program olabilir. Ancak, kapitalizm davasının sonunda açıklanmış ölüm kararının tam anlamı üzerinde anlaşmak da gerekmektedir. Felaket kapıda bekliyorsa, bu korkunç sonucu göğüslemeye hazırlıklı olmalı; ama saatin çalması gecikiyorsa, o zaman da burjuvazinin saatin akreple yelkovanının yürüyüşünü nasıl olup yavaşlattığını bilmek yerinde olur. Ya ekonomi kendi başına hareket ediyordur ya da rolü abartılmıştır. Ne olursa olsun, metinler incelenmeli, olayların öğrettiklerinin ışığında yine yönteme uygun olarak aydınlatılmalıdır.

A n a r ş i z m Grave'ların, Reclus'lerin, Kropotkin'lerin kaleminden gitgide berraklığa kavuşur: Kapitalist sömürüye karşı mücadeleyi her türlü baskıya karşı mücadeleye tabi kılmakta, bireysel özgürlüğün altını durmadan çizmekte ve kendiliğinden yardımlaşmayı duraksamaksızın kabullenmektedir; bu durumda, yığınla sosyalist, Marksizme bağlılıklarını sürdürseler de onun gözden geçirilmesini isterler.

1898 yılından başlayarak, Georges Sorel, *Sosyalizmin Bunalımı*'ndan bahseder. Sonra, Bergson'un görüşlerine uygun olarak, sosyalizmi, dinamik bir ahlakın hizmetine vermek ister ve Guesde'in tersine, Dreyfus savaşının içine gelip giren Jaurès'in tutumuna alkışlar. Davadan sonra ise, olan bitene bakıp Sorel'in sapması hızlanacak, hayalkırıklığı Péguy'u de sosyalizmden uzaklaştıracaktır.

Ne var ki, e n ç a r p ı c ı s a l d ı r ı, 1899'da Almanya'dan gelir: Görünüşte sağlığı yerinde olan sosyal demokrasi, gerçekte bürokratlaşmaktadır. Bernstein, *Kuramsal Sosyalizm ve Pratik Sosyal Demokrasi* adlı eserinde, diyalektiği, tarihsel materyalizmi, temerküz, emek-değerle bunalımlar üstüne kuramları kalburdan geçirir ve bir yeni Kant'çı olarak, iyiliğe doğru özgürce atılıma güvenilmesini ister. 1848 yılı için uygun Blanqui usulü bir Marksizme inanışın karşısına çıkar ve oportünist taktiği benimser. Kautsky ile Rosa Luxemburg kendisine yanıt verirler, rakamlar sürerler önüne ve getirdiği yorumun yanlışlarını koyarlar ortaya. Örneğin Bernstein, bir küçük azınlığın elinde servetlerin toplanması ile üretim araçlarının toplanmasını birbirine karıştırmıştır. Öte yandan, parlamento çatısı altındaki savaşın, Rosa Luxemburg'un deyişiyle "bir uzun ve inatçı mücadele"nin yararını belirtirler. Bütün bunların sonunda, 1900'de Paris'te toplanan Enternasyonal'in Kongresinde, Kautsky, "Proletaryayı sosyal savaşa hazır bir ordu halinde örgütleme"yi önerir ve, Guesde'in de arzuladığı gibi, sosyalistlerin burjuva partileriyle her türlü bağlaşıklığına karşı çıkar.

Ne var ki, birlik kolay gerçekleşmez.

Fransa'da, Jaurès'le Guesde çatışırlar. Jaurès'in düşüncesi, sentetik bir uzlaşmaya doğru uzanmıştır: "Yöntemimizle nasıl derinliğine reformcu ve gerçekçi isek, amacımız bakımından o denli devrimciyiz" der. Öte yandan ekler: "Doğrudur, insanlık tarihinin temeli ve zembereği iktisadi yaşamdır, ancak insan, düşünen güç olarak, tam bir düşünce yaşamına, kaygılı aklın canlı ortaklığına özlem duyar, birliğe ve evrenin esrarına tutkundur... Cesaret, ideale yürümek ve gerçekliği kavramaktır... İnsanları yönlendirmek için fikrin aydınlığı gerekir..."

Adalet istediği kadar, umut ve yiğitlik de aşılamaktadır.

Rusya'daki sosyal demokraside, güdülecek taktik bakımından, M e n ş e v i k l e r 'le B o l ş e v i k l e r 1903'te birbirlerinden ayrılırlar: Birinciler, bir kitle partisinden yanadırlar, ikinciler ise disiplinli ve merkezileştirilmiş bir parti isterler; birinciler, burjuva reformcularıyla bağlaşıklıkları kabul ederken, ikinciler köylülük üstüne yapılmış hesaba inanırlar daha çok.

Tersine, revizyonistlerle reformistler, Alman sosyal demokrasisinde davayı kaybedince, 1904'te Amsterdam'da toplanan Enternasyonal'in Kongresinde, biçimsel olarak, Fransız sosyalist grupları birleşmeye çağırır ve Jaurès bu davete uyunca, 1905'te İşçi Enternasyonalizmi Fransız Bölümü (S.F.İ.O.) doğar.

Oysa, sosyalizmi dünya çapında sarsan bir büyük olay olmuştur: Rusya'da devrim patlamıştır.

1905 Rus Devrimi ve sosyalist harekete etkisi

1871: Paris Komünü; 1905: Rusya'da işçilerin, köylülerin, denizcilerin çarlığa karşı ayaklanışı. Birinci Enternasyonal Komünde ayaklananları kurtaramamıştı; İkinci Enternasyonal ise, Petersburg'tan Moskova'ya ve Odesa'ya değin tutuşan yangına seyirci kalır, hiçbir şey yapamaz.

Bir iktisadi bunalımın ertesinde, uzakta bir yerde, Japonya'ya karşı bir savaşın içine – hiç de istemeyerek- gelip girmiş olan Rus halkı başkaldırır. Çarlık rejimi için vahim bir olaydır bu ve bir daha kendine gelemeyecektir, Çar II. Nikola, "Devrimi durdurmak için küçük bir zafer kazanmak" gerektiğine inanmaz değildi. Ne var ki, savaş çetin olur, halk kitlelerinin acılarını yoğunlaştırır; kaybedilince de, ulusu küçük düşürür, alçaltır. Yurtseverce öfkelenişin meyvesi olan Paris Komünü, yeteneksizliği ve ihaneti ayan beyan olan burjuva yöneticilerinin karşısına dikilmişti; Rusya'da ise, mutlakiyetin sakatlıkları, çürüyüp kokuşmuşluğu çığlık çığlıktır; öyle de olsa, proletarya yeni bir başarısızlığa uğrar.

Niçin?

İkinci İmparatorluk Fransa'sında olduğu gibi, çarların imparatorluğunda da kapitalist ekonomi ilerler. Bununla beraber, Batı'da, burjuvazinin önünde liberal bir gelenek vardır ve mülkiyet sahibi köylülüğün desteğiyle toplumu yönetebilir; Doğu'da ise, 89 gerçekleştirilmeyi bekler. Ayrıca, Rus burjuvazisi, ne sayıca güçlüdür ne de iktisadi bakımdan bağımsız; ülkede devletin ve yabancı sermayenin sanayi gelişmesinde oynadığı başrolü hatırlatmak yeter. Buna karşılık, işletmelerin belli noktalarda toplaşması, işçi sınıfı-

na belli bir tutarlılık sağlar. Peki köylülüğün yeri ne olacaktır? Ve burjuvazi güçsüzse, pek yoksul bir proletaryanın iktidarı ele geçirmesi, hâlâ yarı Ortaçağlı yapıdaki bir devlette, sosyalist açıdan arzu edilebilir bir şey midir gelecek için?

Marx, düşüncelerinin Rusya'da kazandığı başarıya bakıp şaşırmıştı önce. "Anarşi, komünizm ve Tanrıtanımazlık bulamacı bir hükümdarlıkta ölümcül bir sıçrayış" yapmak zorundaki bir halkla, Rus halkıyla alay etmişti uzun süre. Yenilgiler, Lenin için şaşırtıcı olmadı: Öyle olduğu için de, Port-Arthur'un düşüşünün arkasından, "Geri bir ülkenin savaşı, tarihte çoğu kez görüldüğü gibi, devrimci büyük bir rol oynadı bir kez daha" diye yazar. Ne var ki, sosyalizm böylece nazik bir durumdadır. Bolşevikler'in başı olarak Rusya'ya dönerken Lenin'in altını çizdiği şudur: "Rus Devrimi'nin burjuva sınırlarından, birden ve tek bir atılımda çıkamayız!"

Olaylar, hem bunalımın yoğunluğunu ortaya korlar, hem de – Marksist ya da popülist – devrimciler için Eski Rejim'i devirmenin olanaksızlığını!

Gerçekten, bir köylü ayaklanması görülür, kent proletaryasında bir başkaldırıya tanık olunur; dev grevler, orduda ve donanmada ayaklanmalar vardır. Hatırda kalması gereken kimi olayların altını çizmeli: Petersburg'ta 22 Ocak 1905'te kanlı pazar, Prens Potemkin zırhlısının başkaldırısı, II. Nikola'ya anayasalı bir yönetim vaadettiren 30 Ekim gösterisi, aralıkta Moskova'da sokak savaşları... Kimi Marksistler, kitlelerin kendiliğinden *sovyet*lerde örgütlenişinin arkasından bir halk iktidarının çıkacağı anın geldiğini sanırlar: Genç Bronstein, namı diğer Trotsky, bu inançladır ki Petersburg *sovyet*inin oluşumuna omuz vermiştir. Lenin için, hazırlık yapılmadığından, girişim başarısızlığa adaydır; ne var ki, gerçek bir ayaklanma taktiğinin yararı bakımından da öğreticidir.

Çarlık, bu koşullarda *Duma* deneyimini tezgâhlar: Melez bir rejimdir söz konusu olan; öyle ki, ne mutlakiyet kendini – olduğu gibi- gerçekleştirebilir, ne burjuva liberalizmi tutunabilir, ne Stolypin'in bireysel mülkiyet doğrultusundaki toprak reformu yemişlerini verebilir, ne tarımsal olduğu kadar sanayi üretiminin tartışılmaz gelişmesi sosyal hareketlenişi durdurabilir.

Rusya'daki sarsıntının Batı'da uyandırdığı izlenim derindir: Jaurès, peygamberce bir söyleyişle, "Rus halkının kurtuluşu, hiç kuşkusuz Rus proletaryasını Avrupa proletaryasının öncüsü yapıp çıkacak bir emek rejiminin kuruluşuna varacaktır" derken, Anatole France da, "Dev ve korkunç bir girişimin sonu ne olursa olsun, proleterler, daha şimdiden, ülkelerinin ve dünyanın yazgısını kesinkes etkilemişlerdir" diye açıklamada bulunur. Bu açıklamaya, Arthur Meyer, bir gazetede şu yanıtı verir: "Her büyük devrim dünyaya kötülük tohumları ekmiştir, ama Rus Devrimi bir başka korkuncu olacaktır"; ve ekler: "Ben, tam bir karşı-devrimden yanayım, bizi daha da korkunç felaketlerden kurtaracak olan yalnız odur." II. Guillaume'a gelince, II. Nikola'ya şöyle yazar: "Rusya, tarihinde bir sayfayı çevirir halde adeta... Alınması uygun önlemler, başvurulması gerekli eylem biçimleri ve onları yerine getirecek kişiler, bütün bunlar, sınırlarınızdaki başka ulusları doğrudan etkileyeceklerdir." Şu da bir gerçek: Çar despotluğuna indirilmiş darbe, Asya'da, Ruslar arasında olduğu gibi, Batılı etkinin özellikle emperyalist kapitalizmin girişiyle kendini belli ettiği bu dünyada belli bir yankılanışa yol açar.

Olay, Rus Marksistlerini de aralarında bölüyordu sonunda: Lenin, olan bitene bakıp, Menşeviklerin de istediği gibi, *Sovyet*leri sadece "idarî organlar" olarak görmeyi reddeder; Trotsky gibi o da, "başkaldırı örgütleri" rolünü tanır onlara. Engels, daha önce şunları yazmıştı: "Uçtaki bir partinin yönetimini üstlenmiş bir kişinin başına gelebilecek en korkunç şey, temsil ettiği sınıfın üstünlüğünü tarihsel hareketin olgunluğa eriştirmediği bir sırada, iktidarı ele almak zorunda kalmasıdır." Plekhanov, Martov, Dan, bu metni hatırlatmaktan hoşlanıyorlardı. Ne var ki Lenin, sosyal demokrasinin omuz vereceği bir burjuva devriminin ertesinde, "İşçilerin ve köylülerin demokratik diktatörlüğü"nü, gitgide artan bir güvenle göz önünde tutar. 1912 Prag Kongresi'nde, daha da altını çizerek, proleter güçlerin dar çerçeveli ve sert yönetimli örgütlenişini Bolşeviklere görev olarak verir. Çünkü, ona göre sorun, "Avrupa'nın hiçbir yerinde bizde dayattığı gibi kendini dayatmıyor." Yoğun bir sosyal hareketlenişe bakıp, çarların imparatorluğunda kesin bir bunalımın eli kulağında oluşuna

inandığı için, 1913 ve 1914'te, Cracovie'den emirler verir: Böylesi bir bunalım, güçlü örgütü sayesinde halk güçlerini arkasından sürükleyebilecek bir Marksist partiyi eyleme hazır bulmalıdır.

Rusya'da bütün bu olanı bitenin tersine, Batı ve Orta Avrupa sosyalizmi, milliyetçi ideolojilerin saldırılarını ve liberal reformizmin gözleri büyülemesini güçlükle püskürtür. Lenin, *Materyalizm ve Emprio-kritisizm* adlı eserinde, gerekirciliğe karşı oluşun taşıdığı burjuva içeriği boşuna sergileyip eleştirmez. Fransa'da Jaurès, kardeşlik ve adalete tutkun bir sosyalizm ülküsünü alabildiğine coşkuyla belirtmeye verir kendini; Georges Sorel, burjuva demokrasisine çullanır, bilimciliği reddeder, *Marksizmin Çözülüşü*'nü ilan eder, kurtuluşu "yüce duygu"dan, "mitos"tan bekler artık ve böylece sonunda gelip durduğu saf gelenekçilerin saflarıdır. Onun çömezlerinden Edouard Berth, "demokrasinin alacakaranlığı"ndan söz eder ve Péguy gibi, "aydınlar"ın hükümranlığının ölüm çanını çalar; 1914'te de, Péguy'ün hemen yanı başında safını bulur. "Bağımsız" sosyalistlere gelince, radikal ve ılımlı cumhuriyetçilerin işbirliği karşısında gerilemezler: "Bir öğretinin içine sığışıp kalmamışlardır, sekter görüşleri yoktur, böylece evrime yatkın insanlardır."

Alman sosyal demokrasisi nde ise, görünüşte mahkûm edilmiş olan revizyonizm uygulamada başarı sağlar: Bebel, arkasından Scheidemann, "Bir yıllık devrimin Rus proletaryasına sağladığı eğitimi, otuz yıllık parlamento ve sendika mücadelesi Alman proletaryasına sağlayamamıştır" savını ciddiye almazlar ve Rosa Luxemburg'un önerdiği siyasal amaçlı genel grevi ellerinin tersiyle iterler.

Ne var ki sosyalizm, kapitalist ekonominin gelişmesine de kayıtsız kalamaz. Hilferding *Mali Kapital* adlı eserinde ve Rosa Luxemburg da *Sermayenin Birikimi* adlı kitabında, şunun altını çizerler: Zorunluluk, tekelci sermayeye, ayakta kalması için kapitalist olmayan alanları ele geçirme konusunda kendini dayatmaktadır. Almanca yazılan bu eserler, sosyal demokrasinin şaşkınlığını daha da arttırır ve hareket, emperyalizmin sanayi uluslarına sağlayacağı yararların saplantısına kapılarını ardına değin açar. Soru şudur: Emperyalizm, en gelişmiş halkların yaşam dü-

zeyini yükselterek mi sosyalizmin gelişini hızlandıracaktır, yoksa savaş yoluyla burjuva rejimlerin düşüşünü çabuklaştırarak mı bu sonuca varacaktır?

BÖLÜM V

SİLAHLI BARIŞTAN AVRUPA SAVAŞINA

XIX. yüzyılın sonlarıyla XX. yüzyılın başları, bir "silahlı barış" dönemidir. Bir büyük felaketin ortaya çıkmaması için, emperyalizme ve savaşa karşı işçi dünyasının yürüttüğü bir muhalefet vardır; uluslararası hakemlik ve silahsızlanma yolunda, art arda "barış konferansları" düzenlenir.

Ne var ki boşunadır bunlar; 1914'te bütün Avrupa bir yangınla tutuşacaktır.

EMPERYALİZME VE SAVAŞA KARŞI İŞÇİ DÜNYASININ BOŞA ÇIKAN MUHALEFETİ

"Ütopyacı" sosyalizm evrensel bir barış düşlemişti: Saint-Simon'la Augustin Thierry, 1814'te, "Avrupa halklarını, her biri ulusal bağımsızlığını koruyacak biçimde, tek bir siyasal yapıda toplama zorunluluğu"ndan söz etmişlerdi; bir başka kuramcının, Constantin Pecqueur'ün, 1844'te önerdiği *Tanrı Cumhuriyeti*'dir.

1848'den sonra, Victor Hugo gibi insanlıkçı demokratlar da, Avrupa Birleşik Devletleri sloganını ortaya atar ve birçok barış kongreleri toplarlar. Yurtsever Blanqui, meslekten orduların ortadan kaldırılmasını ve halk milislerinin kurulmasını ister; Proudhon, federalizme umut bağlar. Marx'ın görüşü farklıdır: Ona göre, kapitalist rejimin mayasından ileri gelen savaş, o rejimle beraber kaybolacaktır; ne var ki savaş, yeni bir toplumun "ebesi" olabilir. O yüzden, Birinci Enternasyonal yıllarında, Batı ve Alman proletaryası Çarlıktan gelecek bir saldırıya konu olabilir korkusuyla, Marx, silahlanmayı terketme düşüncesine karşı çıkar. Bununla beraber, Paris Komünü'nün başarısızlığa uğraması-

nın arkasından, silahsızlanma doğrultusunda bir gelişmesi olur ve daha sonra Engels, Avrupa'da bir savaştan hiçbir şey beklemez: "İleriye doğru adımlar atmanın daha güven verici araçlarına sahibiz" der 1893'te; büyük araç da, açıkça yükselen proletaryanın kararlı eylemidir.

Arkadan 1905 dersi çıkıp gelir. Kırım Savaşı gibi Mançurya Savaşı da Çarlığı zayıflatır. 1904'te Amsterdam Kongresi'nde, Plekhanov Japon temsilcileri kucaklar: "Çar Japonya'yı yenseydi, yenilen Rus halkı olurdu" der. Stolypin'in sözleri onun söylediklerine bir yankıdır: "Yalnız savaştır Devrim'in zaferini sağlayacak olan; savaş olmazsa, güçsüz kalır o!"

Bütün bunlar, Lenin gibi devrimcileri düşündürtecek şeylerdir.

Batı sosyalizmi, bir savaşın kurtarıcı olabileceği düşüncesine karşı çıkar yine de. Jaurès, bu "sahte devrimci kuramı" reddedip şöyle der: "Proletaryanın gitgide kurtuluşa doğru yürüdüğü gerçeğini, böylesi kanlı zar oyunlarıyla anlamak istemiyoruz!"

Ama emperyalizm, işçi sınıfının patronlar üzerindeki baskısını hafifletmenin bir aracı değil mi?

Giolitti, *Anılar*'ında 1893'teki bir olayı dile getirir ve şöyle der: "(İtalya'da) bankacılıktaki skandallar altüst etmişti halkı ve yönetici sınıflar, doğmakta olan sosyalist hareketlenişe bakıp dehşete düşmüşlerdi; bir sömürge girişimi, bir oyalama aracı gibi göründü..." Ve Cecil Rhodes 1905'te daha da vahşice hatırlatır: "Her zaman söylediğim gibi, İmparatorluk, karınla ilgili bir sorundur. Bir iç savaşı savuşturmak istiyorsanız, emperyalist olmanız gerekir." İyice anlaşılıyor ki, Bernstein, emperyalizmle Marksizmi uzlaştırmayı isterken, Reich'ın sömürge özlemlerini haklı çıkarmanın arkasındadır. Öte yandan Engels, 1855 yılından başlayarak, İngiliz işçilerinin bir yayılma ile pek güzel uzlaştıklarını, çünkü yaşam düzeylerindeki bir yükselişin ona borçlu olduğunu gördükleri yolunda bir gözlemde bulunmamış mıydı?

Bununla beraber şu da bir gerçek ki, emperyalizm, kapitalist sistemin varlığını uzattığı ölçüde, sosyalizmin açık çıkarı da onunla savaşmaktır. Silahlanmalara gelince, bağışlanır hiçbir yanları yoktur, çünkü yük kitlelerin sırtına bin-

mektedir. Son olarak ve özellikle, savaş, sosyal devrim için bir şans tanır gibi olsa da, bunu propaganda alanında savunmak mümkün değildir.

Sendikaların kendi sloganlarına çoğu kez duyarlı oldukları Fransa'da, İtalya'da ve İspanya'da, anarşistler şu düşünceyi yayarlar: Kilise, devlet ve patronluk hangi nedenlerle yıkılmalıysalar, iktidarın aleti olan ordu da aynı nedenle yok edilmelidir. Söz konusu anarşistlerin entrikalarıdır ki, Fransız meclislerinde kimi kanunların oylanmalarına bahane olur. Dreyfus davasının sonunda, genelkurmayın tutumundan tiksinen ve milliyetçi şamatadan kaygılanan Fransız kamuoyunun büyük bir bölümü, antimilitarizme ve barışçı saflara kayar.

Bakunin'in 1868'de Birinci Enternasyonal'in huzurunda öne sürdüğü savaşa karşı genel grev, devrimci sendikacılığın gözde temalarından biri haline gelir. Bir yandan Hervé'nin şu demagojisi yayılır ortaya: "Yurtsever değiliz ve sosyalist olarak da olamayız"; öte yandan, Genel Çalışma Konfederasyonu'nun Genel Sekreteri Jouhaux, 26 Temmuz 1914'te, "Genel grev, bütün çalışanlara şiddetle dayatmaktadır kendisini" diye ilan eder. 1909'da Fas olayları sırasında, bir grev, askeri birliklerin gemilere binmelerini engellemeyi başarır; ne var ki, bir militan ve modern okulun da öncülerinden biri, Francisco Ferrer kurşuna dizilir.

Ne var ki, Marksistler katılmazlar bunlara. Guesde için, militarizm, kapitalizmin bir sonucundan başka bir şey değildir ve özel olarak onunla mücadele etmenin anlamı yoktur. Dahası, "uluslar, insanlığın evriminde büyük çapta olgulardır; büyük insansal yurda giden yol üzerinde bir aşamadır onlar ve bugün oynadıkları rol yarın tükenecek değildir." Jaurès işin pahasını daha da arttırır ve bir "yeni ordu" önerir: "Yurdu savunmaya yetenekli, Cumhuriyet'e karşı hiçbir saldırganlığın emrine girmeyecek", gerçekten demokratik ve halkçı bir ordudur bu; yurtseverliğin de sadece kinci yüzüne karşıdır o. Öte yandan, Bebel de, yurdunu, saldırıya uğradığında Almanya'yı, bir silah alıp savunmaya kararlı olduğunu söyler.

Ne olursa olsun, Fransız sosyalizmini yönlendirenler, İşçi Enternasyonalizmi üzerinde gezinen kaypak ve kapalı

havadan kaygılanırlar. Öte yandan, çeşitli ulusal birimler arasında sıkı ve doğrudan görüşmeleri güçleştiren bir "dil engeli" de çıkar ortaya. Birinci Enternasyonal'da böylesi bir engel yoktu pek. Marx Almanca, İngilizce ve Fransızcayı ayrım gözetmeden konuşurdu; Engels, derinliğine bildiği bu üç dilden başka, 17 dilde de çata pat anlaşırdı. Oysa, İkinci Enternasyonal'de, çokdillilik başta, Trotsky, Adler, Bernstein, Turati gibi Yahudi kökenlilerin, onların dışında da Lenin, Axelrod, Plekhanov'ların ayrıcalığıdır. Böylece, her zaman anlaşma mümkün değildir.

Dahası, Alman sosyalizminin temsilcileri, Rus düşmanı görüşlerinden sıyrılmamışlardır. Engels, yıllar önce, Fransız-Rus bağlaşıklığının arkasından şunları söylemiştir bir gazeteciye: "Ruslar bizimle savaşa tutuşurlarsa, Alman sosyalistleri – var güçleriyle- Ruslara ve kim olursa olsun bağlaşıklarına saldırmak zorundadır." Bunun gibi, Doğu'da vahşi bir imparatorluktan korkan Adler'ler, Bauer'ler, Renner'ler, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun çöküşünü görmek istemezler. Son olarak, Bernstein'in revizyonizmi sosyal demokrasinin içine öylesine gelip sızmıştır ki, hareketin temsilcileri Kayzer'in hizmetindeki disiplinli onbaşılar gibidir; ama Péguy de Jaurès'e, bir "pancermanist, Alman tarafının ajanı" olarak bakar.

Bu koşullarda, Enternasyonal'in silahlanmaya karşı yükselttiği protestolar olsa olsa platonik kalıyordu. 1907'de Stuttgart Kongresi, savaş halinde genel greve olumlu bakan bir kararı reddeder ve emekçileri sadece "en uygun ve doğal olarak sınıf mücadelesinin keskinliğine ve genel siyasal duruma göre değişen bütün araçlarla" savaşı engellemeye çağırır. 1912'de Basel'de, "bütün ülkelerin işçilerinin dev işbirliği" dile getirilirken, "evrensel boyutlarda bir savaşın arkasından doğacak bir proletarya devrimi karşısında yönetici sınıfların korkusu" da belirtilir. Jaurès'in belirttiği gibi, Kongre, özel bir eylem biçimini öngörmese de, hiçbir eylemi de dışlamış değildir. Mitingler, söylevler, sorular birbirini izler. Ne var ki, sosyalist hareketin sorumluları, kararı yazgının ellerine bırakırlar aslında. 29 ve 30 Temmuz 1914'te Brüksel'de toplanan Uluslararası Sosyalist Büro, güçsüzlüğünü simgeleyen bir tutanağı imzalar. Sosyal demokrasi, savaşın sorumlusu olarak Rusya'yı gösterip, Al-

man kültür ve "bağımsızlığı"nı savunmak üzere savaş kredilerini onaylar. Rosa Luxemburg buna bakıp, "bütün zamanların tarihinde bir örneği gösterilemeyecek bir yıkılış" diye gösterecektir olan biteni.

Brüksel'de Halkevi'ni terkederken, Jaurès arkadaşı Vandervelde'e döner, "İşler yine de çözümsüz kalamaz" der ve ekler: "Trenin kalkmasına iki saat var, müzeye gidip sizin Flaman Primitiflerini bir daha seyredelim!"

Basel'deki kongrede bir araya gelenler, "Proletarya, insanlığın bütün geleceğinin şu saatte kendi omuzlarına bindiğinin bilincinde" diye belirtmişlerdi. Jaurès de, umutsuz değildi, ama şuna yatırmıştı umudunu: İktisadi ve mali çıkarlar şebekesi, bütün halkları birbiriyle anlaşmaya zorlayacak ve bir savaşın tüm felaketlerini böylece savuşturacaktır. Öte yandan, Alman sosyal demokratı Hasse de, Bernstein ve Kautsky ile aynı düşüncede olarak, 1912'de Chemnitz Kongresi'nde şunları söylüyordu: "Çeşitli ülkelerin, uluslararası çapta içiçe geçmiş kapitalist grupları, sonucu belirsiz ve çıkarlar bakımından korkutucu savaşların içinde bitip tükenmekten çok, mahreçleri kendi aralarında bölüşmeyi daha elverişli görüyorlar." Ve Kautsky buradan yola çıkıp şu kuramı geliştirecektir: Emperyalizmler, bir savaşı savuşturacak biçimde, dünya çapında işbirliğine gidecekler. Lenin, bu görüşü "aptallığın dikâlâsı" diye niteler.

Neydi bu olan bitenin anlamı?

Yazgının bir cilvesi olarak, sosyalizm, barışı kurtarma özenini kapitalizme bağlıyor ve kendisini de böylece kurtarmış oluyordu.

İLK "BARIŞ KONFERANSLARI": ULUSLARARASI HAKEMLİKLE SİLAHSIZLANMADA BAŞARISIZLIK

"Kapitalizm, savaş istemiyor, ama ona engel olamayacak denli anarşik durumda": Jaurès'in her şeye karşın bir söylediği de budur. Kimi iş çevrelerinin barışı içtenlikle arzuladıklarında hiç kuşku yoktur; ama onların yanı sıra başkaları, bilinçli ya da bilinçsiz, tehlikeli bir çabaya vermişler-

dir kendilerini. Anatole France, “mali güçleri”, “yurtsever ve ulusal ruhu” yıkıcı güçler olarak gösterir; ona göre “büyük sanayiciler, ulusal savunma gayreti ve sipariş elde etmek amacıyla, toplar ve gemiler yapmaya kadar götürmüşlerdir işi.” Bir başka gözlemcinin de söylediği şudur: “Yahudiler, barışın da savaşın da sahibidirler. Ne şaşırmalı buna ne de tiksinmeli; bir olgudur bu, göz önünde tutmalı!”

Ne olursa olsun, her gerilim, borsada bir rahatsızlığa yol açar.

Sosyalistler, halkların kardeşliğini sosyalizm yoluyla gerçekleştirecekleri umudu içindedirler; demokratlar demokrasi, Hıristiyanlar kilise, serbest mübadeleciler serbest mübadele, hukukçular da hukuk yoluyla buna varacaklarına inanırlar. Yığınla iş çevresi, büyük iktisadi depresyonu, sürekli savaş söylentilerine bağlarlar. 1889 Uluslararası Sergi vesilesiyledir ki, uluslararası hakemlik fikrini yaymak amacıyla iki büro kurulur. Papa XIII. Leo, Papalık meclisinde sesini yükseltir ve Washington’da ilk Panamerikan konferans toplanır. Ne var ki, Avrupalı hükümetler hiçbir konuda kımıldamış değillerdir henüz.

Oysa, silahlanmanın ağırlığı kimi bütçelerin dengesini yerle bir etmeye başlar. 1898’de bir Rus girişimi pek anlamlıdır: İmparatorluğun kaynakları, Çarlığın tutkularına yanıt verebilecek durumda değildir. 1899’da La Haye’de 26 devlet, “Birinci Barış Konferansı”nı yetkili kılarlar. Ne var ki başarısız kalır: Ancak, savaş üstüne birkaç sözleşme ile bir Sürekli Hakemlik Mahkemesi’nin kuruluşu, bu başarısızlığı bir parça örter. Her devletin arkasına sığındığı ulusal egemenlik ilkesiyle, “insansoyunun mutluluğu için şart olan” silahlanmaya bir sınır koymayı nasıl uzlaştırmalı birbiriyle?

II. Guillaume, II. Nikola’ya içini dökerek şu soruyu sorar: “Uzun bir tarihin damgasını vurduğu alaylarını dağıtan, onur dolu sancaklarını askeri tersanelerle müzelerin duvarlarına asıp sergileyen ve böylece kentlerini anarşistlerle demokratlara açan bir hükümdarla bir ordu kumandanını düşleyebilir misiniz?”

1901’de Meksiko’da ikinci Panamerikan Konferansı toplanır. Birleşik Devletler, İspanya ile uyuşmazlıklarının yol açtığı kızgınlığı hafifletmek üzere düzenlemiştir konfe-

ransı. Ne var ki, bu da zorunlu hakemliğe başvurmayı dayatma konusunda fazla bir şey yapmaz.

Trasvaal'da, Çin'de, Mançurya'da savaş vardır. Fas bunalım içindedir. 1907'de, Theodore Roosevelt, Rio'daki bir konferansın arkasından bir ikinci Panamerikan Konferansın girişiminde bulunur. 44 ulus bir araya gelir. Kuşkusuz, bir Hakemlik Mahkemesi yeniden örgütlenir; ne var ki zorunluluk ve süreklilik niteliklerinden yoksun olduğu için, ikinci derecede sorunlarla meşgul olur. Gerçi, sürekli bir Hakemlik Mahkemesi'nin kurulması yolunda bir metin kabul edilir, ama yargıçların atanması biçimi tasarı halinde kalır. Silahlanmanın sınırlandırılmasına gelince, başlar yine duvarlara çarpar. Olsa olsa, savaş örfleri ile ilgili kimi tamamlayıcı kurallar getirilir ve 1915'e doğru yeni bir konferansın toplanması öngörülür. Ne var ki, 1910'da Bueonos Aires'de toplanacak bir Panamerikan Konferansı yine ortahalli sonuçlara varmakla yetinir.

Böylece, gitgide hızlanan aralıklarla bunalımlar birbirini izler: Bosna, Fas, Trablus ve yeniden Balkanlar... Ne İtalya ne de Balkan Devletleri, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili uyuşmazlıklarını Lahaye Divanı'nın önüne götürmeyi düşünmezler. Gerçek odur ki, bütün hükümetler, silahlanmanın gelişmesinden yanadırlar. Alman Harbiye Nazırı, General Heeringen, Fas ve Kongo ile ilgili 1911 Anlaşması'nın ertesinde, Reichtag önünde şunları söyler: "Deneyimler bize şunu göstermiştir ki, güçlerimizin artışı yeterli değildir!"

Hamburg Amerika'nın Müdürü Ballin ile İngiliz Bankacı Cassel'in, denizlerdeki İngiliz-Alman rekabetine bir nokta koyma yolunda 1912'de yaptıkları girişim boşa çıkar. 1914 ilkbaharında, Başkan Wilson'un Danışmanı Albay House Avrupa'ya gelir, bir deniz anlaşması doğrultusunda Berlin'le Londra'yı yeniden görüştürmeye girişir; ne var ki, Saraybosna'da Arşidük François-Ferdinand'ın öldürülmesinin arkasından doğan Avusturya-Sırp uyuşmazlığı, bir parçacık da olsa silahsızlanma yolundaki bu son girişimi yarı yolda engeller. Ve 30 Temmuzda, sorunu Hakemlik Divanı'na sunma konusunda Ruslardan gelen bir isteği Almanlar geri çevirirler.

Görünüşe bakılırsa, yığınların başı dönmüştür; o kadar

ki Paris'teki halk, 2 Ağustos 1914 günü, gökteki Jüpiter gezegenini Fransa'nın başkenti üstünde uçan bir Zeppelin sanır.

Kiliselerde, güçsüz ya da suç ortağı bir sessizlik hüküm sürer.

Milliyetçilikle emperyalizm, yapacaklarını yapmışlardır ortaklaşa.

BİTİRİRKEN

1914'te, önüne bir atlas açan bir Avrupalı, egemenliği altındaki toprakların genişliğine bakıp gurur duyabilir. Nerelere değin uzanmaz ki bu egemenliğin boyutları? Afrika'yla Okyanusya'nın hemen hemen tamamı, Asya'nın yarısıyla Amerika'nın dörtte biri onundur; Avrupa'yla beraber yeryüzündeki toprakların yüzde 60'ı ve bu topraklar üzerindeki insanların yüzde 50'si hükmü altındadır. Öte yandan, yine o Avrupalı bilir ki, dünyanın başka bölgeleri içinde etkisinin olmadığı bir yöre pek azdır. Birleşik Devletler'in yükselen dev gücünü yadsımaz, ancak kendisinin dünya çapındaki üstünlüğü Birleşik Devletlerce henüz tehdit edilmemişe benzer; yeni Japon gücüne gelince, Avrupalıyı, Doğu Asya'yı terke zorlayacak durumda değildir. Bir yüz yıl kadar süre boyunca katettiği yola bakıp şöyle söyleyebileceğine inanabilir: Gelecek yüzyıl benimdir!

Malthus'un kaygılandırıcı tahminlerini hatırlayıp onların yalanlanmış olduğuna sevinebilir Avrupalı: 1815'te 200 milyonken 1914'te 400 milyonu aşmıştır; böylesine yüksek bir yaşam düzeyine sahip dev bir insan kitlesi başka yerde gösterilemez.

Ama nedir Avrupalının dünyaya önerdiği?

İnsansoyu daha iyi yaşasın ve kuşkusuz Avrupa da yazgısına sahip çıksın diye, dünyayı birleştirmek; daracık bir alanın içinde, nüfusu gitgide çoğalan bir kıtadır Avrupa ve rahat, gönenç içinde bir uygarlık zevkine sahiptir. Avrupa, daha önce başlanmış bir işi özenle sürdürmeyi başarmıştır: Yeryüzünün keşfi ve paylaşılmasını aşağı yukarı tamamlar. XVIII. yüzyılda, denizler pek dizginleyemiyordu insanları; o tarihten beri ise, kıtalar paylaşılmıştır. İspanya ile Portekiz'in kurdukları imparatorluklar sona ermişse de, ötekiler sağlamlık kazanmış ve genişlemişlerdir. Avrasya çapında yazılmış bir Rus destanı vardır ve Fransa'nın etki alanı da dünya çapında değişir. Ancak, asıl Anglosaksonlardır ki, tarihin kaydettiği en büyük evrensel çaba olarak belirir: Bir yandan Büyük Britanya, üzerinde 450 anın yaşadığı 33 mil-

yon kilometre karelik bir toprağa sahiptir ve gerçek kıtalardan başka – şu ya da bu ölçüde önemli – denizlere egemen hemen hemen bütün noktalar elindedir; öte yandan Birleşik Devletler, büyüleyici kaynakların üzerinde yekpare bir bloktur. Büyük Britanya ve Birleşik Devletler, yeni taşıt araçlarına uygun iki dev yapıdırlar.

Metalar, düşünceler ve gerektiğinde insanlar hızla yer değiştirmektedirler. Evren genişledikçe, yer yuvarlağı da daralıp büzülür; gerçekten sonsuz bir küçüktür o! Goethe, Aristoteles'ten çok daha hızlı dolaşmıyordu; ne var ki buharlı makine birden ortaya çıkar ve Bergson'un deyişiyle, "bir çağı tanımlamaya yarıyacaktır". Makine, uygarlıkları yeniden sınıflandırır ve elinde enerji diye sadece adale gücü ile rüzgâr bulunan uygarlıkları güçsüzleştirir ister istemez. Böylece egemenlik, Pensilvanya'dan Donetz'e kadar uzanan kömür madeni şeridine sahip halkların olacaktır. Bununla da kalmaz, demirle çelik zafer kazanır: Fabrika, madene ortaktır. Bu, kaçınılmaz bir "yer" gösterir zamana; tek kelimeyle, sanayiye ayrılmıştır her şey.

Özetle, günlük yaşam, bol üretim ve en çeşitli aletlerle donanır. Seri halinde üretimdir de bu: Emeğe, tek biçimli miktarları dayatır ve güçleri bir araya getirir. Ne var ki, Avrupa kırlarındaki birikimden iki dev göç hareketi doğar: Biri, kente doğrudur bunların; öteki, Amerika'ya ve ılık iklimli başka güney bölgelerine doğrulur. Böylece, Avrupa'da ve yeni ülkelerde, kentsel topluluklar kesin bir gelişme içine girerken, tamamlayıcı tarım toplulukları da yaratılır; ve bu sonuncuların besleme rolünü üstlendikleri kentsel topluluklar, dünyanın dizginlerini kesinkes ellerine geçirirler. Bütün büyük başkentler arasında da, Londra öne geçer: En büyük liman, sermayelerin en çok olduğu yer, en zengin imparatorluğun en büyük beynidir orası. Meta dolaşır durur, para dolaşır durur. Kentin ticaret merkezinin savunduğu serbest mübadeleye paranın sağlamlığı da denk düşer; dünyanın dört bir köşesinden, altın, Batı'nın pazarına akar ve sarı maden beyaz insanların işletmelerini beslerken, beyaz maden yani gümüş Hintli ve sarı Asya'ya doğru akışını sürdürür. Rekabet kapitalizminin altın çağıdır bu: Her türlü cesarete kapılar açıktır orada ve eldeki sonsuz olanaklardan kuşkuya düşülmez.

Ete kemiğe bürünür gibi olan, daha mutlu bir yaşam düşüdür. Doğaya egemen olmayı ve onu hizmetine koşmayı bilen insan iyi durumdadır, hastalıkları ve ölümü geriletmiştir. Eğitim ve bilim, boşinançları ve çocukça korkuları dağıtıp yok ederek, çok şey yapmaktadır. Kâğıtla matbaanın, yöneten otoriteyle bilgi saçıp eğlendiren gazete ve kitaba yaptığı hizmetler nasıl da büyüktür! Topluluklarla uluslar arasında dayanışma artar. Halkları birbirine bağlayan bağlar öylesine sıkıdır ki, savaşın bile çok geçmeden çağdışı olup çıkması işten bile değildir. Mekanik köleler arttıkça, köleliğin eski biçimleri Avrupa'da ve Amerika'da kaybolup giderken başka yerlerde gerileyecektir. Özgürlüğün mesajı yayılmakta ve insanın kurtuluşunu vaadetmektedir. Burjuvazinin ve halkın zaferidir görülen; uzun zaman horlanıp ezilen mezhepler ve cemaatlerdir rahatça nefes alan: Masonlar, ayrı görüşte olup başkaldıranlar, Yahudiler... Böylece, Rothschild'lerin, Marx'ın yüzyılıdır bu ve Einstein'la sona erecektir. Hoşgörü de, teknik ilerlemeyle atbaşı gider. Dünyanın dörtte birindeki – Hıristiyan ve bilimci – misyoner inanç, insanlığın geri kalanını eğitir durur. Büyüleyici iyimserlik, yalnız Jaurès'i ayakta tutmaz, bir Rockefeller'i de yüreklendirir: "Hiçbir zaman kötümser olmadım. İnsana ve insanların kardeşliğine inanıyorum" der Amerikalı milyarder.

Düşünce özgürlüğü, kimi zaman kaçış arzusunu da dile getiren, fikir ve sanat yaratışlarını besler. Her alanda istenir bu özgürlük. Yenileniş sürekli, çeşitlilik alabildiğinedir. XVIII. yüzyıla birçok noktada pek yakın ancak onun akılcılığına sırtını dönerek, romantik çağ, buharın ve kapitalist burjuvazinin zaferinin arifesinde telaş ve heyecanını döker ortaya; yüzyılın, gelecek adına kaygısıdır bu. Arkasından gerçekçilik ve natüralizm, demir ve altın uygarlığının yüzüne, çekinmeden – olduğu gibi – bakmayı isterken, öte yandan bilimcilik daha ileri gidip umudu yüceltir ve pozitivizm insanlığa, kendi kendisine tapmasını önerir. Ne var ki, ona da tepki gelecektir.

Bir yüzyılın sonuna gelinmiştir ve kimbilir Avrupa, ihtiyaçlarından daha fazlasını istemiştir o yüzyılda belki. Claude Bernard'ların ve Berthelot'ların arkasından Bergson'lar ve Einstein'lar çıkar gelirler. Keşiflerin, hatta ilerlemenin anlamını yeniden düşünme zamanıdır.

Bir şey daha var: Eksik beslenme – hatta açlık – ve sefalet, daha çok sayıda insanın nasibidir yazık ki...

Avrupa'nın öğündüğü uygarlık, ne denli göz alıcı olursa olsun, fatih görünüşünden sıyrılamaz. Asker, tacirin gerisinde silinse de, en güçlünün hakkına dayanarak tutunduğu yerli uygarlığın bağrında, Batılı, güç kabullenir bir ur olarak kalır. Çoğu kez – Hindistan'da, Afrika'da – bir arada yaşama görülür ya da Kuzey Amerika'da ve Avustralya'da olduğu gibi "yaban" saf dışı edilmiştir. Kipling, gezi mektuplarında, İngiliz sömürgeci tipini çizer bize: Başka renkten olanların dışında kalıp, sadece kendi çevresini ve kulübünü ziyaret edip duran bir insandır bu. Avrupalı, sahip olduğu şeyleri eli açıklıkla ortaya koyar kuşkusuz ve bir ortak çalışmaya çağırır insanları, değerlendirmeden ve en iyi verimden söz eder; ama ortak başarının şartı olarak, emirlerine karşı çıkılmamasını da ister. Barış getirir, ama boyun da eğdirir. Koloninin iyiliğinden söz eder durmadan, ama kendi çıkarları doğrultusunda donatır onu. İsa adına vaazda mı bulunuyor, yüce bir ahlakın yayılmasına çalıştığına inanır içtenlikle. Avrupa'da üretilmiş meta mı satar, alıcı için yararlı, hatta zorunlu olduğunu sanır. Hayran olunmayışı, dahası sevilmeyişinin acısıyla, "nankör" diye haykırır. Kendine özgü hastalıkları –frengi, verem– bile bile yaymasa da ve toprakları hep kasıtlı olarak takatten düşürmese de, zorla çalıştırmaya ve alkol satışına başvurduğunda, açgözlülüğünün sonucudur yaptığı. İleri bir uygarlığın ihtiyaçları öne sürülüp, geri diye nice uygarlığın, tarihte gözünün yaşma bakmadan feda edilişinin yeni bir örneği değil midir yapılanlar?

Beyazların istilasının neden olduğu korkunç altüst oluş, bütünüyle Avrupa'nın sırtına da yıkılmamalı. Öte yandan, yeni Avrupalar, çok geçmeden kendi özgünlüklerinin bilincine varırlar. XIX. yüzyıl, özellikle de denizaşırı Anglosakson ülkelerin hızla gelişmesine tanıklık eder ve hepsi de büyük güçler rolüne hazırlanırlar. Bunların içinde en yetkin örnek, Birleşik Devletler'dir: Girişimci insanlar, el değmemiş olağanüstü kaynaklara da sırtlarını dayıyarak, dev bir potada, yaşlı Avrupa'nınkinden daha yüksek bir maddi yaşam düzeyini umut etmiş ve gerçekleştirmişlerdir onu; yaşlı Avrupa ise, her şeye karşın, bir çifte yük olarak, kendi yo-

ğun nüfusu ile geleneklerini yıkmıştır sırtına Birleşik Amerika'nın. Daha 1914'te, Birleşik Devletler, sanayi etkinliğinin başını çekmektedir ve liderlik özlemi içindedir. Onun kadar olmasa da, İngiliz dominyonları Londra'daki yönetimle başa baş durumdadırlar ve öte yandan, Yeni Dünya'nın Latin birikiminden başka imparatorluklar doğar: Brezilya, Arjantin, Meksika, henüz yontulmamışlardır gerçi, ama gençlikleri vardır ve melez, hatta "Yerli", öcünü almanın hazırlığı içindedir yer yer.

Boyun eğdirilmiş siyahi dünyası, sömürgecinin ayakları altındadır. Ama esrarlı İslam, inancından hiçbir şey yitirmemiştir ve ondan daha az esrarlı olmayan Doğu Asya, "Beyaz Barbar"ın önünde eğilmeyi açıkça reddeder. Magrip'ten Büyük Okyanus'a değin, geçmişlerinin ve inceliklerinin gururunu koruyup sürdüren uygarlıklarla, hiçbir zaman böylesine kesin ortaya konmamıştı. Kuşkusuz. Batı karşısında tavırlar birbirinden farklıdır: Yazgısına yarı boyun eğmiş ama horlayıcı sessiz bir edilgenlikten açıkça başkaldırmaya kadar uzanır tutumlar. En çarpıcı örnek de Japonunkidir: Kıskançça sahip çıktığı bağımsızlığını daha iyi savunmak için, sanayi uygarlığından tekniğin sırlarını almıştır ve ilerlemenin silahları, o silahları verenlere karşı çevrilmiştir şimdi.

Ne var ki, Asya'yı almak, İslamı ele geçirmek için, onların ruhlarını da fethetmek gerekiyordu. Oysa Avrupa, kendi sosyal mücadeleleri ve ulustan ulusa kin ve düşmanlıklarıyla dolu bir sahneyi sergiler gözler önüne. Proletaryası ne denli ilerde olursa olsun, sosyal adaletsizlik üzerine kurulu bir sistemin tutsağı durumundadır: Aldatıcı bir özgürlük, tüketim mallarının hakça bölüşümünün önüne geçmiştir. Bir başka "illet", milliyetçiliktir: Uğursuz uyuşmazlıkları getirip sokmuştur kıtaya ve – Fransız, İngiliz, Rus ya da Alman – hiçbir hegemonya, bir nokta koyamamıştır olaya. Almanya, bölüşmede daha az pay aldığı inancındadır: Üstünlüğün ona kayması ise, sanayi uygarlığının ortaya koyduğu korkunç silahların gölgesi altında, asap bozucu bir barışa yol açmıştır sonunda. Kapitalist yayılışın ve kaşarlanmış bir sömürgeciliğin ürünü olarak dünyanın Avrupalı devletler arasında bölüşülmesi, insanlığın Avrupalı emperyalizmler arasındaki mücadelelere teslim edilmesi demek-

tir; bu ise, Amerikan ve Japon emperyalizmlerinin ekmeğine yağ sürecek bir şeydir.

Çifte bir ipotek vardır. Ama nasıl kaldırmalı onu?

Tehditlerini şimdiden haber veren yeni bir yüzyılın eşiğinde, Avrupa düşüncesini bir baştan bir başa dolaşan bunalımın herkes farkındadır.

Oysa kiliseler, özellikle de Katolik Kilise, "modern yanılgılar" deyip yasaklar sürekli ve en başta da akla çıkarılır söz konusu yanılgıların faturası; çok önem verilmiştir akla, ama gururla yüklü bir günahtır o. Öte yandan, şiddete karşı çıkılır; acıma, insan sevme, Hıristiyanın adım başında karşılaştığı bu kavramları Hint de öğütlemektedir, Gandhi'nin de işaret ettiği budur bir yerde. Nietzsche de, İlkçağ'ın bilgeliğine seslenirken, beri yandan "XIX. yüzyılın iflah olmaz kısırlığı"ndan sözedip "daha güçlü" bir insana çağrıda bulunur. Ve kaygılı Avrupa, aslında yanlış anlaşılmış bir materyalizme karşı zekânın ve ruhun hakları adına sesini yükseltir. Bu arada, liberal ekonomi son sözünü söylemiş midir? Onun dizginlerini ellerinde tutanlar, fırtınalar arasında yol gösteren gerekli kişiler olarak bakarlar kendilerine hep. Ama Marksizm, Jaurès'in sesi, Lenin'in kalemiyle, sınıfsız bir toplumun saatinin yaklaştığını haber vererek yükselişini sürdürür.

Batı'nın yaratıcı dehası ise, ne sosyal savaştan çekinir, ne de felaketler yağdırabilecek bir savaşın hazırlıklarından korkar. Elektrik ve ışık alanlarında yeni buluşlarını, akkorlu lambayı, dinamoyu, sinemayı, telsiz telgrafla telefonu ve radyoyu sergiler; denizaltıyı, otomobili ve uçağı yapar; atomun sırlarını döker ortaya; göreliliğin (relativité) uzay-zamanını kavrar. Bilim ve teknikte bir başka devrimdir bu; XIX. yüzyılda Avrupa'nın üstünlüğünü kuran bir devrimin hemen arkasından çıkıp gelmiştir.

Ama bir dünya savaşının patladığı günün arkasından neye yarayacaktır bu üstünlük?

Paul Veléry'nin o sırada sorduğu şudur: "Avrupa, göründüğü gibi kalacak mı? Yani dünyanın en değerli parçası, yerkürenin incisi, bir heybetli bedenin beyni olmayı sürdürecek mi?". Yüzyıllardan beri böyle olmanın "mucize"sini göstermiştir. Ne var ki, bu "mucize"nin karşısına, şu ya da bu "tehdit edici bir suikast tertibi" gelip dikilebilir ve son verebilirdi ona...

KAYNAKÇA

"Yüzyılların Gerçeği ve Mirası"nın bu beşinci cildi, Robert Schnerb'in XIX. yüzyıl üstüne yaptığı çalışmayı (Histoire Générale des Civilisations, tome VI: Le XIXe siècle, 5e éd., Paris, P.U.F., 1968) temel almaktadır. Aşağıdaki kaynaklar, konuyla ilgili tamamlayıcı eserlerdir.

BAUMONT, M., L'essor industrial et l'impérialisme colonial (1878-1904), Paris, PUF, 1949.

BENAERTS, P. / HAUSER, H. / L'HUILLIER, F. / MAURAIN, J., Nationalité et nationalisme (1860-1878), Paris, PUF.

CROCE, B., Histoire de l'Europe au XIXe siècle, Paris, Gallimard.

DROZ, J., Histoire générale du socialisme, tome I: Des origines à 1875, tome II: 1875 à 1918, Paris, PUF, 1972-1974.

HOBSBAWN, E. J., Nations et nationalisme depuis 1780: programme, mythe et réalité, Paris, Gallimard, 1992.

HOBSBAWN, E. J., L'ère des révolutions, Bruxelles, Editions Complexe, 1988.

HOSBBAWN, E. J., L'ère du capital (1848-1875), Paris, Fayard, 1994.

HOSBBAWN, E. J., L'ère des empires (1875-1914)- Paris, Fayard, 1989.

MORAZE, Ch., Les Bourgeios conquérants, Paris, A. Colin, 1959.

PIRENNE, J., Les grands courants de l'histoire universelle, t. IV, V, Paris, A. Michel, 1951-1953.

PONTEIL, F., Histoire générale contemporaine. Du milieu du XVIIIe siècle à la Deuxième Guerre mondiale, Paris, Dalloz, 1951.

PONTEIL, F., L'éveil des nationalités et le mouvement liberal (1815-1848), Paris, PUF.

POUTHAS, Ch. H. / GUIRAL, P. / BARRAL, P. / VAN REGEMONTER, J. L., Démocratie, réaction, capitalisme (1848-1860), Paris, PUF.

RENOUVIN, P., Le crise européenne et la Première Guerre mondiale (1904-1918), Paris, PUF.

Server Tanilli

Yüzyılların Gerçeği ve Mirası

Cilt: V

19. YÜZYIL: İLERLEMENİN ÇELİŞMELERİ

1815'te, Avrupa'da eski Rejim'le 1789'un ideolojisi arasındaki uyuşmazlık sona ermiş olmasa da, yeni bir yüzyılın, XIX. yüzyılın ana çizgileri yavaş yavaş belirir: Tarımda çalışma biçimleri, teknik üretim ve ulaşım gitgide değişir. Gerçi, yemişlerini veren XVIII. yüzyılın buluşlarıdır; ne var ki, yeni bir buluş, buhar, Batı'da hizmete girer.

Kent burjuvazisi iktidara gelir: Sınai ve liberal ekonominin yararlarını fark etmiştir; bunlara dayanıp kentsel çerçevede zenginliklerin yaratılması ve dağılımını yönlendirir. Yüzü önce geriye, sonra da ileriye dönük romantizm patlar.

Burjuvazinin karşısında palazlanan yeni bir sınıf, proletarya ve onun ideolojisi sosyalizm, bir başka önemli yeniliktir:

1850'den başlayarak, Batı'nın güçleri hızla gelişir; doğa ve insan bilimlerinde de görülen budur. Amerika'da Birleşik Devletler yerli yerine otururken, Avrupalılar, Afrika'nın büyük bölümüne, Asya'da geniş alanlara ve Okyanusya'nın da tümüne boyun eğdirirler.

Emperyalizm dönemidir bu!

Ne var ki, tepkileri de gecikmeyecektir bu yayılışın: 1914'te Birinci Dünya Savaşı patladığında, söz konusu tepkiler de su yüzüne çıkmaya başlamıştır.

Bu kitapta bunların öyküsü vardır...

adam 644

ISBN 975-418-459-3